

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

О ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

О — ўзбек кирилл алифбосининг ўн олтинчи ҳарфи. Тил орқа, кенг, лаблашмаган (шеваларда бир қадар лаблашган) унли фонемани ифодалайди. Шунингдек, қипчоқ шеваларида тил орқа а унлисини, рус тилидан ва рус тили орқали ўзлашган байналмилал сўзларда ў (урғули бўғинда), а ёки кучсиз и (урғусиз бўғинда) унлиларини ифодалаб келади. Сўзнинг ҳамма ўрнида ишлатилади, лекин охирида **О** ҳарфи бўлган сўзлар, асосан, ўзлашма сўзлар ҳисобланади: Барно, маъно, фазо. Ҳоз. ўзбек имлосида й ҳарфидан кейин келиб, й+о тарзида ё ҳарфини ташкил этсада, ўзининг алоҳида ҳолатдаги мазкур хусусиятларини сақлаб қолади: ёнғоқ, зиён, дарё.

О ҳарфи Авесто ёзувида, шунингдек, лотин алифбосига асосланган ўзбек ёзувида ўзига хос белги-ифодаларга эга.

ОАХАКА — Мексиканинг жан. қисмидаги штат, Тинч океан соҳилида.

Майд. 95,4 минг км². Аҳолиси 3,4 млн. киши (2000), асосан, индейслар. Маъмурий маркази — Оахака ш. Йирик шаҳарлари: Истепек, Матиас-Ромеро, Салина-Крус, Треуантепек, Хучитан. Штатнинг катта қисмини Жан. Сьерра-Мадре тоғ системаси (бал. 2500—3400 м) эгаллаган, шарқий қисми — пасттекислик. Иклими тропик, марказий р-нларда мўътадил нам, чеккаларида серёгин. Ўртача ойлик т-ра тоғларда 24°дан пасттекисликларда 24—28°. Тоғлар аралаш ўрмонлар, қуруқ сойликлар саванналар, жан. ва шарқий қисми доим яшил тропик ўрмонлар б-н қопланган.

О. — Мексиканинг иқтисоди нисбатан кам ривожланган штатларидан. Аҳолининг катта қисми қ.х.да банд. Ананас плантациялари бор. Суғориладиган ерларда тропик кўп йиллик экинлар етиштирилади. Олтин, қумуш, титан конлари топилган. Озиқ-овқат, целлюлоза-

қоғоз саноатлари, хунармандчилик ривожланган. Тинч океан соҳилида Салина-Крус порти жойлашган.

ОБАКИ — ўртапишар маҳаллий узум нави. О.нинг тупи ўртача ўсади. Барги йирик. Ўртача кертikli дойра шаклида, терс тарафининг туклари сийрак. Гули қўш жинсли. Узум бошлари йирик (300—350 г), конуссимон. Шингиллари тиғиз, тухумсимон, серэт, сершира, ранги кизил ёки пушти. Июль охирида пиша бошлайди. Сент. бошларида тўла етилади. Меваси таркибида 20—21% канд, 6—7% кислота бор. Гектаридан 100—150 ц ҳосил олинади. О.нинг Оқ О. хили ҳам бор. Оқобакининг узум боши ўртача катталиқда (200—250 г), конуссимон ёки цилиндр — конуссимон, ҳовол. Ғужумлари тухумсимон, ранги оч-яшил, етил-ганда бир оз саргаяди. Куртаклари бўрта бошлагандан кейин 173 кунда (Тошкент атрофида) пишиб етилади. Ҳосилдорлиги 150—180 ц/га. Совуққа анча чидамли. Замбуруғли касалликларга чидамсиз. Меваси ёйилади, вино тайёрланади. Тошкент, Сирдарё, Наманган вилоятларида кўп экилади.

ОБАСАНЖО (Obasanjo) Олусегун (1937.5.3, Абеокута ш.) — Нигерия давлат арбоби. Генерал. Абеокутадаги баптистлар мактабини тугатган. Англия ва Ҳиндистондаги ҳарбий ўқув юртларида ўқиган. Нигерия армиясида турли лавозимларда ишлаган. 1975—76 й.ларда Нигерия курулли кучлари бош штаби бошлиғи. 1976—79 й.ларда Нигерия Федератив Республикаси ва федерал ҳарбий ҳукумат бошлиғи, Олий ҳарбий кенгаш раиси, курулли кучлар бош қўмондони. 1979 й. 1 окт.да ҳокимиятни фуқаро маъмуриятига топширган ва ўз фермасида к.х. б-н шуғулланган. Айни пайтда сиёсий фаолиятини ҳам давом эттирган: турли халқаро ташкилотлар ишида фаол қатнашган. Нигерия ҳукумати фаолиятини танқид қилганлиги ва унга оппозицияда бўлганлиги учун 1995—98 й.ларда қамоқда бўлган. 1999 й.ги президент сайловида ғалаба қозонган ва шу йилдан

Нигерия Федератив Республикаси президенти.

ОБГАРДОН (форс. — сув ва бўйин) — чумичсимон мис асбоб; туй ҳамда катта йиғинларда катта қозонларга сув куйиш, олишда, таом пишириш (гуруч ва сувни ўлчаш)да қўлланади. Мисдан 4—6 л сув сигадиған пақирча кўринишида ясалиб, зўғатасига ёғоч даста (40—70 см дан 1—2 м гача узунликда) ўрнатилади. Баъзан О. кандакори нақшлар б-н безатилади.

ОБДАСТА (форс. — сув ва даста), офтоба — рўзгор буюми; юз-кўлни ювишда ишлатиладиган идиш. О. бўғзи узун ва тор, қуйи қисми (қорни) кенг, баъзан тубида чамбараги бўлади (Кўқон ва Тошкент О.лари), қопқоқли, узун ва ингичка жўмракли, дастали. Қадимдан мис ва соподдан ишланган, ке-йинчалик чўяндан тайёрлана бошланган, ҳозирда, шунингдек, з-дларда алюминийдан қуйиб тайёрланади. Мискарлар шаклига кўра, турли хил О. (ўрдак О., товус О., туябўйин О. ва б.) тайёрлаганлар, кандакор усталар уларни кандакори усулида турли хил нафис нақшлар б-н, баъзан кўзлар қадаб ажойиб бадий буюмлар яратадилар. Зийнатланган О. намуналари республика музейларида, хусусий тўпламларда сақланади. Анди-жон, Наманганда офтоба, Қашқадарёда ибрик деб аталади.

ОБДОН — к. Овдан.

ОБДУЗД (форс. об — сув ва дузд — ўғри, талаш) — ўрта асрларда суғориш тармоқлари (шоҳарик, анҳор, канал) дан навбатдан ташқари сувни яширинча боғлаб олиш. Сув манбаларининг этакларида жойлашган ерларда суғориш мавсумида шоҳариклардаги сувни қу-йиға очиб юбориш ҳам О. ҳисобланган. О.лик, айникса, Зарафшон водийсининг қуйи оқимида Қорақўл ва Олот туманларида кам сувлик мавсумларида тез-тез содир бўлган. Бухоро воҳасида июль ойининг охири ва авг.нинг бошида 5 кун давомида суғориш тармоқларига боғлаб олинган сув «Оби талаш», яъни жанжалли сув деб юритилган. Чунки бу даврда сувга

бўлган талаб ниҳоятда авж олиб, Олик кучайган.

Ад.: Муҳаммаджонов А., Қуйи За- рафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларига- ча), Т., 1972.

ОБЕЛИСК (юн. obeliskos — сик) — меъмориал иншоот тури; ёдгорлик. Юқори (учи)га томон ингичкалашиб борадиган, асосан, тўртбурчаксимон (квадрат тархли) қиррали устун. Тари- хий шахс ёки воқеалар хотирасини аба- дийлаштириш мақсадида ўрнатилади. Дастлаб Қад. Мисрда пайдо бўлган, сарой ва ибодатхоналар олдига ёдгор- лик сифатида ўрнатилган. Мисрдан олиб кетилган яхлит Олардан Европада шаҳарсозлик мақсадларида фойдаланил- ган. Ўзбекистонда О. 20-а. бошларидан курила бошлаган. 1941—45 й.лар уруши- да ҳалок бўлган жангчиларга атаб Самар- канд, Бухоро, Урганч ва б. шаҳарларда О.лар ёдгорлик сифатида бунёд этилган. Замонавий меъмориқда О. монументал санъатнинг кенг тарқалган тури.

ОБЕРОН — Уран сайёрасининг йўлдо-ши, диаметри 1520 км, сайёрадан ўрта-ча узоклиги 582,6 млн. км. 1787 й. инглиз астрономи В. Гершель кашф қилган. О.нинг орбита текислиги Уран- нинг орбита текислигига деярли перпен- дикуляр.

ОБЕРТ (Oberth) Герман (1894.25.6, Херманштадт, Трансильвания, Руми- ния — 1989.29.12, Нюрнберг) — немис олими, ракета техникаси асосчилари- дан бири. Мюнхен ун-ти (1913— 14 ва 1919—20), Гёттинген ун-ти (1920—21), Гейдельберг ун-ти (1921 — 23)да ўқиган. Ракета техникасини ишлаб чиқиш ва ун- дан фойдаланиш, хусусан, уни атмосфе- рани тадқиққилишга қўллаш масалалари б-н шугуллан-ган, ракета двигателлари назариясини ишлаб чиққан. Немис раке- та техникаси ва космик парвозлар жами- яти асосчиларидан бири. Шу жамият ра- кета техникаси ва космонавтика бўйича фундаментал тадқиқртлар учун О. меда- лини таъсис қилган (1951). Жамиятга О.

номи берилган (1983).

ОБЕРТОН (нем. ober — юқори ва тон) — 1) техникада — асосий тонга нис- батан анча юқори частотали мураккаб тебранишлар (механик, товуш ва электр тебранишлари)дан ташкил топган тон. О.ни резонатор ёрдамида ажратиш мум- кин. Ҳар бир даврий жараён (тебраниш) ни, яъни товуш, электр теб-ранишлари ва б.ни оддий тебраниш (О.) ларга ажратиш мумкин. Агар бар-ча О.ларнинг частота- си асосий частота / га яхлит кўпайтмадан иборат бўлса (мас, 2/, 3/, ...), бундай О.лар гармониклар дейилади; 2) мусиқада — асосий товуш б-н бирга пайдо бўладиган ва унга бошқача тус берадиган товуш. Бир овоз ёки мусика асбобини иккинчисидан ажратишга имкон беради. О.ларнинг те- бранишлар частотаси асосий тоникадан 2, 3, 4 ва 5 марта юқори бўлади.

ОБЖАЗ — Курама тизмасининг шим.-ғарбий қисмидаги довон. 2216 м баландликда, Оҳангарон дарёси чап ир- моғи Обжасойнинг бошланиш қисмида жойлашган. Оҳангарон ва Фарғона во- дийларини туташтириб туради. Довон- дан апр.дан окт.гача чорва молларини хайдаб ўтишда фойдаланилади.

ОБЖАЗСОЙ — Тошкент вилоятида- ги сой. Курама тизмасининг шим.-ғарбий ён бағридан бошланади. Оҳангарон да- рёсининг чап ирмоғи. Юқори оқимида Сариктошсой деб аталади. Уз. 24 км, ҳавзасининг майд 140 км². Сой Обжас довонидан 3,5 км жан.-ғарбда бир қанча майда булоқлардан оқиб тушади. Қор, ёмғир ва булоқлардан тўйинади. Ўрта ва қуйи оқимида водийси кенг, ён бағирлари ётиқ. Ўртача йиллик сув сарфи 0,61 м³/ сек., фев.да 2,9 м³/сек. га етади. 20 дан ортиқ майда ирмоғи бор, энг йириги — Қирққизсой.

ОБЖУВОЗ (форс, об — сув ва жувоз — ўғир) — шоли оқланадиган қурилма. Сув кучи б-н ҳаракатланади. Қуйидаги қисмлардан иборат: ўқ, шу ўққа бирик- тириладиган парра, лингкўп, кели, нов. Барча қисмлари қаттиқ ёғочдан тайёр- ланади. Нов 3 та калин тахтадан ариқча

шаклида ясалади. Сув шу новдан келади. Новнинг охири парра га (куракчалари бор ғилдиракка) тўғрилаб қўйилади. Ўқ новнинг 3 томонига қўндаланг ўрнатилади. Ўқнинг 2 учидаги турум (ёғоч подшипник) турумдонга қўйилади. Кели (охурга ўхшаган ёғоч идиш) ўқдан 2—3 м нари ўрнатилади. Унга шоли солиб қўйилади.

Лингкўп (учига тишли чўян мослама ўрнатилган соп) — кўтарилиб-тушиб шolini оклайдиган қисм. О. кўйдагича ишлайди: новдан келган сув паррага урилиб, ўкни айлантиради. Ўқнинг қиличаклари лингкўпга урилади, шунда лингкўп кўтарилиб-тушиб шolini оклайди. Туйилган шoliniнг қобиғи, тўпони шамол (ёғоч қурилма) ёрдамида тозаланади. О.ни обжувозчи бошқаради. Ҳозир шولي махсус электр машиналарда окланади. О. баъзи жойларда (Афғонистон, Ҳиндистон ва б.) ҳозир ҳам ишлатилади.

ОБИДА (араб.) — моддий маданият ёдгорликлари (қ. Ёдгорлик).

ОБИДИЙ Исмоил Элдинович (1880, Ғулжа — 1941/42, Краснояр ўлкаси) — журналист, жамоат арбоби, ўзбек даврий матбуотининг асосчиларидан бири. Ғулжадаги Россия элчихонаси ходими оиласида туғилган. Отаси вафотидан кейин 1890 й.да онаси б-н бирга Қозонга кўчиб келган ва шу ердаги реал билим юртида ўқиган. Инқилобий қайфиятдаги ёшлар гуруҳига мансуб бўлганлиги учун 1900 й.да Бишбек ш.га сургун қилинган. Орадан бир йил ўтгач, Петербургга бориб, ҳайкалтарошлик ва меъморлик билим юртида ўқиган (1901 — 1905). 1905 й. воқеаларида қатнашгани учун 3 й.га Туркистон (Тошкент)га сургун қилинган. О. Тошкентда ўзбек, татар ва рус маърифат-парварлари ёрдамида 1906 й. бошларида Тошкент жадидларининг «Тараккий» газ.ни чиқарган. Унинг муҳаррири О. тошкентлик жадидлар ўртасида «Исмоил Тараккий» номи б-н машҳур бўлган. О. 1912—17 й.ларда турли жойларда ишлайди. 30-й.ларнинг ўрталарида А.Қодирий б-н яқинлашиб, унинг «Обид кетмон»

қиссасини рус тилига таржима қилади.

Ўз олдида фақат чоризмга қарши ку-раш вазифасини қўйган О. Оқт. тўнтаришидан кейин большевиклар фойдасига хизмат қилади. Шунга қарамай, 1938 й. 13 янв.да эсерлар партиясининг собиқ аъзоси ва япон разведкасининг жосуси сифатида қамоққа олинади ва 1940 й. 9 фев.да Краснояр ўлкасига 5 й.га сургун қилинади.

Наим Каримов.

ОБИДОВ Абдурахим Обидович (1929.15.10, Тошкент) — микробиолог-иммунолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1968), тиббиёт фанлари дри (1965), проф. (1967). ТошТИни тугатгач (1953), Тошкент вилояти Юқори Чирчиқ туманидаги тез ёрдам ст-яси бош врач (1953—54), Ўзбекистон ФА Ўлка тиббиёт ин-тида катта илмий ходим-докторант (1960—63). Вакцина ва зардоблар и.т. институ-ти директори (1963-82), лаб. мудир (1982—83), айна вақтда ТошТИ микробиология ка-федраси мудир. Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирилиги Эпидемиология, микробиология ва юкумли касалликлар и.т. институти лаб. мудир (1983 й.дан). Асосий илмий ишлари микроблар генетикаси, вакциналарнинг инсон организми химоя омилларига таъсири, юкумли ичак инфекциялари экспрес диагностикаси, дисбак-териозларни ўрганишга оид. Турли илонлар ва қорақурт захарига қарши зардоблар, шунингдек, стафилококка қарши гамма-глобулин и.ч.га раҳбарлик қил га н.

Ас: Генетические рекомбинации и атипичные кишечные болезни, Т., 1971; Курик-кетсиоз в Ўзбекистоне, Т., 1975.

ОБИДОВ Қобилжон Ғафурович (1951.20.4, Қўрғонтепа тумани, Хонобод кишлоғи) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1998). Андижон пахтачилик ин-ти гидро-мелиорация ф-тини тугатган (1972). Андижон сув иншоотлари қурилиш трести 3-қурилиш-монтаж бошқармасида уста, прораб, ёрдамчи қорхоналар бошқармаси бошлиғи (1972-75), шу трест и.ч. ва тех-

но-логик жамлаштириш бошкармасининг бош муҳандиси, бошлиғи (1975—86), Андижон сув қурилиш трестининг бошқарувчиси, Андижон сув қурилиш-монтаж и.ч. бирлашмасининг бошлиғи (1987—88). Мархамат тумани ижроия кўмитасининг раиси, туман партия кўмитасининг 1-котиби, туман ҳоқими (1988—92), Андижон ш. ҳоқими (1992—93), Андижон вилояти ҳоқими (1993—96; 1997й.дан). Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг 1-ўринбосари (1996—97).

О. раҳбарлигида вилоятни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда муҳим ютуқларга эришилди, ғўза ва буғдой етиштиришда янги технологиялар (жумладан, ғўзани плёнка остига экиш) жорий қилинди ва уларнинг ҳосилдорлиги кескин ошди, янги са-ноат корхоналари, спорт иншоотлари барпо этилди, аҳолининг турмуш даражасини кўтариш ва фаровонлигини оширишда муҳим ишлар олиб борилди. Андижон вилоятида тўпланган илғор и.ч. тажрибалари мамлакат миқёсида оммалаштирилди. Ўзбекистон Олий Кенгаши (1990—94), Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати (1994 й.дан). «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (1995).

ОБИДОВА Муҳаббат Фозиловна (1931.18.10, Тошкент) — кимёгар олима. Ўзбекистон ФА акад. (2000). Киме фанлари дри (1974), проф. (1976). Ўрта Осиё политехника ин-тини тугатган (1954). Ўзбекистон ФА Киме ин-ти (1957-58) ва Полимерлар кимёси ин-ти ходими (1959-64), Урта Осиё нефтни қайта ишлаш саноати ин-тида сектор мудири (1965—67), лаб. мудири (1967 й.дан). Илмий ишлари нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси саноатида ишлатиладиган гидрокрекинг катализаторлари синтезига оид. О. раҳбарлигида витаминлар ва ярим махсулотлар и. ч.да узок, муддат фаол ишлайдиган гидрогенлаш катализаторларининг турлари олинган.

ОБИЗРАНГ (Дашнободсой) —

Сурхондарё вилояти Сариосиё туманидаги сой, Тўполон дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 58 км, сув тўплаш майд. 330 км². 60 га яқин ирмоғи бор. Ҳисор тизмасининг жан. тармоғи — Қолдирға тоғларининг жан. ён бағирларидаги булоқлардан бошланади. О. мавсумий қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. О.да 1928 й.дан гидрологик кузатишлар йўлга қўйилган. Ўртача йиллик сув сарфи 3,5 м³/сек. О. окимининг 80—85% март—июнь ойларида тўғри келади, апр.—май ойларида ўртача ойлик сув сарфи 25 м³/сек. гача етади. О.да тез-тез сел тошқинлари ҳам кузатилиб, сув сарфи 100 м³/сек. ортади. Ёзнинг охири ва кузда қуйи окимида ўзани қуруқ бўлади. О. суви, асосан, суғоришга сарфланади.

ОБИМАШАД АРИҒИ, Обимашҳад ариғи — Самарқанд ш.нинг шим.-шарқий қисмида жойлашган шу номдаги булоқдан бошланган ариқ. Аслида О.а. Сиёб анҳорининг ирмоқларидан бўлиб, Самарқанддан кесиб ўтган Но-вадон, Сиёбча, Жарариқ каби сув ман-балари б-н бир қаторда шаҳарнинг сув таъминоти ва атрофидаги дехқончилик ва боғдорчилик ерларини суғоришда муҳим аҳамият касб этган. О.а.нинг суви самарқандликлар ўртасида муқаддас саналган. Ривоятларга кўра, Қусам ибн Аббос ибн Абдулмуталлиб (Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси) Оби-машҳад булоғининг ёқасида шаҳид бўлиб, унинг яқинига дафн этилган. Шу боисдан унинг мазори «Машҳад», яъни, шаҳид бўлган ер деб аталган. Ҳар йили Наврўзда шаҳар аҳолиси О.а. со-хилларида тўпланиб «Қозон тўлди», «Бой бўлди» ва «Гуноҳ тўкилди» деб аталган турли сайил ва маросимлар ўтказганлар ҳамда унинг суви б-н та-ҳорат олиб ғусл этганлар. Обимашҳад қадимда аслида «Обимашкат» шаклида талаффуз этилиб, у «Катта қишлоқнинг суви» (яъни ариғи) номини англаган.

Ад.: Муҳаммаджонов А. Р., Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларига-

ча), Т., 1972; Абу Тохирхожа, Самария, Т., 1991.

ОБИНОВВОТ, новвот — юкори сифатли, серҳосил, туршакбоп ўрик нави. Р.Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тининг Самарқанд филиалида Кўрсо-диқ ва Арзами навларини чагиштириб яратилган. (К.В.Васильев, Л.А.Протасевич). Дарахти катта, шакл берилса, янада яхши ўсади. Кўчати экилгандан кейин 3-йилидан мева бера бошлайди. 5—6 ёшдан тўла ҳосил беради. Июнь ойининг 3-ўн кунлигида пишади. Мевалари йирик ва ўртача йирик, вазни 35—40 г, тухумсимон, сарик, қизил мумғубор б-н қопланган. Эти сарик, данагидан осон ажралади. Таркибида 16% қанд, 0,5% кислота бор. О. шамолга бардошли, етилиб пишгани тўкилмайди, новдаларда туриб туршакка айланади. Қуритилганда 23—25% баргак, 30—32% туршак тушади. Тоғли ва тоғ этаги минтақаларида мўл ҳосил беради.

ОБИНОВВОТ — ўртапишар қовун нави. Шакли тухумсимон ёки думалок, ўртача катталиқда (3—4 кг), фақат дум томони тўрайди, баъзан тўрсиз бўлади. Туси тўқ сарик, Пўстининг қалинлиги ўртача, эти қалин (5—6,5 см), ок, юмшоқ, сершира, ширин, таркибида 7,4—9,3% қанд, шунингдек, 4,9—5,6% сахароза бор. Куруқ моддаси 9,2%. Уруғхонаси ўртача, уруғи йирик, сарик. Уруғи униб чиққандан кейин 70—80 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 180—200 ц/га. Узок, муддат сақлашга, узок жойларга юборишга яроқсиз. Фарғона водийсида, Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё вилоятларида етиштирилади.

ОБИРАҲМАТ ҒОРИ - мустъе маданиятига доир қад. манзилгоҳ. Тошкентдан 100 км шим.-шарқда, Кўксув тизмаси этагидаги Палтовсойнинг ўнг қирғоғида жойлашган. О.ғ.ни А. Р. Мухаммаджонов ва С. К. Насриддинов топган (1962). Р. х. Сулаймонов текширган. О.ғ. кенг ёйсимон шаклда бўлиб, эни 20 м дан ортиқ; у куруқ ва ёруғ, шар-қий

чеккасидаги қиядан чучук сувли шалола оқиб тушади. Ғорнинг оғзи жан. томонга қараган. О.ғ.да узок, вақт давомида ҳосил бўлган 21 маданий қатламнинг умумий қалинлиги 10 м. О.ғ.дан найзасимон қуроғлар, нуклеуслар, турли хилдаги тош кесгичлар, понасимон қуроғлар, бигизлар топилган. Топилмалар Ўрта Осиёда тош даврининг энг бой коллекцияларида бирини ташкил қилади.

ОБИХИНГОВ — Тожикистондаги дарё, Вахш дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 196 км, ҳавзасининг майд. 6660 км². 500 га яқин катта-кичик ирмоғи бор. О. Федченко музлигининг тармоғи — Гарм музлигидан бошланади, ғарбий йўналишда оқиб, Лабитор кишлоғи яқинида Сурхоб б-н қўшилиб, Вахшни ҳосил қилади. О. асосан, музликларнинг ҳамда мавсумий қор қопламнинг эришидан ҳосил бўлган сувлар ҳисобига тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 225 м³/сек. Жазирама ёз ойларида О.да тўлинсув даври кузатилади. Энг катта сув сарфи 1300 м³/сек. гача етади. Оқимининг асосий қисми (80% га яқини) май—сент. ойларига тўғри келади. Дарёда энг кам сувли давр куз-қишда кузатилади.

ОБИШИР ҒОРЛАРИ - мезолит даврига оид ғорлар. Фарғона вилояти худудидаги Сўх дарёсининг қад. ўзани Обишир сойнинг ўнг қирғоғида жойлашган. Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-тининг Фарғона палеолит отряди 5 та ғорни текширган (1966). Обишир-1 ва Обишир-5 да қазил ишлари олиб борган. Уларнинг санаси мил. ав. 8-минг йилликка оид. Обишир-1 нинг эни 25,5 м бўлиб, бал. 12 м. Ғордан тош қадама пичоклар, микропластинкалар, пармалар, бигизлар, қирғичлар, нук-леуслар топилган.

Обишир-5, Обишир-1 дан 200 м ғарбда. Унинг эни 8 м, бал. 10 м. Ғорда 3 та маданий қатлам мавжуд. Қуйи қатлам антик даврга оид, қалинлиги 1—1,20 см. Ундан сўнг қалинлиги 30—40 см лик мезолит даврига тегишли қатлам бошланади, унда тош қуроғлар ва ҳайвон суякларини кўплаб учрайди. Учинчи қатлам ҳам

шу даврга тааллукли бўлиб, қалинлиги 3—4 м. Бу ерда тош қуроллар нисбатан анча кам. Обишир-5 ғори яшаш учун қулай бўлганлигидан унда қадимда одамлар яшаган.

ОБКАНД — қадимда ва ўрта асрларда шаҳарни сув б-н таъминлаш мақсадида қазилган суғориш тармоғи. У шаҳар суви, шаҳар ариғи маъноларини англатади. Бухоро ш.нинг Шаҳруд (Шаҳар руди), Тошкентнинг Анҳор канали шу мақсадда қазилган қад. шаҳар суғориш тармоқларидир. Шунингдек, О. «Ўпқон» сўзининг синоними бўлиб, сизот сувлар оқимидан ер остида пайдо бўлган табиий чуқурлик, ўра ёки камарни англатган. Булардан ташқари, дарё ёки унинг тармоқлари оқими ҳосил этган ўзан ҳам «обканда», яъни «сув қазиган», «оқим ўйган», сув йўли, яъни ўзан маъносини ҳам англатган.

ОБЛЕПИХА — қ. Чаканда.

ОБЛИГАЦИЯ (лот. obligatio — мажбурият) — қийматига нисбатан эгасига қатъий белгиланган даромад келтирувчи қимматли қоғоз, қарзни қайтариб бериш ва фойз тўлашни тасдиқловчи мажбуриятнома. Фонд биржаларида сотилади. О. аҳоли, корхона ва ташкилотлар қўлидаги пул маблағларини тўплаб, бирор мақсад йўлида сафарбар этиш учун чиқарилади. О., асосан, давлат, маҳаллий ва корпорация О.ларига бўлинади. Даромад давлат томонидан чиқариладиган О. бўйича ютуқ, компаниялар О.ларига фойз шаклида тўланади. О. уюштирилган савдо орқали (биржаларда) ва эркин жойлаштирилади. О. моддий ёки пул маблағи эвазига кафолатланган ёки кафолатланмаган, яъни О. чиқарувчиларнинг чин сўзи ва обрўси б-н таъминланган ёки таъминланмаган бўлиши мумкин. Баъзи О.лар конвертирланади (О. эгаси уни бошқа О.га алмаштириб олиш ҳуқуқига эга бўлади). О.нинг бозор нархи унинг номиналидан юқори ёки паст бўлади.

Заём О. илк бора 17-а. бошларида Англияда чиқарилган бўлиб, кейинчалик жаҳоннинг бир қанча мамлакатларида

муомалага киритилган. Улар, асосан, давлат ҳамда акциядорлик ком-паниялари томонидан чиқарилиб, ссуда капитали бозоридан эркин муомалада бўлган.

Ўзбекистонда 1996 й.дан Молия вазирлиги томонидан юридик шахсларга мўлжалланган давлат қисқа муддатли О.лари муомалага чиқарила бошланди. О.ни сотишдан келиб тушган маблағлар давлат бюджети тақчиллигини қоплашга йўналтирилади.

ОБЛИТЕРАЦИЯ (лот. obliteratio — текисланмоқ, битиб қолмоқ) — 1) тиббиётда — ичи ковак ёки найсимон аззолар (мас, ички аъзо бўшлиғи, чиқарув канали йўли, қон ёки лимфа томирлари) тешигининг битиб, беркилиб қолиши. Бу, кўпинча, яллиғла-ниш ёки ўсмалар туфайли рўй беради, бунда организм фаолиятига путур етади. Тухум йўллари-нинг тўлиқ О.си беморни бепуштликка олиб келади (яна қ. Битов). Шу б-н бирга, айрим касалликлар, мас, плевритда, плевра бўшлиғида О. вужудга келиши беморнинг соғаятганлигини далолат беради; қорин пардаси қин ўсикчасининг О.си ривожланиш меъёрида бораётганлигини кўрсатади; 2) ботаникада — ўсимлик тўқималари ва хужайраларининг пучайиши. Баъзан хужайра ичидаги ва хужайралараро бўшлиқларнинг битиб қолишига олиб келади.

ОБЛИТЕРАЦИЯЛОВЧИ ЭНДАРТЕРИТ (юн. endon — ичидаги ва артериялар), винивартер касаллиги — оёқ артерияларининг яллиғланиши б-н кечадиган сурункали касаллик. Бунда томирлар аста-секин торайиб, бора-бора бутунлай бекилиб қолади, унинг қон б-н таъминланиши издан чиқади. Оёқни совуқ олдириш, лат ейиш, мия шикастланиши, чекиш, интоксикация, ҳаяжонланиш, толиқиш, периферик нервлар касаллиги, турли инфекциялар ва б. сабаб бўлади. 20—40 ёшдаги эркакларда кўпроқ учрайди. О.э.да оёқ тез толикади, томир тортишади, кейинчалик оқсайдиган бўлиб қолади, эт увишиши, парестезиялар, қаттиқ оғрик кузатилади. Тўқималар

қон б-н таъминланишининг бузилишига қараб касалликнинг 4 даражаси фаркланади. 1-даражада оёқ бармоқлари совуқ қотади, увишади, тез толикади, оёқ териси оқаради, сал узокрок юрганда оғриқ пайдо бўлади. 2-даражада юрганда оёқ оғрийди, оёқ тирноқлари мўрт бўлиб, тез синади. Оёқ артерияларида пульс сустлашади. 3-даражада бемор 20—30 кадам юрганда оёқда оғриқ зўраяди, оёқ териси оқаради, совуқ бўлади. Оёқ мускуллари атрофияси, кўпинча трофик яралар кузатилади. 4-даражада оёқларда доимий оғриқ, шиш пайдо бўлади, трофик яралар, бармоқлар гангренази тез ривожланади, касаллик зўрайганда бутун оёқ панжаси гангре-нага учрайди. Касалликнинг кечишига қараб чегараланган ватарқалган шакллари тафовут қилинади. Чекиш, ичиш эндартериит кечишини оғирлаштиради, шунинг учун касалликни даволашда зарарли одатлардан воз кечиш, физиотерапия ва консерватив даво буюрилади. Булар наф бермаса, операция қилинади (томирлар тикланади ёки оёқ кесиб ташланади).

ОБЛОҚУЛ «ҒОЛИБ» (1831/40-1917/ 27) — уругтлиқ чўпкор, меъмор. Усталар мусобақасида ғолиб чиқиб «Ғолиб бува» номини олган ва шу ном б-н машхур бўлган, 300 га яқин шогирдлари бўлган. Уругтуда у бошчилигида бир қатор жамоат бинолари қурилган (мас, Уругтудаги Жума масжид, Чўбин масжиди, Уругтлиқ эшон масжиди, Чорчи-нор қишлоғидаги Гузни масжиди ва б.).

ОБЛОҚУЛОВ Маҳкам (1920.16.4, Уругт тумани — 1992.12.2) — кулол; Самарқанд кулоллик мактабининг намояндаси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1977). Хунарни отасидан ўрганган. 1935 й.дан «Харакат» ва «Иттифок» (1937 й.дан) артелларида косагар уста. 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1942 — 44). Косагар (коса, лаган, товоқ) ҳамда кўзагар (кўза, хум, тандир яшаш) сифатида уругт кулоллигини ривожлантирди; анъанавий шаклдаги кулоллик буюмларида ранг ва бўёқлар жилваси (сарик,

яшил ранг ва уларнинг ўнлар-ча туслари) ни яратди. О. яратган кулоллик буюмларидан намуналар Ўзбекистон ва хорижий мамлакат музейларида ва хусусий тўпламларда сақланади.

ОБЛОҚУЛОВ Ҳазрат (1928, Гиждувон тумани Тодон қишлоғи) — уста деҳқон, Ўзбекистон Қаҳрамони (2000); Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалиқ ходими (1998). Меҳнат фаолиятини 2-жаҳон уруши йиллари Гиждувон тумани Тодон қишлоғидаги жамоа хўжалиғи аъзолигидан бошлаган. 1960 й.дан шу тумандаги С. Айний номи жамоа (ҳоз. ширкат) хўжалиғида пахтачилик бригадаси бошлиғи, 1999 й.дан бош пудратчи. О. раҳбарлик қилаётган жамоа аъзолари пахтачиликда янги агротехнологияларни қўллаб, юқори ҳосилдорликка, шартномавий режаларни мунтазам ошириб бажаришга эришди. Кўплаб шогирдлар етиштирган.

ОБМЎРИ (форс, об — сув ва мўри — қувур) — қалъа, истехком, қўрғон ва шаҳарларни ичимлик суви б-н таъминловчи ер ости сув иншооти. У икки хил — қудуқли ва сопол қувурлар ётқизилган лаҳим (туннель)ли бўлади. Қудуқли О. — қалъа тубида гумбазсимон сувхона бино қилиниб, тубидан қудуқ қазилади. Сувхонага зинаполяр орқали тушилади. Лаҳимли О. сув манбалари (сой ёки дарё тармоғи) қалъа томон қазилган лаҳим бўйлаб тош ёки пишиқ ғиштлардан новсимон сув йўли — ариқ ишла-нади ва унга сопол қувурлар ётқизилади (мас, Аксикат ш.нинг 10—11-аларида барпо этилган мўрисининг қувурлари 40 см ли бўлган). Қувурлардан оқиб келган сувдан фойдаланиш мақсадида қалъа ичида бир неча сувхона ва уларга тушиш учун зинали мўрилар ишлаб чиқилади. Иншоотнинг зинали сувхонаси «Қофир мўри» аниқроғи («Қоф-хар мўри») деб юритилади (яъни қаср сувхонасига тушиладиган мўри).

Шубҳасиз қориз усулида барпо этилган ер ости сув иншооти О. каби ўрта аернинг мураккаб гидротехникасини

яратган муҳандислар қалъа ёки шаҳар аҳолисини, хусусан, унинг мудофаачиларини ичимлик суви б-н таъминлаб, қамал вақтида уларни сув тан-қислигида қолдирмаслик чора ва тадбирларини назарда тутганлар ва уларнинг ечимини топа олганлар.

Ад.: Муҳаммаджанов А. Р., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари, Т., 1997.

ОБО (мўғулча) — Қозоғистон, Ўрта ва Марказий Осиёдаги тоғ чўққиларида маҳаллий аҳоли томонидан бунёд этилган тош уюми. Рухларга сажда қилиш жойи.

ОБОДОН — Эроннинг жан.-ғарбий қисмидаги шаҳар. Хузистон остонида, Шатт ул-Араб дарёси бўйида, Форс қўлтиғи қирғоғидан 50 км ичкарида. Аҳолиси 206,1 минг киши (1997). Океан кемалари кира оладиган порт. Йилига 30 млн.т нефтни қайта ишлаб берадиган йирик з-д, нефть-кимё корхонаси бор. Нефть конларидан О.га нефть қувурлари ўтказилган. О. орқали четга нефть ва нефть маҳсулотлари чиқарилади. Нефть ин-ти, халқаро аҳамиятга эга аэропорт бор.

ОБОЙ (рус.) — қ. Гулкоғоз.

ОБРАЗ, бадий образ— воқеликни факат санъатга хос усулда ўзлаштириб ва ўзгартириб характерловчи эстетик категория. Шунингдек, бадий асарда ижодий қайта яратилган ҳар қандай воқеа ҳам О. деб юритилади.

О.да объектив англаш б-н субъектив ижодий тафаккур қоришиб кетади. Бадий О.нинг ўзига хос хусусиятлари реал воқеликка ва фикрлаш жараёнига бўлган муносабатда аниқ намоён бўлади. О. воқеликнинг бадий инъикоси сифатида реал мавжуд объектнинг хиссий аниқ, тайин замон ва маконда давом этган, моддий тугал, ўзича етук хусусиятларига эга бўлади. Бадий О.ни реал объект б-н чалкаштирмаслик керак; у шартлилик, рамзийлик хусусияти б-н реал воқеликдан фарқ қилади ва асарнинг ички «иллюзияли» оламини

ташқил қилади. О. воқеликнинг оддий инъикоси бўлмай, балки уни умумлаштириб, алоқида, ўткинчи, тасодифий ҳодисанинг энг моҳиятли, ўзгармас-муқим, адабий жиҳатларини очиб беради. Мавҳум тушунчадан фарқли ра-вишда О. кўргазмалилик хусусиятини намоён этади, у воқеаларни мавқум мулоҳазалар б-н эмас, балки хиссий яхлит, бир бутун такрорланмас тарзда акс эттиради. О.нинг бадийлиги мавжуд воқеликни акс эттириш ва уни англаш хусусияти б-н белгиланмайди, балки бадийлик О.нинг мисли кўрилмаган, янги ўйлаб чиқарилган дунё ярата олиш имкониятида юзага чиқади. О.да объектив мавжуд ва муҳим жиҳатлар б-н бирга, бўлиши мумкин бўлган, мўлжалдаги, хоҳишдаги, яъни турмушнинг эмоционал-иродавий томонларига муносабат, унинг кўринмас, ички имкониятлари б-н боғлиқ хусусиятлар ҳам муҳрланган бўлади. Шунингдек, бадий О.да хаёлот, бўёқ, товуш, сўз ва б.ни ижодий ишлаш йўли б-н санъат асарлари яратилади.

О. мураккаб тузилиш ва мураккаб кўринишга эга; у борлиқ б-н руҳий дунёнинг бир-бирига ўтишидаги барча моментларни ўз ичига олади. Бадий О. воқеасида субъективлик б-н объективликнинг, якка ҳолат б-н умумийликнинг, идеаллик б-н реалликнинг ўзаро мувофиқ муносабатлари ижодий ишлаб чиқилади.

Бадий асарда О. сўз воқеасида юзага чиқарилади. Адабий асарнинг материали ашёвий асосдан (бўёқлар, мармар, тош ва б.) эмас, балки белгилар тизи-ми, тил, сўз материалдан иборат бўлгани учун ҳам сўз б-н ифодаланган О.да кўргазмалилик томони пластик О.га нисбатан кам акс этади. Шоир ҳатто конкреттасвирий сўзлардан фойдаланганда ҳам, предметнинг кўзга кўринадиган қиёфасини эмас, ассоциатив алоқадаги мазмуний кўринишини яратади.

Бадий О.нинг муҳим вазифаси унинг ҳаётдагидек салмоқдорлик, яхлитлик ва жонлиликка эга бўлишидир.

Ад., Храпченко М. Б., Горизонты ху-

дожественного образа, М., 1982; Адабиёт назарияси [2 ж.ли], Т., 1978; Иззат Султон, Адабиёт назарияси, Т., 1980.

Баходир Каримов.

ОБРАЗЦОВ Сергей Владимирович [1901.22.6(5.7) - Москва -1992] -қўғирчоқ театри актёри ва реж. 1920 й.дан эстрада пародиячи актёр (қўғирчоқлар б-н) бўлиб ишлаган. 1931 й.дан Москва марказий қўғирчоқ те-атрини бошқарган, театр назарияси ва услубиятини ишлаб чиққан, актёр ва реж.лар тайёрлаган, репертуарини бо-йитган. «Аловуддин чироғи», «Антика концерт», «Мистер Твистер», «Марказий қўғирчоқ театри гапиради ва кўрсатади», «Шўртан балиқ амри билан» каби спектакллари сахналаштирган. Кинода ҳам сценарийчи, ҳам реж. сифатида «Кинокамера айблайди», «Ақлга сиғмас ҳақиқат», «Кичик дўстларимиз», «Кимга ҳам керак, бу Васька» сингари фильмларни экранга чиқарди. О. ўз театри б-н 1971 й. Ўзбекистонда гастролда бўлган.

ОБРАЗЦОВА Елена Васильевна (1939.7.7, Санкт-Петербург) — рус хонандаси (меццо-сопрано). Халк, ар-тисти (1976). Ленинград консерватория-сини тугатган (1964). Тўлақонли ва кучли овоз, юксак вокал ҳамда драматик маҳорат соҳибаси. 1964 й.дан Катта театрнинг етакчи яккахон хонандаси. Опера сахнасида Марфа («Хованшчи-на», М. Мусоргский), Любаша («Шоҳ қайлиғи», Н. Римский-Корсаков), Кармен («Кармен», Ж. Бизе), Эболи, Азу-чена («Дон Карлос», «Трубадур», Ж. Верди) каби бош партияларни ижро этган. Концерт репертуаридан камервокал асарлари кенг ўрин олган. Европа, Осиё, Америка мамлакатларида гастролда бўлган. П. Чайковский номидаги (Москва, 1970), Ф. Виньяс номидаги (Барселона, 1970) ва б. халқаро танловлар голиби. Глинка номидаги Россия Давлат мукофоти б-н тақдирланган (1973).

ОБРЕНОВИЧЛАР - Сербиядаги князлар (1815—42, 1858—82), сўнгра қироллар (1882—1903) сулоласи. Асосчиси — Милош Обренович. 1842 й. мам-

лакатдан қувғин қилинган; 1858 й. Сербия тахтига қайта тикланган. О. сулоласи ҳукмдорлари: Милош (1815—39, 1858-60); Михаил (1839-42, 1860—68); Милан (1868 — 89, 1882 й.дан қирол); Александр (1889—1903). О.нинг сўнги вакили — Александр Карагеоргиевичлар тарафдорлари бўлган зобитлар гуруҳи томонидан ўлдирилган.

ОБРИҒ (Арбилах) — Шок, давлатига қарашли ўрта аср шахри. Тошкент ви-лоятининг Облик, ст-яси яқинида. Ю. Ф. Буряков томонидан текширилган (1962). Майд. 80 га бўлиб, 8-10-а.ларда барпо этилган. О. Илокнинг бошқа шаҳарларига ўхшамайди: арк шахристондан ажралмаган; ҳунармандчилик рабодлари қишлоқ ерлари б-н туташиб кетган. Шаҳар иқтисодий ҳаётининг юксалиши 9— 10-а.ларда кон ишлари, айникса, унга яқин бўлган олтин ва кумуш конларидан кенг фойдаланишга боғлиқдир. Лекин, маъдан қазиб олиш 11-адан тушкунликка учрайди. 13-а. бошларида шаҳар вайронага айланган. 14-а. охири —15-а.да шаҳарнинг ғарбий қисмида ҳаёт жонланган, ке-йинчалик шаҳар ҳоз. Облик қишлоғи томон кенгайган.

ОБРОК — ўрта асрларда Россияда по-мешчиклар томонидан дехқонлардан пул ва озиқ-овқат кўринишида олина-диган йиллик йиғим. Озиқ-овқат О.и 1861 й. 19 фев.даги Низомга асосан бе-кор қилинган, пул О.и — вақтинча мажбурият асосида ишловчи дехқонлар учун 1883 й.гача сақлиниб қолган.

ОБРУЧЕВ Владимир Афанасьевич (1863. 10.10, ҳоз. Тверь вилояти — 1956, 19. 6, Москва) — рус геологи ва географи, акад. (1929), Петербург кончилиқ ин-тини тугатган (1886), Томск технология ин-тида (1919—21), Симферополь ун-тида (1918—21) ва Москва кончилиқ академиясида (1921—29) проф. Аба-дий тўнгликларни ўрганиш комиссияси расиси (1930—39), ФА Тўнгликшунослик ин-ти директори (1939—56), ФА геол.-география бўлимининг академик-котиби

(1942—46). О. Сибирь, Марказий ва Ўрта Осиё геол. сани тадқиқ этган. Неоген-тўртламчи даврда Ер пўстининг вертикал ҳаракати аҳамиятини асослаган. Тяньшан тоғларининг геол. сани атрофлича ўрганган. 1886—88 й.ларда Қоракумда и. т. ишлари олиб борган ва кумли рельефларни 4 тур (барханли, эгри-бугри, жўякли ва чўл)га ажратган. Жунғария Олатовида бир қанча нефть, олтин ва б. конларни очган. Илмий ишлари рудали конлар геол.си, геоморфология, геогр.га бағишланган.

О. номига Россия ФА Тўнгликшунослик ин-ти, Кяхта ш.да ўлкашунослик музейи, кўпгина географик объектлар, музлик, тоғ, минерал булоқлар, Хи-тойдаги бир қанча тошқотган жинслар ва б. кўйилган. ФА Сибирь геологияси бўйича олиб борилган ишларга В.А.Обручев номидаги мукофот таъсис этган. Ас: Геология Сибири, М., 1935—38; Рудные месторождения, М., 1935; История геологического исследования Сибири, М., 1931—49; По горам и пустыням Азии, М., 1948; Избранные работы по географии Азии, М., 1951.

Ад.: Мирзаев Э., Владимир Афанасьевич Обручев, Т., 1964.

ОБРЎ — ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида (мас, илмий, диний, сиёсий соҳаларда, жамоада, оилада) бирон шахеннинг билими, тажрибаси, ташкилотчилиги, ахлоқий фазилати туфайли орттирган, кўпчилик томонидан эътироф этилган таъсири, нуфузи. О. айниқса шахеннинг халқи, Ватанига чин садоқат б-н хизмат қилиши туфайли ортиб боради. Аксинча, ножўя ҳаракати, сўзи б-н ишининг тўғри келмаслиги кишини обрўсизлантиради.

ОБСЕРВАТОРИЯ (лот. *observator* -кузатувчи) — қ. Расадохона.

ОБСЕРВАЦИЯ (лот. *observatio* — кузатиш, назорат) — карантинга олинган юқумли касалликларга (ўлат, вабо, чинчечак) чалинган беморлар б-н мулоқотда бўлганлиги сабабли вақтинча алоҳидалаб кўйилган кишилар устидан тиббий кузатув. Зарурат бўлганда О.

бошқа юқумли касалликларга ҳам белгиланиши мумкин.

О.ни санитария-эпидемиология хизмати амалга оширади. О. муддати О. қилиш буюрилган касаллик яширин даврнинг энг узок муддатига (қ. Инку-бацион давр) боғлиқ. О. қилинадиган кишилар доим врач назоратида бўлади. Ҳар куни уларнинг хол-аҳволи сўраб чиқилади, кўздан кечирилади, гавда т-раси ўлчанади, зарур бўлса, тегишли текширувлар ўтказилади, шошилич махсус профилактика қилинади, эҳтиётдан эмланади ва х.к. Тиббий кузатувдаги кишиларга меҳнатга қобилиятсизлик варақаси берилади. О.да транспорт воситалари ва юкларга ишлов бериш (дезинфекция, дезинсекция, дератизация) ҳам кўзда тутилади.

ОБСИДИАН (лот. *Obsidianus lapis* — Обсидий тоши; тошни Эфиопиядан келтирган римлик Обсиус номидан) — шишасимон вулканик тоғ жинси. Ранги кўпинча қора, кизғиш-қорамтир; майда чангсимон гематит заррачалари О.га доғсимон тус беради. Каттиқлиги 5; зичлиги 2,5—2,6 г/см³. Кимёвий таркиби ҳар хил, кўпинча липаритга яқин, ҳажмининг 80% атрофида силикат шишаси ва 1% гача сув бор. Нордон липарит ёки липаритдацит лаваларининг қотишидан ҳосил бўлади. О. осон силликланади. О.дан тош ва жез даврларида камон ўқи ва найза учи, пи-чоклар ясалган, ҳоз. даврда баъзилари безак буюмлар тайёрлашда, асосан, енгил бетонларга бўрттирувчи қўшимча сифатида, йўл қурилишида ва биноларни безашда ишлатилади. О.нинг баъзи турларидан (онгонитлар) литий, цезий, бериллий ва б. ноёб элементлар ажратиб олиш учун фойдаланиш мумкин.

ОБУНА (франц. *abonner* — ёзилмоқ) — даврий нашрлар (газ., жур.) ва тегишли босма китоблар (кўп жилдли бадий, илмий, илмий-оммабоп асарлар) учун олдиндан буюртма тўплаш, уларга ёзилиш. О. маълум маънода нашр махсулотлари адади (микдори)нинг

қанча бўлишини аввалдан белгилаш имконини беради. Ўзбекистонда даврий нашрларга О. «Матбуоттарқатиш» уюшмаси, почта-алоқа бўлимлари, корхона, муассаса ва олий ўқув юртларидаги жамотчи тарқатувчилар томонидан, бошқа босма асарларга О. китоб савдоси б-н шуғулланувчи ташкилотлар, махсус китоб дўконлари томонидан амалга оширилади.

ОБУРДОН УСТУНЛАРИ - Зарафшон дарёсининг юқори қисмидаги Обурдон қишлоғидан топилган ёғоч устунлар. 1920 й. этнограф М.С.Андреев томонидан топилган. О.у. сомонийлар маданиятини акс эттирувчи ноёб ёдгорлик. Зарафшон ўймакорлик усулида ишланган ёғоч ёдгорликларнинг кўпчилиги маҳаллий уста-ўймакорлар томонидан ясалиб, маежид ва иморатларга ишла-тилган. Устунларнинг нақшлари ўсимлик ва ҳайвонлар суратидан иборат. О.у. Ойбек номидаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейида сақланмоқда.

ОБЧАК СВИТАСИ — Фарғона водийсининг шим.да неоген ётқизиклари таркибидаги стратиграфик бирлик. Геолог олим М. Н. Грамм томонидан аниқланган. О.с. кизғиш-кўнғир, кизил ва тўқ кўнғир алевритли гил, қумтош ва конгломератлардан таркиб топган. Умумий қалинлиги 400 м (Норин) дан 600 м (Варзик)гача. Конгломерат ва қумтошлар таркибидан, асосан, палеозой чўқинди-метаморфик жинсларининг синиқ (донача)лари учрайди. О.с. Мойлисой свитаси устида ётади, унинг ёши таркибида сақланган чучук сув жони-ворларидан остракода ва гастропода ҳамда сувўт қолдиқлари асосида аниқланган. О.с. стратиграфик аҳамиятга эга.

«ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ В ЎЗБЕКИСТОНЕ» — қ. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар».

ОБЪЕКТ (лот. *objectum* — нарса) — субъектга қарама-қарши бўлган ҳамда инсоннинг амалий ва билиш фаолияти қаратилган объектив реаллик. О. инсон ва унинг онгидан мустақил объектив

реаллик бўлиб, уни билаётган индивид учун жамият тарихий тараққиёти жараёнида ҳосил қилинган фаолият, тил ва илм тарзида намоён бўлади. О.ни 2 турга: назарий ва эмпирик О.га бўлиш мумкин. Лекин улар фаолиятнинг ҳар хил соҳаси эмас. Баъзида назарий билишнинг предметлари (мас, идеал газлар ва б.) О. сифатида реал мавжуд бўлмай, балки О.нинг эмпирик билимда қамраб бўлмайдиган томонларини кўрсатиш усули ҳисобланади. Мас, атомлар, элементар заррачалар каби назарий О.лар онтологик жиҳатдан, асосан, макрожисмлардан фарқ қилмайди: ҳамма ҳолларда ҳам назарий О. ҳақидаги билимдан эмпирик О.ларни тушунтириш учун фойдаланилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам эмпирик билишдан назарий билиш сари бориш муайян О.дан узоклашиш эмас, балки О.нинг эмпирик йўл б-н аниқ англаш мумкин бўлмаган ҳақиқий мазмунини чуқур назарий акс эттириш усулидир.

ОБЪЕКТИВ — оптик асбоб ёки фотоаппаратнинг объектнинг тасвири тасвирини ҳосил қиладиган қисми; бир неча линза ёки кўзгулардан иборат бўлади. Қуйидагиларга бўлинади: 1) кўриш труба ва телескоп О.лари; тасвирни кичрайтириб беради; 2) микроскоп О.лари; тасвирни катталаштириб беради; 3) фотографик ва проекцион О.лар; ўз тузилиши ва ажрата олиш қобилиятига қараб, ҳам кичрайтириб, ҳам катталаштириб беради. Муҳим кўрсаткичлари: фокус масофаси (тасвирнинг масштабини ифодалайди), кўриш майдони бурчаги, нур кириш тирқиши, ёруғлик кучи (нур кириш тирқиши диаметрининг фокус масофасига нисбати) ва ажрата олиш қобилияти.

О.лар тузилишига кўра, линзали (рефрактор, диоптриклар), кўзгули (рефлектор, катоптриклар) ва кўзгулинзали; ажрата олиш хусусиятига кўра, универсал, телеобъектив, ёруғлиги кучли, кенг (тор) бурчакли ва б. хилларга бўлинади. Объектгача масофага кўра, уларни маълум (аниқ) бир масофада жойлашган буюмнинг тасвирини ҳосил қиладиган О.

(микроскоп О., проекцион О.); чек-сиз узокликда жойлашган буюмнинг тасвирини ҳосил қиладиган О. (қуриш трубаси О.и, телескоп О. ва купчилик фотографик О.лар)га булиш мумкин.

Телескопларда линза ва кўзгулинзали О.лар қўлланилади. Рефракторларца 2 линзали О.лардан, астрографларца осмон ёриткичларининг су-рати олинадиган, 3 ва 4 линзали О.лардан фойдаланилади.

Астрономик О.ларга Ер сунъий йўлдошларининг кузатиш системасида қўлланиладиган О.лар (йўлдош каме-ралари) ва атмосферанинг юқори қатламларидаги жисмлар (мас, метеор-лар) нинг ҳаракатини суратга олишда ишлатиладиган О.лар ҳам қиради. Бу О.лар ўз кўрсаткичлари бўйича бир томондан астрограф О.ларига ўхшаса, иккинчи томондан фотографик О.ларнинг баъзи турига ўхшайди.

Фотографик (кинога олиш ва репродукциялашда қўлланиладиган) О.лар буюм тасвирини аниқ ҳосил қилиш б-н бошқа О.лардан фарқ қила-дй. Ишлатилишига қараб, улар ҳавас-қорлик ва касб-га оид фотографияда; кинематографияда қўлланиладиган, телевизион, репродукцион, флюоро-график, астрографик ва б.га бўлинади. Микроскоп О.лари бошқа О.лардан буюмга жуда яқин туриши б-н фарқ қилади. Бундай О.ларнинг энг тақомиллашгани планахромат ва пла-на-похроматлардир. Хоссалари жи-ҳатидан фотофафик О.га яқин бўлган спектрал асбоблар О.лари; лазерлар б-н ишлатиладиган О.лар ва б. О.нинг алоҳида гуруҳига қиради.

Фотоаппарат объективи (чапда); микроскоп объективи схемаси.

ОБЪЕКТИВ ИДЕАЛИЗМ - қ. Идеализм.

ОБЪЕКТИВ РЕАЛИК - қ. Материя.

ОБЪЕКТИВ ҲАҚИҚАТ - қ. Ҳақиқат.

ОБЪЕКТИВИЗМ — дунёқарашдаги, ижтимоий фанлардаги, адабиёт ва санъатдаги йўналиш. Субъективизмнит акси.

Воқеликни тўғри билиш ижтимоий ходисаларни синфий тахлил этишни рад қилади. Унга кўра, илмийлик партиявийликдан ва синфийликдан холи бўлмоғи лозим; қадриятлар ва мақсадларни ижтимоийтанқидий баҳолашдан, мушоҳадалашдан сақланиш, фалсафий ва ахлоқий масалалардан, айниқса, партияларнинг хулосаларидан четда туриш йўли б-нгина объектив билимга эга бўлиш мумкин.

ОБЪ — РФ ва Ер шаридаги энг йирик дарёлардан бири; Россияда серсувлиги жиҳатидан 3-ўриндаги (Енисей ва Ленадан кейин) дарё. Олтойдаги Бия ва Катунь дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади ва Ғарбий Сибирь худу-дини жан.дан шим.га кесибўтиб, Кара денгизининг Обь кўлтиғига қуйилади. Уз. 3650 км (Иртиш дарёсининг бошланишидан ҳисоблаганда 5410 км), ҳавзасининг майд. 2990 минг км². Ҳавзасининг асосий қисми (85%) Ғарбий Сибирь текислигида, жан.-шарқий қисми Жан. Сибирь тоғларида жойлашган (Олтой, Кузнецк Олатови, Салаир қржи ва Тоғли Шория). О. ҳавзасига 150 дарё қуйилади. Ҳавзанинг юқори қисми тоғларда жойлашган бўлиб, у ердан Бия ва Катунь ҳамда кўпчилик ирмоқлари бошланади.

Томь дарёси қуйилиш жойидан қуйирокда О. серсув ва Иртиш дарёсига қўшилгунга қадар тайга зонаси бўйлаб оқади. Бу ерда О. водийсининг эни 30—50 км ва ундан ортик. Чуқ. 4—8 м. Йирик ирмоқлари: Томь, Чулим, Кеть, Тим, Вах ва б.

Иртиш дарёси қуйилгандан сўнг О. шимолга бурилади. Водийси кенг, ассиметрик. Қайири ҳам кенг (40—50 км). О. Перегребное ш.дан қуйирокда 2 ўзанга — Катта Обь ва Кичик Обга бўлинади. Қуйи оқимининг асосий ирмоқлари: Казим, Полуй (ўнгда), Шим. Сосьва, Шчучья (чапда). О. Обь кўлтиғига дельта (майд. 4 минг км²дан ор-тик) ҳосил қилиб қуйилади. Асосан, қордан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи Барнаул ш. яқинида 1470 м³/сек, Салехард

ш. яқинида 12700 м³/сек. О.нинг юқори оқимида муз 150 кун, қуйи оқимида 220 кун эрмай ётади.

О. хавзаси ҳар хил табиий ресурсларга бой. Ғарбий Сибирь нефть, газ ва кўмир захираси бўйича Россияда муҳим ўрин эгаллайди. РФдаги барча торф за-хирасининг асосий қисми шу ерда. Сув, ўрмон ва б. ресурслар ҳам кўп. О. ва Обь қўлтиғида 50 га яқин балиқ тури уч-райди. О. хавзасининг умумий потенциал гидроэнергия ресурси 250 млрд. кВт-с. Новосибирск ГЭС, Бухтарма ГЭС ва Усть-Каменогорск ГЭС ишлаб турибди. О. — Ғарбий Сибирнинг асосий транспорт магистрали. О.нинг бошланиш жойидан қуйилиш еригача кема қатнайди. О. хавзасининг асосий порт ва пристанлари: Новосибирск, Томск, Сургут, Лабитнанги, Павлодар, Омск, Тобольск, Тюмень.

ОБ-ХАВО — бирор жой ёки ҳудуд ат-мосферасидаги метеорологик элементларнинг узлуksиз ўзгаришлари маж-муи, атмосферанинг муайян табиий жараёнларга боғлиқ ҳолати. Бу жараёнлар атмосферада Қуёш энергияси оқими ва Ер юзасининг ўзаро таъсиридаги физик жараёнлар натижасида со-дир бўлади. Одатда, О.-х. деганда Ер юзасидаги О.-х. тушунилади. Бироқ авиация, халқ хўжалиги фаолияти ривожланиши б-н эркин атмосфера О.-х. си тушунчаси ҳам тобора кенгайиб бормоқда. Инсон фаолиятининг барча жабҳалари О.-х. б-н узвий боғлиқ. О.-х. тўхтовсиз ўзгариб туради. Маълум жойнинг аниқ бир вақтдаги О.-х.си метеорологик элементлар (т-ра, ҳаво намли-ги, булут, ёғин миқдори, шамол тезлиги ва йўналиши, қор бўрони, мома-қалдирок, туман ва ҳ.к.) б-н тавсифланади. О.-х.да Ернинг ўз ўқи ат-рофидаги ҳаракатига боғлиқ бўлган даврий ўзгариш, шунингдек, асосан, ҳаво оқимларининг алма-шинишига боғлиқ бўлган нодаврий кескин ўзгаришлар содир бўлиб туради. Атмосфе-радаги ҳавонинг горизонтал ҳаракати вертикал ҳаракатидан бир неча

марта катта бўлишига қарамай, О.-х.нинг ўзгаришида горизонтал ҳаракат б-н бир вақтда вертикал ҳаракат ҳам катта роль ўйнайди: булутларнинг ҳосил бўлиши ва ёғин-сочин миқдори, дўл ҳосил бўлиши, асосан, ҳавонинг вертикал ҳаракатига боғлиқ. Халқ хўжалигининг қарийб ҳамма тармоқларини О.-х.нинг келгусидаги ҳолати қизиқтиради (қ. Об-ҳавони олдиндан айтиш).

Ўрта Осиё ҳудудида йилнинг совуқ даврида мўътадил кенгликлардаги ҳаво фронтларининг Ғарбий тармоғидаги циклоник фаолияти ривожланади, бу эса О.қ.нинг иликтипини вужудга келтиради. Арктикадан чиқадиган (совуқ типидagi О.х.) совуқ ҳаво массаларининг бостириб кириши тез-тез такрорланиб туради. Арктикадан келадиган совуқ ҳаво массалари кўпинча ҳароратнинг анча пасайиб кетишига сабаб бўлади, жан. р-нларда қор қоплами бўлмасида, совуқ —30, —35° га етади. Бу эса тупроқнинг музлашига ва экинларни совуқуриб но-буд бўлишига олиб келади, баҳор охир-ларида совуқ ҳаво оқимининг бостириб келиши натижасида ҳарорат кескин пасайиб, ернинг устки қатлами музлайди, бу эса униб чиққан экин ниҳоллари ва гуллаётган мевали дарахтлар учун жуда хавфлидир. Ёғинларнинг энг кўп қисми баҳор (март-апр.)да ёғади.

Йилнинг иссиқ даврида Ўрта Осиё ҳудуди ҳаво қаттиқ иссиб ва қуриб кетадиган, континентал тропик ҳаво шаклланивчи марказ ҳисобланади. Чек-ка жан. р-нларда кундузги максимал т-ра 45—50° гача етади, ҳавонинг нисбий намлиги 5% бўлди. О.-х.нинг очик, қуруқ ва иссиқ келиши кумли тупроқларнинг қуриб кетишига ва шамолда кўп миқдордаги қизиган чанглар ҳавога кўтирилиб, ҳароратнинг янада ор-тишига сабаб бўлади. Копетдоғ тоғ олди р-нларида ва Ғарбий Тяньшанда тез-тез жануб томондан экинларни нобуд қилувчи қуруқ иссиқ шамол гармсел эсади; Амударёнинг юқори қисмида совуқ ҳаво массасининг Турон пастте-кислиги чегарасига бостириб киришидан олдин,

жануби-ғарбий томондан маҳаллий афғон шамоли эсади. Ҳавонинг нисбий намлиги паст бўлганда юқори ҳароратнинг бевосита таъсири натижасида экинлар сўлийди ва қовжирайди. Суғориладиган майдонларда т-ра юқори бўлган (38—40° дан ошмаган) даврда экинларнинг ривожланиши учун қулай шароит вужудга келади. Атмосфера ходисаларини замонавий ас-боб-ускуналар (Ер сунъий йўлдошлари, ҳисоблаш машиналари, ракеталар, ра-диозондлар, самолётлар ва қ.к.) ёрда-мида ўрганиш, унинг келажак риво-жини аниқлайдиган усулларнинг тако-миллашишига олиб келмоқда (яна қ. Иқлим, Метеорология, Об-ҳаво хизмати, Об-ҳаво хариталари).

Ҳамидулла Абдумаев, Тохир Мухторов.

ОБ-ҲАВО ХАРИТАЛАРИ - метеорологик ва аэрологик ст-ялардан олинган маълумотлар (сонлар ва шартли белгилар) ни географик хариталарга қўчириб тузиладиган синоптик ва аэрологик хариталар. Ер ярим шари, бутун Ер юзаси учун, шунингдек, кичик р-нлар учун тузилиши мумкин. О.-х. х. об-ҳаво бюрolariда кунига бир неча марта ту-зилиб, одатда, кузатишдан олинган маълумотлар асосида ЭҲМ лар ва мах-сус мосламалар ёрдамида тайёрланади. О.-х. х. да коник, меркатор, стереографик проекциялардан фойдаланилади. Уларда куруклик, денгиз ва б. орографияларнинг муҳим хусусиятлари берилди. О.-х. х. комплекс, аэрологик, ёрдамчи хариталарга бўлинади. Улар об-ҳаво хизматида муттасил, талабга қараб ҳар 3, 6, 12 соатлар орасида тузилади. Бу хариталарни таҳлил қилиб, бўлиб ўтган, ҳукм сураётган ва бўлажак об-ҳаво аниқланади. Метеоро-логик маълумотлар асосида тузилган хариталар Ер яқини синоптик О.-х. х.лари, аэрологик кузатиш натижалари ту-ширилган хариталар барик топография ёки аэрологик хариталар дейилади. Комплекс харита синоптик харита бўлиб, унда денгиз юзасига мослаштирилган қаво босими, т-раси ва намлиги, узокни кўриш масо-

фаси, ҳар хил булутлар, ёгин турлари, атмосфера ходисалари ва ҳ.к. ифодаланади. Комплекс хариталардан об-ҳавони ва атмосфера синоптик ҳолатини таҳлил қилишда фойдаланилади. Аэрологик хариталар атомосфе-ранинг маълум баландликлари учун тузилади. Бу хариталарда шамол тезлиги ва йўналиши, т-ра, намлик ва ҳ.к. бел-гиланади. Аэрологик хариталар, асосан, авиация хизматида катта аҳамиятга эга. Ёрдамчи, комплекс, синоптик хариталарга қўшимча қилиб, айрим метеорологик элементлар (мас, туманлар, чанг бўронлар, яшин ва чакмоқлар, яхмалақлар, кучли ёгинлар, энг юқори ва энг паст т-ралар, тропопауза баландлиги ва б. асосида) тузилади. Кичик р-нлар учун тузиладиган О.-х.х. маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кўп сонли метеорологик ст-ялар маълумотларидан фойдаланиб тузилади. Авиация хизмати учун мўлжалланган О.-х.х. маълум р-н учун уни халқа кўринишида ўраб олган зич метеорология ст-ялари маълумотлари асосида тузилган об-ҳаво харитаси асосида қисқа вақт оралиғи учун тузилади. Авиаметеорология марказларида мунтазам равишда махсус прогноз хариталари тайёрланади.

Тохир Мухторов.

ОБ-ҲАВО ХИЗМАТИ — халқ хўжали-гини ёки унинг бирор тармоғини, шунингдек, Ватан мудофаасини кундалик об-ҳаво ва об-ҳаво прогнозлариға тегишли маълумотлар б-н таъминлаш вазифасини ўтайдиган ташкилот. Бу ташкилот иши метеорология ва аэрология кузатиш ст-ялари маълумотларига асосланади. О.-х. х. барча давлатларда мавжуд. Мас, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология бош бошқармаси бу ишларға раҳбарлик қилади (қ. Бош-гидромет). Бевосита об-ҳаво муаммолари б-н гидрометеорология маркази шуғулланади. Бундан ташқари, ҳар бир вилоятда гидрометеорология бошқармаси мавжуд бўлиб, улар зиммасига, бошқа ишлар қатори О.-х. х. ҳам юкла-тилган.

Умуман, Жаҳон метеорология ташкилоти ташаббуси б-н 3 та (Москва, Мельбурн, Вашингтон) жаҳон, 34 та регионал ва 185 та миллий метеорология марказлари ташкил этилган. Ана шу 34 та регионал марказлардан бири Тошкентда жойлашган. Жаҳон об-ҳаво хизмати тармоғи ҳар куни курукликда жойлашган 10 000 та метеорологик, 1000 та аэрологик, 7300 та сузувчи ке-малар, даре ва океанларнинг сайз ерларини кўрсатувчи 600 та Кучмани-шонлар, шунингдек, 70000 га яқин кўшимча маълумотларни берадиган ва 3000 та ҳаво кемаларидан ахборот олади. Халқаро келишувга биноан, ҳар бир давлатдаги О.-х. х. қуйидаги ишларни бажаради: барча метеорология кузатиш ст-ялари (курукликда, денгиз ва тоғларда) бир хил муддатга об-ҳавони кузатиш; аэрология ст-яларида радиозонд, самолёт, аэростат ва учар шарлар ёрдамида ҳар хил баландликлардаги метеорологик элементлар — ҳаво т-раси, босими ва намлиги, шамол тезлиги ва йўналиши, булутлар ва б.ни бир вақтда кузатиш; метеорологик ва аэрологик кузатиш натижалари ҳар хил узатиш во-ситалари ёрдамида марказий ташкилот ва гидрометеорология марказларига юбориш; гидрометеорология марказларида тузилган синоптик ва аэрологик хариталар, вертикал қирқим ва графиклар таҳлил қилиниб об-ҳаво хизмати ҳолати, унинг ривож, бўлажак об-ҳаво шароитлари аниқланиб тегишли муас-сасаларга юборилади.

ОБ-ҲАВОНИ ОЛДИНДАН АЙТИШ — атмосферада содир бўлаётган жараёнлар ривожланиш қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда об-ҳавонинг келажакдаги ҳолати (об-ҳаво прогнози) ҳақида илмий асосда маълумот бериш. О.-х. о. а. муддатлари: ўта қисқа муддатли (12 соатгача), қисқа муддатли (1—2 сутка), ўрта муддатли (3—10 кунгача), узайтирилган ўрта муддатли (1 ойгача), ой, фасл прогнозларига бўлинади. Об-ҳаво прогнози алоҳида жой, ҳудуд, трасса, вилоят ва республика ҳудуди учун берилиши мумкин. О.-х. о. а.да умумий ва махсус мақсадлар

кўзда тутилади. Умумий об-ҳаво прогнозида энг муҳим метеорологик элементлар (т-ра, босим, будуг, ёгин, шамол), шунингдек, туман, чанг ёки қор бўронлари, момақалдирик, довул, ўсимликларни совуқ уриши, қор кўчкилари, яхмалак ва б. метеорологик ҳодисаларнинг келажакдаги ўзгаришлари ҳақида маълумотлар берилади. Халқ хўжалигининг турли соҳалари: мас, булутларнинг пастки ва юқори чегаралари, Ер сиртида ва юқори баландликларда шамол тезлиги ва йўналиши (авиация учун); ёгин миқдори, ҳаво т-раси, ўсимликларни совуқ уриши, қурғоқчилик ва х.к. (қ. х. учун); қор бўрони, кучли жала, узокни кўриш масофаси (т.й. транспор-ти учун) ва б. учун махсус прогнозлар ҳам тузилади.

Суткали О.-х. о. а. ўтган асрнинг 60-й. ларида бошланди. 20-а.нинг 30-й.ларида атмосферанинг юқори қатламларини систематик ўрганишга имкон берадиган радиозонднинг яратилиши (собиқ СССР да), атмосферада жараёнларининг физик қонуниятларини чуқур ўрганиш О.-х. о. а. усулларининг такомиллашишига олиб келди. О.-х. о. а. учун керакли маълумотлар метеорологик ст-ялардан сутка давомида бир неча марта телеграф ёки радио орқали олинади. Об-ҳаво бюрolariда Ер учун синоптик харита ва юқори қатламлар учун барик топография хариталари ва б. тузилади. Шулар ёрдамида Ер шарининг катта ҳудудида об-ҳаво ҳолати таҳлил қилиниб, барик си-стемалар, циклонлар, антициклонлар ҳамда ҳаво массалари, атмосфера фронтларининг силжиш тезлиги ва йўналиши аниқланади. Бу маълумотлар ҳамда жойнинг маҳаллий хусусиятлари (Ер юзаси ландшафти, орографияси ва х.к.) пункт, трасса ёки аниқ, бир р-н учун О.-х. о. а. га имкон яратади.

Узок, муддатли О.-х. о. а. муаммоси қисқа муддатли прогнозга нисбатан анча мураккаб. Катта миқёсдаги атмосфера жараёнларининг бир неча кундан бир неча ойгача даврдаги циркуляцияси ўрганилиб, уларнинг алмашиниш қону-

ниятлари ва келажакда қандай бўлиши аникланади. Ойлик прогнозда ўртача ойлик т-ра ва ёгинлар миқдорининг кўп йиллик меъёрдан қанча фарқ қилиши ёки ишораси қандай бўлиши ҳақида фикр юритилади ва ой давомида бўла-диган ўзгаришлар ҳақида ахборот берилади. Ўрта Осиё мамлакатлари учун ойлик О.-х.. о. а.ни Тошкентдаги гидрометеорология маркази амалга оширади.

Тоҳир Мухторов.

ОВ, ов қилиш, шикор — ёввойи ҳайвон ва паррандани овлаш; одамнинг ҳаёт кечириш жараёнидаги қад. меҳнат фаолиятларидан бири. Одамлар дастлаб гуруҳ бўлиб, кейин яққа ҳолда ов қилишган. Қадимда тош, найза, кейинроқ пичоқ, тўр ва б.дан ов қуроли сифатида фойдаланилган. Камон кашф этилиши овчиликда катта аҳамият касб этган. Осиёдаги кўчманчилар от миниб, исковуч ит ва қуш ёрдамида ов қилган. Ҳозир кўпроқ милтиқ, қопкон ва тўр, ит б-н ов қилинади.

Ҳайвон ва паррандалар қурол б-н ов қилинганда итлардан фойдаланилади. Бунда, асосан, мўйнали ва туёкли ҳайвонлар, ўрмон ва сув паррандалари овланади. Қуролсиз овда мўйнали ҳайвонлар ва илвасин тугилади. Бунда қопқ-ондан ва тузоққан фойдаланилади, улар ҳайвонлар ини оғзига, юрадиган йўлига қўйилади. Ит ёрдамида ов қилишда отлик, баъзан пиёда овчи ов итларидан фойдаланади, бунда тез югурадиган този ит ҳайвонни очиқ майдонга «ҳайдаб» беради, овчи б-н ов ити эса уни қувлаб бориб тутати. От ва тез югурадиган този ит ёрдамида ов қилинганда ҳайвон итга олдирилади, бунда ит ҳай-вонни қувиб тутгунча овчи отга етиб боради ва итдан уни айириб олади. Овчи қушлар б-н ов қилишда ҳайвонлар, асосан, очиқ майдонларда, бур-гут, лочин, кирғий каби қўлга ўргатил- ган қушлар ёрдами- да тугилади (қ. Киркик- Матрап).

Ов шартли равишда сано'ат, спорт-ҳаваскорлик ва илмий мақсадлардаги овларга бўлинади. Саноат мақсадидаги

овда аҳоли ва саноат эҳтиёжи учун мўйнали, туёкли ёв-войи ҳайвонлар ва сув қушлари тугилади. Спорт ови дам олишнинг бир туридир. Илмий ов овланадиган ҳайвонларни, ёввойи ҳайвонлар касалликларини, овчилик иши ва ўлкани ўрганиш мақсадида илмий муассасалар топшириғи б-н олиб борилади.

Мўйнали ҳайвонларнинг 100 дан ортиқ тури, туёкли ёввойи ҳайвонларнинг 20 дан зиёд ва овланадиган пар-ранда (қуш)ларнинг 150 дан кўп тури мавжуд. Овнинг асосий товар маҳ-сулооти — мўйна, қўшимча маҳсулооти — гўшт, ёғ; қимматбахр хом ашёси: тери, пат, пар, жун.

Ўзбекистонда 18 ёшга кирган, овчилар уюшмаси аъзоси ва овчилик биле-ти бўлган фуқаролар ов милтиғидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Ҳайвонларнинг қимматбахо турлари махсус рух-сатнома (лицензия) б-н овланади. Ов тўғрисидаги қонунларга риоя қилиш, ов муддатлари ва усулларини белгилаш ишларини «Ўзбековчибаликчи» уюшмаси ва овчилик назорати хизмати ба-жаради (қ. Овчилик хўжалиғи).

Баҳодир Абдуллаев.

ОВ ИТЛАРИ — овчиликда фойдаланадиган махсус ит зотлари гуруҳи. Ер шарида 100 дан ортиқ О.и. зоти бор. Қимматбахо мўйнали ҳайвонлар (олмахон, сувсар, соболь), асосан, О.и. ёрдамида овланади. О.и. зоти бир неча гуруҳга бўлинади: лайкалар — ўрмонли жойларда мўйнали ва туёкли ҳайвонлар (ёввойи чўчка, лось, буғу), шунингдек, ўрмон, ўрмондашт зоналаридаги ёввойи, сувда сузувчи пар-рандаларни овлашда фойдаланилади. Лайкалар овланган ҳайвон ёки паррандаларни қидириб топиб, овчи келгу-нича ушлаб туради. Тез югурар тозилар — ўрмон, ўрмондашт зо-наларида қуён, тулки, бўри, чиябўри, силовсин ва туёкли ҳайвонларни овлашда фойдаланилади. Улар, овчи ўлжасини отмагунча, вовуллаб ҳайвон изидан бораверади. Тозилар — қуён, тулки, ўрмондашт, дашт ва ярим чўл р-нларида майда туёкли

хайвонларни овлашда фойдаланилади. Тозилар катта, ўзига хос тана тузилишига эга, кучли ит, кўзи ўткир, тез югуришга мослашган (20 м/сек гача югура олади). Улар хайвонларни қувиб ушлаб олади (ёки бўғади). У я итлари (такса, терьерлар, фокстерьерлар) — инларидagi тулки, бўрсиқ, енотсимон итларни овлаш учун фойдаланилади; улар инларидagi хайвонларни овчи олдига ҳайдаб чикаради ёки инида ҳолсизлантиради. Исковучлар (сеттер, пойнтерлар ва б.) — ботқоқ, ўрмон, дашт ва сувда сузувчи паррандаларни ҳидлаб топиб писиб ётган жойини овчига бил-диради. Овчининг имоси б-н паррандани чўчитиб, отишга қулай қилиб беради. Спаниеллар ерда писиб ётган паррандаларни чўчитиб, учиради. Отилган паррандаларни топиб, овчига олиб келади. (яна қ. Ит, Итчилик).

Ад.: Пособие по собаководству, 2 изд., М., 1973.

ОВ ҚУШЛАРИ — ёввойи паррандаларнинг мазали гўшти, кимматбаҳо пар ва патлари, мўйнаси учун овланадиган гуруҳи. Баъзи қушларнинг тухумлари ҳам йиғилади. Қушлар қадимдан ов объекти сифатида сут эмизувчилардан кейинги ўринда турган. Қуш овлари қад. миср фрескалари ва юнон вазаларида тасвирланган. Қуш овлашнинг турли усуллари мавжуд. 9-а.дан қушларни махсус ўргатилган лочинлар ёрдамида овлана бошланган. 10—17-а.ларда эса овнинг бу усулидан фойдаланиш оммавий тус олган. Тарихий манбалардан ов қилиш учун 17-а.дан илгари Бухорога Россиядан махсус ўргатилган лочинлар олиб келингани маълум. Ўзбе-кистонда қушларнинг 100 дан ортиқ тури спорт, хаваскорлик ва анъанавий ов объекти қисобланади. Овланадиган қушлар тоғ, чўл, сув, ўрмон ва б. эко-логик муҳитларда тарқалган. Ер юзиде кўпроқ ғозсимонлар, товуксимонлар, балчикқисимонлар туркумларининг ва-киллари овланади. Республика, асосан, сузувчи қушлар (ўрдақлар, қашқалдоқлар, балчикчилар ва б.), ка-клик, кир-ғовул, бедана ва каптарлар ов-

ланади. Шунингдек, қарқаралар, булдуруқлар, чу-ғурчуқларни овлаш ҳам кузати-тилган. 19-а. охирида Ер юзиде, айниқса, Европада қушларни овлаш ғоят кучайиб кетди, ҳар йили бир неча млн. қушлар овланади.

Ўзбекистонда спортчи ва хаваскор овчилар ҳар йили сувда сузувчи минглаб қушларни овлайди. Уларнинг асосий қисмини ўрдақлар ва қашқалдоқлар ташкил этади. Овланадиган хайвон турлари ресурсларидан барқарор фойдаланиш мақсадида ҳозир 40 га яқин овчилик ва балиқчилик хўжаликлари ташкил этилган. Уларнинг катта шеми сув олди ҳудудларида жойлашган бўлиб, сувда сузувчи қушларни овлашга ихтисослашган. Ов қилиш қодалари, муддати ва миқдорини тегишли ташкилотлар назорат қилиб туради. Кейинги йилларда О.қ. яшашига салбий таъсир этувчи омилларнинг кўпай-ганлиги инобатга олиниб, уларни яшаш жойларида, миграция ва қишлоқ даврида муҳофаза қилишни кучай-тириш, ҳуқуқий жиҳатдан такомиллаштиришни амалга ошириш ҳамда му-воффиқлаштириш мақсадида сувда сузувчи қушларни ўрганиш бўйича халқаро бюро ташкил этилган. Сувда сузувчи қушлар мажмуини, шунингдек, айрим турлари муҳофазасини кўзда тутиб, халқаро конвенциялар, битимлар тузилган. Оқбош ўрдақ, ола қанот, мрамар чуррак, тўхта ва йўрға тувалоқлар каби ов қушлари Халқаро ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китоблариға киритилган.

Элмурод Шерназаров.

ОВАЛЛАР (лот. ovum — тухум) — ясси, қаварик ёпик эгри чизиқлар. Мас, айлана, эллипс. Агар О. етарлича силлиқ бўлса, уларнинг эгрилиги максимум ва минимумға эришадиган камида 4 учға эға бўлади (эллипсда тўртта). Овал нуқталари орасидаги масофанинг аниқ юқори чегараси унинг диаметри, би-рор йўналишдаги уринмалари орасидаги масофа шу йўналишдаги эни дейилади. Мас, эллипенинг ОАХ йўналишдаги эни В[В2 га, ОВt йўналишдаги эни AtA2 га тенг.

Айлананинг эни ҳамма йўналишда бир хил. Расмда яна бир неча эни ўзгармас О. (Рело учбурчаклари) кўрсатилган. Эни h ўзгармас бўлган О.нинг узунлиги nh га тенг (Барбье теоремаси). Баъзан, О. деганда умуман ўз-ўзини кесмайдиган ёпиқ чизиклар тушунилади.

ОВАМБО (амбо) — Намибиядаги банту гуруҳига мансуб халқ (750 минг киши, 1990-й.лар ўрталари); Анголада ҳам (240 минг киши) яшайди. Диндорлари — христианлар (асосан, лютеранлар).

ОВАЦИЯ (лот. ovatio) — Қад. Римда кичик триумф. О.га факат магистратларгина сазовор бўлишган; ғолибни тўла триумф б-н тақдирлаш мумкин бўлмаган чоғдагина О. ўтказилган. У триумфдан камроқ тантанаворлиги б-н фарқ қилган: оддий магистрат кийимини кийган саркардалар, бошларига лавр эмас мирта япроқларидан қилинган тожни кийиб Римга жанг аравасида эмас пиёда ёки от минган ҳолда кириб келишлари лозим бўлган. Қурбонлик чоғида бука эмас, қўй сўйилган. «О.» сўзи лот. ovis — қўйдан ёки ажабланиш туйғуси — О! О!дан келиб чиққан.

ОВГА — Шим. Нурота тизмасининг сувайирғичидаги довон. 1699 м баландликда. Нурота ботиғидаги Самбур ва Нурота тизмасининг шим. қисмидаги Кескин қишлоқлари орасида жойлашган. Довондан чорва молларини қайдаб ўтишда фойдаланилади.

ОВДАН, обдон (тож. — сувдон) — ер ости ва ёмғир сувларини бир жойга йиғиш учун шаҳарларда қуриладиган иншоот. Ўрта Осиёдаги сардобаларнинг бир тури. Асосан, ўрта ерда Озарбайжонда кенг тарқалган. Одатда, меъморлик мажмуасининг, боғ ёки паркларнинг бир қисми саналади. Шакли ва ҳажми муайян жойнинг тузилиши, геологик шароити ва рельефига қараб турли хил бўлган. О. сувидан шаҳар аҳолиси турли мақсадларда фойдаланган. Кўпинча сув омбори, ҳовуз ҳам О. деб юритилади.

ОВИДИЙ, (Публий Овидий Назон — Publius Ovidius Naso) (мил. ав. 43 — мил.

тахм. 18) — Рим шоири. Ижодини ишқий шеърлар б-н бошлаган («Ишқий элегиялар», мил. 1—2-й.лардан олдин). «Севги санъати», «Севги давоси» дostonлари (иккаласи ҳам тахм. мил. ав. 20—мил. 1-й.) дидактик руҳда, уларда Рим ҳаёти лавҳалари ифодаланган. Машҳур «Метаморфозалар» мифологик эпоси (15 китобдан иборат, тахм. мил. 1—8-й.лар) — О. ижодининг чўққиси. Ахлоқ хусусидаги дадил фикрлари учун император Август томонидан Томи ш. (ҳоз. Руминиянинг Констанца порти)га сургун

қилинган ва шу ерда умрининг охири-гача туриб (тахм. 10 й.), «Ғуссали элегиялар» (5 китоб, тахм. мил. 8-й.дан кейин) ва б. асарларини ёзган. «Элегиялар», «Метаморфозалар», «Ғуссали элегиялар»дан намуналар Ойбек таржимасида ўзбек тилида нашр қилинган.

ОВИМБУНДУ (мбунду) — Анголадаги банту гуруҳига мансуб халқ. 3,7 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Диндорлари — католиклар ва протестантлар; анъанавий диний эътиқодлар ҳам сақланган.

ОВЛОК, авлок — ёввойи ҳайвонлар қўп бўлган, ов қилинадиган жой. Қадимда Ўрта Осиёда қулон, жайран, кийик, архар, паррандалар ов қилинадиган жойлар О. дейилган.

ОВНАТАНЯН - 17-19-а.ларда яшаб ўтган арман рассомлари сулоласи. Сулола бошлиғи Овнатан Нагаш (1661 — 1722) — рангтасвир устаси; Эчмиадзиндаги ибодатхона деворий расмларининг муаллифи. Ўғиллари Акоп (1692-?) ва Ару-Арутон (1706/07-?) О. қўлёзма китобларига миниатю-ралар ишлаган, оталари б-н ибодатхона деворий расмларини яратишда иштирок этишган. Ақопнинг ўғли Овнатан О. (1730—1801, Тбилиси) грузин подшоси Ираклий II нинг сарой рассоми бўлган, шогирдлари б-н Эч-миадзиндаги ибодатхона учун янги деворий расмлар ишлаган ҳамда Инжилдан олинган мавзуларда асарлар яратган (1782—86); унинг ўғли Мкртум О. (Авнатомов, 1779— Тбилиси — 1845) рангтасвирчи бўлиб, черков учун расмлар

ишлаган, арман подшо ва харбий саркардалари портретларини ишлаган («Шоҳ Трдат», 1836; Арманистон картиналар галереясида); Акоп О. (Яков Авнатомов, 1806, Тбилиси — 1881, Эрон) — ранг-тасвир устаси, арман тасвирий санъатида портрет жанрининг асосчиларидан; тасвирий санъат асосларини отасидан ўрганган. Унинг портретлари (Н.Теумян, Е.Гургенбекян ва б.)да арман санъатига хос хусусиятлар — тасвирланувчининг тинч, қотиб қолган ҳолатида кўрсатиш, майда деталларга эътибор берган ҳолда уларни аниқ тасвирлаш, асар фактурасининг эмалдек силлиқ ва ялтироқ даражада ишланишида билинса, ўзига хос то-монлари нозик руҳий кечинмаларни шоирона ифодали тасвирланиши, ранг тизимининг сипо ва бирмунча оддийлигида ифодаланadi. Агафон ©.(Авнатомов, 1818, Тбилиси — 1893, Петербург) — Мкртум О.нинг ўғли, Петербург БАда ўқиган (1836—43) ва шу ерда ишлаган; Акоп О. портретларидан литографик ишлар, чопқир отларга бағишланган композициялар яратган.

ОВОЗ — 1) овоз аъзолари ёрдамида чиқариладиган, баландлиги, кучи ва тембри ҳар хил бўлган товуш (одам ва ўпқадан нафас олувчи ҳайвонларда). О. ҳикилдоқда ҳрсил бўлади: ўпқадан чиқаётган ҳаво оқими, бир-бирига тегиб турган О. бойламлари оралиғидан ўтиб уни тебратида, натижада нозиккина О. ҳосил бўлади, сўнгра буни юқори резонаторлар (оғиз бўшлиғи, ҳалқум, бурун ва ёндош бўшлиқлари) кучай-тириб бериб, О. ўзига хос оҳанг (тембр) олади. Ўпқадан чиқаётган ҳаво оқимининг кучига, жипс турган О. бойламининг кўрсатаётган қаршилиги ва уларнинг тебраниш амплитудасига қараб, О. кучли ёки кучсиз, шунингдек, тебранишининг узунлиги ва час-тотасига қараб баланд ёки паст бўлиши мумкин.

О. пайдо бўлишида иштирок этадиган аъзоларнинг ҳаммаси соғлом бўлса, О. энгил ва бемалол эшитилади. Турли касалликлар, хусусан, ҳикилдоқ, бу-рун-

ҳалқум ёки бурун касалликларида О. ўзгаради, баъзан манқа бўлиб қолади. Юрак, бронхлар, марказий нерв системаси касалликлари ва юқумли касалликларда ҳам О. ўзгариши мумкин. О. кўпинча, совқотиш, ангина, юқори нафас йўллари яллиғланиши, ларингит, трахеит ва бронхитдан ке-йин ўзгаради. Ҳадеб бакириб гапира-вериш ҳам О. бузилишига сабаб бўлади. Чекиш ва ичкиликка ружу қилиш, шунингдек, тиш йўқлиги ёки ясама тишнинг нотўғри қўйилганлиги ва б. ҳам О. «сифати»га таъсир этади. Одатда, ёшларда ўтиш даврида бўладиган овоз ўзгаришида алоҳида эҳтиёт чораларига риоя қилиш зарур. О.ни асрашда энг муҳими организмни чиниктиришдир. О. ўзгарганда, албатта, мутахассис врачга мурожаат этиш лозим; 2) мусиқада — одамнинг аниқ баландлик ва узок садоланишга эга товуши (қ. Хонанда овози); кўп овозли мусиқа асарининг муайян куй йўли; партитурадан алоҳида кўчириб ёзиладиган хор ёки оркестр гуруки ижро йўли.

ОВОЗ БОЙЛАМИ — думсиз амфибиялар, баъзи судралиб юрувчилар, кўпчилик сут эмизувчилар ва одамда ҳикил-докён деворининг ички юзасидан бур-чак бўлиб чиқадиган иккита бурма. Фиброз-эластик тўқимадан тузилган бўлиб, шиллиқ парда б-н қопланган. Бу ҳақиқий О.б.дир. Баъзи сут эмизувчилар ва одамда ҳақиқий О.б.дан бир оз юқорирокда сохта О.б. ҳам бўлиб, у овоз ҳрсил бўлишида қатнашмайди.

Одам да ҳақиқий О.б. — мускул тўқимаси ва бириктирувчи тўқимадан тузилган жуфт бойламдир. Товуш ҳосил бўлишида қатнашади, шунингдек, нафас йўлларини ёт жисмлар тушишидан сақлайди.

ОВОЗ БЎҒИЛИШИ - одатдаги овознинг ўзгариши. Овоз бойламининг шакли ёки ҳаракатининг ўзгариши на-тижасида уларнинг бир меъёрда тор-тилмаслиги сабаб бўлади. Бойламининг ўткир ва сурункали яллиғланишида, полип ва ўсма пайдо бўлганда

бойламларни тортадиган мускул фалаж бўлиб қолганда кузатилади.

ОВОЗ ОПЕРАТОРИ — кинода фильмни суратга олувчи ижодий жамоа аъзо-си. Сценарий муаллифи ва реж.нинг умумий ғоясига мувофиқ фильмни овозлаштиради. Фильм овози безагининг бадий ва техник сифатига жавоб беради. Овозлар изоҳини тайёрлайди, актёрлар овозини синаш учун ёзиб олади. Фоно-тека материалларини танлайди, синхрон овоз ёзиш, муסיқа ва шовк-инларни ёзиш каби ишларни амалга оширади. Радио-эшиттириш, телевидение ва овоз ёзиб олиш студияларида О. о. магнит фонограммаларини ёзиб олади ва эшиттиради. Овоз реж.и раҳбарлигида ёзиб олинган фонограммаларни монтаж қилади, улардан нусха олади ва эски фонограммаларни таъмирлайди.

ОВОЗА, овоз — Ўн икки мақом тизимидаги пардалар тузилмаси. Олар 6 та бўлиб, Наврўз, Салмак, Гардония, Гувашт, Моя ва Шаҳноз деб номланган. Оларнинг кўплари мақомлар бош пардасига нисбатан кварта, квинта баланд пардалардан бошланиб, муסיқа асарларида оғишма натижасида юзага келадиган янги лад-тоналликлар ўрнини эгаллаган. Олар Шашмакнинг шаклланишига ҳам таъсир кўрсатган ва уларнинг баъзилари, кейинчалик ма-ком шўъбалари таркибига киритилган.

ОВОЗЛИ КИНО — тасвири кўрсатиш б-н бирга, кинолентанинг овоз йўлига ёзиб олинган нутқ, муסיқа, шовқин ва б. товушлар б-н ҳамоҳанг олиб борила-диган кинематография тури. Кинема-тографиянинг дастлабки давриданок тасвири овоз б-н кўрсатишга ингилишлар бўлган: муסיқа жўрлигидан фойдаланилган (пианино, оркестр ва б.), фильм иштирокчиларининг овози, кўшиқлари ва ш.к.ни тасвирга биноан ижро этувчи актёрлар жалб этилган. 19-а. охири — 20-а. бошларида фильм овоз б-н синхрон равишда қайд этилишига имкон берувчи қурилма яратишга хара-кат қилинган. Бунинг учун Т. Эдисон кинетофони (АҚШ,

1899), Д. Гомон хронефони (Франция, 1901), граммофон пластинкаларидан фойдаланилган.

Аммо синхронликка тасвир ва фотографияга овоз ёзиш услубини кинолентада бирга кўшиб ёзиш ва уни тако-миллаштириш натижасидагина эришилди. О.к. тизими 20-а.нинг 20-й.ларида юзага келди (АҚШ, Россия, Германияда). Ўзбекистон киносига О.к. даврини «Қасам» фильми (1937, реж. А. Усольцев) бошлаб берди.

ОВОЗСИЗ КИНО — кинематографиянинг дастлабки ривожланиш давридаги номи. О. к. даврида фильмнинг тузилиш хусусиятлари, ўзига хос эстетик жиҳатлари белгиланди. Бадий фильмлар мазмуни ва воқеаларнинг ривожланиб бориш ҳолати сўзсиз — фақат тасвир ёрдамида очиб бериларди. Дастлабки ривожланиш давридаги ўзига хослиги унинг актёр ижроси б-н боғлиқ, ифода воситалари бўлиб, кадр та-гига воқеани тушунтириб берувчи ёзувлар ёзиб борилган. Асосий ифода воситалари 20-а.нинг 20-й.ларида кино санъати асослари (кинематографик режалар, суратга олиш ракурслари, монтажнинг алмашилиб туриши, яхлит асар яратиш, унга лойиқ талқин топиш ва б.) га суянган ҳолда ишлаб чиқилди. Биринчи овозсиз фильмлар реж.лари француз ака-ука Люмьерлар (хужжатли) ва Ж. Мельес (фантастик эртак) жаҳон киносининг бош йўналишини белгилаб берди. О. к.ни француз «авангард»лари, немис экспрессионизм вакиллари, шунингдек, Д. Гриффит, Ч. Чаплин, Р. Флаэрти каби америка кинореж.лари олиб бордилар. А. Нильсен, Б. Китон, М. Линдер, Ч. Чаплин, М. Пикфорд ва б. О. к.нинг етакчи актёрлари бўлди.

Ўзбекистонда О. к. даври 1925—35 й.ларни ўз ичига олади. «Соябон арава», «Равот кашқирлари», «Иккинчи хотин», «Юксалиш» ва б. дастлабки овозсиз фильмлардир. С. Хўжаев, Э. Ҳамроев, Н. Ғаниев, К. Ёрматов, Р. Пирмуҳамедов, Й. Аъзамов, З. Шоки-рова, М. Жаъфарова каби санъаткорлар О. к. даврида миллий

кинонинг шаклланишида муҳим роль ўйнаганлар.

ОВОСКОП (лот. ovum — тухум ва юн. skoreo — қарайман) — тухумнинг си-фати текшириладиган асбоб. У ичига электр лампочка ўрнатилган, тухум шаклидаги тешикли ғилофдан иборат. Тухум шу тешикка ўрнатилиб текширилади. Новларга қатор териб қўйилган тухумларни текшириш учун ёритувчи блокчи О.-столдан фойдаланилади. Янги, соғлом тухум сариғи унинг мар-казида жойлашган бўлади. Инкубаторда очилтириладиган тухумларни танлашда, уларни биологик жихатдан назорат қилишда ҳам О.дан фойдаланилади.

ОВРИНГ — Тожикистоннинг тоғлик худудларида тик тоғ ён бағирларидан ўтган тор йўлларнинг илмий адабиётда қабул қилинган номи. О. қояларни ўйиб, мустаҳкам қозиклар устига шох-шаббалар тўшаб ишланади. Ўтиб бўлмайдиган жойларга осма кўприklar қурилади. Тик силлиқ қояга баланд зинапоярлар осиб қўйилади. Баъзан қоянинг тепасига қатта қозиклар қоқилади, пишиқ новдалардан эшилган аркон ҳалқа шу қозикларга осилади. Аркон халқаларнинг пастки учига ғўлалар ётқизилади. Кишилар ана шу ғўлалар устидан юради. О.лар, асосан, пиёда юришга мўлжалланган. Баъзи қисмларида эшак-отларда ўтса ҳам бўлади. О.ларни тепадан тушган сув, тошлар ва қор кўчкилари ишдан чиқаради. Шуғнон ва Рушонда О. маржа (марза), парин (паринд), Яғнобда ра-фақ дейилади. Тоғларда қатта йўллар қурилиши муносабати б-н О. ўз аҳами-ятини тобора йўқотмоқда.

ОВУЛЯЦИЯ (лот. ovum — тухум) — тухум хужайраларининг тухумдондан тана бўшлиғига чиқиши. Урғочи сут эмизувчи ҳайвонларда ва аёлларда О. вақтида етук тухум хужайраси бўлган Граф пуфакчаси ёрилади ва О. даври кечади. О.ни, асосан, гипофиз гормонлари бошқаради. Ҳомиладорлик бошланиши б-н О. тўхтайти (яна қ. Ҳайз). **ОВХОНА** — Самарқанд вилояти Пастдарғом ту-

манидаги сой. Зирабулоқ — Зиёвуддин тоғларининг шим. ён бағридан бошланади. Уз. 30 км, ҳавзасининг майд. 24,3 км². Ўртача йиллик сув сарфи 0,28 м³/сек., оқим модули 11,5 л/сек, км². Сувининг асосий қисми қишнинг 2-ярмида ва эрта баҳорда ўтади. Сойдан 4—5 й.да кучли сел келади.

ОВЧИ ҚУШЛАР, овга ўргатилган қушлар — йиртқич ҳайвонлар ва паррандаларни овлаш ва ҳаваскорлик спорти мақсадида фойдаланиладиган йиртқич қушлар (бургут, лочин, қарчиғай, қирғий). Ўргатилган О.қ. б-н ов қилиш Ўрта Осиёда 10—17-а.ларда, айниқса, оммавий тус олган. Ҳоз. пайтда бундай ов Абхазия ва Ажарияда (қир-ғий б-н бедана овлаш), Қирғизистон ва Қозоғистонда (бургут б-н тулки, куён ва бўри овлаш, қарчиғай б-н ўрдак, ғоз, қирғовул ва куён овлаш), Туркманис-тонда (балобан б-н ўрдак, тувалоқ, куён овлаш) сақланиб қолган.

Инидан олинган ёки тўр б-н тутилган ёш, половни йиртқич қушлар хуркитилган оғони қулатиш ёки қувиб етиш ва овчи етиб келгунга қадар ту-тиб туришга узок вақт ўргатилади. Куз ва қиш ойларида тажрибали овчилар бургут б-н 30—40 тагача тулки овлашган. Йиртқич қушлар сонининг камайиб кетаётгани туфайли овчи қушлар б-н ов қилиш ҳам камайиб бормоқда.

ОВЧИЛИК ХЎЖАЛИГИ (ЎзРда) -мамлакатдаги овчилик майдонларини қўриқлаш, тиклаш ва ундан фойдаланиш б-н шуғулланадиган хўжалик. О.х. ҳукумат қарори б-н ташкил этилади. Ўзбекистонда ов қилинадиган жойлар «Ўзбековчибалиқчи уюшмаси» тасарру-фида. Майд.—708698 га (2003). 40 га О.х.га шартнома асосида бириктириб қўйилган. Тоғли минтақалардаги О.х. лари ихтиёрида 360 минг га майдон бор. Энг йириқлари Бахмал-Зомин, Ғова-Олмос, Сангзордон, Қурама, Белдорсой О.х.лари. Каклик, бедана, улар, куён, тўнғиз, бўриқ ва б. овланади. Чўлдаш ва сувли ерлардаги О.х.лари дарёлар ва сув омборлари атрофида ташкил

этилган: Айдар, Арнасой, Зараф-шон, Октепа, Сарикамиш, Сирдарё, Қорақир, Жан. Сурхон, шарқий Арнасой ва б. Умумий майд. 348 минг га дан ортик. Бу хўжаликларда яна ҳар хил баликлар ва турли сув қушлари, шунингдек, кўчманчи қушлар овланади.

О.х.лари фаолияти хўжалик ҳисоби асосида олиб борилади. Овшунослар ва егерлар хўжалик ишларидан таш қари биотехник тадбирларни амалга оширади: қишда ёввойи ҳайвонлар ва қушларни қўшимча овқаглантириш, сунъ-ий инлар ва уялар қуриш, дарахт ва бута кўчаклари ўтказиш ва парвариш қилиш ишлари ба-жарилади. Бир йилда 2 марта ҳайвонлар ва қушларнинг миқ-дори ҳисобга олинади, уларнинг по-пуляциясига зарар етказмасдан овлаш тадбирлари (отиладиган, тутиладиган ҳайвон ва қушлар сони) белгиланади.

ОВШУНОСЛИК - ов қилиш ва овчилик хўжалиги, овчилик фаунасини бойитиш ва ундан самарали фойдаланиш тўғрисидаги фан. 20-а. бошларида мустақил фан сифатида шаклланган.

Ов майдонларини, овланадиган ҳайвонлар ва қушлар биологиясини ўрганади, уларни ҳисобга олиш усуллари-ни, ов қуролларини ишлатиш ва овлаш услубларини ишлаб чиқади, ов товаршунослиги ва овчилик хўжаликлари иқтисодийети ва уни ташкил этиш б-н шуғулланади. О.нинг муҳим тадқи-кот усуллари — ҳайвонларни мунтазам кузатиш, табиатда тажрибалар ўтка-зиш, ҳайвон қушларни яшаш жойида тамғалаш, морфобиологик индикаторлар ёрдамида ҳайвонлар популяция-яси таркибини таҳлил қилиш. О. биология, экология, биоценология,, ботаника, биогеография, иқтисодийёт фанлари б-н узвий алоқада ривожланади. Ўзбекистонда О. ка оид ишлар овчилик хўжаликлари, Ўзбекистон ФА ин-тлари давлат қўриқхоналари ва б.да олиб борилади.

Европа ва Шим. Америка мамлакатларида О. ривожланган. Овшуносликнинг энг йирик халқаро форуми 1953

й.да ташкил топган Халқаро биолог-овшунослар конгресси ҳар 2 йилда бир марта йиғилади.

Ад.: Русанов Я., Основы охотоведения, М., 1986.

ОВҚАТ ҲАЗМ ҚИЛИШ - одам ва ҳайвонлар организмиде овқатнинг механик ва кимёвий қайта ишланиш жараёни, бунда озик моддалар сўрилиб ҳазм бўлади, парчаланиш махсулотлари ва ҳазм бўлмай қолган моддалар эса организмдан чиқарилади. О.х.қ. натижасида мураккаб кимёвий моддалар организм осон ўзлаштира оладиган оддий моддаларга айланади. О.х.қ.нинг хужайра ичиде ва хужайрадан ташқариде содир бўладиган хиллари бор. Хужайра ичиде О.х.қ. (ИМ.Мечников кашф этган) бир хужайралилар, айрим тубан кўп хужайралилар (ғовактанлилар), юксак кўп хужайралиларнинг айрим хужайралари {лейкоцитлар, моноклеар фагоцитлар ва б.) учун хос. Бу жараёнда хужайра озик моддаларни фаол ютиб, цитоплазма ферментлар ёрдамида О.х.қ. вакуолаари ичиде парчалайди.

Хужайра ташқарисиде О.х.қ. одам ва кўпчилик ҳайвонлар учун хос бўлиб, асосан, О.х.қ. системаси бўшлиғиде содир бўлади (қ. Овқат ҳазм қилиш системаси). Хужайра ташқарисиде О.х.қ. мембранаде, яъни ичак девориде ва ичак бўшлиғиде рўй беради, Мембранаде О.х.қ. одамлар, барча умуртқалилар ва кўпчилик умуртқасизлар учун хос бўлиб, ичак ворсинкалари хужай-ралари мембранасиде жойлашган ферментлар ёрдамида амалга оширилади (қ. Биологик мембраналар).

Хужайрадан ташқари (бўшликларде), хужайра ичиде ва хужайра мембранасиде (хужайра ташқариси б-н хужайра ичи ўртасидеги чегараде) О.х.қ. фарқ қилинади. Аксарият ҳайвонларде 2 хил (хужайра ичиде ва хужайра ташқарисиде) О.х.қ. бир-бирини тўлдиреди. Кўпчилик умуртқали ҳайвонлар ва одамде О.х.қ. оғиз бўшлиғидан бошланади. Бу ерде овқат чайналиб майдаланади,

сўлак б-н аралаштирилади ва ҳўлланиб, озиқ лукмаси ҳосил бўлади. Асосий О.х.к. суюқдиклар (сўлак, меъда, меъда ости бези ва ичак шираси, сафро) ферментлари таъсирида овқат кимёвий ишланади. Айрим ҳайвонларда сўлак таркибидаги ферментлар (одамда амилаза) таъсирида овқат таркибидаги углеводлар парчланади. Овқат ютилиб, томоқ ва қизилўнгач орқали меъдага тушади. Меъдада овқатнинг майдаланиши ва углеводларнинг парчаланиши давом этади; протеолит-тик ферментлар таъсирида оксилларнинг парчаланиши бошланади. Айрим ҳайвонлар ва қушларда озиқ меъда (ош-қозон)га тушишдан олдин жиғилдонда йиғилади. Яхши эзилган ва қисман ҳазм бўлган озиқ ошқозондан оз-оздан ин-гичка ичакка ўтади. Ин-гичка ичакдаги О.х.к. жараёнида озиқ моддалар ошқо-зон ости бези ва ичак шираси ҳамда ўт суюқлиги иштирокида хужайрадан ташқарида, яъни ворсинкалар мембра-насида парчаланиб, ҳазм қилиш ва сўрилиш тугалланади. Йўғон ичакда ингичка ичак ферментлари, йўғон ичакнинг ўзи ва бактериялар ишлаб чиқададиган ферментлар таъсирида углеводлар бижғийди, оксиллар чирийди; сув ва унда эриган моддалар қонга шимилиб, ахлат массаси шаклланади. Йўғон ичакда ахлатнинг тўпланиши дефека-цияга олиб келади.

О.х.к. нейрогуморал регуляция орқали амалга ошади. О.х.к.га овқат ейила-диган шароит, овқатнинг кўриниши, микдори, таркиби ва б. омиллар таъсир қилади. О.х.к. физиологиясини ишлаб чиқишда рус олими Н.П.Павлов ва унинг шоғирдлари катта ҳисса қўшган. Ўргимчаклар ва қавш қайтарувчиларда О.х.к. ўзига хос хусусиятга эга.

ОВҚАТ ҲАЗМ ҚИЛИШ СИСТЕ-МАСИ — одам ва ҳайвонлар органи-змида озиқмоддаларнинг қайта ишла-ниши ва ҳазм бўлишини таъминлайди-ган органлар мажмуи. Кўпчилик бир хужайралилар (мас, амёба)да О.х.к.с. функция-сини овқат ҳазм қилиш ва-

қуоллари бажаради. Бундан ташқари, айрим бир хужайралилар (мас, туфель-када озиқ қирадиган (оғиз, ҳалқум) ва озиқ қол-диклари чиқададиган мах-сус тешиқчалар ҳам бўлади. Тубан кўп хужайралилар (мас, ғовактанлилар, бўшлиқичлилар, ичаксиз турбеллари-ялар)да озиқ махсус хужайралар ичи-да ҳазм бўлади. Умуртқасиз ҳайвонлар О.х.к.с. жуда хилма-хил. Энг оддий тузилган ҳайвонлар (бўшлиқичлилар, тароқлилар) О.х.к.с. оғиз тешиги б-н бошланадиган ва шу тешиқ б-н тамом бўладиган гастрал бўшлиқдан иборат. Кўпчилик ҳай-вонлар (немертиналар, тўғарак чувалчанглар, моллюскалар, ҳалқали чувал-чанглар, бўғимоёқлилар) рз- О.х.к.с. олдинги, ўрта ва орқа бўлимлардан ташкил топган бўлиб, оғиз ва анал. тешиқ ор-қали ташқи муҳит б-н боғланган. Одам ва умуртқали ҳайвонлар О.х.к.с.нинг тузилиши озиқланиш хусу-сияти ва шароитига боғлиқ. О.қ.к.с. най-ининг ол-динги қисми ихтисослашиб, оғиз бўшлиғи, ҳалқум ва қизилўнгачт ҳосил қилади. Оғиз бўшлиғида жағлар, тишлар, шилимшиқ ва сўлак безлари, тил ва б. жойлашади. О.х.к.-С.нингўрта қис-ми ҳисобидан ошқозон, ингичка ичак, жигар, ошқозон ости бези вужуд-га келади. Овқат ҳазм қилиш найининг ке-йинги қисми йўғон ичак, тўғри ичак ва анал тешиқдан иборат. Қизилўнгач, ошқозон, ингичка ичак ва йўғон ичак биргаликда овқат ҳазм қилиш найини ҳосил қилади; унинг девори шилим-шиқ, сероз ва мускул қаватларидан ташкил топган. Эволюция жараёнида ҳайвонлар танасининг йириклашуви туфайли б-н овқат ҳазм қилиш найи шилимшиқ қавати юзаси ҳар хил йўл б-н (ичакнинг узайиб сиртмоқ ҳрсил қилиши, бурмалар пайдо бўлиши, шилимшиқ қават ворсин-каларининг ривожланиши, эпителийнинг ичак деворига ёки ичак бўшлиғига ботиб кириши ор-қали) кенгайиб борган. Ана шу тариқа жуда кўп сонли майда (ичак девори) ёки йирик (жигар, ошқозон ости) безлар ҳосил бўлган. Овқат ҳазм қилиш

найи шилимшиқ қавати остида ҳимоя функ-циясини бажарадиган лимфоид фолли-кулалар жойлашган. О.х.қ.с. қон ва лимфа томирлари б-н таъминланган. О.х.қ.енинг функционал фаолияти муркаб нейро-гуморал ва гормонал механизмлар орқали бошқарилади. Бу жараёнда О.х.қ.с.нинг ўз гормонлари асосий аҳамиятга эга (яна қ. Нейро-гуморал регуляция, Гормонал регуляция).

ОВҚАТДАН БЎЛАДИГАН ТОКСИКО-ИНФЕКЦИЯЛАР ВА ИНТОКСИКАЦИЯЛАР — патоген микроорганизмлар ёки уларнинг токсинлари тушган озиқ-овқатларни истеъмол қилганда юзага келадиган ўткир касалликлар гуруҳи. Истеъмол маҳсулотларига турли кимёвий моддалар, қ.х.да ишлатиладиган ҳар хил ўғитлар, дефолиантлар тушган овқат, сув, ҳўл мева, сабзавотлар, қўзиқориннинг айрим заҳарли турлари билмай ейилганда рўй берадиган овқатдан заҳарланиш бундан мустасно.

Кўп ҳолларда О.б.т. ва и. зарарланган гўшт, балиқ, тухум, сут маҳсулотлари, сабзавотлардан тайёрланадиган салатларни еганда рўй беради. Етарли даражада стерилланмасдан тайёрланган консервалар ҳам О.б.т. ва и.га сабаб бўлади.

Озиқ-овқатларга патоген микроорганизмлар турли йўллار б-н тушиши мумкин. Инфекция б-н зарарланган маҳсулотлардан овқат тайёрлаш, идиш-товоқларни яхшилаб ювмаслик, салат тайёрлаётганда гигиена қоидаларига риоя қилмаслик, озиқ-овқатлар ёки уларнинг хом ашёларини нотўғри сақлаш О.б.т. ва и. юзага келишига имкон беради. Инфекциянинг асосий манбаи касал ёки патоген микроб ташувчи одам, ҳайвон ва қушлар, шунингдек, инфекциянинг механик ташувчилари (пашша, суварак, кемирвучилар ва б.) ҳисобланади.

О.б.т. ва и.ни кўпинча сальмонелла, шигелла, ичак таёқчаси, стафилококк, протей, клостридия, хеликобактериялар ва ҳ.к., қўзғатади. Мас, сутга ҳайвонлардан, асосан, сил микобактериялари, сальмонеллалар, бруцеллалар,

патоген стафилококк ва стрептококклар тушади. Сутни ташиш, қуйиш, қайта ишлаш, маҳсулот тайёрлаш даврида хизматчилар орасидаги касал ёки микроб ташувчилардан ҳам патоген бактериялар тушиши мумкин. Гўштни патоген ва шартли-патоген микроблар б-н ифлосланиши ҳайвон ва қушларнинг касалланиши ҳисобига, улар сўйилганда, териси шилинганда, гўшт маҳсулотларини ташиш ва сақлаш жараёнларида юзага келиши мумкин. Балиқ таркибида қорин тифи сальмонеллалари, ичбуруғ шигеллалари, ботулизм қўзғатувчилари ва вабо вибрионлари узоқ вақт сақланиб қолади. Мева ва полиз маҳсулотларида, асосан, тупроқнинг патоген микрофлора-си (шигелла, сальмонелла, вабо вибриони, ичак таёқчаси, ботулизм қўзғатувчиси, замбуруғлар ва б.)ни учратиш мумкин. Кўпинча гўшт, балиқ, мева ва полиз маҳсулотлари консерваларида ботулизм қўзғатувчиси сақланиб қолади, чунки бу анаэроб микроорганизм бўлгани учун консерва ичида уларга оптимал шароит вужудга келади. Тухум таркибида кўпинча сальмонеллалар, замбуруғлар, актиномицетлар, стафилококклар учрайди. Нон маҳсулотларида, асосан, патоген замбуруғлар ва бактерияларни топиш мумкин.

Масалликлар ва овқатлар (мас, норин, сомса, қийма ва б.) иссиқ жойда сақланганда, уларда микроблар тез кўпаяди. Мас, янги тайёрланган қиймага бир неча бактерия тушган бўлса, бир кунда улар сони бир неча мингга етади. Шунинг учун, қийма ва б. шунга ўхшаш тез бузиладиган масалликларни фақат совуқ жойда (музлақичларда, қишда иситилмайдиган хоналарда) қисқа вақт сақлаш мумкин. Ўта юқори ҳароратда микроорганизмлар нобуд бўлади, шунинг учун овқат пиширганда қовуриш ёки қайнатиш муддатини камайтирмаслик лозим. О.б.т. ва и.нинг яна бир хили консерваларда учрайдиган ботулизм қўзғатувчиси бўлиб, заҳарланиш аксари термик ишлов бериш қоидаларига тўлиқ амал қилмай тайёр-

ланган консервалар истеъмол қилинганда рўй беради. Бу бактериялар қатъий анаэроблар бўлгани учун консерва ичида тез кўпаяди ва ўта захарли 2 хил экзотоксин (нейротоксин ва гемолизин) ишлаб чиқаради. Бу токсинлар марказий нерв системаси, мускуллар ва юрак-томир фаолиятига таъсир этади.

О.б.т. ва и. ўткир гастроэнтерит тарзида кечади. Токсикоинфекцияларнинг юзага келиши ва ривожланиши меъда-ичак системасига овқат б-н тушган патоген микроорганизмлар миқдори, тури ва организмнинг реактивлигига боғлиқ. Организмнинг захарланиш аломатлари организм га микроб тушганидан сўнг бир неча соат ўтгач бошлана-ди: бемор ўзини нохуш ҳис қилади, кўнгли айниб, қусади, ичи кетади, корни оғрийди, кўпинча ҳарорати 38—39° га кўтарилади. Бу белгилар бошлан-ганда зудлик б-н врачга мурожаат қилиш лозим.

О.б.т. ва и.нинг олдини олиш учун овқат тайёрлаш ва саклашда санитария-гигиена қоидаларига қатъий амал қилиш, ошхона ва идиш-товокларни доимо тоза тутиш, механик ташувчиларга қарши курашиш лозим.

Ветеринария ва санитария-эпидемиология назорати ходимлари ҳайвонларнинг соғлиғини, гўшт ва балиқ, полиз маҳсулотларини лаб. текширувидан ўтка-зилишини доимо назорат қилишлари шарт. Гўшт ва балиқ комбинати, ошхона хизматчилари ва тиббиёт ходимлари бактерия ташувчиларни аниқлаш ва уларни даволаш учун мунтазам тиббий кўриқдан ўтиб туришлари керак. Ахрли ўргасида санитария маорифи ишлари олиб бориш О.б.т. ва и.нинг олдини олишда муҳим тадбир ҳисобланади.

Мухсим Зокиров.

ОВҚАТДАН ЗАҲАРЛАНИШ - микроблар б-н зарарланган озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмол қилинганда вужудга келадиган касаллик. Аксарият бирдан кўпчилик касалланади, лекин беморлардан соғлом одамга юкмайди. Кўпинча стафилококклар, энтерококклар, айрим

ичак таёқчалари, протей, цитробактер, иерсиния, кластридия ва б. микроблар сабаб бўлиши мумкин. Қуйидаги 2 ҳолат О.з. учун умумий ҳисобланади: 1) микроб тушиб кўпайган овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш оқибати; 2) бемор организмга микробнинг ўзи ва унинг токсини таъсири. О.з. ёз ойларида кўп учрайди. Катталарга нисбатан болалар, айниқса, 3 ойликдан 2 ёшгача бўлган болалар кўпроқ касалланади. Одам кўпроқ уриниб қолган гўшт ва унинг маҳсулотлари, сут маҳсулотлари (айниқса, торт ва пирожное), балиқ, товук гўштини истеъмол қилганда захарланиши мумкин. Стафилококклар сабаб бўлган ҳолларда инфекция манбаи одам ҳисобланади. Ангина ёки турли йирингли касалликлар: сачратқи, чипқон, ҳасмол ва б. йирингли яралар бўлган кишилардан микроб тайёр маҳсулотга ўтиб, тез кўпаяди. Уни билмай истеъмол қилган киши дарҳол захарланади. Касалликнинг яширин даври 2—3 со-атдан 3 кунгача. Касаллик тўсатдан кўнгили айниши ва қусиш б-н бошла-нади, ич кетади, қоринда туташ оғриқ бўлади. Қисқа вақт ичида бемор ор-ганизи сувсизланади, у ҳолсизланиб қолади. Юрак-томир системаси фаолияти бузилади. Айниқса, кластридиялар сабабли рўй берадиган захарланиш оғир кечади. Касалликкаташҳис қўйиш учун беморнинг кусук массаси, меъда-ни чайилган суви стерилланган банкага йиғилиб лаб.га юборилади. Захарланишга сабабчи деб гумон қилинган овқат маҳсулотлари ҳам лаб.да текширилади. Нажасдан Мюллер муҳити ва тузли эритмага экма олинади. Текширишга олинган турли экмалардан бир хил микроб топилиши, ўша касаллик сабабчиси эканидан далолат беради. Касалликнинг 5—6-кундан бошлаб бемор қони зардоби б-н ажратиб олинган микроб культураси аралаштирилиб агглюцинация реакцияси қўйилади. Реакциянинг 1:40 нисбатда ва ундан юқори суултиришда ижобий натижа бериши ушбу микроб касаллик сабабчиси эканидан дарак беради. Овқатдан

бўладиган токсикоинфекциялар ва интоксикацияларни О.з.дан фарқ қила билиш керак. Даво касалликнинг дастлабки аломатлари пайдо бўлганида тез ёрдам сифатида меъдани 2% ли сода ёки нимранг калий перманганат эрит-маси б-н чайиш, ичакни тозалашдан иборат. Регидрон, бектит препарати эритмасини ичириб туриш касаллик оғирлашишининг олдини олади. Оғир-роқ ҳолларда дисоль, ацесоль, трисоль каби сукулужлар томир орқали томчилаб куйилади. Зарурат бўлганида юрак-томир системаси фаолиятини яхшилайдиган дорилар юборилади. Озиқ-овқат тайёрлаш қорхоналари хизматчилари иш жараёнида шахсий ги-гиенага қатъий риоя қилишлари, эмицикли оналар гўдакни эмизишдан олдин қўли ва кўкрагини совунлаб ювиши керак. Ёз кунлари гўдаклар учун овқат фақат бир марта истеъмол қилишга етарли қилиб тайёрланиши лозим. Овқатга ишлатиладиган идишлар аввал ювилиб, сўнгра қайнатили-ши, устига тоза дока ёпиб қўйилиши лозим. Рўзғорда ишлатиладиган тез бузиладиган маҳсулотлар совиткичда сак,-

ланиши шарт. Ошпазлар санэпидстанция ходимлари томонидан белгиланган муддатларда тиббий кўрик ва лаб. текширувудан ўтиб туришлари керак.

Шоносир Шоваҳобов.

ОВҚАТЛАНИШ — организмнинг ҳаёт фаолиятини таъминлаш, саломатлик ва иш қобилиятини сақлаб туриш учун зарур озиқ моддаларни ўзлаштириш жараёни. Киши режим б-н тўғри овқатланса, касалликларга камроқ чалиниб, уларни осон енгади. Тўғри О. барвақт қариб қолишининг олдини олишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Меъда-ичак, юрак-томир касалликлари ва б. касалликларда алоҳида тузиладиган рацион ҳамда О. режими даво шартларидан ҳисобланади (қ. Пархез билан даволаш).

Овқат организмнинг уйғун равишда ривожланиши ҳамда бир меъёрда ишлаб туришини таъминлай оладиган бўлиши керак, бунинг учун овқат ра-

ционининг миқдори ва сифати, кишининг касб-қори, ёши, жинсига тегишли эҳтиёжларга монанд келиши лозим. Организмнинг физиологик эҳтиёжлари турли шарт-шароитларга боғлиқ. Буларнинг кўпчилиги доимо ўзгариб туради. Шу сабабли ҳаётнинг ҳар бир фурсати учун аниқ тўғри келадиган овқат бўлиши амалда мумкин эмас. Бироқ одамда маҳсул регулятор (бош-қарув) механизмлар бўлиб, улар маз-кур пайтда ўзига керакли миқдордаги зарур озиқ моддаларни ейилган овқатдан ажратиб олади ва ўзлаштиради. Лекин организмдаги мослаштирувчи регулятор қобилиятларнинг ҳам маълум чегараси бор; болалар ва кексаларда улар анча чекланган. Бундан ташқари, бир қанча озиқ моддалар, мас, витаминлар, алмаштириб бўлмайдиган аминокислоталарни (қ. Оксиллар) одам организми моддалар алмашинуви жараёнида ҳосил қила (синтезлай) олмайди. Бу моддалар организмга овқат б-н тайёр ҳолда кириб туриши керак, акс ҳолда сифатсиз О. натижасида касалликлар пайдо бўлади.

О. жараёнида организм ҳаёт фаолияти учун муҳим озиқ моддалар (оксил, ёғ, углевод, витаминлар, минерал тузлар)ни олиб туради. Булар эса ўзлаш-тирилиши жараёнида организмнинг энергияга бўлган эҳтиёжини қондириб боради. Бирор хил озиқ-овқат маҳсу-лоти организмда ўзлаштирилганида ажралиб чиқадиган энергия миқдори шу маҳсулотнинг калориясидир. Турли озиқ моддалар ва энергияга бўлган эҳтиёж одамнинг ёши, жинси ҳамда меҳнат тарзига қараб ҳар хил бўлади. Меҳнат фаолияти характериани ҳисобга олган ҳолда овқат рационини тўғри тузиш учун овқатланиш гигиенаси соҳасидаги мутахассис олимлар катта ёшдаги кишиларнинг ҳаммасини 4 гу-руҳга бўлишади. Биринчи гуруҳга жис-моний куч сарф қилмайдиган ёки кам жисмоний куч сарфлаб ишлайдиган кишилар: аклий меҳнат ходимлари, ишда асабига зўр келадиган ходимлар; бошқариш пульта-рининг ходимлари: диспетчерлар, барча

хизматчилар ки-ради. Иккинчи гуруҳга механизациялаштирилган корхона ходимлари ва жисмоний зўриқмасдан ишловчи ходимлар: ҳамширалар, санитаркалар, сотувчи, алоқачи, тикувчи, автоматлаштирилган жараёнларда банд ишчилар ва б. киради. Учинчи гуруҳга мех-нат шароитлари қисман механизациялаштирилган корхоналар ва хизмат кўрсатиш соҳасида анча жисмоний куч сарфлаб ишлайдиган ходимлар, ста-нокчи, тўкувчи, пойабзалчи, метро поездеи, автобус, трамвай, троллейбусларнинг ҳайдовчилари, умумий овқатланиш корхоналари ходимлари (маъмурий бошқарма аппаратидан ташқари) ва б. киради. Тўртинчи гуруҳга ярим механизациялаштирилган ёки механизациялаштирилмаган корхоналарда ўргача оғир ва оғир меҳнат қиладиган ходимлар: кон ишчилари, шахтёрлар, юк автомобиллари ҳайдовчилари, металлургиялар, темирчилар, қ.х. ходимлари ва механизаторлар, ёғоч тайёрлашда банд бўлган ишчилар ва б. киради. Овқат рационини тўғри тузиш учун, албатта, озик-овқат маҳсулотларининг кимёвий таркибини библиш лозим.

Оксиллар овқатнинг энг муҳим таркибий қисмидир. Овқатда оксиллар етишмаса, организм юкумли касалликларга кўпроқ мойил бўлиб қолади, кон яратилиши сусаяди, ўсиб келаётган орғанизмнинг ривожланиши секинлашади, нерв системаси, жигар ва б. аъзолар фаолияти бузилади, оғир касалликлардан кейин хужайраларнинг тикланиши кийинлашади, шунингдек, рационда оксилларнинг ортикча бўлиши ҳам орғанизмга зиён. Овқатланишнинг Ўзбекистонда қабул қилинган физиологик меъёрларида рациондаги умумий калорияларнинг 14% часи оксиллар ҳисобига қопланадиган бўлиши тавсия этилган.

Ўсимлик маҳсулотлари — дон, дуккаклилар, картошка ва б. организмни оксиллар б-н таъминлаб турадиган қимматли ва муҳим манбадир.

Гўшт ва балиқда бўладиган азотли экстрактив моддалар овқатланишда жуда

муҳим аҳамиятга эга. Гўшт ва балиқ шўрваларида экстрактив моддалар мавжудлиги кўпроқ ҳазм ширалари ишланиб чиқиши ва овқатнинг яхши ҳазм бўлишига ёрдам беради.

Углеводлар. Нормал ҳаёт фаолияти учун зарур энергиянинг ярмидан кўпроғини одам организми углеводлардан олади. Улар, асосан, ўсимликлардан олдинадиган маҳсулотларда бўлади. Углеводлар нон, ёрмалар, картошкада крахмал ва қанд ҳолида, қандолат маҳсулотлари, ширин меваларда эса қанд ҳолида кўп учрайди. Невр системаси, мускуллар, юрак, жигар ва б. аъзолар фаолиятида углеводлар муҳим роль ўйнайди.

Ёрмалар, макарон ёки дуккаклилардан тайёрланган, картошка ёки сабза-вотлардан пиширилган таом ва гарнирдан кунига икки маҳал еб туриш, 400—500 г нон ва 90—100 г атрофида қанд ҳамда ширинликлар истеъмол қилиш қатта ёшли одамнинг углеводларга бўлган суткалик эҳтиёжини бемалол қриради.

Ўсимлик маҳсулотларида организмни энергия б-н таъминлаб турадиган углеводлар б-н бирга озиқ ҳисобланмайдиган углевод — клетчаткалар ҳам бўлади. Клетчатка тахм. 25% микдорида ўзлаштирилиб, овқат рационда энергия манбаи сифатида амалий аҳамияти йўқ. Бироқ у ичакнинг нормал ишлашига ёрдам беради: ичак деворларига таъсир этиб, уларни ҳаракатга келтиради — ичак перистальтикасини кўзғатади. Клетчаткаси йўқ овқат ейилганда перистальтика сусайиб ич қриши мумкин.

Киши ҳар қуни сарик мағиз буғдой нон, жавдар нон, сабзавотлардан та-новул қилиб туриши керак, Хўллиги-ча ва ҳомлиги-ча ейиладиган сабзавот ва мевалар жуда фойдали, шунингдек, уларда пектин моддалар ҳам бор. Бу моддалар углеводлар тоифасидан бўлиб, озиқди қимматга эга. Уларнинг овқат ҳазм бўлишидаги асосий аҳамияти перистальтикани кучайтириб, ичакнинг яхшироқ бўшалиб туришига ёрдам беришидир.

Ёғлар организмни энергия б-н таъ-

минлаб турадиган тайёр ёнилги мате-риалидир; улар организм томонидан оксиллар, баъзи минерал тузлар, шу-нингдек, ёгда эрийдиган витаминлар-нинг нормал ўзлаштирилиб бориши учун ҳам зарур. Овкат рационда ёғлар бўлиши таомнинг мазасини яхшилайд-и ва иштахани очади.

Овкат б-н бирга қабул қилинадиган ёғлар организмда қисман ёғ захираси ҳосил қилишга сарфланади. Ёғларга бўлган эҳтиёжнинг қондирилиши ёғнинг тури ва сифатига боғлиқ. Хайвон ва ўсимлик ёғлари бир-бирининг ўрнини боса олади. Овкат рациондаги ёғлар ме-ъёри одамларнинг ёши, меҳнат фаолияти ва иклимий хусусиятларга қараб белгила-нади. Ўзбекистон аҳолиси учун таклиф этилган овқат меъёрларида калориялар-нинг 30% ини ёғлар ҳисобига қондириш кўзда тутилган. Суткалик овқат рацион-даги ёғларни нормалашда ҳар 1000 ккал га 35 г ёғ мўлжалланади.

Овқат рационига қирадиган ёғларнинг сифат таркиби маълум аҳамиятга эга. Овқатга ҳар хил хайвон, парранда ва балиқлар ёғи, шунингдек, ўсимлик мойи қўшиш фойдали. Кунлик рационда 70—85 г ча хайвонлар ёғи (шулардан, 40 грам-ми табиий ҳолда, қол-гани ҳар хил озик-овқат, табиий маҳ-сулотлар таркибида) бўлиши лозим. Овқат рацион таркибига баъзи ёғси-мон моддалар — холестерин ва лецитин ҳам қиради.

Хайвонлар ёғи, тухум сариғи, балиқ тухуми (увилдирик), мия, жигар, буй-ракларда кўп микдорда бўладиган холе-стерин организмнинг ҳаёт фаолиятида, хусусан, нерв системаси фаолиятида қатта роль ўйнайди. Лецитин таркиби-да фосфор ва холин борлиги туфайли бу модда холестериннинг биологик ан-таго-нисти ҳисобланади. Лецитин ўсиб келаётган организмнинг ривожланиши, қон яратилишини стимуллайдди, нерв системаси, жигар фаолиятига фойдали таъсир кўрсатади, организмнинг заҳарли моддаларга кўрсатадиган қаршилигини қучайтириб, ёғларнинг сингишини ях-

шилайдди, атеросклерознинг пайдо бўли-шига тўсқинлик қилади. Гречиха ёрма-си, салат, буғдой кепаги таркибида талай-гина лецитин бор. Қон ва тўқималарда нормал микдорда суюқдик саклаб туриш учун ош тузи бўлиши шарт, у сийдик аж-ралиб чиқишига, нерв системаси фаоли-ятига, қон айланишига таъсир қилади, меъда безларида хлорид кислота ҳосил бўлишида иштирок этади.

Минерал тузлар организмдаги бар-ча тўқималар таркибига қиради ва ор-ганизмнинг ҳаёт фаолияти жараёни-да тўхтовсиз сарфланиб боради. Одам хилма-хил овқатлар истеъмол қилса, организмнинг минерал тузларга бўлган эҳтиёжи тўла-тўқис қондириб борилади. Бундай тузлар орасида ош тузи му-ҳим ўрин тутаяди. Қон ва тўқималарда нормал микдорда суюқлик саклаб туриш учун ош тузи бўлиши шарт, у сийдик ажра-либ чиқишига, нерв системаси фаоли-ятига, қон айланишига таъсир қилади, меъда безларида хлорид кислота ҳосил бўлишида иштирок этади.

Суяк скелети одам гавдаси оғирли-гининг тахминан 1/2—1/3 қисмини таш-кил этади, суякларнинг 2/3 қисми эса минерал тузлардан ташкил топган. Одам организмда бўладиган жами кальций-нинг 99% суяк тўқимаси таркибига қи-ради: қолган 1% кальций моддалар алма-шинувига тааллуқли хил-ма-хил жараён-ларда иштирок этади. Кальций тузлари деярли барча озик-овқат маҳсулотларида бор, лекин одам организми уларни ҳамма маҳсулотлардан ҳам ўзлаштириб ола-вермайди. Орга-низмни зарур микдорда кальций тузлари б-н таъминлаб туриш учун овқат рационига таркибида орга-низмга яхши сингадиган кальций кўп маҳсулотлар: сут ва сут маҳсулотлари, пишлок, ту-хум сариғи ва б.ни қўшиш керак.

Фосфор суяк тўқимасининг ҳосил бўлишида иштирок этиш б-н бирга, бу-тун организмнинг ҳаёт фаолиятида ҳам муҳим ўрин тутаяди. Невр тўқимаси тар-кибига кўпгина микдорда фосфор

ки-ради, шунинг учун у нерв система-сининг нормал ишлаб туришида катта аҳамиятга эга. Деярли барча озиқ-ов-қат маҳсулотларида фосфор тузлари бор, ёнғок, нон, ёрмалар, гўшт, мия, жигар, балиқ, тухум, пишлок, сутда фосфор кўп.

Магний тузлари юрак-томир систе-масининг нормал ишлаб туришини таъминлайди. Бу тузлар кекса кишилар-га айниқса зарур, чунки организмдан ортиқча миқдор холестеринни чиқариб ташлашга ёрдам беради. Магний тузла-ри кепакда, жайдар ундан ёпилган нон-да, гречиха, арпа ёрмаларида, денгиз балиғида кўп.

Калий тузлари юрак-томир систе-масининг нормал ишлаб туришини таъ-минлашда айниқса муҳим, чунки у сий-дик ажралишини кучайтиради. Юрак ка-салликлари, гипертония ка-саллиги б-н оғриган кишиларга ковок, тарвуз, олма, баргак, майиз еб туриш тавсия этилади, чунки улар таркибида талайгина калий тузлари бор.

Организмнинг темир ва мисга бўлган эҳтиёжи жуда кам, суткасига граммнинг мингдан бир улушига тўғри келади, лекин бу элементлар кон яратилиши-да муҳим роль ўйнайди; йодга бўлган эҳтиёж ҳам ниҳоятда кам, лекин озиқ-овқат маҳсулотларида йод бўлмаса, қалқонсимон без фаолияти бузилиб, эн-демик буқоқ касаллиги ву-жудга келади. Микроэлементларга ки-радиган кобальт тузларининг кон яра-тилишида роли катта; кобальт витамин В2 таркибига ки-ради. Нўхат, лавлаги, кизил смородина, кулупнайда кобальт тузлари кўп бўлади.

Сув озиқ моддаларнинг организмда сарфланишида энергия ҳосил қилмаса ҳам, лекин сувсиз ҳаёт йўқ. Овқат ра-циониди зарур миқдорда суюклик бўл-са, овқатнинг ҳажми (оғирлиги) ке-ракли да-ражага етади ва тўйганлик ҳисси вужудга келади. Сувга бўлган сут-калик эҳтиёж гавда оғирлигининг ҳар

1 кг вазнига 35—40 мл ни, яъни тах-минан 2,5 л ни ташкил этади. Шу нор-манинг талайгина қисми (1 л га яқини)

озиқ-овқат маҳсулотларида бўлади. Ки-шининг сувга бўлган эҳтиёжи иқлим ша-роитларига ва жисмоний ишнинг оғир-енгиллигига боғлиқ.

Витаминлар рационнинг жуда муҳим ва ўрнини босиб бўлмайдиган таркибий қисмидир. Улар организм-нинг нормал ҳаёт фаолиятини таъмин-лаб туради, бошқа озиқ моддаларнинг ўзлаштирилиши жараёнида иштирок эта-ди; организмнинг ташқи муҳитдаги тур-ли зарарли таъсиротларга кўрсатадиган қаршилигини кучайтиради, одамнинг меҳнат қобилиятини оширади (қ. Вита-минлар).

Рационда таркиби хилма-хил озиқ-овқат маҳсулотларининг бўлиши ва овқатнинг тўғри пиширилиши вита-мин-ларни сақлаб қолишга имкон беради. Оғир жисмоний меҳнатда, ҳомиладорлик даврида, шим. р-нларда яша-ганда вита-минларга талаб кучаяди. Бунда витамин препаратлари истеъмол қилиб туриш за-рур.

Овқатнинг ҳазм бўлиши маҳсулотлар тури ва овқатнинг нечоғли хилма-хил бўлишига боғлиқ. Ҳай-вон маҳсулотлари яхши ҳазм бўлади, бунда оксилларнинг ўзлаштирилиши алоҳида аҳамиятга эга. Нон, ёрмалар, сабзавот ва мевалар оксилларига караганда гўшт, балиқ, тухум ва сут маҳсу-лотларининг оксиллари яхши ўзлаш-тирилади. Тўғри овқатланишнинг энг муҳим омили овқатнинг хилма-хил бўлишидир. Бир хил овқат кўнгилга уриб, яхши сингмай-ди. Овқат гўшт, нон ва ёрмалардан иборат бўлса, таркибидаги оксилларнинг ўртача 75% ўзлаш-тирилади, агар овқатга сабзавотлар қўшилса, оксилларнинг ўзлаштирили-ши 85—90% га етади. Масалликлар тўғри пишириб майдалан-ганда озиқ моддалар яхши ҳазм бўлади.

Овқатланиш режими кунига неча маҳал ва қанча вақт оралатиб ов-қатланиш, суткалик рацион калорияла-рининг овқатланиш маҳалларига тақ-симланишидан иборат. Кунига 4 маҳал овқатланиш мақсадга мувофиқ, чунки

бунда ҳазм йўли бир маромда ишлайди ва ҳазм шираларининг кучи расо бўлиб, овқат батамом қайта ишланади. Доим бир вақтда овқатланганда меъда шираси бирмунча актив ажралади. Овқатнинг нормал ҳазм бўлишида унинг иссиқ-совуқлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Кекса кишилар овқати. 60 ва ундан катта ёшдаги кишиларда моддалар алмашинуви жараёни бирмунча сусаяди. Уларда ўрта яшар кишиларда-гига қараганда овқат калориялари ва қабул қилинадиган оксиллар, ёғлар ҳамда углеводларга бўлган эҳтиёжнинг ўзгариб қолиши ҳам ана шундан.

Киши қариганда сергўшт шўрвалар, қайлаларни (овқат ҳазм қилиш, юрак-томир, сийдик ажратиш системалари иши учун қулай шароит яратиш ҳамда сув-туз алмашинувини нормаллаштириш мақсадида), таркибида холестерин кўп масалликлар (тухум сариғи, мия, жигар ва б.) ҳамда қийин эрийдиган ёғлар (қўй ёғи ва б.)ни кам истеъмол қилиши ёки овқатга ишлатмаслиги керак. Зарур миқдордаги ҳайвон оксиллари ва ёғларни кўпроқ сут маҳсулотлари ҳисобига олиб туриш мумкин. Сабзавот ва меваларни хомлигича еб туриш фойдали. Ош тузи миқдорини ҳам чеклаш зарур. Қариганда овқатла-ниш режимини кескин ўзгартирмай, ўз вақтида овқат еб туриш муҳим. Овқатни пиширишга ҳам эътибор бериш ло-зим. Қовурилган, дудланган, тузланган ва сиркаланган таомларни кам истеъмол қилиш тавсия этилади.

Ҳомиладор аёл ва эмизикли она овқати. Ҳомиладорлик оксиллар, қисман ёғлар, кальций, фосфорга бўлган эҳтиёж ортади. Ҳомиладор аёл бажараётган ишининг харак-терига ва вазнига қараб суткасига 100—120 г, асосан, осон сингадиган ва тўла қимматли оксил қабул қилиши, шунинг, тахм. 65 г ҳайвон оксими бўлиши, сут, творог, пишлок, балиқ, гўшт (гўштни-нинг ёғсиз хилини қайна-тиб пи-ширилган ҳолда) истеъмол қилиш ло-зим. Ҳар қуни сут ичиб ту-риш хомила-дор аёл организмни зарур

миқдордаги оксил, кальций ва фосфор б-н таъминлаб боради. Ҳомиладор аёл овқати витаминларга ҳам бой бўлиши керак. Улар организми кўпроқ темир моддасига муҳ-тож бўлади. Жигар, ту-хум сариғи, ош-кўклар, мевалар темирга айниқса бой. Ҳомиладорлик даврида ош тузини ор-тиқча истеъмол қилмаслик, семиришга мойил аёллар эса ёғ, углеводларни кам-роқ истеъмол қилиши зарур.

Эмизикли она хомиладорлик даври-даги қараганда бирмунча кўпроқ ов-қат ейиши, ичиладиган сут миқдорини оши-риш, тухум, сариёғ, пишлок, сабзавот, меваларни кўпроқ еб тури-ши лозим.

Шифобахш-профилактик овқатлар. Кўпгина корхона ва му-ассасаларда ши-фобахш-профилактик овқатлар бериш жорий этилган. Овқатланишнинг бу усу-ли организмни мустаҳкамлайди, ташки муҳитнинг нохуш омилларига бўлган қаршилигини оши-ради, моддалар ал-машинуви нормалла-шади, системалар функцияси яхшиланади; и.ч.даги зарар-ли чиқиндиларнинг меъда-ичакларда сўрилиши кама-яди, уларнинг организм-дан чиқиб ке-тиши кучаяди в ҳ.к. Ана шу мақсадларни кўзда тутиб махсус ра-цион тузилган. Шифобахш-профилактик овқатлар и.ч. корхоналарининг ошхо-наларида ёки маъмурият б-н келишиб, махсус парҳ-ез таомлар ошхоналарида тайёрланади.

Шаҳобиддин Баҳриддинов.

ОВҚАТЛАНИШ ГИГИЕНАСИ - гигиенанинг бир тармоғи, соғлом одам-нинг тўфи ва бекаму кўст овқатланиш муам-моларини ўрганадиган фан. Унинг мустақил бўлими — диетология бемор-лар овқатини ўрганади ва парҳез овқатлар таркибини ишлаб чиқади. Гўдақлик давридаги овқатланишни ўрганиш ҳам О.г.нинг мустақил бўлимидир. О.г. одам-нинг овқатланишини жинс, ёш, касб, меҳнат характери, жисмоний зўриқиш, иклим шароити, миллий ва б. хусусиятла-ри, турли ҳудудлардаги аҳоли овқатининг миқдори ва сифат томонларига боғлаб ўрганади ва кишиларнинг меҳ-нат шаро-

итига қараб озиқ моддаларга эҳтиёжини белгилаб беради.

И.ч. корхоналарининг жамоалари, мактаблардаги, мактабгача тарбия ёшидаги болалар ва б. муассасаларнинг болалар жамоалари учун рационал овқат ишлаб чиқиш, умумий овқатланиш ва овқат саноати корхоналарида озиқ-овқат масалликларини зарарли моддалар кўшилишидан сақлашга доир таъсирли санитария назорати усулларини ишлаб чиқиш, овқатдан бўладиган токсикотиин-фекциялар ва интоксикациялартг ол-дини олиш тадбирларини ишлаб чиқиш, овқат саноати, савдо ва умумий овқатланиш корхоналарини лойиҳалаш, куриш ва ишга туширишни профилактик санитария назоратига олиш, янги саноат товарларининг вақтинча техника шартлари ва давлат андозасига мос ишлаб чиқишда қатнашиш О.г.нинг амалий вазибаларидир.

О.г. ўз тадқиқотларида кимё, микробиология, физиология, стоматология, иклимшунослик ва б. фанларнинг илмий маълумотларига таянади.

ЎзРда О.г. соҳасидаги и.т.ларни республика диетология маркази, ТошТИ-нинг овқатланиш гигиенаси кафедралари, шунингдек, санитария-гигиена и.т. институти, лаб.лари ва бўлимлари, дон, гўшт ва сут, консерва ва сабзавот куришиш, кондитер саноати ва б.нинг назорат тармоқлари олиб боради.

ОГАЙО — АҚШдаги дарё, Миссисипи дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 1580 км, ҳавзасининг майд. 528,1 минг км². Аппалачи тоғларидан бошланиб, Аппалачи платоси ва Марказий текисликлардан оқади. Асосий ирмоқлари: Кентукки, Камберленд, Теннеси (чапдан). Ўртача сув сарфи 8000 м³/сек. Қор ва ёмғирдан сув олади. Йилнинг совуқ мавсумида тўлиб оқади, авг.— сент.да саёзланиб қолади. Дарё деярли ҳамма қисмида шлюзланган ва кема қатнай-ди (Луисвилл ш. яқинидаги серостона қисмида параллел равишда каналлар қурилган). Йирик ГЭСлар бор. О. сокилида Питсбург, Цин-

циннати, Луисвилл ш.лари жойлашган.

ОГАЙО — АҚШнинг шим.-шарқий қисмидаги штат. Эри кўли б-н Огайо дарёси оралиғида. Майд. 107,0 минг км². Аҳолиси 11,4 млн киши (2002), 75% дан кўпроғи шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Колумбус ш., йирик саноат шаҳарлари: Кливленд ва Цинциннати. Штатнинг шарқида Аппалачи платоси (энг баланд жойи 460 м), ғарбида Марказий текисликлар бор. Январнинг ўртача т-раси 0° дан —3° гача, июлники 23—25°. Йиллик ёғин 800—1000 мм.

О. — АҚШнинг аҳолиси зич ва иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган штатларидан. Тошқўмир (йилига 40 млн. т), туз (5 млн. т), нефть ва табиий газ қазиб олинади. О. чўян ва пулат эритишда АҚШда Пенсильвания штатидан кейин 2-ўринда, электр энергия ҳосил қилишда эса 1-ўринда. Қ.х. товар маҳсулотининг 60%ни чорвачилик беради. Экин майдони 5 млн. га. Асосан, маккажўхори, соя, буғдой, сули ва ем-хашак экинлари экилади. Мева, узум ва сабзавот етиштирилади. Эри кўли соҳилидаги портлар орқ-али кўмир жунатилади, темир рудаси келтирилади. О. худудини европаликлардан биринчи бўлиб 17-а.да французлар эгаллаган. Париж шартномасига бино-ан, 1763 й.да О. Буюк Британия кўлига ўтди. 1783 й.дан АҚШ таркибида. 1802 й.дан АҚШ штати.

ОГАНЕСОВ ТачатАмаякович(1922. 1.2, Арманистон, Ленинанкан вилояти — 1991.15.5) — рангтавирчи рассом, Ўзбекистонда хизмат қурсатган санъат арбоби (1968). 1933 й.дан Ўзбекистонда. П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртини (1947) ва Репин номидаги Ленинград рассомлик, хайкалтарошлик ва меъморлик ин-тини (1953) тугатган. 1954 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида педагог, проф. (1984). О. ижодини замонадошларининг портретларини, меҳнат аҳлини улуғловчи, табиат манзараларини таран-нум этувчи полотнолар яратишга бағишлаган, инсон характерини очиш-

да мой-бўёқларнинг ранг ва тусларидан мохи-рона фойдаланади. «Ёзувчи С. Бородин» (1956), «Кончи Мавлонов», «Рас-сом И. Вальденберг ва Д. Ушаковлар» (1959), «Хайкалтарош Макаров» (1960), «Профессор А. Асқаров» (1975) ва б. портрет-

лари, «Пахтакорлар» (1958), «Тоғдаги оқшом» (1958), «Кўшиқ» (1965), «Чўлда» (1981), «Оқолтин» (1982) ва б. асарлари шулар жумласидан.

ОГАРЁВ Николай Платонович [1813.24.11 (6.12), Петербург -1877.31.5 (12.6), Гринвич (Англия)] -рус публицисти, шоири, жамоат ар-боби. 1820 й.дан бошлаб Москвада яшаган. 1825—26 й.ларда олис карин-доши А.И.Герцен б-н танишган. Декабристлар ҳаракати ва кўзғолонининг бостирилишидан кейин Россияда пай-до бўлган шароит улар дунёкарашининг шаклланишига катта таъсир курсатган. 1831 й.да О. Москвадаги ташқи ишлар архивига ишга ва Москва ун-тига уқишга киради. Аммо орадан бир йил утгач, ун-тни ташлаб, Герцен ва б. маслакдошлари б-н бирга француз соци-ал утопистлари таъсирига берилди. 1834 й.да «хукуматга қарши тўғарак» йиғилишларида қатнашгани учун хибсга олиниб, 1835 й.да отаси назорати остида яшаш шарти б-н Пенза губерня-сига сургун қилинади. 1838 й.да Кав-казда даволаниш пайтида А.И.Одоевский ва б. сургун қилинган декабристлар б-н танишади. 1840 й.дан бошлаб шеър ёза бошлайди ва шеърлари В. Г. Белинский сингари танқидчилар томонидан илиқ кутиб олинади.

О. 1856 й.да Лондонга кўчиб бориб, Герцен б-н бирга чор ҳокимиятига қарши сиёсий фаолият б-н шуғулланади. Улар «Полярная звезда» («Кутб юлдузи») альманахидан ташқари, «Колокол» («Бонг»), «Голоса из России» («Россиядан садолар») сингари нашрларни чиқариш ва тарқатиш ишларини йулга қуядилар. О. айни пайтда Ан-глиядаги ёш рус мухожирлари б-н алоқа ўрнатади, кизгин сиёсий ва адабий фаолият б-н

шуғулланади.

О. ижодининг дастлабки босқичида романтик шеърят устуворлик қилган. ҳатто муҳаббат ва пейзаж лирикасининг гўзал намуналари яратилган бўлса, кейинчалик публицистик оҳанглар биринчи уринга чиққан. Мухожирлик лирикаси эса очикдан-очик рус инқилобий демократларининг ғоявий курашларига хизмат қилган.

Ас: Стихотворения и поэмы, М., 1961.

ОГАҲИЙ (тахаллуси; тўлиқ исм-шарифи Муҳаммадризо Эрнийёзбек ўғли) (1809.17.12, Хива яқинидаги Қиёт кишлоғи — 1874.14.12) — шоир, тарихчи, таржимон. Мироб оиласида туғилган. Хива мадрасаларида таҳсил кўрган. Араб, форс, турк тилларини пухта эгаллаган. Хоразмнинг машҳур шоир ва олимлари, адабиёт мухлисларининг суҳбатларида иштирок этган. Шарқ классиклари асарлари, айниқса, Навоий ижодини қунт б-н ўрганган. 1829 й.да амакиси ва устози Мунис вафот этгач, Хива хони Оллоқулихон (1825—42) О.ни Муниснинг ўрнига мироб этиб тайинлаган. Шу даврдан эътиборан О. халқ ҳаёти ва сарой ишлари б-н шуғулланган. Қизгин ижтимоий-сиёсий меҳ-нат б-н машғул бир пайтда отдан йи-килиб, оёғи «шакарланг» (шол) бўлиб қолган (1845). 1857 й.дан мироблик ва-зифасидан истеъфо берган. Умрининг охиригача моддий муҳтож, ғамгин, касалманд аҳволда кун кечирган.

О. халқорасида кўпроқ лирик шоир сифатида машҳур. Умрининг охириги йилларида тузган лирик қуллиёти — «Таъвиз ул-ошиқин» («Ошиқлар ту-мори», 1872) бизгача тўла етиб келган. Девон аънавий тартибда тузил-ган, 470 ғазал, 3 мустазод, 89 мухам-мас, 5 мусаддас, 2 мурабба, 4 мусам-ман, 4 таржеъбанд, 7 китъа, 80 рубойи, 10 туюқ, 1 муламма, 4 чис-тон, 2 муаммо, 4 маснавий, 1 баҳри тавил, 1 муножот, 1 ошиқ ва маъшук савол-жавоби, 20 таърих, 19 қасида — жами 18000 мисрадан иборат. Де-вонга «Ашъори форсий» номи б-н О.нинг форс

тилидаги 1300 мисра шеъри ҳам киритилган. Девондаги асарлар мазмун-мундарижаси марка-зида ишқ мавзуи туради.

О. ижодининг мавзу доираси кенг. Аммо у қайси мавзуга мурожаат қилмасин, ишқни четлаб ўтолмайди. Ишқ унинг қаламида мавзунини ёритишда, ғояни илгари суришда асосий бадиий восита; шеъриятида ишқ — иймон, эътиқод, ватан, заковат тимсоли каби лирик қахрамоннинг ўй-кечинмалари, фаолияти, дунёқарашини ҳаракатлан-тирувчи куч. О. девонида замон ва замондошлари тасвири ҳам катта ўрин

эгаллаган. Шоир ўзи яшаб ижод этган мураккаб даврни маҳорат б-н бадиий умумлаштирганда, замон ва унинг аҳлига муносабат билдирганда, бако берганда, инсонпарварлик, халқпарварлик нуктаи назаридан ёндашган. О. жанр имкониятларига ижодий ёндашиб, уларни таққо-миллаштирган: ўзи-гача бўлган 7—8, 10—12 байтли Ға-зал ёзиш тартибини 23 байтгача етказган, мустақод жанрининг кўш орттир-ма мисрали янги шаклини кашф этган:

Эй ёр, санго ушбу жаҳон боғи аро гул бир ошики хайрон, дийдорига шайдо,

Бир шуйфтадур кокили мушкулинга сумбул ҳам ҳоли паришон, ҳам бошида савдо.

Шоир арузнинг жуда кўп бахрларидан фойдаланган. Унинг ғазаллари «Шашмақом»нинг ҳамма куйларига тўшади, X-разм халқ оҳангларига мос келади.

О. «Риёз уддавла» («Салтанат боғлари», 1844), «Зубдат уттаворих» («Тарихлар қаймоғи», 1845 — 46), «Жомеъ ул-воқеоти султоний» («Султонлик воқеаларини жамловчи», 1857), «Гулшани давлат» («Давлат гулшани», 1865), «Шоҳиди иқбол» («Иқбол гувоҳи», 1872) ва б. тарихий асарларида Оллоқулихон, Раҳимқули-хон (1843—46), Муҳаммад Аминхон (1846 — 55), Сайид Муҳаммадхон (1856—64), Муҳаммад Раҳим II (1864—1910) қуқмонлиги даврида Хоразмда яшаган ўзбек, туркман,

қорақалпоқ, қозоқ халқларининг тарихи, маданий ва ижтимоий ҳаёти, Хива хонлигининг бошқа хонликлар б-н муносабати ва б. тарихий воқеалар акс этган.

О.нинг юксак инсонпарварлик руҳи б-н суғорилган ғоялари хон ва шоир Ферузнинг сиёсий-маърифий тарбия-сиға таъсир қилган. У тарихчи олим сифатида Хива хонлигига, йирик тарихий шахсларга бағишлаб қасидалар ёзган. О.нинг «Қасидаи насиҳат» асари Ферузга бағишланган. У ўз насиҳатларида салтанатни бошқаришнинг йўл-йўриқларини кўрсатади, мамлакат ва халқни адолат б-н идора этиш йўлларини белгилаб беради. Қасида маснавий жанрида ёзилган бўлиб, унда шо-

ирнинг сиёсий-маърифий қарашлари ёрқин акс этган. О. фикрича, ҳар қандай давлат бошлиғи ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун барча ижобий фазилатларга эга бўлиши лозим. Подшоҳ ҳимматли, шижоатли, адолатли, ғайратли, саховатли, ҳаёли, соф ниятли, маданиятли, ҳамиятли, камбағалпарвар бўлиши зарур. Ҳукмдор шу фазилатларга эга бўлса, унинг ҳокимияти камол топади, мамлаката фаровон бўлади, деган фикрни илгари суради. О. давлатни бошқаришнинг йўлларини ҳам кўрсатиб ўтган. Шоирнинг фикрича, шоҳ шарият аҳкомларига қаттиқ амал қилмоғи лозим. У айш-ишратдан, фитна ва ғийбатдан, ғафлатдан, ял-ковликдан, зулм-разолатдан, чакимчиликдан, мол-парастликдан узоқ бўлиши керак. Феруз О.нинг давлатни бошқариш тўғрисидаги маслаҳатларига қулоқ тутган, унинг ҳикматли байтларини мрамар тошларга ёзириб, архоналарга қўйдирган, кўп эзгу ишларни амалга оширган. Шу боис ҳам О. тарихий асарлари бадиий наср сифатида ҳамда 19-а. Хоразм воқелигини ҳаққоний акс эттирувчи нодир тарихий ҳужжатлар сифатида қимматлидир. О. «Равзат ус-сафо» (Мирхонд), «Тарихи жаҳонкушоӣ Нодирӣ» (Муҳаммад Махдий Астрободӣ), «Бадоеъ ул-вақоеъ» (З. Восифӣ), «Мифтоҳ

ут-толибин» (Маҳмуд бинни Шайх Али Ғиждувоний), «Табакоти Акбаршоҳий» (Муҳаммад Муқим Ҳиротий), «Тазкираи Муқимхоний» (Муҳаммад Юсуф Мунший), «Равзат ус-сафойи Носирий» (Ризоқулихон Ҳидоят), «Ахлоқи Муҳсиний» (Кошифип), «Қобуснома», «Зубдат ул-хикоят», «Шарҳи далоил ул-хайрат» (Муҳаммад Ворис), «Гулистон» (Саъдий), «Юсуф ва Зулайҳо» (Жомий), «Шоҳ ва гадо» (Ҳилолий), «Ҳафт пайкар» (Низомий) ва б. тарихий-бадий асарларни форс тилидан ўзбекчага таржима қилган. О. «Ҳафт пайкар»ни насрий йўл б-н, «Гулистон»ни қисқартириб, кенг китобхонларга тушунарли қилиб таржима этган. «Юсуф ва Зулайҳо» ҳамда «Шоҳ ва гадо» дostonларини эса байтмабайт таржима қилиб (кириш қисмидан ташқари), аниқ ижодий таржима намунасини яратган. «Мифтоҳ ут-толибин» (инв. №8473), «Равзат ус-сафойи Носирий» (Д-125), «Табакоти Акбаршоҳий» (ТНС—106), «Тазкираи Муқимхоний» (ТНС—105), «Фирдавс ул-икбол» (С—571), «Шоҳи-ди икбол» (С—572), «Юсуф ва Зулайҳо» (ТНС—117), «Таъвиз ул-оши-кин» асарларининг қўлёзма нусхалари Тошкент, Душанба ва Санкт-Петербургда сақланади. «Зафарнома» (Али Яз-дий), «Баҳористон», «Саломон ва Иб-сол» (Жомий), «Ҳашт беҳишт» (Хус-рав Дехлавий) асарларининг О. таржи-маси ханузгача топилмаган.

«Таъвиз ул-ошикин» Хивада тошбосмада нашр этилган (1905—09). Ўзбекистонда кўчалар, мактаблар, Хоразм вилояти мусиқали драма ва комедия театри, истироҳат боғи ва б. муассасаларга О.номи берилган. Қиёт қишлоғида О. боғи ташкил этилиб, шоирнинг уй-музейи очилган; музей олдида О.га ҳайкал ўрнатилган.

Ас: Таъвиз ул-ошикин, Т., 1960; Асарлар [6-жилдли], Т., 1971—80; Ишқ ахлининг тумори. Танланган асарлар, Т., 1999.

Ад.: Муниров К., Огаҳий илмий ва адабий фаолияти, Т., 1959; Зоҳидов В.,

ўзбек адабиёти тарихидан, Т., 1961; Маждий Р., Огаҳий лирикаси, Т., 1963; Абдуллаев В., ўзбек адабиёти тарихи, 2-нашр, 2-китоб, Т., 1967; Ўзбек адабиёти тарихи [5 жилдли], 4-ж., Т., 1978; Абдуғафуров А., Муҳаммад Ризо Огаҳий, Т., 1999; Маънави-ят юлдузлари, Т., 2001.

Нусрат Жумаев.

ОГБОМОШО — Нигериянинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Ғарбий штатда. Аҳолиси 644 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Автомобиль йўллари тугуни. Какао, мойли пальма маҳсулотлари б-н савдо қилинади. Хунарамандчиликда ҳар хил газлама тўқилади. Пойабзал ф-каси, ўқитувчилар коллежи бор.

О'ГЕНРИ (O'Henry) (тахаллуси; асл номи Уильям Сидни Портер) (1862.2.9, Гринсборо яқинида, Шим. Каролина —1910.5.6, Нью-Йорк) — америкалик ёзувчи. Аптекачи, сотувчи, китоб безакчиси, ношир ва б. касбларда ишлаган; асар, фелъетонлар ёзишни машқ қилган (1896 й. гача), қамокдалигида (1897—1901) ёшган ҳикояларини О. тахаллуси б-н яширин чоп эт-тирган. 1904—10 й.ларда 9 новеллалар тўплами («Ёнаётган шам», «Ғарб қалби», «Ёқимтой ўғри» ва б.), вафотидан кейин яна 7 таси босилиб чикқан. «Кироллар ва қарам» (1904) романи саргузашт-юмористик новеллалардан ташкил топган. О. америка ҳикоячилигининг ўзига хос типини яратди. Юморнинг кучлилиги, киноя, қиёс, пародия каби усулларнинг кўп ишла-тилганлиги, энг муҳими, муаллифнинг оддий меҳнаткаш — «кичик инсон»га самимий муҳаббати, олижаноблик ва софдилликни мадҳ этиш ва б. О. ҳикояларига оламшумул шухрат келтирди («Тўрт миллион», 1909). Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. Ғ. Ғулом («Менинг ўғригина болам»), А. Қаҳдор («Анор») ва б. ўзбек ҳикоячилигини О. ижодининг илғор томонлари б-н бойитдилар.

ОГЛАХТИ — Тоштик маданияти-та мансуб қабристон (мил. ав. I-а. -мил. I-а.). Енисей дарёси бўйидаги Оглахти тори этагида жойлашган. 1903 й. А. В.

Адрианов, 1969—70 й.ларда Л. Р. Кизласов томонидан ўрганилган. Қабрлар устидаги береста устунлар, мўйна, ипак ва жундан тикилган кийимлар, қалпоқлар, оёқ кийимлари ва б. яхши сақланиб қолган. Қабрларга гипс бўёқли маскалар (никоблар) кийдириб мумиёланган маййитлар кўмилган. Маййитлар ёнига идиш-товоқ, шунингдек, кичик ҳажмдаги шамширлар, ханжарлар, садоклар, ўк-ёйлар, жез қозончалар ва б. қўйилган.

ОДА (юн. *aoide* — кўшиқ) — шеърый ва мусиқий жанр. Юнонистонда пайдо бўлиб, тантанавор, кўтаринки рухда яратилган насихатомуз хор кўшиғига нисбатан айтилган (Пиндар ва б.). 17-адан Европа мусикасида бирор киши шаънига ёки муҳим воқеа муносабати б-н яратилган вокал-чолғу мусиқа асари. Кантата яқин (Г. Пёрселл, Г. Ф. Гендель, И. С. Бах, Л. Бетховен ва б.) ҳамда чолғу жўрлигидаги кўшиқ (Г. Ф. Телеман, К. Ф. Э. Бах, К. Ф. Глюк ва б.) турлари мавжуд. Хозирда турли шаклдаги тантанавор, гимнга яқин мусиқа асари (И. Стравинский, С. Прокофьев, А. Шёнберг, М. Бурхонов ва б.).

ОДАМ — барча жонзодларнинг энг юқори поғонасида турадиган мавжудот, ижтимоий жараёнлар субъекти. О. иж-тимой меҳнат асосида шаклланган тафаккур ва нутққа эга бўлиши, меҳнат куруллари ясаши ва атроф муҳитга фаол таъсир кўрсата олиши б-н бошқа тирик мавжудотлардан фарқ қилади. О.ни антропология фани ўрганади.

О.нинг ҳайвонлардан фарқи. Зоология системасига кўра, ҳоз. ақлли одам (*Homo sapiens*) тури хордалилар типи, сут эмизувчилар синфи, приматлар туркумига киритилади. Бош миясининг йириклиги, тирноқларининг ясси бўлиши, бош бармоқларининг бошқа бармоқларга қарама-қарши қўйилиши, скелет ва органларнинг тузилиши, она

қорнида ривожланиши, рудимент ва атавистик белгиларнинг ўхшашлигига биноан, одам одамсимон маймунлар оиласига киритилади. Бундан ташқари,

одам б-н одамсимон маймунларнинг касалликлари ва паразитлари ҳам ўхшаш.

О. одамсимон маймунлардан оёқларининг қўлга нисбатан узунлиги, умуртқа поғонасида бўйин, кўкрак, бел, думгаза эгиклари ва товон гумбазининг бўлиши, чаноқ суягининг кенгайганлиги, кўкрак қафасининг олдинги томондан яссиланганлиги, оёқ бармоқларининг бир қатор жойлашганлиги ва б. морфологик белгилари б-н фарқ қилади. Маъноли нутққа эга бўлиши туфайли О. бош мия ярим шарлари пўстлогининг нутқ б-н боғлиқ қисмлари кучли ривожланади; товуш ҳосил қилувчи аппарат О. учун ўзига хос тузилишга эга. Бош скелети мия қисмининг юз қисмига нисбатан йирик бўлиши, гавда-сида жунларнинг йўқолиб кетиши ҳам О. учун хос белги ҳисобланади.

О.нинг келиб чиқиши ва тарихий ривожланиши тўғрисида турли фикрлар ва назариялар мавжуд. О. б-н боғлиқ қад. ривоятлар ва қад. диний китобларга кўра, Одамато ва Момоҳаво Ер юзидаги дастлабки одамлар бўлган. Зардуштийлик динида О. табиатнинг бир бўлаги, унда вужудга келган ва яна унга қайтади дей-илади. Ислом динига кўра, худо «ўзининг энг эрка ва эркин бандасини тириклик оламига сардор қилиб юборган», яъни О.ни лойдан ўзининг ердаги ўрин-босари (халифаси) сифатида яратиб, унга ўз руҳидан жон ато этган, унга акл-идрокберган. Табиёт фанларининг ривожланиши б-н О. нинг пайдо бўлиши тўғрисида илмий фикрлар пайдо бўла бошлади. Француз олими Ж.Ламарк биринчи бўлиб О.нинг пайдо бўлишини умумий тарзда тушунтириб берди. Унинг фикрича, О. дарахтда яшашдан ерда юришга ўтган маймунсимон аждодлардан келиб чиққан. Инглиз олими Ч.Дарвин одамнинг пайдо бўлиши муаммосини эволюцион нуктаи назардан талқин қилиб, О. б-н одамсимон маймунлар узоқ умумий аждодга эга эканлигини кўрсатиб берди. Унинг фикрича, антропогенезда ҳам биологик омиллар, яъни

яшаш учун кураш, ирсий ўзгарувчанлик ва табиий танланиш амал қилади. Лекин, кўпчилик олимларнинг фикрича, антропогенезда биологик омиллар б-н бир қаторда ижтимоий омиллар (ижтимоий ҳаёт, ижтимоий меҳнат), айниқ-са, унинг сўнгги босқичларида катта аҳамиятга эга бўлган.

Тик юришга ўтиш О. эволюциясида ҳал қилувчи аҳамият касб этади, чунки тик юриш туфайли кўллар таянч вази-фасидан озод бўлиб, меҳнат қуроллари ясаб, уни ишлатадиган органга айланган. Меҳнат қуроллари пайдо бўлиши эса О. тафаккурини кенгайтирган, унинг табиатга қарамлигини камайтирган. Меҳнат фаолиятининг ривожланиши б-н ант-ропогенезда биологик омиллар таъсири камайиб ижтимоий омиллар аҳамияти орта борган.

Антропогенезда ижтимоий ҳаёт катта аҳамиятга эга бўлган. О. аждодлари азалдан тунда бўлиб яшашган. Қўл меҳнат органига айлана бориши б-н улар жамоа бўлиб яшашга ўтишган, яъни бир-галикда овга чиқишган, ўзларини химоя қилишган; болаларини тарбиялашган, уларга хунар ўргатишган. Оловнинг кашф қилиниши, овқатни пишириб ейи-лиши О. жағ суяклари ва чайнаш мускул-лари вазнини камайтириб, жағларнинг ҳаракатланишини осонлаштирган, нутқнинг ривожланиши учун имкон яратган. Маъноли нутқнинг пайдо бўлиши эса О. тафаккурини кенгайтирган; Олар ўрта-сидаги ўзаро муносабатларнинг тезла-шувига олиб келган. Бу жараёнлар туфайли, бош миянинг вазни, катта ярим шарлар пўстлоқ қисмининг са-тхи ор-ган, нағижада онг, тафаккур ва нутқ ривожланган. Тахминларга кўра, дастлаб-ки О.лар бундан 1—2 млн. йил илгари, ҳозирги О. бундан 40 минг йил илгари пайдо бўлган.

О. эволюциясининг асосий йўналишлари. Мезозой эрасида ҳашаротхўрлар орасидан парапитеклар (маймунсимон ҳайвонлар) ажралиб чиққан. Улардан кейинчалик ярим май-

мунлар, маймунлар ва дриопитеклар (да-рахтда яшовчи маймунлар) келиб чиққан. Иклим со-виб, ўрмонларнинг сийра-клашиб бориши б-н дриопитеклар ерда яшашга ўтишган. О. пайдо бўлишининг 1-бос-қичи маймунсимон ҳайвонларнинг 2 оёқда юришга ўтишидан иборат. Бу босқичда олдинги оёқлар таянч вази-фасидан озод бўлиб, қўлга айланган. Худди шу йўл б-н австралопитеклар (жан. май-мунлар) келиб чиққан. Улар бундан 3—5 млн. йил илгари Жан. ва Шарқий Африка ҳамда Жан. Осиёда яшаган. Антропоге-незнинг 2-босқичи онгли равишда меҳнат қуроли яшашга ўтишдан иборат. Энг қад. одам питекан-троплар (маймун О.лар) бундан 1 млн. йил аввал яшаган. Улар скелети қрл-диклари Ява ороли, Африка ва Жан. Европадан топилган. Питекан-троплар тунда бўлиб, ғорларда яшашган; жуда содда тош қурооллар яшашган; оловдан фойдаланишган. Улардан кейинроқ

яшаган синантроплар (хитой одами) ва неандерталлар тош ва суякдан қурол ясашни билишган, ҳайвон терисини ёпиниб юришган. Уларнинг бош мия-си питекантропларга нисбатан йирик-роқ бўлган. Неандерталлар скелети қрл-диклари дастлаб Германиянинг Неандер-тал дарёси яқинидан, кейинчалик Аф-рика, Осиёдан, жумладан, Сурхондарё водийсидаги Тешиктош ғоридан топил-ган. Неандерталлар бундан 150 минг йил аввал тахм. 100 кишидан иборат гуруҳ бўлиб, ғорларда яшашган. Энг сўнгги неандерталлар бундан 28 минг йил ил-гари ҳозирги О.лар ора-сида яшаган. Улар имо-ишоралар ва оддий сўзлар ёрдамида мулоқот қилиш-ган; тош, суяк ва ёғочдан меҳнат қурооллари яшашган. Неандертал-лар орасида дастлабки меҳнат тақсмоти пайдо бўлган, деб тахмин қилинади.

Ҳоз. одамлар (кроманьонлар)нинг дастлабки вакиллари бундан 30—40 минг йил аввал пайдо бўлган. Улар дастлаб Франция жан.даги Кро-Маньон қиш-лоғидаги ғордан топилган. Кро-маньонлар бўйининг бал. (180 см), мия кутиси ҳажмининг катталиги (160 см3),

пешо-насининг кенг ва тик бўлиши, қош усти бўртигининг бўлмаслиги, иягининг ривожланганлиги б-н синантроп ва пи-текантроплардан фарқ қилади. Улар уруғ ва жамоа бўлиб яшаган; бошпана куришни, ҳайвонлар терисидан кийим тиқишни билишган; нутки ривожланган. Кроманьонлар ҳоз. О.лар б-н бирга аклли О. турига киради.

Аклли О. тури Ер юзида кенг тарқалган, лекин бир текис тарқалмасдан, популяциялар (ирклар)ни ҳосил қилган. Кроманьонлар даврида меҳнат куроллариининг янада такомиллашуви сунъий яшаш мухитининг яратилиши туфайли О. эволюциясида биологик омиллар таъсири кескин камайиб, ижтимоий омиллар таъсири кучаяди. Антропогенез жараёнида серпуштлик камайиб, жинсий балоғатга етиш секинлашди, болалик даври ва О.нинг умри узайди. Ҳозирги О.нинг пайдо бўлиши б-н табиий танланишнинг тур ҳосил қилиш функцияси ҳам тугади. Лекин О. жисмоний типининг турғунлиги нисбий бўлиб, тур до-ирасида морфология ва функциялар турли йўналишда ўзгариб туради. Агар бу хидцаги ўзгаришлар онтогенезнинг тезлашуви б-н боғлиқ бўлса, акселерация дейилади. Ҳоз. даврда тиббиёт фанларининг ривожланиши О. организмни клонлаш ва унинг генофондини ўзгартириш б-н боғлиқ бўлган ижтимоий ва этник масалаларни ўртага ташламоқда.

Анатомо-физиологик хусусиятлари. О. гавдаси ҳам барча хордалилар сингари 2 томонлама симметрияга эга бўлиб, бош, бўйин, тана, оёқ ва қўлларга бўлинади. Бу бўлимлар ҳам яна тегишли қисмларга ажратилади. Хусусан, бош бўлими мия қутиси ва юзга, тана — кўкрак, қорин ва орқага, қўл — елка, тирсак, билак ва панжага; оёқ — сон, тизза, болдир ва панжага бўли-нади. О. гавдаси бичимида ёш, жинс ва шахсининг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлади. Мас, эраклар гавдаси нисбатан йўғон ва йирик, чаноғи тор, елкаси кенг; аёллар гавдаси, аксинча, нозик, калта, чаноғи

елкага нисбатан кенгроқ бўлади. Гавда тузилишининг долхоморф (дароз), брахиморф (калта), улар ўртасида мезоморф (ўрта бўй), астеник (новча, хипча, озгин), гиперстеник (семиз, па-кана), нормостеник (нормал) типлари мавжуд.

О. гавдаси тери б-н қопланган. Тери организмни ҳимоя қилади, айириш ва терморегуляция функциясида ҳам иштирок этади. Скелет таянч функциясини бажаради, организмга шакл бериб туради. Суяклар, уларни туташтириб турувчи пайлар ҳамда мускуллар б-н бирга таянчҳаракат системасини ҳосил қилади. О. скелети калла (мия қутиси, юз), тана (умуртқа поғонаси, коворғалар, тўш), қўл (елка, билак, тирсак, панжа), оёқ (сон, катта ва кичик болдир, оёқ панжаси), елка камари (ўмров, курак) ва оёқ камари (чанок) суякларидан иборат. Таянчҳаракат системаси таянч, гавдани тик тутиш, ҳаракатланиш ҳамда ҳимоя (мия қутиси, умуртқа поғонаси, кўкрак қафасини ҳосил қилувчи, чаноқ суяклари) функциясини бажаради. Калла суяги мия қутиси ва юз бўлимига бўлинади. Мия қутиси пе-шона, иккитадан тепа ва чакка, энса, понасимон ва ғалвирсимон юз суяклари бир жуфтдан юқори жағ ва ёнок, бурун, куз косаси суякларидан иборат. Юқори ва пастки жағлар тишлар б-н биргаликда оғиз бўшлиғини қосил қилади. Калла суягининг юз қисмида чайнаш мускуллари; кўз, бурун ва оғиз атрофида мимика мускуллари жойлашган. Умуртқа поғонаси 33—34 та умуртқадан иборат бўлиб, бўйин (7 та умуртқа), кўкрак (12), бел (5), думғаза (5), дум (4—5) бўлимлари бор. Думғаза ва дум умуртқалари ўзаро ҳаракатсиз, бошқа умуртқалар чала ҳаракатчан қўшилади. Кўкрак умуртқалари, 12 жуфт коворғалар ва тўш суяги кўкрак бўшлиғини ўраб турадиган кўкрак қафасини ҳосил қилади. Кўкрак бўшлиғи пастки томондан диафрагма орқали қорин бўшлиғидан ажралган. Кўкрак қафаси девори ички томондан юпка плевра парда б-н (к. Нафас), ўпка ҳам худди шундай плевра б-н

қопланган. Кўкрак бўшлиғида юрак, йирик кон томирлари, ўпкалар, уларга келувчи трахея, бронхлар, қизилўнғач жойлашган. Кўкрак қафаси деворининг олдинги қисмини кўкрак мускуллари қоплаб туради. Кўкракнинг чап ва ўнг томонида сут безлари бўлади. Қовурғаларнинг умуртқалар ва тўш суяги б-н ярим ҳаракатчан бирикканлиги ва қовурғалар орасидаги мускулларнинг қисқариши сабабли кўкрак қафасининг кенгайиши ва торайиши натижасида нафас олиш содир бўлади. Бел умуртқалари, кейинги қовурғалар ва чаноқ суягининг олдинги учига қориннинг сербар мускуллари бири-кади. Қориннинг олдинги ва ён де-ворлари мускуллардан иборат. Бу мускуллар ички органларни ушлаб туради ва қорин прессиони ҳосил қилди. Қорин бўшлиғини юқоридан диафрагма, пастдан чаноқ суяги чегаралаб туради. Диафрагма остида жигар ва ўт пуфаги, улардан чапрокда ош-қозон ва талок, пастрокда ингичка ичак жойлашган. Ингичка ичакни ўнг, чап ва юқори томондан йўғон ичак (чамбар ичак) ўраб туради. Қорин бўшлиғи деворини ички томондан юпқа қорин пардаси қоплаб олган. Қорин бўшлиғининг орқа томонида, бел умуртқаларининг 2 ёнида бир жуфт буйрак жойлашган. Умуртқа по-ғонасига параллел равишда унинг чап томонидан қорин аортаси, ўнг томонидан пастки ковак вена ўтади. Қорин бўшлиғининг пастки қисми чаноқ бўшлиғига айланган. Унда қовуқ, тўғри ичак ва ички жинсий органлар (аёлларда бачадон, тухумдонлар ва найлар; эркекларда простата бези, уруғдонлар ва уруғ ўтказувчи найлар) жойлашган. О. қўлининг жуда мураккаб ҳаракатлар қилишга мослашганлиги бўғимларнинг цилиндрсимон, шарсимон, чиғирсимон ҳаракатчан бирикиши ва уларни ҳаракатга кел-тирадиган мускулларнинг хилма-хил тузилишига боғлиқ.

Эмбрионал ривожланиши. Ота ва она жинсий кужайраларнинг қўшилиши, яъни оталанишдан кейин ҳосил бўлган зигота 2 жинснинг белгиларига эга

бўлади. Зигота бўлинишга киришиши б-н эмбрионал ривожланиш бошланади. Уруғланишдан сўнг 6 кун ўтгач, муртак бачадон бўшлиғига ўтиб, унинг шиллик пардасига ўрнашиб олади. Эмбрион пардаси ва бачадон деворидан йўлдош шаклланади. Эмбрион киндик орқали йўлдош б-н туташган бўлади. Йўлдош орқали она организми б-н эмбрион ўртасида моддалар ва газлар алмашинуви содир бўлиб туради. О.нинг она қорнида ривожланиши ўртача 280 кун, яъни 9 ойдан кўпроқ давом этиб, бола туғилиши б-н тугалланади. Шу даврнинг дастлабки 8 ҳафтаси муртаклик (эмбрион) даври, қрилган қисми хрмила даври дейилади (қ. Ҳомиладорлик). Эмбрионлик даврида муртак пардалари ҳосил бўлади, йўлдош шакллана бошлайди, бўлғув-си ҳомиланинг тўқималари ва органлари шаклланади; ҳатто улардан айримлари ишлай бошлайди (1-ой охирида эмбрион юраги ишга тушади). Эмбрион бўйи 2 мм га етганида унинг ўқ органи — хордаси ва нерв системасининг асоси бўлган нерв найи юзага келади. Бир вақтнинг ўзида эмбрион варақлари ҳам шаклланиб, эктодермадан нерв системаси, сезги органлари, тери эпи-телииси, огиз бўшлиғи ва орқа ичак эпителииси; мезодермадан юрак, кон томирлари, скелет, мускуллар, айириш ва жинсий органлар; энтодермадан овқат ҳазм қилиш системаси, ҳазм безлари, нафас органлари ҳосил бўлади. Ривожланишнинг 5-ҳафтасидан бошлаб қўл ва оёқ, 7-ҳафтада бармоқлар шакллана бошлайди, 8-ҳафтада эмбрион ташки қўринишдан О.га ўхшайди; бу даврда унинг бўйи 4 см, оғирлиги 4—5 г бўлади. 9-ҳафтада эмбрион органларининг шаклланиши тугалланади. Шу даврдан бошлаб эмбрионлик даври ту-галланиб, ҳомила даври бошланади. Ҳомила туғилгандан сўнг О. чақалоқлик, гўдақлик, болалик, ўспиринлик, етуқлик, қарилик, кексалик даврларини ўтади. Болалик даврининг узоқ давом этиши, жинсий балоғатга етиш даврида бўйига ўсишнинг тезлашуви одам ин-

дивидуал ривожланишига хос хусусият ҳисобланади. Болалик даврининг О. умрига нисбати 1:5 га тенг бўлади. О.да жинсий диморфизм гавданинг умумий ўлчами ва айрим қисмлари пропорциясида (аёлларда чаноқнинг, эркакларда елканинг кенлиги), гавда айрим қисмларининг ривожланиши (аёлларда тери ости ёғ қаватининг, эркакларда скелет ва мускулларнинг яхши ривожланганлиги ҳамда мускул толалари ва ёғ хужайраларининг йирик бўлиши)да намоён бўлади.

Ад.: Алексеев В. П., Становление человечества, М., 1984; Мавлонов О., Биология, Т., 2003; Аҳме до в Н., Содиқо-ва Ш., Нормал анатомия, нормал физиология, Т., 2003.

Карим Алматов, Очил Мавлонов, Бахтиёр Тўраев, Мухсим Валихонов.

ОДАМ ГЕНЕТИКАСИ - генетика фанининг бир бўлими; одам ирсиятининг сақланиши, наслдан-наслга ўтиши ва авлодда намоён бўлишини ўрганади. О.г. шартли равишда инсон генетикаси (антропогенетика) ва тиббиёт генетика-сига бўлинади. Антропогенетика одам организми нормал белгиларининг ирсийлиги ва ўзгарувчанлигини, тиббиёт генетикаси эса унинг ирсий патологи-ясини ўрганади. О.г. 19-а.нинг охирларидан ривожлана бошлади. Бу даврда ҳдди ирсиятни ўрганувчи усуллар кам бўлганлиги сабабли, одам айрим белгиларининг наслдан наслга ўтишини ўрганишда эгизаклар усулидан фойдаланилади. 20-а.нинг бошларидан одамнинг популяцион генетикаси ривожлана бошлади. Популяцион генетика маълум бир чегараланган гуруҳ, одамлардаги географик, этник, табакали ва б. генларнинг турлари ва таркибининг ўзгаришини ўрганади. Бундан ташқари, бу усул ёрдамида одамнинг тур си-фатида эволюцион шаклланиши, уларнинг суг эмизувчилардан ирсий фарқлари, замонавий одам популяцияларидаги ирсий ўзгарувчанликларни ўрганиш мумкин.

20-а.нинг 20—30- й.ларидан бошлаб

одамдаги мутациялар ўрганила бошланди. Одам ирсиятини ўрганишда уни хавфли мутациялардан ҳимоя қилиш катта аҳамиятга эга, чунки техника ривожланиши ва кимёвий воситалар кўп ишлатилиши туфайли одам орга-низмига мутаген омиллар таъсири ошиб бормоқда.

20-а.нинг ўрталарига келиб ва радиацион генетика ривожланиши б-н О.г.ни ўрганиш яна кучайди. 1956 й. одамда 46 та хромосома (23 жуфт) борлиги аниқланди, 1959 й.да эса одамнинг биринчи хромосома касаллиги (Даун касаллиги) кашф қилинди.

О.г. хромосомадаги ҳар бир гени, уларнинг хромосомада жойлашиши, намоён қиладиган белгиларини ва бу белгилар юзага келишида ирсият ва ташқи муҳитнинг аҳамиятини, мутацияларнинг юзага келиш сабабларини ўрганади. Изланишлар натижасида ирсий хилма-хиллик ёки полиморфизм кашф этилди. Мас, гемоглобиннинг 200 га яқин тури борлиги, ферментларнинг турли-туман шакллари ва б. аниқланди.

Ирсиятнинг хромосома ва генларини ўрганишда молекуляр биологиянинг бир неча усуллари; цитогенетик, биокимёвий, иммуногенетик, ген инже-нерияси ва ҳ.к.дан фойдаланилади.

Цитогенетик усуллар одам хромо-со-малари сони, уларнинг тузилишини ўрганиш имконини берди, натижада кўпгина ирсий касалликларни аниқлаш мумкин бўлди. Биокимёвий усуллар ёрдамида гендан у назорат қиладиган белгигача бўлган йўл ўрганилиб, ирсий касалликларга ташҳис қўйиш ва уларни даволаш усуллари ишлаб чи-қилди. Иммун жавобнинг ривожланиш механизми ўрганилганда бир гуруҳ генлар (марказий гистомослик комплекси генлари)нинг аҳамияти жуда катта эканлиги аниқланди. Бу система омиллари организмнинг ноёблигини таъминлашда, хужайралараро реакци-яларни амалга оширишда, иммун жавоб кучини назорат қилишда қатнаша-ди, яъни система до-нор—трансплантат ни танлай билишда,

янги иммун тиклаш усулларини ишлаб чиқиш, туғма касалликларни олдиндан аниқлаб олишда аҳамияти катта.

20-а.нинг охирида америка олимлари одам генлари картасини тўлиқ ўрганиб чиқишга муваффақ бўлишди. Бу кашфиёт эндиликда ген инженерияси методлари ёрдамида ирсий касалликларни даволаш усулларини ишлаб чиқишга имкон беради. Шу б-н бирга ирсий касалликларни ҳомиладорликнинг илк даврларида аниқлаш (пре-натал ташҳис) усуллари ишлаб чиқилмоқда.

Ген инженерияси усуллари ёрдамида бепушт аёлга пробиркаларда чаतिштирилган ҳомила имплантация қилинмоқда, натижада улар фарзанд кўриш имкониятига эга бўлмоқдалар.

О.ғ.ни ўрганишдаги билимлар асосида ҳоз. кўп мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда генетик маслаҳатхоналар ва генетик скрининг марказлари очилиб, уларнинг келажак авлоднинг соғлом туғилиб, улғайишида аҳамияти ортиб бормоқда.

ОДАМ КОНСТИТУЦИЯСИ, тана конституцияси (қомати) — одам организмининг ўзига хос алоҳида морфологик ва функционал хусусиятлари мажмуи. Табиий ва ирсий омилларга боғлиқ. О.к. табиат ва маълум бир жамият тузуми таъсирида ўзига хос морфологик ва физиологик хусусиятларга эга бўлган индивидуал белгилар йиғиндисидан вужудга келади. Одам қомати ўз авлоди (насли) дан орттирган асосий хусусиятлари заминида ривожланади. О.к.нинг ҳар хил бўлиши наслига, ташқи муҳит таъсирига, ижтимоий шароитга, касбига ва иқтисодий аҳволига боғлиқ. О.К. морфологиктузилишига қараб 3 турга ажратилади: а) кенг елкали паст бўйлилар; бундай одамларнинг елкалари кенг, гавдалари вазмин, бакувват ва тикмачокдек, коринлари кўкрагига нисбатан катта, тананинг кўндаланг ўлчами бўйича нисбатан узунроқ бўлади; б) узун бўйли, тор кўкраклилар — бўйлари узун, организми заифроқ, вазни енгил, қўл ва оё-

клари узун, кўкраклари қорин қисмидан катта; в) ўрта бўйлилар — паст ва узун бўйлилар оралигидаги одамлар.

Одамнинг қомати унинг ички аъзолари тузилишига ҳам таъсир қилади, жумладан, паст бўйли одамларнинг диафрагмаси юқори, узун бўйлиларда эса ҳамма аъзолар ҳажми кичик ва пастрок жойлашган бўлади.

ОДАМ ЎЛДИРИШ — касддан бошқа шахсни ҳаётидан маҳрум қилиш. Жиноят ҳуқуқида шахсга қарши қаратилган энг оғир жиноятлардан бири бўлиб, фуқаролар ҳаёти хавфсизлигини таъминловчи ижтимоий муносабатларга тажовуз ҳисобланади. О.ў. Ўзбекистон Республикаси ЖК 97-моддасида назарда тутилган жинойи жавобгарликни келтириб чиқаради. Эҳтиётсизлик ор-қасида О.ў. мустақил жиноят таркибини ташкил қилади (ЖК, 102-модда). О.ў. моддий таркибли жиноятлар сирасига киради. О.ў. айбдорнинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги туфайли одам ўлган пайтдан бошлаб туғалланган ҳисобланади. ЎзР Жиноят кодексида жавобгарлик белгиланган О.ў. турларини шартли равишда 3 гуруҳга ажратиш мумкин: 1) қонунда назарда тутилган енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларсиз О.ў. (10 йилдан 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади); 2) айбни оғирлаштирувчи ҳолатларда О.ў. (икки ёки ундан ортиқ шахсни; хрмиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлни; ожиз аҳволда эканлиги айбдорга аён бўлган шахсни; хизмат ёки фуқаролик бурчини бажариши муносабати б-н шахсни ёки унинг қариндошини; бошқа шахсларнинг ҳаёти учун хавфли бўлган усулда; оммавий тартибсизликлар жараёнида; ўта шафқатсизлик б-н ўлдириш ва б. — 15 йилдан 20 йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси б-н жазоланади); 3) айбни енгиллаштирувчи ҳолатларда О.ў. (кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида О.ў. — 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш; онанинг ўз чақалогини касддан ўлдириши — 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш; зарурий мудофаа чегараси-

дан четга чиқиб қасддан О.ў. — 3 йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш; эҳтиётсизлик орқасида О.ў. — 2 йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки 3 йилдан 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади).

Мирзаюсуф Рустамбоев.

ОДАМАТО — исломга (шунингдек, иудаизм ва христианликка) кўра, Аллоҳ томонидан яратилган ер юзидаги биринчи одам ва инсон зотининг отаси. Курьонга кўра, Аллоҳ О.ни лойдан ўзининг ердаги ўринбосари (халифа) сифатида яратиб, унга ўз руҳидан жон ато этган. О. Абулбашар (инсоният отаси) деб ҳам аталади. Исломда О. биринчи пайғамбар ҳисобланади. Аллоҳ О.га барча нарсаларнинг номларини ўргатди ва бу б-н уни фаришталардан юқори қўйди, фаришталарга О.га бош эгиб сажда қилишни буюрди. Фақат Иблис сажда қилишдан бош тортди. Иблис такаббуриги ва саркашлиги туфайли жаннатдан қувилди. О. жуфти ҳалоли Момоҳаво б-н жаннатда яшаб, уларга барча неъматлардан ейишликка рухсат берилди, фақатгина бир дарахтнинг мевасидан ейиш тақиқланди (Аъроф сураси, 19—21-оятлар). Иблис О. б-н Момоҳавони алдаб, тақиқланган дарахт мевасини едиради. Бунинг жазоси эвазига улар жаннатдан чиқарилиб, уларнинг авлодлари ерда яшашга ва меҳнат қилишга маҳкум этилади.

ОДАМСИМОН МАЙМУНЛАР, гоминоидлар, антропоидлар (*Hominoidea*, *Athropomorpha*) — тор бурунли маймунлар қатта оиласи. Гиббонсимонлар, понгидлар, гоминидлар оилаларини ўз ичига олади. Бир қанча белгилари, мас, гавдасининг йирик бўлиши; думи, жағ орти халтаси ва қуймич сўғалининг бўлмаслиги, эшитиш чиғаноғининг тузилиши б-н О.м. мартишкаларга нисбатан одамга кўпроқ ўхшайди. Мияси йирик бўлиб, унда эгатчалар ва пуштачалар ривожланган; мия пўстлоғининг сирти кенгайган. Тишлари одамларникига ўхшаш тузилган. Одамларга ўхшашлик белгилари ички органлари (жигар, буйрак ва б.)

нинг тузилиши, аппендикс ўсимтасининг бўлишида ҳам кўзга ташланади. Қон гурухлари (О, А, В ва АВ), қоннинг имунлик хусусиятлари ва организмда моддалар ҳамда энергия алмашинуви жараёнлари одамникига ўхшаш. Хусусан, О.м.да сийдик орқали бошқа сут эмизувчилар ва тубан маймунларга ўхшаш аллантоин эмас, балки сийдик кислотаси ажралади. Анатомик тузилиши ва физиологик хусусиятларига кўра шимпанзе ва горилла одамга кўпроқ ўхшайди. Буни молекул-яр биол.га оид тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Мас, шимпанзе б-н одам ўртасидаги генларнинг 91%, мартишка б-н одам ўртасидаги генларнинг 66% ўзаро ўхшаш бўлади. Патологик жараёнлар ва инфекция касалликлар кечинининг ўхшашлиги тиббий ва биологик тадқиқотларни ўтказишда шимпанзедан модель сифатида фойдаланишга имкон беради. Хайвонлар орасида фақат О.м.да захм ва мохов касаллиги пайдо қилинган. Бўғозлик ва балоғатга етиш даврлари ҳам одамларникига ўхшайди. Жинсий диморфизмнинг кучли ривожланганлиги, тана ўлчами, анча мураккаб хулқ-атвори барча О.м. ни бир-бирига яқинлаштиради.

ОДАМТОШ — Чатқол тизмасининг сувайирғич қисмидаги довон. Чирчиқ ва Оҳангарон водийларини туташтириб туради. 2696 м баландликда. Довонга жан.-ғарбда Каттасой, жан.-шарқда Ертошсой водийлари бўйлаб чиқилади. Довон орқали Чатқол дарёсининг чап ирмоғи Тераклисойдан (Окбулоқ дарёсининг юқори қисми) Иртош дарёсига (Оҳангарон дарёсининг ўнг ирмоғи) ўтилади. Довондан июндан окт. гача чорва молларини ҳайдаб ўтишда фойдаланилади.

ОДАМТОШ ГАЗ-КОНДЕНСАТ КОНИ — Қашқадарё вилояти Ғузор туманидаги Одамтош антиклиналь бурмасида жойлашган кон. Одамтош антиклинали жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Қанотлари асимметрик тузилган, шим.-ғарбий қаноти тикрок. Юра даври оҳақтошлари бўйича антиклиналь

нинг уз. 14 км, эни 5,2 км, қалинлиги 600 м. 1962 й.да конда кидирув қудуклари бурғиланган. Юра, бўр ва палеоген даврларига мансуб жинслар мавжуд. Юра даври жинслари континентал ва денгиз шароитида ҳосил бўлган терриген жинслар, оҳактош, туз ва ангидритдан иборат, умумий қалинлиги 2000 м дан зиёд. Бўр даври жинслари ҳам континентал ва денгиз шароитида ҳосил бўлган шағалтош, кумтош алевролит, гил, оҳактошдан тuzилган. Палеоген даври жинслари кам тарқалган, қалинлиги 100 м.

О.г.-к.да саноат аҳамиятига эга бўлган газ уюмлари юқори юра оҳактошларининг 15- ва 15-а горизонтларида топилган. 15-горизонтдаги газ уюмлари оҳактошларнинг юқори ғовакли қисмида жойлашган. Горизонтнинг умумий қалинлиги 174—270 м, ғоваклиги 3,15%, ўтказувчанлиги 245 миллидарсигача, газ уюми 1397—1468 м чуқурликда жойлашган бўлиб, уз. 12,2 км, эни 4,4 км. Қатлам босими 17,4 ат. Газнинг зичлиги 0,691—0,782, таркиби 0,10—0,30% водород сульфид, 0,4—7,5% карбонат ангидрид, 33,4—87,4% метан ва 1,9—11,4% азотдан иборат. Конденсат қуюклашган суюқ углево-доролар бўлиб, 1 м³ газ таркибида 12—700 см³ ни ташкил этади. Конденсатнинг зичлиги 6,9—7,3 г/см³. 15-а горизонт ўртаси майда, дарз кетган тўқ кулранг оҳактошлардан иборат бўлиб, 1287—1210 м чуқурликда жойлашган. Горизонтнинг умумий қалинлиги 129—173 м. Ғоваклиги 11,6%. Газ уюмининг уз. 8,7 км, эни 2,4 км, босими 174,4 ат.

ОДАМТОШ СЕРИЯСИ - Жан. Ўзбекистондаги юқори бўр даврига мансуб қатламлардаги стратиграфик бирлик. О.М. Акрамхўжаев, М. Эгамбердиев ва Ҳ. Ҳ. Миркамоллар томонидан 1971 й.да ажратилган. О.с. турон ва коньяк ярусларининг палеонтологик қолдиқларига бой бўлган гилтош, мергель ҳамда оз миқдорда гипс, оҳактош ва кумтош қатламларидан ташкил топган. О.с. ўз навбатида, Ғоздаҳана, Чашмаобозон (куйи турон), Дехқонобод, Пачка-

мар (юқори турон) ва Оқработ (коньяк) маҳаллий свиталарига бўлинади. Умумий қалинлиги 230—600 м бўлиб, остки нефть-газли маҳсулдор қатламлари учун флюидларни тўсиб турувчи экран вазифасини бажаради. Стратиграфик аҳамиятга эга.

ОДАТ (психологияда) — ўрганиш бўлиб қолган ва муайян вазиятда бажариш индивид учун эҳтиёжга айланган хаттиҳаракат. О. стихияли тарзда шаклланиши, муайян тарбия хусуси бўлиши, характернинг барқарор муносилигига айланиши, автоматизм белгиларига эга бўлиши мумкин. О.нинг физиологик асоси, малаканикн каби, динамик стереотип, яъни бош мия катта ярим шари пўстлоғидаги нерв системасидир. О. фаолиятнинг турли соҳалари (меҳнат, ўқув, спорт ва б.)да вужудга келиб, инсон хаттиҳаракатининг барча томонлари (ахлоки, билиш жараёни, маданий-маиший турмуши ва б.)ни камраб олади. О. фойдали (мас, эргалабки гимнастика) ва зарарли (мас, чекиш) бўлиши мумкин. Фойдали О. шахенинг ижобий хислатлари шаклланишига ёрдам беради. Мас, меҳнат одати меҳнатсеварликни ривожлантиради. Аксинча, зарарли О.лар салбий хусусиятларни келтириб чиқаради. Мас, вақтни беҳуда ўтказишдан дангасалик, ишни охирига етказмасликдан иродасизлик О.лари келиб чиқали. О. тусини олган хаттиҳаракатлар кишига мустаҳкам сингиб, унинг табиатига — фазилати ёки иллатига айланади. Ёшлиқдан ижобий Оларни таркиб топтириб, салбий О.ларга қарши курашиш таълимтарбиянинг муҳим вазифасидир.

ОДАТ ҲУҚУҚИ — жамиятда узок вақт амал қилинавериш, унинг аъзолари учун ўрганиш бўлиб кетган ва давлат томонидан руҳсат этилган, лекин қонунлаштирилмаган тартиб-қоидалар (одатлар) мажмуи. О.х. нормалари ижтимоий нормалардан бири бўлиб (ижтимоий нормаларга, шунингдек, ҳуқуқий нормалар, ахлоқий, диний нормалар ҳам қиради), кишилар ҳаётида юзага келади-

ган ижтимоий муноса-батларнинг аксар қисмини тартибга солади. О.х. ўзининг 2 жихати б-н, яъни: халқнинг ҳуқуқий онги, ҳуқуқий мафқураси б-н чамбар-час боғлиқлиги; халқ орасида доимий такрорланиб турувчи, аммо ёзилмаган, авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтувчи жамиятнинг асл қонун-қоидалари ила ҳамоҳанглиги б-н эътиборлидир. О.х. нормалари иш муомаласи одатлари, маҳаллий одат ва анъаналар шаклида намоён бўлади.

Ҳозирга келиб, О.х. нормалари ҳуқуқнинг алоҳида бир манбаи сифатида эътироф этилмоқда. Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Фуқаролик кодекси бўйича, О.х. нормалари илк бор ҳуқуқнинг манбаи сифатида киритилди. Унга кўра, тадбиркорлик фаолиятининг биронбир соҳасида вужудга келган ва кенг қўлланиладиган, қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган ҳулқ-атвор қоидаси, биронбир ҳужжатда ёзилганлиги ёки ёзилмаганлигидан қатъи назар, иш муомаласи одати бўлиб ҳисобланади. Фуқаролик қонун ҳужжатларида тегишли нормалар бўлмаган тақдирда, бу муносабатларни тартибга солишда ма-ҳаллий одат ва анъаналар қўлланилади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Оила кодексига кўра, қонун ҳужжатларида оилавий муносабатларни тартибга солишга оид тегишли нормалар бўлмаган тақдирда, Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тамойилларига зид бўлмаган маҳаллий урф-одат ва анъаналар қўлланилади.

Миродил Баратов.

ОДДИЙ КАСР — сурати махражидан кичик мусбат каср (мас, 4/5).

ОДДИЙ МЕХНАТ — ҳеч қандай махсус тайёргарлиги, малакаси, ихтисоси бўлмаган одамнинг меҳнати. Мас, юк ташувчи ва юкни тушириб-ортувчи, фаррош ёки қоровул бажарадиган ишлар қандайдир тайёргарлик кўришни, муайян малакага, қобилиятга эга бўлишни талаб этмайди. Шунингдек, одамларнинг уй-

рўзгор ва уй-хўжалик борасидаги бажарадиган ишлари ҳам О.м.ҳисобланади.

ОДДИЙ ТАКРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ — қ. Такрор ишлаб чиқариш.

ОДДИЙ ЎҒИТ — таркибида ўсимликлар учун асосий озик моддалардан бири бўлган ўғит. Бу ном шартли равишда берилган. Чунки О.ў. таркибида асосий озик моддалардан ташқари бошқа аралашмалар — олтингугурт, магний, кальций ва б. микроэлементлар ҳам бўлиши мумкин. Мас, оддий суперфосфатда 14—20% фосфор мавжуд, қолгани кальций, олтингугурт ва б. элементлардан иборат. О.ў. азотли, фосфорли, калийли ва ҳ.к. бўлади. Қ.х. экинларни озиклантириш пайтида зарур озик моддалар тўпламини олиш учун уларни кўпинча аралаштириш керак.

ОДЕНСЕ — Даниядаги шаҳар ва порт. Фюн оролининг шим. қисмида. Аҳолиси 145,1 минг киши (2000). О. — мамлакат кемасозлик саноатининг энг катта маркази. Ун-т (1964 й.дан), Х. К. Андерсеннинг Музей уйи, бадиёт музейи, тарих ва маданият музейи, Фюн кишлоғи-музейи ва ҳ.к. бор.

ОДЕССА — Украинанинг Одесса вило-яти маркази. Украинанинг йirik саноат, маданият, илмий ва курорт марказларидан бири. Қора денгизнинг шим.-ғарбий соҳилидаги порт. Шоссе ва т.й. тугуни. Аҳолией 1037 минг киши (1997). Шаҳар 6 туманга бўлинган. О. ўрнида 15-а.да туркларнинг «Ҳажибей» қалъаси бўлган. Уни руслар эгаллаб, 1793 й. ўзларининг жан.даги таянч пунктига айлантирган. 1794 й.дан шаҳар, 1795 й.дан расмий равишда О.номини олди. Шаҳарнинг марказий қисмида А. Э. Ришелье ҳайкали ва Потёмкин зинаси жойлашган классик бинолар ансамбли бор (1826—41). Классицизм услубида қурилган Воронцов, Потоцкий, Нарышкина саройлари, эски биржа, госпиталь, О. атрофи ва унинг чеккаларида — иклимий ва баль-необалчиқ курортлар (Аркадия, Лузановка ва б.) мавжуд. О.да

тарихий воқеалар б-н боғлиқ жой кўп. 1941—44 йларда О.ни немис фашистлари эгаллаб турди. Шаҳар 1944 й. 10 апр. да озод килинди. 1965 й. О.га қаҳрамоншаҳар фахрий унвони берилди.

О.да машинасозлик (станоксозлик, юк-транспорт, совиткич, тиббий, савдо, полиграфия ва б. асбоб-ускуналар, агрегатлар, ҳисоблаш машиналари и.ч. ва б.), кимё, нефтни қайта ишлаш, кимё-фармацевтика, озик-овқат, енгил (жут, тўқимачилик ва б.) саноат корхоналари бор. Пулат прокат и.ч. бирлашмаси фаолият кўрсатади.

О. — йирик денгиз порти. Ҳаво линиялари орқали йирик шаҳарлар б-н боғланган. О.да Антарктика кит овлаш флотилияси базаси, 14 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т, консерватория), Украина ФАнинг Жан. илмий маркази, 7 театр (шу жумладан, опера ва балет театри), археология, бадиий, А. С. Пушкин номидаги, адабий-мемориал музейлари, цирк, филармония, консерватория, киностудия бор.

ОДЕССА ВИЛОЯТИ — Украинадаги вилоят. 1932 й. 27 фев.да ташкил этилган. Украинанинг жан.-ғарбида жойлашган. Майд. 33,3 минг км². Аҳолиси 2566,8 минг киши (1997), асосан украинлар, шунингдек, рус, болгар, молдаван, яхудий ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 26 туманга бўлинган; 14 шаҳар, 26 шаҳарча бор. Маркази — Одесса ш.

О.в.нинг катта қисми Қора денгиз бўйи пасттекислигида жойлашган. Вилоят шим. қисмида Подолия қирларининг этаклари бор. Фойдали казилмалари: гранит, гнейс, охактош.

Икдими мўътадил континентал. Январининг ўртача т-раси жан.да —2°, шим.да —5°, июлники шим.-ғарбида 2Г, жан.да 23°. Йиллик ёғин 350—470 мм. Вегетация даври 168—200 кун. Дарёлари Кара денгиз ҳавзасига мансуб. Асосий дарёлари: Дунай, Днестр (Кучурган ирмоғи б-н), Кодима ва Савранка (Жан. Бугнинг ўнг ирмоғи). Дунай дарёсининг дельтаси ва Днестр дарёсининг кўлоб ерлари бот-

қокланган. Ёзда қуриб қоладиган кичик дарё ҳам кўп. Вилоятнинг йирик дарёлари кема қатновида, суғоришда ва гидроэнергия олишда катта хўжалик аҳамиятига эга. Денгиз соҳилига яқин жойларда чучук ва шўр сувли кўл кўп.

Тупроғи, асосан, қоратупроқ. Вилоят шим.да ўрмон (дуб, қора қайин, шумтол, жўка) сақланиб қолган. 25 минг га дан ортиқ ўрмон ихота дарахт-зорлари бор. Кемирувчилардан малла товушқон, олаҳуржун, юмронқозик, кўшоёқ, кушлардан қирон қора учрайди. Дарёлари балиққа бой. Ондатра, кирғовул иклимлаштирилган.

Асосий саноат тармоқлари: машинасозлик ва металлсозлик. Қ.х. машиналари (асосан, плуглар), программа б-н бошқариладиган станоклар, технологик ва б. тарозилар, ўзиюрар ва кўтарма кранлар, кино ва электротехника аппаратураси, совиткичлар, кимё ва полиграфия саноатлари учун жиҳозлар ишлаб чиқарилади. Одесса, Измаил, Килияда кема таъмирлаш з-длари бор. Озик-овқат саноатида ялпи саноат маҳ-сулотининг 60% дан ортиғини Одесса беради. Енгил саноат корхоналари (тўқимачилик, жут, мовут, кўн, пойаб-зал, тикувчилик ва б.), аксари Одесса, Татарбунари, Балта, Белгород-Днестровский, Болград ш.ларида жойлашган.

Қурилиш материаллари саноатида темир-бетон буюмлар, цемент, ғишт, черепица, рубероид, девор плиталари, оҳак ва х.к. ишлаб чиқарилади.

Кимё саноати, асосан, четдан келтирилган лому ашёда ишлайди ва суперфосфат, линолеум, бўёқ, пластмасса, полиэтилен плёнкалар ишлаб чиқарилади. Целлюлоза-қоғоз, қурилиш материаллари саноати ҳам ривожланган.

Қ.х. ялпи маҳсулотининг 61,8% деҳқончиликдан, 38,2% чорвачиликдан олинади. Қ.х.да ғаллачилик ва сут-гўшт чор-вачилиги етакчи ўринда. Токчилик ва боғдорчилик ҳам ривожланган. Ғалладан ташқари техника экинлари, картошка, сабзавот ва полиз, ем-хашак экинлари

экилади. Қорамол, чўчка, кўй ва эчки, парранда бокилади. Темир йўл уз. 1039 км, автомобиль йўллари 8,7 минг км. Дунай дарёсида юк ташилади. Аэропорт бор. О.в. худудидан Шебелинка — Одесса магистрал газ қувурининг бир кис-ми ўтади. 16 олий ўқув юрти, 8 и.т. институти, Одесса астрономия расадхонаси ва б. илмий муассасалар бор. Ом-мавий кутубхоналар, 7 музей, 6 театр, клублар мавжуд. Телестудия фаолият кўрсатади. О.в. худудидан бальнеологик, балчик б-н даволайдиган ва иклимий курортлар жойлашган.

ОДЕССА УНИВЕРСИТЕТИ, ИИ. Мечников номидаги Одесса университети — Украинадаги кад. ун-тлардан бири. Тарихи 1865 й. Одессада ташкил этилган Новороссийск ун-тидан бошланади. 1920 й. Новороссийск ун-ти негизда бир қанча олий ўқув юртлари вужудга келди. 1933 й. ун-т қайта тикланиб, О.у. деб атала бошланди. 1945 й. унга рус биолог олими И. М. Мечников номи берилган. Ун-т физика, мат., кимё, биол., геол., геогр., тарих, фи-лол., ҳуқуқ ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 10 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ОДИЛ СУДЛОВ — ҳақиқий ҳолатни аниқлаб, одамлар орасидаги, улар б-н жамият ва давлат ўртасидаги келиш-мовчилик ва низоларни фақат суд то-монидан ҳал этиб берилиши. О.с.ни амалга ошириш борасида суд мустақил, унинг фаолиятига биронбир тарзда аралашшига йўл қўйилмайди ва бундай аралашув қонунга мувофиқ жавоб-гарликка сабаб бўлади. ЎЗРда суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади. Ўзбекистон Республикасида суд тизими 5 й. муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича

олий судлари, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судлари, ҳарбий ва хўжалик судларидан иборат.

О.с.ни юритишнинг конституциявий, фуқаролик, хўжалик, жиноий ва маъмурий турлари белгиланган. Мустақиллик шарофати б-н О.с.ни амалга ошириш учун суд ваколатларида туб ўзгаришлар юз берди. «Суд тўғрисида» алоҳида қонун қабул қилинди (2000 й. 14 дек.), суд ваколатлари халқаро андозаларга мос келадиган даражада кенгайтирилиб, судлар орқали инсон ҳуқуқларини ва жамиятнинг ҳуқуқий негизларини самарали ҳимоя қилишга имкон берадиган шарт-шароитлар яратилмоқда.

Суд ислохоти йўсинида О.с.ни амалга оширишнинг бирмунча такомиллаштирилган процессуал тартиби белгиланди, судья кадрлар танлаш ва жой-жойига қўйиш борасида самарали тизимга асос солинди, суд процесси иштирокчиларининг тенглиги қонунда мустаҳкамлаб қўйилди. ЎЗР Конституциянинг суд ҳоқи-миятига бағишланган қоидалари О.с.ни ташкил этиш, суд органларининг давлат механизмидаги ва жамиятнинг сиёсий тизимидаги роли ва ўрни ҳақидаги масалаларга доир қонунчилик учун негиз ҳисобланади. Президент Ислам Каримов уқтирганидек, суд ислохотини чуқурлаштириш, ҳокимиятнинг мустақил ва қарам бўлмаган тармоғи сифатида бутун О.с. тизимини демократлаштириш — ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлашнинг яна бир муҳим йўналишидир. Ижтимоий турмушнинг демократик ин-ти тариқасида суднинг аҳамияти жиддий равишда оширилиши зарур.

Ғафур Абдумажидов.

ОДИЛОВ Аҳмад Одилович (1928.21.7, Тошкент) — созанда (чанг), педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1977). Тошкент консер-

ваториясини тугатган (1952). Ўзбек давлат филармонияси халқ чолғу асбоблари оркестри созандаси (1943—57), Тошкент мусиқа билим юртида ўқитувчи (1944—82) ва директор (1957—60). Ўзбекистон давлат консерваториясида ўқитувчи (1948 й.дан), проф. (1977), чангчилар ансамбли ташкилотчиси ва раҳбари (1971 й.дан). Ижро услуги юқори бадиий-техник маҳоратига асосланган. Кенг камровли концерт репертуарида ўзбек халқ куйлари («Гулбаҳор», «Танавор», «Шароф 1—2», «Жазоир», «Курд» ва б.) ва, айниқса, ўзбек ва чет эл композиторлари асарлари кенг ўрин олган. Чанг учун дарсликлар, қўлланмалар муаллифи. Осиё ва Европа мамлакатларида гастролда бўлган.

Ад.: Лутфуллаев А., Аҳмаджон Одилов, Т., 1998.

ОДИЛОВ Собир Раҳимович (1932.1.3, — Тошкент — 2002.18.7) — меъмор, О. ўзбек меъморлиги ва монументал санъатини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган бинокор (1967). Ўрта Осиё политехника ин-тини тугатган (1955). Олмалиқ ш. (1955—61) ва Тошкент вилояти (1962—66) бош меъмори, Тошкент ш. бош меъмори (1970—84, 1990—91), «Ўзбекдавлатқурилиш» кўмитаси раиси ўринбосари (1975—85; 1990—91). Ўзбекистон маданият ёдгорликларини таъмирлаш и.т. ва лойиҳалаш ин-тида бўлим мудир (1986), директори (1989). Тошкент ш. бош плани ва Андижон, Жиззах марказ лойиҳалари (1970, 1980) муаллифи. О. раҳбарлигида 80 дан ортиқ лойиҳа (майдон, турар жой, ҳайкал ва б.) яратилган.

ОДИЛОВ Ҳасан Пирматович (1960.24.7, Тошкент) — ёғоч ўймаkori. Ўзбекистон халқ устаси (2002). 1982 й.дан «Усто» бирлашмасида ишлаб О. Файзуллаевдан ёғоч ўймакорлиги сирларини ўрганган. 1991 й.дан мустақил уста. Республика ва хорижий кўрғазмаларда ўзининг «ислимий» ва «гириҳ» нақшли ёғоч ўймакорлиги асарлари б-н катнашиб

келмоқда. Тошкентдаги «Тошкент куранти» биноси зали, Темурийлар тарихи давлат музейи, Олий Мажлис биноси зали ва б. маъмурий биноларнинг ёғоч ўймакорлиги безакларини бажарган. Иқти-дорли устанинг Бухорий ёдгорлик мажмуи, Тошкентдаги хотира майдонидаги айвоннинг устун безаклари диққатга сазовор. О.нинг курси ва хонтахталари кўп қиррали, ўзига хос ишлов берилганлиги б-н ажралиб туради.

ОДИЛХОНОВА Онаяжон (1953.28.12, Гурлан тумани) — Ўзбекистон Республикаси халққўқитувчиси (1995). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1979). 1976 й.дан Янгибозор туманидаги 16-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. О. даре жараёнида таълимнинг илғор ва ноанъанавий усулларида фойдаланади.

ОДИМЧИЛАР (Geometridae) - капалаклар туркумига мансуб ҳашаротлар оиласи. 12 минг тури маълум. Қанотлари ёйилганда 14—50 мм. О. капалагининг ранги бўғиқ кулранг, қанотлари катта, хартумчаси ривожланган, эрка-гининг мўйловлари патсимон ёки та-роксимон. Қуртларининг қорин оёклари 2 та, камдан-кам 3—4 жуфт, ҳаракатланганида дастлаб танасининг олдинги қисмини илгари суради, сўнгра орқа қисмини тортиб олади (гўё «одимлагандек» бўлади; номи ҳам шундан).

Суғорма дехқончилик минтакаларида кўп учрайди. О. барглар орқасига, пўстлок ёриқларига, куртак учига биттадан ёки тўп-тўп қилиб тухум қўяди. Қуртининг ривожланиши 1—2 ой давом этиб, тупрокда, тўкилган барглар орасида гўмбака айланади. О. ўсимлик барги, куртаклари ва б. б-н озиқланади. Асосан, бегона ўтлар орасида ва бедазорларда ҳаёт кечиради.

Кураш чоралари: бедазорларга фозалон (1,5 кг/га), хлорофоснинг хўлланувчи кукуни ёки техник хлорофос (1,5 кг/га), амбушнинг 25%ли эмульгирланувчи кукуни ва б. б-н ишлов берилади.

«ОДИССЕЯ» (лот. Odessea, Odysia) — юнон эпик достони. Муаллифлиги Го-

мерга нисбат берилади. Мил. ав. тахм. 9— 8-а.ларда пайдо бўлган «Илиада» достонидан кейин яратилган. Гекзаметр (мусаддас ўлчови)да ёзилган (12100 мисра). «О.» негизда дунёга машхур шундай фольклор сюжети ётади: узок, дарбадарликдан сўнг садоқатли рафикаси Пенелопа олдига таниб бўлмайдиган холда эри — Одиссей қайтиб келади. Одиссей образида қахрамонлик сифатларидан кўра унинг ақл-заковати, эпчиллиги, тадбиркорлиги устун туради. «О.»да маиший картиналар ва эртак унсурлари «Илиада»дагига қараганда кўпроқ. Достон қад. замонлардаёқ юнон халқининг муқаддас ва мўътабар китобига айланган. Кўп тилларга таржима қилинган. Айрим парчалари ўзбек тилида Миртемир таржимасида нашр этилган.

ОДОАҚР (Odoacer) (тахм. 431 — 493.15.3) — Ғарбий Рим империяси императори армиясидаги ёлланма герман отрядларидан бирининг раҳбари. Германларнинг скирлар қабиласидан. 476 й. 22 ёки 23 авг.да Ғарбий Рим империясининг сўнгги императори Ромул Августулни тахдан ағдарган, ўзини Италия ҳокими деб эълон қилган. 493 й. О. давлати остготлар томонидан забт этилган, О. эса ўлдирилган.

ОДОБ (араб. — адаб сўзининг кўплиги) — жамиятда эътироф этилган хулқ нормаси. Шахс маънавий ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалайди ва ўзгалар б-н муносабат (оила, меҳнат жамоаси, турли маросимлар)да намоён бўлади. О. негизда ахлоқнинг баъзи тамойил ва меъёрлари, шунингдек, мақсадга мувофиқлик ва гўзаллик (эстетика) талаблари ётади. О. кишининг жамоат орасида ўзини қандай тутиши, одамлар б-н қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши, бўш вақтини қандай ташкил этиши, инсон ташқи қиёфаси қандай бўлиши лозимлигига тегишли қоидалар (мас, шарм-хаё, камтарлик, хушмуомалалик, озодалик сингарилар)ни ўз ичига олади. Инсоннинг диний эътиқоди унинг О.ли бўлиб камол топишига самарали таъсир

кўрсатади. О. таълимтарбия, амалий тажриба жараёнида шаклланади.

ОДОҚ (оёқ сўзидан) — дарё ва сойлар этаги, қуйилиши ери, баъзан ўрта оқими соҳилларидаги текис пастлик ерлар. О.ларни тошқин вақтида баъзан сув босади, ер ости сувлари юза бўлиб, дарё сувининг сатҳига қараб ўзгариб туради. Тупроғи кўпинча, шўртоб бот-қок бўлиб, қамиш, кўға, юлғун, шўра, ажриқ б-н қопланиб ётади.

ОДРА, Одер (чех ва полякча Odra; нем. Oder) — Ғарбий Европадаги дарё. Чехиядаги Шарқий Судет тоғларидан бошланади, сўнгра Польша ҳудудидан оқади. О.га Ниса-Лужицка дарёси қўшилган жойдан Грифино ш.гача Польша ва Германия ўртасида чегара вазифасини ўтайди. Болтиқ денгизининг Шчецин қўлтиғига қуйилади. Уз. 891 км, ҳавзасининг майд. 149 минг км² га яқин. Ниса-Лужицка дарёси қуйилган жойдан бошлаб кенг (эни 200 м дан зиёд) ва серсув. Қуйи қисмида 2 тармоққа бўлинган. Қор ва ёмғирдан тўйинади. Қуйилиш жойида сув сарфи ўртача 580 м³/сек, максимали 3000 м³/сек. Денгиз йилига 16 км³ сув келтиради. Баҳорда серсув. Қиш совуқ келган йиллари музлайди. О.нинг қу-йилиш жойидан Козле ш.гача йирик кемалар қатнайди. Эльба ва Висла да-рёлари б-н каналлар орқали туташган. О. бўйида Острава, Ополе, Вроцлав, Шчецин, Франкфурт-Одер ш.лари жойлашган.

ОЁҚ — таянч ва ҳаракат аъзоси. Ҳайвонларда О.нинг вужудга келиши ва тузилиши турлича бўлса ҳам, бажарадиган вазифаси ўхшаш. Кўп қилли ҳалқалирнинг жуда содда тузилган жуфт оёғи мускулли, қалта, лекин серхаракатдир. Хордали ҳайвонлар оёғи тоқ ва жуфт бўлади. Қуруқликда яшайдиган барча умуртқали ҳайвонларда тоқ О. бўлмай-ди, бироқ улар сувда яшашга ўтса, тоқ О. (сузгич қанотлар) қайта вужудга келиши мумкин (мас, ихтиозаврлар, китлар ва б.да). Тоқ О. туфайли ҳайвон сувда мувозанатини сақлайди, олдинга ҳаракат қилади ва, асосан,

ўзини-ўзи бошқаради. Жуфт О. дастлаб балиқларда пайдо бўлган, у сувга шўнғиш ёки кўтарилишни бошқаради ва муво-занатни сақлайди.

Хар бир О. мускуллар ёрдамида ҳаракатланувчи ва бир-бири б-н туташган тоғайли ёки суякли скелетдан иборат. Курукликда яшайдиган умуртқали ҳайвонларнинг оёқлари 3 бўлимдан ташкил топган; О. камари б-н туташувчи елка (олдинги О.да) ёки сон (орқа О.да), билак (олдинги О.да) ёки болдир (орқа О.да) ва панжа (олдинги О.да) ёки пай (орқа О.да).

Эволюция жараёнида жуфт О. кўп ўзгаришларга учраган. Учар калтакесаклар, кушлар ва кўршапалакларда учининг тараққий этиши туфайли олдинги О. канотга, денгиз калтакесаклари, китсимонлар, куракёкли сут эмизувчиларники куракка айланган ва ҳ.к. Баъзан ҳайвонларнинг олдинги оёқлари ковлашга (кротда), айримлариники ушлашга (маймунларда) мослашган. Функционал ахамияти камайиши са-бабли айрим ҳолларда жуфт О. йўқ бўлиб кетган (мас, илонбалиқларнинг қорин сузгич қаноти, китсимонлар ва сиреналарнинг орқа оёқлари, оёқсиз амфибиялар ҳамда барча илонларнинг иккала жуфт оёқлари ва ҳ.к.).

Одам да О. суяклари ва мускуллари гавдани кўтариб туришга ва турли ҳамда мураккаб ҳаракатларни бажаришга мослашган. Шунинг учун оёқ рельефининг қўлга нисбатан ўзига хос бўлишида оёқ суяклари, мускуллари ақамиятга эга. О. думба, сон, болдир ва оёқ кафтидан иборат. Думба соҳасининг ҳажми катта, бўртган. Сон ҳажми ўрға-сидан торайиб борган. Тизза қисми ол-динга бўртган, орқа соҳасида тизза ости чуқурчаси жойлашган. Болдир соҳасининг орқа қисми мускул ҳисобига бўр-тиб, пастга томон аста камайиб боради. Оёқ кафти кўндаланг жойлашган, пастки юзаси ей шаклида бўлгани учун ҳаракат осонлашади.

Оёқ рельефи ёш, жинс ва одам крма-

тига қараб турлича бўлади. Оёқ панжаси кафт олди, кафт ва бармоқлардан ташкил топган. Жуда кўп пишиқ бойламлар ва кўплаб мускуллар пайлари б-н яхлитлашган кафт олди суяклари юкорида бўртиб чиққан гумбаз ҳосил қилади. О. панжаси бойламлари ва мускулининг заифлашиши О. панжасининг яссиланишига сабаб бўлади.

ОЁҚДУМЛИЛАР, айримдумлилар, подуралар (Callembola ёки Padura) — тубан ёки бирламчи қанотсиз ҳашаротларнинг энг катта туркуми. 2 мингдан ортиқ, Ўрта Осиёнинг дехқончилик минтақаларида эса 50 га яқин тури маълум. Чўзинчоқ танасининг уз. 0,2—2 мм. Қорни бўғимларга бўлинган ёки юмалоқ; оқ, яшил, гунафша, кулранг, кўпинча ола-була доғли. Усти туклар ёки тангачалар б-н копланган. 4—6 бўғимли мўйловлари турли узунликда; оғиз аппарати — кеми-рувчи ёки санчиб сўрувчи типда. 3 жуфт кўкрак оёқлари бўлиб, болдир ва пан-жалари бирлашиб кетган, учуда тирноқлари бор. 6 бўғимли қорни 3 ўсимта — қорин найчаси, таянч ва сакровчи айридан иборат, сакраб ҳаракатланади (тупрокда яшовчи кўпгина О. сакровчи айрилари тараққий этмаган ёки бутунлай йўқ); чала ўзгариш б-н ривожланади. Сернам ерларда яшайди. Органик қолдиқдар, бир қанча турлари эса тирик ўсимлик б-н озикланади. Қ.х. экинларига, айникса, дуккакликларга зарар келтириши мумкин.

Кураш чоралари: уруғликка, парник ва иссиқхоналарга сиртдан таъсир қилувчи инсектицидлар (карбофос, кельтан) б-н ишлов бериш.

ОЁҚОҒИТМА КЎЛЛИ — Бухоро вилояти шим.даги Оёқоғитма қишлоғи яқинидаги қўл. Оёқ-оғитма ботиғида. О.к.га Бухоро ва Навоий вилоятлари экин майдонларидан чиқадиған сизот ва оқова сувлардан ҳосил бўлган Шўркўл коллектори қуйилади. Сув юзаси майдони ёз ойларида 60 км² гача ортади, шу вақтда чуқ. 10 м дан ортади, кузда сув юзаси майдони кичраяди. Суви шўр. Балиқларнинг са-

зан, дўнгпешона, лаққа каби турлари учрайди. О. атрофи қамишзор, ботқоклик, қушларга бой.

ОЁҚСИЗ АМФИБИЯЛАР (Aroda, Gymnorkiona) — сувда ҳамда қуруқликда яшовчилар туркуми. Битта червяга оиласи қиради; 170 тур ва 37 уруғга ажратилади. Африка, Осиё ва Американинг тропик минтақаларида тарқалган. Уз. 38—100 см. Гавданинг шакли ва тузилиши тупроқни қовлаб ҳаёт кечиришга мослашган. Гавдаси чувалчангсимон, оёқсиз, кўндаланг ҳалқаларга бўлинган. Териси яланғоч, кўп миқдорда шилимшиқ безлар б-н қопланган. Боши танасидан деярли ажралмаган, кўзлари кучсиз ривожланган бўлиб, думи қалта. Ноғора пардаси ва ўрта қулоғи бўлмайди, хид билиш ва туйғу органлари яхши ривожланган. Кўпчилик турлари нам тупроқларда, дарё ва қўллар бўйида, айрим турлари сувда яшайди. Гавдасини илонга ўхшаб эгиб ҳаракатланади. Умуртқасиз ҳайвонлар б-н озикланади. 5 тадан 30 тагача тухум кўяди. Бир хилларининг тухумдонидан сувда метаморфоз орқали ривожландиган личинкалар чиқади. Бошқаларида личинканинг ривожланиши тухум ичида тугалланади. Сувда яшовчи турлари тирик туғади.

ОЖЕГОВ Сергей Иванович [1900.10(23).9, Твер губерний — 1964.15.12, Москва] — рус тилшунослугатшуноси. Ленинград ун-тини тугатган (1926). Филол. фанлари дри, проф. (1961). СССР ФА Рус тили ин-ти нутқ маданияти сектори мудири (1952—64). Асосий ишлари лексикология, лексикография, социолингвистика, нутқ маданияти ва амалиёти, рус тили тарихи, айрим ёзувчилар тили ва б.га бағишланган. Д.Н. Ушаков таҳрири остидаги 4 жилдли «Рус тилининг изохди луғати» (1935—40) тузувчиларидан бири. О.нинг 1 жилдли «Рус тили луғати» (1949, 20-нашри 1988; Н. Ю. Шведова ҳаммуаллифлигидаги 4-нашри 2000) рус тилининг замонавий лексикасини қамраб олган ва кўплаб русча-миллий луғатлар, жумла-

дан, 1983—84 й.ларда нашр этилган 2 жилдли «Русча-ўзбекча луғат» тузишга асос бўлган. О. «Рус тилининг имло луғати» (1956, 5-нашри 1963), «Рус адабий талаффузи ва урғу» (1955), «Русча нутқ тўғрилиги асослари» (1962) каби луғат-маълумотномалар муаллифи; «Нутқ маданияти масалалари» нодаврий тўпламининг (1—6-жилдлар, 1955—66) асосчиси ва бош муҳаррири.

ОЖЕШКО (Orzeszkowa) Элиза (1841.6.6 - Гроджмлаҳри - 1910.18.5) — поляк адибаси. Йирик ер эгасининг қизи. Варшава пансионида тарбияланган (1852—57). Асарлари 1866 й.дан нашр этила бошлаган. О.нинг илк роман ва қиссалари («Пан Грабе», 1869; «Марта», 1873 ва б.) аёлларнинг инсоний қадр-қиммат ва ижтимоий эркинлик учун курашига бағишланган. О. ижодининг асосий мавзуи эски помешчиклик тартибининг инкирози ҳамда буржуазия обрў-эътиборининг юксалишидир: «Эли Маковер» (1874—75), «Брохвичлар оиласи» (1876) романлари ва б. Реалистик ҳикоялар тўплами «Турли-туман давралардан» (1—3-жилдлар, 1879—82), белорус дехконлари ҳаётини акс эттирувчи «Пастликлар» (1883), «Джурдзи» (1883) ва «Сурбет» (1888) қиссалари шуҳрат топган. «Неман узра» романи (1887) О. ижодий ютуқларининг умумлашмаси бўлиб, унда таназзулга юз тутаётган шляхта (поляк дворян)ларга миллий-ватанпарварлик анъаналарига содик меҳнатсевар дехконлар қарши қўйилган. О. насрий асарлари 19-а. поляк реализми чўкқилиридан биридир.

ОЖИБВЕ (чиппева) - АҚШ (10 минг киши, 1990-й.лар ўрталари) ва Канада (20 минг киши)даги алгонкинлар гуруҳига мансуб индейс халқи- Диндорлари — асосан католиклар.

ОЗАР (тахаллуси; тўлик номи Лутф Алибек Оғохон Бегдилий ўғли) (1722—1780) — шоир ва адабиётшунос. Эроннинг Қум, Шероз ва Исфохон ш.ларида яшаб, форс тилида ижод этган. Замондоши шоир Мир Сайд Али Мушток таъ-

сирида шеърлар ёзган. «Вола», «Нагҳат» тахаллуслари б-н ҳам асарлар яратган. Шеърлар девони мавжуд. «Юсуф ва Зулайҳо», «Дафтари нўҳ осмон» каби дoston ва тазкиралар муаллифи. Машхур асарларидан бири «Оташкада» (1779) 2 китобдан иборат бўлиб, унда 10—18-аларда Эрон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонда яшаб ижод этган 842 шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилган, уларнинг асарларидан намуналар келтирилган.

ОЗАРБАЙЖОН (Азербайжан), Озар-байжон Республикаси (Азербайжан Республикаси), — Закавказьенинг жан.-шарқий қисмида жойлашган давлат. Майд. 86,6 минг км². Аҳолиси 8,2 млн. киши (2003). Пойтахти — Боку ш. Маъмурий жиҳатдан 61 туман, 65 шаҳар, 122 шаҳарчага бўлинади. Нахичеван Мухтор Республикаси ва Тоғли Қо-рабoғ О. таркибига киради.

Давлат тузуми. О. — республика. Давлат бошлиғи — президент (2003 й. окт. дан И. Алиев). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни парламент (Миллий мажлис), ижрочи ҳокимиятни Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади.

Табиати. О.нинг асосий қисми Катта Кавказ ва Кичик Кавказ тоғлари жан.-шарқий қисмларида, шунингдек, Толиш тоғлари оралиғида жойлашган. Жан. да Ўрта Араке сойлиги ва унинг шим. тармоғи бор (тоғлар О. худудининг деярли ярмини эгаллайди). Каспий денгизи қирғоғи кам парчаланган. Қирғoқ чизигининг уз. 800 км. Ўйрик ярим ороллари: Апшерон, Кура кум тили, Сара; қўлтиклари: Апшерон, Қизил-oғоч, Боку қўлтиқчаси; ўйрик ороллари: Артём, Жилой. Нефть ва газ, те-мир рудаси, алунит, молибден, тош-туз конлари бор. О., асосан, субтропик зонада бўлса ҳам, куруқ ва нам субтропик иклимдан тоғ тундраси икли-мигача бўлган иклимни учратиш мумкин. Июлнинг ўртача т-раси 25—27°, янв.ники паеттекисликларда 0 дан +3°гача, тоғларда — 10° гача. Энг иссиқ т-ра 40—43°, энг совуқ т-ра — 30°.

Ўғингарчилик жуда нотекис. Ўйлик ёғин — 200 мм дан 1800 мм гача. Ўйрик дарёси — Кура ва унинг асосий ирмоғи — Араке. 250 та қўл бор (ўйриклари Гажикобул ва Буюкшўр). Тупроғи — кулранг-ўтлок, шўрхоқ, кулранг-қўнғир, жигарранг, каштан, тоғ-каштан ва б. тупроклар. Ўсимликлари жуда хилма-хил — 4100 турдан ошади. Пасттекисликларда чўл ва чала чўл ўсимликлари, қўпроқ бутазорлар, Кура-Араке паеттекислигининг шўрхоқ ерларида шўра, тоғ этакларидаги текисликларда шувoқ ва шу-воқ-чалов ўсади. Ўрмонзори 1146 минг га. 2200—2500 м баландликларда субальп ва альп ўтлоклари бор. Ҳайвонот дунёси турли-туман: судралиб юрвчилар, ке-мирувчилар, ёввойи тўнғиз, нутрия, енотсимон ит, жайран, қоплон, айик, тустовуқ, каклик, ғоз ва ўрдак кабилар. Каспий денгизи ва Кура даресиди балиқ (лосось, осетр, севрюга, белуга ва б.) мўл. Закатали, Турианчай, Кизилоғоч, Ширвон ва б. қўриқхоналар бор.

Аҳолиси, асосан, озарбайжонлар (83%); руслар, лезгинлар, аварлар, курд, толиш, цахур, татлар ва б. ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 54%. Расмий тили — озарбайжон тили. Ўйрик шаҳарлари: Боку, Сумгаит, Мингечаур, Ганжа, Ленкоран, Нахичеван. Диндорлари — асосан мусулмонлар.

Тарихи. О.да палеолит давридан аҳоли яшай бошлаган. Қадим замонларда хоз. О. худудиди яшаган қўпгина кабилалар (каспийлар, кадусийлар, албанлар) тарихий ривожланиш давомида кабила иттифоқларига бирлашиб, кейин-чалик дастлабки давлат тузилмаларига асос бўлди. Мил. ав. 9-а.да Мана под-шоҳлиги вужудга келди. Хўжалик ва маданият бирмунча ривожланди. Мил. ав. 7-а. охирларида О. ва қўшни мамлакатларда Мидия давлати ташкил топди. Мил. ав. 6-а. да ҳокимият Ахоманийлар қўлига ўтди. Бу давлатни Македониялик Александр қўшинлари тор-мор эт-гач, Атропатена давлати вужудга келди. Мил. ав. 3—2-аларда хоз. О. худудининг кат-

та қисми Албания деб аталди (қ. Кавказ Албанияси).

О.ни боскинчилар кўп марта талади. Аҳолининг уларга қарши кураши, ху-сусан, мил. 5-а. охири — 6-а. бошларида Маздакийлар ҳаракатини юзага келтирди. 8-а. бошларида О. Араб халифалиги қўл остига ўтди, ислом дини тарқалди. Бобак кўзғолони, Хуррабийлар ҳаракатида деҳқонлар ва хунармандлар қатнашди. 11-а. ўрталарида Салжукийлар бошлиқ турк қабилалари (Ўғузлар ва б.) бостириб келди. 12-а.да Салжу-кийлар мавқеи пасайиб, Ширвоншоҳлар, Касронийлар, Элдегизийлар под-шоҳдиги ривож топиши б-н хунарман-дчилик, деҳқончилик, савдо-сотик та-раққий этди. Шу даврда етишиб чиққан Маккий ибн Аҳмад, Баҳманёр, Хатиб Табризий, Ҳоконий, Низомий Ганжа-вий, Маҳастий ва б. жаҳон маданияти раванкига салмокли ҳисса қўшдилар.

13-а.нинг 30-й.ларида О.га мўғуллар, 14-а. охирида Амир Темур кўшинлари бостириб кирди. 14—15-а.ларда Ширвоншоҳлар подшоҳлиги кучайди. Қора кўюнлилар ва Оқ кўюнлилар деб аталган янги давлатлар вужудга келди. Савдо-сотик авж олди. Сафавийлар давлати (16-а.) даврида О. халқ хўжалиги ва маданиятида юксалиш рўй берди. Шоҳ Аббос I (1587—1629 й.ларда ҳукмронлик қилган) О. марказини Эрондаги Исфаҳонга кўчириши оқибатида у Эроннинг чекка вилоятига айланиб қолди. Маҳаллий ҳокимлар ва ажнабий боскинчиларга қарши деҳқонлар кўзго-лонига халқ қаҳрамони Кўрўғли бошчилик килди. 18-а. бошларида Закавказье, ҳусусан. О.ни қўлга киритиб олиш учун Эрон б-н Туркия ўртасидаги кураш кучайди. 19-а.дан Россия Закавказье ерларини босиб ола бошлади. 1805- 13 ва 1826-28 й.лардаги Рос-сия-Эрон урушлари натижасида ҳоз. О.нинг кўп қисми Россия давлати таркибига ўтди. Россия б-н Эрон ўртасидаги Гулистон шартномасига биноан белги-ланган О.нинг жан. чегаралари ҳозиргача амал қилиб келаётир. 1917 й. нояб.да

шўро ҳокимияти ўрнатилди. 1918 й. 28 майда О. Республикаси эълон қилинди. 1920 й. 28 апр.да Озарбайжон ССР ташкил бўлди. 1922 й. 12 мартда О. Закавказье Совет Федератив Социалистик Республикаси (ЗСФСР), сўнгра у тугатилгач (1936), иттифокдош республика сифатида СССР таркибига кири-тилди. 1991 й. фев.дан О. Республикаси деб номланди. 1991 й. 30 авг.да мамла-кат Олий Кенгаши О. давлат мустақиллиги тўғрисида Декларация қабул килди. 1988 й. Тоғли Қорабоғ хусусида О. б-н Арманистон ўртасида низо чиқиб, қуролли тўқнашувга айланиб кетди. 1994 й. майдан можаро тўхтатилиб, ма-салани тинч ҳал этиш тўғрисида музо-кара бошланди. О. — 1992 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетини 1991 й. 19 окт.датан олган ва 1995 й. 2 окт.да дипломатия муносабатлари ўрнатган.

Сиёсий партиялари. Янги Озарбайжон, Озарбайжон халқ fronti, Миллий мустақиллик партияси, Мусовот, Озарбайжон халқ партияси, Озарбайжон деҳқонлар партияси, Тўғри йўл партияси, Озарбайжон социалдемок-ратик партияси ва б.

Хўжалиги. О. — индустриал-аграр мамлакат. Нефть, темир руда, алунит конлари бор; олтингургурт колчедани, барит, кобальт, молибден, маргимуш қабилар саноат асосида қазиб чиқарилади. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 54,2%, қ.х.нинг улуши 26,1%.

Саноати нинг етакчи тармоқлари: нефть, газ, кимё, машинасозлик, металлсозлик, бинокорлик материаллари ва электр энергетика. Енгил ва озиқовқат саноати ҳам ривожланган. Йиллиги ўртача 23,3 млрд. кВт-соат электр энергия ҳрсил қилинади (асосан, ис-сиклик электр ст-яларида). Нефть Апшерон я.о., Кура-Араке пасттекислиги ва Каспий денгизидан, газ эса Қр-ратоғ-Дуваний ва Зира-Гўргон туманларидаги конлардан қазиб олинади. Нефть ва газ асосида кимё ва нефть кимёси саноати минерал ўғит, олтингургурт кислотаси,

каустик сода, синтетик каучук, шина ва б. маҳсулотлар (Сумгаит, Саяли, Нефте-чала, Мин-гечаур, Боку) ишлаб чиқаради. Машинасозлик ва металлсозлик, асосан, нефть саноати учун машина-қурилмалар, электр двигателлар, трансформа-торлар, кабель, радиоэлектрон аппа-ратлар, приборлар и.ч.га ихтисослашган. Қ.х. машинасозлиги, кемасозлик, озиқ-овқат саноати учун асбоб-ускуна и.ч. ривожланган (Боку, Ганжа, Мин-гечаур, Хонкенди, Нахичеван, Куба).

Қора ва рангли металлургия Сумгаитдаги кувур прокати ва алюминий, Ганжадаги алюминий, Бокудаги пўлат аркрн 3-дларидан ибo-рат. Боку, Ганжа ва Мингечаурда ип газлама к-тлари, Шеки ва Хонкендида шойи к-тлари жойлашган. Пахта тозалаш, жун газлама ва гилам тўқиш, ти-кувчилик ва трикотаж, ун, вино-коньяк, балиқ саноати корхоналари мавжуд. Қишлоқ хўжалиги нинг асоси — деҳқончилик, унинг ялпи маҳсуло-ти 80% суғориладиган ерларга тўғри келади. Юқори Ширвон, Юқори Кр-рабоғ, Самур-Апшерон каналлари, Жайрон-Батан, Араке сув ombорлари барпо этилган. Пахтачилик қ.х.нинг етакчи тармоқларидан бири. Тамаки ва чой ҳам етиштирилади. Ғалла экинларидан бугдой, маккажўхори, арпа, шоли, шунингдек, сабзавот экинлари экилади. Богдорчилик ва тоқчилик ривожланган. Субтропик мевалардан анор, анжир, япон хурмоси, бодом кўплаб етиштирилади. Апшерон я.о.да заъфарон ва зайтун ўсади. Чорвачилик гўшт-жун ва гўшт-сутга ихтисослашган. Қррамо, қўй, эчки, чўчқа, парранда боқилади, пиллачилик б-н шуғулланилади.

Транспорти. Т.й. узунлиги — 2 минг км дан ортиқ, автомобиль йўллари уз. 36,7 минг км, 32 минг км қаттиқ қопламали. Денгиз транспортининг аҳамияти катта. Асосий порти Боку. Боку — Туркманбоши денгиз паромии мавжуд. Кура дарёсида кема катнайди. Боку—Батуми ва Али-Байрамли — Боку нефть қувури, Қоратоғ — Акстафа, Қоратоғ — Сумгаит газ қувурлари бор. Бокуда метрополитен

қурилган. Пул бирлиги — манат.

Тиббий хизмати. Тиббиёт ходимлари О. тиббиёт ин-тида ва 17 та ўрта тиббиёт билим юртида тайёрланади. Маш-хур бальнеология курортлари — Нафталан, Истису; иклимий курортлари — Шуша, Мардакян, Билчя, Бузовна ва Апшерон я.о.даги Боку «Саломатлик зонаси».

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Ҳоз. О. худудида дастлабки мактаблар 5-а.да очилган. Араблар истилосидан сўнг болалар мактаб ва мадрасаларда ўқитилди. 20-а.дан замонавий маориф тизимии жорий этилди. Хунар-техника билим юртлари ва олий ўқув юртлари очилди. О. ун-ти,

нефть ва кимё ин-ти, политехника, пед., тиббиёт ун-ти ва б. бор. И.т.ларни мувофиқлаштирувчи О. Фанлар академияси ишлайди. Кутубхоналари: Республика кутубхонаси, О. ун-ти кутубхонаси, ФА кутубхонаси ва б. 38 музей бор, йириклари: О. Тарихи, Санъат, Адабиёт музейлари, Қ.х. музейи ва б.

Мағбуоти, радиоэшиштириши ва телекўрсатуви. О.да 500 дан ортиқ, газ, ва жур. рўйхатга олинган. Йирик газлари: «Озарбайжон» (озарбайжон тилида), «Вишка» («Минора», рус тилида), «Бакинский рабочий» («Боку ишчиси», рус тилида), «Озодлик», «Мухолифат», «Халк» (уччаласи озарбайжон тилида). Радиоэшиштириш 1926 й.данделекўрсатув 1956 й.дан бошланган. Азерин-форм телеграф агентлиги, Асса-Ирода, Турон, Хабар-сервис хусусий телеграф агентликлари мавжуд.

Адабиёти қад. ва бой. Халқ ижодида дoston, бает (тўртлик) кўшиқ, эртак, латифа, мақоллар кенг тарқалган. «Кўрўғли», «Ошиқ Ғариб», «Шоҳ Исмоил» каби дostonларда озарбайжон халқининг юртпарварлик, инсонийлик хис-туйғулари ифодаланган. Халқ дostonлари ва термаларининг энг яхши намуналари 16—17-а.ларда Қур-боний, Сарюшук, Аббосошук, Валехошук каби бахшилар озгидан ёзиб олинган. Миллий санъатнинг ўзига хос тури бўлган ошу-

қлар шеърятти мада-ний ҳаётга кучли таъсир ўтказиб келган. 19—20-а.ларда яшаб ижод қилган ошуклардан Алескер, Гусайн Бозал-ганли, Асад Ризаев, Мирза Байрамов, Шамшир Гожаев кабиларнинг кўшиқлари жуда машҳур бўлган.

О. ёзма адабиётининг энг қад. ёдгор-ликлари бизга етиб келмаган, аммо Кавказ Албанияси (ҳоз. О.)да юксак маданият мавжуд бўлганлиги маълум. 11—12-а.ларда форс тили таъсири ку-чайиши туфайли Хагиб Табризий, Бах,-манёр, Қатрон Табризий, Ҳоконий, Маҳастий Ганжавий ва б. йирик озарбайжон олим ва шоирлари ўз асарларини форс тилида ёздилар. Низомий Ганжавий асарлари — О. шеърятининг чўққиси бўлди. 13—14-а.ларда Авҳадий Марогий, Зулфиқор Ширвоний, 15—16-а.ларда Насимий, шоҳ Исмоил Ха-тоий, М. Фузулий, 17—18-а.ларда Соиб Табризий, Масихий, Видодий, Вокиф ва б. шоирлар яшаб, ижод қилдилар.

19—20-а.ларда О. адабиётида новелла, дoston, драма жанрлари пайдо бўлди. Реалист адиб М. Ф. Охундов, маърифатпарвар шоир Саид Азим Ширвоний, драматург Н. Н. Наримо-нов, новатор ҳажвчи шоир Мирза Алекпер Собир 19-а. озарбайжон адабиётини янги асарлар б-н ривожлан-тирдилар. 20-а. ўрталари ва 2-ярмида Сулаймон Рустам, Расул Ризо, Ж. Жаб-борли, М. Иброҳимов, Самад Вурғун каби истеъдодли адибларнинг асарлари бошқа халқлар тилларига таржима қилиниб, кенг тарқалди. О. Ёзувчилар уюшмаси 1932 й.да ташкил қилинган.

Озарбайжон ва ўзбек халқлари кадимдан адабий алоқада бўлиб келганлар. Низомий асарларининг баъзилари ўрта асрлардаёқ ўзбек тилига таржима қилинган. Жумладан, Қутб Хоразмий 14-а.нинг 1-ярмида «Хисрав ва Ширин»ни ўзбек тилига кўчирган. Навоий Низомий «Хамса»си — «Панжганж»дан илҳомланиб ўзининг беш буюк достонини яратган. Ҳайдар Хоразмий 15-а.да Низомийнинг «Махзаи ул-

асор» достонини, Огаҳий 19-а.да «Ҳафт пайкар»ни таржима қилган.

Навоий асарлари ўзи ҳаёт вақтидаёқ О. шоирлари ўртасида машҳур бўлган. Айникса, Кишварий ва Фузулий Навоийни ўзларининг буюк устозлари деб билганлар. Фузулий «Лайли ва Мажнун»нинг деб-часида Навоийни Низомий б-н бир қаторга қўяди. Навоий «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн» асарларида Низомий, Ҳоконий б-н бирга Шайх Ширвоний, Абу Аббос Суҳравардий, Абу Абдул-лоҳ Ҳоконий Сўфий, Шайх Табризий, Қосим Анварий сингари озарбайжон шоир ва олимларининг номларини ҳам ҳурмат б-н тилга олади.

Муҳаммад Фузулий асарлари, айникса, унинг «Лайли ва Мажнун» достони 17-а.дан бошлаб Туркистон мадрасаларида ўқув қўлланмаси вазифасини ўтаган. Бугина эмас, Фузулий ўзбек халқи ўртасида энг сеvimли шоирлардан бири бўлган. Шу туфайли Туркистонда «навоийхонлик», «бедилхонлик» мактаблари б-н бирга «фузулийхонлик» уюшмаларида минглаб кишилар шоир асарларини тахлил қилганлар. Фузулийнинг асарлари Ўзбекистонда бир неча марта босилиб чиққан. Низомийнинг «Гулдаста», Фузулийнинг икки жилдли танланган асарлари, М. П. Воқифнинг «Танланган шеърлар», М. Ўрдубодийнинг «Қилич ва қалам» дилогияси, Собирнинг «Хўп-хўпнома», М. Иброҳимовнинг «Қорабоғ кўшиқлари», «Буюк таянч», «Бўрон куши», М. Дилбозийнинг «Озар кизи», С. Рустамнинг «Танланган шеърлар», И. Гўзаловнинг «Чексиз уфқлар» китоблари, М. Хусейн, А. Валиев, М. Раҳим, У. Саривелли, С. Раҳимов, Қ. Имомвердиев ва б. озарбайжон шоир, адиб ва драматургларнинг асарлари, «Озарбайжон шоирлари» антологияси ўзбек тилида нашр этилган.

О. ёзувчиларининг асарларида Ўзбекистон мавзуи ҳам акс этган С. Рустам «Қардон шаҳар», «Ўзбек қардошимга», М. Дилбозий «Ўзбек кизига», Ю. Ширвон «Қардош Ўзбекистонда» очерклар

туркуми, М. Иброҳимов «Улуғ дўстлик» асарида ўзбек халқи ҳаётини қаламга олади.

Меъморлиги. О. худудидан неолит ва жез даврига мансуб қад. меъморий ёдгорликлар: дольменлар, кромлехлар, менгирлар, қалбаларнинг харобалари сақланиб қолган. 5-а.га оид Лекит қишлоғидаги христианларнинг доирасимон ибодатхонаси, 6-а.га оид Чироғқалъа, 7-а.га оид Мингечаур ибодатхоналар мажмуаси диққатга сазовор. 11—13-а.ларда Нахичеван ва Ширвон-Апшерон меъморлик мактаби тарқиб топди. Қасрлар ва масжидлар б-н бирга мақбаралар (Юсуф мақбараси, 1162 й. ва Мўмина хотун мақ-бараси, 12-а., меъмори Ажамий) ҳам қурилди. 14—15-а.ларда қуббасимон ва гумбазли иншоотлар расм бўлди, улар гириҳ нақшлар ва тош ўймакорлиги б-н безатилди (Боқудаги Ширвоншоҳлар саройи, 15-а., Табриздаги Зангори масжид, 1465). 16—18-а.ларда Карвонсарой, ҳаммом ва кўприқлар қурилди, шаҳарлар ривожланди. Ардабилдаги меъморий мажмуа (меъмор Шайх Баҳовуддин), Шекидаги хонлар саройи ва б. шу даврнинг энг машҳур ёдгорликларидир. О.даги масжид, мақбара, Мадраса ва б. иншоотлар қурилиши ҳамда безаклари Ўрта Осиё ва Эрон меъморлиги б-н ўзаро уйғунлашган. 19-а. 1-ярмида О.даги қурилишда Россия ва Европа меъморлигининг таъсири кучайди. 20-а. Боқу ва б. шаҳарлар қайта қурилди, янги бино ҳамда иншоотлар барпо этилди. Матбуот уйи (меъмори С. С. Пэн), «Интурист» меҳмонхонаси (меъмори А. В. Шчусев), Низомий номидаги музей, консерватория (меъморлари С. А. Дадашев ва М. А. Усейнов), М. Азизбеков номидаги театр (меъмори Г. М. Ализода) шулар жумласига киради. Мингечаур, Сумгаит, Дашкесан каби янги шаҳарлар қад. кўтарди. О. Меъморлар уюшмаси 1936 й.да тузилган.

Тасвирий санъати. О. худудидан мил. ав. 2—1-минг йилликларга мансуб лой ва тошдан ясалган жониворларнинг

ҳайкалчалари (Нахичеван Мухтор Республикасида Култeпа қазилмалари) ва сопол буюмлар (Мингечаур қазилмалари) топилган. Қоялардаги расмларда одамлар, жониворлар, ов ва расм-ру-сум манзаралари (Қобустон, Гямякоя), жездан ясалган зеб-зийнатлар тасвирланган. Ўрта асрларда ҳайкалтарошлик (жез бургутлар, тош ҳайкалчалар яшаш) ривожланган. Араблар истилосидан сўнг нақшли кулолчилик, тош ўймакорлиги, хаттотлик урф бўлди. Жумладан, 13—16-а.ларда китобларни бадиий бе-заш, Табриз миниатюра мактаби, гиламдўзлик санъати юксак даражага кўтарилди. 18-а. да иморат деворларига нақш ва расм солиш (Шекидаги хонлар саройи, Ордубад, Шушадаги ту-рар жойлар) ривожланди. 19-а.да миниатюра рангтасвири деворий расмлар ва портрет мусаввирилигида давом эт-тирилди (Уста Қамбар Қорабоғий, Мирза Қадим Эрифоний, Мирмуҳсин Наввоб).

20-а.да тасвирий санъатнинг реалистик шакллари ривожланди, янги жанрлар (ҳажвий графика, иллюстрация, плакат) пайдо бўлди. А. Азимзода ва Б. Кенгерли О. реалистик санъатига асос солдилар. 1920 й. Боқуда рассомлик мактаби очилди, муайян мавзуга бағишланган рангтасвир, портрет, пейзаж (манзара), ҳайкалтарошлик, дастгоҳ графикаси каби жанрлар вужудга келди. Ганжадаги Низомий ҳайкали (Ф. Абдурахмонов) диққатга сазовор. Ҳоз. замон рассомларидан Т. Салахов, Т. Наримонбеков, Н. Абдурахмонов, Э. Ризоқулиев, ҳайкалтарошлардан Э. Хўсайнова, Э. Шомилов, К. Алекперов асарлари машҳур. О. Рассомлар уюшмаси 1940 й.да тузилган.

Мусиқаси. О. худудидан топилган қоя расмлари (мил. ав. 5—3-минг йилликда яратилган), археологик материаллар бу ерда мусиқанинг жуда ҳам қадимийлигини кўрсатади. Меҳнат кўшиқлари, тарихий ва лирик кўшиқлар, ҳазил кўшиқлар кенг тарқалган. Кўшиқлар кўпинча якка, баъзан гуруҳ

бўлиб ижро этилади. Чертиб чалинади-ган тор, соз, уд тори, ишқаб чалинади-ган камонча, пуфлама тутак, боломон, сурнай, зарб бериб чалинади-ган ногора, кўш ногора, доира каби мусика асбоблари озарбайжон халқининг қад. севимли чолғу асбоблари саналади. Ўрта асрлардаёқ мақомлар тад-киқ қилинган. О. мақомлари назарияси У. Ҳожибеков томонидан ёзилган («Озарбайжон халқ мусикаси асослари», 1945 й.да нашр этилган). У. Ҳожибеков Фузулий достони насосида «Лайли ва Мажнун» (1908) операсини, «Аршин мол олон» (1913) комедиясини яратди. 1921 й.да консерватория, 1931 й.да биринчи нотали халқ чолғу асбоблари оркестри ташкил қилинди. 1938 й.да симфоник оркестр ташкил топди. 1927 й.да Р. Глиэрнинг «Шоҳсанам» операси сах-нага қўйилди. М. Магомаевнинг «Наргиз» (1935), У. Ҳожибековнинг «Кўрўғли» (1937) опералари О. мусика санъати ривожиди муҳим воқеа бўлди. Қ. Қораев, Ж. Ҳожиев, Ф. Амировнинг опера ва симфониялари машҳур. Ш. Мамедова, Булбул, Р. Бейбутов, П. Булбул ўғли, М. Магомаев каби хонандаларнинг фаолияти диққатга сазовор.

Бокуда У. Ҳожибеков номидаги консерватория, М. Ф. Охундов номидаги опера ва балет театри, Ш. Қурбонов номидаги мусикали комедия театри, Қўшиқ театри, филармония, симфоник оркестр, ашула ва ракс ансамбли ишлаб турибди. Республика радиоси қошида халқ мусика асбоблари оркестри бор. Озарбайжонда Давлат мусика академияси, 6 мусика бил-лим юрти, 73 мусика мактаби мавжуд. У. Ҳожибеков номидаги Озарбайжон санъати илмий тадқиқот ин-ти (1945) мусика ва театр масалалари б-н шуғулланади.

Озарбайжон ва ўзбек халқлари мусика соҳасида қадимдан ҳамкорлик қилиб келганлар. Хусусан, Эрон озарларига мансуб Абдулқодир Мароғий (1340—1435) деярли бутун ижодий (хонанда, созанда ва бастакорлик) ва илмий (мусикашунослик) фаолиятини Амир Темур, Шоҳрух Мирзо ва Халил Султон

Мирзолар саройида ўтказган.

1950-й.лар охирида ўзбек композитори М. Бурхонов жўрсиз хор учун қайта ишлаган халқ кўшиқлари О.да бу турдаги хор мусикаси таракқиётига туртки бўлди. Мазкур алоқалар муста-қиллик йилларида шаклан ва мазму-нан кенгайиб бормоқда. Навоий номидаги театрда О. Меликовнинг «Икки дил достони», Ф. Амировнинг «Минг бир кеча» балетлари сахналаштирилган.

Театри. Озарбайжон халқ театр санъати сарчашмалари қад. ракс ва масхарабозликлардан бошланади. Халқ орасида кўғирчоқ томошалари қадимдан ривож топган. 1920 й.да Бирлашган давлат театри ташкил қилинди (хоз. М. Азизбеков номидаги Озарбайжон театри). Бу театр 30—40-й.ларда услуби ва жанри жиҳатдан турли-туман бўлган кўпгина спектакллари томошабинларга тақдим қилди: М. Иброҳимовнинг «Ҳаёт», С. Вурғуннинг «Фарҳод ва Ширин», А. Островскийнинг «Момақалдирик» ва б. 40-й.ларда Р. Ризонинг «Вафо», З. Холидинг «Қасос» асарлари сахналаштирилди. Республикада рус драма театри, ёш томошабинлар театри, Қўғирчоқ театри (ҳаммаси Бокуда) ва б. театрлар бор. М. Алиев, М. Довудова, С. Рухулло, А. Искандаров, А. Алекперов, О. Қурбонов каби артистлар миллий санъат ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. 1944 й. Бокуда Озарбайжон театр жамияти тузилган.

Ўзбек театр санъатининг таракқиётида О. театри ва драматургиясининг таъсири катта бўлди. О. театри 1911 й.да Туркистон ш.ларида томошалар кўрсатди. М. Ф. Охундовнинг «Ҳожи Қора», «Мусьё Жордан ва Дарвиш Мусталишоҳ», Н. Везировнинг «Ёмғирдан қочиб селга», «Мусибати Фахриддин», А. Ахвердиевнинг «Таланган уя», «Оға Муҳаммадшоҳ Қожар» асарлари намоиш этидди. 1916 й.да О. мусикали театри ҳам гастролга келиб, У. Ҳожибековнинг «Аршин мол олон», «Асли ва Карам», «Лайли ва Мажнун» сингари спектакллари

кўрсатди. Кейинроқ озарбайжон драма-тургларининг «Кўрўғли», «Наргиз», «Севил», «Юлдуз», «Қайнона» сингари қатор асарлари Ўзбекистон театрларида муваффақият б-н сахналлаштирилди. Х. Носирова, М. Уйғур, М. Қориева, С. Олимов, З. Қобилов каби театр арбоблари Бокуда ўқиб келганлар.

Киноси. Биринчи озарбайжон бадиий фильми — «Нефть ва миллионлар оламида» 1916 й.да намойиш қилинган (реж. Б. Н. Светлов). 1923 й.да О. фотокино бошқармаси ташкил этилиб, 1924 й.дан бадиий фильмлар суратга олина бошлаган. 1945 й. У. Ҳожибековнинг «Аршин мол олон» комедияси экранлаштирилди (1966 й. реж. Т. Тагизода шу фильмнинг янги варианты яратди). Тарихий ва ижтимоий мавзулардаги «Латиф», «Исмаат» (реж. М. Ю. Микаилов) фильмлари яратилди. 1936 й. дастлабки овозли фильмлар — «Ол-мос» (реж. А. Р. Қулиев), «Мовий денгиз соҳилида» (реж. Б. В. Барнет, С. Мардонов), «Янги уфқ» (реж. Э. Қулиев) дунёга келди. 50—70-й.ларда О. кинематографияси янги босқичга кўтарилди. «Ҳаёт имтиҳони» (реж. Ш. Маҳмудбеков), «Болаликнинг сўнгги туни» (реж. А. Бобоев), «Юрак-юрак» (реж. Э. Қулиев), «Вахт кадри», (реж. Г. Сеидбейли) фильмларида инсоннинг ички дунёси, ахлоқ-одоб масалаларини ёри-тишга ҳаракат қилинди. Халқ ўтмишини ёритишга киришган Г. Сеидбейли, Т. Тагизода, Э. Қулиев каби реж.лар кейинги йилларда «Насимий», «Сўнган гулханлар шуъласи», «Бобак», «Асов Кура», «Етти ўғлим менинг» фильмларини яратдилар. О. киночилари йилига 4—5 бадиий, кўплаб воқеий-ҳужжатли ва мультипликация фильмлари ишлаб чиқарадилар.

ОЗАРБАЙЖОН ТИЛИ - туркий тиллар оиласининг ўғуз гуруҳига мансуб тил; асосан, Озарбайжон Республикаси ва Эрон Ислом Республикасида, қисман Арманистон, Грузия, Туркия, Ироқ Республикаларида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 14

млн. кишидан ортиқ (жумладан, Озарбайжонда 6 млн.га яқин — 1979 й. маълумотлари). О. т. 4 лаҳжа гуруҳига эга: шарқий (куба, боку, шемаҳи лаҳжалари ва муған, ланкаран шевалари); ғарбий (казах, қорабоғ, ганжа лаҳжалари, айрум шеваси); шим. (нуҳин лаҳ-жаси ва закатала-коҳ шеваси); жан. (на-хичеван, ўрдубод, тавриз лаҳжалари, ереван шеваси). Лаҳжалардаги фарқлар, асосан, фонетика ва лексика соҳаларида кузатилади.

О.т. фонетикасининг бошқа туркий тилларга нисбатан фарқли жиҳатлари: О.т. да 9 унли, 23 ундош товуш бор; бар-ча ўринларда G фонемасининг кенг қўлланиши; асли туркий к/к, ундошларининг жаранглиланиши (қонган) ва бўғиз товушига айланиши (қачон-пачан) сўз бошидаги баъзи жа-рангли ундошларнинг жарангсизланиши (балчиқ—шалчиғ) ва б. Морфо-логияда бир қатор аффиксал кўрсаткичлар ўзаро фарқланса, синтаксисда боғловчили қўшма гаплар тизими ри-вожланган. Ҳоз. О.т. лексикасининг асо-сий қисмини шу тилнинг ўзига мансуб ва умумтуркий сўзлар ташкил этади; шунингдек, унда араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам анчагина.

Ёзуви 1929 й.гача араб графикаси асосида, 1929—39 й.ларда лотин графикаси асосида, 1939—90 й.ларда рус графикаси асосида бўлган. 1992 й.дан яна лотин графикаси асосидаги ёзув жорий этилган. Ҳоз. адабий О.т. (Озарбайжон Республикасида) 19-а.нинг ўрталарида боку ва шемаҳи лаҳжалари асосида шакллана бошлаган.

ОЗАРБАЙЖОН УНИВЕРСИТЕТИ, М. Э. Расулзода номидаги Озарбайжон университети — илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1919 й. Боку ш.да очилган. Аввал Боку, 1922 й.дан Озарбайжон ун-ти. 1930 й. тиббиёт, пед., халқ хўжалиги ва б. мустақил олий ўқув юртларига бўлиниб кетди. 1934 й. ун-т сифатида қайта тикланди. Маг., механика, физика, кимё, биол., геол., геогр., тарих, филол., ҳуқуқ,

шарқшунослик, журналистика бўйича мутахассислар тайёрлайди. 13 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонасида 1,5 млн.дан ортиқ асар бор.

ОЗАРБАЙЖОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — Озарбайжон Республикасининг олий илмий муассасаси. 1945 й. СССР ФА Озарбайжон филиали асосида таш-кил қилинган. Боқу ш.да жойлашган. Академиянинг 6 бўлимида 29 илмий муассаса бўлиб, булар бир қанча и.т. институти, астрофизика расадхонаси, Ботаника боғи, Республика кўлэзма фонди, Озарбайжон халқи тарихи музейи, Озарбайжон адабиёти музейи, кутубхонаси (1,3 млн.дан ортиқ асар) бор. Нахичеван ва Ганжа ш.ларида илмий марказлари мавжуд. Бир қанча илмий жур., ин-тларнинг асарлари ва б. илмий адабиётлар чиқаради.

ОЗАРБАЙЖОНЛАР (ўзларини — озар-байжондилар, озарилар деб аташади) — халқ, Озарбайжоннинг асосий аҳолиси (5,8 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, Эрон (10,430 млн. киши), Россия Федерацияси (336 минг киши), Грузия (307 минг киши), Қозоғистон (90 минг киши), Арманистон ва б. мамлакатларда ҳам яшайди. Умумий сони 17,2 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Озарбайжон тилица сўзлашади. Диндорлари — асосан, шиа мусулмонлар. О. катта европеоид ирқининг жан. ирқига мансуб. О. этногенезида қад. Мана (мил. ав. 1-минг йилликнинг 1- ярми), Кавказ Албанияси (мил. ав. 1-минг йилликнинг 2-ярми — мил. 10-а.), Мидия, Атропатена (мил. ав. 4-а. — мил. 7- а.) давлатлари аҳолиси қат-нашган. 7-а.да араблар истилосидан сўнг Азербейгон ёки Озарбайжон номини олган. Мил. ав. 1-минг йиллик — мил. 1-минг йиллик мобайнида келгинди эроний ва туркийзабон қабилалар (скифлар, гуннлар, булғорлар, бижана-клар ва б.) маҳаллий аҳоли б-н аралашиб кетганлар. Озарбайжон этник бирлигининг шаклланиши, асосан, 11—13-а.ларда Озарбайжонга янги туркий (ўғуз)

қабилаларининг кириб келиши натижа-сида яқунланган. О.нинг бир қисми сан-оатда (айниқса, нефть, газ, асбобсозлик ва б.) ва қ.х.да банд. Қишлоқ аҳолисининг анъанавий маш-ғулоти — деҳқончилик, пахтачилик, боғдорчилик, узумчилик, ипакчилик.

ОЗИҚЛАНИШ — қ. Минерал озиқла-ниш.

ОЗИҚ-ОВҚАТ САНОАТИ - халқ хўжалигининг озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган соҳаси. Тармоқ таркибида гўшт-сут, ёғ-мой, балиқ маҳсулотлари, ун-ёрма, макарон, мевасабзавот консервалари, сут-ёғ, шакар, чой қадокдаш, кандолатчилик, нон, узум ва шампан винолари, спирт, арақ, тамаки, пиво, чанқовбосар ичимликлар, совун ва б. саноат корхо-налари бор.

Ўзбекистон замонавий озиқ-овқат са-ноатига эга. Унинг таркибида 3200 дан ортиқ корхоналар бор. Бу соҳа, асосан, маҳаллий хом ашёни қайта ишлашга асосланган. О.-о.с. корхоналарида 200 дан ортиқ маҳсулот тури тайёрланади.

Мамлакат мустақилликка эришгач, О.-о.еда чуқур ташкилий ва иқтисодий ислохотлар амалга оширилди. Кўпгина саноат корхоналари давлат тасарруфи-дан чиқарилиб, очиқ турдаги акциядор-лик бирлашмалари ва жамиятларига айлантирилди, илгари тармоқ корхо-наларига раҳбарлик қилган озиқ-овқат, гўшт-сут, дон маҳсу-лотлари ва б. вазир-ликлар тугатилиб, «Ўзозиковқатсаноат» давлат-акциядорлик концерни (1993 й. 5 май; 1994 й. 26 сент.дан «Озиқ-овқатсаноат» ва «Ёғ-мойтамакисаноат» уюшмалари), «Ўзгўштсаноат» дав-лат-акциядорлик уюшмаси (1993 й. 6 апр.), «Ўздонмаҳсулот» давлат-ак-циядорлик корпорация-си (1994 й. 22 апр.), «Ўзмевасабзавотузумсаноат» давлат-акциядорлик уюшмаси (1994 й. 28 нояб.дан), «Ўзбалиқ» давлат-акци-ядорлик корпорацияси (1994), Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги таркиби-даги «Ўзпаррандасаноат» республика ишлаб чиқариш бирлашмаси (1964),

«Ўзбекбирлашув» таркибидаги О.-о.с. корхоналари очик турдаги акциядорлик жамиятларига айлантирилди. Ахрли эҳтиёжларини республиканинг ўзида ишлаб чиқарилган озик-овқат маҳсулотлари б-н қондириш чоралари кўрилмоқда. 2002 й.да

О.-о.с. корхоналарида (минг т): гўшт — 147,4, мол ёғи — 1,9, сут маҳсулотлари — 216,6, консервалар — 480,6 минг шартли банка, қандолатчилик маҳсулотлари — 61,1, ўсимлик мойи — 222,2 нон ва нон-булка маҳсулотлари — 842,8, ун (давлат ресурслари донидан) — 1554,9, қадокланган чой — 5,3, тамаки — 10,6, хўжалик совуни — 41, қанд-шакар — 217,2, макарон маҳсулотлари — 74,6, вино-арақ — 6134 минг дал, пиво — 7853 минг дал, чанқовбо-сар ичимликлар — 12680 минг дал ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилди.

Тармоқ корхоналарига олий ва ўрта махсус маълумотли муҳандис-техник кадрлар Тошкент кимё-технология ин-ти, Бухоро энгил ва озик-овқат саноати ин-ти, Тошкент иқтисодиёт ун-ти ва Тошкент техника ун-тида, Самарканд, Янгийўл озик-овқат, Тошкент технология коллежларида тайёрланади.

О.-о.с. корхоналарида банд бўлган ходимлар сони 100 минг киши (2003).

Пўлат Турсунхўжаев.

«ОЗОД ЕВРОПА»/«ОЗОДЛИК» бир қанча Шарқий Европа мамлакатлари ҳамда собиқ Совет Иттифоқи республикаларига эшиттиришлар олиб борувчи ноижорий, нодавлат халқаро радиостанция. «Озод Европа» корпорацияси («Free Europe, Inc.») 1949 й.да коммунистик мафкура таъсири остидаги Шарқий Европа давлатларида рўй бе-раётган воқеалар ҳақидаги хабар ва репортажларни эфир орқали бериш мақ-садида ташкил этилган. 1951 й.да айнан шу асосларда Совет Иттифоқи республикалари учун эшиттиришлар олиб бориш мақсадида «Озодлик радиоси комитети» («Radio Liberty Committee, Inc.») корпорацияси ташкил этилган.

Ҳар иккала радиостанция, асосан, АҚШ Конгресси томонидан Марказий разведка бошқармаси (МРБ) орқали маблағ б-н таъминланиб келинган, айна пайтда бюджетнинг муайян қисми айрим шахсларнинг хайрияларидан иборат бўлган. Радиостанциялар фаолиятини маблағ б-н таъминлаш ва назорат қилиш бўйича барча мажбуриятлар 1971 й.да Халқаро радиоэшиттиришлар кен-гаши ихтиёрига ўтгач, МРБ ушбу соҳадаги ўз иштирокини тўхтатади.

Халқаро радиоэшиттиришларга ихтисослашган мазкур корпорациялар 1975 й. RFE /RL, Inc. («Radio Free Europe» / Radio Liberty, Incorporated) — PCE/PC тарзида бирлаштирилди. «О.Е.»/«О.» радиостанцияси 26 тилда эшиттиришлар олиб боради.

Радиоэшиттиришларнинг хафталик умумий ҳажми 800 соатни ташкил этади. Мазкур радиостанцияларнинг штаб-квартиралари 1995 й.гача Германиянинг Мюнхен ш.да бўлган, 1995 й.дан Чехия Республикасининг Прага ш.га кўчирилган. Асосий штаб-квартирасидан ташқари, жойларда (жумладан, Тошкент ш.да) унинг 24 бюроси фаолият кўрсатади. PCE/PC, яъни «О.Е.»/«О.» радиостанцияси авваллари коммунистик тузумга қарши эшиттиришлар тайёрлаган бўлса, 1991 й.дан ўз эшиттиришлари йўналиши ва мазмунини куйидагилардан иборат деб ҳисоблайди: демократик ва бозор муносабатлари соҳасидаги ислохотларга алоқадор ички ва минтақавий масалалар бўйича янгиликлар, тахлилий материаллар бериб бориш; демократик кадриятларни тар-ғиб қилиш орқали фуқаролик жамия-ти асосларини мустаҳкамлашга ёрдам бериш; этник ва линий келишмовчиликларни бартараф этишга ҳисса қўшиш ва б. Айна вақтда «О.Е.»/«О.» хабарларида «шовшув» кетидан қувиб, воқеа-ҳодисаларни бузиб кўрсатиш, бирёкламалик, «тирнок остидан кир қидириш» ҳолатлари ҳам учраб туради.

ОЗОДБОШ СВИТАСИ - Тош-

кент ш. атрофида учрайдиган куйи бўр ётқизиклари таркибидаги стратиграфик бирлик. Қоржонтовнинг жан.-ғарбий этақларида жойлашган Озодбош ялан-глиги номи б-н аталган. Н.Е.Минакова томонидан 1941 й.да ажратилган. О.с. палеозой баландликларининг бузилиши, чала сийқаланган йирик ва майда шағалларнинг кумли оҳак ва гил б-н цементланиши натижасида хрсил бўлган кизил рангли континентал брекчия ва конгломератлардан ташкил топган. О.с.нинг уму-мий қалинлиги 30—160 м.

ОЗОДИЙ Давлатмамед (1700—1760) — туркман шоири ва маърифатпарвари. Маҳтумқулининг отаси. Туркман мумтоз адабиётининг йирик вакилларида бири. Аввал эски мактабда, сўнгра Хива мадрасасида ўқиган, араб, форс тилларини ўрганган, кейинчалик шу мад-расада мударрислик қилган. У халқ оғзаки ижодини, Шарқ адабиётлари улуғ намояндалари асарларини чуқур ўрганган, улар таъсирида касида, ру-бойи, ғазаллар ёзган. 6000 мисрали «Ваъзи Озод» номи йирик илмий ри-сола-достони (1753—54) О. ижодида муҳим ўрин тутди. Асар маснавий усулда ёзилган бўлиб, 4 бобдан иборат. 1-қисмида мамлакатда тартиб ўрнатиш, 2-қисмида қалъа ва саройлар қуриш, 3-қисмида жамиятда фан ва маорифнинг ўрни, 4-қисмида камбағаллар ва дарвешлар тўғрисида фикр юритилган. Асарда туркман қабилаларини бирлаштириш, солиқларни камайтириш, каналлар ўтказиш, йўл ва кўприклар қуриш каби масалалар акс этган.

ОЗОДЛИКДАН ҚИЛИШ - жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсни махсус ажратилган тарбиявий муассасаларда мажбурий равишда жа-миятдан ажратишда ифодаланадиган жазо тури. О.м.қ. асосий ва энг оғир жа-золардан бири ҳисобланади. У маҳкумларга нисбатан жиддий чеклашлар қўллаш б-н боғлиқдир. Маҳкум фақат жамиятдан ажралиб қолмасдан, балки ҳаракатланиш, меҳнат фаолиятини танлаш эркинлигидан ҳам маҳрум бўлади,

ўз вақтидан фойдаланиш имкони-яти че-кланади ва ҳ.к.

О.м.қ.нинг мақсади айбдор (жиноятчи)ни жамиятдан ажратиш йўли б-н унинг жиноий фаолиятини давом эт-тириш имкониятини йўқотиш, тарби-ялаш, шу-нингдек, бошқа бекарор фу-қароларга оғоҳлантирувчи таъсир кўрсатишдир. ЎЗР Жиноят кодекси те-гишли моддаси санкцияси О.м.қ. тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳоллардагина ушбу жазо чо-раси қўлланилади.

О.м.қ. Ўзбекистон Республикаси ЖК моддаси б-н белгиланган доирада му-айян муддатга суд томонидан тайин-ланади. О.м.қ. муддати 6 ойдан 20 йил-гача белгиланган, бир неча жазоларни қўйиш тартибида эса 25 йилгача белги-ланиши мумкин. Маҳкумлар О.м.қ. жа-зосини турли тарбиявий муассасаларда ўтайдилар, унинг турларини суд ўз ҳу-қида белгилаб беради. Улар манзил ко-лониялар, умумий, каттик ва махсус тар-тибли колониялар ёки турмалар бўлиши мумкин.

ОЗОКЕРИТ (юн. ozo — хид таратаман ва heros — мум), тоғ муми — би-тумлар гуруҳига мансуб мине-рал. Ки-мёвий таркиби каттик хрлат-даги тўйинган углеводородлардан иборат. Ранги оч яшил, сарик, қўнғирдан қорагача. Юмшоқ, каттик, баъзан мўрт бўлади. О.дан керосин хиди келади. Зич-лиги 0,85-0,97 г/см³; 52-85° да эрийди. Тар-кибида 83—85% углерод, 13,5—15% водород ва 2% кислород, азот, олтин-гу-гурт бор. Юқори парафинли нефть ва оғир газ-конденсатларининг тақсимла-нишидан ҳосил бўлади. О. қатламларда нефть борлигидан дарак беради. Қум ва оҳақтошларда 4—16% О. мавжуд. Термо-изоляция, бўёқчилик, тиббиёт (озокерит билан даволаш) ва агторлик са-ноатида қўлланади. Асосан, О. қайта ишланиб, ундан церезин олинади. Ўзбекистонда (Фарғона), Украина (Львов вилояти), Туркменистонда (Челекен) қатга қонлари бор.

ОЗОКЕРИТ БИЛАН ДАВОЛАШ

- озокерипш даво мақсадида ишла- тиш. Эритилган шифобахш озокерит иссиқликни узоқ вақт сақлаб туради ва уни аста-секин баданга ўтказади. У оғриқ қолдириш ва сўриб олиш хусусиятига эга; моддалар алмашинуви, қон айлани- ши, тўқималар озикланишини кучайти- ради. О. б-н д. сурункали касалликларда, бўғим, мускуллар шикастланганда, нерв системаси касалликлари (радикулит, не- врит, ишиас, невралгия)да, овқат ҳазм ҳилиш системаси касалликлари (яра касаллиги, колит, гастрит)да, эркак ва аёллар жинсий аъзолари яллиланганда, қулоқ, бурун, томоқ касалликларида қўлланади.

ОЗОН (юн. *ozon* — ҳид тарқатувчи), O_3 — кислороднинг аллотропик ша- кли. О. молекуласида 3 та кислород ато- ми бор. О.ни илк бор 1785 й.да голлан- диялик физик Ван-Марум ҳаво орқали электр учқунлари ўтказилганда ўзига хос ҳид пайдо бўлиши ва оксид-ловчи хоссага эга бўлишлигини топган. О.нинг хоссалари кислородникидан кескин фарқ қилади. Кўк тусли ва одатдаги шароитда портловчи газ. Қай-наш т-раси — $111,8^\circ$, суюқланиш т-раси — $192,4^\circ$. Кучли ок- сидловчи ва бекарор модда. Калий йо- диднинг нейтрал эритмасига О. таъсир этганида, калий йодид оксидланиб, йод ҳосил бўлади. Қора тусли кўрғошин суль- фид О. таъсирида оксидланиб, оқ тусли кўрғошин сульфатига айланади. О. баъзи бир аног-ганик ва органик моддалар б-н бирик-канда, озонидлар (қ. Пероксидлар) вужудга келади. О. ҳосил қилиш учун махсус асбоб — озонатор ишлатилади. О. ҳавода жуда оз миқдорда (1 м^3 да 1 м^2) бўлади. Ер юзасидан узоклашган сайин О. миқдори ортиб боради ва $20\text{—}25$ км ба- ландликда максимумга етади. Оксидлов- чи, дезинфекцияловчи ва бактери-яларни ўлдирувчи хоссаларга эга бўлганлиги учун ичимлик сувини то-залашда, озик- овқат саноатида, оксидловчи сифатида ёғ ва қоғозни оқартиришда ҳам ишлати- лади. О.нинг ҳаводаги концентрацияси $5\text{—}10\%$ дан ош-маслиги керак, чунки О.

ис гази СО га нисбатан ҳам захарлидир.

Мезосфера ва стратосферадаги ато- мар кислород (О) молекула ҳолдаги кислород (O_2) б-н тўқнашиб, О, ҳосил қилади: $O+O_2=O_3$, молекулалар тўлқин уз. $200\text{—}300$ нм бўлган фотонларни юта- ди. Бу жуда муҳим. Агар стратосфе-рада О. қатлами бўлмаса, юқори энергияга эга бўлган қисқа тўлқинли фо-тонлар Ер сатҳига етиб қолар, ундаги ўсимлик ва ҳайвонлар бундай юқори энергияли нурга бардош беролмаган бўлар эди. «О. қалқони» Ерда ҳаётни сақлаб қолишда муҳим роль ўйнайди. Лекин товуш- дан тез учадиган самолётларнинг ички ёниш двигателларидан чиқадиган юқори ҳарорат атмосферадаги кислород б-н азотнинг реакцияга киришишига, азот моноксидининг ҳосил бўлишига ва у О. б-н реакцияга киришиб, «О. қалқони»га салбий таъ-сир этишига олиб келади. Со- виткичлар, пурковчи газ балончаларидан чиқадиган хлорфтометан ҳам худди шун- дай таъсирга эга. «Озон тешиги» ибораси шулар туфайли келиб чиққан.

ОЗОН ТЕШИГИ, озон туйнуғи — Ер атмосферасининг озон қатламй- даги узилиш; даставвал, 1985 й.да Ан- трактида устида, кейинчалик Австралия томон силжиётгани, 1992 й.да эса Аркти- ка устида қузатилган. О. т. тахминларга кўра, антропоген (инсоният фаолияти) таъсирлар, шу жумладан, озон қатламини емирувчи хлорли совиткичлар (френон) ни саноат ва турмушда қўлаб миқдорда ишлатиш натижасида рўёбга чиққан. Қуёшнинг ультраби-нафша ($200\text{—}300$ нм) нурланиши озон қатламида ютилган- ни учун тирик орга-низмларга хавфли бўлган нурланиш Ер сиртига етиб кел- майди. Озон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисида 1985 й.да Вена конвенцияси, 1987 й.да Монреаль протоколи қабул қилинган. Бу ҳужжатларда хлорли совит- кичлар ва дезодорантлардан воз кечиш зарурлиги қайд этилган.

ОЗОНОСФЕРА — Ер сиртидан $10\text{—}50$ км баландликда жойлашган озонли атмосфера қатлами. Озон $20\text{—}25$ км ба-

ландликдаги О.да энг кўп тўпланади (к. Озон). О.да озоннинг ҳосил бўлиши ва унинг баландлик бўйича тарқалишини фотохимёвий назария тадқиқ қилади. Озон Қуёш радиациясини кучли ютади, шунинг учун Қуёш радиациясининг биологик жиҳатдан анча фаол қисми Ер сиртига етиб келмайди. Радиацияни югиши натижасида О. қатламида т-ра анча кўтариледи. О.даги озонни текшириш учун ҳар хил баландликда олинган ҳаво намунаси таҳлил қилинади. Ер сиртидаги ёки зонд ва ракеталар ёрдамида атмосферага олиб чиқилган оптик асбоблар (спектрофотометр ва б.)дан фойдаланилади. О. маълумотлари Қуёш радиациясининг Ер атмосферасида ютилиш табиати ўрганишида жуда муҳим.

ОЗУҚА БИРЛИГИ — молларга едириладиган ем-хашак тўйимлилигини бел-гилловчи ўлчов бирлиги. О.б.нинг 1кг қуруқ сули тўйимлигига тенг қилиб олинган. Бошқа ем-хашаклар тўйимлилиги шунга таққослаб бақоланади. Мас, 1 кг қуруқбеда 0,5; арпа 1,15; 1 кг маккажўхори 1,4 О.б.га тенг. Қрра молларда ёғ тўпланишига қараб белгиланадиган бир О.б. тўйимлилиги 150 г ички ёғ тўпланишига ёки 1414 ккал га тенг. Ем-хашак тўйимлилиги баҳоланаётганда О.б.дан ташқари, унинг таркибидаги ҳазм бўладиган протеин, кальций, фосфор, каротин ҳамда витаминлар ҳам назорат қилинади. Амалда ем-хашак тўйимлилиги кўрсатилган махсус жадваллардан фойдаланилади. АҚШ, Германия, Буюк Британия ва б. мамлакатларда озуқа таркибидаги ҳазм бўладиган озиқ моддаларга қараб баҳрланади (яна қ. Ем-хашак тўйимлилиги).

ОЗУҚА НОРМАСИ - ҳайвонлар ҳаётини сақлаш ва махсулдорлигини ошириш учун зарур озуқа моддаларнинг кундалик миқдори. Чорвачилик махсулотларини кўплаб етиштириш ва ем-хашакдан оқилона фойдаланиш молларга берилладиган ем-хашакнинг сифати ва миқдорига, ҳайвонларнинг озуқага бўлган талаби ҳамда ҳўжалик шароити-

га боғлиқ. Молларга озуқа бел-гиланган норма асосида бериледи. Озу-қанинг нормадан ками ҳам, кўпи ҳам ҳайвонларга салбий таъсир этади. Амалда қўлланиш учун тавсия қилинган ҳозирги О.н. ҳайвонларнинг озуқа моддаларга бўлган умумий талаби асосида тузилиб, озуқа бирлиги б-н ифодаланади; шунингдек, ҳазм бўладиган протеин, кальций, фосфор, каротин, ош тузи нормаларидан ташқари 1985 й.дан бошлаб ҳайвон турига қараб — фер-ментлар, витаминлар, углеводлар, микроэлементлар каби 30 га яқин турли биологик фаол моддалар ва кўшим-чалар кўрсатилади.

Ёғлилиги 4% 1 л сут ҳосил бўлиши учун тахм. 0,5 озуқа бирлиги сарф бўлиниши инobatга олиб, соғин сигарлар учун О.н. ҳисоблаб чиқилади. О.н. доимий бўлмай, шароитга ва ишлаб чиқариш режасига қараб -қайта кўриб чиқилади, лозим бўлса ўзгартирилади.

ОЗУҚА РАЦИОНИ — молларга маълум вақт (кун, ой, мавсум)да бердириладиган ем-хашак. О.р. озуқа нормаси асосида тузилади; бунда ҳўжаликда мавжуд ем-хашакнинг тури, тўйимлилиги, чорва молларининг ёши, соғломлиги, махсулдорлиги, иштаҳаси ва б. индивидуал хусусиятлари эътиборга олинади. О.р. протеин, аминокислота, кальций, фосфор ва ош тузига бой бўлиши керак. О.р. белгилашда ўргача иштаҳали чорва моллари кўзда тутилади. Уларнинг нормал овқат ҳазм қилишни таъминлаш учун рационда ем-хашак нисбати тўғри белгиланиши лозим. О.р. таркибидаги турли озуқаларнинг фоизда ифодаланган миқдори рацион тузилмасини кўрсатади. О.р., одатда, ҳар ойда янгидан тузилади.

ОИДИУМ (лот. oidium; юн. ооп — тухум) — токнинг замбуруғли касаллиги, бутун вегетация давомида ток тупининг кўк қисмини зарарлайди (қ. Қул, Раға).

ОИЛА — никоҳт ёки туғишганликка асосланган кичик гуруҳ. Унинг аъзолари рўзгорининг бирлиги, ўзаро ёрдами ва маънавий масъулияти б-н бир-бирига боғланган. О.нинг энг муҳим ижтимо-

ий вазибалари — инсон зотини давом эттиришдан, болаларни тарбиялашдан, О. аъзоларининг турмуш шароитини ва бўш вақтини самарали уюштиришдан иборатдир. Оилавий муносабатлар нисбатан мустақил ҳодиса саналсада, жамиятдаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий муносабатлар б-н белгила-нади ва улар таъсирида ўзгариб боради. Шунга мувофиқ, ҳар бир жамият ўзгариб мос О. типини, оилавий муносабатларни ўрнатади.

О. жамият тарихида азалдан мавжуд бўлмаган. Ибтидоий жамоа тузумининг биринчи босқичида, кишилар тўда-тўда бўлиб яшаётган даврда жинслар орасида-ги муносабатлар му-айян тартиб-қоидага эга бўлмай, тўдадаги барча эркаклар ва аёллар бир-бирларига умумий эр-хотин ҳисобланган. Тарихий тараққиёт жараёнида жинсий муносабатлар аста-секин муайян тартибга солина бошланди. Дастлаб ота-она б-н фарзандлар, сўнгра ака-ука ва опа-сингиллар орасидаги жинсий муносабатлар тақиқланиб гуруҳли О. пайдо бўлган. Лекин, бу О.ларда ҳали эр-хотин никоҳи бар-қарор алоҳида ҳўжаликка эга бўлмаган. Бу даврда табиий омил ўз вази-фасини тугаллади, яъни жинсий муносабатлар доирасидан қон-қарин-дошлар истисно қилинди, жинсий муносабатлар фақат бир эркак ва бир аёл муносабатига айланди (яна қ., Патриархал оила, Полиандрия, Полигамия, Полигиния).

Ижтимоий и.ч. — чорвачилик ва дехқончиликнинг ривожланиши б-н эркаклар меҳнатининг қадри ошди, маҳ-сулот и.ч.да улуши ортди, бинобарин, уларнинг ижтимоий мавқеи ҳам тубдан ўзгарди. Мавжуд қоида тартиблар — фарзандларнинг онагагина тегишли бўлиши, она мулкига меросхўр саналиши эркакларнинг янги мавқеига зид келиб қолди. Натижада ота ҳуқуқига асосланган патриархал О. вужудга келди. Шундай қилиб, ҳоз. индивидуал О.нинг ўтмишдоши — моногам О. вужудга келган (қ., Моногамия).

О. халқнинг, жамиятнинг ҳаёти, турмушига оид урф-одатларни ўзида синовдан ўтказди. Яхшиларини ўз бағрида асраб-авайлаб келажак авлодларга етказди. О. ўз фарзандларини тарбиялаб, уларга умуминсоний қадриятларни сингдириш б-н уларга бошланғич ижтимоий йўналиш беради. Ўз фарзандларини катта оқимга — жамиятга қўшиш б-н эса О. жамият йўналиши, иқтисо-диёти, маданияти ва маърифатини ҳам белгилашга ўз таъсирини кўрсатади. Шунинг учун ҳам Шарққа О. қадим-қадимдан муқаддас қўрғон ҳисобланиб келинган. Хусусан, ўзбек О.ларининг серилдизлик, сербутоқлик хусусиятлари ҳозир ҳам сақланиб турибди. Ўзбекларда О.ларнинг муайян турмуш тарзи шаклланиб ҳаётий тажриба орттириб бориши, тежамли ва саришта рўзгор тутиши, фарзандларни одобли, маънавий етук бўлиб камол топишида кексалар, ота-онанинг роли катта. ўзбек О.лари ўзларининг мустақамлиги, саран-жом-саришталиги, болажонлиги, қариндош-қондошлик ришталарини ҳурмат қилиши, меҳр-оқибатли ва б. қадриятлари б-н ажралиб туради (қ. Оила тарбияси).

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги туфайли халқимизнинг азалий миллий урф-одат ва маросимлари қайтадан тиклана бошланди, бу удумлар О.ни мустақамлашда муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистон ҳукумати О. масалаларига давлат сиёсати даражасида бажарилиши лозим бўлган устувор вазифа сифатида қарайди. ЎЗР Конституциясининг 63-моддасига қура, О. жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланади, у жамият ҳдмда давлат томонидан муҳофазада бўлиш ҳуқуқига эга. Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича бошқа қонуний ҳужжатлар ҳам қабул қилиниб, амалий тадбирлар белгиланган. Жумладан, «Қам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида» 1994 й. 22 авг.да фармон чиқарилиб, муҳтож оилаларга моддий ва маънавий ёрдам беришнинг қўлами кенгайтирилди. О.ни

жамиятнинг равнак топилишидаш тутган ўрни ва иштирокини янада ошириш, О.ларнинг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий-ахлоқий манфаатларини ва фаровонлигини яхшилашни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш ҳамда изчил таъминлаш мақсадида ЎзР Президентга 1998 й.ни «О. йили» деб эълон қилди. Шунга асосан, О. манфаатларини таъминлаш борасида амалга ошириладиган тадбирлар тўғри-сида давлат дастури ишлаб чиқилди. ЎзР Хотин-қизлар кўмитаси хузурида Республика «Оила» илмий-амалий маркази ташкил этилди. Оилавий ҳаёт масалаларини ҳуқуқий тартибга солишга бағишланган Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси қабул қилинган.

Ад.: Ризоуддин ибн Фахриддин, Оила, Т., 1991.

Очия Бурцев, Акмал Саидов.

ОИЛА (Familia) — биол. систематикасида таксономик категория. Тузилиши ва келиб чиқишига кўра, бир-бирига яқин бўлган уруғлар (ўсимликларда туркумлар)ни бирлаштиради. Мушуксимонлар О.си мушуклар, қоплонлар, ге-пардлар уруғини ҳосил қилади. Айрим О.лар жуда кўп, бошқалари озроқ тур-кумларни ўз ичига олади. Мас, қоқидошлар 1000 га яқин, анордошлар 1 та туркумдан ташкил топган. О.нинг лотинча номи типик уруғнинг лотинча номига *idae* (зоология ва ви-русологияда) ва *aceae* (ботаника, микология, бактериологияда) қўшимчасини қўшиш орқали ҳосил қилинади. Йирик О.лар баъзан кенжа О., трибалар ва кенжа трибаларга ажратилади. Кенжа О.нинг лотинча номи уруғ номига *inae* қўшилишидан ҳосил бўлади. Ўзаро яқин О.лар зоологияда туркумларга ёки ботаникада тартибларга бирлаштирилади.

ОИЛА КОДЕКСИ (ОК) - оилавий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиб, оила аъзолари (яъни, эр-хотинлар, ота-оналар, болалар, шунингдек, фарзандликка олувчилар ва фарзандликка олинувчилар ва оиланинг бошқа

аъзолари) ўртасидаги шахсий ва мулкӣ муносабатларни тартибга солувчи ва мустаҳкамловчи қонун ҳужжати. Ҳуқуқнинг алоҳида тармоғи ҳисобланган оила ҳуқуқининг махсус манбаидир. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ОК Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1998 й. 30 апр.даги қарори б-н тасдиқланиб, ушбу йилнинг 1 сент.дан амалга киритилди. Эътиборли-си, ОК мамлакатимизда «Оила йили» деб эълон қилинган йилда қабул қилинган. Кодекс 8 бўлим, 30 боб, 238 моддадан иборат. Амалдаги ОК бир қатор оилавий ҳуқуқий муносабатларни ян-гича ҳал этган. Чунончи, миллий не-гизларга асосланганлиги (қуда-андачилик, қариндош-уруғчилик, бобо-бувилар ва набиралар ўртасидаги муносабатларнинг ян-гича талқини), умуминсоний кадрятлар акс этганлиги (никоҳ шарт-номаси интининг киритилиши, никоҳланувчи шахсларнинг тиббий кўриқдан ўтказилиши) каби ҳоллар.

ОИЛА ПУДРАТИ — меҳнатни ташкил этишнинг ички хўжалик шакли, жа-моа пудрати кўринишларидан бири. Бунда оила пудратчи бўлиб шартнома тузади. Шунингдек, О.п. томоилида қариндошчилик алоқалари бўлмаган кичикроқ жамоалар (5 кишигача) ҳам ишлаши мумкин. Хўжалик б-н О.п. муносабатлар пудрат шартномаси б-н келишиб олинади. О.п.да ишлаётган жа-моа и.ч. воситаларидан фойдаланади. Улар етиштирган маҳсулот ширкат хўжалиги мулки ҳисобланади. О.п.да ходимлар фақат маҳсулот и.ч. б-н банд бўлади, молиявий ва моддий-техника таъминоти, қурилиш, маҳсулот топшириш, ижтимоий ва агрозоотехника хизмати масалаларини хўжалик раҳбари-яти ҳал этади.

О.п. илгаридан пахтачилик, яйлов чорвачилиги, пиллачилик, мевачилик ва сабзавотчилик, тамакичилик каби қўл меҳнати кўп талаб қилинадиган тармоқлар қўлланиб келинган. Ҳоз. шароитда О.п. ишлаб чиқариш жараёнлари механизациялашган соҳаларда ҳам кенг

қўлланилмоқда. О.п. жамоа пудрати имкониятлари б-н бирга ўзига хос хусу-сиятларга эга, мас, меҳнатга ҳақтўлашни соддалаштиради, чунки ҳар бир ходимнинг меҳнатда иштироки коэф-фициентини ҳисобга олишга зарурат қолмайди. О.п. болаларнинг меҳнаттарбиясига ижобий таъсир кўрсатади, шахсий ва ижтимоий и.ч.ни кўшиб олиб бориш учун қулай шароит яратади.

Қ.х. корхоналари б-н муносабатлар хўжалик ҳисоби асосида қурилади. О.п.да ишлаётганларга, имкониятига қараб, и.ч. воситалари (ер, техника ва б.) ни узок (3 й.дан кам бўлмаган) муддатга ижарага берилади. Ажратилган ресурслар доирасида маҳсулот и.ч. бўйича ўзаро келишилган вазифалар белгиланади, иқтисодий санкциялар келишиб олинади. Аник, и.ч. шароитидан келиб чиқиб, иш ва дам олиш ре-жимини оиланинг ўзи тартибга солади. Оилавий меҳнат характери ялпи даромадга қараб ҳақ тўлаш кўпроқ тўғри келади, бунда қ.х. корхонаси оила етиштирган маҳсулотни сотиб олади, оила эса, ўз навбатида, маҳсулот етиштириш учун сарфланган моддий воситаларга ҳақ тўлайди. Даромад б-н харажатлар ўртасидаги фарқ меҳ-натга ҳақ тўлашга сарфланади. Оила ижара пудратида ҳам ишлаши мумкин. Бунда оила ер, техника, чорва ва б. и.ч. воситаларини узок, муддатга ижарага олиб, мустақил хўжалик юрита-ди ва хўжалик даромадидан ўз ҳиссасини олади.

ОИЛА ТАРБИЯСИ — оилада ота-она, васий ёки катта кишилар томонидан болаларни тарбиялаш. Ёш авлоднинг ҳар томонлама ривожланишида муҳим ўрин тутади. О.т.да доимий тарбиявий таъсирчан куч — оилада руҳий хотир-жамлик, самимий муносабат, ота-она обрўсининг юқори бўлиши, болаларга талаб қўйишда оила катталари ўртасидаги бирликнинг сақланиши, бола шахсини меҳнатга тарбиялашга алоҳида эътибор бериш, болани севиш ва иззатини жойига қўйиш, оилада қатъий режим ва кун тартибини ўрнатиш, боланинг

ёш ва шахсий хусусиятлари-нл ҳисобга олиш, боладаги ўзгаришларни кузатиб бориш, ундаги мустақилликка интилиш ва ташаббускорлик сифатларини қўллаб-қувватлаш ва х.к. Оила қанчалик тартибли, унинг аззолари ўртасидаги муносабат самимий бўлса, О.т. ҳам шунчалик муваффақиятли бўлади. О.т.да ота-она обрўси, уларнинг кузатувчанлиги, сезгирлиги, ҳозиржавоблиги муҳим тарбиявий аҳамиятга эга. О.т.да тарбия жараёни зерикарли, қуруқ насихатгўйликдан иборат бўлиб қолмаслиги лозим. Бола ҳаётининг кўп қисми оилада ўтади. Шу боисдан мавжуд анъаналар, урф-одатлар, расм-русумлар ва маросимларнинг ижобий таъсирида бола аста-секин ка-мол топиб боради. Анъана ва маросим О.т.нинг қудратли қуролидир. О.т. ижтимоий тарбия б-н узвий алоқада бўлсагина, қутилган натижаларга эришиш мумкин. О.т.да ютуқларга эришиш ота-оналарнинг педагогик билимларга эгалиги, О.т. бўйича тажрибалар алма-шиши, ота-оналарни тарбиявий ишларга қизғин жалб қилишга ҳам боғлиқдир. Ҳар бир ота-она О.т.да ўзларининг бурч ва масъулиятларини чуқур англашлари лозим. Нормал оилавий муҳит, болани китоб ўқишга, меҳнат қилишга ўз вақтида жалб этиш ҳам О.т.нинг муваффақияти гаровидир. Оилада ота ёки онанинг йўқлиги ёки улардан бирининг кетиб қолиши О.т.га катта зарар етказиши мумкин. Уларнинг болага берадиган тарбиявий таъсир кучи йўқолади, О.т.даги мувозанат бузилади. Бундай шароитда бола қалби қат-тиқ жароҳатланади, у тажанг, сержахл, қўпол, дағал бўлиб қолади, катталарга ишонмай кўяди, ўқиши пасайиб кетади. О.т.да отанинг обрўси катта аҳамиятга эга. Болаларни баркамол инсон қилиб етиштиришда мактабни оила б-н боғламасдан муваффақиятга эришиб бўлмайди. Шунинг учун О.т.да мактаб ва ота-оналар ўртасидаги таълимтарбияга оид бирликдаги ишлари катта аҳамиятга эга. Ота-оналарнинг ўқитувчилар б-н бўлган учрашувларида айтилган фикрлар, айниқса

кимматлидир. Чунки улар ўз фарзандлари тўғрисида кўпроқ нарсаларни билиб оладилар. Шунинг учун бола тарбиясининг туб моҳиятини тушунган ҳар бир ота-она оила б-н мактаб ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга интилади. Бола мактабни тамомлашга қадар ота-она мактаб б-н яқин алоқа ўрнатилиши, фарзандининг дарсларини ўзлаштириши, хулқ-атворидан ҳа-бардор бўлиб туриши, тарбия масалаларида ўқитувчи, синф раҳбари б-н маслаҳатлашиб туриши, боланинг дарсдан сўнг нима б-н машғуллиги ҳақида ўқитувчи ва синф раҳбарини хабардор қилиб туриши лозим. Уз навбатида ўқитувчи ва синф раҳбари ҳам боланинг ўқиши, одоби, хулқи, мактабда ўзини тута билиши ҳақидаги маълумотларни ота-онага етказиши, зарурат туғилганда пайдо бўлган муам-моларни биргаликда ҳал қилиши зарур. Фарзанди мактабга борган ота-она мактаб жамоасининг аъзоси бўлиб қолиши керак. Ўқитувчи ва синф раҳбари ҳам ўз ўқувчисининг оиласи б-н мустаҳкам ҳам-корликни йўлга қўймоғи лозим. О.т.да ота-оналарнинг маҳалла фаоллари, меҳнат фахрийлари б-н ҳамкорликлари ҳам муҳим. О.т. фарзандларнинг ҳар томонлама камол топиши учун қулай шароитлар яратилсагина муваффақиятли бўлиши мумкин. О.т.да ҳар бир оила ўзига хос хусусиятларни намोён қилади.

Ад.: КаримовИ.А., Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори, Т., 1997; Абдулла Авлоний, Туркий гулистон ёхуд ахлоқ, Т., 1992; Ғайбуллаев Н. Р. ва б., Педагогика, Т., 1999.

Гулнора Иброҳимова.

Ой — Ернинг табиий йўлдоши; Ерга энг яқин осмон жисми, ундан ўртача узоклиги 384400 км. Астрономик белгиси О. Ой орбитаси эклиптика текислигига ўртача $5^{\circ}8'43''$ бурчак остида ётиб, $4^{\circ}58'$ дан $5^{\circ}20'$ гача ўзгариб туради. Ой Ер атрофида ғарбдан шарққа ҳаракатланиб, бирор юлдузга нисбатан тўла айланиш даври унинг сидерик (ёки юлдуз) даври деб

аталади. Бу давр 27,32 ўртача Куёш суткасига тенг. Ой орбитасининг эклиптика текислиги б-н кесишиш нуқталари унинг чиқиш ва тушиш тугунлари дейилади. Ой тугунлари эклиптика бўйлаб Ойнинг ҳара-катиға қарама-қарши йўналишда (яъни ғарбга томон) силжиб боради ва 18 йилу 7 ой (6793 сутка)да эклиптикани тўла бир марта айланиб чиқади. Ойнинг бирор тугундан чиқиб, яна шу тугунга қайтиб келиши орасида ўтган вақт аждар ойи дейилиб, у ўртача 27,21222 сут-кага тенгдир. Куёш ва Ой тутилишларининг даврийлиги шу ой б-н боғлиқ.

Ой ўз орбитаси б-н ўртача $83^{\circ}20'$ бурчак ташкил этувчи ўқ атрофида айланади. Унинг ўз ўқи атрофида айланиш даври (27,32 сутка) сидерик ой (даврга тенг, шу сабабли Ой ҳамма вақт Ерға бир томони б-н «қараб» туради. Бу даврларнинг бир хил бўлиб қол-ганлиги тасодифий эмас. Ернинг тортиш кучи Ойнинг ўз ўқи атрофида айланишиға таъсир кўрсатиб (секинлатиб), миллион йиллар давомида уни Ер атрофида айланиш давриға тенглаштирилган.

Ой уз ўқи атрофида текис айлангани холда Ер атрофида айланиш орбитасининг турли нуқталарида унинг тезлиги турлича бўлади, натижада Ердан Караганда Ой бир оз тебраниб ҳаракатлангандай кўринади. Тебраниш узунлама бўйича $7^{\circ}54'$, кенглама бўйича $6^{\circ}50'$ ни ташкил этади. Бундай тебраниш либрация дейилади.

Ой шар шаклида бўлиб, радиуси 1737 км, яъни 0,2724 Ернинг экваториал радиусиға тенг. Ой сирги майдони $3,8\cdot 10^7$ км²ни, ҳажми — $0,0743 = \frac{1}{49}$ Ер ҳажмини ташкил этади. Ой сиргидаги нуқталарнинг радиусини ўлчаш учун либрацияға асосланган кучсиз стереоскопик эффектдан фойдаланилади. Либрацияни ўрганиш Ой эллипсоидининг бош ярим ўқлари фарқини аниқлашға имкон берди. Ойнинг кутбий ўқи Ерға йўналган экваториал ўқдан 700 м, Ерға томон йўналишға перпендикуляр йўналишдаги экваториал ўқдан эса 400 м кичик. Шун-

дай қилиб, Ернинг тортиш кучи таъсирида Ой шаклида Ерга йўналган кабариклик ҳосил бўлган. Ердан учирилган сунъий йўлдошлар ҳаракат траекторияларини ўрганиш асосида Ой массаси энг аниқ ҳисобланган: у Ер массасидан 81,3 марта кичик, яъни 7,35-1025 г. Ўртача зичлиги 3,34 г/см³ (0,61 Ер ўртача зичли-ги)га тенг. Оғирлик кучининг тезланиши, Ой сатҳида Ердигидан 6 марта кичик, яъни 162,3 см/с² бўлиб, Ой сатҳидан ҳар бир км кўтарилган сари 1 0,187 см/с² га камайиб боради. Ойда биринчи космик тезлик 1680 м/с, иккинчи космик тезлик 2375 м/с. Ойнинг тортиш кучи кичик бўлганлиги сабабли, унинг атрофида газ қобиғи ва эркин ҳолдаги сув бўлиши мумкин эмас.

Ой сирти бирмунча қора-оқ рангда, унинг альбедоси (нурни қайтариш даражаси) 0,073, яъни Қуёшдан тушаётган нурларнинг фақат 7,3% ини қайтаради. Ойнинг Ердан ўртача узоқликдаги кўринма юлдуз катталиги 12,7. Тўлин Ой Қуёшга қараганда 465000 марта хира. Ойнинг ўз ўқи атрофида Қуёшга нисбатан бир марта тўла айланиш даври синодик ой дейилиб, у 29,53059 суткани ташкил этади. Ойнинг бошқа фазаларида эса унинг ёритилиши янада кам. Мас, 7 ва 22 кунлик Ой ёруғлиги тўлин Ой ёруғлигининг 8% ига тенг. Ойнинг ранг кўрсаткичи +1,2. Ой ўз ўқи атрофида Қуёшга нисбатан бир синодик ойда бир марта тўла айланиб чиқали. Шунинг учун Ойда бир кундузи ва кечаси салкам 15 сутка давом этади. Ойда атмосфера бўлмаганлиги учун тупроғи т-раси кундузи (Қуёш кўринишига нисбатан) +120°, кечаси — 150° гача боради. Радиотўлқинлар ёрдамида кузагиш шуни кўрсатдики, Ой тупроғи т-расининг бундай ўзгариши фақат сиртки қатламларга хос бўлиб, бир неча дм чуқурликқа т-ра деярли ўзгармайди.

«Ой географияси»ни селенография фани ўрганади. Ойнинг мукамал хариталари тузилган. Айниқса, Ойнинг Ердан кўринадиган томони яхши ўрганилган,

сиртидаги 32000 та турли тоғ, кратер ва денгизларга ном берилган. Бундан ташқари, 200000 га яқин майда номланмаган тузилмалар Ой харитасига туширилган (1-расм). Қувватли телескопларда Ой сиртида катталиги 100 м келадиган тошлар ёки ёриқларни кўриш мумкин (2-расм). Оддий кўз б-н Ой дискида «денгизлар» деб номланган катта-катта қора доғлар кўри-нади. Денгизлар четидаги кичик шохобчалар «култиқлар», катта ёруғ доғлар «қитъалар» ва ўртача ёруғликдаги доғлар «ботқоқликлар» деб аталади. Бундай номларни 17-а.да яшаган италиялик астроном Риччоли таклиф қилган. Ойни биринчи марта 1610 й.да Г. Галилей телескопдан кузатган, 1647 й.да Я. Гевелий (Гданьск) биринчи Ой харитасини тузган. Ой денгизлари ўртача сатҳдан пастрок жойлашган, қитъалари эса, асосан, тоғли р-нлардир. Кузагишлар натижасида қитъа ва денгизлар бошқа-бошқа моддалардан ташкил топган, деган хулосага келинди. Ойдаги энг катта денгиз «Бўронлар океани» деб аталади. Ой харитасида «Мўл-қўлчилик денгизи», «Сокинлик денгизи», «Булулар денгизи», «Равшанлик денгизи», «Ёмғирлар денгизи», «Москва денгизи», «Орзу денгизи» каби номлар бор.

Ой сирти телескопда бениҳоя нотекис, ўнқир-чўнқир бўлиб кўринадиди (3-расм). Айниқса қитъаларда зич жойлашган ва баъзан «денгизлар»да учрайдиган айлана ёки эллипс шаклидаги ҳалқасимон тоғлар кўп. Диаметрлари бир неча юз м дан бир неча юз км гача келадиган ҳалқасимон тоғларнинг 30000 тадан ортиғи Ой хариталарида акс эттирилган.

Баъзи ҳалқасимон тоғлар қорамтир моддалар б-н қопланган. Уларга цирклар деб ном берилган. Циркларнинг максимал диаметри 250 км гача этади. Ой шарсимон бўлганлиги сабабли, катта циркларнинг ичи телескопда кабарик булиб кўринадиди. Ҳалқасимон тоғлар орасида, марказий қисмида чудили тепаликлар бўлган тоғлар ажралиб туради. Улар кратерлар деб аталади. Одатда, кратерлар

цирклардан кичик бўлади, лекин диаметри 100 км га етадиганлари ҳам учрайди.

Ойда тизма тоғлар кратерлардан камроқ учрайди. Ойдаги тизма тоғларга Ердаги тоғларнинг номлари берилган. Мас, Ой хариталарида Альп, Карпат, Олтой, Кавказ ва б. тоғлар бор. Ойнинг Жан. кутби атрофида тоғлар бенихря кўп, баланди Лейбниц тоғи — 9 км. Ойнинг бизга кўринмайдиган томонида тоғли жойлар куп, кррамтир текислик ва денгизлар жуда кам. Ой орқа томонининг китбазларида диаметри 200—500 км ли катта-катта кратерлар куп. «Зонд-3» ёрдамида олинган 5 млн. км² га яқин ҳудуд акс эттирилган фотосуратда 484 тадан ортик кратер бор.

Ой сунъий йўлдошлари ёрдамида Ойдан келтирилган айрим вулкон жинсларининг ёши қарийб 4,5 миллиард йиллиги аниқланди. Бу йиллар давомида Ойнинг тузилиши, физик табиати, кимёвий таркибида катта ўзгаришлар юз берган. Лекин шулар асосида Ойнинг пайдо булиши ҳақида узил-кесил бирор фикр айтиш қийин. Ойнинг пайдо бўлиши ва тараққиётини муҳим маълумотларга таянган илмий гипотезалар асосида космогония фани тушунтиради.

Ойни тадқиқ қилишнинг янги босқичи Ойга сайёраларо автоматик станциялар (САС)ни учуришдан бошланди. Ойни «Луна» ва «Зонд» типигада САСлар б-н, «Лунар Орбитер», «Сервейер» ва асосан, «Аполлон» дастури ёрдамида тадқиққилинди. Ойнинг тўлиқ харитаси ва глобусини яшаш имкони туғилди. 1966 й. 31 янв.да учурилган СССРнинг «Луна-9» КК 1966 й. 3 фев.да Ойга биринчи марта юмшоқ кўндирилди. Унинг ёрдамида О. панорамаси Ерга узатилди. Ой атрофида айланувчи сунъий йўлдош 1966 й. 31 мартда учурилган «Луна-10» ст-яси б-н бошланди. У 1966 й. 3 апрелда Ойнинг биринчи сунъий йўлдошига айлантирилди. Ойга кўндирилган САСлар Ой тупроғини, унинг кимёвий таркибини ва механик хоссаларини, физик шароитини ўрганишга имкон берди. Маълум

бўлишича, Ой сиртки қисмининг зичлиги 1,1 — 1,2 г/см³ бўлиб, 1 кг/см³ нағрузкага чидайди. 1969 й. 21 июлда Ойга биринчи марта америкалик астронавтлар Н. Армстронг ва Э. Олдрин «Аполлон-11» (АҚШ) космик кемаси ёрдамида учурилди ва Ой сиртига кўндирилди. Кейинги «Аполлон»ларда учурилган 18 та астронавtdан 10 таси О.га кўндирилиб, улар О.да текшириш олиб бордилар (5-расм) ва у ердан бир неча юз кг тупроқ, тоғ жинслари, кристаллар намуналарини Ерга олиб тушдилар (к. «Аполлон»). 1970 й. 20 сент.да «Луна-16» ст-яси Ой тупроғини 35 см чуқурликкача қазиб, ундан олинган намуналарни Ерга олиб келди. Ой туп-роғи ва жинсларидан намуналар кейинчалик «Луна-20» ва «Луна-24» автоматик станциялар томонидан ҳам келтириб ўрганилди (к. «Луна»). Ой сиртининг физик шароитлари, тупроқ намуналари, шунигдек, СССРнинг «Луноход-1,2» («Луна-17» томонидан Ойга 17.11.1970 ва «Луна-21» томонидан 16.1.1973 й.да элтилган) и.т. лабораториялари томонидан ҳам яхши ўрганилди (к. «Луноход»). Бу аппаратлар ёрдамида Ойда иссиқлик оқимининг ўзгариши, магнит майдони, радиация даражаси, Қуёш «шамоли»нинг таркиби ва интенсивлиги ўрганилди.

Ойнинг космик аппаратлар кўндирилган ҳамма жойида Ой сатҳи региолит б-н қопланганлиги аниқланди. Региолит — юмшоқ кўнғир рангли тупроқ қатлами бўлиб, қалинлиги бир неча м дан бир неча ўн м гача. Региолитнинг баъзи бўлақларида метеорит зарралари топилган. Ерга келтирилган намуналар орасида икки турли жинсларни учратиш мумкин: вулкон жинслари (лавалар) ва метеоритлар тушганида майдаланган ва эриган жинслар (шиша синикдарини эслатувчи жинслар — брекчия). Вулкон жинсларининг асосий массаси Ердаги базальтларга ўхшайди. Уларда плагиоклаз, пироксен, ильменит, оливин, шпинель, циркон, апатит, металл темир ва мис учрайди. Шунигдек, Ойдан келтирилган наму-

наларда норит, анортозит, дацит ва калий, фосфорлар борлиги аникланди. Ой тупроғида кремний оксиди (SiO_2) 44% га яқинни, темир оксиди (FeO) — 19,5% ни, алюминий оксиди (Al_2O_3) — 14% ни, титан оксиди (TiO_2) — 4% га яқинини ташкил этади. Жинсларнинг барча турлари Ой қаърида узоқ вақт давом этган эриш жараёнида ҳосил бўлган. Ой жинслари қатор хоссалари б-н Ерникидан фарқ қилади. Уларда сув ғоят кам, натрий ва учувчи элементлар эса жуда оз микдорда учрайди, баъзи намуналарда титан ва темир жуда кўп.

Маматмуса Мамадазимов.

ОЙ (вақт) — Ойнинг Ер атрофида бир марта айланиши даврига яқин вақт оралиғи; ўлчов бирлиги. Қуйидаги турлари фарқ қилинади: 1) синодик О. — Ойнинг кетма-кет келган икки бир хил фазаси орасидаги (О. календарига асос қилиб олинган) вақт, 29 кун 12 соат 44 мин. 2,28 сек.; 2) сидерик О. — Ойнинг юлдузларга нисбатан икки кетма-кет келган бир хил вазияти орасида ўтган вақт, 27 кун 7 соат 43 мин. 11,51 сек.; 3) тропик О. — Ойнинг бир хил астрономик узунламалардан утиши орасида ўтган вақт, 27 кун 7 соат 43 мин. 4,68 сек.; 4) аномалистик О. — Ойнинг перигейдан икки марта кетма-кет ўтиши орасидаги вақт, 27 кун 13 соат 18 мин 33,16 сек.; 5) аждар О. — Ойнинг кўтарилиш тугунидан икки марта кетма-кет ўтиши орасидаги вақт, 27 кун 5 соат 5 мин. 35,81 сек. Григорий календарика бир йил 12 ойга бўлинади; бунда О.лар 28 (29), 30, 31 кундан иборат бўлади. Қуёш календарига (қ. Календарь) календар О. Ой фазаларига боғлиқ бўлмайди. Календарь О. узунлиги ҳам 28—31 кунга тенг бўлади.

ОЙ АВТОМАТИК СТАНЦИЯСИ - Ойни ва космик фазони тадқиқ қилишга мўлжалланган космик аппарат (КА). Ойдаги физик шароитни тадқиқ қилиш, Ой сатҳини ўрганиш, Ой жинсларининг кимёвий таркибини аниқлаш, механик хусусиятларини текшириш, т-ра ўзгаришини кузатиб бориш, Ойнинг маг-

нит майдони ва ра-диациясини ўрганиш, Ойдаги сейсмик тўлқинларни қайд қилиш аппаратлари ва б. илмий аппаратлар, маълумотларни Ерга узатишга мосланган радиотелеметрик ва телевизион системалар б-н жиҳозланади. О. а. с. ва ундаги аппаратлар Ойдаги ўзига хос шароит (вакуум, т-ра-нинг катта диапазонда ўзгариши ва б.) га чидамли қилиб ясалди. Бортидаги аппаратлар электр энергиясини қисман Қуёш батареясидан олади. Биринчи О. а. с. «Луна-9» ёрдамида 1966 й. 3 февда Ой сатҳига қўндирилди (қ. «Луна»). «Луна» (СССР) ва «Сервейер» (АҚШ) типидagi бир кан-ча космик аппаратлар Ойга қўндирилган. Яна қ. Ой сунъий йўлдошлари, Луноход.

ОЙ ЙИЛИ — Ой календарига асосий бирлик вазифасини ўтайдиган ва синодик ойга таянган вақт оралиғи. О. й.да 12 синодик ой бир йилни ташкил этади. Синодик ой 29,5306 сутка, яъни 29 кун 12 соат 44 мин. 3 сек. бўлгани учун бир О. й. 354,36702 кунга тенг. Шу боис, оддий О. й. 354 кундан қилиб олинади. Бирок 354 кундан ортан қолдиқ (0,36702) уч йилда яна бир суткадан ортгани туфайли, ўртача уч йилда бир марта О. й. узунлиги 355 кун қилиб олинади ва у кабиса йили дейилади (қ. Календарь).

ОЙ КАЛЕНДАРИ - қ. Календарь.

ОЙ СУНЪИЙ ЙЎЛДОШЛАРИ - Ой атрофидаги орбитага чиқарилган космик учиш аппаратлари. О. с. й. орбитаси барча сайёраларнинг йўлдошлари орбитасига ўхшайди. Орбитанинг Ой марказига энг яқин нуқтаси периселение, энг узоқ нуқтаси аполосение дейилади. Биринчи О. с. й. — «Луна-10» 1966 й. 31 мартда учирилган (қ. «Луна»). 1966—69 й.ларда ҳаммаси бўлиб «Луна» (СССР) типида бешта, «Лунар Орбитер» (АҚШ) типида бешта О. с. й. учиридди. О. с. й. ёрдамида Ой атрофидаги космик фазо, Ойнинг тортиш майдони ва радиация минтақалари ўрганилди, Ой сатҳининг фотосуратлари олинди, Ерга узатилди, телевизион камера ёрдамида Ойни доимо кузатиш имкони туғилди.

ОЙ ТУТИЛИШИ - Ой сатҳига Ер сояси тушганда юз берадиган ҳрдиса. Бу ҳодиса Қуёш, Ер ва Ойнинг бир-бирларига нисбатан эгаллаган вазиятларига боғлиқ. Ой Елдаги кузатувчига нисбатан Қуёшга қарама-қарши томонда (яъни тўлиной пайтига яқин) бўлса — О. т., Қуёш томонда (янги ой пайтига яқин) бўлса, Қуёш тутилиши юз беради. Ой б-н Қуёшнинг кўринма диаметри тахм. баробар. Ой Ердан энг узоклашганда 29°30», Ерга энг яқинлашганда 33° 30» бурчак остида кўринади. Ер Қуёшдан энг узоклашганда Қуёш гардиши ЗГ 20», Қуёшга энг яқинлаш-ганда эса 32° 30» бурчак остида кўринади. Демак, Қуёш тутилиши пайтида, тутилиш марказий бўлса, Қуёш дискини Ой тўла тўсиб қолиши мумкин. Ой ҳар 29,53 кунда Ер атрофини Қуёшга нисбатан тўла бир марта айланиб, Қуёш ва қарама-қарши томонда бир мартадан бўлади. Аммо Ойнинг орбита текислиги Ернинг Қуёш атрофида айланиши орбита (эклиптика) текислиги б-н устма-уст тушмай, у б-н 5°, 09° бурчак ташкил этганлиги сабабли, О. т. ҳар ойда юз бермайди. Ойнинг янги-ой ва тўлиной фазалари Ерҳамда Қуёшни бирлаштирувчи тўғри чизикдан юқорида ёки пастда содир бўлади. Ой орбитасининг эклиптика текислиги б-н кесишиш нуқталари чиқиш ва тушиш тугунлари дейилади. Икки кетма-кет келган янгиой (ёки тўлиной) орасида ўтган вақт 29,53 кун бўлиб, бу даврда Қуёш эклиптика бўйлаб 29° га силжийди ва Қуёш тугунлардан ўтиш пайтида бир марта, баъзан икки марта Қуёш тутилиши юз беради. О. т. юз бермаслиги ҳам мумкин. Қуёш тутилишлари кетма-кет икки марта тутилиш чегараларида рўй берса, О.т. кузатилиши шарт. Демак, тутилиш ҳодисаси гурукли тарзда рўй беради. Гуруҳда энг камида битта Қуёш тутилиши, купи б-н учта Қуёш — Ой — Қуёш тутилишлари юз беради. Йилига 4—5 марта Қуёш тутили-ши, 2—3 марта О. т. рўй беради. Қуёш тутилиши ва О. т. кетма-кетлиги 18,6 йиллик давр б-н такрорланиб туради

(қ., Сарос). О. т. Елда Ой кўриниб турган барча нуқталарда кузатилади. Ойнинг тўла тутилиши 2 соатча давом этади.

ОЙ ФАЗАЛАРИ - Ойнинг Ер атрофидаги ҳаракатланиши даврида Қуёшга нисбатан эгаллайдиган вазиятлари. Ой ўзидан нур чиқармайди, уни Қуёш нури ёки Қуёш нурунинг Ердан қайтган қисми ёритиши мумкин, шу туфайли Ойнинг фазода Қуёшга ва Ерга нисбатан қандай ҳолатда туришига кўра, у ердан қараганда турли шаклда кўринади. Ҳар ойда Ой тахм. Ер б-н Қуёш орасидан ўтади ва Ерга ўзининг қоронғи томони б-н туради. Бунга астрономияянги ой дейилади. 1—2 кун (сутка) дан сўнг Қуёш ботгач, осмоннинг ғарбий қисмида Ой ингичка ўроқ шаклида кўринади, бу халқ тилида ҳилол ёхуд янгиой (фан тилида — визуал янгиой) дейилади. Бунда Ойнинг қолган қисмини Ер ўзининг кундузги ярим шаридан қайтган Қуёш нуллари б-н хира кулранг равишда ёритиб туради. 7 кундан кейин Ердан Ойга ва Қуёшга томон йўналишлари орасидаги бурчак 90° га тенг бўлади, бунда у ярим «кулча» шаклида кўриниб, Ойнинг бу фазаси биринчи чорак дейилади. Тахм. 14—15 кунлик Ой Қуёшга қарама-қарши туриб, унинг Қуёш б-н ёритилган ярим сфераси тўлала-гича Ерга қарайди. Ойнинг бу фазаси тўлиной деб аталади. Бунда Ойни тўла ёруғ дойра шаклида куриш мумкин. Кейинги кунларда Ойнинг ғарбий томони «емирила бориб», 22-суткада фақат қабарик томони шаркка қараган ярим дойра шаклида кўринади. Буни Ойнинг охириги чорак фазаси дейилади. 29,5 суткадан сўнг Ой яна астрономик янгиой фазасида бўлади. Икки кетма-кет келган янгиой орасида ўтган вақт Ойнинг синодик даври дейилиб, у 29,53059 суткага тенг. Синодик ой сидерик ойга Қараганда бир оз ортиқроқ, чунки шу давр орасида Ер ўз орбитасининг қисмини утади. Агар Қуёш Ой орбитаси тугунларининг би-ронтаси яқинида (ундан 16,5° дан кичик ей масофада) булганда янгиой ку-затилса, албатта Қуёш тути-

лади. Бу ҳодиса тулин ой пайтига тўғри келса, унда Ой тутилиши мумкин (қ. Ой тутилиши, Куёш тутилиши). Ой фазаларининг даврий ўзгариши ой календарларининг яратилиши учун асос бўлган (қ. Календарь).

Мамагмуса Мамадазимов.

ОЙБЕК (тахаллуси; асл исм-шарифи Муса Тошмуҳаммад ўғли; 1905.10.1 — Тошкент — 1968.1.7) — шоир, ёзувчи, адабиётшунос олим ва жамоат арбоби. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1965), Ўзбекистон ФА академиги (1943). Хунарманд-бўзчи оиласида туғилган. Дастлаб Оқмасжид маҳалласидаги эски мактабда (1911—17), сўнг Мунавварқори Абдурашидхонов ташкил этган «Намуна» мактабида (1918—21) бошланғич маълумот олади. Шундан кейин Навоий номидаги таълим ва тарбия техникум-интернатида таҳсил олгач (1921—25), Тошкент ун-тининг ижтимоий фанлар ф-тида (1925—27), Ленинград халқ хўжалиги ин-тида (1927—29) ўқийди ва оғир хасталикка чалингани сабабли яна Тошкентга қайтиб, Тошкент ун-тида уқишни тугатади (1930).

О. меҳнат фаолиятини талабалик йилларида бошлаб, урта мактаб, техникум ва ишчилар ф-лари (1925—27) да, Халқ хўжалиги, Қишлоқ хўжалик ва Педагогика ин-ларида тил ва адабиёт фанларидан даре беради, Тошкент ун-тининг иқтисод ф-тида эса ассистент сифатида хизмат қилади (1930—35). Айни пайтда Маданий қурилиш илмий тадқиқот ин-ти (1933) ва Фанлар комитети ҳузуридаги Тил ва адабиёт ин-тида (1934—37) илмий ходим бўлиб ишлайди. 1937 й.да Совет давла-ти қатагон сиёсатининг авж олиши О.нинг «миллатчи» ва «миллий итти-ходчилар»га хайрихоҳ киши сифатида ишдан ҳайдалиши ҳамда тазйикқа учрашига сабабчи бўлади. Камбағал оиладан чиққанлиги ва интернатда тарбияланганлиги туфайли қатагондан омон қолган О. 1938 й. охиридагина Ўзбекистон ўқув-педагогика нашри-ётига таржимон-муҳаррир си-

фатида ишга қабул қилинади. 1941—45 й.лар урушининг бошланиши б-н у яна номатлуб шахе сифатида қувғинга учрайди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг ташкил этилиши б-н академиянинг гуманитар бўлимига (1935—51), Ҳамид Олимжон вафотидан кейин эса Ёзувчилар уюшмаси хайъатига раис, «Шарқ юлдузи» жур.га бош муҳаррир (1945—59) этиб та-йинланади; Тил ва адабиёт ин-тининг директори (1950—52) ҳамда «Ўзбек тили ва адабиёти» жур.нинг бош муҳаррири (1958—68) вазифасини бажаради. 50-й.лар аввалида яна қатагон тўлкинининг бошланиши б-н О. инсульт хасталигига учрайди ва узок, давом этган хасталик оқибатида вафот этади.

О. адабий фаолиятини шоир сифатида бошлаган. «Чолғу товуши» деган биринчи шеъри 1922 й. «Армуғон» жур.да босилган. Бу вақтда у Чўлпон, шунингдек, «ёш усмонлилар» шеърияти таъсирида бўлиб, улар руҳидаги шеърларидан иборат «Туйғулар» (1926) ва «Кўнгил найлари» (1929) тўпламларини эълон қилган. О дастлабки ижодида даврнинг ўтқинчи мавзуларига ба-ғишланган сарбаст шеърлар яратган, уларнинг аксарияти «Машъала» (1932) тўпамидан ўрин олган. Кейинчалик шоир лирик туйғу ва кечинмалар тасвирига катта эътибор бериб, «кўнгил лирикаси» намуналарини яратишга интилди. Унинг бу борадаги изланишлари, айниқса, «Евгений Онегин» шеърий романини таржима қилиши (1936) жараенида орттирган тажрибаси туфайли ва А. С. Пушкин асарларидаги лиризм таъсирида яхши самаралар берди. О.нинг «Чимён дафтери» туркумига кирган, ўзбек табиатининг фусункор таровати ва бетакрор рангларини ўзига си-мирган шеърлари нафақат шоир шеърий ижодининг, балки умуман ўзбек лирикасининг шох намуналаридан бири бўлди. Шоир бу шеърлари б-н ўзбек шеъриятига ойбекона нафис лиризмни олиб кирди, нозик туйғу ва кечинмаларни тасвирлаш маданиятини янада мукаммаллаштирди, лирик шеърият тилини нафосат ёғдулари

б-н жилолантириб юборди.

Бир томондан, лирик ҳарорат, иккинчи томондан, эпик кўлам О. шеър-иятига хос хусусиятлардир. У лирик шеър-ият б-н бир қаторда дostonна-вислик соҳасида ҳам изланишлар олиб бориб, «Дилбар — давр қизи» (1932), «Ўч» (1933), «Бахтигул ва Соғиндик» (1934), «Қаҳрамон қиз» (1936), «Гулноз», «Камончи», «Навоий» (1937) сингари дostonларни езди. Шоир бу дostonлариди ўз даврининг қаҳрамони образини яратиш ва шу даврнинг муҳим ижтимоий-маънавий масалаларини кўтариш б-н бирга тарихий ўтмиш мавзуги ҳам му-рожаат этди. О.нинг лиро-эпик шеър-ият-даги дастлабки тажрибалари унинг катта эпик полотноларни яратишга қодир санъ-аткор эканини намойиш этади. «Уч» ва «Навоий» дostonлари эса яқин келажак-да яратажак «Қутлуғ қон» ва «Навоий» романлари учун ўзига хос эскиз вази-фасини ўтади.

Совет давлатининг адабий-маданий сиёсати натижасида 1937—38 й.ларда ёзувчилар ва уларнинг асарларига вуль-гар социологизм нуқтаи назаридан ён-дашиш тамойили кучайди. О.нинг «Чи-мён дафтари» туркумига кирган лирик шеърлари буржуа шеър-ияти намуналари, деб баҳоланди. Давлат сиёсати даража-сига кўтарилган бу ҳаракат оқибатида, бошқа шоирлар қатори, О. ҳам, «кўнгил шеър-ияти»га тамомила зид ўларок, «фажданлик шеър-ияти» деб аталган шеър-ият намуналарини яратишга мажбур бўлди. Шунга қарамай, О.нинг илм-фан ва техникани эгаллашга давъат этувчи ҳамда ватанпарварлик ва меҳнатсеварлик ғоялари б-н суғорилган «Ўзбекистон», «Днепрострой», «Фанга юриш», «Раи-са», «Қизлар» сингари ўнлаб шеър ва дostonлари 30—40-й.лар ўзбек шеър-иятида муҳим воқеа бўлди.

О. 40-й.лар охири — 50-й.лар бош-ларида «Қизлар» (1947) дostonидан ташқари, «Ҳамза» (1948), Покистон та-ассуротлари асосида «Зафар ва Заҳро» (1950) ва «Ҳақгўйлар» (1952) дostonла-

рини яратди. 60-й.ларда шахсга сиғиниш фожиалари фош этилиб, собиқ совет мам-лакатида «хрушчёвча» ҳарорат жилвала-ри курунганда, О. хасталигига қарамай, яна «соф лирика»нинг гузал намуналари-ни тақдим этади, Хиросима фожиасига бағишланган «Даврим жароҳати» (1952), «Гули ва Навоий» (1968) дostonларини ёзиш б-н бирга Амир Темур ва Бобур ҳақидаги лирик дostonларни ёзишга ки-ришади. Шоир узининг бу асарлари б-н 60-й.лар ўзбек шеър-иятида янги бадий тафаккурнинг бошланиши ва қарор топи-шига муҳим ҳисса қушади.

О.нинг насрий мероси 5 роман («Қут-луғ қон», «Навоий», «Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қораймас» ва «Улуғ йўл»), 4 қисса («Шонли йўл», «Нур қидириб», «Болалик хотираларим» ва «Бола Алишер») ҳамда бир қанча ҳикоя ва очерклардан иборат.

О.нинг роман жанридаги дастлабки тажрибаси — «Қутлуғ қон» асари ёзувчи ҳаётининг энг таҳликали кезларида, 1938 й.да, қисқа муддатда ёзилган ва 1940 й.да нашр этилган. Ёзувчининг болалик хотиралари б-н тўйинган бу асарда ўзбек халқининг 1-жаҳон уруши арафасидаги машаққатли ҳаёти қаламга олинган. Бу даврда, бир томондан, мустамлакачи-лик сиёсати, иккинчи томондан, ўлкага кириб кела бошлаган капиталистик муносабатлар туфайли меҳнатқашлар оммаси ғоят қашшоқлашган эди. Шун-дай вақтда сабр қосаси тўлган халқнинг норозилик намойиши б-н чи-қиши ёки кўзғолон кўтариши табиий эди. Чор ҳокимиятининг Ўрта Осиё аҳолисини мардикорликка олиш тўғрисидаги фар-мони 1916 й. кўзғо-лонининг гуруллаб ёниши учун бир туртки бўлди. О. роман-да Йўлчи бошлик, меҳнатқашлар, Мирза-қаримбой бошлик бойларнинг ўзаро му-носабатларини тасвирлаш орқали мазкур кўзғолоннинг келиб чиқиш сабабларини бадий таҳлил этди. Жамиятнинг шу даврдаги қутбланиш ҳолатини таъкид-лаб кўрсатиш мақсадида ва совет маф-курасининг талаби б-н бойлар образини,

айниқса, Мирзакаримбой образини яратишда қора бўёқлардан кўпроқ фойдаланди. 1937 й. тегирмонидан аранг омон қолган адибнинг романи бусиз нашр этиши амри маҳол эди.

О. бу асари б-н А. Қодирий, Чулпон ва С. Айний бошлаб берган тарихий роман-навислик анъанасини ривожлантириб, уни меҳнаткаш халқ характерини ўзида мужассамлантирган Йўлчи, Гулнор каби қаҳрамонларнинг ёрқин образлари б-н бойитди. «Қутлуғ қон» ўзбек адабиётидаги бадиий жиҳатдан энг юксак романлардан биридир.

О. шоир, носир, адабиётшунос олим сифатида ҳам Навоий ҳаётига кўп бор мурожаат этган. Унинг 1942 й. 2-жаҳон урушининг қизғин бир пайтида «Навоий» романини ёзиб тугатгани тасодифий эмас. Нафакат улуг шоир, балки 15-а.даги Хуросон ҳаётини ҳам пухта ўрганган адиб бу асарда Навоийнинг шоир ва инсон сифатидаги гуманизми — инсонпарварлик моҳиятини катта маҳорат б-н гавдалантириб берган. О. Навоий образини 15-а. Хуросонида рўй берган муҳим тарихий воқеалар фониди гавдалантирар экан, шу даврда Темурийлар давлатини ҳаракатга келтирган, кейинчалик эса уни таназулга олиб келган кучлар ва уларнинг ўзаро курашини ҳаққоний акс эттирган. О. мазкур асари б-н ўзбек адабиётида тарихий-биографик роман жанрини бошлаб, унинг асосий тамойилларини белгилаб берди. «Навоий» романи кейинчалик ўзбек адабиётида «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё» (О. Ёқубов), «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони» (П. Кр-динов) сингари тарихийбиографик романларнинг майдонга келишига замин ҳозирлади.

О.нинг насрий асарлари орасида ўзбек халқининг 2-жаҳон урушидаги жасорати тасвирига бағишланган «Қуёш қораймас» (1943—59) романи алоҳида эътиборга лойиқ. Адиб мазкур романини гарчанд Фарбий фронтга қилган сафаридан қайтибоқ ёза бошлаган бўлсада, уруш тўғрисидаги даҳшатли ҳақиқатни

айтиш иложи бўлмагани учун, уни 50-й.ларда — хасталик пайтида ёзиб тугатди. О. Бектемир ва унинг икки жанговар дўстининг образини яратиш орқали Совет давлатининг урушга тайёргарликсиз киргани ва саркардаларнинг кўпол хатолари туфайли миллионлаб кишилар, шу жумладан, ўзбек жангчиларининг «тўп еми» бўлаётгани ҳақидаги ҳақиқатни бадиий мужассамлантириб берди.

Адиб «Олтин водийдан шабадалар» (1949) романида урушдан кейинги давр қаҳрамони образини, «Қутлуғ қон» романининг давоми сифатида ёзилган «Улуғ йўл» (1967) асарида эса Йўлчи ва Гулнорларнинг 20-й.лардаги издошлари образини яратишга интилди.

О. қаламига мансуб роман ва қиссалар қайси давр ҳаётидан олинган булмасин, адиб шу давр ҳаётини мукамал урганган, айниқса, тарихий давр ва тарихий шахс ҳаёти б-н бирламчи манбалар асосида яқиндан танишган ёзувчи сифатида намоён булади. О.нинг насрий асарларига хос муҳим хусусиятлардан яна бири шундаки, у асар қаҳрамони ёки тарихий шахени Ватан ва халқ манфаатлари йўлида курашувчи, меҳнаткаш халқ орзу-армонларининг рўёбга чиқиши йўлида заҳмат чекувчи сиймо сифатида тасвирлайди.

О. озгина бўлсада, ўз кучини драматургияда ҳам синаб кўрди. У уруш й.ларида Чингизхон истилосига қарши кўтарилган халқ ҳаракатларидан бирига мурожаат этиб, ватандошларида фашизмга қарши кураш майлини рағбатлантирувчи «Маҳмуд Торобий» операси либреттосини ёзди (1944) ва шу мавзу бўйича драма адиби ва адабиётшуноси А. Дейч б-н ҳамкорликда эса рус тилида «Халқ қалқони» пьесалари устида ишлади. О. бу асарларида ҳам тарихий жараён қонуниятларини яхши билган, тарихга халқ манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашувчи йирик олим сифатида намоён бўлди.

О. адабий фаолиятининг муҳим қисмини адабиётшуносликка оид

тадқиқот ва мақрлалар ташкил этади. Ўзбек халқи тарихи ва ўзбек мумтоз адабиётининг улкан билимдони О. ўзининг адабий-танқидий фаолиятида адабиётимизнинг энг қад. давридан то ўтган асрнинг 60-й.ларига қадар кечган шаклланиш ва тараққиёт йўлига бағишланган кўплаб мақолалар эълон қилди. Бу мақолаларнинг катта бир қисми Алишер Навоий яшаган давр, шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган бўлиб, улар кейинчалик О.нинг «Навоий гулшани» мақолалар тўпламини ташкил этди. Бу мақолалар навоийшуносликнинг ўзбек адабиётшунослигининг муҳим бир соҳаси сифатида шаклланиши ва ривожланишига ҳисса бўлиб қўшилди. Шу б-н бирга О. Ёзувчилар уюшмаси ва Фанлар академияси гуманитар бўлимининг раиси сифатида Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ташкил этиш ва ўтказишга раҳбарлик қилди. А. Дейч б-н бирга рус тилида Навоийга бағишланган туркум мақолалар чоп этди (бу мақолалар муаллифларнинг 1968 й.да нашр этилган «Алишер Навоий. Литературно-критический очерк» китобидан урин олган).

Йирик адабиётшунос О. «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» (1935) монографияси ва б. мақолаларида 20-а. ўзбек адабиётининг тараққиёти муаммоларини, А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой ва А. М. Горький сингари рус адабиёти намояндларининг ўзбек ёзувчиларига таъсири масалаларини юқори илмий-назарий савияда ўрганди. Мумтоз ва замонавий ўзбек адабиёти ютуқларини кардош халқларга таништиришда О.нинг рус тилидаги мақолалари айрича аҳамиятга молик.

Серкира ижод соҳибига О. жаҳон ва рус адабиётининг энг юксак намуналарини ўзбек тилига таржима қилиб, Чулпон ва Қодирий асос солган ўзбек таржима мактабини узининг юксак даражадаги таржималари б-н бойитди. ўзбек китобхони О. таржимаси орқали Рим адабиёти намуналари, Ж. Б. Мольернинг «Тартюф», А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин», М. Ю. Лермонтовнинг «Маска-

рад», «Довуд Сосунли» арман эпоси, Г. Гейне, И. А. Крылов, В. Г. Белинский, Э. Верхарн ва б.нинг асарлари б-н танишди.

О. ўзининг ранг-баранг ижоди ва улкан жамоат арбоби сифатидаги фаолияти б-н ўзбек халқининг маданий юксалишига катта ҳисса қўшди. 1980 й.да адиб яшаган уйда О. уй-музеи ташкил этилган ва унга ҳайкал ўрнатилган. Тошкентдаги мактаб, хиёбон ва метро бекатларидан бири О. номи б-н аталган, Термиз давлат ун-ти, Тошкент вилоятидаги жамоа хужалигига О. номи берилган. О. вафотидан кейин «Буюк хизматлари учун» ордени б-н тақдирланган(2001).

Ас: Мукамал асарлар тўплами [20-ж.ли], 1-20-ж.лар, Т., 1975-1985.

Ад.: Бать Л., Кошчанов М., Айбек. Критикобиографический очерк, М., 1966; Ёкубов Х., Адибнинг маҳррати, Т., 1966; Каримов Н., Ойбек, Т., 1985; Каримов Н., Ойбек гулшанида қилган ғунчалар, Т., 1985.

Наим Каримов.

ОЙБОЛДОҚ - исирға тури; ой шақлида безаксиз қўлда (дастаки) ясалди ёки қуйма бўлади. Заргарлар олтин, кумуш, мисдан турли шақлда кўзсиз қилиб тайёрлайди; баъзан ой ўроғи усти (ўртаси)га металл шарча ҳам ишланади: ой олтин ёки мисдан бўлганда, шарча кумушдан, ой кумушдан бўлганда шарча тилла б-н халланган. Андижонда зулқзира деб аталади.

ОЙБОЛТА — жанг қуроли; дами (тиғи) янги ту-ғилган ойга ўхшаш болта. Ўрта асрларда О. б-н отлик аскарлар қуроллантирилган.

ОЙГАЙЛИГ — Тошкент вилоятидаги тоғ дарёси. Талас Олатови ва Писком тизмаси туташган ердаги (Тўқмоқсолди доvonидан шим.-шарқда) музликлардан Шовурсой номи б-н бошланади. Уз. 76 км, ҳавзасининг майд. 1102 км². Сув йиғилиш майдонининг ўрта-ча бал. 2998 м.

О. чуқур ва тор водийда оқади. Қайир ва биринчи кўҳна қайир (терраса) яхши ривожланган. Қад. музликлардан

қолган мореналар кўп учрайди. Дарё ўзани катта-катта харсанг тошлар б-н тўсилганлиги сабабли, айрим ерларда шоввалар ҳосил бўлган. Мавсумий қор, қорликлар ва музликлардан тўйинади. Июль—сент. да суви кўпаяди (44—46%). Ўртача кўп йиллик сув сарфи 27,9 м³/сек., ўртача оқим модули 27,2 л/сек, км². Умумий уз. 206 км дан ортик, 100 та ирмоғи бор. Йириклари: Тасторсой, Оккопчиғай, Баркироқсой, Кўксув, Беш-торшай, Чараолмасой.

ОЙГАЙНИГ РУДА МАЙДОНИ - Ойгайнинг дарёсининг ўрта оқимида жойлашган рудали майдон. 1936 й. да топишган. 1942—43 й. ларда вольфрам ва нодир металллар қазиб олинган. О.р.м.нинг максимал захираларини аниқлаш мақсадида 40-й. лар 2-ярмида қидирув-разведка ишлари олиб борилган. О.р.м. гранит массиви ва палеозой даврига мансуб метаморфик жинслардан ташкил топган. Майдонда гранит массиви б-н генетик боғланган пегматит, грейзен, скарн, апогранитлар (альбит ва грейзенлашган гранит) ва апокарбонатлар (слюда ва флюоритлашган охак-тош) мавжуд. Улар таркибида вольфрам, қалай, фтор, мис, молибден, рух ва б. нодир элементларнинг минераллари учрайди. Бу минераллардан нодир металлларнинг хом ашёси сифатида фойдаланилади.

ОЙГУЛ, моҳ — кўп япрокли мойчечак шаклидаги нақш. О. япроқлар сонига қараб 3 япрокли, 4 япрокли, 5 япрокли О. деб номланади. Наққошлик ва мискарликда ўсимликсимон нақш бўлаги ҳисобланиб, усталар нақш мужассамотини яратганда, идишлар бе-загида қўлланади. Ойгул ислимий нақши таноб б-н банднинг мураккаб айланма ҳаракатидир. О.ни наққошлар бахт-иқбол рамзи сифатида қўллаб келганлар. Бухорода нақши моҳий деб юри-тилади.

ОЙДИН (тахаллуси, асл исм-шарифи Собирова Манзура) (1906.20.11 — Тошкент — 1953.30.5) — ёзувчи, драматург. Хотин-қизлар билим юрти (Инпрос)да

(1919—23) ва Самарқанд педакадемиясида (1927 — 31) ўқиган. Ўздавнашрда бўлим бошлиғи (1931), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида масъул котиб (1932 — 37). «Ёркин ҳаёт» жур. Мухаррири ўринбосари (1938-41), Ўзбекистон Радиоқўмитасида адабий эшиттиришлар бўлими масъул муҳаррири (1941—45), «Ўзбекистон хотин-қизлари» жур. бош муҳаррири (1946—53).

Илк шеърлар тўплами — «Тонг кўшиғи» (1931) ва «Чечан қўллар» (1932)да ўзбек аёлларининг ҳаётда тутган ўрни, кадр-қиммати ва ўзига хос характери ни реалистик бўёқларда тасвирлаган. «Чақалоққа чакмонча» (1939), «Қизларжон» (1943), «Ширин келди» (1944), «Мардлик — мангулик» (1947), «Ҳикоя ва очерклар» (1952), «Ҳикоялар» (1954) каби китоблари ўзбек ҳикоячилигининг энг яхши намуналаридир. О. асарларининг асл моҳиятини бадиий адабиётнинг азалий муаммоси бўлган яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш ташкил этади. Драма («Янгиликка қадам», 1925), айрим санъат ар-боблари; М. Турғунбоева, Ҳ. Носирова ва б. ҳақида очерклар, адабий-публицистик мақолалар муаллифи. Тошкент кўчаларидан бирига О. номи берилган.

Ас: Шеърлар, Т., 1937; Ҳикоялар, Т., 1967; Ширинга мактуб, Т., 1975; Гулсанам, Т., 1985.

Ад.: Зулфия, Ойдин Собирова [очерк], Т., 1953; Мирзаев С, Ойдин, Адабий портрет, Т., 1965.

ОЙДЎСТБИЙ (? - 1828) - Хива хонлигида кўтарилган қорақалпоқлар кўзго-лони раҳбари, нуфузли бимлардан; кўнғирот қорақалпоқлари, кейинчалик бутун қорақалпоқлар сардори. Муҳаммад Амин инок, Муҳаммад Раҳим I ва Оллоқулихонларнинг яқин маҳрамларидан бўлган. О.га кўшин тутиш, қорақалпоқлар орасидаги жанжалли ишларни ҳал этиш, солиқларни йиғиб олиш ҳуқуқлари берилган. О. пойтахт — Хивага келганда, уни «бийбобо» деб хурмат қилиб, турли инъомлар берилган,

мамлакатдаги ички сиёсат ҳақида хонлар у б-н маслаҳатлашишар эди. Бирок Оллоқулихон давридаги бетўхтов урушлар, оғир солиқ-мажбуриятларга бардош беролмаган қорақалпоқлар кўзғолон кўтарган (1827—28). О. унга рақбарлик қилган; кўзғолон бостирилиб, О. қатл этилган.

ОЙИМ — 1) оксуяк, зодагон аёллар номига қўшиб ишлатилган ёки унинг таркибий қисмини ташкил этган сўз (мас, Ўзбек ойм, Оғоча ойм, Бег ойм, Эшон ойм, Мохлар ойм ва б.); 2) умуман аёл кишига мурожаат қилганда хурматлаш, улуғлаш маъносида унинг номига қўшиб айтиладиган сўз (Сожида ойм, Мастура ойм каби).

ОЙМУРЗАЕВ Жўлмурза (1910, Чимбой тумани —1996, Нукус) — шоир ва драматург, Ўзбекистон (1981) ва Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси (1974). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1957). Меҳнат фаолиятини мактабда ўқитувчиликдан бошлаган, сўнг газ. Ва жур. таҳририятларида ишлаган, бир неча йил давомида Қорақалпоғистон ёзувчилари уюшмасини бошқарган (1944—51; 1958—62). «Ўзбекхроникалфильм» студиясининг Қорақалпоғистон филиалида раҳбар, катта муҳаррир (1968—84). Ижодий фаолияти 1927 й. дан бошланган. «Кураш» (1935), «Биз курашда ғолиб чиқдик» (1938) достонлари янги қорақалпоқ шеърятининг шаклланиши ва ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. О. «Қахрамонона кураш» (1942), «Менинг паҳлавонларим» (1943), «Таскин» (1946), «Шоир сўзи» (1949), «Ёш авлодга» (1951), «Шонли дўстлар» (1954), «Нурли йўлдан» (1955), «Амударё бўйида» (1958), «Одамлар, мен сизларни севаман» (1978) ва б. шеърый ва насрий китоблар муаллифи.

О. драматург сифатида «Бюрократлар», «Лейтенант Ешмуратов» (1943), «Ойгул ва Обот» (1946—62), «Бердақ» (1958—77), «Равшан» (1959), «Севикли доктор» (1960), «Ҳаёт булоғи» (1967) сингари пьесалар яратган. «Кўмекбойнинг

найранглари» (1958) биринчи қорақалпоқ ҳажвий романи ва «Етим қалби» (1961—67) мемуар киссаси машҳур. О. рус, европа ва ўзбек адабиёт-тининг намуналарини қорақалпоқ тилига таржима қилган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреата (1968).

Ас: Асарлар [2 ж.ли], Т., 1961—62; Сайланма [2 ж.ли], Т., 1980.

ОЙМЯКОН ЯССИТОҒЛИГИ - Саха (Якутия)даги ясситоғлик. Сибирнинг шим.-шарқида, Индигирка дарёси ҳавзасининг юқори қисмида жойлашган. Сунтар-Хаята ва Тас-Кистабит тизмалари оралиғида. Рельефи парчаланган. Алоҳида ясситоғлар ва тепаликлардан ташкил топган. Марказига — Оймякон ботиғига (700 м) томон пасайиб боради. Ясситоғликнинг ўртача бал. 800—900 м, энг баланд жойи 1802 м. Асосан, сланец, кумтошлардан иборат, улар орасида гранит интрузиялари учрайди. Иқлими кескин континентал, киши жуда совуқ, ёзи салқин. Январнинг ўртача т-раси —50°, июлники 8°. Оймякон ботиғи Шим. ярим шарнинг совуқ кутби ҳисобланиб, мутлақ паст т-ра —70°гача тушади. Ясситоғликнинг 1200 м баландликкача бўлган қисмида сийрак ҳолда тилоғоч, пакана кедр, сибирь қорақарағайи ўсади. Ундан юқорида тоғ-тундраси мавжуд.

ОЙНА — 1) қ. Шиша; 2) кўзгунинт жонли тилдаги аталиши.

«**ОЙНА**» — ўзбек тилидаги тўнғич журнал. 1-сон 1913 й. 20 авгда чиққан. Жур. Самарқандда нашр қилинган, 2 тилда — ўзбек ва форс тилларида чоп этилган. «О.» Туркистон жадидларининг раҳномаси — Маҳмудўжа Бехбудий томонидан асосланган ва унинг муҳаррирлигида фаолият кўрсатган. «О.» хусусий жур. бўлиб, 400—600 нусхада тошбосмада чоп қилинган, мухлислар орасида обуна ва чакана савдо йўли б-н тарқалган. «О.» аввалига ҳафтада 1 марта 24 саҳифада, кейинроқ 15 кунда 1 марта 35 саҳифада чиқарилган. Материаллар «Баёни ҳол», «Самарқанд хабарлари», «Ахбори жаҳон», «Реклама» номли

доимий рукнлар остида чоп этилган. «О.»нинг бир қанча хорижий Шарқ мамлакатларида ҳам мухлислари бўлган.

«О.»ни чиқаришда М. Бехбудийга самарқандлик иқтидорли каламкашлар: Саидризо Ализода, Рожий, Ҳожи Муинлар кўмаклашганлар. Жур.да четдан мактаб, мадраса муаллимлари, элга танилган адиллар, илм ахллари ҳамкорлик қилганлар. М. Бехбудий ноширлик, муҳаррирлик вазифаларини адо этиш б-н бирга, жур.нинг қарийб ҳар бир сониди долзарб мавзулардаги сермазмун, сара мақолалар б-н кўриниб турган. М. Бехбудий ва унинг жаҳид сафдошлари Туркистоннинг миллий ва диний заминда тараққий этмоғини кўзлаганлар. Шу боис ўлка тараққиётининг жаҳидлар назарда тутган бу икки асосий йўналишига дахлдор муаммолар «О.»нинг ҳам диққат марказида турган.

Туркистондаги туб аҳолини замонавий илму урфондан, маърифатдан баҳраманд этиш мақсадида нашр қилинган. «О.» жур. асосий диққатни ўлкадаги миллий таълим тизимини янгилашга йўналтирган. Жур. саҳифаларида чоп қилинган материалларнинг аксарияти маорифга алоқадор. Жур. жамоатчилик ўртасида ҳам диний, ҳам дунёвий илмларни ўргатувчи янги «усули жаҳид» мактабларини ташвиқ қилди, бундай мактаблар учун дарсликлар, билимдон муаллимлар тайёрлаш вазифасини эслатиб турди, миллий ўзликни англаш муаммоларига катта эътибор берди.

Ватанпарварлик, миллатпарварлик ғояларини, бетакрор тарихий маданий меросимизни кенг тарғиб қилиш — «О.»нинг муҳим хусусиятидир. Бу фазилатни М. Бехбудий қаламига мансуб «Туркистон», «Самарқандда Шердор мадрасаси», «Улуғбек расадхонаси», «Сарт сўзи мажҳулдир», «Саёҳат хотиралари» ва б. мақолалардан яққол хис этиш мумкин. «О.» миллий тилга доир мақолаларида жамоатчиликни миллий тилни тараққий эттиришга, унинг софлигини асрашга даъват этиб, «ҳар миллат ўз

тили ила фахр этар», дея уқтирган.

«О.» 1915 й.нинг 15 июнига қадар нашр қилинган. Жами 68 та сони чиққан.

ОЙНАВАНД ЎЙМА — ганч ўймакорлигида безак тури. Безатиладиган юзага мустаҳкамланган кўзгу (тошойна) устига ганч қоришмаси кўйиб ва суваб, сўнг ўйма усулида ойнаванд заминли безак ҳосил қилинади. О.ў. усулида безалган хонадаги кўзгу (тошойна)да ташқаридаги манзара ва атрофдаги майин ўйма ганч нақшлар акси товланиб, янада жозибадор, ўзига хос кўриниш ҳосил қилади. Ганч ўймакорлигининг бу тури 19-а.да вужудга келган. Бухоролик Уста Ширин Муродовнинг илк ишларидан бири Бухоро яқинидаги Ситораи Моҳи ЛЪсаннинг «Оқ зали» ана шу усулда зийнатланган (1912). Ганч ўймакорлигида О.ў. кенг қўлланилади.

ОЙНАТОШ, санги ойна — текис юзали кўзгусимон тош. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Боткент туманидаги Қорабоғ қишлоғидан 800 м чамаси жан.шарқда, Туркистон тизмасининг шим. ён бағрида жойлашган. Унинг яқинида Яйпан — Шўрсув — Боткент автомобиль йўли ўтади. О. тўғрисидаги ёзма маълумотлар «Бобурнома»да ҳам келтирилган. Бобур ўз асарида шундай ёзади: «...Исфараининг бир нарида жануб сори пушталарнинг орасида бир парча тош тушубдур, «санги ойна» дерлар, узунлиги тахминан ўн қари бўлғай, баландлиги, баъзи ери киши бўйи, пастлиги баъзи ери кишининг белига бўлғай, ойнадек ҳар нима мунгакис бўлур». О. ҳақида маҳаллий аҳоли ўртасида турли ривоятлар тўқилган. О. палеозой даврининг кремнийли сланецларидан тузилган бўлиб, уз. 18 м, эни 2 м ча. Қиялиги 38—48° бўлган, жан.га қараган яхлит тош. Тошнинг юзаси ойнасимон, текис бўлганлигидан унда барча предметларнинг акси аниқ кўринади. О. тектоник узилманинг юзасида ҳосил бўлган. Унинг юзасидаги «чандиқлар» узилма юзасида бўлган силжишларнинг гувоҳидир.

ОЙРОТ ТИЛИ — қ. Олтой тили.

ОЙРОТ ХОНЛИГИ (Жунгор хонлиги) — Жунгориядаги ўрта аср давлати (1635—1758). Или водийсида яшаётган ойротларнинг чўрос улуси вакили Ботур хунтайжи раҳбарлигида Ёркенд хонлигидан ажралиб чиқиши натижасида барпо этилган. Хон ўрдаси Или водийсида жойлашган. О.х. маъмурий жиҳатдан 4 улусга (чўрос, дербет, хўшоут ва хўйт) бўлинган. Ҳар бир улуснинг бошлиғи тайжи (хон, князь) ҳисобланган. Тайжилар хонлик ҳукмдори — Хунтайжи (Улуғ хон)га бевосита итоат қилган. О.х. 1641 й. Тибетга юриш қилиб, у ердаги ҳокимиятни ағдариб, тахтга будда дини етакчиси Далайламани ўтказди. 1688—90 й.ларда ойрот хони Галдан (1671—97 й.лар ҳукмронлик қилган) Чингизхон салтанатини тиклаш мақсадида Мўғулистонга юриш қилган. Бундан хавотирга тушган Хитойдаги Цин империяси (1644—1911) мўғулларни қўллаб-қувватлаб, О.х.га қарши ўзи ҳам кураш бошлаган. 1695 й. ёзида Ғарбий Мўғулистондаги ҳал қилувчи жангда хи-тойликлар ғалаба қилган ва Мўғулистонни эгаллаб олган.

Галдан вафотидан сўнг тахтга ўтирган Цеван Рабдан (1697—1727) ва унинг ўғли Галдан Церен даври (1727—45)да О.х. қайта кучайган. Улар Цин империяси б-н тинчлик алоқаларини ўрнатиш ва ташқи сиёсатдаги фаолликни Ғарб томонга қаратиш ҳамда Ёркенд хонлиги устидан ойротлар ўрнатган назоратни кучайтириш сиёсатини олиб борган. Бироқ, Цин империяси Мўғулистонда ўрнашиб олгач, О.х.га қарши кураш бошлаган, жумладан, 1717 ва 1731 й.ларда 2 марта катта қўшин б-н ҳарбий юриш қилган. Аммо, бу юришлар мағлубият б-н тугаган. Ойротлар биринчи марта Олтой томондан, иккинчи марта Тибет томондан айланиб ўтиб, Хитой қўшини авангардини орқа тарафдан узиб қўйиш хийласини ишлатиб, кам куч б-н катта армия устидан ғолиб чиқиб Цин империяси режаларини барбод этган. Цин ҳукумати О.х. б-н сулҳ битими тузишга мажбур бўлган (1741).

18-а. ўрталарида О.х.да ички зидди-

ятлар кучайган. Ҳокимият талашувчи кучлар ичида Цин ҳукумати ёрдамида мақсадга эришмоқчи бўлган шахслар пайдо бўлган. Амурсана Цин сулоласи учун макбул шахс деб топилган. Аммо, у Цин сулоласининг О.х.ни бутунлай йўқотишга қаратилган махфий режасидан беҳабар бўлган.

1755 й. баҳорда Цин империяси О.х.га қарши 50 минг кишилик қўшин б-н уруш бошлаган. Қўшин авангардига Амурсана бош бўлган. О.х. йўқ қилинган, лекин Амурсанага тахт берилмаган, у махфий кўрсатма б-н Пекинга чақиртирилган. Алданганини билиб қолган Амурсана ўзини хон деб эълон қилиб, Цин салтанатига қарши кураш бошлаган, бироқ мағлубиятга учраб Россия ҳудудига қочиб ўтиб, мусофирликда вафот этган. О.х.нинг сўнгги хони Давақи Пекинга олиб кетилиб зиндонга ташланган. Шундай қилиб, О.х. ярим аср давомида Цин империясининг ҳужумига қарши туриб, унинг Туркистонга бостириб келишига йўл қўймаган. О.х. барҳам топгандан кейинги ички ва ташқи вазият Цин империясига Шарқий Туркистондан нарига ўтишга имкон бермаган. 1758 й. Ёркенд хонлиги ҳам йўқ қилинган. Шундан кейин Ойрот ва Ёркенд хонликлари ҳудудда Цин ҳукумати томонидан ҳарбий-маъмурий тузум ўрнатилган.

Абдулахад Хўжаев.

ОЙРОТЛАР (мўғулча — бирлик, иттифоқдош, яқинлик, қўшничилик, ўрмонзорда яшовчилар) — ғарбий мўғуллар таркибига кирган чўрос, дербет, хўшоут ва тарғаут каби 4 улус, яъни қабилалар иттифоқининг умумий номи. О.ни «дербен ойрот» («тўрт ойрот») деб ҳам аташган. Туркий халқлар О.ни «қалмоқ» деб атаган. О.нинг умумий сони ҳақида аниқ маълумот йўқ. О. илк бор 1204 й.га оид манбаларда қайд этилиб, Енисей дарёсининг юқори қисмида яшаган. Кейинчалик (15-а.) Шарқий Туркистоннинг шим. қисмидаги (Жунгория) яйловларига жойлашган. 17-а. бошларигача О.га хўшоутлар сардори (тайжи)

етакчилик қилган, кейин ушбу лавозим таркибида турклар кўпроқ бўлган чўрос улуси бошлиғи қўлига ўтган. О.нинг ҳаёти чорвачиликка асосланган, шу б-н бирга улар овчилик, деҳқончилик, хунармандчилик б-н ҳам шуғулланади. О.нинг ёзуви қад. уйғур ёзувига асосланган. Диндорлари — Тибет будда динидан, унинг «сарик дин» (хитойча «хуанг-жяо») оқимиға эътиқод қилади. Шу боис Тибетнинг маркази Лхасадаги ибодатхонани зиёрат қилиш О. учун ҳаж қилиш б-н тенг бўлган. О. жамиятида мавжуд бўлган қоидалар Чингизхон давридаги қонунлар асосида битилган. «Ойрот-мўғул тузуги»га асосланган.

Манжурлар томонидан Хитойда таш-кил этилган Цин (Чин) империяси (1644—1911)нинг О. давлатини тугатиши (қ. Ойрот хонлиги), О. учун қатта фожиа бўлган. О. ярим аср мобайнида хитойликларга қаршилиқ кўрсатиб нафақат давлат тузумидан, балки 600 минг кишидан иборат аҳолисининг 5/6 қисмидан ажралган. О.нинг тирик қолган қисми Шарқий Туркистон, Мўғулистон ва Хитойнинг ғарбий ўлкаларига тарқатиб юборилган.

Абдулаҳад Хўжаев.

ОЙСТРАХ Давид Фёдорович [1908.17(30). 9, Одесса - 1974.24.10, Амстердам; Москвада дафн этилган] — скрипкачи, педагог, дирижёр; замонавий рус скрипка ижрочилиқ мактаби асосчиларидан. Лондон (1959), Бостон, Рим, Берлин (1961) санъат ва мусиқа академиялари фахрий аъзоси, Кембриж ун-ти проф. (1969). Одесса мусикали драма ин-тини тугатган (1926). Москва филармонияси яқка созандаси (1932—34 ва 1941 й.дан), Москва консерваториясида доцент (1934 й.дан), проф. (1939 й.дан), кафедра мудири (1950 й.дан). Услугига мукамал ижро маҳорати, теран мазмун, бадиий-гоявий равшанлик хосдир. Ниҳоятда кенг репертуаридан мумтоз ҳамда замонавий скрипка асарлари ўрин олган. Чет эл мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистонда гастролда бўлган. Бир нечта халқаро танловлар ғолиби (Ленин-

град, Варшава, 1935; Брюссель 1937). Ўғли — Игорь О. (1931) ҳам машҳур скрипкачи ва дирижёр. Россия халқ артиста (1986). Москва филармонияси яқка созандаси (1958 й.дан).

«ОЙСУЛУВ» — ўзбек халқ достони. Эргаш Жуманбулбул ўғлидан Х. Зарифов ёзиб олган. Бош қахрамони Ойсулув — Турон мамлақатининг подшоси. Достон чуқур ижтимоий-сиёсий мазмунга бой бўлиб, унда халқнинг орзу-умидлари, ватанпарварлик туйғулари, босқинчиларга қарши кураши акс этган. Ойсулув ўз халқи ва юртига содиқ, ватанпарвар, мард, жасур, курашда тенгсиз, душманга аёвсиз афсонавий қахрамон образидир.

Ойсулув Эрон подшоси — босқинчи Доро лашкарларига қарши қаҳра-монона жанг қилади ва уни тор-мор этади. Ойсулув Ўрта Осиё халқлари аф-соналаридаги қахрамон аёл Тўмарис образини эслатади.

ОЙТАКА — қорақалпоқларнинг орис ўн тўрт уруғ деб аталган қабила бирикмаси таркибидаги уруғ. 19-а.нинг ўрталарида 3 бекликдан иборат бўлган. Олар Хива хонлиғига ҳар йили 37—78 отлик навқар, 112 қазувчи бериш мажбурия-тини бажарган.

ОЙТАМҒАЛИ — ўзбек халқининг аўрмон, кипчок, кўнғирот, Нурота туркманлари ва б. йирик қабилалари таркибига кирган уруғлардан бири. О. Ўзбекистон, Қозғистон ҳудудида учрайди. О. қирғизлар таркибида ҳам бўлиб «Ойтама» деб аталади.

ОЙТОШ — дала шпатлари гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $K_2O \cdot Al_2O_3 \cdot 6SiO_2$. Қаттиқлиги 6, зичлиги 2,6 г/см³. Кўпинча ярим шаффоф (ойдек товланади — номи шундан) кўким-тир О. учрайди. Кристаллари призматик, таблеткасимон донадор агрегатлардан иборат. О. кварц слюда, нодир мине-раллар (топаз, турмалин) б-н бирга (пегматит ёки альп типли томирларида) учрайди. Шри Ланка, РФ (Карелия, Урал тоғлари ўрта қисми)да О.нинг сифат турлари бор. О. қимматбаҳо ва безак буюмлар ясашда

ишлатилади.

ОЙХОНИМ — қад. шаҳар харобаси (мил. ав. 4-а. охири — 2-а.нинг 2-ярми) — Афғонистоннинг шим.-шарқида, Амударёнинг сўл қирғоғида, Кўкча дарёси қуйилиш ерида жойлашган. Юнон-Бактрия подшолиги даврида обод бўлган; Александрия Оксиана (П. Бернар) ёки Евкратидия деб аталган. О.даги археологик тадқиқотлар Афғонистондаги француз археологик миссияси (Д. Шлюмберже, сўнфа П. Бернар раҳбарлигида) томонидан (1964—78) олиб борилган.

Бактрия шаҳарларидан бири бўлган О., эллинизм даврида, юнон колонистлари томонидан юнон шаҳарсозлиги тамойилларига асосланиб қурилган. О. юқори (қалъа) ва қуйи (шаҳар), шунингдек, унинг шим.-шарқий томонида жойлашган шаҳар атрофидан иборат. О.нинг дастлабки 2 қисми қалин мудофаа деворлари б-н ўраб олинган. Қуйи шаҳар қисмида сарой, ибодатхона, ёшлар таълимтарбия оладиган гимназий ёки палестра харобалари очилган; ундан Гермей ва Геракл шаънига битилган юнонча маърифий ёзувлар топилган. Шаҳар марказида геройон — шаҳарга асос солган киши ёки унинг фахрий фуқаросининг мақбараси жойлашган. Қалъа яқинидан театр, шаҳарнинг асо-сий кўчаси, уй харобаси топилган. Шаҳар атрофидан эса мақбара, ибодатхона ва турар жой қолдиқдари чиққан.

О.дан моддий ва бадиий маданиятнинг турли хилдаги кўплаб обидалари, тангалар, юнон эпиграфикаси ёдгорликлари, Гераклнинг бронза ҳайкали, ўсмир ҳайкали, ибодатхонага ўрнатилган улкан мрамар ҳайкалнинг 5 пан-жали оёқ қисми, ибодатхонадан салавкийлар, юнон-бактрия, ҳинд-юнон ва ҳинд мис ва олтин тангалари, темир буюмлар, кимматбаҳо тошлар ҳазина-си топилган.

Ад.: Великий шелковый путь, Т., 1999.

Эдвард Ртвеладзе.

ОЙША (613—678) — Муҳаммаднинг хотини, биринчи халифа Абу Бакрнинг кизи. Лақаби Сиддиқа, унвони

Уммун-мўминун (Мўминлар онаси) дир. Муҳаммад (сав) вафотидан кейин О. халифалик ҳокимиятига номзодлар ўртасидаги мунозараларда пайгамбарнинг сафдошлари Талҳа ва Зубайр томонида туриб, Али тарафдорларига қарши чиққан. О. Муҳаммад (сав) умрининг охиригача у б-н бирга яшагани туфайли жуда кўп ҳадисларнинг ровийси ҳисобланади. Саҳобалар баъ-зи оилавий муносабатларга дойр мураккаб масалаларни ундан сўраб билиб олар эдилар. Халифалар — Абу Бакр, Умар ва Усмон замонларида фатволар ҳам берган. О. тафсир, ҳадис, фикҳни му-камал билган, араб тили ва адабиётидан яхши хабардор бўлган. Мадинадаги Бақий қабристонида дафн қилинган.

ОЙШАБИБИ МАҚБАРАСИ - Қозғистон (хоз. Тароз ш.)даги меъморий ёдгорлик (11—12-а.лар). Афсонага кўра, мақбара қорахонийлар сулоласи ҳукмдорларидан бирининг бевакт вафот этган севғилиси Ойшабиби шарафига қурилган. О.м. пишиқ гиштдан мурабба тархли (7,23x7,23м). Бурчакларига ихчам ва сербезакли устунлар ишланган. Бош тарзи ўйма сопол бўлақларидан хандасий ва ислимий нақшлар ва арабий ёзувлар б-н қопланган. Пойдевори (эни 80 см) ганч қоришмасидаги қурилиш чик,индилари б-н тўлдирилган (девор қалинлиги 162 см). Мақбаранинг 2 равоғи турли кўринишда. О.м. бизгача анча вайрона ҳолда етиб келган. Унинг тузилиши Исмоил Сомоний ва Мирсаид Баҳром мақбараларига хосдир. Мақбара асосини бадиий безаклар ташкил қилади. Юлдузсимон, хочсимон ва б. шакллардаги нақш бўлақлари уйғунлашиб гилам шаклида намоён бўлган. Бу О.м.да нафислик, ихчамлик, жозибадорлик ва миллийликни намоён этган. Мақбара Ўрта Осиё меъморлигининг ноёб ёдгорликларидан бири ҳисобланади.

ОЙ-ҚУЁШ КАЛЕНДАРИ - қ. Календарь.

ОЙҚУЛОҚ - қ. Жабра.

ОКА — РФнинг Европа қисмидаги

дарё, Волганинг ўнг ирмоғи. Ўрта Россия қирларининг марказий қисмидан (226 м абсолют баландликдан) бошланади. Нижний Новгород ш. ёнида Волга дарёсига қуйилади. Уз. 1500 км, ҳав-засининг майд. 245 минг км². Бошланиш жойидан Угра дарёси қуйилган жойга қадар О. тор (0,5—1,0 км) ва чуқур (20—80 м) водийда, эгри-бугри ва сер-остона ўзанда оқади. Угра дарёсининг қуйилиш жойидан Мокша дарёсининг қуйилиш жойигача бўлган ўрта оқимида дарё водийси 0,4 км дан 20—30 км га қадар кенгайган. Бу қисмида дарё ўзани жуда ҳам эгри-бугри, кема юришини қийинлаштирадиган саёз жойлар ва остоналар бор. Дарёнинг бу қисмида кемалар қатновини яхшилаш учун иккита шлюз қурилган. Мокша дарёси қуйилган жойдан О.нинг қуйи оқими бошланади. Бу қисмида О. янада кенг водийда оқади, эни айрим жойларда 20 км га етади. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи (этақ қисмида) 1300 м³/сек. О. суви нояб. охиридан апр. охирига қадар музлайди. Муҳим ирмоқлари: чапда — Зуша, Мокша. Чекалин ш. яқинидан қуйилиш жойигача ТТ2D0 км) кема қатнайди. О. бўйида Орёл, Калуга, Серпухов, Кашира, Рязань, Коломна, Муром, Нижний Новгород ва б. ш.лар жойлашган.

ОКАЯМА — Япониядаги шаҳар, Хонсю о.нинг ғарбий қисмида. Окаяма префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 626,5 минг киши (2000). Уно аванпорта бор. Т.й. пароми оркали Сикоку о. б-н боғланган. Савдотақсимот ва маданий марказ. Электротехника, кemasозлик, тўқимачилик, қоғоз, керамика, озик-овқат саноати корхоналари бор. Ҳунармандчиликда чинни буюмлар и.ч. ривожланган. Ун-т, музейлар бор.

ОКЕАН, Дунё океани (юн. Oceanos — Ерни айланиб оқадиган азим дарё) — Ернинг материк ва ороллари ўраб турувчи сув қобиғи. Гидросферанинг катта қисми (94%) ни, Ер юзасининг тахм. 70,8% ини эгаллайди. Физик ва кимёвий хусусиятлари ҳамда сувининг кимёвий

таркиби жиҳатидан О. бир бутун, лекин миқдор жиҳатидан гидрологик ва геокимёвий кўрсаткичлари хилма-хилдир.

Гидрологик режимининг табиий-географик хусусиятларига кўра, Дунё океани алоҳида океанлар, денгизлар, қўлтиқлар, бухта ва бўғозларга ажралиб туради. 1650 й.да голланд географи Б. Варениус Дунё океанини 5 ало-ҳида қисмга: Тинч, Атлантика, Ҳинд, Шим. Муз, Жан. Муз О.ларига бўлди. 1845 й.да Лондон география жамяти ҳам буни тасдиқлади. Кейинроқ баъзи олимлар Дунё океанини фақат 3 га ажрадилар: Тинч, Атлантика ва Ҳинд океанлари. 20-а.нинг 30-й.ларидан бошлаб Арктика хавзаси синчиклаб текширилгандан кейин, 4 алоҳида океан ажратилди: Тинч, Атлантика, Ҳинд ва Шимолий Муз О.

Ер шарида О. суви ва курукликларнинг тақсимланиши турлича. Шим. ярим шарда сув сатҳи ер шарининг 61% ини эгаллайди. Бу ерда О. сувлари курукдикха анча кириб бориб, кўп сонли денгиз ва қўлтиқлар ҳосил қилади. Барча ички денгизлар Шим. ярим шарда жойлашган. Жан. ярим шарда сув сатҳи 81% майдонни ташкил этади, лекин денгиз ва қўлтиқлар кам. 81° шим. кенгликдан шим.да Шимолий Муз океанида ва жан. кенгликнинг тахм. 56° б-н 65° ўртасида О. суви ер шарини узлук-сиз қатлам шаклида ўраб олган. Сув ёки курукдикнинг кўплигига қараб ер шари океан ярим шари ва материк ярим шарига бўлинади. Океан ярим шарининг қутби Янги Зеландиядан жан.-шарқда, материк ярим шарининг қутби эса Франциянинг шим.-ғарбида жойлашган. Гидросферанинг бир қисми бўлган О. атмосфера ва Ер пусти б-н узлуксиз ўзаро алоқадор; шунинг учун ҳам О.нинг кўпгина муҳим хусусиятлари атмосфера ва Ер пўстига боғлиқ.

О. иссиқлик ва намнинг жуда катта аккумуляторидир. О. туфайли Ерда т-ра жуда кескин фарқ қилмайди, узок-узок ўлкаларга намлик етиб боради, нагждада ҳаёт учун қулай шароит вужудга келади. О. оксил моддаларга эга бўлган

бой озиқ-овқат маҳсулотлари манбаидир. О. энергетик, кимёвий ва минерал бойликлар манбаи ҳам бўлиб, уларнинг бир қисмидан (сув кўтарилиш энерги-яси, баъзи кимёвий элементлар, нефть, газ ва б.дан) инсон ҳозирданок фойдаланмоқда. О. ва унинг денгизларидан халқаро алоқалар ўрнатишда жуда қадим замонлардан фойдаланилган. Бу эса янги ерларнинг очилиши ва маданият марказларидан узоқ, ҳудудларни ўзлаштириш учун шароит яратди; транспорт воситаларидаги техника тараққиёти бу жараёни янада тезлаштирди. Дунёдаги юк айланишининг 4/5 қисми О. йўллари орқали амалга оширилади (қ. Денгиз транспорти).

О.нинг инсоният ҳаётидаги роли тез ўсмоқда. Дунё мамлакатлари иқтисодий-тининг турли соҳаларида О.дан фойдаланиш муаммолари (кема қатнови, балиқ овлаш, О. ресурсларидан рационал фойдаланиш, шельфни ўзлаштириш, континентлараро кабеллар ётқизиш, сувни чуқуқлаштириш, шунингдек, денгизларни муҳофаза қилиш ва ифлосланишининг олдини олиш ва б.) оламшумул аҳамиятга эга бўлиб, муҳим иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий масалаларни ҳал қилиш б-н боғлиқ.

Кейинги йилларда О.да олиб борилган тадқиқотлар шуни курсатдики, О. тубининг рельефи мураккаблиги жиҳатидан материклар усти рельефидан қолишмайди.

Тубининг геологик тузилиши ва рельефи. О. туби майдонининг куп қисми (73,8%) 3000 м дан 6000 м гача чуқурликда жойлашган. О. тубининг планета миқёсидаги морфоструктуралари (энг йирик шакллари) Ер пусти айрим қисмларининг тузилиши ва тарихий ривожланишидаги тафовутларга қараб ажратилади. О. тубини энг йирик рельеф шаклларига қараб 4 қисмга бўлиш мумкин: 1) материкларнинг сув остида қолган чекка қисмлари; 2) Океан қаъри; 3) материкларнинг сув остида қолган чекка қисмлари б-н О. қаъри ўртасидаги

оралиқ зона; 4) океан ўртасидаги тоғ тизмалари.

О. тубининг материкларга ёндош қисмларининг Ер пусти материкларни-кига ўхшаш бўлиб, материкларнинг сув остидаги чеккаси ҳисобланади ва унда рельеф хусусиятларига қараб шельф, материк ён бағри ва материк этаги фарқ қилинади. Материк этаги б-н чегарадош О. қаъри уч қатламли: юпқа пўстдан иборат юмшоқ чўкиндили юқори қатлам (ёки «биринчи» сейсмик қатлам), «иккинчи» (базальт усти қатлами) ва пастки қатлам — базальт қатлами.

Тинч океан чеккаларининг катта қисмида, Ҳинд океанининг шим.-шарқида, шунингдек, Кариб ва Скоша (Ско-тия) денгизларида материкнинг сув остидаги чеккаси б-н О. қаъри ўртасида оралиқ зона жойлашган. Бу ерларда чекка денгиз сойликлари (чуқ. 4000— 5000 м гача), ёйсимон тизилган ороллар (бундай оролларнинг тепаси сув устида тоғ тизмаларини ҳосил қилган), чуқур новлар рельефининг асосий шакллари; О.нинг энг чуқур жойлари ана шу новларда (Мариана нови — 11022 м). Бундай ороллар зонасида зилзила бўлиб, вулканлар отилиб туради.

Океан ўртасидаги сув ости тоғ тизмалари О. тубининг 4-йирик шаклидир. Барча океанларни у бошидан бу бошга кесиб ўтган сув ости тоғларида рифт водийлари, рифт тизмалари, кўндаланг синиклар, шунингдек, йирик вулкан масивлари учрайди.

О. туби чўкиндилади. Кейинги йилларда олиб борилган геологик ва сейсмик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ғовак чўкиндиларнинг қалинлиги О.нинг материк яқинидаги зоналарида 2000— 3000 м ва ундан ҳам ортиқ бўлса, океан ўртасидаги тоғ тизмаларида, тик тоғ ён бағирларида ва материк ён бағри жарликларида бир неча ўн м ва, ҳатто, ноль м га тенглиги аниқланди.

О. туби чўкиндилади орасида терриген, биоген (оҳақли ва кремнийли), вулканоген ва аралаш (полиген) чўкиндилар

хам бўлади, чукур сув ости қизил гиллари ана шундай аралаш (полиген) чўкиндилардир. Терриген чўкиндилар материкларнинг сув остидаги чеккаларида, О. қаърининг четларида ва чукур сув новларида учрайди. Оҳақли чўкиндилар О.нинг иссиқ ва мўътадил зоналарида (50° шим. кенгликдан 50° жан. кенгликкача) кўпроқ тарқалган; О. қаърида улар форамини-фера ва кокколит-форамини-фера ётқи-зикларидан, саёз жойларда — чиганок ва маржон ётқизикларидан иборат бўлади. 4500—5000 м дан чуқурда СаСО₃ эриган ҳолатда бўлгани учун оҳақ чўкиндилар йўқ. Кремнийли чўкиндилар (радиолярия ва диатом чўкиндилар) юқори маҳсулли фитопланктон зоналарига мувофиқ равишда 3 минтака — иккита кутб ёни ва битта экваториал минтакалар ҳосил қилади. Чуқурсув кизил гили 4500—5000 м ва ундан ҳам чуқур ботикларда бўлади. О.нинг фаол субаэрал вулканизм зоналарига ёндашган қисмларида вулкан чўкиндилари шаклланади. О. тубида карбонатли чўкин-дилар (150 млн. км²), чуқурсув кизил гиллари (ПО млн. км² дан кўпроқ) ва кремнийли гиллар (60 млн. км²га яқин) энг кўп майдонни эгаллаган.

О. тубида эндоген моддалар сув усти вулканлари мавжуд жойлардагина тўпланмай, О. ўртасидаги тоғ тизмалари ва йирик синикдар яқинида ҳам учрайди. Таркибида металлар, баъзи ҳолларда рудалар [(20—40% гача Fe), Mn, Co, Ni, Pb, Zn, Ag, Se, Hg ва б. элементлар] бўлган қатламлар ана шулар жумласидандир.

Океан чўкиндилари денгиз чўкиндиларига нисбатан секинроқ тўпланади. Чуқур сув кизил гиллари 1000 йил ичида 1 мм, оҳақли ва диатомли чўкин-дилар 1000 йилда 1—30 мм гача йиғилади. Материк ён бағрининг асосида терриген чўкиндилар энг тез тўпла-нади (1000 йилда 100 мм).

Океан чўкиндиларининг асосий қисми заррачалар шаклида ёки эриган ҳолда материклардан келади. Чўкиндиларнинг микдори ва хили иқлим, вертикал, гори-

зонтал ва циркумконтинентал зоналикка, шунингдек, тектоник режимга боғлиқ.

Келиб чиқиши ва геологик тарихи. О. суви Ер мантияси моддаларининг дифференциацияси маҳсулидир. О.даги ботикларнинг пайдо бўлиши ҳақида турли гипотезалар бор. Чуқур сув ҳавзаларидан иборат ҳозирги О. камида юра давридан бери мавжуд, чунки О. тубида бундан кад. жинслар топилганича йўқ. Бўр даври ва кайнозой эрасида ҳавзалар янада чуқурлашди ва абиссал чўкиндилар тўпланиб борди. Яқин геологик ўтмишда чекка геосинклиналь ҳавзалар ҳисобига материк четлари ўсиб борган. Геосинклиналь денгизлар ботикларидаги анча қалин чўкиндилар О.нинг жуда қадимийлигидан далолат беради. О. туби йирик рельеф шаклларнинг вужудга келишида Ер пўстининг вертикал ва горизонтал ҳаракатлари муҳим роль ўйнади (қ. Ер).

Сувлари геохимёси. О. суви ўртача 35 г/л концентрацияли тузлар эритмасидан иборат. О.да ҳаммаси бўлиб 5-Ю22 г эриган тузлар бор.

О. тузлари массаси таркиби материклардан келадиган чўкиндиларнинг эриши, атмосфера б-н модда алмашиш жараёни ва О. туби чўкиндилари, шунингдек, денгиз организмларининг ҳаёт фаолияти натижасида тартибга солиб турилади. Ti, Mn, Zr ва б. баъзи металларнинг ионлари гидролиз нагижасида коагуляцияланади ва гид-рооксидлар шаклида О. тубига чўқади. Денгиз сувининг бир қанча микроэлементлари — Си, Pb, Мо, Hg, Zn, U, Ag, сийрақ ер элементлари ва б. турли хил табиий сорбентлар — органик модда, темир ва марганец гидрооксидлари, кальций фосфат, силикатлар б-н адсорбцияланиш йўли орқали чўқади.

О. сувида атмосферадан тушадиган ва океан суви қатламларида вужудга келадиган турли хил газлар ҳам эриган ҳолда мавжуд. О.даги ҳаёт фаолиятини белгилаб берадиган О₂ ва СО₂ айниқса

муҳим аҳамиятга эга. Бир қанча инерт (кимёвий реакцияларда иштирок

этмайдиған) газлар —N₂, Ar, Kr, Xe ҳам бор. Сувнинг устки қатламларида (100—150 м) O₂ миқдори энг кўп (7—8 мл/ л); чуқурлашган сари 3,0—0,5 мл/л га тушиб қолади, бир хил жойларда уму-ман O₂ йўқ. CO₂ эса, аксинча, сувнинг чуқур қатламларида энг кўп бўлади.

Фитопланктоннинг фотосинтетик фаолияти сувнинг устки (100—150 м гача чуқурликда бўлган) қатламларидаги эриган газларни кислород б-н бойитади, CO₂ ни ютади. Организмлар углероддан ташқари Si, Ca, Mg, K, Br, I, P, Na, шунингдек, физиологик аҳамиятга эга бўлган V, Zn, Cu, Co, Ni каби бир қанча оғир металлларни ҳам ютади. Организмлар ўлганда бу элементларнинг бир қисми чўқади ва тегишли шароитда тўплана боради. Темир-марганецли конкрецияларда Si, Zn, Ni, Co, Mo, Ag, Ti, Pb ва б. элементлар ҳам йиғилади. Темир-марганецли конкрецияларнинг умумий миқдорини 10п га тенг деб ҳисоблаш қабул қилинган.

Минерал ва энергетика ресурслари. О. бой минерал ресурслар манбаидир. Улар денгиз сувларида эриган ҳоддаги кимёвий элементлар; денгиз туби та-гидаги ва туби юзасидаги фойдали қазилмалардан иборат.

20-а.нинг 70-й.ларигача денгиз сувларидан, асосан, ош тузи (йилига 8 млн. т), натрий сульфат, магний хлорид, калий хлорид, бром хлорид олинар эди. Фантехниканинг кескин ривожланиши шароитида денгиз сувларидан хил-ма-хил кимёвий элементлар олиш ис-тиқболлари очилмоқда.

О.дан олинадиган минерал хом ашё умумий қийматининг 90% нефть ва газга тўғри келади. Шельф зонасидаги нефть ва газга бой майдон 13 млн. км² га тенг (шельф умумий майдонининг 1/2 қисми). Тахм. ҳисобга кўра. О. даги нефтнинг геологик захиралари (305 м чуқурликкача) 280 млрд. т, газники — 140 триллион м³. 20-а. 70-й.лар боши-гача нефть ва газ қирғоқдан 150 км узокликдаги 100—110 м чуқурликлардан олинар эди, Яқин келажакда бу ишларни О.нинг қирғоқдан

анча узок ва чуқурроқ жойларида амалга ошириш имкони туғилади. 40 га яқин мамлакат денгиз тубидан нефть ва газ чиқариш б-н шуғулланади, 100 га яқин мамлакат денгиз ва О. шельф зоналарида қидирув ишлари олиб бормоқда. Денгиз тубидан нефть ва газ чиқаришнинг энг йирик конлари Форс ва Мексика қўлтиқларида жойлашган. Шим. денгиз тубидан ҳам нефть ва газ олинмоқда.

Шельф металл рудалари ва нометалл қазилмаларга ҳам бой. Улар ичида титанли минераллар — ильменит ва рутил, шунингдек, циркон ва монацит муҳим аҳамиятга эга; энг йирик конлар Австралия (шарқий соҳил)да бўлиб, йилига 1 млн. т титанли минераллар чиқарилади. Бундай сочма конлар Ҳин-дистон, Шри Ланка, Малайзия ва б. мамлакатлар яқинида ҳам учрайди. Қалай (Малайзия, Индонезия, Таиланд, Вьетнам ва Осиёдаги б. мамлакатлар қирғоқлари яқинидаги шельфларда), темир рудаси (Япония, Канададаги Ньюфаундленд), соф олтингурут (Мексика), кумир (Канада) ва б. қазиб чиқариш муҳим аҳамият касб этмоқда; бир қанча жойларда олтин ва платина (мас, АҚШдаги Аляска ва Калифорнияда), танталониобат, магнетит, титан-магнетит, хромит, оломс (Африканинг жан.-ғарбий қирғоғидаги Намибияда) ҳам топилган. Фосфорит конкрециялари ётқизиклари (Мексика, Перу, Чили, ЖАР ва б.) кенг тарқалган.

О. тубининг кенг майдонларида ўзига хос кўп компонентли рудалар — темир-марганец конкрециялари ётқизиклари топилган; уларнинг потенциал захиралари бир неча триллион т ҳисобланади; бу рудалар таркибидаги марганец, никель, кобальт захиралари уларнинг қуруқликдаги захираларидан бир неча марта кўп. Баъзи мамлакатларда 4 минг м чуқурликдан саноат йўли б-н конкрециялар қазиб чиқариш синаб кўрилмоқда.

Нефть ва газдан бошқа энергетика ресурслари ҳам муҳим потенциал аҳамиятга эга. О.дан энергия олиш учун тўлқинлар кучи, сув кўтарилиши ва қайтиши юза-

га келтирадиган сагх та-фовути ёки сув юзаси ва тагидаги т-ра тафовутидан фойдаланиш мумкин. Сув кўтарилиши энергиясининг куввати 1 млрд. кВт ҳисобланади. Дастлабки сув кўтарилиши электр ст-яси Франциянинг Ла-Манш соҳилида, Ране дарёси қуйиладиган жойда қурилди (1967); РФда Кола я.о.нинг шимолида Кислая Губа сув кўтарилиши ва қайтиши б-н ишлайдиган электр ст-яси тажриба тариқасида қурилди (1968); янада каттароқ кувватли сув кўтарилиши ва қай-тиши электр ст-ялари қуриш лойиҳалари тузилмоқда. Канада, АҚШ, Буюк Британияда ҳам бундай ст-ялар лойиҳалари ишлаб чиқилмоқда. О.нинг тер-мик энергиясидан фойдаланишда тропик ўлкаларда шароит айниқса, қулай. Бу ерларда қирғоқ зонасидаги сувларнинг т-раси устки қатламларда 30°, 400—500 м чуқурликда эса 8—10°. Биринчи гидротермал электр ст-яси Абиджан яқинида (Кот-д'Ивуар)да қурилди. О. оғир водород (дейтрий)нинг асосий манбаидир. Термоядро реакциясини муваффақиятли бошқариш масаласи халқилинса, оғир водород битмас-туганмас энергия манбаига айланади.

Гидрологик режими. О.нинг и с-сиклик баланси. О. иссиқлик балансининг асосий таркибий қисмлари: радиация баланси (куёшнинг ялпи радиациясидан О.нинг нур қайтариши айирмаси), буғланишга сарфланадиган иссиқлик, океан юзаси б-н атмосфера ўртасидаги турбулент иссиқлик алмашиниши ва оқимларнинг иссиқликни бир жойдан иккинчи жойга олиб кетиши.

Жами радиация юқрри кенгликлардан куйи кенгликларга қараб қуяя боради ва атмосфера босими юқрри булган жойларда 20° шим. кенглик ва 20° жан. кенгликда максимумга етади, бу нарса тропик ва субэкваториал кенгликларда булут кам бўлишига боғлиқ. Босим баланд жойларда буғланишга ҳам максимал иссиқлик сарф бўлади. Турбулент иссиқлик алмашиниш барча кенгликларда ҳам бошқалардан кам бўлади. О. суви

30° шим. кенглик б-н 30° жан. кенглик орасида иссиқликни ютади ва юқори кенгликларда эса иссиқликни атмосферага беради. Бу фактлар йилнинг совуқ ярмида ўрта ва кутбий кенгликларда иклимни анчагина юмшатиб ту-ради. 3-жадвалда О. иссиқлик балансининг таркиби ккал/см² йилда кенглик минтақалари бўйича берилган

Сув баланси. О. юзасидан буғланадиган намлик, ёгин сувлари ва материкдан оқиб тушадиган сувлардан таркиб топади. Ана шу сувларнинг нис-баги турли кенгликларда О. сувининг шўрлик даражасини белгилайди. Материклардан оқиб тушадиган сувлар О.га тушадиган ёгин сувларининг атиги 10% ини ташкил этади. Шим. ярим шарда буғланиш бир йилда 111,9 см; ёгин 116,7 см га, Жан. ярим шарда буғла-ниш 113,0 см, ёгин 91,6 см га тенг. Ўртача ва кутбий кенгликларда музларнинг эриши ва сув музлаши ҳам сув балансида муҳим аҳамиятга эга.

Температураси. Сувнинг 1 см қалинликдаги устки қатлами О. устига тушадиган куёш энергиясининг 94% ини ютади. Аралашиш натижасида иссиқлик О.нинг барча қатламларига ўтади. О. юзасидаги сувларнинг йиллик ўртача т-раси 17,5°, О. устидаги ҳаво т-раси эса 14,4° га тенг. Шим. ярим шарда сув т-раси Жан. ярим шардагига нисбатан баланд-роқ (материк таъ-сирида). Термик экватор (энг катта т-ралар линияси) экватордан шимолда жойлашган. Бу ерда ўртача йиллик т-ра 28°, ёпик тропик денгизларда эса 32°. Экватордан қутбларга узоклашган сари у кутбий ўлкаларда секин-аста 1,5—1,9° гача пасаяди. Т-ранинг мав-сумий тебранишлари 100—150 м чуқурликкача юз беради. Чуқурлашган сари т-ра пасаяди ва туби юзасидаги қатламда 0° дан пастга тушади. Пекин бу ҳолат ҳамма ерда ҳам бир хил бўлмайди. О. тубида т-ра юзадан келиб турадиган сув т-расига боғлиқ. О. тубига яқин сув т-раси 1,4—1,8°, кутбий областларда эса 0° дан паст бўлади. 7 минг м дан чуқур

ботикларда т-ра пасаймасдан, ак-синча, адиабатик жараён таъсирида бир градус-нинг ўндан бир улушларигача орта боради.

Шўрлиги. Сув балансининг таркибий қисмлари нисбатига қараб шўрлик 0%о дан (йирик дарёлар қуйиладиган жойда) 30—42%о (тропик денгизларда — Қизил денгиз, Форс қўлтиғи, Ўрта денгиз) гача бўлади. Бунга окимлар, муз ҳосил бўлиши ва муз эриши ҳам таъсир этади. 5-жадвада турли хил кенгликлардаги О. юзасидаги шўрликнинг ўртача миқдори кўрсатилган.

Шим. ярим шарда Жан. ярим шарда-гига нисбатан шўрлик камрок: Атлантика океанининг тропик кенгликларидаги қисмида 37,25%о; қутбий ўлкаларда шим.да 31,4%о; жан.да 33,93%о; экваторда 32—34%о. Шўрликнинг мавсумий ўзгариши сувнинг юза қисмида, 100—150 м чуқурликкача сезилади.

О. сувларининг циркуляция-си. О.нинг 150—200 м чуқурликкача бўлган юза қисмида О. сувлари кўп эса-диган шамоллар таъсирида циркуляция қилади. Сувнинг бу қатламлари тропик ва субтропик кенгликларда антициклонал, юқори ва мўътадил кенгликларда циклонал айланма ҳаракат қилади. Пас-сатлараро тесқари оким мавсумий харак-терга эга ва фақат Тинч океандагина йил бўйи мавжуд. Муссонли ўлкаларда юза окимлар мавсумий ўзгариб туради. Ҳинд океанининг шим. қисми ва Тинч океан-нинг шим.-ғарбий қисми бунинг яққол мисолидир. 150—200 м дан чуқурда сув циркуляцияси О. суви қатламлари зичли-гининг тафовути туфайли вужудга келади (к. Денгиз окимлари).

Тўлқинлар. Сув массаларининг го-ризонтал ва вертикал ҳаракатларидан ташқари О. да шамол, сув кўтарилиши ва қайтиши, зилзилалар натижасида юзага келадиган тўлқин ҳаракатлари ҳам бўлади. Шамол тўлқинлари О.нинг 50—60 м чуқурликкача бўлган юза қатламларидагина рўй беради; уларнинг бал. 12—13 м ва ундан кўпроқ. Кўпчилик

океан тўлқинларининг баландлиги мўътадил кенгликларда 4 м, тропиклар-да — 1,5 м. Сув кўтарилиши тўлқинлари ва Цунами деб аталадиган сейсмик тўлқинлар О. сувининг тубигача етиб боради. Сув кўтарилиши тўлқинлари О.да доимо бўлиб туради. О.да ички тўлқинлар ҳам бўлади. Уларнинг баланд-лиги бир неча ўн метрга етади.

Сув кўтарилишлари. О. режи-мида сув сатҳининг даврий равишда кўтарилиб-пасайиб туриши — сув кўтарилишлари ва сув кўтарилиши оқимлари муҳим роль ўйнайди. Ярим суткалик сув кўтарилишлари энг кўп такрорланади. Очик О.да бу тўлқинларнинг бал. 1 м дан ошмайди, лекин, қирғоқларда 3—6 м га етади. Энг катта сув кўтарилишлари оке-ан қўлтиқлари ва чекка денгизлар учун хосдир: Фанди қўлтиғида (Канаданинг Атлантика оке-ани қирғоғи) 18 м га етади. Баъзи ўлкаларда (Мексика қўлтиғининг ғарбий қисми, Ява денгизи ва б.) сув кўтарилишлари суткалик бўлиб, 5,9 м га етади (Охота денгизи). Бошқа жойларда аралаш (ярим суткалик ёки суткалик) сув кўтарилишлари 13,2 м га етади (Охота денгизидagi Пенжина қўлтиғи).

О. сувларининг аралашishi. О. сув-лари вертикал ва горизонтал йуналишда аралашиб туради. Натижада гидролог-ик ва гидрокимёвий хусу-сиятлари бир қатламдан иккинчи қатламга ўтади. Ара-лашиш молекуляр ва турбулент турларга ажралади. Бунда фрикцион ва конвектив аралашishi юз беради. Фрикцион ара-лашиш шамол ва сув кўтарилиши шакли-да бўлади. Шамол таъсирида сув шамол тўлқинлари етиб борган чуқурликкача аралашади, сув кўтарилиши натижасида-ги аралашishi О. тубигача етади.

Сув аралашishининг О. ҳаётидаги роли катта. Аралашishi натижаси-да қуёш нури юза қатламлардан қуйи қатламларгача ўтади, чуқур қатламлар кислородга тўйинади, юза қатламлар тўйимли (биоген) моддаларга бөийди. О.ларнинг унча чуқур бўлмаган ва ин-тенсив аралашиб турган жойларида ден-

гиз ҳайвонларини овлаш қулай (Баренц, Шимолий, Азов денгизлари, Ньюфаундленд ороли яқинида ва б.).

О. сатҳи сув кўтарилиши, шамоллар, атмосфера босими таъсирида ўзгариб туради. Атмосфера босими таъсирида О. сатҳининг ўзгариши мавсумий характерга эга. Шамоллар таъсирида баъзан, сув сатҳи жуда баланд кўтарилади ва О. сохилларида сув тошқинларига олиб келади.

О. сувининг ранги ва шаф-фюфлиги унинг ёруғлик нурларини ютиш ва тарқатиш қобилиятига, спек-трал таркибининг ўзгаришига, ёруғлик окимининг секинлашишига боғлиқ. Очiq О.да сув ўта шаффоф кўк рангда бўлади. Сув таркибида заррачалар кўп бўлса сув зангори-кўк ёки яшил рангда бўлади (қирғоқ бўйи, баъзи ёпиқ денгизлар). Кўллаб лойқа келтириладиган қатта дарёлар қуйиладиган жойларда сув ранги сарғиш ёки жигарранг тусда бўлади.

Зоналлик. Қуёш энергиясининг О.да тақсимланиши бир хил бўлмай, зоналлик қонунига бўйсунди. Кенглик зоналлиги 150—200 м қалинликдаги қатламни ўз ичига олади. Шунга бино-ан, О.да куруқликда бўлганидай кутбий, кутб ёни, мўътадил, субтропик, тропик ва экваториал минтакалар бор.

Вертикал зоналлик юза, юза таги, оралик, чуқур ва О. туби яқинидаги сув массалари шаклида ажралиб туради. Юза сув массаларидан атмосфера б-н актив энергия ва модда алмашиниши рўй беради.

Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Тирик организмлар О.нинг юзасидан тортиб энг тагигача учрайди. Яшаш жойига қараб сувдаги пелагик организмлар (пассив сузувчилар — планктон ва фаол сузувчилар — нектон) ва О. тубида яшайдиган организмлар (бентос) бўлади. Ўсимлик организмларидан бактериялар ва баъзи куйи замбуруғларгина О.нинг ҳамма жойида учрайди. О.даги биологик, кимёвий, геологик жараёнларда бактериялар қатта роль ўйнайди. Улар

модда алмашиниши, оксидланиш-тикланиш жараёнларида иштирок этади, сувда ва туб чўкиндиларидаги органик моддаларни ўзлаштиради ва ҳ.к. Қолган ўсимлик организмлар О.нинг фотосинтез юзага келадиган ва ёритилиб турадиган устки қатламларидагига (асосан, 50—100 м чуқурликкача) бўлади. О.да 10 мингга яқин ўсимлик тури бор. Фитопланктон, асосан, диа-том сувўтлар, кивчинсимонлардан перидиней ва кокколитофоридалардан иборат. О. туби ўсимликларига (фито-бентос) диатом, яшил кўнғир ва қизил сувўтлар, шунингдек, гуллайдиган ўтсимон ўсимликларнинг (мас, зостера) бир неча тури қиради.

О.нинг ҳайвонот дунёси яна ҳам хилма-хилдир. О.да эркин ҳаёт кечирувчи ҳоз. замон ҳайвонларининг синфлари яшайди, кўпчилик синфлар эса фақат О.дагина бор. О. фаунаси 160 мингдан ортиқ турни ўз ичига олади: 15 минг энг содда жониворлар (асосан, радиоляриялар), 5 минг булутлар, 9 минг ковакиччилар, 7 мингдан ортиқ ҳар хил чувалчанглар, 80 минг моллюскалар, 20 мингдан ортиқ қискичбакасимонлар, 6 минг игнатанлилар ва бошқа умуртқасизлар (мшанкалар, брахио-подалар, погонофоралар ва б. баъзи бир турлар), 16 минг балик тури. Умуртқали ҳайвонлардан О.да, балиқдардан ташқари, баъзи тошбакалар ва илонлар (50 тур) ва 100 хилдан ортиқ сут эмизувчилар, асосан, китсимонлар ва куракоёқлилар яшайди. Баъзи қушларнинг (пингвинлар, альбатрослар, чайкалар ва б. — 240 тур) ҳаёти доимо О. б-н боғланган.

Тропикларда ҳайвон турлари, айниқса, хилма-хил. О. туби фаунаси саёз маржон рифларида, айниқса, кўп турлардан иборат. Чуқурлашган сари ҳаёт кама-яди. Энг чуқур жойларда (9000—10000 м ва ундан ҳам куйида) бактериялар ва бир неча ўн хил умуртқасиз ҳайвонларгина яшайди.

О.нинг турли жойларида ҳаёт ҳар хил тараккий этган. Фитопланктон микдори

устки қатламлардаги биоген элементлар микдорига, биринчи навбатда азот, фосфор, кремний бирикмаларига боғлиқ. Фитопланктонга бой жойларда у б-н озикланадиган зоопланктон ва зоопланктонни ейдиган нектон ҳам энг кўп.

О. туби организмлари мўътадил ўлкаларнинг қирғоққа яқин саёз жойларида, айниқса, кўп (О. тубининг 1 км² майдонида бир неча ўн кг фито ва зообентос мавжуд). Жуда катта чуқурликлардаги тирик организмлар юза қатламлардан чўкадиган ва қирғоқ яқинидаги саёзликлардан келадиган органик қолдиқлар ҳисобига яшайди. О.нинг турли чуқурликларида ҳаёт шароитлари бир хил эмас. Чуқурлашган сари ёруғлик камаяди, т-ра пасаяди, гидростатик босим орта боради, озик-ов-қат камаяди ва ҳ.к. Буларнинг ҳаммаси О.да вертикал биологик зоналикни вужудга келтиради. О. тубида қуйидаги ҳаёт зоналари мавжуд: литораль (сув кўтарилиши ва қайтиши зонаси), сублитораль (200 м гача), батиналь (2500—3000 м), абиссаль (6000 м гача), ультраабиссаль ёки хадалъ (6000 м дан чуқур). О. суви қатламларида, одатда, юза зона ёки эпипелагиаль (150—200 м) оралик, ёки мезопелагиаль (750—1000 м) ва чуқур сув зоналари ажратилади. Чуқур сув зонаси ўз навбатида батипелагиаль (2500—3000 м), абиссопелаги-аль (6000 м) ва ультраабиссаль (6000 м дан чуқур) га бўлинади. Кўпгина денгиз организмлари овланади ва озик-овқат ёки техника хом ашёси сифатида фойдаланилади.

Биологик ресурс лари. О. йирик биологик ресурслар манбаидир. Бутун дунёда ишлатиладиган ҳайвон оксиленинг 12—15%, ҳайвон ёғларининг 3—4% и О.дан олинади. Дунёдаги балиқ ва б. жониворлар овининг 4/5 қисми денгиз ва океанларга тўғри келади. Ден-гиздан овланадиган маҳсулотларнинг 90% ини балиқ ташкил этади. 5% турли хил моллюскалардан, 3% қисқичбақасимонлардан, 1,5% сув ўсимликларидан иборат. Денгиз сут эмизувчилари (китлар, толенлар ва б.) ҳам овланади. О. биологик

ресурсларининг жадал суръатларда ўзлаштирилиши ва қудратли техникадан фойдаланиш бу захираларнинг кескин камайиши ва тикланмасдан қолиш хавфини туғди-ради. О.даги ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан оқилона фойдаланиш зарурати бу соҳада халқаро ҳамкорлик қилиш, О. ҳайвонларини муҳофаза қилиш ма-саласини кун тартибига қўяди. Энг қимматли денгиз ҳайвонлари ва ўсимликларини сунъий равишда қайтадан кўпайтириш муҳим роль ўйнаши керак.

Халқаро ҳуқуқ режими. О. ҳуқуқ режими инсон фаолиятининг О. б-н боғлиқ бўлган 6 та йирик ҳуқуқий регламентациясини, яъни О. акваториялари режими, О.да савдо кемалари қат-нови режими, ҳарбий кемаларнинг сузиб юриши режими, О.да илмий тадқиқотлар олиб бориш режими, О. туби ва ер ости бойликлари, шунингдек, О. муҳитини муҳофаза қилиш ҳуқуқий регламентацияларини ўз ичига олади.

О. ҳуқуқ режими халқаро шартномалар ва таомиллар, шунингдек, айрим давлатларнинг миллий қонунларида акс этган. О. режимини белгилашда ҳукуматлараро денгиз консултатив ташкило-ти, БМТнинг Маориф, фан ва маданият масалалари б-н шўғулланувчи таш-килоти (ЮНЕСКО) нинг океанофафия комиссияси, БМТнинг миллий юрисдикция доирасидан ташқарида амал қиладиган қўмитаси — денгиз ва океанлар остидан тинчлик мақсадларида фойдаланиш қўмитаси, БМТнинг денгиз ҳуқуқи қўмитаси ва б. халқаро ташкилотларнинг роли катта.

О. акваториялари халқаро ҳуқуқий режими денгизга чиқши йўли бўлган ҳар бир давлатнинг ички денгиз сувлари (к. Ички сувлар), ҳудудий сувлар ва очик денгиз сувлари ҳуқуқий регламентациясини ўз ичига олади.

Савдо кемалари қатновининг халқаро ҳуқуқий режими барча мамлакатлар савдо кемаларининг тинчлик ва ўзаро манфатдорлик асосида эркин сузишига ёрдам

бериш, денгиз савдо кемалари қатнови хавфсизлигини таъминлаш, йўловчилар ва юкларни ташиш, савдо кемалари ва уларнинг экипажлари, йўловчилари ва юкларининг ҳуқуқий ҳолатига очиқ денгизда ҳам, чет давлатларга тегишли сув ва портларда ҳам риоя қилиш учун белгиланади.

Ҳарбий денгиз кемаларининг халқаро ҳуқуқий режими барча мамлакатлар ҳарбий кемаларининг денгизда эркин сузишига қўмаклашиш, хавфсизлигини таъминлаш, денгизда бўладиган ҳар хил ҳодисанинг олдини олиш, денгиз ва океанларда ҳуқуқий тартиботга бўйсунишга хизмат қилишдан иборат. Бу режим очиқ денгиздаги ҳарбий кемаларга алоҳида қуқуқлар (денгизда ҳуқуқбузарларни таъқиб қилиш, денгиз қароқчилари, қул савдоси ва б. халқаро жинойтларга қарши курашиш каби қуқуқлар) беради.

Илмий тадқиқотлар олиб бориш халқаро ҳуқуқий режими вазифаси О.ни, шунингдек, денгиз акваториясидан атмосфера ва космосни ҳар томонлама тадқиқ этиш учун қулай шароит яратишдан иборат. О. ҳуқуқининг бу соҳаси ривожланиб бормоқда. О.ни тадқиқ этиш соҳасида ҳамкорлик тўғрисида тузилган битими О. ҳуқуқида алоҳида аҳамиятга эга.

О. муҳитининг халқаро-ҳуқуқий муҳофазаси О.дан ҳар қандай мақсадда фойдаланган ҳолда ҳам денгиз муҳитини, экологик му-возанатини сақлашдан, унинг ифлосланишига (айниқса, радио-актив моддаларнинг тарқалишига) йўл қўймасликдан, шунингдек, флора ва фауна, О. туби ва ер ости бойликлари, О. устидаги атмосферага ва ш.к. га зарар етказилишининг олдини олишдан иборат.

О.да балиқ ва денгиз ҳайвонлари овлаш ва ўсимликлар йиғишни тартибга соладиган халқаро ҳуқуқ О.даги биомас-саларнинг ривожланишига зарар етказмасдан иш қўришни белгилайди. О. туби ва ер ости бойликлари халқаро ҳуқуқ режими хоз. денгиз ҳуқуқида кам ишланган соҳа-дир. Денгиздан фойдаланишнинг

бу тури 60-й.лар ва 70-й.ларнинг бошида ривожлана бошлади.

Ад.: Шокальский Ю. М., Океанография, 2 изд., Л., 1959; Керрингтон Р., Биография моря, пер. с англ., Л., 1966; Истошин Ю. В., Океанология, Л., 1969; Дитрих Г., Общая океанография, пер. с нем., М., 1962; Океан (Сб. ст.), пер. с англ., М., 1971; Шепард Ф. П., Морская геология, пер. с англ., 2 изд., Л., 1969; Леонтьев О. К., Дно океана, М., 1968; Океан и человечество, М., 1968.

ОКЕАН ОҚИМЛАРИ - қ. Денгиз оқимлари.

ОКЕАН ПЛАТФОРМАЛАРИ - океан ости Ер пўстининг нисбатан барқарор қисмлари (қ. Талассократон).

ОКЕАН ПЛИТАЛАРИ - океан ўрталик тизмаси этаги б-н материкларнинг сув остидаги чекка қисмлари оралиғидаги яхлит жойлар. Улар абиссал текисликлар рельефини ишғол қилиб 4,5— 6,0 км, ер ёриқлари зонасида эса 6—7 км чуқурликда жойлашган. Абиссал текисликлар плита ичидаги кўтарилмаларга ва айрим доирасимон ботикларга бўлинади. Бундай ботиклар Атлантика океани ўрталиктизмасининг икки томонида бутун океан бўйлаб занжирсимон тизим ҳосил қилиб жойлашган. Ботикларни қоплаган чўқиндилар қалинлиги бир неча юз м га этади, асосан оҳаксиз балчиклар — радиолярийли, диатомли, қизил рангли, чуқур сув гил жинсларидан тузилган.

Унинг остки, қад. қисмида фақат пелагик карбонатлар ҳосил бўлади. Океаннинг текис туби вулкан жинсларидан таркиб топган сув ости тизмаси ҳамда риф оҳактошлари — гийота (гайота)лар б-н банд (айниқса, Тинч океанда). Ботиклар магистрал ёриқлар б-н кесилган (мас, Тинч океаннинг шим. қисмидаги Император ёриғи).

ОКЕАН ЧЎҚИНДИЛАРИ, океан ётқизиклари — Океан остидаги Ер пусти устида ётувчи ҳоз. ва қадимги океанлар тубидаги чўқиндилар. (қ. Океан).

ОКЕАН КАЪРИ — Дунё океани туби

рельефи ва геологик структурасининг энг асосий элементларидан бири. Дунё океанининг ўртасидаги тизмалардан ташқари абиссал қисмини (қ. Абиссал область) ўз ичига олади. Ер юзасининг энг паст гипсометрик сатҳини (ўртача чуқ. 4 минг м, максимал чуқ. 7 минг м гача) эгаллайди. Майд. 185 млн. км² дан ортиқ (Дунё океани туби умумий майдонининг 50% дан кўпроқ қисми).

О.қ. рельефи ва тектоник структурасининг энг йирик элементлари — океан ботиклари ва уларни ажратиб турадиган турли типдаги кўтарилмалардир. Ботиклар О.қ.нинг энг катта қисмини эгаллайди; уларнинг ўртача чуқ. 5 минг м. Ботиклар туби майдонининг 80% и паст-баланд абиссал типдаги рельеф (нисбий чуқ. 500—1000 м), қолган қисми ясси ва қия абиссал текисликлардан иборат. Ясси абиссал текисликлар О.қ.нинг 10% дан камроқ юзасини эгаллаб, одатда, материкларга яқин ботикларнинг четларида жойлашган. Улар бирламчи паст-баланд рельефнинг материклардан оқиб келган чўкиндилар б-н кўмилиши натижасида пайдо бўлди. Қия текисликлар ботиклар четларида ҳам бўлади ва аста-секин материк этаги текислигига қўшилиб кетади. Ясси абиссал текисликлар ва абиссал паст-баландликлар орасида алоҳида сув ости тоғлари (вулканлар) кўтарилиб туради. Тропик денгизларидаги кўпгина сув ости тоғларининг усти маржон кўрилмаларидан иборат (қ. Атолллар).

О.қ.даги тоғлар палахса-палахса ёки гумбазсимон баландликлар бўлиб, бу тизмаларнинг тепалари кўпичча вулканлардан иборат.

ОКЕАНИЯ — Тинч океаннинг марказий ва ғарбий қисмларидаги оролллар тўдаси. 28°25' ш.к. б-н 52°30' ж.к.лар ва 130° шк. у. б-н 105° ғ.у.лар оралиғида. Ғарбий қисми Австралия ва Малай архипелагига ёндош. О. Австралия б-н бир қитъа ҳисобланади. Ороллларнинг умумий майд. 1,26 млн. км², шунинг 80% Янги Гвинея ва Янги Зеландия о.ларига тўғри келади.

Табиати. О.ни, одатда, 3 қисмга бўладилар: Меланезия, Микронезия ва Полинезия. Оролллар сув ости тизмалари ёки марзаларининг тепаларидир. Австралияга яқин жойлашган йирик оролллар (Меланезия, Янги Зеландия) эса материк оролллар. Вулкан оролларига Гавайи, Самоа, Маркиз, Жамият, Кук, Тубуаи о.лари, Пасха о. ва б. киради. О.нинг энг баланд нуқтаси (Жая тоғи, 5029 м) Янги Гвинеянинг шим.-ғарбида жойлашган. Ғарбий Микронезия, Меланезия ва Янги Зеландия о.ларининг ер юзаси тоғлик.

Геологик тузилиши. Шаркий Микронезия ва Полинезия о.лари майда маржон атоллларидан иборат. Ғарбий Микронезия ва Меланезия о.лари бур-мали чўкинди свиталар, интрузив ва, айниқса, эффузив жинслардан тузилган бўлиб, Тинч океан тубининг ғарбий чеккасидаги альп геосинклиналида жойлашган. Бу оролллар мезозой ва кайнозойда бурмаланган улкан тизмаларнинг сув устидаги қисмларидир. Бу ердаги ҳоз. замон вулканизми ва зилзилалар тоғ ҳосил бўлиш ҳаракатининг давом этаётганлигидан дарак беради. Тинч океан марказий қисмидаги оролллар неоген охири — антропоген бошида ёриклар бўйлаб оқиб чиққан базальтли вулкан тизмаларидир. Гавайи, Самоа, Маркиз, Жамият, Кук, Тубуаи о.лари, Пасха ва б. майда оролллар вулкан натижасида ҳосил бўлган. Пекин кўпгина вулкан чўққилари сув остида бўлиб, уларнинг усти маржон б-н қопланган. Маршалл, Каролина, Гильберт, Эллис, Токелау, Феникс, Лайн, Туамоту, Науру, Ошен ва б. майда оролллар маржон оролларидир. О.да фойдали қазилмалардан кўпроқ никель, фосфат, нефть, олтин, кумир, мис учрайди.

Иклими. О. ороллариинг аксари қисми иккала ярим шарнинг тропик клим минтақасида жойлашган; Австралия ва Осиёга яқин экваториал кенгликлардаги ороллларда клим субэкваториал, 180-меридиандан ғарбда экваториал клим. Тропик чизиғидан шимол ва жан. да эса субтропик клим. Янги Зеландиянинг Жан. ороли мўътадил минтақада.

Энг иссиқ ойнинг ўртача т-раси шим. да 25°(авг.), жан.да 16°(фев.), энг совуқойники шим.да 16° (фев.), жан.да 5° (авг.). Экваториал зонада ўртача ойлик т-ра 26—28°. О.да т-ранинг суткалик фарқи кам. Йиллик ёғин пассат шамоллари эсадиган тропик минтакаларда 1000 мм дан кам. Аммо йирик вулкан ороллари-нинг шамолга рўпара ён бағирларида 10 000 мм га етади. О.нинг ғарбий қисмида, экватордан шим.да езда кучли тропик довуллар бўлиб туради. Янги Гвинея ва Янги Зеландиядаги тоғларда музликлар (умумий майд. 1000 км²) бор. Даре ва кўллар О.нинг, асосан, ғарбий қисмидаги тоғли йирик оролларида жойлашган. Энг катта дарёлари: Флай, Дигул (600 км) — Янги Гвинеяда. О.да майда кўл кўп; энг каттаси — Янги Зеландиядаги Таупо кўли. Вулканли оролларда қайноқ ва шўр сувли кўллар, гейзерлар бор.

Тупроқлари хилма хил. Иссиқва сернам иклимли оролларда қизил-сарик латерит, тоғлатерит, сарик, қизил ва сарик-кўнғир тупроқлар учрайди. Вулкан куллари ёғилган жойларда ва янги лавалар устидаги тупроқ жуда унумдор. Ёғин камроқ ерларнинг туп-роғи қизил-кўнғир; серёғин жойларнинг тупроғи ботқоқли тупроқ.

Ўсимликлари Палеотропик областга мансуб. О. флораси Осиё, Америка ва Антарктида флорасидан шаклланган. О.да 3 кичик область ажратила-ди: Малайзия, Гавайи, Янги Зеландия. Малайзия области учун тропик усимликлар оилаларининг кўплиги хосдир. Эпиритлар кўп. Гавайи областчасида очик уруғлилар, фикуслар йўк, пальманинг бир тури бор, орхидея кам, папоротник кўп. Янги Зеландия областчаси мураккабгулдошлар, папоротник ва бошокдошлар турига бой. О.нинг шарқий қисмидаги оролларда эндемик тур (Гавайи о.ларида 90% гача) кўп. Шарққа томон ўсимлик тури, туркум ва оиласи камайиб боради. Янги Гвинеяда 6800 тур, Гавайи о.ларида 1100 тур ўсимлик ўсади.

О. ўсимликлари жуда хилма-хил. Тоғларнинг сернам ён бағирлари 300—600 м баландликкача бутазор ва саванна, 1000—1800 м баландликкача сернам доим яшил ўрмон. Шамолга тескари тоғ ён бағирларининг этаклари саванна ва чала чўл, юкорироғи ксерофил урмонлар, бутазор ва саванна, 1500м дан баланд жойларда доим яшил тропик ўрмонлар. Маржон оролларда ўсимлик турлари кам. Атолларда панданус, кокос пальмалари, нон дарахти усади. Лагуналар манфа ўрмонлари б-н қопланган. О.нинг табиий ўсимлик қопла-ми инсон томонидан жуда ўзгартириб юборилган. Ўрмонлар қирқилиб плантациялар барпо қилинган.

Ҳайвонот дунёси. О.нинг кат та қисми Полинезия фауна областига ва унинг Гавайи кичик областига мансуб. Янги Зеландия фаунаси мустақил область, Янги Гвинея эса Австралия областининг Папуа областчасига киради. Сут эмизувчилар деярли учрамайди, аммо куш кўп. Эндемик тур кўп бўлса ҳам реликт ҳайвонлар оз. Янги Гвинеяда сут эмизувчилар (жумладан, тухум кўювчи ва халталилар) нисбатан кўп. Атолларда ҳайвон турлари жуда кам. О.га қорамол, қўй-эчки, қуён, чўчка, каламуш, мангуста ва ҳ.к.нинг олиб борилиши унинг фаунасига ниҳоятда катта салбий таъсир кўрсатди.

Қашф этилиши ва тадқиқ қилиниш тарихи. 16-а.да О.га европаликлар боргунга қадар океаниялик денгизчилар қўшни оролларга кўчиб бориб ўрнашиш жараёнида Тинч океаннинг жан. қисмида энг яқин сув йўллариини ўзлаштирганлар. Уларнинг тажрибасидан кейинчалик европаликлар маълум даражада фойдаланганлар. О. ороллариининг европаликларга маълум бўлиши Ф. Магеллан экспедиция-сидан (1521) бошланди. 16-а. охирларигача испан ва португал денгизчи сайёҳлари Микронезия, Соломон ва Меланезиядаги бошқа ороллари топдилар. 1642—43 й.ларда А. Тасман экспедицияси Янги Зеландия, Тонга ва Фижи о.ларини тадқиқ қилди. 17-а. охи-

ри — 18-а. бошларида инглиз ва француз денгизчи сайёҳлари О.нинг марка-зий ва шарқий қисмидаги оролларга етиб бордилар. Ж. Кук томонидан Туамоту, Тонга, Янги Гебрид, Янги Каледония, Гавайи о.лари, Кук о.лари ва б. кашф этилди. 19-а.да О.ни тадқиқ қилинишига И. Ф. Крузенштерн, Ю. Ф. Лисянский, Ф. Ф. Беллинсгаузен, М. П. Лазарев, О. Е. Коцебу, Ф. П. Литке ва б. ҳисса қўшдилар. Н. Н. Миклухо-Маклай О.даги Янги Гвинея ва б. ороллар аҳолисининг антропология ва этнографияси, хўжалиги тўғрисида муҳим маълумотлар тўплаган.

Аҳолиси 31 млн. киши (2001, Австралия б-н бирга). О.нинг туб жой аҳолиси 4 йирик гуруҳга бўлинади: папуаслар, меланезлар, полинезлар ва микронезлар. О.га европаликлар кела бошлаган вақтда (16-а. боши) у ерда тахм. 3,5 млн. аҳоли яшар эди. Бегуноҳ ўлдириш, четдан олиб борилган юқумли касалликлар ва б. натижасида аҳоли кескин камайган. 19-а. охири ва 20-а. бошига келиб аҳоли сони яна тез ўса бошлади.

Этник таркиби. О.да ирки, тили, тарихи ва маданияти жиҳатидан ўзаро кескин фарқ қилувчи халқлар яшайди. Уларни сон жиҳатидан 2 қисм-га: маҳаллий аҳоли ва кўчиб борган аҳолига бўлиш мумкин. О.нинг маҳаллий аҳолиси полинезия, меланезия ва микронезия антропологик типларга мансуб. Маҳаллий аҳолининг бир қисми малай-полинез тилларида, бошқа қисми папуа тилларида сўзлашади. Папуа тиллари бир неча гуруҳларга бўли-нади. Лекин О. халқларининг тил гуруҳлари уларнинг мавжуд этник ва маданияти жиҳатидан яқинлигига тўла мувофиқ эмас. Этнографик адабиётларда уларни кўпинча тарихи ва маданияти ўхшаш областлар бўйича гуруҳлаштирадilar. О.нинг маҳаллий бўлмаган халқлари инглиз-янги зеландиялик, француз (Янги Каледония), америкалик, япон ва филиппинлик (Гавайи о.лари), қинд (Фижи о.лари) ва б.дан иборат. Диний жиҳатдан О. аҳолисининг кўпчилиги христиан.

Тарихи. О.нинг энг қад. аҳолиси

О.га бундан 20—30 минг йиллар аввал Жан.-Шарқий Осиёдан бориб ўрнашган. Кейинроқ келган қабилаларнинг папуаслар б-н қўшилишидан меланезлар пайдо бўлган. Микронезия ва Полинезияга аҳоли милонинг 1-минг йиллигида кўчиб борган. 16-а. бошида О.да яшовчи халқлар жамият тараққиётининг турли босқичларида бўлган. Европаликлар узоқ вақт О.га кизиқмадилар. Кўпгина ороллар европаликларга 18-а.нинг 2-ярмида маълум бўлди. О. оролларини дастлаб Ғарбий Европа давлатлари, кейинроқ АҚШ эгаллай бошлади. 1-жаҳон уруши (1914—18)дан кейин О.да сиёсий ташкилотлар вужудга келди. 2-жаҳон уруши (1939—45) даврида О. уруш ҳаракатлари майдонига айланди. О.да ри-вожланган давлатларнинг ҳарбий базалари кўпайди. Урушдан кейин О. халқларининг мустақиллик учун кураши ташкилий тус олди. Кўпгина ороллар мустақил давлатларга айланди. О.нинг сиёсий бўлиниши ҳақида 489-б.даги жадвалга қ.

ОКЕАНИЯ ТИЛЛАРИ - австронез тилиярига мансуб малайзия-полинезия тармоғининг шарқий тармоқчасига ки-рувчи тиллар. О.т. тахм. 450 та бўлиб, уларда 2,5 млн.дан ортиқроқ киши сўзлашади. Океаниянинг Мариана о.ларидан, Янги Гвинеядан шарқ томонроқда жойлашган ҳудудларида тарқалган. О.т. шартли равишда 21 гуруҳга, гуруҳлар эса гуруҳчаларга бўлинади. Кўпчилик О.т.нинг фонологик таркиби содда; 3 катор портловчи ун-дошлари: жарангсиз, жарангли ва бурун ун-дошлари мавжуд бўлиб, хреил бўлиш ўрнига қараб 5 га ажратилади. Грамматик жиҳатдан О.т. аналитик тилларга мансуб, ҳар бир сўз туркумининг ўзига хос хусусиятлари бор.

19-а. ва 20-а. бошларида бир неча ўнлаб О.т. учун лотин графикаси асосида ёзувлар яратилган, лекин бу тиллар кўпинча адабий тил сифатида ривожланмади. О.т.ни ўрганиш 19-а.да бошланиб, 20-а. 50-й.ларида авж олган бўлсада, уларнинг кўпчилиги амалда ҳануз тав-

сиф этилмаган.

ОКЕАНОГРАФИЯ — 1) океанологиянинг синоними; 2) сув мухитининг физик ва кимёвий хусусиятлари, Дунё океанидаги физик ва кимёвий жараёнлар ва ходисаларни, уларнинг атмосфера, куруклик ва океан туби б-н ўзаро таъсирини ўрганадиган фан.

ОКЕАНОЛОГИЯ {океан ва ... логия), океанография — Дунё океанидаги физик, кимёвий, геологик ва биологик жараёнларни ўрганадиган фанлар жаммуи. О.нинг асосий амалий мақсади — денгиздаги сув усти ва сув ости кемалари катновининг хавфеизлигини таъминлаш ва самарадорлигини ошириш, океан сувлари ва тубининг биологик-минерал ва энергетика ресурсларидан фойдаланиш; об-ҳавони олдиндан айтиш усулларини мукамаллаштириш.

О., асосан, кемаларда ва гидрологик ст-яларда ўлчовлар ўтказишга асосланади: кемаларда эхолот ёрдамида океан тубининг чуқурлиги ўлчанади; астрономия усулида Ернинг радио йўлдошлари ва махсус навигация йўлдошлари ёрдамида кема турган жойнинг ўрни аниқланади; гидрологик ст-яларда эса сувнинг т-раси ўлчанади; шўрлиги ва кимёвий, оптик хусусиятларини аниқлаш учун турли чуқурликдан намуна олинади. Бу фан океан суви юзасидаги ва чуқуридаги оқимларни, тўлқинларни ўлчаш; сув рангини, музларнинг хусусиятини аниқлаш, грунтдан, ҳайвон ва ўсимликлардан намуна олиш усулларидан ҳам фойдаланади. Бир қанча ўлчовлар (денгиз сатҳи, сув кўтарилиши, тўлқинлар, т-ра ва б.) қирғоқ ва орол ст-яларида олиб борилади. Дунё океанография каталоги (1973) 200 минг гидрология ст-ясининг маълумотларини ўз ичига олади. Океан туби чуқурликларини системали равишда ўлчаб туриш йўли б-н тўпланган маълумотлар океан майдони асосий қисмининг 1:10 000 000 масштабли батиметрик хариталарини тузиш имконини бермоқда. О. маълумотлари навигация хариталари, жадваллар, қўлланмалар ва лоциялар ту-

зишда гидрография хизмати муассасалари учун илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Океан физикаси (физик океанография, денгиз физикаси) гидротермодинамика, акустика, океан оптикаси, радиоактивлиги (ядро гидрофизикаси) ва электромагнит майдонини тадқиқ этишни ўз ичига олади. Океан физикасининг энг йирик муаммоси об-ҳавони анча вақт олдиндан айтиш имконини берадиган крнуниятни — океан ва атмосфера ўртасидаги ўзаро таъсир қонуниятини аниқлашдан иборат.

Океан кимёси (кимёвий океанография) океан сувларининг гидро-кимёси ва океан туби чўкиндиларининг геокимёсини ўз ичига олади.

Океан геологияси геол., геофизика ва геокимёнинг Дунё океани тагидаги Ер қобиғига тегишли барча бўлимларини ўз ичига олади.

Океан биол огияси тирик организмлар — планктон, нектон, бентос ва микроорганизмларни ўрганиш б-н шуғулланади.

Асосий халқаро океанология ташкилотлари: ЮНЕСКО қармоғидаги ҳукуматлараро океанография комиссияси (ХОК), Денгизни ўрганиш халқаро кенгаши ва б.

О'КЕЙСИ (О'Kasey) Шон (1880.30.3, Дублин — 1964.18.9, Торки, Англия) — ирланд ёзувчиси ва драматурги. 1926 й.дан Англияда яшаган. Ўтган асрнинг 10—20-й.ларида ирланд халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши инқилобий кураши катнашчиси. «Ўқчининг сояси» (1923), «Юнона ва товус» (1924), «Омоч ва юлдузлар» (1926) пьесалари ирланд халқининг 20-а. бошидаги миллий озодлик ҳаракати воқеаларига бағишланган. Илк асарларининг бадиий услубида реалистик ва романтик тамойиллар ўзаро қўшилиб кетган. «Юлдуз кизармоқда» (1940) пьесаси инқилобий ғоялар б-н суғорилган. «Уйимдаги кўзгу» («Таржимаи ҳол», 1 — 6-ж.) эпопеясида (1939—54) қора халқ орасидан чиққан кишининг жаҳон маданияти, ижодиёти чўққиларига, ижтимоий тараққиёт учун курашга қадар

босиб ўтган йўлини кўрсатиб берган. «Епископ гулхани» (1995), «Нед отанинг ноғоралари» (1958) пьесаларида Ирландия католик рухонийлари раҳбарларини хажв қилган. «Учаётган ари» (1937), «Яшил қарға» (1956), «Гулдор қалпоқ остида» (1963) каби мақолалар ва эсселар тўпламларида О'К. реализмнинг ҳақиқий тарафдори сифатида модернизмга қарши курашиб, реалистик санъат принципларини қўллаб-қувватлаган. Публицистик асарлари тинчлик учун кураш ишига хизмат қилади.

ОККУЛЬТИЗМ (лот. *occultus* - яширин, сирли) — инсонда ва космосда яширин кучлар мавжудлигини эътироф этувчи таълимотларнинг умумий номи. О.га кўра, бу кучларни махсус психик машқурлардан ўтган ва ўзини фақат шу йўлга бағишлаганларгина пайқай олади. Фалсафий жиҳатдан гилозоизм ва пантеизмга яқин. О.нинг ходисалар ўртасидаги умумий яширин алоқалар тўғрисидаги ва микрокосм ҳисобланган одам ҳақидаги таълимоти 14—16-а.ларда кузатиш ва тажриба методлари (Уйғониш даври италян натур-фалсафаси ва б.) нинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Умуман, О. илмий тафаккурга зид таълимотдир.

ОККУПАЦИЯ, ҳарбий оккупация (лот. *occupatio* — эгаллаш, босиб олиш) — халқаро ҳуқуқда — уруш олиб бораётган томоннинг қуролли кучларининг душман ҳудудини вақтинча эгаллаб олиши. Ҳарбий О. режими 1907 й.ги 4-Гаага конвенцияси ва «Фуқаро ақолини химоя қилиш тўғрисида»ги Женева конвенцияси (1949) б-н тартибга солинади. Бу ҳуж-жағларда О. қилиб турган ҳокимият ўзи эгаллаган жойларда тартибни сақлаши, фуқароларнинг шаъни, оилавий ҳуқуқлари ва ҳаётини қурмат қилиши, мол-мулк, маданий бойликларни яқсон қилмаслиги, О. қилинган ҳудуднинг сиёсий тақдири тўғрисидаги масалани ҳал этмаслиги ва ш.к. назарда тутилган. О. режимини бузиш халқаро жинойят ҳисобланади, бунда жавобгар

бўлган шахслар ҳарбий жинойтчилар деб қаралади.

ОКЛАДНИКОВ Алексей Павлович [1908.20.9, Константиновшчина (ҳоз. Иркутск вилояти) — 1981.18.11, Москва] — рус археологи, тарихчи ва этнограф. СССР ФА акад. (1968 й.дан). 1966 й.дан ФА Сибирь бўлимининг Тарих, филол. ва фалсафа ин-ти директори. Тешиктош ғориизм неандерталь одамнинг бош суяги қолдиқларини топган ва ўрганган (1938—39). Сибирь, Ўрта Осиё ва Монголия археологияси, этнографияси соҳасида узок вақт и.т. ишлари олиб борган. Монголия ҳудудида биринчи бор палеолит даври ёдгорликларини текширган. Ўрта Осиёда тош даврига оид ёдгорликларни казиш ва илмий тадқиқ қилишда фаол иштирок этган. Ўзбекистонда тош даврининг ўрганилишига асос солган.

Ас: Неолит и бронзовый век Прибайкалья, т. 1—3, М—Л., 1950—53; Центральноазиатский очаг первобытного искусства, Новосибирск, 1972.

ОКЛАХОМА - АҚШнинг жан. қисмидаги штат. Майд. 181,1 минг км2. Ахрли-си 3,5 млн. киши (2002), 68% шаҳарларда яшайди. Маъмурий марказий — Охлахома-Сити ш., иктисодий маркази —

Ер юзасининг кўп қисми текислик, ғарби эса плато (энг баланд жой 1516 м). Жан.-шарқида Уошито тоғининг тармоқлари бор (энг баланд жойи 884 м). Иклими субтропик клим, янв.нинг ўртача т-раси 0—6°, июлники 24—27°. Йиллик ёғин 450—1000 мм. Йирик дарёлари: Арканзас ва Ред-Ривер. Ҳудудининг кўп қисми экинзор. Тоғ ён бағирлари ўрмон. Хўжалигининг етакчи тармоғи — кончилик саноати. О.да нефть, табиий газ, рух ва қўмир казиб олинади. Машинасозлик ва металлсозлик ривожланган, кон ва қурилиш ускуналари, металл конструкциялар ишлаб чиқарилади. Қ.х.да гўшт-сут чорвачилиги етакчи ўринда. Дехқончиликда, асосан, бугдой, пахта ва маккажўхори экилади. О.дан бошқа штатларга нефть ва газ қувурлари ўтказилган.

ОКЛАХОМА-СИТИ - АҚШнинг жан. қисмидаги шаҳар. Оклахома штатининг маъмурий маркази. Ахрлиси 506,1 минг киши (2000), шаҳар атрофи б-н 1 млн. Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Қ.х. районининг савдо-молия маркази. Авиация, автомобилсозлик, радиоэлектроника (жумладан, ЭХМ ва алоқа воситалари и.ч.) саноатлари ривожланган. Металлсозлик, нефть саноати учун жиҳозлар, кимё, нефтни қайта ишлаш, озик-овқат, полиграфия саноати корхоналари, ун-т бор.

ОКЛЕНД — АҚШнинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Калифорния штатида, Сан-Франциско қўлтиғи соҳилидаги порт. Осма кўприк ва паром оркали Сан-Франциско ш. б-н боғланган. Аҳолиси 400 минг киши (2000). О. — трансконтинентал йўлларнинг сўнгги пункти. Кема-созлик ва кема таъмирлаш, электротехника, металлсозлик, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, кимё саноати корхоналари, расадхона, ҳарбий денгиз базиси бор. Шаҳарга 1850 й.да асос солинган.

ОКЛЕНД — Янги Зеландиядаги шаҳар, Шим. оролда, Окленд я.о.ни Шим. оролнинг асосий қисми б-н боғлаб турувчи бўйинда жойлашган. Аҳолиси 1,1 млн. киши (2000). Тинч океаннинг Хаураки қўлтиғидаги муҳим денгиз порти, йилига 16 млн. т юк ортиб-туширилади. Четга жун, гўшт чиқаради. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Т. й. станцияси. Мамлакатнинг муҳим саноат маркази (мамлакатдаги саноат маҳсулотининг 1/3 қисми ишлаб чиқарилади). Машинасозлик (хусусан, транспорт, қ.х., электротехника машинасозлиги), металлсозлик, кимё, тўқимачилик, кўн-пойабзал, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ун-т (1882) санъат галереяси, маорийлар санъати музейи бор.

ОКОП (рус. окоп — хандақ, чуқур) — ҳарбий ишда — жонли кучлар ва жанговар техникани душман ўтидан пана қиладиган, жанговар марра (позиция) ва-зифасини угайдиган ҳарбий муҳандислик

иншооти. Бобур ва Шайбонийхон қўшинларида О. «мўлжар» истилоҳи б-н аталади. Тўфанг ва милтиқнинг пайдо бўлиши (16-а. 1-ярми) натижасида О.га эҳтиёж сезилди. О.нинг кейинги тараққиёти ўйик стволли қуроолларнинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ(19-а. 2-ярми). Одатда, О. бир киши, бўлим, пулемёт, миномёт, тўп, танк ва б. учун мўлжалланган бўлади. Бир кишилик О. ётган одам кўринмайдиган даражадаги ўлчамда (110—150 см чуқурлик, 150—170 см узунликда) қазилади. Бир кишилик О. ўзаро бирлаштирилиб, бўлирма учун окоп ҳосил қилинади. Бўлим О.лари атрофи тупроқ б-н шиббаланган чуқурлик (траншея), 1—2 кишига мўлжалланган ўқ отиш жойлари, қўл пулемёти учун майдонча, шахсий таркиб учун оддийроқ пана жой, ўқ-дорилар қўйиладиган тоқчалардан иборат бўлади. Миномёт, тўп, танк ва б. учун қурилган О.да ўт очиш майдончаси, экипаж (расчёт) учун пана жой, жанговар техниканинг О.га кириши ва чиқиши учун йўлак ҳамда бруствер (тупроқ, кўтарма) бўлади. О. барча турдаги жанговар ҳаракатларда, айниқса, мудофаада кенг қулланилади. О. сингувчи радиацияни анча қайтаради, зарб тўлқинини ва ёруғлик нурунининг шикастлаш доирасини ка-майтиради. О.ни қўшинлар ўз кучи ва махсус О. кавлаш машиналари б-н қазийди. О.нинг деворлари чим, тахта, шох-шабба ва б. нарсалар б-н маҳкамланади. Траншея ва алоқа йўлларининг ҳимоя қувватини ошириш учун баъзан уларнинг усти ёпилади. Тоғли жойларда О. тош ва харсанглардан териб ҳосил қилинади. Ер портлатилиб, чуқурлик очилади. Мустаҳкам бўлиши учун тошлар орасига тупроқ., баъзан кум солинган қоплар жойлаштирилади. Барча хилдаги О. жойнинг табиий кўринишига мослаб никобланади. Оммавий қирғин қурооллари, кимёвий, биологик (бактериологик) қурооллар мавжуд бўлган ҳоз. шароитда О. ўз аҳамиятини анча йўқотди, лекин ҳозир ҳам шароит тақозоси б-н О.дан фойдаланилади.

ОКРУГ (рус. — агроф) — 1) бир қанча давлатлар (мас, Исландия, Португалия)да маъмурий-худудий бирлик; 2) Ҳарбий округ; 3) вақтинчалик тузилган худудий бўғин (мас, сайлов округи); 4) муайян органлар ваколати тарқаладиган худуд (мас, суд округи, нотариал О.).

ОКС, Оксус — Амударёнинг юнон, латин ва ўрта асрлардаги Европа манбаларида тилга олинган номи. Баъзи олимлар (В. В. Бартольд, Б. Ғофуров) О.ни сув худоси Вахшнинг (Вахш — Охшо) номи десалар, бошқа олимлар (С. П. Толстое, Я. Ф. Ғуломов, Ҳ. Ҳасанов) кад. туркий Ўқуз — «дарё» сўзининг фонетик варианты деб ҳисоблайдилар.

ОКСАЛАТ КИСЛОТА, НООС-СООН — энг оддий икки асосли карбон кислота, рангсиз кристаллар. Суукдан иш т-раси 189,5° (сувизиники), 2 молекула сувли кристаллогидратиники 101,5°. Сувда, спиртда эрийди, хлороформда, бензолда эримайди. Заҳарли. Ўсимликларда кальцийли тузи кўринишида кенг тарқалган. О.к. ва унинг тузлари (к. Оксалатлар) аналитик кимёда баъзи металлларни чўкмага туширувчи реагент сифатида ҳамда бошқа максадларда қўлланади.

ОКСАЛАТЛАР (юн. oxalis — шовул) — шовул кислота НООС—СООН тузлари. Нордон О. (мас, НООС—СООК) ва ўрта О. (мас, NaООС—COONa) мав-жуд. О. табиатда кенг тарқалган. Кальций оксалат Са(СОО)2 барча ўсимликларнинг хужайра ва тўқималарида бўлади. Одам ва ҳайвон сийдигида ҳам оз миқдорда кальций оксалат минераллар ҳолида учрайди. О. — кристаллар; киз-дирилганда парчаланмасдан суюкланади; сувда оз эрийди (ишқорий металлларнинг ўрта О.и бундан мустасно). О. аналитик кимёда (аммоний О.и), фотографияда, бўёқчиликда ишлатилади.

ОКСИ ... (лот. oxxygenium — кислород) — кўшма сўзлар бўлаги. Бирикма ва аралашмаларда кислород борлигини билдиради; мас, оксигемоглобин.

ОКСИГЕМОГЛОБИН (окси... ва

гемоглобин), НЬО2 — молекуляр гемоглобиннинг кислород б-н бирикмаси; ўпқадан тўқималарга кислород етказиб бе-ради. Тўқималарда осон парчаланади. Артериал қоннинг оч кизил ранги О.га боғлиқ. Бунда гемоглобин таркибига қирадиган темирнинг валентлиги ўзгармайди. Иссиқ қонли ҳайвонлар ва одамда кислороднинг кўпроқ қисми тўқималарга О. таркибида боради.

ОКСИГЕНОТЕРАПИЯ (окси... ва терапия) — қ. Кислород билан даволаш.

ОКСИДИМЕТРИЯ (нем. oxidieren — оксидлаш ва юн. metreo — ўлчайман), аниқроғи редокс иметрия — оксидланиш-қайтарилиш реакцияларига асосланган миқдорий анализ усуллари мажмуи (қ. Ҳажмий анализ, Титриметрик анализ). О. йодометрия, перманганатометрия, броматометрия, титанометрия, цериметрия каби бир қанча усулларга бўлинади. О. аорганик ва органик моддаларни анализ қилишда кенг қўлланади.

ОКСИДЛАНИШ, оксидланиш жараёни — тор маънода — турли моддаларнинг кислород б-н бириқиши. Кенгрок маънода — атомлар ёки ионлар электронларни тортиб олиши б-н содир бўладиган кимёвий реакция (қ. Оксидланиш-қайтарилиш реакциялари). Энг муҳим оксидловчиларга кислород О2, озон О3, водород пероксид Н2О2, хлор С12, фтор F2, калий перманганат КМпО4 ва б. қиради.

ОКСИДЛАНИШ ДАРАЖАСИ, оксидланиш сони — оксидланиш реакцияларини талқин қилишда валентлик ўрнида ишлатиладиган тушунча. Кимёвий бирикмани батамом ионли тузилишга эга деб фараз қилинса, унинг таркибидаги бирор элементнинг шартли заряди шу элементнинг оксидланиш даражаси деб аталади. Элементларнинг О. д.ни аниқлашда доим кислороднинг О.д.ни —2, водородникини +1 деб қабул қилинади. Металл ионларининг О.д. уларнинг зарядига тенг деб олинади. Мас, сув Н2О да водороднинг О.д.+1, кислородники —2 дир. Калий йодид КJ

да калийнинг О.д. +1, йодники —1 дир. Эркин элементларнинг О.д. 0 га тенг қабул қилинган. Ҳар қандай молекула таркибидаги барча атомларнинг О.д. йиғиндисий 0 га тенг. Мас, хромат кислотада (H_2CrO_4) хром атомининг О.д. (+1)- $2+x+(-2)\cdot 4=0$, бундан $x=+6$. Шу йўл б-н H_2SO_4 да $SHNHg$ О.д. +6, $KMnO_4$ да Mn нинг О.д. +7 га тенглигини аниқлаш мумкин. Кимёвий бирикмаларда атомларнинг О.д. мусбат (+), манфий (—), 0 ва ҳатто каср сонга тенг бўлиши мумкин. C_2H_2 да углерод (С)нинг О.д. — 1 га, $KJNi(CN)_4$ да никель Ni нинг О.д. 0 га тенг. Кўпчилик ҳолларда молекула таркибидаги атомларнинг О.д. уларнинг валентликларига, яъни айна элемент ҳосил қиладиган ҳақиқий боғланишлар сонига тенг бўлмайди. Органик бирикмаларда углероднинг валентлиги 4 га тенг, лекин О.д. турли бирикмаларда турлича. Мас, CH_4 да углероднинг О.д. —4 га, CO_2 да +4 га, $HCOH$ да 0 га, $HCOOH$ да +2 га, C_2H_4 да —2 га тенг.

ОКСИДЛАНИШ ЗОНАСИ (геологияда) — сульфидли конларнинг ер юзига яқин қисмини ўз ичига олган ва ер ости сувлари сатҳидан юқорида жойлашган қисми. О.з.да ер юзасидан чуқурроқ қатламларга ўтаётган сув ва унда эриган кислород, карбонат ангидрид ва кислоталар таъсирида турли минераллар емирилиб, муайян шароитда паст босим ва т-рага мос янги кристалли ва коллоид бирикмалар ҳосил бўлади. Бу бирикмалар кимёвий таркиби жиҳатидан емириляётган минерал ва жинсларга яқин бўлиб, кислород ва сув молекуласининг кўплиги б-н ажралиб туради.

О.з. учун турли гиллар, темир ва марганецнинг кислородли ва сувли бирик-малари турғун ҳисобланади. Мазкур зонада олтингургуртли металл рудалари ҳамда олтингургурт, туз ва тошқўмир конлари тез ўзгаради. Бунда металлларнинг сульфидли бирикмалари оксид, гидроксид, карбонат, сульфатлар б-н ўрин алмашади. Олтингургурт ўрнида алунит ва гипс уюмлари ҳосил бўлади,

тош тузи қатламлари бўлган жойда гипс тўпланади. О.з. ер юзасидан грунт сувларигача, одатда, бир неча м дан юзларча м гача бўлган жойни эгаллайди. О.з. геологияси ва минералогиясини ўрганиш темир ва марганец рудалари, боксит, турли гиллар ва б. фойдали қазилма бойликларни топиш ва разведка қилишда муҳим аҳамиятга эга.

ОКСИДЛАНИШ СОНИ - қ. Оксидланиш даражаси.

ОКСИДЛАНИШЛИ ФОСФОРЛАНИШ — тирик организмларда органик кислоталар (субстратлар)нинг оксидланиши натижасида ҳосил бўлган энергия ҳисобига аденозиндифосфат кислота (АДФ) ва фосфат кислотадан адезонтрифосфат кислотанинг (АТФ) синтезланиш жараёни. Бу кўпинча нафас олиш занжиридаги фосфорланиш деб ҳам аталади. О.ф. натижасида хужай-рада кўп микдорда энергияга бой макроэргик бирикма — АТФ тўпланади. АТФ энергияси кейинчалик хужайрада содир бўладиган барча ҳаётий жараёнларни энергия б-н таъминлайди. О.ф.нинг асосий субстратлари Кребс циклида ҳосил бўладиган органик кислоталардир. Оксидланиш б-н боғлиқ бўлган фосфорланиш жараёнини рус олими В. А. Энгелгардт кашф этган (1930). Нафас олиш б-н боғлиқ бўлган фосфорланиш жараёни эса рус олимлари В. А. Белицер ва Е. Т.Цибаковалар томонидан очилган (1939). Кейинчалик А. Ленинжер (АҚШ) бу жараён нафас олиш занжирида электронларнинг кўчирилиши б-н боғлиқ эканлигини кўрсатди. Электронлар нафас олиш занжирига қайтарилган никотинамида дениндинуклеотид (НАДН₂) ёки никотинамида дениндинуклеотидфосфат (НАДФН₂) дан келади; кофермент Q оркали кетма-кет равишда потенциали манфий бўлган бирикмалардан мусбат потенциалли бирикмаларга кўчирилади. Нафас олиш занжири оркали электронларнинг кўчирилиши кислороднинг қайтарилиши ва сув молекуласининг ҳосил бўлиши б-н тугалланади. Бу охириги жараён мураккаб

тузилишга эга бўлган цитохромоксидаза ферменти ёрдамида амалга оширилади. Шундай қилиб, субстратларнинг кислород ёрдамида оксидланиши бир қатор оксидланиш ва фосфорланиш реакциялари б-н боғланган бўлиб, бу реакцияларнинг ҳар бири учун оксидланаётган субстратнинг молекуласида тўпланган энергия оздан ажралиб туради ва бу энергиядан хужайра тўлиқ фойдаланиши учун имконият яратилади. Ажралиб чиққан энергиянинг фойдали энергияга айланиши «фосфорланиш нукталари» деб аталувчи қисмларда содир бўлади. АТФнинг ҳосил бўлиши АТФ синтетаза ферментлари мажмуаси ёрдамида амалга оширилади. Бу реакция қайтар характерга эга бўлиб, тескари реакция, яъни АТФнинг парчаланишини ҳам амалга оширади.

О.ф. жараёнини микдор жиҳатдан ифодаловчи катталиқ F_a/O коэффициенти бўлиб, у АТФ ҳосил қилиш учун сарфланган фосфор атомлари микдорининг митохондрий томонидан ютилган кислород атомлари микдорига бўлган нисбатини билдиради. Бу коэффициент катталиги оксидланаётган субстратнинг характерига, хужайранинг физиологик ҳолатига ва хужайра муҳитининг таркибига боғлиқ. Нафас олиш занжиридаги фосфорланишнинг максимал самарадорлиги, яъни P_a/O қиймати субстрат НАДН₂ бўлганида 3 га, сукцинат кислотада — 2 га тенг.

Нафас олиш занжиридаги фосфорланиш жараёнининг молекуляр механизмлари, яъни оксидланиш реакциялари натижасида ажраладиган энергиянинг АТФ молекулаларида тўлланиш механизмлари инглиз олими П. Митгелл томонидан аниқланган. Унинг хемиос-мотик назариясига кура, оксидланиш ва фосфорланиш жараёнлари митохондриянинг ички мембраналарида ҳосил бўла-диган водород ионларининг электроки-мёвий потенциали орқали ўзаро боғланади. Нафас олиш занжири бўйлаб электронларнинг кўчирилиши 3 та босқичда (боғланиш нукталарида) энергия ажралиши б-н

боради. Ажралган энергия ионларнинг электрокимёвий градиенти шаклида (Дцн+) бўлади. Кейинчалик ундан АТФ вужудга келади ёки хужайранинг энергия талаб қилувчи эҳтиёжлари учун тўғридан-тўғри фойдаланилади.

Абдукарим Зикирёев.

ОКСИДЛАНИШ-ҚАЙТАРИЛИШ РЕАКЦИЯЛАРИ — электронларнинг атомлардан атомларга бутунлай ёки қисман ўтиши б-н боғлиқ кимёвий реакциялар. Электронлар чиқарилиши оксидланиш, электронлар бириктириб олинishi қайтарилиш дейилади. О.-қ.р. атамалари дастлаб металл оксидларининг ҳосил бўлиш ва парчаланиш реакцияларида қўлланилади. $\text{Cu}^{+2}/\text{O}=\text{CuO}$ металлларнинг оксидланишига, $\text{CuO}+\text{H}_2=\text{Cu}+\text{H}_2\text{O}$ металл оксидларидан металл ҳосил бўлиши (қайтарилиши)га мисол бўлади.

Атом ёки ионлари реакция жараёнида электрон бириктириб оладиган моддалар оксидловчилар, электрон берадиган моддалар эса қайтарувчилар деб аталади. Оксидловчи реакция вақтида оксидланадиган моддадан электронни тортиб олиб, ўзи қайтарилади, қайтарувчи эса электронлар йўқотиб, ўзи оксидланади.

Ҳар қандай оксидланиш қайтарилишсиз бўла олмайди, чунки кимёвий реакцияда атомлар оксидланиш дара-жаси (п)нинг йиғиндиси доимийдир. $\text{H}_2+\text{C}12=2\text{HC}1$ реакциясида п (Н) 0 дан + 1 гача ўзгаради, бинобарин, водород (Н) оксидланади; п(С1) 0 дан — 1 гача ўзгаради, бинобарин, хлор С1 қайтарилади.

О.-қ. жараёни кенг тарқалган кимёвий реакциялар жумласига киради, унинг табиатда ва техникада аҳамияти катта. Барча турдаги ёқилғиларнинг ёниши, турли металлларнинг рудалардан ажратиб олиниши О.-қ.р. жараёнига асосланган. Металларнинг коррозияга учраши, кўпгина муҳим кимёвий маҳсулотларнинг ҳосил бўлиши уларнинг оксидланиши туфайлидир. Электр-кимё саноати О.-қ.р.га асосланган. Мис, никель, олтин, рух ва б.

эритмалардан электролитик қайтарилиш йўли б-н олинади ёки тозаланади. Кимёвий ток манбалари — аккумуляторлар ва гальваник элементлар О.-қ.р. туфайли ишлайди ва ҳ.к.

Сайфулло Ҳамроев.

ОКСИДЛАР, табиий оксидлар (юн. *oxys* — нордон) — элементларнинг кислород б-н табиий кимёвий бирик-малари, минераллар синфи. 300 тача минерални ўз ичига олади. Табиатда энг кўп учрайдиган О.дан бири — сув (водород оксиди). Силикат ангидрид (SiO_2) кўпгина тоғ жинслари таркибига қиради. Энг кенг тарқалган О. ҳосил қилувчи элементлар: Si, Fe, Mn, Al, камроқ миққориди — Cu, U. О.нинг аксарияти — ион алоқали бирикмалар, аммо кремнезём (Si), неметалл (As, Se, Te) ва халькофил (Cu, Pb, Zn, Sn, Hg, Cd, In, Bi, Sb) элементлар минераллари ковалентли алоқалар б-н тавсифланади. Одатда, О. таркибида гид-роксид ва оксигидратлар (бир пайтда $\text{O}_2\sim$ ва $\text{OH}\sim$) бирлашмалари мавжуд. Нормал оксид молекуласи таркибидаги барча кислород атомлари фақат ўша элемент атомларига бириккан бўлади, лекин ўзаро бирикмайди. Пероксид, супероксид ва озонидлар таркибига кислород атомлари фақат элемент атомларига бирикиб қолмай, бир-бири б-н ҳам бирикади (мас, SnO_2 — нормал оксид, BaO_2 — пероксид). Нормал О. элементларнинг кислород б-н бевосита бирикишидан, элементларнинг гидроксидлари карбонат, нитрат, сульфат ва б. кислородли кислоталар тузларининг ажралишидан ҳосил бўлади.

ОКСИДЛАР — элементларнинг кислородли бирикмалари. Нормал оксид молекуласи таркибидаги барча кислород атомлари фақат ўша элемент атомларига бириккан бўлади, лекин ўзаро бирикмайди. Пероксид, супероксид ва озонидлар (пероксид ва пероксид бирикмалар) таркибида кислород атомлари фақат элемент атомларига бирикиб қолмай, бир-бири б-н ҳам бирикади (мас, SnO_2 — нормал оксид, BaO_2 — пероксид). Нормал О. элементларнинг кислород б-н бевосита

бирикишидан, элементларнинг гидроксидлари карбонат, нитрат, сульфат ва б. кислородли кислоталар тузларининг ажралишидан ҳосил бўлади.

О.нинг номланиши қуйидагича: а) агар элемент кислород б-н фақат 1 та кислородли бирикма ҳосил қилса, у оксид деб аталади. Мас, Al_2O_3 — алюминий оксид, MgO — магний оксид; б) элементнинг бир неча О.и маълум бўлса, унинг оксидланиш даражаси эътиборга олинади: Si_2O мис (-оксид), SiO — мис (II)-оксид, Cr_2O_3 — хром (III)-оксид, CrO_3 — хром (VI)-оксид ва ҳ.к.; в) элементнинг оксиди сув таъсирида кислотага айланса (ёки кислотадан ёхуд унинг тузидан олини-ши мумкин бўлса) айна оксид ўша кислотанинг ангидриди деб аталади: SO_3 — сульфат ангидрид, SO_2 — сульфит ангидрид.

Нормал О. — асосли, кислотали ва амфотер (оралиқ) О. деб, 3 гуруҳга бўлинади. Менделеев даврий система-сида давр ичида чапдан ўнгга утган сари О.нинг хоссалари асосликдан амфо-терлиликка, сўнгра кислоталикка айланади. Мас, III давр элементлари ок-сидларидан Na_2O , MgO асосли О; Al_2O_3 — амфотер оксид; SiO_2 , P_2O_5 , SO_3 ва Cl_2O_7 — кислотали О.дир. Элементнинг оксидланиш даражаси ортган сари ок-сидларнинг асослик хоссалари кучеизлана боради: MnO — асос хосса-сига, MnO_2 — амфотер хоссага, Mn_2O_7 — кислота хосса-сига эга.

Баъзи О. тузлар ҳосил қилмаганлигидан уларга индифферент ёки бефарқ О. номи берилган (мас, CO ва NO). Кўпчилик О. табиатда учрайди. Табиатда энг кўп учрайдиган О. дан бири сув — водород оксиддир. Силикат ангидрид (SiO_2) кўпгина тоғ жинслари тар-кибига қиради.

О. турмуш ва техникада кенг қўлланади. Мас, сўндирилмаган оҳак CaO — қурилишда, NO_2 , SO_2 — нитрат ва сульфат кислота и.ч.да, баъзи металларнинг оксидларидан иборат аралашмалар эса катализаторлар сифатида ишлати-

лади.

ОКСИДЛАШ (нем. Oxydierung) — металл буюмлар сиртини оксидловчи эритмалар ёрдамида кимёвий, электр-кимёвий йўл б-н ҳавода киздириб коррозиядан саклаш ёки кўркамлаштириш усули. К имёвий О.нинг кенг тарқалгани ишқорли ва ишқорсиз О.дир. Ишқорли О.да буюм кайнаб турган натрий ёки калий ишқори эритмаси муқитидан ўтказилади. Ишқорсиз О.да эса буюм фосфат кислота, калий ёки барий нитрат ва марганец фосфат аралашмасида 100° т-рада киздириб оксидланади. Кимёвий О.да буюм сиртида 3 |х ча оксид қатлам хреил бўлади. Бу қатлам локланганидан ёки мойланганидан сўнг металл коррозияга бар-дошли бўлади. Бу усуллар пўлат, чўян ва рух буюмларни О.да қўлланади.

Электр-кимёвий О. (анодлаш) ток таъсирида ўтказилади. Бу усул кимёвий О. га нисбатан яхшироқ натижа беради. Мас, 20—60 мин. давомида 30° иситилган 20% ли сульфат кислота (ток кучи 1,5—2,5 а ва кучланиши 10— 20 в) ток б-н О. натижасида буюм сир-тида 20 ц қалинликда оксид парда ҳосил бўлади. Оксидланган буюм сирти локланади. Анодлашда оксид қатлам қалинлигини 600 ц гача етказиш мумкин. Бу усул, асосан, алюминий, мис ва б. металл қотишмаларини О.да қўлланади. Ҳавода О. пўлат буюмларини киздириб, сиртини мойлашдан иборат.

ОКСИДОРЕДУКТАЗАЛАР (юн. oksido — нордон ва reducto — орқага қайта-раман) — тирик ҳужайралардаги оксидланиш-қайтарилиш реакциясини катализлайдиган ферментлар. Ҳамама тирик ҳужайралардан учрайди. Ҳужайрани энергия б-н таъминлашда муҳим роль уйнайди. О.нинг энг муҳимлари: дегидрогеназалар (нафас олганда ва фотосинтез жараёнида водород ва элек-тронларни бир моддадан иккинчи моддага ўтказиши), оксидазалар (уларда О2 оксидловчи), пероксидазалар (оксидловчи — Н2О2), гидролазалар (моддага О2 нинг бир атоми беради), оксиге-назалар

(моддага О2 нинг иккала атоми беради).

ОКСИКИСЛОТАЛАР, оксикарбон кислоталар — таркибида ҳам карбоксил (—СООН), ҳам гидроксил (—ОН) гуруҳи бўлган органик бирикмалар. Ўсимликлар оламида кўп тарқалган. Қупчилигининг оптик изомерлари бор. Таркибида 1 та карбоксил ва 1 та гидроксил гуруҳи булган оксикислота О.нинг энг оддийси ҳисобланади. Гидроксил гуруҳининг карбоксил гуруҳи бириккан углеороддан канча узокликдаги углеород б-н бирикканлигига қараб а-, р-, у ва 5-О. фарқланади.

О.нинг соддалари ковушок суюкликлар ёки кристалл моддалар бўлиб, сувда яхши эрийди. О. спирт ва кислоталарнинг умумий хоссаларини намён қилади. О.нинг яна ўзига хос бошқа хоссалари ҳам бор. у ва 5-О. ички эфирлар — лактонлар хреил қилади. О. усимлик ва ҳайвон организмларида (мас, сут, олма, лимон кислоталар) учрайди. Ароматик О. дори ва азобўягичлар и.ч.да қўлланади.

ОКСИПРОЛИН (гидроксипролин, 4-гидроксипирилодин -2-карбон кислота) — аминокислота, рангсиз кристалл модда. Мол. м. 131,13. 4 та оптик фаол стереоизомерлари мавжуд. L-О.нинг суюқланиш т-раси 274°. Сувда, этанолда оз эрийди. Бириктирувчи тўқималардаги оксиллар — коллаген (13% гача), шунингдек, эластин таркибига киради. L-О — алмаштириб бўлмайдиган аминокислота, биосинтез жараёнида пептид занжирга қушилмайди, пролин қрдикларининг ферментатив гидроксилланишида ҳосил булади. О.нинг организмдаги метаболизм максулотлари — пиррол -2-карбон ва глутамин кислоталар. Коллаген ва б. оксилларнинг гидролизаторларидан олинади. L-О.ни илк бор 1902 й.да немис оли-ми Э. Фишер желатиндан ажратиб олган.

ОКСИТАН ТИЛИ, провансал тили — роман тиллариан бири; Жан. Францияда, шунингдек, Италия шим. да тарқалган. Сўзлашувчиларнинг уму-

мий сони 10 млн. кишидан ортиқ. Лахжалари 2 гуруҳга булинади: шим. окситан (лимузин, оверн, прованс-альп) ва урта окситан (лангедок, про-ванс), шу б-н бирга алоҳида гаскон лахжаси ҳам мавжуд. О.т. француз тилига яқин булсада, бир қанча фонетик ва морфологик жиҳатлари б-н ундан фарқ қилади. Адабий тили 11-адан мавжуд, 12—13-а.ларда адабиёт тараққиёт чўққисига кўтарилган. Ана шу даврда бир қанча лахжаларнинг кўшилишидан умумпровансал адабий тили шаклланган. 13-ада Пированснинг Шим. Францияга кўшиб олиниши О.т. вазифа дои-расининг кескин қисқаришига, унинг бир неча алоҳида лахжаларга бўлиниб кетишига олиб келди. Ҳоз. О.т.даги адабиёт чекланган ҳолда, кўпинча оғзаки муомалада қўлланади. Ёзуви лотин графикаси асосида. Кад- ёзув ёдгорликлари 10—11-а.ларда яратилган.

ОКСИТОЦИН (Oxytocinum), питоцин — нейрогипофизил гормон; гипофиз орқа бўлаги гормонларнцан бири; 9 та аминокислота қолдигидан тузилган циклик пептид. О. тузилиши ва таъсирига кўра, бошқа нейрогипофиз гормони — вазопрессинга яқин туради. Бир катор табиий аналоглари мавжуд, синтетик йул б-н ҳам олинади. Бачадон (айниқса, ҳомилали бачадон) ва сут безининг силлик мускулларини қисқартиради. Дард тутиши сусайганда, бачадондан атоник қон кетганда буюрилади. Ампулаларда 1 мл дан чиқарилади.

ОКСИХИНОЛИН (оксин, 8-гидроксихинолин) — рангсиз, ўзига хос хидли кристалл модда. Мол. м. 145,15, суюқлиниш т-раси 75—76°, қайнаш т-раси 266,6°. Спирт, ацетон, хлороформ, бензол, кислота ва ишқорларда эрий-ди, сувда ва эфирда эримайди. 40 дан ортиқ кимёвий элементларни (мас, мис, рух, магний ва б.) ажратиш ва аниқлашда, алюминий, рух, ванадий ва ҳ.к. элементларни колориметрик аниқлашда қўлланади. Баъзи ҳосилалари фунгицидлар ва анти-септиклар си-фатида ишлатилади.

ОКСФОРД — Буюк Британиядаги шаҳар, Лондон ш.дан шим.-ғарбда, Темза дарёси бўйида жойлашган. Оксфордшир графлигининг маъмурий маркази. Аҳолиси 132 минг киши (1999). Полиграфия саноати ривожланган, автомобил-созлик, электротехника корхоналари мавжуд. Шаҳар қўлёзмаларда 912 й.дан тилга олинган. Қад. университет шаҳарларидан (12-а.да ун-т ташкил этилган). Инглиз готика услубида қурилган ун-т коллежларининг комплекси шаҳар қиёфасига алоҳида кўриниш беради. 1541 й.дан Англия епископининг қароргоҳи. Меъморий ёдгорлиги кўп. Оксфорд университети, театр, кутубхона, музей ва б. бор.

ОКСФОРД УНИВЕРСИТЕТИ - Буюк Британиянинг йирик ва қад. ун-тларидан бири. 12-а.нинг 2-ярмида Оксфорд ш.да ташкил этилган. Ун-тда турли даврларда Р.Бэкон, Иоан Дуне Скот, Ж. Уиклиф, Т. Мор, Ж.Локк, А.Смит, Р.Бойль даре берган, Э.Галлей 1703 й.дан ун-т проф. бўлган. Илоҳиёт, ҳуқуқ, тиббиёт, классик адабиёт, янги ва энг янги тарих, инглиз тили ва адабиёти, ўрта аср ва ҳоз. замон Европа тиллари ва адабиёти, шарқшунослик, физика, мат., биол., қ.х. фанлари, психология, антропология, геогр., санъатшунослик, му-сиқа бўйича мутахассислар тайерлайди. Бир қанча ихтисослаштирилган и.т. институт ва лаб.лари, музейлари бор. Асосий кутубхонаси (1602 й. ташкил этилган)да 3 млн. га яқин асар сақланади. Ун-тда 14 мингга яқин талаба таълим олади, мингдан ортиқ ўқитувчи ишлайди. Ўқитувчилар орасида Лондон қироллик жамяти аъзолари, Нобель мукофоти лауреатлари бор.

ОКТАН СОНИ — карбюраторли инки ёнув двигатели ёнилғиларининг детонацияга турғунлигини ифодалайдиган кўрсаткич. Ёнилғининг О.с. эталон ёнилғи аралашмасига таққослаб аниқланади. Эталон ёнилғи сифатида изооктан (2, 2, 4-уч метилпентан) ва гептан аралашмаси қабул қилинган. Изооктаннинг детонацияга турғунлиги 100, нормал гептанники ноль деб олинган.

Эталон ёнилғи аралашмасидаги изооктаннинг фоизлардаги микдори синаладиган ёнилғининг О.с.ни белгилайди. Ёнилғининг О.с. канча қатта бўлса, детонацияга мойиллиги шунча кичик бўлади. Автомобилларда О.с. 66—98 га тенг бензин, сикиш даражаси юқори бўлган двигателларда О.с. юқори бензинлар ишлатилади.

ОКТАНЛАР (юн. okto — саккиз), C_8H_{18} — тўйинган углеводород. Мол. м. 114,22 18 та изомер О. бор. Н-О. — $CN_3(CN_2)6CN_3$ нинг суюқланиш т-раси — 56,8°; қайнаш т-раси 125,67°; зичлиги 702,5 кг/м³. Нефтда, бензинда бўлади. О.дан изооктаннинг О. сони юқори (97) бўлганлиги учун эталон ёнилғи сифатида ишлатилади. н-октаннинг О. сони жуда кичик (17—19).

ОКТАНТ (лот. octans) — осмон сферасининг Жан. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Юлдуз катталиги 3,8. Ўзбекистонда кўринмайди.

ОКТАЭДР (юн. okto — саккиз ва hedra — ёқ) — 1) математикада — саккизта учбурчак б-н чегараланган жисм, сак-кизёқлик. О.нинг 6 та учи, 12 та қирраси ва 8 та ёғи бўлади. О. ёқлари мунтазам учбурчаклардан иборат бўлиб, ҳар бир учидан 4 тадан қирра чиқади. Агар О. қирраси а га тенг бўлса, ҳажми $V =$ формула б-н ҳисобланади (қ. Кўпёқлик); 2) кристаллографияда — электролиз ва кимёвий реакциялар натижасида эритма, газ ва қаттиқ жисмлардан ҳосил бўладиган кристаллар шаклларида бири (бунда О.дан ташқари диэдр, ромбоэдр, тетраэдр ва б.) шакллар ҳам ҳосил бўлади (қ. Кристалланиш).

ОКТЯБРЬ (осто — саккиз) — Григорий календариди йилнинг 10-ойи (31 кунлик). Қад. Рим календариди йилнинг 8-ойи.

ОКТЯБРЬ ТҮНТАРИШИ - Россияда Муваққат ҳукуматнит қурол кучи б-н ағдарилиши ва ҳокимият тепасига большевиклар партиясининг келиши [1917 й. 24-26 окт. (6-8 нояб.)]. Февраль инқилобидан кейин Муваққат

ҳукуматнинг ишчилар ва дехқонларнинг талаблари, миллий масалаларни ҳал қилишдаги сусткашлиги ва катъиятсизлиги, Россиянинг урушда иштироки давом этаётганлиги умуммиллий инқирозни авж олди, марказда экстремистик (ўта сўл) партияларнинг, мамлакатнинг чеккаларида эса миллатчи партияларнинг кучайиши учун шароит туғдириди. Ҳаммадан ҳам большевиклар фаол ҳаракат қилдилар. Улар Россияда социалистик инқилобни бошлаймиз, бу жаҳон инқилобининг де-бочаси бўлади, деб бонг урдилар. 1917 й. авг. охири — сент. бошларида большевиклар Петроград ва Москва Советларида кўпчиликни эгаллади ва қуроли тўнтаришга тайёргарлик кўрди. 24 окт.дан 25 окт.га ўтар кечаси (6—7 нояб.) қуролланган ишчилар, Петроград гарнизонининг солдатлари ва Болтик, флотининг матрослари Қишки са-ройга бостириб қирди ва Муваққат ҳукумат аъзоларини қамокка олди. Бутун Россия Советларининг 2-съезида большевиклар дастлаб сўл эсерлар б-н ҳамкорликда Муваққат ҳукумат ағдарилганлигини қўллаб-қувватлаб, Тинчлик ва Ер тўғрисида декретлар эълон қилдилар. В.И.Ленин бошчилигидаги ҳукумат — Халқ Комиссарлари Совети (ХКС)ни туздилар. Петроград ва Москвада Муваққат ҳукуматга содиқ кучларнинг қаршилигини шафқатсиз бостириб, Россиянинг муҳим марказий са-ноат шаҳарларида тезлик б-н ҳуқмронликни ўрнатдилар. Асосий душман — кадетлар партияси эса қонундан ташқари деб эълон қилинди, партия йўлбошчилари қамокка олинди, матбуот эркинлигига чек қўйилди. Шунга қарамай, Таъсис мажлисига бўлган сайловлар (1917 й. 12 нояб.)да большевиклар фақат 25% овоз олди. 1918 й. 5(18) янв.да Петроградда бўлган Таъсис мажлиси большевикларнинг дўқ-пўписалардан иборат талабларини рад қилгач, улар томонидан ноқонуний ра-вишда тарқатиб юбориди. Бу ҳолат мамлакатнинг парчаланиши ва Россияда фуқаролар уруши (1918—22)

кучайишига олиб келди. 1918 й. март ойига келиб Россиянинг анчагина ҳудудида совет ҳокимияти ўрнатилди. «Ҳарбий коммунизм» сиёсатига ўтилиши, катағон органи — Бутун Россия Фавкулудда комиссияси (ВЧК)нинг тузилиши (1917 й. дек.) ва Қизил армиянинг ташкил қилиниши (1918 й. фев.) большевиклар ғалабасини таъминлаб, уларнинг якка-партиявий ҳукмронликни ўрнатишига имкон берди.

1917 й. кузида Туркистонда ҳокимиятнинг Советлар қўлига ўтиши учун объектив шарт-шароитлар йўқ эди, большевикларнинг омма ўртасида таъсири ҳам оз бўлган. Бу ерда асосий сиёсий кучлар эсерлар ва миллий партиялар эди. Бироқ, О.т. ҳақидаги хабар 27 окт. да Тошкентга етиб келгач, большевиклар ва сўл эсерлар ҳокимиятни зўравонлик йўли б-н эгаллаш учун кураш бошладилар. Тўрт кунлик жанглардан сўнг Тошкентнинг янги шаҳар қисмида совет ҳокимияти ўрнатилди (1917 й. 1 нояб.). Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети ағдариб ташланди. Бироқ қуролли тўқнашувда ма-ҳаллий аҳоли деярли иштирок этмади. 1917 й. 15—22 нояб. да бўлган Туркистон Советларининг 3-ўлка съездида сўл эсерлар, большевиклар ва максималистлардан иборат Туркистон ўлкаси ХКС (раиси Ф.И.Колесов) тузилди. Ҳукумат таркибига туб миллат вакиллари билан бирон киши ҳам киритилмаган эди. Ҳокимиятнинг Советлар томонидан босиб олин-шини тараққийпарвар кучлар (Фитрат, Убайдулла Асадуллаҳўжаев, Мунавваркори, Мустафо Чўқай, Шерали Лапин ва б.) кескин қоралашган. Туркистондаги совет ҳокимияти Муваққат ҳукуматдан мерос қолган ҳарбий кучлар ва б. қуролли кучларни ўз қўлига тўплаб, Қўқонга ҳужум қилди ва Туркистон мухториятини тугатди (1918 й. фев.). Бироқ Бухорога қилинган босқин (1918 март) мағлуби-ятга учради (қ. Колесов воқеаси).

О.т. 20-а.да Россия ва бутун жаҳон учун кучли таъсир қилди. Дунё сиёсий

тартиботида ақл бовар қилмайдиган воқеалар юз берди. Амалга оширилган О.т.ни сақлаб қолиш учун большевиклар бутун ижтимоий-сиёсий жараёнлар устидан диктатурани, яъни алоҳида шахсларнинг ҳокимиятини таъминлаб берувчи ҳарбий-сиёсий режимни ўрнатдилар. Бу режим собиқ СССР ҳудудида катағон сиёсатини амалга оширди. Гарчи О.т. 18—19-а.ларда шаклланган социалистик ғоялар байроғи остида амалга оширилган бўлсада, аслида мақсад қандай қилиб бўлмасин давлатни қўлга олишга қаратилган эди. Большевиклар О.т.дан кейин олдинги империячилик сиёсатини изчил давом эттирдилар. 20-а.нинг 2-ярмида эса империя чегарасини Ғарбий Европагача етказдилар. Дунёнинг икки кутбга бўлиниш жараёни бошланди. Бу жа-раён 20-а.нинг 80-й.ларигача давом этди. О.т. инсоният тарихий тараққиётини бутунлай тескарига буриб юборди. Жамият тараққиётини таъминловчи хусусий мулк, тадбиркорлик, савдо-сотик, эркин ҳаракат, шунингдек, эркин фикр аввалига бир қолипга солинди, кейинроқ бутунлай тақиқлаб қўйилди. Инсоният яратган, табиат инъом этган ҳамма нарсалар давлат мулкига айлантилди. Собиқ Иттифок ҳудудидаги халқларнинг кадрияти аста-секин йўқотила борилди. Ягона халқ, ягона оила, ягона тил каби сунъий кадриятлар тиқиштирилди.

Халқни, унинг манфаатларини назар-писанд қилмай, аслида халқ иродасига қарши амалга оширилган Россиядаги О.т. 20-а.даги давлат терроризмини бошлаб берган сиёсий воқеа эди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-ки-тоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; История Советской России Санкт-Петербург, 2001; В е р го Н., История советского государства, 1900—1991, М., 2001.

Ҳахрамон Ражабов, Сайфиддин Жўраев.

ОКУЛЯР (лот. *ocularus* — кўзга оид)

— мураккаб оптик асбоб (кузатиш труба-си, микроскоп, дурбин)нинг кузатувчи қарайдиган қисми. Битта линза ёки линзалар тизимидан иборат бўлади. Объектив бошқа оптик тизимлар (мас, призма, коллиматор) б-н ҳосил қилган тасвир О. ёрдамида кўрилади. Дастлаб (1609 й.) О.лар астрономик кўриш трубаларида ишлатилган (Галилей О.лари). Кейинчалик нидерланд олими Х. Гюйгенс (17-а.) ва инглиз олими Ж. Рамсен (18-а.) икки хил О. кашф қилишган. Улар амалда ҳозиргача ишлатилади. Бундай О.ни объектив б-н бирга ясаб буюмнинг тасвири олинади.

19-а. охирларидан, айниқса, ҳарбий оптика ривожланиши муносабати б-н дурбин, перископ ва б.да такомиллаштирилган О.лар ишлатилади. О.лар мусбат ва манфий линзали бўлиши мумкин. Мусбат линзали О. ўзидан ўтаётган ёруғлик нури дастасини тўплайди (торайтиради), манфий линзали О. нур дастасини сочади (кенгайтиради). Г. Галилей О.лари манфий линзали оддий (кузатиш бурчаги кичик), Х. Гюйгенс ва Ж. Рамсен О.лари мусбат линзали бўлган (раем). Уларда кузатиш бурчаги катта (кенгрок}лиги учун ҳозиргача ишлатилади. О.ларнинг асосий оптик хоссаси фокус масофаси (линзанинг бош фокусидан унинг оптик марказигача бўлган масофа), одатда, 15—25 мм б-н ифодаланади. О.нинг аниқ кўрсатиши шу масофага боғлиқ бўлади.

ОКУНСИМОНЛАР - қ. Олабуға баликлар.

ОЛ (алдамоқ сўзидан) — ўрта асрларда Мовароуннахрда душманни қалғитиш мақсадида қўлланилган ҳийла, тактик усул. Кичик бир қисмини чеки-нишга буюриб, уни таъқиб қилиб, ҳужумга ўтган душманни пистирма исканжасига олинган. О. усулларидан бири тўлғама деб аталган. О.дан Чингизхон, Амир Темур ва Абдуллахон II ўз юришларида усталик б-н фойдаланган.

ОЛАБУТА эшакшўра (*Atriplex* L.) — шўрадошларга мансуб бир йиллик ўтсимон ёки ярим бута ўсимликлар

туркуми. Ўзбекистонда О.нинг майдагул О. (*A.mierantha* С.А.Мей.), татар О.си (*A.tatarika* L.), елпигичсимон О. (*A.flabellum* Вgge.) турлари учрайди. Пояси тик, шохланиб ўсади, бўйи 1 м ёки ундан ортик. Барглари бандли, унсимон, кумушранг ғубор б-н қопланган, пастдагилари доирасимон шаклда, юқоридагилари эса узунчоқ — наштарсимон. Тўпгули бошоқсимон. Мева-си — текис юмалоқ халтача. Уруғи ясимқсимон, қора, ялтирок, катталиги 1 — 1,5 мм. Июлдан сент.гача гуллайди ва мева тугади. Бир ўсимлик 100 мингга яқин уруғ беради, тўкилган уруғлари баҳорда яна униб чиқади. Бегона ўт сифатида йўл ёқасида, экин-зорлар орасида ва ташландиқ ерларда ўсади.

Кураш чоралари: алмашлаб экиш, культивация; уруғларни саралаб экиш, гербицидлардан экиш вақтида қоторая, прометрин ёки қотофор қўлланилади.

ОЛАБУҒА БАЛИҚЛАР

(Perciformes), оқунсимонлар — суякли баликлар туркуми. Уз. 1 см дан 5 м гача, вазни граммнинг бир неча улушидан 900 кг гача. Купчилигининг сузгич пуфаги бор. Сузгичлари тиканли, орқа сузгичи 2, қорин сузгичлари 6 ёки камроқ нурли. Тангачалари ктеноидли, баъзан циклоидли, улар модификациясидан иборат ёки бўлмайди. 149 оила, 1200 уруғ ва 6500 га яқин тури бор. Барча денгиз, океан ва чучук сувларда тарқалган. О.б. баликларнинг энг йирик туркуми, барча маълум турларнинг 40%ини уз ичига олади. Барча денгизларнинг соҳил бўйи сувларида ставридалар, денгиз итчалари, хўкизчалар, серрансимонлар, губанлар; очик денгизларда тунецлар, елкандилар, корифенлар ва б. кенгтарқалган. Евросиё ва Шим. Америка сувларида олабуғалар, Африка ва Жан. Америкада цихлидалар, Шим. Америкада центдархидлар, Жан. Осиё ва Африкада лабиринтлилар кўп учрайди. Ўзбекистонда О.б.нинг 4 оиласи (бука баликлар, атеринлар, олабуғалар, тошбуқалар), 9 уруғи ва 13 тури тарқалган. Оддий олабуға ва оқ ела

Аму ва Сирдарёнинг қуйи оқимларида, Орол денгизида яшайди. Кўпчилик О.б. Орол денгизи б-н боғлиқ бўлган. Бир қанча О.б. саноат миқёсида овланади, сунъий сув ҳавзаларида кўпайтирилади.

ОЛАЙ ВОДИЙСИ -

Қирғизистоннинг Помир-Олай тоғлари орасидаги ботик. Ғарбдан шарққа (Олай ва Орқа Олай тизмалари орасида) 150 км га йўналган. Эни 8—25 км. Майд. 1700 км² га яқин. Баландлиги ғарбида 2240 м, шарқида 3536 м (Томурун довои). О.в. таги аллювиал ва пролювиал жинслардан тузилган, жан.да ва қисман ўрта қисмида моренали паст-баланд қатор тепалар мавжуд. Тоғ яйлови, ғарбида — Қизилсув дарёси бўйларида суғориб деҳқончилик қилинадиган ерлар бор.

ОЛАЙ ТИЗМАСИ —

Помир-Олай тоғлари системасидаги тизма. Қирғизистон ва қисман Тожикистонда. Энг баланд жойи 5539 м. Уз. 400 км. Жан. да Фарғона водийси б-н чегараланади. Қум-гилли жинслар ва кристалли сланецлардан тузилган. Шим. ён бағри қия ва бир неча кўндаланг водийларни ўз ичига олади. Жан. ён бағри Олай водийсига тик тушган. Чўққиларида, айниқса, ғарбий қисмида қор ва музликлар (568 км²) бор. Тоғ этакларида чала чўл ўсимликлари ўсади, ён бағирлари қуруқ чалов-бетага даштларидан иборат. 2000—3200 м баландликда ўтлоқдашт ўсимликлари ва арча ўрмонлари, ундан юкорида альп ўтлоқлари бор.

ОЛАКЎЗАН (Vormela peregusna)

— сувсарсимонлар оиласига мансуб йиртқич сут эмизувчи хайвон; уруғнинг ягона тури. Гавдасининг уз. 26—35 см, думи 11—20 см. Танаси хипча ва узун, оёқлари калта, думи бароқ. Ранги қора, сарғиш ола, сарғиш ёки қулранг доғли. Жан.-Шарқий Европа ва Осиёда, асосан, дашт ва чўлларда тарқалган. Қора денгиз яқинидаги чўлларда, Кавказ, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Олтой ва Тувада учрайди. 3—8 та бола туғади. Кўрсичқон, сичқон ва б. майда кемирувчилар б-н озикланади. Кўриқ ерларнинг ўзлаштирилиши ту-

файли сони кескин камайиб кетган. Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

ОЛАКЎЛ — Қрзоғистондаги окмас шўр кўл. Балхаш-Олакўл сойлигининг шарқида, 343 м баландликда. Майд. 2200 км². Чук. 45 м гача. Январдан апр.гача муз б-н қопланади. О.га Эмел дарёси қуйилади. Балиқ овланади.

ОЛАМ ЎҚИ — осмон сферасинг марказидан ўтувчи ва Ернинг айланиш ўқиға параллел деб тасаввур қилинадиган тўғри чизик. О. ў. осмон сферасини оламнинг шим. ва жан. кутбларида кесиб ўтади.

ОЛАМ ҚУТБЛАРИ — олам ўқи б-н осмон сферасининг кесишган нуқталари. Улар оламнинг шим. ва жан. кутбларидир. О. қ.да осмон жисмлари жойлашмаган, лекин оламнинг шим. кутби яқинида (Г узокликда) кутбюлдузи бор.

ОЛАМИЙ РУҲ — неоплатонизм фалсафасидаги марказий тушунчалардан бири. Платоннинг коинотни ҳаракатга келти-рувчи ибтидо бўлган О.р. тўғрисидаги таълимотидан келиб чиққан; идеал (жисмеиз) дунё б-н О.р. яратган хиссий дунё оралиғида туради. О.р. ҳақидаги таълимот Уйғониш даври панпсихизми (итальян неоплатониклари, Ж.Бруно), немис романтизми ва 19-а. идеалистик фалсафаси (Ф.В.Шеллинг, Г.Т.Фехнер, Э.Гартман) томонидан қабул қилинган.

ОЛАМНИНГ ГЕЛИОЦЕНТРИК СИСТЕМАСИ — Ер ва Қуёш система-сидаги бошқа сайёралар Қуёш атрофида айланиб туради, деган таълимотга асосланган система; Н.Коперник яратган (к. Гелиоцентрик система).

ОЛАМНИНГ ГЕОЦЕНТРИК СИСТЕМАСИ — оламнинг маркази Ер бўлиб, унинг атрофида бошқа барча осмон жисмлари ҳаракатланади, деган қад. дунёқараш. О.г.с. ҳақидаги таълимотни дастлаб Аристотель мил. ав. 4-а. да ишлаб чиққан. Унинг фикрича, Ер қўзғалмас Ой, Меркурий, Венера, Қуёш, Марс, Юпитер ва Сатурнга тегишли ет-тита осмон б-н ўралган. Саккизинчи

осмон қўзғалмас юлдузларга тегишли. Тўққизинчи осмонда эса барча осмон сфераларини ҳаракатлантирувчи «рух» жойлашган, деб тушунтиради. Ана шу таълимотни Птолемей (мил. 2-а.) «Алмагест» асарида қуйидаги 4 фаразга асосланиб келтирган: 1) Ер коинотнинг маркази; 2) Ер қўзғалмайди; 3) барча осмон жисмлари Ер атрофида айлана бўйлаб ҳаракатланади; 4) осмон жисмлари текис бир тезликда ҳаракатланади. О.ғ.с.га асосан барча сайёралар, Ой, Куёш ва юлдузлар Ер атрофида бир суткада текис айланиб чиқади, сайёралар эпицикллар бўйлаб, эпициклларнинг маркази эса деферент деб аталган айлана бўйлаб ҳаракатланади. Ой ва Куёш эса фақат деферентларда ҳаракат қилади. О.ғ.с. таълимоти то 16-а.гача ҳукм-рон бўлиб келди. 16-а.дан О.ғ.с. ўрнини гелиоцентрик система эгаллади.

ОЛАМУШУК АДРИ - Фарғона бо-тигининг жан.-шарқий қисми (Андижон вилояти ҳудуди)да жойлашган адир. Жан. ва жан.-шарқда Ўш-Аравон адирорти ботиғи, ғарбда Аравон — Шаҳрихон ёй-илма конуслари орасида. Ғарбда Андижон адир б-н туташган, шим. да Қорадарёга яқинлашади. О.а. жан.-ғарбдан шим.-шарққа 15 км масофага чўзилган, эни 300—700 м, энг баланд жойи 919 м. Атрофидаги текисликлардан 300—400 м га кўтарилган, жан.-шарқий ён бағри тикрок.. Ён бағирлари кўллаб куруксойлар ва жарликлар б-н кесилган. Тектоник жиҳатдан брахиантклинал структура. Палеоген, неоген ва тўртламчи давр конгломерати, лойтош, қумтош, қумоқ жинслардан ташкил топган. Улар қуйи ерларда қалин лёссимон жинслар б-н қопланган, рельефи текисрок. Адирнинг қуйи қисми тўртламчи даврда содир бўлган янги тектоник ҳаракатлар натижасида кўтарилган. Иклими қурғоқчил, ёзи иссиқ, йиллик ёғин 20—300 мм. Тупроғи бўз тупрок. Ранг, кўнғирбош, шайтонковуш каби ўсимликлар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қўшоёқ, бўрсик, жайра, тулки, каламуш, калтакесак, илонлар

ва б. учрайди. Табиий бойликлардан нефть, табиий газ, олтингургурт бор. О.а. ерлари яйлов сифатида ҳам фойдаланилади.

ОЛАПЎЧОҚ — кечпишар қовун нави. Шакли чўзиқ, тухумсимон, йирик, учи ингичка, уз. 28—35 см, оғирлиги 4—6 кг. Дум томони бироз тилим-тилим, уч томони ғадир-будур, тўр б-н қопланган, туси тўқсарик. Сиртининг гуллари қўшалок, кенг, тўқ яшил доғлари бор. Пўсти қаттиқ, эти тўқ яшил, қалинлиги 5,5—6 см, серсув, ширин. Таркибида 9,8% канд, шу жумладан, 6,5% сахароза, 11,7% курук модда бор.

О.нинг уруғхонаси унчалик катта эмас, уруғи йирик. Экилган уруғи униб чиққанидан кейин, ҳосили 95—110 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 250—300 ц/га. Қишда асрашга ва узок жойларга олиб боришга яроқли. Бўз тупроқли унумдор ерларда мўл ҳосил беради.

ОЛАТОВ ҚОРАМОЛ ЗОТИ - сут гўшт йўналишидаги қорамол зоти. 20-а.нинг 30—50-й.ларда Қирғизистон ва Қозоғистонда маҳаллий зотли қорамолларни швиц ва Кострома зотлари б-н чапиштириш ва олинган дурагайлар махсулдор гуруҳларини ўз ичида урчишти орқали яратилган. 1950 й.да янги зот сифатида тасдиқланган. Тана тузилиши бақувват, боши катта, кўкраги, яғрини кенг, елини косасимон, туей кўнғир. Буқаларининг вазни 850—1000 кг, сигирлариники 450—550 кг. Сигирлари йилига 3200—4200 кг (айримлари 8—10 минг кг гача) сут беради. Сутининг ёғлилиги 3,8—4,0%. Гўштдорлик сифати яхши. Ахта новвослари жадал ештиририлиб, бўрдоқи қилиб боқилганда 18—20 ойлигида вазни 500—550 кг га боради. Гўшт чикими 55—62%. Тоғ шароитига яхши мослашган.

ОЛАТОҒ, Олатов — кўп йиллик қрр ва музликлари хдмда баландлик минтақалари бўлган тоғлар. Баланд тоғларда доимий қорлар оппок, яланғоч қоялар эса қорамтир, ўтлоқлар ям-яшил бўлиб кўринади. О. тоғлар номини ҳам

билдиради. Мас, Жунғария Олатови, Орқа Или Олатови, Кунгай Олатов, Терскай Олатов, Талас Олатови, Қирғизистон Олатови, Олатоғ ва б. «Олатоғ» сўзидаги «ола» мўғулча ола («тоғ») сўзидан келиб чиққан деган тахминлар бор. Бошқа вариантыда «ола» арабча «олий» (баланд) сўзидан олинган фикрлар ҳам мавжуд.

ОЛАЧА — ингичка йўлли мато; одатда, пахта ипидан (арқоқ ва танда ипи), баъзан ип ва ипак (арқоғи ип, тандаси ипак)дан кўлда тўкилади. Йўл-йўл бўлгани учун О. деб аталган. Танда ипи бўялгани учун 2 томони ҳам бир хил бўлади. Қадимдан Ўрта Осиёда кўплаб ишлаб чиқарилган. О.дан, асосан, тўн ва б. тайёрланади.

ОЛАҚАРҒА (*Corvus comix*) — чумчуксимонлар туркуми, қарғалар оиласига мансуб куш. Гавдасининг уз. 44—56 см. О.нинг бош, кўкрак, дум ва канот патлари, тумшуги ва оёқлари қора, қолган қисми кулранг. Шарқий Европа, Ғарбий Сибирь, Кавказ, Олд Осиё ва Ўрта Осиёда тарқалган. Ўзбекистон худудида баҳор, куз ва киш ойларида учрайди. Ўрмон ва ҳиёбонлардаги дарахт ва буталарга уя қуради. 4—5 донна тухум қўяди. Ўсимлик уруғлари, умуртқасизлар ва майда умуртқали ҳайвонлар б-н озикланади. Баъзан қушларнинг тухуми ва болаларини еб, табиатга зиён келтириши мумкин.

ОЛАҲАММА — маҳаллий кечпишар қовун нави. Шакли тухумсимон, уз. 35—40 см, сирти текис, ялтiroқ. Дум томонида сезилар-сезилмас тўри бор. Туей сарик. Эти қалин (7—8 см), оқ, сақлаш давомида майинлашиб, мазаси янада ширинлашади. Таркибида 10,5—12,5% қанд, шунингдек, 5,8—8,3% сахароза бор. Уруғхонаси катта эмас. Уруғлари сарик. Экилиб, униб чиққандан кейин 110—115 кунда ҳосили пишади. Ўртача оғирлиги 8—17 кг. Ҳосилдорлиги 300—350 ц/га. Яхши сақланади. Узоқ жойларга олиб боришга ярқли. Хоразм вилояти учун р-нлаштирилган.

ОЛД ОСИЁ — Осиенинг жан.-ғарбий

қисми (қ. Ғарбий Осиё).

ОЛД ОСИЁ ТОҒЛИГИ - Осиёнинг ғарбий қисмидаги бир гуруҳ тоғлиқлар. Узунлиги ғарбдан шарққа қарийб 4000 км, эни 600—1500 км. Умумий майд. 3,5 млн. км². Таркибида Кичик Осиё, Арманистон ва Эрон тоғлиқлари бор. Баландлиги марказий қисмида 1000—2000 м ли ясситоғлиқлар ва бал. 2000—4000 м ли чекка тоғлиқлардан иборат. Иқлими аксари қисмида субтропик, континентал иқлим. Ёзи қуруқ ва иссиқ (фақат Эрон тоғлигининг шарқий ён бағрида муссон ёмғирлари ёғади), киши совуқ, баҳори сернам. Ўсимликлари, асосан, бутазорлардан ибораг Ландшафти кўп жойларда қуруқ субтропик, жан.да қуруқ тропик, тоғларнинг сернам ён бағирларида нам субтропик ва тропик.

ОЛДИ-СОТДИ (хуқуқда) — фуқаролик хуқуқий муносабатларида кеж тарқалган шартнома. Унинг асосий вазифаси товар-пул алмашинувини амалга оширишдир. О.-с. шартномасига мувофиқ, 1 тараф—сотувчи 2тараф—сотиб олувчига товарни мулк қилиб топшириш мажбуриятини олади, 2тараф (сотиб олувчи) эса товарни қабул қилиш ва унинг ҳақини тўлаш мажбуриятини олади.

О.-с. шартномаси қадим замонлардан кишилар ўртасида кең қўлланиладиган шартномалар сирасига киради. У тарафларнинг махсус (оғзаки ёки ёзма) келишуви асосида амалга оширилади. Товар бу шартноманинг предмети ҳисобланади. Товар-ашёлар, кўчар ва кўчмас мол-мулк, қимматли қоғозлар, мулкий хуқуқлар ҳамда пул шартнома предмети бўлади. Фуқаролар, юридик шахслар ва давлат шартнома субъектлари ҳисобланади. О.-с шартномасининг асосий шартлар: тарафлар, предмет, баҳо, тарафларнинг хуқуқ ва мажбуриятлари, шартнома шартларини бузганлик учун тарафларнинг жавобгарлигидир. О.-с. шартномасининг чакана О.-с, махсулот етказиб бериш, контракция (қ. Контракция шартномаси), энергия таъминоти, кўчмас

мулкни сотиш каби турлари мавжуд.

Кўпгина давлатларда О.-с. фукаролик кодекси ва бошқа қонун ҳужжатлари талаблари асосида амалга оширилади. Ички, шунингдек, халқаро бозорда ҳам турли товарлар О.-с.сига оид операцияларни мукамал тартибга солувчи маҳсус савдо (тижорат) кодекслари мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси ФК да О.-с. шартномасининг турли жиҳатлари ва унинг шартнома тарафларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлигини аниқ кўрсатган ҳолда амалга оширилишига оид қонун талаблари катъий белгиланган. Хорижий юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, чет эл давлатлари иштирокида амалга ошириладиган О.-с. операциялари ЎзРнинг чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонунчилиги, ЎзРнинг хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлар б-н тузган икки томонлама ва кўп томонлама битимлари б-н тартибга солинади.

Сайд Ғуломов, Нурилло Имомов.

ОЛДРИЖ (Aldridge) Жеймс (1918. 10.7, Уайт-Хилс, Виктория штати, Австралия) — инглиз ёзувчиси ва жамоат арбоби. Лондон ун-тида ўқиган. 2-жаҳон уруши даврида жанговар репортаж ва очерклар яратган. «Денгиз бургути» (1944), «Дипломат» (1949) каби романлари ва «Ўзга ватан ўғлини» (1962), «Хавфли ўйин» (1966) романларидан иборат диалогия муаллифи. «Чўл уфқи қахрамонлари» (1954), «Унинг ўлимини истамайман» (1957), «Сўнгги қувғин» (1961) романларини Шарқ мавзуига бағишлаган. «Янги Миср» (1967) очеркида уйғонаётган мамлакат ҳаётини реалистик манзараларда ифодалаган. О.нинг сиёсий руҳдаги публицистик мақолалари ҳам бор. Бир қанча асарлари ўзбек тилига таржима қилинган: «Алвидо, Антиамери-ка» (1973), «Фарзандларга сабоқ» (1966) ва б. 1979 й.да Ўзбекистонда бўлган.

ОЛДРИН Эдвин (1930.20.1) - АҚШ астронавт-учувчиси, Ҳарбий-Ҳаво Кучлари полковниги. АҚШ Ҳарбий акаде-

миясини тугатган (1951). АҚШ нинг Аэроавтика ва космик фазони тадқиқ қилиш Миллий бошқармаси астронавтилари гуруҳига қабул қилинган. 1966 й. ноябрда «Жемини-12» космик кемасида космосга парвоз қилган; 1969 й. июлда «Аполлон-11» космик кемасида (Н. Армстронг ва М. Коллинз б-н бирга) биринчи марта Ойга тарихий парвозини амалга оширган. «Аполлон-1 1» космик кемасининг ой бўлмасида 20 июлда Ойга кўнган ва 21 июлда О. Армстронгдан 20 мин. кейин Ой саҳига қадам қўйган ва 1,5 соат юрган. Ойнинг орқа томонидаги кратерга О. номи берилган.

ОЛЕГ СВЯТОСЛАВИЧ (?-1115) -Қад. Русь князи. Ростов-Суздаль ери, Волинда князлик қилган. Мулкларидан ажралиб (1076) Тмутараканга қочган. Қипчоқлар (половцлар) ёрдамида 2 марта Черниговни олган. Хазарлар қўлида тутқунликда, Византияга те-гишли Родос о.да сургунда бўлган. О.С. ни қипчоқлар б-н алоқаси рус йилно-мачилари томонидан қораланган. «Игорь полки жангномаси»да Гориславич деб аталган.

ОЛЕИН КИСЛОТА (лот. oleum - ёғ, мой), $\text{CH}_3(\text{CH}_2)_7\text{CH}=\text{CH}(\text{CH}_2)_7\text{COOH}$ — бир асосли тўйинмаган ёғ кислота. Мол. м. 282,46, кристалл ҳолдаги 2 та моди-фикацияси (а,Р) бор: а - шаклининг суюкланиш т-раси 13,4°, (3- шаклининг суюкланиш т-раси эса 16,3°. Қайнаш т-раси 225—226°. О.к. — табиатда кенг тар-қалган кислоталардан бири; ҳайвон ва ўсимлик ёғларида триглицерид ҳолида учрайди. О.к. лок, эмаль, алифмой ва бўёқларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Баъзи эфирлари целлюлоза пласти-фикаторлари сифатида ишлатилади. О.к. тузлари совундир.

ОЛЕНЕК — Саха (Якутия)даги даре, бош қисми Красноярск ўлкасида. Уз. 2292 км, ҳавзасининг майд. 220 минг км². Виллой платосидан бошланади. Чапдан Бур дарёси қуйилгандан кейин Шим. Сибирь пасттекислиги бўйлаб шим.-ғарбга бурилади. Лаптевлар денгизининг Оленек қўлигига қуйилиш жойида дельта

(майд. 475 км², уз 20 км) ҳосил қилган. Йирик ирмоқлари: чапдан — Бур, Буолкалах. Қор ва ёмғирдан тўйинади. Куйи-лиш жойида ўртача сув сарфи 1210 м³/сек. Сент. охири — окт.да музлаб, май—июнда муздан бўшайди. Дарёда балиқ тури куп. О. бўйида Оленёк, Тай-милир, Усть-Оленёк аҳоли пунктлари жойлашган.

ОЛЕУМ (лот. oleum — мой) — 100% ли сульфат кислота H_2SO_4 . 96—98% ли H_2SO_4 га сульфат ангидрид SO_3 ютириш йўли б-н олинади. О. таркибиди эркин ҳолда бўладиган SO_3 миқдори О.нинг қўлланиш мақсадига қараб 18,5—20% гача етади. О.ни сувда эритиб, ҳар қандай концентрацияли жуда тоза сульфат кислота олиш мумкин. Бўягичлар, портловчи моддалар ва бошқалар и.ч.да ишлатилади.

ОЛЕФИНЛАР (франц. defiant — мой ҳосил қилувчи, лот. oleum — мой ва facio — қиялман), алкенлар — тўйинмаган углеводородларнинг гомо-логик қатори, умумий формуласи C_nH_{2n} . Занжири очик бўлиб, битта қўш боғлидир. Ациклик бирикмаларга ки-ради. О.нинг энг оддий вакили этилен $CH_2=CH_2$ бўлганлигидан улар этилен углеводородлари деб ҳам аталади. Этилен ва унинг яқин гомологлари (пропилен $CH_2=CH-CH_3$, бутенлар C_4H_8 , амиленлар C_5H_{10} ва б.) кўпинча алки-ленлар деб юритилади. О. Женева но-менклатурасига мувофиқ тегишли тўйинган углеводородларнинг номига қараб аталади, фақат «ан» қўшимча ўрнига «ен» қўлланилади ва занжирдаги қўшбоғ ўрни рақамлар б-н кўрсатилади.

Бутендан бошлаб О. қаторида структура изомерияси мавжуд; бундан ташқари, молекуласида қўшбоғ борлигидан О. геометрик изомерлар ҳолида ҳам бўлиши мумкин (қ. Изомерия).

О. физик хоссасига кўра, тўйинган углеводородлардан кам фарқ қилади. Уларнинг қайнаш т-раси алканларга Караганда анча паст, зичлиги эса бир-мунча юқори. Куйи О. (C_2H_4 дан C_4H_8 гача) газ, кейингилари C_8H_{16} гача су-юклик,

ундан юқориси қаттиқ моддалардир. Барча О. рангеиз, сувда де-ярли эрмайди, спиртда оз эрийди, углеводород ва эфирларда яхши эрийди. О.нинг қўшбоғига водород, гало-генлар, водород-галогенидлар, сув осонликча бирикади (бунда мойсимон суюклик ҳосил бўлади; О.нинг номи ҳам шундан олинган). О. осон изомерланиб, полимерланиб ва сополимерланиб қимматбаҳо маҳсулотлар ҳосил қилади (қ. Полиолефинлар, Полиэтилен, Полипропилен, Полиизобутилен). Юқори алкиланиш қобилияти О.нинг муҳим хоссаси ҳисобланади (қ. Изооктан). О. саноатда, асосан, нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ва табиий газлардан олинади. О.нинг кимёвий реакцияларга киришиш хусусияти юқорилиги, арзонлиги туфайли улардан нефть-кимёвий син-тезда пластмассалар, синтетик каучуклар, кимёвий толалар ва б. муҳим саноат маҳсулотлари олишда фойдаланилади.

ОЛЁКМА — РФнинг Чита ва Амур вилоятлари ҳамда Саха (Якутия)даги даре. Ленанинг йирик ўнг ирмоғи. Олекмин-ский Становик тоғларининг шим. ён бағирларидан бошланиб, аввал шим.-шарқ, сўнгра шим.-ғарбга оқиб Олёк-минск ш. яқинида Лена дарёсига қуйилади. Уз. 1436 км, ҳавзасининг майд. 210 минг км². О., асосан, ёмғир ва қор сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 1950 м³/сек. Дарё окт. ўрталаридан май ўрталарига қадар муз б-н қопланиб ётади. Асосий ирмоқлари: ўнгда — Тунгир, Нюкжа; чапда — Чара. Енюк ст-ясидан қуйилиш жойигача кема қатнайди. Тунгир ирмоғи қуйилган жойдан ёғоч окизилади.

ОЛИВИН (лот. oliva — зайтун; номи зайтунсимон-яшил-хризотил рангидан) — ортосиликатлар кичик синфига мансуб минераллар гуруҳи. Кимёвий таркиби $(Mg)2Fe)2[SiO_4]$. Унда 8—12%, баъзан 20% FeO ва 45-50% MgO бўлади. О. гуруҳига форстерит $Mg_2[SiO_4]$, фаялит $Fe_2[SiO_4]$, тефроит $Mn_2[SiO_4]$, кнебелит (Fe, Mn) $2[SiO_4]$, монтчеллит

CaMg[SiO₃], изоморф қаторли минераллар — гортонолит (MgFe)₂[SiO₄], пикротейроит (Mn, Mg)₂[SiO₄] киради. О. Таркибидаги

Mg, Fe, Mn изоморф шаклида Ni, Co, Ca, Cr б-н алмашади. Таркибида фаялит молекулали О. табиатда кўпроқ тарқалган (10—30%), марганец кўшилган молекулали турлари камроқ учрайди. Ромб сингонияда кристалланади. Донадор агрегат ва кристаллар ҳолида бўлади. Ранги сарғиш-яшил, сариқ, зайтун рангли, шаффоф. Қаттиқлиги 6,5—7; зичлиги 3,2—4,4 г/см³. О. асосли ва ўта асосли жинслар (дунит, перидотит, габбро, базальт, пикрит ва б.) ҳосил қилади. У топилган жойда кўпинча никель, хром, темир конлари бўлади. О.нинг шаффоф сарик-яшил тури — забаржад (хризолит ёки перидот) кимматбахр тош ҳисобланади. Форстерит — ўтга чидамли материаллар учун хом ашё.

ОЛИВОЛИ — қ. Олча.

ОЛИВЬЕ ДЕ СЕРР — қишки нок нави. Ватани — Франция. Ўзбекистонда 19-а. охиридан экила бошланган. Дарахти ўртгача катталиқда. Ҳосил шохлари кўп, барглари ўртгача ва майда, ўзидан чангланади. Мевасининг ўртгача вазни 150—160 г, баъзан 500—600 г ва ундан ортиқ. Таркибида 13,68% қанд, 23,3% куруқ модда, 0,31% кислота бор. Беҳи пайвандтагга уланган кўчати 3—4 йилда, ёввойи нокка пайванд қилин-гани 4—5 йилда ҳосилга киради. 8—10 ёшида тупи ўртгача 20—40 кг, 25—30 ёшида 110—120 кг ҳосил беради. Ҳосили сент.-окт. ойларида терилади, фев. ойларида сақланади. Ўзбекистонда қишки нокларнинг энг ширини ҳисобланади. 1959 й.дан республиканинг барча вилоятлари учун р-нлаштирилган.

ОЛИГАРХИЯ (юн. oligarchia — озчилик ҳокимияти) — давлат бошқарув шакли; унда сиёсий ва иқтисодий ҳукмронлик аристократлар ёки бойларнинг кичик гуруҳи томонидан амалга оширилади (мас, молия О.си). «О.» термини дастлаб юнон ёзувчилари (Аристотель,

Полибий) асарларида аристократия тугатилиши оқибатида вужудга келадиган давлат тузуми шаклини ифодалаш учун қўлланилган.

ОЛИГО... (юн. oligos — кам, оз, озгина) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, бирор нарсанинг камлигини, оз миқдорда эканлигини билдиради (мас, олигофрения).

ОЛИГОКЛАЗ (олиго... ва юн. klasis — синиш, ёрилиш) — натрий-кальцийли дала шпатлари (плаггиоклазлар) гу-руҳига мансуб минералларнинг нордон хили. Таркиби 10—30% анортит ва 70—90% альбитнинг изоморф аралашма-сидан иборат. Триклин сингонияли. Таркибида 5—25% анортит бўлган тури перистерит (юн. перистера — каптар; мовий рангига кўра) деб аталади. О.—магматик ва метаморфик минерал турларига киради.

ОЛИГОПОЛИЯ (олиго... ва юн. poleo — сотаман) — бозорни ташкил этиш шаклларида бири. Гуруҳ монополияси, оз сонли йирик корхона (фирма) ларнинг бозорда ёки биронбир хўжалик соҳасида ҳукмронлиги.

О. учун бозорда бир неча сотувчининг бўлиши хос, аммо умумий бозор сав-доси ҳажмида улардан ҳар бирининг ҳиссаси жуда катта бўлганидан, ҳар бир сотувчи ўзи таклиф этадиган маҳсулотлар миқдорини ўзгартириши б-н нархларда ҳам ўзгаришлар юз беради.

Фирмаларнинг унча кўп бўлмаслиги яширинча келишишларга қулайлик туғдиради. Бу эса, ўз навбатида, уларга нар-хларни белгилаш, бозорни бўлиш ёки таксимлаш ва бошқача йўллар б-н ўзаро рақобатни чеклашда қўл келади. Яширинча келишишнинг бир қатор шакллари (картель битими ва б.) бор. Монополия каби О. ҳам номукамал рақобат кўриниши ҳисобланади.

ОЛИГОФРЕНИЯ (олиго... ва phren — ақл), ақлий норасолик — туғма ёки 3 ёшгача бўлган даврда орттирилган руҳий ривожланмай қолиш б-н келадиган касалликлар гуруҳи. Бу ном немис психиатри Э.Крепилин томонидан берилган.

О. аёлларга нисбаган эр-каклар орасида кўпрокучрайди. О.нинг енгил — дебиллик, ўртача — им-бециллик ва оғир идиотлик (идиотизм) тури фарқ қилинади. О.нинг сабаблари хилма-хил. Буларга генетик-ирсий омиллар, хромосома-ларнинг бузилиши, ота-она касалликлари, айниқса, онанинг ҳомиладорлик вақтидаги касалликлари ва захарланишлари, боланинг тугилиш давридаги шикастланишлари ҳамда бола туғилгандан кейин 3 йил ичида ўтказган оғир касалликлари (менингит, энцефалит ва ҳ.к.), миянинг шикастланишлари ва б. киради.

О.нинг асосий белгиси руҳий фаолиятнинг ҳамма томонлама етишмаслиги, шахнинг билим ва кўникмаларининг етук эмаслиги, тафаккури, фикрлаш қрибиятининг чегараланганлиги ёки умуман йўқлиги киради. Шахе ривожлана ва камол топа боргани сари унинг фикрлаши абстрактлаша бошлайди, яъни аниқ нарсалар ва белгиларга қараб тафаккури бойийди. Мас, дастлаб бир сонни бошқасига кўшиш керак бўлса, бунда болалар конкрет предметларни кўзда тутадилар. Кейинроқ предметлашган сонлар ўрнига фақат қуруқ сонларнинг ўзи қолавериши мумкин бўлиб қолади, яъни ўша конкрет нарсалар, буюмлар (предметлар) мавҳумлашади. Мана шу жараёнга улар тушуниб етмайдилар. Карра жадвали ёдлаб олиб айтиб бериш — конкрет ходисадир, конкрет хотира фаолиятидир. Бирок бу жадвал ичида айириш, кўшиш, бўлиш каби амалларни бажаришда мавҳумлашган фикрлар зарур бўладики, буни бажаришда акли заиф болалар жуда қийналадилар ёки бутунлай бажара олмайдилар. Фикрларни абстракция қилиш қобилиятининг йўқлигини, сўзларнинг маъносига тушуниб етмаслик ҳолатларини ҳам кўриш мумкин. О.да сўз бойлиги, сўзлаш қобилияти, ҳиссиётлар, ҳаракатлар ҳам саёз бўлади. Кўпинча бундай беморларда турли хил туғма нуқсонлар (аномалиялар) кузатилади. Буларга мускулларнинг заифлиги (парез), бош

мия чаноғининг катта ёки кичиклиги ҳамда қийшиқ бўлиши, кўз, қулоқ, бурун, оғиз бўшлиғи, қўл-оёқ панжалари камчиликлари ёки нуқсонлари ва б. киради. Каттароқ ёшга етган аклий норасо беморларда дайдилик, овқатланиш ва жинсий ҳисларнинг ошишига тааллуқли хатти-ҳаракатлар, итоат етмаслик, қайсарлик ёки тажовужкорлик белгилари кузатилади.

ОЛИГОФРЕНОПЕДАГОГИКА (Олигофрения ва педагогика) — акли заиф болаларни ўқитиш, тарбиялаш, коррекциялаш (тузатиш), ижтимоий ҳаётга жалб этиш масалаларини ўрганувчи дефектология тармоғи. О.нинг асосий вазифаси акли заиф болаларнинг ривожланишида коррекцион тарбиянинг моҳиятини очиб бериш, улардаги нуқсоннинг ривожланишини ва нуқсоннинг ўзини бартараф этиш йўллари, махсус мактаб ва мактабгача тарбия муассасаларида акли заиф болалар учун махсус таълимтарбия ва коррекцион ривожлантирувчи иш ва методларни ишлаб чиқиш ҳамда такомиллаштиришдан иборат. О. умумий ва махсус пед., психология, анатомия, физиология, генетика, невропатология, педиатрия, олигофрения клиникаси ютуқларига асосланади. 19-а. бошларида тиббиёт ва пед.нинг ривожланиши туфайли муайян йўналиш си-фатида вужудга келди. Ўша асрнинг ўрталарида француз врачлари ва педагоги Э.Сеген (1812—80) акли заиф болаларни ўқитиш ва тарбиялаш назариясини ишлаб чикди. Айниқса, унинг «Аклий нормал бўлмаган болалар тарбияси, гигиенаси ва ахлоқий давоси» асари (1846) О.да катта ютуқ бўлди. Чет элларда О.нинг шаклланиши Ж.Демор ва О. Декроли (Бельгия), Б.Меннель ва А.Фукс (Германия), А.Бине, Ж. Филиппи ва И.Бонкур (Франция), В.М.Бехтерев, П.Ф.Лесгафт, Л.С. Виготский (Россия) ва б. номи б-н боғлиқ. Ўзбекистонда С.Т.Айтметова, К. К.Мамедов, П. М.Пўлатова, М.И.Соа-товалар томонидан О. бўйича ўқув қўлланмаси тайёрланиб нашр этилган. Ўзбекистонда акли

заиф болаларни тарбиялаш ва ўқитиш махсус ёрдамчи мактаблараа амалга оширилади. О.да бола ҳис-туйғусини бойитишга, нутқ-ини ривожлантиришга катта аҳамият берилиб, таълимтарбиявий жараёнда кўргазмали куруллар ва б. методлардан кенг фойдаланилади. Акли заиф болаларни психологик-педагогик ўрганиш асосида ҳар бир болага индивидуал ёндашилади. Ўзбекистонда олигофрено-педагоглари Тошкент пед. ун-ти ва пед. ин-тларининг дефектология ф-тлари тайёрлайди. О.га оид и.т. ишлари Ўзбекистон пед. фанлари и.т. ин-тида, Тошкент пед. ун-ти ва айрим пед. ин-тларининг дефектология кафедраларида олиб борилади.

Лола Мўминова.

ОЛИГОЦЕН (олиго... ва kainos — янги) — палеоген системаси (даври)нинг юқори бўлими. 1855 й.да немис геологи Г. Бейрих томонидан ажратилган. Геологлар О.ни 2 (баъзи тадқиқотчилар эса 3 та) қисмга бўладилар. Ўзбекистоннинг қамма худудларида О.га мансуб сумсар қатламлари ажратилган. О. ётқизиларидаги йирик нефть конлари Фарғона ботиғидаги Шўрсув-4, Чўнғара-Ғалча, Шим. Сўх, Чаур-Ёркўтон, Хонқиз, Аввал, Полвонтош, Андижон, Хўжаобод, Бўстон конлари (3-, 4- нефть-газли горизонтлар) да учрайди.

ОЛИЙ АТТЕСТАЦИЯ КОМИССИЯСИ (ОАК), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақкамаси қузуридаги Олий аттестация комиссияси — Ўзбекистонда илмий ва илмий-педагог ходимларга фан, техника, халқ таълими ва маданиятнинг барча йўналиши бўйича илмий даража ва унвон берувчи давлат органи. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақкамаси қузуридаги Олий аттестация комиссияси ташкил қилиш тўғрисида»ги фармони (1992 й. 31 март) ҳамда ЎЗР Вазирлар Мақкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақкамаси қузуридаги Олий аттестация комиссияси фаолиятини ташкил этиш

масалалари» қақидаги қарори (1992 й. 9 сент.) б-н ташкил этилган.

ОАК нинг асосий вазифаси олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларни тайёрлаш ҳамда аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш, олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларни аттестациядан ўтказишга раҳбарлик қилиш ҳамда илмий даража ва унвонларга қўйиладиган талабларнинг ягоналиги ва бажарилишини таъминлаш, ихтисослашган кенгашлар иши ва диссертация ишлари сифатини, уларнинг илмий ҳамда амалий қийматини назорат қилиб боришдан иборат. ОАК вазирлик ва идораларнинг, Ўзбекистон Республикаси ФА нинг тақдимномаларига биноан, етакчи олий ўқув юртлири ва и.ч. муассасаларида фан доктори ва фан номзоди илмий даражаларини олиш учун диссертациялар ҳимоя қилиш бўйича ихтисослашган кенгашлар тузади, манфаатдор вазирлик ва идоралар б-н биргаликда илмий-техника ва ижтимоий тараққиёт талабларини ҳисобга олган ҳолда, режалаштирилаётган д-рлик ва номзодлик диссертацияларининг мавзуларини шакллантириш ишларини мувофиқлаштиради ҳамда мониторингини олиб боради, тегишли ихтисослашган кенгашнинг тақдимномаси асосида фан дри, фан номзоди илмий даражаларини, профессор, доцент илмий унвонларини беради, бошқа давлатларнинг илмий даражалари қақидаги дипломларни ўрнатилган тартибда республика дипломларига тенглаштириш (нострификациялаш)ни амалга оширади, фан дри, фан номзоди дипломлари ҳамда проф., доцент аттестатларини расмийлаштиради, ёкланган диссертация ишларини таҳлил қила-ди ҳамда натижалари диссертация ишларида баён этилиб, бажарилган и.т. қақида, уларни амалиётга жорий қилиш имконияти тўғрисидаги тегишли тавсиялар б-н биргаликда вазирлик, идораларга ахборотлар юборишни таъминлайди.

ОАК га олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларни аттестациядан

ўтказишни ташкил қилиш юзасидан корхона, ташкилот, муассасалар томонидан, уларнинг идоровий бўйсунушидан қатъи назар, бажарилиши шарт бўлган буйруқ ва йўриқномалар чиқариш, шунингдек, уларнинг иж-росини назорат қилиш, илмий, илмий-педагог кадрларни аттестациядан ўтказиш масалалари бўйича ихтисослашган кенгаш ва илмий кенгашлар фаолияти устидан давлат назоратини амалга ошириш, ОАК илмий кенгаши ва Раёсати мажлисларида иш тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштириш мақсадида ихтисослашган кенгашлар раисларининг ҳисоботларини эшитиш, ихтисослашган кенгашларда ишлар сифатсиз олиб борилган ёки диссертация ёклаш юзасидан белгиланган тартиб кўпол равишда бузилган ҳолларда уларни тугатишгача бўлган чораларни кўриш, ихтисослашган кенгашлар фаолиятини текшириб туриш, айрим диссертацияларни назорат экспертизасидан ўтказиш учун зарур ҳолларда оппонент ва тақризчилар тайинлаш, олий ўқув юртлиари, Ўзбекистон ФА, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг юқори малакали мутахассисларини жалб қилиш, номзодлик имтиҳонларини ташкил этиш ва уларнинг савияси устидан на-зоратни амалга ошириш, илмий даража ва унвонлар берувчи кенгашлар ишлаб турган ташкилот, муассасалардан белгиланган тартибда ҳар йилги ҳисоботларни ҳамда республикада илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш, уларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш ва чоратадбирлар кўриш учун вазирлик қамда идоралардан зарур ахборотлар олиб туриш, олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар аттестацияси тизимини такомиллаштириш, диссертацияларнинг илмий савияси ва амалий қийматини ошириш б-н боғлиқ муаммоларни хал қилиш учун белгиланган тартибда идо-ралараро кенгашлар чақариш, олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларни тайёрлаш ҳамда аттестациядан ўтказиш масалалари бўйича халқ-аро ташкилот, кен-

гаш, конференциялар ишида қатнашиш, бошқа мамлакатларнинг тегишли ташкилотлари б-н тажриба алмашишни амалга ошириш, белгиланган тартибда илмий ва илмий-педагог кадрларни илмий даража ва илмий унвонлардан маҳрум қилиш ёки тиклаш ҳуқуқи берилган. ОАК МДХ давлатлари орасида биринчи бўлиб замонавий информацион технологиялар асосида диссертацияларнинг электрон экспертизасини ўтказиш, шунингдек, диссертацияларни ҳолисона, мустақил, объектив экспертизасини ўтказиш мақсадида уларни тақризчиларга компьютер дастури орқали тақсимлаш ҳамда чет эл мутахассис олимларини электрон почта орқали экспертиза ишларига жалб қилишни ташкил этди.

ОАК раиси, унинг ўринбосари, бош илмий котиб ва ОАК илмий кенгаши бошқа аъзоларидан иборат Раёсат ОАКнинг ижройи раҳбар органи ҳисобланади. Раёсат аъзолари сони ва таркибини ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайди. ОАК Илмий кенгаши илмий ижтимоий орган бўлиб, у олий ўқув юртлиари, и.т. муассаса ва ташкилотлари, вазирлик, идора, Ўзбекистон ФАнинг таклифлари асосида фаннинг асо-сий йўналишлари бўйича етакчи олим ва мутахассислардан тузилади. Илмий кенгаш аъзолари сони ва таркиби ҳам ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади ва вақти-вақти б-н ян-гиланиб турилади.

ОАК таркибида Физикамат., техника фанлари ва Ер ҳақидаги фанлар, Биол., к.х., кимё ва тиббиёт фанлари, Гуманитар ва ижтимоий фанлар бўлинмалари, Меъёрий-ахборот бўлими бор. Тақдим этилган диссертацияларни илмий экспертизадан ўтказиш, илмий унвонлар бериш тўғрисидаги тақдимномаларни кўриб чиқиш учун ОАК ҳузурида фан тармоқлари бўйича халқ хўжалиги ва маданиятнинг етакчи мутахассис олимларидан иборат 14 эксперт кенгаш мавжуд. Уларнинг таркиби олий ўқув юртлиари, и.т. ин-т ва муассасалари, ЎЗР ФА, ман-фаатдор вазирлик ва идораларнинг

тавсиялари ҳисобга олинган ҳолда белгиланади ва кейинчалик кенгашнинг камида 1/3 қисмини янгилаш шarti б-н ОАК Раёсати томонидан 3 й. муддатга тасдиқланади.

ОАК га ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг қарори б-н тайинладиган раис бошчилик қилади. У ОАК Илмий кенгаши, Раёсати ва ҳдйъати ишига раҳ-барлик қилади ҳамда ОАК га юклатилган вазифаларнинг бажарилиши учун шахсан жавоб беради. ОАК «Олий Аттестация Комиссияси бюллетени» жур.ни нашр этади.

Мухсин Муҳиддинов.

ОЛИЙ БОШ ҚЎМОНДОН - мамлакат қуроли кучларининг олий раҳбари. Тинч даврда ҳам, уруш пайтида ҳам қуроли кучлар бошлиғи ҳисобланади. Ўзбекистонда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ (93-модда, 16-банди), ЎЗР Президенти Ўзбекистон Республикасининг О.б.к. ҳисобланади. У қуроли кучларнинг олий қўмондонларини вазифасига тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, олий харбий унвонлар беради.

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС МАКТАБ МУАММОЛАРИ ИНСТИТУТИ -ЎЗРда олий ва ўрта махсус таълимни такомиллаштириш ва ривожлантиришнинг долзарб муаммоларини ҳал қилувчи илмий-методик марказ. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг қарори б-н 1995 й. Тошкент ш.да ташкил этилган. ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қарамоғида.

Ин-т ўз фаолиятини Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги раҳбарлигида Фан ва технологиялар маркази, Ўзбекистон ФА, таълим муассасаларига эга бўлган бошқа тармоқ вазирлик ва идоралари, олий таълим муассасалари, илмий муассаса ва и. ч. корхоналари б-н узвий ҳамкорликда амалга оширади. Ин-тда 3 илмий-методик бошқарма (олий таълим нормативлари ва стандартлари; ижтимоий-иқтисодий тадқиқотлар; малака ошириш, пед. ва ахборот технология-

лари), 11 бўлим (касбий илмий-методик таъминоти; магистратуранинг илмий-методик таъминоти; таълим, фан ва и.ч.ни интеграциялаш; иқтисодиёт таълими; маънавият ва маърифат; истеъдодли ёшлар б-н ишлашнинг илмий-методик таъминоти; ўқув адабиётлари яратишнинг илмий-методик таъминоти; қайта тайёрлаш ва малака оширишнинг илмий-методик таъминоти; педагогик технологиялар ва таълим сифати; таълимда янги ахборот технологияларининг илмий-методик таъминоти; кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш мониторинги), 1 сектор (жаҳон таълим тизимларининг қиёсий таҳлили) бор.

Ин-т жаҳон тажрибаларини инобатга олган ҳолда, олий ва ўрта махсус таълим тизимини такомиллаштиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш, республика ижтимоий-иқтисодий соҳасидаги ўзгаришларга, бозор иқтисодиёти эҳтиёжлари талабларига тўлиқ жавоб бера оладиган, кўп босқичли таълим муассасаларининг замонавий моделларини яратиш, мутахассисларга таълим ва тарбия беришнинг замонавий методларини, янги информацион ва педагогик технологияларни ўқув жараёнига татбиқ этиш, талаба ёшлар дунёқара-шини шакллантириш, ЎЗР мустақиллигини мустаҳкамлаш ғоясига содиқ бўлган ватанпарварларни тарбиялаш, олий ва ўрта махсус ўқув юртлирида талаба ёшлар билан даражаларини аниқлашнинг тест назорати ва баҳолашнинг рейтинг усулини изчил равишда ўқув жараёнига татбиқ этиш ишларини амалга ошириш, касбий таълим тизимини такомиллаштириш, фан ва техника йўналишининг замонавий ҳолатини акс эттирувчи оригинал дарсликлар, ўқув қўлланмалари, монография ва маъруза матнларини танлов асосида нашр этишни ташкил қилиш ва б. йўналишлар бўйича фаолият юритади.

Ин-тда 1996 й.дан ҳар чоракда «Таълим муаммолари» илмий-методик жур. чоп этилади.

ОЛИЙ ЖАЗО — қ. Ўлим жазоси.

ОЛИЙ МАКТАБ — халқ хўжалигининг турли тармоқларида амалий, педагогик ёки илмий фаолият кўрсатиш учун уму-мий ўрта ёхуд ўрта махсус маълумот асосида олий малакали мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. ЮНЕСКОнинг белгилashiга кўра, «О.м.» тушунчаси ўз ичига ун-тлар, ўқув ин-тлари, академиялар, олий билим юртлирини камраб олганидек, лицей ва коллежлар таълимини ҳам олади. Бунда О.м.нинг ўз талабаларига қай даражада билим бери-ши ва уларда қандай малакалар шакллантириши эмас, балки унинг урта маълумот негизида мутахассис тайёрлаши асос қилиб олинади. Шунинг учун ҳам бир қатор мамлакатларда умумий урта таълимдан кейин мутахассис тайёрлай-диган ҳар қандай ўқув юрти О.м. ҳисобланади. ЎзРда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини рўёбга чиқаришнинг учинчи босқичидан сўнг О.м. урта махсус маълумот негизидagina мутахассис тайёрлайдиган бўлади.

ОЛИЙ МАТЕМАТИКА - техника, иқтисод, кишлоқ хўжалиги ва б. махсус ўқув юртлирида ўқитиладиган математика бўлимларидан иборат курс. О.м. курсига, асосан, аналитик геометрия, олий алгебранинг айрим қиёмлари, дифференциал ҳисоб, интеграл ҳисоб, дифференциал тенгламалар қиради. 20-а. 70-й. ларида О.м.га математик статистика, эҳтимоллар назарияси, чизиқли дастурлаш ва б. соҳалар ҳам қўшилди. Баъзан, мат.нинг ўрта мактаб дастурига киритилмаган қисми О. м. деб тушунилади. Бу нотўғри, чунки ўрта мактаб мат. дастурига мат.нинг кўп соҳалари, жумладан, аналитик геометрия, математик анализ, эҳтимоллар назариясининг маълум қисмлари киритилган (қ. Элементар математика).

ОЛИЙ НЕРВ ФАОЛИЯТИ - ҳайвон ва одам марказий нерв системаси олий булимлари (бош мия ярим шарлари пусти ва пуст ости марказлари)нинг фаолияти; бутун организмнинг ташқи муҳит б-н нормал муносабатда бўлиб туришини

таъминлайди. О.н.ф. термини фанга И. П. Павлов киритган. У О.н.ф. ни «психик фаолият» б-н бир маънодаги тушунча деб ҳисоблаган. Павлов айтганидек, психик фаолиятнинг ҳамма шакллари, жумладан, одам тафаккури ва онги О.н.ф. элементларидандир. О.н.ф. тўғрисидаги таълимотни яратувчилардан бири — Павловнинг ўтмишдоши И. М. Сеченов бўлган. У «Бош мия рефлекслари» деган асарида (1863) психик фаолиятнинг рефлексор табиати-ти тўғрисидаги ғояни ривожлантирган. Юқори даражада ташкил топган ҳай-вонлар О.н.ф. асосида марказий нерв системасининг юқори қисмлари (юқори даражада тузилган умурткали ҳайвонларда ва одамда — бош мия катта ярим шарларининг пўстлоғи)да ҳосил бўладиган шартли рефлекслар ҳамда мураккаб шартсиз рефлекслар (инстинктлар, эмоциялар), яъни, асосан, пўстлок ости нерв қосилалари томонидан амалга ошириладиган бош мия фаолиятининг шакллари ётади. Шартсиз рефлексларнинг О.н.ф.даги роли шундаки, мазкур рефлекслар асосида ҳамма шартли рефлекслар ҳосил бўлиб-гина қолмай, балки шартли ва шартсиз рефлексларнинг О.н.ф.даги аҳами-яти ҳайвонот оламининг тарихий ривожланиш жараёнида ўзгаради. Павлов фикрича, ҳатто юқори даражада ривожланган ҳайвонлар (мас, ит, маймун)нинг О.н.ф., асосан, ҳайвонлар б-н одамда умумий бўлган биринчи сигнал системасининг хилма-хил ва турли-туман шартли рефлекслар йигиндисидан иборат. Нутқнинг аста-секин ривожла-нишига қарамадан биринчи сигнал сис-темасининг шартли рефлекслари болалар ҳаётининг дастлабки йилларида О.н.ф. нинг асосий фондини ташкил қилади; кейинги ўсиш даврларида эса одамнинг О.н.ф. маълум ўринни эгаллайди. Лекин одамда меҳнат фаолиятининг ижтимоий шакллари ривожла-ниши муносабати б-н иккинчи сигналлар пайдо бўлди ва ривожланди. Павлов О.н.ф. нинг қуйидаги асосий қоидаларини ишлаб чиққан: 1) шартли рефлекслар

ёки нерв туташиларининг ҳосил бўлиши; 2) шартли рефлекс кучининг кўзғалиш кучига боғлиқлиги; 3) шартли кўзғатгичларнинг йиғиндиси; 4) шартли рефлекслар мустаҳкам бўлмаганлиги учун, шартли кўзғатувчининг кескин кучайиши ёки янги кўзғатувчининг таъсири туфайли тормозланишнинг ўсиши; 5) нерв жа-раёнларининг бош мия пўстлоғида тар-қалиши ва концентрацияланиши на-тижасида унинг айрим қисмлари ўрта-сида алоқанинг вужудга келиши ҳамда шартли рефлексларнинг умумлашиши ва ихтисослашиши; 6) кўзғалиш ва тормозланишнинг пўстлок манбалари ўртасидаги қарама-қарши ўзаро муно-сабатни таъминлайдиган нерв жараёнларининг бир-бири б-н боғлиқ индук-цияси.

О.н.ф. да марказий ҳодиса шартли рефлекслар бўлиб, улар жаҳон нейро-физиологияси ва экспериментал психологиядаги муқим тадқиқот объекти ҳисобланади. Павлов ва унинг ходимлари белгиланган О.н.ф.нинг асосий фактлари ва изчиллигининг тўғри эканлиги олимларнинг кўпгина ишларида исботланган. Хусусан, физиолог П. К. Анохин функцио-нал система назари-ясини ишлаб чиқиб, бу назарияни функциялар эволюциясига татбиқ этди, натижада эволюцион жараённинг умумий қонунияти бўлган систе-могенез тушунчасини яратди.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ — турли олий мактабларда юқори, олий малакали мута-хассислартайёрлаш. О.т. олий ўқув юртлири томонидан халқ хўжалиги, фан ва маданиятнинг турли соҳалари бўйича олий малакали мутахассис бўлишни истаган ва тегишли талабларни бажарган ўрта махсус ёки касб-хунар таъли-мини олган кишиларга илмий-назарий билим бериш ҳамда муайян кўникмалар шаклантириш йўли б-н амалга оширилади.

О.т. жараёнида талабага олий маълумот берилади. Олий маълумот тушун-часи муайян ихтисослик бўйича мута-хассис олдида турган назарий ва амалий муаммоларни мустақил ҳал қилиш имко-

нини берадиган даражадаги билим ва ма-лакалар йиғиндисини англатади.

О.т. узоқ тарихга эга бўлиб, у даст-лаб Қад. Шарқ мамлакатларида пайдо бўлган. Миср, Бобил, Хитой сингари мамлакатларда мил.дан бир неча минг йиллар бурун О.т. тизими дунёга келган. Олий босқичдаги мактабларда талаба-лар олимларнинг табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуниятлари, давлатни бошқариш йўллари ҳақидаги асарларини ўрганар эдилар. Платон (мил. ав. 428—348 й.), Аристотель (мил. ав. 384—322 й.) сингари мутафаккирлар ҳар бир ша-хеннинг жисмоний ва аклий имконият-лари 3 босқичли таълимда тўла намоён бўлишини асосла-ганлар. Шунинг учун ҳам Юнонистон ва Қад. Римда озод ки-шилар ҳамда асл-зодаларнинг фарзанд-лари учун таълимнинг учинчи — олий босқичи заруриги тан олинган. Антик О.т.да фалса-фа, филол., мусиқа, ноти-клик, тиббиёт, мат. фанларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган.

Мусулмон Шарқининг кўп мамла-кат-ларидаги каби Туркистонда ҳам дастлаб-ки О.т. мадрасаларга берилган. Инсония-т тарихида мусулмон Ренес-санси деган босқичнинг юзага келишида мадрасалар ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

Ғарб мамлакатларида 11 —12-аларга келиб замонавий маънодаги О.т. тизими-нинг дастлабки кўринишлари вужудга кела бошлади. Уйғониш даврияа мат., механика, астрономия, навигация, тиб-биёт каби соҳалардаги улкан илмий каш-фиётлар О.т.нинг мазмуни чуқурлашуви ҳамда қамрови кенгайишига сабаб бўлди. Фан, техника, маданият ва санъатнинг ривожланишига мутаносиб равишда О.т. ҳам таракқий этиб борди.

Ўзбекистоннинг маҳаллий аҳолисига ҳоз. тушунчадаги О.т. Ўрта Осиё жа-дидчилик ҳаракати асосчиси Мунаввар-қори раҳбарлигида 1918 й. 12 майда Тошкентда ташкил этилган Халқ, дорил-фунунида берила бошланган. Шўролар даврида О.т. тармоғи бир қадар кен-гайган бўлсада, мақаллий аҳолидан олий

маълумотли кадрлар тайёрлаш ус-тувор мавқеда бўлмаган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин О.т. тез суръатлар б-н ривожлана бошлади. ЎзРнинг «Таълим тўғрисида»ги қонуни (1997)га мувофиқ, О.т. ўрта махсус ёки касб-хунаар таълими негизига асосланади ҳамда икки — бакалаврият ва магистратура босқичига эга. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини рўёбга чиқаришнинг маълум даврига қадар О.т. ўн бир йиллик умумий ўрта таълим негизига ҳам амалга оширилади. Эътиқод эркинлигига амал қили-надиган ЎзРда дунёвий олий ўқув юртлари б-н биргаликда олий динипўқув юртлари ҳам бор. Ўзбекистонда О.т. давлат қарамоғидадир. Мамлакатда ун-т О.т.и устувор мақомга эга. Бу тайёрланаётган мутахассисларнинг жаҳон даражасида назарий билим ва амалий тайёргарлик-ка эга бўлиш имконини беради.

О.т. расмий давлат ҳужжатлари асосида амалга оширилади. Бунда таълимнинг давлат стандартлари, ўқув режалари ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Уларда ўрганилиши мажбурий ва их-тиёрий бўлган фанлар, ихтисослик қурелари, уларнинг ўқитилиш тартиби, микдори, вақти, назарий ва амалий таълим ўртасидаги нисбат, назарий машғулотлар, ўқув ва и.ч. амалиётлари, рейтинг даври, таътил, бакалаврларнинг малакавий битирув ишлари, магистрларнинг диссертацияларни ёклаш муддати асосий педагогик ҳужжат — ўқув режасида белгилаб берилади. Ўқув режасида ўрганиладиган фанлар гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий, математик ва табиий-илмий, умумқасбий, ихтисослик фанлари ва таълимнинг қўшимча турлари сингари қисмларга бўлинади. Ўқув режасидаги фанлар мажбурий, махсус, танлов ва факультатив кўринишларида олиб борилиши кўзда тутилган.

Талабаларга и.ч.дан ажралмаган ҳолда олий маълумот бериш таълимнинг сиртки шакли орқали амалга оширилади (қ. Сиртки таълим). ЎзРда О.т.

тизимида бир қанча ихтисослик бўйича мутахассислар тайёрланади. Кундузги О.т.да ўқиш курс тизимида олиб борилди: талаба барча ўқув машғулотларига қатнашиши мажбурий. Сиртки О.т.да таълимнинг фан-курс тизими жорий этилган. Бунга кўра, талаба имтиҳон сессиясидагина машғул-лотларга келишга мажбур. Сиртки О.т.нинг имтиҳон сессиялари ҳар бир ўқув юртининг имкониятига қараб, бир йилда икки мартадан ортик бўлмаган йўсинда ташкил этилади. Сиртки О.т. муддати кундузги ўқишдаги тегишли мутахассисликка Қараганда ярим ёки бир йил ортик давом этади (яна қ. Олий ўқув юртлари).

Қрзқбой Йўлдошев.

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ - халқ хўжа лиги, фан ва маданиятнинг турли тар-моқлари учун малакали мутахассислар, илмий ва педагог кадрлар тайёрлаб беришга йўналтирилган ўқув муассасалари. Уларда бўлажак мутахассисларга олий таълим беришдан ташқари, назарий ва амалий йўналишдаги илмий ишлар ҳам олиб борилади, олий ва ўрта махсус мактабларнинг проф.-ўқитувчилари, тегишли йўналишдаги и.ч. ва маданият соҳаларининг мутахассислари малака оширадilar. О.ў.ю.га ун-тлар, тармоқ (техника, тиббиёт, пед., маданият, иқтисод ва б.) ин-тлари, олий ҳарбий ёки техника ўқув юртлари, ўқув академиялари, олий мактаблар қиради.

О.ў.ю.нинг дастлабки кўринишлари бўлмиш фалсафа мактаблари мил. ав. 5—3-а.ларда Афина ва Римда вужудга келди. Мусулмон Шарқида эса ислом қабул қилиниб, шиддат б-н ёйилган 10-а.га келиб араб халифалигига қарашли Ироқ, Сурия, Миср мамлакатларида О.ў.ю.нинг Мадраса шакли қарор топди. Мусулмон Ренессансининг юзага чиқишида Мадраса таълими тизими муҳим аҳамиятга эга бўлди.

О.ў.ю. сифатида ун-тлар мусулмон мадрасалари таъсирида Ғарб Ренессансининг бўлғуси ўчоқларида анча кейин: 11—12-а.ларда Италия (Салер-но ва Бо-

лонья), Франция (Париж), 12-а. охири — 13-а. бошларида Испания (Саламанка) ва Англияда (Оксфорд) пайдо бўлди. Кейинчалик ун-тлар бошқа мамлакатларда ҳам очила бошлади. Россияда биринчи олий ўқув юрти 1725 й.да очилган Петербург ФА кршидаги Академия ун-ти эди. 1755 й. М. Ломоносов ташаббуси б-н Москва ун-ти очилди.

Мамлакатимиз худудидаги илк олий ўқув юрти Абу Бакр Муҳаммад Нарша-хийнинг «Бухоро тарихи» асарида ай-тиб ўтилган 937 й.ги ёнгинда зарар кўрган Форжак мадрасаси бўлган. Туркистондаги илк О.ў.ю. 2 турга бўлинган. Биринчи тури Мадраса деб аталган ва талабаларга илоҳий (накдий) ва дунёвий (аклий) илмлар берилиб, кичикроқ шаҳарларда, туманларда фаолият кўрсатган. Иккинчи турдаги О.ў.ю.лари олий мадрасалар (мадрасаи аъло) дейилган. Олий мадрасаларда дарсхоналар ҳам, хужралар сони ҳам кўп бўлган, бу ердаги мударрислар илм ахди томонидан тан олинган, талабаларга бериладиган вазифалар миқдори кўпроқбўлган. Олий мадрасалар сиёсий ва илмий пойтахт ҳисобланмиш шаҳарларда фаолият кўрсатган. Уларга ажратилган вақф ерлар миқдори катта бўлган ва улар шаҳардаги энг ҳашаматли биноларда жойлашган. Олий мадрасада берилган санад (диплом) мусулмон оламининг барча жойларида инобатга ўтган. Мадрасалардаги талабалар ўзлаштириш даражаларига қараб, таълимнинг қуйи (адно), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) босқичларини ўтаганлар. Муайян босқични саккиз йилда ўтай олмаган талаба ва-зифадан махрум қилинган. О.ў.ю.нинг бу тизими то шўролар бошқаруви қарор топганга қадар давом этди. 1929 й. га келиб, Шўро ҳукумати О.ў.ю.нинг Мадраса турини расмий равишда тақиқлаб қуйди (яна қ. Мадраса).

Ўзбекистонда замонавий маънодаги биринчи олий ўқув юрти Туркистон АССР Халқ комиссарлар кенгаши буйруғи б-н 1918 й.нинг 16 мартда ташкил

этилган Туркистон хал қ, универ-ситетидир. Аммо бу ун-т фақар рус тилида маълумот олган кишиларни ўқитишга йўналтирилган бўлиб, ўлканинг ҳақиқий эгаларига олий маълумот бериш кўзда тутилмаган. Миллатнинг фикрий ривожидида замонавий ун-тларнинг гоят улкан ўрин тутишини англаган Мунавварқори етакчилигидаги зиёлидар ташаббуси ва саховатли кишиларнинг кўмаги б-н 1918 й. 12 майда Халқ дорилфунунининг ташкил этилиши улкан воқеага айланган. Халқ дорилфунуни ташкил этилганда, унинг қошида адабиёт-фалсафа, ижтимоий-иқтисодий, табиийматематик, қ.х., техника сингари 5 ф-т фаолият кўрсатган. Ўлкада ўрта маълумотли ёшлар кам бўлгани учун ҳам Халқ дорилфунуни қошида ўқишга киришга тайёрлайдиган мактаб ва курслар ташкил этилган. 1919 й.дан бошлаб шу мақсадда ишчилар факультет (раб-фак)лари юзага келди. Халқ дорилфу-

нунининг миллий асосларда мустикал равишда фаолият кўрсатаётганлигидан хавотирга тушган РСФСР Халқ комиссарлари кенгаши 1920 й. 7 сент.да 2 йилдан ошиқроқ вақтдан буён ишла-ётган дорилфунунни «ташкил этиш» ва уни давлат ун-тига айлантириш ҳақида декрет чиқарди. Бу иш олий ўқув юр-тида маҳаллий мутахассисларнинг камроқ бўлиши ва олий таълимнинг ташкил этилишида миллий хусусиятлар ҳисобга олиншига имкон бермаслик учун қилинган эди. Халқ дорилфунуни 1920 й.дан Туркистон давлат ун-ти, 1923 й.дан Ўрта Осиё давлат ун-ти (САГУ), 1960 й.дан Тошкент давлат ун-ти (ТошДУ), 2001 й.дан Ўзбекистон миллий университет (ЎЗМУ) тарзида аталган.

1918 й. 8 нояб.да ташкил этилган Туркистон шарқшунослик институти мамлакатимиздаги иккинчи олий ўқув юртидир (бу ин-т 1924 й.да Ўрта Осиё давлат ун-тининг ф-тига айлантирилган). 1919 й.нинг 15 авг.да ташкил этилган Туркистон ўлкаси олий тиббиёт мактаби Ўзбекистондаги учинчи олий ўқув

юрти бўлди (мактаб 1919 й. нинг 27 нояб. да Ўрта Осиё давлат ун-тининг тиббиёт ф-тига айлантирилган). 1927 й. Самаркандда очилган Ўзбекистон Олий пед. ин-ти (1930 й.дан Ўзбекистон Пед. академияси) мамлакатимиздаги тўртинчи олий ўқув юрти ҳисобланади. 1933 й. шу олий мактаб негзида Ўзбекистон давлат ун-ти (1960 й.дан Алишер Навоий номидаги Самарканд университети) ташкил бўлди.

1929 й. Ўрта Осиё давлат ун-ти негзида бир қатор О.ў.ю. ташкил этилди. Ўрта Осиё кишлок хўжалик ин-ти (қ. Тошкент аграр университети), Ўрта Осиё Пахтачилик ва ирригация поли-техника ин-ти (қ. Тошкент ырригация ва кишлок хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти), Ўрта Осиё энергетика, Ўрта Осиё геоло-разведка (булар кейинчалик Тошкент техника уни-верситетининг ф-тларига айлантирил-ган) ва Ўрта Осиё курилиш (қ. Тошкент меъморлик ва курилиш институти) син-гари О.ў.ю. ташкил топган. 1931 й. Ўрта Осиё давлат ун-ти асосида То-жикистон Қ.х., Олий пед., Туркмани-стон Зооветеринария ин-тлари, Ўрта Осиё тиббиёт ин-ти, Ўрта Осиё План ин-ти (қ. Тош-кент иктисодие'т универ-ситети) ташкил этилди. Ўрта Осиё республикаларидаги 15 олий ўқув юрти ва ўнлаб и.т. муасса-салари САГУдан ажралиб чиққан. 20-а. нинг 30—40-ларидида Ўзбекистондаги кўплаб О.ў.ю. Ўрта Осиё микёсида иш кўрганлиги диққатга сазовордир. Уларда тегишли соҳалар бўйича фақат мамлака-тимизга эмас, балки бутун Ўрта Осиёга олий малакали кадрлар етиштириб бе-рилган. Шу тарика, Ўзбекистон қар-дош мамлакатларни олий маълумогли мута-хассислар б-н таъминлаш ва у жойларда О.ў.ю. тизимини яратишнинг ўзига хос ўчоғи бўлди.

2-жаҳон урушигача бўлган даврда Ўзбекистонда бир нечта О.ў.ю. ташкил этилди. 1932 й. Ўрта Осиё Темир йўл ин-женерлари ин-ти (қ. Тошкент темир пул транспорты муҳандислари институти), Самарканд кишлок хўжалик институти,

Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти, Ўрта Осиё Совет курилиши ва ҳуқуки ин-ти (қ. Тошкент юридик ин-ститути), 1935 й. Тошкент пед. ин-ти (қ. Тошкент педагогика университети), 1936 й. Тошкент консерватория-си, 1937 й. Тошкент фармацевтика институти таш-кил топди.

1940/41 ўқув йилида Ўзбекистонда 30 олий ўқув юрти бўлиб, уларда 19061 талаба ўқиган. 2-жаҳон уруши йил-ларида Ўзбекистондаги О.ў.ю. фао-лияти издан чиқди. Талабаларнинг асосий қисми фронтга чакирилгани, олий таълимни маблағ б-н таъминлаш ниҳоятда оғирлашгани учун ҳам О.ў.ю. да ўқийдиганлар миққори кескин камай-ди. Бунинг салбий оқибатлари урушдан кейинги йилларда ҳам яққол се-зилиб турди. Нагжада, моддий-техни-ка ҳамда ўқув-илмий базаси ночорла-шиб қрлган бир қатор ин-тлар йирик О.ў.ю.га (мас, айрим куқуқ ва пед. ин-тлари ун-тларга, ўқитувчилар ин-тлари пед. ин-тларига) кўшилди.

Мустақиллик арафасида Ўзбекистонда 41 олий ўқув юрти бўлиб, улардан 3 таси ун-т (ТошДУ, СамДУ ва 1976 й. ташкил этилган Кррақалпоғистон университети), 15 таси пед. ин-ти, 7 таси техника ин-ти, 3 таси иктисод ин-ти, 5 таси тиббиёт ин-ти, 4 таси қ.х. ин-ти, 3 таси санъат ин-ти, 1 таси жисмо-ний тар-бия ва спорт ин-ти бўлган.

Мустақилликка эришилгач, Ўзбеки-стонда О.ў.ю. тизими миллий асосларда тубдан қайта курилди. О.ў.ю. нинг замон талабларига мое, рақобатбардош олий малакали кадрлар тайёрлаш им-конияти яратилишига алоҳида аҳами-ят берилди. Шу мақсадда ун-т тизими кенгайтирилди. 1992 й.га келиб, мамлакатимиздаги ун-тлар сони 12 тага етди. Мустақилликдан кейин бир қатор янги О.ў.ю.лари ташкил қилинди. 2002 й. Ўзбекистондаги О.ў.ю. сони 61 тани ташкил этди. Шулардан 18 таси ун-т бўлиб, қрлганлари ин-тлар, ўқув академиялари, олий мактаблардир. 2001/2002 ўқув йили 61 олий ўқув юрти-

да 207,2 минг талаба таълим олди.

ЎзР Конституциясига кўра, ирки, миллати, жинси, ижтимоий мавқеи, мулки, диний эътиқодидан қатъи на-зар, ҳар бир Ўзбекистон фуқароси О.ў.ю.да ўқиш ҳуқуқига эга. О.ў.ю.да таълим давлат ҳисобидан ва шартнома асосида амалга оширилиши мумкин. О.ў.ю. га 35 ёшгача бўлган ўрта ва ўрта махсус маълумотли кишилар (О.ў.ю.нинг сиртки бўлимида ёшга қаралмайди) қабул қилинади. О.ў.ю. га кирувчилар танлаган мутахассислигига оид фанлар, она тили ва адабиёт, шунингдек, чет тилларидан умумлашган тест топширадилар. Ижодий харак-тердаги О.ў.ю.да (консерватория, санъат, жисмоний тарбия, журналистика) тестдан ташқари ихтисосликдан ҳам имтиҳон топширилади.

О.ў.ю.га ректор бошчилик қилади. Ўқув, илмий ва маънавий-маърифий ишларга раҳбарлик проректорпар томонидан амалга оширилади. О.ў.ю. факультетлараан ташкил топади. Ф-тларда бир ёки ўзаро боғлиқ бўлган бир неча мутахассисликдан талаба ва аспирантлар ўқитилади, халқ хўжалигининг тегишли соҳаларидан мутахассислар малакасини оширади, шунингдек, кафедраларнинг и.т. фаолиятига раҳбарлик қилади. Ф-тга декан бошчилик қилади.

О.ў.ю. (ф-тлар) фаолиятидаги асосий масалаларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш учун ректор (декан) ҳузурда О.ў.ю., ф-тлар Илмий кенгаши ташкил этилади. Шунингдек, Олий аттестация ко-мьесыясы томонидан номзодлик ва д-рлик диссертацияси ёқлаш бўйича Ҳимоя кенгашлари ҳам, асосан, О.ў.ю.да ташкил этилади.

О.ў.ю.нинг проф.-ўқитувчилари учун қуйидаги лавозимлар белгиланган: кафедра мудири, проф., доцент, қатта ўқитувчи, ўқитувчи, ассистент. Булар танлов йўли б-н ҳар 5 й.да бир сайланади. Танлов қарорлари О.ў.ю. кенгашида яширин овоз бериш йўли б-н қабул қилинади. Айрим йирик О.ў.ю.да доцент, қатта ўқитувчи, ўқитувчи ла-возимларига

сайлаш ваколати ф-т илмий кенгашига берилган.

О.ў.ю.да ўқув жараёни ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасдиқлаган ўқув режаси ва дастурлар бўйича ташкил этилади.

О.ў.ю.да дарсларга қатнашиш мажбурий. Ўқув йили якуний баҳолаш б-н тамомланадиган 2 семестрдан иборат. Ўзбекистондаги О.ў.ю.да таълим 2 босқичли бўлиб, камида 4 йиллик бакалаврват ва камида 2 йиллик магистратурадан иборат. Бакалаврият бос-қичида талаба ўқиган асосий қурелардан давлат аттестациясидан ўтади ва ма-

лакавий битирув иши ёзади. Магистратура босқичида эса магистрлик диссертацияси тайёрлаб, химоя қилади. Шунингдек, мамлакатимизда экстерн (ма-шғулотларга қатнамай, индивидуал тайёргарлик асосида) йўл б-н ўқиш ҳам кўзда тутилган.

О.ў.ю.нинг бакалаврият босқичини битирганларга мутахассислик, магистратура босқичини тугаллаганларга ихтисослик берилади. О.ў.ю.ни битирувчиларга (кундузги, сирткилигидан қатъи назар) ихтисоси бўйича бир хил кучга эга ягона намунадаги диплом берилади. Асосий фанларнинг 75% дан ортиғини «аъло» баҳрларга ўқиган талабалар имтиёзли дипломга эга бўладилар.

Қозокбой Мўлдошев.

О Л И Й
ҚИСҚИЧБАҚАСИМОНЛАР (Malacostaca) — қисқичбақасимонлар кенжа синфи. Бош, кўкрак ва қорин бўғимларининг сони доимий, қорин оёқлари ривожланган. Бош ва кўкрак бўғимлари қўшилиб, бошкўкракни ҳосил қилади. Бошида бир жуфт фасеткали кўзлари, узун ва қалта мўйловлари, 3 жуфт (бир жуфт юқори ва 2 жуфт пастки) жағлари бўлади. Қорин бўғимлари баъзан ўзаро ёки тельсон (дум пластинкаси) б-н қўшилиб кетади. Нафас олиш ва қон айланиш системаси яхши ривожланган. Ошқозони чайновчи ва филтрловчи бўлимлардан иборат; ҳазм беи мураккаб тузилган. Ўзгаришсиз

ёки метаморфоз орқали ривожланади. «О.қ.» номи бу хайвонлар учун унча мос келмайди. Чунки уларнинг мураккаб тузилиш белгилари б-н бир қаторда тубан белгилари (мас, икки шохли корин оёқлари) ҳам бўлади. 13 тага яқин туркумга бўлинади. 19,5 минг тури маълум. Жуда кенг тарқалган; асосан, денгиз бентосида яшовчи ва пела-гик хайвонлар. Чучук сувларда дарё кискичбакалари, сув хўтиклари, ёнлаб сузарлар тарқалган. Айрим турлари (зах-қашлар) паразит ва курукликда яшайди. Озик-овқат сифатида саноат миқёсида овланади (креветкалар, лангустлар, омарлар, Камчатка краби).

ОЛИЙ ҲАРБИЙ БОЖХОНА ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитасининг Олий ҳарбий божхона институти — божхона тизимига юқори малакали мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Тошкент ш.да жойлашган. 2002 й. 22 майда божхона коллежи, Солиқ ва божхона академиясининг божхона иши ф-ти негизида ташкил этилган. Таркибида божхона иши, қайта тайёрлаш ва малака ошириш ф-тлари ҳамда 12 кафедра (жанговар, ҳарбий хизмат, жисмоний тайёргарлик ва автомобиль иши; божхона назоратини ташкил этиш; ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан бошқариш ва ҳ.к.) бор.

Ин-тда божхона тизимидаги кадрларнинг базавий касбий тайёргарлиги оширилади, тизим ходимлари қайта тайёрланади ва малакаси оширилади; божхона иши соҳасида и.т. ишларини ташкил этиш, хорижий мамлакатларнинг шу каби ўқув бўлимлари б-н амалий, услубий алоқалар ўрнатиш, илмий адабиётлар тайёрлаш ва нашр этиш ишлари бажарилади. Ин-тда 2003/2004 ўқув йилида 125 нафар талаба ўқиди, 112 нафар проф.-ўқитувчилар ишлади. Докторлик ва номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилиш бўйича ихтисослашган илмий кенгаш мавжуд. Аспирантура бор. Ўқув қўлланмалари, дастурлар, илмий ва мето-

дик қўлланмалар нашр этилади.

Муҳаммаджон Ниғматов.

ОЛИМ УСМОН (тахаллуси; асл исми-шарифи Усмонов Олим; 1912.31.12, Жалолобод — 1989.20.9, Тошкент) — тилшунос олим, луғатшунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973). Низомий номидаги Педагогика ин-тини тугатган (1940). Ўзбекистон Давлат нашриётида дастлаб муҳаррир, кейин бўлим мудири (1932—35), ЎзФАН Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим (1935—38), ЎзФАН нашриёти директори (1938—42), Давлат радиоэшиттириш қўмитаси раиси ўринбосари (1944—46). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тининг луғат (1946—53), тил тарихи (1958—65), терминология бўлимларига раҳбарлик қилган (1965—84). Тошкент ун-ти филол. ф-тининг доценти (1954—58). Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари ҳақида и.т.лар олиб борган. «Ўзбек тили грамматикаси (фонетика ва морфология)» (хамкорликда, 1938), «Ўзбек тилининг имло луғати» (1940), «Имло луғати» (1949) сингари дарслик ва ўқув қўлланмаларини эълон қилган. 5 жилдди «Русча-ўзбекча луғат» (1950—55), «Русча-ўзбекча ён луғат» (1956), «Интернационал сўзлар луғати» (1959, 1962), «Қискача русча-ўзбекча луғат» (1961), «Русча-интер-национал ўзлаштирма сўзлар изоҳли луғати» (1965, 1972), «Ижтимоий-си-ёсий терминлар луғати» (1976) каби китобларнинг яратилишида иштирок этган.

ОЛИМЖОНОВ Анвар (Алимжонов Ануар) (1930.2.5, Толдикўрғон вилояти, Қорлиғаш овули) — қозоқ ёзувчиси. Қозоғистон ун-тини тугатган (1954). 1955 й.дан «Литературная газета», кейинроқ «Правда» газ.ларининг Қозоғистондаги муҳбири, «Қозоқфильм» киностудияси бош муҳаррири (1960—70), 1971 й.дан Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг биринчи котиби. Дастлабки асари «Оқ дўст, қора дўст, сарик дўст» 1958 й.да чоп этилган. «Мангу томирлар» (1960), «Карвон кўёш то-мон бормокда» (1963), «Зангори

тоғлар» (1964), «Ўтрор армуғони» (1966), «Қорашунқор кўприги» (1969), «Жамшид ойнаси» (1970), «Қурмонғозининг болалик чоғи» (1972), «Рудакий тахти», (1974), «Муаллимнинг кайтиши» (1978) сингари қатор роман ва кассалар муаллифи. «Махамбет найзаси» (1969) романида козок халқининг ўтмиши, орзу-умидлари тасвирланган. «Дўстлар учрашганда» (1959), «Сувда, курукликда эллик минг миль» (1962) каби китобларида О.нинг очерклари ва публицистик мақолалари ўрин олган. Ёзувчининг «Махамбет найзаси» романи ҳамда публицистик асарлари ўзбек тилида нашр этилган. Абай номидаги Қозоғистон давлат мукофоти (1967) ва Халқаро Неру мукофоти лауреата (1969).

ОЛИМЖОНОВ Раҳим Олимжонович (1913.10.7 — Тошкент — 1985.17.2) — энтомолог олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1952), биол. фанлари дри (1949), проф. (1950). Ўрта Осий ўн-тининг к.х. ф-тини тугатган (1934). Ўрта Осий ўсимликларни ҳимоя қилиш и.т. ин-тида илмий ходим (1935 — 37). Ўзбекистон ФАнинг Зоология сектори илмий ходими (1939—40). Ботаника ва зоология ин-ти директори ўринбосари (1941-44). УзДУ ректори (1950-55). Ўзбекистон ФА Зоология ва паразитология ин-ти энтомология лаб. мудири (1956—72), шу ин-т директори (1958— 61), Тошкент кишлок хўжалиги ин-ти энтомология кафедраси мудири (1972— 81). Илмий асарлари ғўза, беда ва б. экинлар зараркунандаларини ўрганиш ва уларга қарши кураш чораларига бағишланган. Энтомология дарслигини тузган (1977).

Ас: Почвообитающие и припочвенные формы насекомых орошаемых земель Узбекистана. Т., 1972; Формирование вредной энтомофауны хлопчатника и люцерны в Каршинской степи, Т., 1974.

ОЛИМЖОНОВ Ҳошимжон (1940.3.5, Андижон вилояти, Қоратепа кишлоғи) — Ўзбекистон халқ артисти (1987). 1961 й.дан Андижон театрида актёр, реж. ёрдамчиси. «Оқ нилуфар»

спектаклидаги Арияка унинг театридаги биринчи ролдир. У сахна сирларини Аббос Бакировдан ўрганган. Қорахўжа («Нодира»), Ҳожи («Нурхон»), Қосимбек («Бобур»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Худоёрхон («Мехробдан чаён»), Эзоп («Эзоп»), Глостер («Қирол Лир»), Қирол Эдуард («Ричард III»), Мафия бошлиғи («Қотил ким?»), Бобохон («Тоҳир ва Зухра»), Шохжаҳон («Зебун-нисо»), Сулаймон баъвоз («Чўлпон») каби роллар ижро этган. О. бир канча фильмлар («Саратон», «Куллар» ва б.) ва видеофильмлар («Мехробдан чаён» ва б.)да ҳам суратга тушган. ОЛИМОВ Сайфи (1901.18.2 - Тошкент — 1984.14.7) — актёр., реж., ўзбек театри ташкилотчиларидан бири. Ўзбекистон халқ артисти (1950). Саҳнафа-олиятини 1918 й. Тошкент эски шаҳар халқ маорифи бўлими қошидаги «Эл-тузар» ярим профессионал труппада бошлаган. 1919 й. М. Уйғур раҳбарлигидаги театр труппасига қабул қилинган. 1925—27 й.лар Боку театр техникумида ўқиган. 1927—84 й.лар Ҳамза театрида актёр, 1931—32 й.лар Ишчи-ёшлар театрида, 1935—37 й.лар Хоразм театрида, 1937—40 й.лар к-з—с-з театрида реж. О. импровизация санъа-тига бой, ҳозиржавоб, характерли роллар устаси, актёрлик санъатининг йирик намояндаси сифатида танилган. Яратган образлари миллий бўёкларга бой ва ҳаётийлиги, ифода воситаларининг аниқлиги, сахна техникасининг мукамаллиги б-н қимматлидир. Табиб («Туркистон табиби»), Макмудхон, Қодиркул мингбоши (Ҳамза, «Заҳарли ҳаёт», «Бой ила хизматчи»), Миллер (Ф. Шиллер, «Макр ва муҳаб-бат»), Султонбек (У. Ҳожибеков, «Аршин мол олон»), Исмоил (К. Гоцци, «Маликаи Турандот»), Полоний (У. Шекспир, «Ҳамлет»), Жомий (И. Султон, Уйғун, «Алишер Навоий»), Санжаров («Имон») каби юздан ортиқ роллар ижро этган. Реж. сифатида «Пахта шумғиялари», «Рустам» (У. Исмоилов), «Ёндирамиз» (К. Яшин), «Уйланиш» (Н. Гоголь) каби спектакллари

сахналаштирган. Кинода (Заргар, «Насриддиннинг саргузаштлари»; Тарихчи, «Амирликнинг емирилиши»; Мунажжим, «Улугбек юлдузи» ва б.) ҳам рангбаранг образлар яратган.

ОЛИМОВ Худоёр Олимович (1928.30.5, Тошкент) — психиатр, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1988), тиббиёт фанлари дри (1962), проф. (1963). ТошТИни тугатган (1948). Шу ин-т психиатрия клиникасида ассистент (1954—57), айна вақтда ТошДУ юридик ф-тида ўқитувчи. Ўзбекистон ўлка медицинаси и.т. институтида катта ил-мий ходим (1957—62), Андижон тиббиёт ин-ти психиатрия кафедрасида мудар (1963—65), айна вақтда шу ин-т даволаш ф-тида декан, 1965 йили Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти ректорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари, шу ин-т (1966—73), ТошТИ (1973—97) психиатрия кафедраси мудири. 1997 й.дан илмий консультант. О. Ўзбекистонда психиатрлар мактаби ташкилотчиларидан. Илмий фаолияти шизофрения, инфекциян энцефалит, маниакалдепрессив психоз, қандли диабетда психиканинг айнаши ва бу касалликлар клиникаси, қайталинишининг олдини олиш, даволаш масалаларига оид.

Ас: Рекуррентная шизофрения, Т., 1982; Психические нарушения при сахарном диабете, Т., 1987.

ОЛИМОВ Ҳамиджон (1948.2.12, Охунбобоев тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғона пед. ин-тини тугатган (1972). 1966—76 й.ларда ва 1994 й.дан Охунбобоев туманидаги 8-мактабда тўғарак раҳбари, мат. ўқитувчиси, 1976—94 й.ларда 13-мактабда илмий бўлим мудири ва мат. ўқитувчиси. Иш фаолияти давомида ўқувчиларни ихтирочилikka ўргатди, мактабда мат. бўйича намунали фан хонаси ташкил этиб, уни турли ўқув қўлланмалари ва кўргазмалари қуролаб б-н бойитди.

ОЛИМП ТОҒИ — Грециядаги энг баланд тоғ массиви. Эгей денгизининг

Термаикос қўлтиғи соҳилида. Энг баланд жойи 2917 м. Оҳақтош ва сланецлардан тузилган. Тик ён бағирларида дара кўп. Кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар бор. Чўққиларида қишда қор бўлади. Миллий боғ ташкил этилган. Юнон афсоналарида О.т. муқаддас тоғ, худолар макони ҳисобланган.

ОЛИМПИАДА (юн. olympias) — 1) иккита олимпиада ўйинлари ўртасидаги 4 йил муддат (Юнонистонда ва ҳозир); Юнонистонда йил ҳисоблаш бирлиги (милодий 394 й.гача). Милоддан аввалги 776 й. 1-О. йили ҳисобланади; 2) хоз. даврнинг энг йирик халқаро спорт мусобақалари (қ. Олимпиада ўйинлари); 3) ўқувчилар, талабаларнинг бирор фан соҳаси бўйича билимларини синаш мусобақаси, кўрик, танлов (мас, мактаб ўқувчиларининг математика О.си).

ОЛИМПИАДА ЎЙИНЛАРИ - 1) Юнонистонда умумюнон байрами ва мусобақалари (2 ғилдиракли аравада тез юриш, бешкураш, муштлашиш мусобақалари, санъат конкурси). Мил. ав. 776 й.дан бошлаб милодий 394 й.гача ҳар 4 йилда Олимпия ш.да худо Зевс шарафига ўтказилган. Ана шу 4 йиллик давр Олимпиада деб аталган. Ўйинлар 5 кун давом этган; 2) Юнонистоннинг О.ў.ни эслатувчи жаҳон спорт мусобақалари. 1896 й. (Олимпиадининг 1-йили) дан бошлаб ўтказилади. О.ў.ни ўтказиш тартиби, қоидалари Олимпия хартиясида белгилаб берилган. Бу хартияни замонавий олимпия ҳаракати асосчиси, франциялик жамоат арбоби Пьер де Кубертен (1863—1937) ишлаб чиққан. 1894 й. Парижда Халқаро спорт конгресси хартияни тасдиқлаган (янги таҳрири 1999 й. қабул қилинган). Ўйинлар Халқаро Олимпиада цўмитаси (ХОҚ) томонидан ташкил қилинади. Ўйинларда мусобақалар спортнинг фақат олимпия турлари бўйича ўтказилади. Олимпия спорт тури хартияга биноан аниқланиб, у энг кенг тарқалган (ёзги ўйинларнинг эркаклар учун спорт тури 4 китъанинг камида 75 давлатида ва аёллар учун

эса, 3 қитъанинг камида 40 давлатида тарқалган) бўлиши керак. Дастурга енгил атлетика, гимнастика, сузиш, оғир атлетика, кураш, бокс, қиличбозлик, эш-как эшиш, велосипед спорти, футбол, баскетбол мусобақалари, албатта, киритилади. 1968 й.дан О.ў. ташкилий кўмитаси ХОҚ томонидан тасдиқланган маданий дастур тадбирларини ўтказиб келади. Бу тадбирлар санъат воситасида олимпиаданинг халқлар ўртасида тинчлик ва тотувлик идеалларини тарғиб қилишга қаратилгандир. 1924 й.дан О.ў.нинг қишқи қисми мустақил мусобақалар сифатида ўтказилади (қ. Қишқи олимпиада).

Олимпиада шиори «Тезроқ, баландроқ, кучлироқ» (лот. «Citius, altius, Sortius») 1920 й.дан олимпиада эмблемасига киради. Олимпиада эмблемаси — кўк, қора, кизил (юкори қатор), сариқ ва яшил (пастки қатор) рангдаги бир-бирига ча-тишган 5 халқа — олимпиада ҳаракатига бирлашган 5 та қитъа рамзи. Ҳар бир олимпиада, шунингдек, ўз эмблемасига эга: олимпиаданинг 5 халқаси (ҳалқалар) ва ўйинлар ташкилотчиси бўлган шаҳар рамзи, ўйинлар ўтказилаётган йил, жой ва ҳ.к. Олимпиада байроғи — Олимпиада тимсоли (5 халқа) туширилган оқ мато барча О.ў.да кўтарилади. О.ў.нинг анъанавий атрибута Олимпиада машъ-аласидир. У Алфей дарёси водийсидаги Кронос тоғ ён бағрида қуёш нурларидан ёндирилиб, ўйинларнинг тантанали очилишига эстафета б-н олиб келинади ва олимпиада стадионидаги махсус меҳробда ўйинлар ёпилгунча (16 кун) ёниб туради.

Олимпиада эмблемаси.

Жаҳон О.ў. (тартиб сони ва ўтказилган йили); I — 1896 (Афина), II — 1900 (Париж); III — 1904 (Сент-Луис, АҚШ), IV - 1908 (Лондон), V - 1912 (Стокгольм), VII — 1920 (Антверпен), VIII - 1924 (Париж), IX - 1928 (Амстердам), X — 1932 (Лос-Анжелес, АҚШ), XI - 1936 (Берлин), XIV - Олимпиада медали. 1896, Афина. 1948 (Лондон), XV — 1952 (Хельсин-

ки), XVI — 1956 (Мельбурн, Австралия), XVII - 1960 (Рим), XVIII - 1964 (Токио), XIX - 1968 (Мехико), XX -1972 (Мюнхен, ГФР), XXI – 1976 (Монреаль, Канада), XXII - 1980 (Москва), XXIII — 1984 (Лос-Анжелес, АҚШ), XXIV - 1988 (Сеул), XXV -1992 (Барселона), XXVI - 1996 (Атланта, АКД1), XXVII - 2000 (Сидней). 1- ва 2-жаҳон урушлари туфайли VI (1916), XII (1940), XIII (1944) О.ў. ўтказилмаган.

Ўзбекистон спортчилари О.ў.да 1952 й.дан буюн (1992 й.гача собиқ Иттифок ва МДХ спортчилари жамоаси таркибида, 1996 ва 2000 йларда му-стақил давлат вакиллари сифатида) қатнашиб келади. Олимпиада ҳаракатини ривож-лантиришдаги алоҳида хизматлари учун Ўзбекистон Республика-си Президенти И. А. Каримов ХОҚ томонидан Олимпиада олтин ордени б-н тақдирланган (1996).

ОЛИМПИА — Элида (Пелопоннес-нинг шим.-ғарбий қисми)даги юнонлар шаҳри; Зевс саждагоҳи (муқаддас Аль-тис ўрмонзори). О. атро-фида Олимпи-ада ўйинлари ўтказиш учун қурилган ин-шоотлар (стадион ва б.) жойлашган. О.да Фидий устахонаси жойлашган. О. маъмурий мажмуаси мил. ав. 7— 4-а. ларда шаклланган. Мил. 426 й. Рим им-ператори Феодосий II буйруғига кўра ўт кўйилган, бундан аввалроқ у Зевсга саж-да қилишни ва Олимпиада ўйинларини мажусийлик белгиси сифатида ман қилган. Қазималар натижасида Пе-лопс саждагоҳи, ибодатхоналар харо-балари, жумладан, Гера, Зевс, Худолар онаси, 12 хазина, 130 дан зиёд ҳайкаллар, 13 минг-га яқин жез буюмлар, 10 мингга яқин бит-тиklar ва б. топилган. О. Жаҳон мероси рўйхатида киритилган.

ОЛИМПИА ШОН-ШУҲРАТИ МУЗЕЙИ — Ўзбекистонда олимпиа-да ҳаракати ва спорт ютуқларини тар-ғиб қилувчи марказ. 1996 й. 1 сент.да Тош-кентда очилган. Осиё қитъасида биринчи ташкил қилинган олимпия музейи. Очилишида Халқаро Олим-пиада кўмитаси(ХОҚ)нинг Президен-

ти Х.А.Самаранч иштирок этган. Музейнинг вазифаси: олимпия ғояларини тарғиб қилиш б-н бирга республикада жисмоний тарбия, спорт, саёҳат ва халқ миллий ўйинларини юксалтириш, шунингдек, Ўзбекистон спортчиларининг жаҳон миқёсидаги нуфузини мустаҳкамлаш ишига кўмаклашиш. Музейда 11 мингдан зиёд экспонатлар: турли буюмлар, ашёлар, расмлар, ёрликдар ва мусобақаларнинг ғолибларига берилган кубоклар, медаллар, нишонлар мавжуд. Улар АҚШ, Испания, Швейцария ва б. хорижий давлатлардан олиб келинган. Музейнинг 1-қаватида ноёб экспонатлар жойлаштирилган. Президент И. Каримовнинг музейга совғалари ҳам бор. Булар халқаро спортни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси учун Ўзбекистон Президентига ХОҚ Президенти топ-ширган Олимпиада олтин ордени, Осиё Олимпиада Кенгашининг Олимпиада олтин орденидир. Шунингдек, бу ерда Халқаро ҳаваскорлар кураш федерациясининг «Олтин маржони», профессионал бокс бўйича 16 карра жаҳон чемпиони А. Григоряннинг чемпионлик олтин камари, гулчамбари ва медаллари, олимпиада ўйинлари вақтида тайёрланган турли медаллар ва нишонлар бор. Музейнинг 2-қаватида Олимпиада ўйинлари ўтказилган йиллар хронологик тарзда берилган бўлиб, уларда иштирок этган ўзбекистонлик спортчиларнинг кийимлари, асбоб-анжомлари, суратлари, мукофотлари б-н танишиш мумкин. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида спортчилари-мизнинг жаҳон, Европа биринчиликлари, Осиё, Марказий Осиё ўйинлари, Тошкент ва хорижий мамлакатларда ўтказилаётган турли халқаро турнирларда эришган ютуқлари, қўлга киритган совринлари музей экспонатларининг асосини ташкил этади. Амалдаги экспозициялар мунтазам янги экспонатлар б-н тўлдириб турилади. Музей видеокассетаси тасмаларига энг кизиқарли мусобақалар тасвири ёзилган. О.ш.-ш.м.да Ўзбекистонда жисмоний

тарбия ва спорт тарихига оид хуж-жатлар фонди яратилган. Бу ерда муҳим спорт тадбирлари ўтказилиб турилади.

ОЛИМХОН (? — 1810) — Қўқон хони (1801 — 10). Минг сулоласидан. Норбўтабийнинг ўғли. Унинг даврида салтанат худудини кенгайтириш давом эттирилади. У Оҳангарон, Чимкент, Сайрам, Тошкент вилоятининг ҳам-масини, Россияга борувчи қарвон йўлларидаги муҳим манзилгоқларни забт этади. У Бухоро амирлигига қарши туришга кучи етажагини кўриб хон унвонини қабул қилади, давлати эса Қўқон хонлиги деб атала бошланди. Пойтахт — Қўқоннинг сиёсий аҳамияти ошган. О. тоғли тожиклар: қоратегинлар, шўғнонликлар, бадах-шонликлар, эронийлар ва б.дан иборат ёлланма қўшин тузган. Бу қўшин ҳокимиятни марказлаштириш учун курашда унинг таянчи бўлган. О. даврида Россия б-н 1-мартга савдо алоқалари ўрнатилган. О. лийнй соҳада ҳам ўзгаришлар қилишга интилган, хусусан, диний унвон ҳисобланган «эшон»ни бекор қилади, камбағал, бечораларга ва қаландарларга ер майдонлари ва чорва бера-ди, шу б-н уларни ижтимоий-фойдали меҳнатга жалб қилади. Айрим ди-ний арбобларни имтиҳон қилади ва ёлғончилиги фош қилинганларни жазолайди. Уламолар унинг бу хаттиҳаракатларидан норози бўладилар. Унинг Тошкентдалигидан фойдаланиб, фитнес уюштирадилар, у ўлдирилди, деб миш-миш тарқатадилар. Тахтга унинг укаси Умар-хон ўтказилади. О. хиёнатни билиб қолиб, қисқа йўл б-н Қўқонга жўнайди. Йўлда қўйилган пистирма О.ни отиб ўлдиради.

Ад.: Бобобеков Х., Қўқон тарихи, Т., 1996; Миролим Мушриф, Қўқон хонлиги тарихи, Т., 1995.

Ҳайдарбек Бобобеков.

ОЛИМХОН, Амир Олимхон, Амир Сайд Олимхон (1881, Кармана — 1944.28.4, Кобул) — Бухоро амири (1910—20), манғитлардан. Амир Абдулаҳаднинг ўғли. Петербургдаги Ни-

колаев кадет (пажлар) корпусида таълим олган (1893—96). 1898 й. Қарши, сўнгра валиахд сифатида Кармана бекликларига ҳоким бўлган. Отаси вафотидан сўнг, Бухоро тахтига ўтирган (1910 и. 24 дек.).

О. даврида Бухоро амирлигининг Россияга қарамлиги янада кучайди. Тараккийпарвар кучлар, шунингдек, Ёш бухороликлар қаттиктаъкиб қилинди. Биринчи жаҳон уруши даврида Россия императори Николай II уни генерал-лейтенант ҳарбий унвони б-н тақдирлаган ва ўзининг генерал-адъютанти қилиб тайинлаган (1915 й. дек.). Чунки, у Россияга катта мик-дорда пул б-н ёрдам берган эди. Бу-хорода 1917 п. апрель намоийши, хусусан, Колесов воқеаси (1918 й. март) дан ке-йин у амирлик ҳудудида 3000 кишини жаҳидликда айблаб, ноҳақ қатл қилдирган.

1920 й. авгда Бухоро босқини натижасида амирлик тузуми ағдариб ташланди. Сент. ойининг ўрталарида О. Шарқий Бухорога бориб, Бухоро халқининг босқинчи қизил армияга қарши олиб борган мустақиллик курашига раҳбарлик қилишга уринди. О. Ҳисор вилоятини ўзига қароргоҳ қилиб, 6 ой давомида қизил аскарларга қарши курашган. Ҳисорда янги ҳукумат ташкил қилиб, бухороликларнинг қизил аскарларга қарши олиб бораётган жанг ҳаракатларини мувофиқлаштиришга интилган. О. Кўлоб, Ҳисор ва Душанба агро-фида катта микдордаги кучларни бирлаштиришга муваффақ бўлган. 1920 й. нояб. ойининг ўрталарида унинг кўшинлари Бойсун, Дарбанд, Шерободни қизил аскарлардан озод қилишди. О. ихтиёрига Фарғонадан ёрдамга юборилган 4000 йигит ҳам Шарқий Бухорога етиб келади. 1921 й. 8 янв.да О. кўшинининг микдори 25000 кишига етган. Ҳисордан Кўлоб вилоятига келган О. бутун кўшинларига Иброҳимбекни Олий бош кўмондон (ўринбосарлар: Шарқий Бухорода — Давлатмандбек ва Ғарбий Бухорода — Мулла Абдулқаҳҳор) қилиб тайинлайди. Бироқ, бир қатор жангларда мағлубиятга учрагач, О. Амударёнинг

Чубек кечувидан Афғонистонга ўтиб кетган (1921 и. 4 март).

О.ни Кобулда Афғонистон амири Омонуллахон қабул қилиб, доимий яшаши учун унга Калъаи Фотуда махсус қароргоҳ ажратиб беради. У Кобулда яшаса ҳам Бухородаги озодлик ҳаракатига ғоявий жиҳатдан раҳбарлик қилишда давом этди, кўрбошилар ва уламоларга турли мактублар ва қимматбаҳо совғалар жўнатиб, уларни курашга илҳрмлантирган. О. Кобулда ўзининг эсдаликларини ёзиб тугаллайди. Умрининг охирида кўзи ожизланиб қолади, оғир дардга чалинади. Узоқ давом этган хасталикдан сўнг у Калъаи Фотуда вафот этади. Кобул агрофидаги Шаҳидони ислом (Ислом шаҳидлари) қабристонида дафн этилган. О.нинг хоти-ралари Парижда француз тилида (1929), кейинчалик Ғарбада форс тилида, Ўзбекистонда ўзбек ва рус тилларида (1991), Тожикистонда тожик тилида (1992) алоҳида китоб сифатида чоп қилинган. О. ҳукмронлиги даврида Бухорода Олимхон мадрасаси қурилган, Ситораи Моҳи Хоса саройини қуриш якунланган.

Ас: Бухоро халқининг ҳасрати тарихи .Т., 1991.

Ад.: Айний С, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Фитрат, Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври, Т., 1992; Муҳаммад Али Балжувоний, Тарихи нофеий [фойдали тарих], Т., 2001; Ражабов Қ., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

ОЛИФ — қ. Алифмой.

ОЛЛАБЕРГАНОВ

Отaxon (1947.17.11, Туркменистоннинг Тошхөвүз вилояти, Илёлї тумани) — театр расcоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981), Ўзбекистон БА акад. (2003). Тошкент театр ва расcомлик санъати ин-тини тугатган (1974). 1975 й.дан Огаҳий номидаги Хоразм вилоят мусиқали драма ва комедия театрида бош расcом. Илк бор Муқимий театри спектаклларига (Э. Собитовнинг «Ҳижрон»,

Ф. Мусажоновнинг «Олифта», 1973) декорациялар яратди. О. эскизларда яратилган бадий гояни сахна безакларига тўлик кўчиришга эришади. «Беруний» (Уйғун, 1976), «Нурхон» (К. Яшин, 1977), «Платина» (О. Матжон, 1977), «Майсаранинг иши» (Ҳамза, 1983), «Ягона гувоҳ» (К. Омаров, 1985), «Тобутдан товуш» (А. Қаҳҳор, 1986, Тошкент сатира театрида), «Жалолиддин» (Э. Самандаров, 1987) ва б. спектакллари бадий бегаган. Шунингдек, О. кад. Хива, Урганч манзаралари акс эттирилган йирик полотнолар муаллифи: «Эски шаҳар» туркуми (1977), «Биринчи ўқитувчи» (1978) ва б. «Мехнат шуҳрати» ордени б-н мукофотланган (2000).

ОЛЛОНАЗАРОВ Туреш (1916.11.9, Кўнғирот) — реж., театршунос, драматург, таржимон. Ўзбекистон халқ артисти (1963). Москвадаги театр санъати ин-ти қорақалпоқ студиясини (1939), Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини (1951) тугатган. Қо-1 рақалпоқ театрида реж. (1939—47), бош реж. (1951—59), Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон бўлимнинг тарих, тил ва адабиёт ин-тида бўлим мудири (1959—66; 1968—74), катта илмий ходим (1983 й.дан), Қорақалпоқ маданият вазири (1966—68), Тошкент маданият ин-тида кафедра мудири (1974—83). Ўз ижоди б-н қорақалпоқ миллий театри, режиссураси ва актёрлик санъатини профессионал даражага кўтарган. «Майсаранинг иши», «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Алпомиш» (Н. Довкораев, Ж. Обидов б-н ҳамкорликда), «Тенгини топган қиз» (А. Ўтепов), «Оғрик тишлар» (А. Қаҳҳор), «Васса Железнова» (М. Горький), «Ўғирланган бахт» (И. Франко), «Тартюф» (Ж. Мольер) каби спектакллари ўткир ифодавийлиги б-н ажралиб туради. «Ошиқ Ғариб» (А. Бегимов б-н ҳамкорликда), «Равшан» (Ж.

Оймирзаев б-н ҳамкорликда), «Айпберген Мусаев», «Ойдўс бобо» каби драматик асарлар, «Қорақалпоқ театри» (1966), «Санъатимиз қалдирғочлари» (1969), «Қорақалпоқ Совет драматургия-

си тарихи масалаларига дойр» (1987) ва б. илмий асарлар муаллифи.

ОЛЛОБЕРГАНОВ Раҳмон Оллоберганович (1910.1.1 - Хива - 1986.15.11) — бастакор. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1968). Тошкент консерваториясини тугатган (1965). Хоразм театрида созанда, мусиқа раҳбари ва дирижёр (1930—40), Урганч мусиқа мактаби ўқитувчиси (1940—42) ва директори (1944—62 ва 1964 й.дан). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1942—44). О. «Адолат» (И. Акрамов), «Маърифат қурбонлари» (Э. Раҳим), «Ошиқ Ғариб» (Ю. Юсупов; А. Отажонов б-н ҳамкорликда) ва б. пьесаларга, бир қанча инсценировкаларга мусиқа ёзган. «Ёшлигим», «Бир келиб кетинг қишлоғимизга» ва б. кўшиклари оммавийлашган.

ОЛЛОҚУЛИХОН (тахм. 1794-1842) -Хива хони (1825—42) — Муҳаммад Раҳимхоннинг ўғли. О. даврида зулм, талончилик, ўзаро урушлар кучайган. О. Бухоро б-н сулҳ тузилганига қарамай 7 марта Бухоро хонлиги худудига юришлар қилиб қишлоқларни талаб қайтган. Хурсонга 5 марта юриш қилган. Қорақалпоқ ва туркманларнинг кўзғолонларини бешафқат бостирган (1828). Россия б-н савдо ва элчилик муносабатларини (1840—41) ривожлантирган. О. даврида Хивада карвонсарой, тим, 111 хона ва бўлмалар Тошхўвли саройи (1834—35), Ичан қалъатт шарқий дарвозасига туташтириб қурилган Оллоқулихон мадрасаси, Оқ масжид, Саитбой масжиди, Тошхўвуз қалъаси (1835—36) ва б. иншоотлар қурилган. Янги каналлар қаздириб сугориладиган ерларни кенгайтирган. Хива ш.нинг ободончилиги учун кўп меҳнат сарф қилган. О. даврида кошинпазлик (кошинкорлик) санъати юксак чўққига чиққан. Пахлавон Маҳмуд мақ-бараси ва Кўҳна Арк кошинлар б-н безатилган. Сайид Аловуддин мақбараси ва б. кўпгина тарихий обидалар таъмирланди. Арабхон ва Муҳаммад Амин иноқ мадрасалари қайтадан қурилди. Хива ш.нинг атрофи мудофаа девори

б-н ўраб олинган (1842). Ичан қалъа ташқарисида яшаётган аҳолини ҳимоя қилиш мақсадида Дишан қалъа (Ташқари қалъа) қурилган. Қалъанинг уз. 6250 м бўлиб, шундай улкан қурилиш қўл кучи б-н пахсадан 30 кун давомида қуриб битказилган. Ичан қалъанинг жан. дарвозасидан Дишан қалъа деворигача бўлган масофа 300—400 м ни ташкил қдчади. О. 1842 й. Чоржўйга юриш қилиб қалъани қамал қилган пайтда оғир касалга дучор бўлиб орқага қайтишга мажбур бўлган ва 23 нояб.да вафот этган. Уни ўзи ҳаёт вақтида тайёрлаб қўйган Паҳлавон Махмуд мақбарасига дафн этишган.

Ад.: Йўлдошев М., Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши, Т., 1959; Гулямов Я. Г., Памятники города Хивы, Т., 1941; Худ ой бер ган ов К., Хива — 2500. Хива хонлари шажараси, Хива, 1996.

Севара Сабурова.

ОЛЛОҚУЛИХОН КАРВОНСАРОЙИ ВА ТИМИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик (1832—33). Тўғри тўртбурчак тархли (69,0x58,0 м), бурчакларига гулдаста — миноралар ишланган. Карвонсаройга шим. ва жан.даги пештоқ орқали кирилади. Унинг кенг ҳовлиси (46,3x42,4 м) ва ҳовли атрофидаги 2 қаватли хужралар (4,6x2,9 м) бир хил ҳажмда 105 тани ташкил қилади. Хужралар ҳовли саҳнига қаратилган. Бурчакларидаги 8 та хужралар (5x5 м) гумбази баланд қилиб ишланган, улар эшик тепасидаги тобадон панжаралари орқали ёритилади. Томи балхи гумбазли. Ҳовлига кириладиган йўлак 2 томондан пештоқ б-н че-гараланган. Пештоқ қанотлари ичида 2-қаватга олиб чиқиладиган айланма зиналар бор. Пастдаги хоналарда юк сақланган, юкридагиларидан меҳмонхона сифатида фойдаланилган.

Карвонсаройнинг ташқи ва ички тузилишида ўзига хос томонлар бор. Мас, шу типдаги биноларда ичкарига махсус хоналар орқали айланиб ўтил-са, бу ерда ичкарига юклар б-н 2 гумбаз остидан тўғри ўтиш мумкин. Ҳовли ўртаси от-

аравага мол юклашга қулайлаштирилган. Тим карвонсаройга нисбатан кейинроқ қурилган. Карвонсаройнинг бош тарзи тим қурилиши (1835— 38)да тамоман ўзгартирилган. Пастки қаватда равоқлар асоси мустаҳкамланган, 24 та хужранинг 2-қавати бутунлай бузилган ва тим гумбазлари (катта гумбаз диаметри — 9,5 ва 10,7 м, кичик гум-баз диаметри — 6,0 м) ни ўрнатиш учун мослаштирилган. Тим тархи —74x26,5 м, 2 та катта гумбаз (марказида ва ғарбида), 2 қаторли 12 та майда гумбазлар карвонсарой олдидаги катта гумбазли хонага келиб тақалган, худди шундай гумбазли хона тимнинг ғарбида ҳам бор. Тим ичкараси гумбазлардаги туйнуклар орқали ёритилган. Тимда савдо расталари жойлашган. Гумбазларни қуришда усталар бинога мос (тўртбурчак, чорси, олти қиррали шаклларда) қурилма асосини топа олганлар.

Ад.: Маньковская Л., Булатова В., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978.

ОЛЛОҚУЛИХОН МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (1834—35). Мадраса қурилиши Ичан қалъанинг яхлит ансамбль бўлиб шаклланиш тарихи б-н боғлиқ. Ўрта Осиё меъморлигида кенг тарқалган қўшмадраса услубида, Олло-қулихон тими, Хўжамбердибий мадрасаси, Полвон дарвоза б-н ўзаро боғланган. О.м. сунъий тепалик (бал. 3 м) устига қурилган, шу туфайли қўшни бинолардан анча баланд кўринади. Мадраси тўғри тўртбурчак тархли (62,45x47,0 м), пештоғи ғарбга қараган. Бош тарзини миён-сарой, масжид ва дарсхона ҳамда 2 қаватли хужралар эгаллаган. Эшикдаги ёзувда бинонинг қурилган санаси сақланган. Ҳовли (34,6x29,4 м) томони ўзига хос, ундаги 2 қаватли қатор хужралар Полвон дарвозанинг кичик гумбазлари устига ва қисман тим гумбазлари чеккасига жойлашган. Мас-жид ва дарсхона (4,8x4,8 м) тузилиши бир хил. Усти ярим айлана шаклидаги пастак гумбаз б-н ёпилган. Деворларидаги чуқур равоқлар ҳисобига хона кенг кўринади. Айвон (5,5x5,5 м) Мадраса ғарбида жой-

лашган, меҳроби ганчли муқарназдан «ироқи» услубида безатилган. Хужралар (99 та)нинг ҳар бирида биттадан эшик, тобадонига панжаралар ўрнатилган.

ОЛЛОҚУЛИХОН САРОЙИ - халқ орасида Тошҳовли номи б-н машҳур.

ОЛЛОХ — қ. Аллоҳ.

ОЛМА (*Malus*) — раънодошлар оила-сига мансуб, барг тўқувчи дарахтлар ёки буталар туркуми; уруғли мева дарахти. Шим. ва жан. ярим шарнинг мўътадил минтақаларида О.нинг 25—30 тури, жумладан, Ўрта ва Шарқий Осиё, Ўрта Осиё ва Кавказда 10 тури тарқалган. Экиладиган мевали дарахтлар орасида майдони жиҳатидан биринчи ўринда туради. Ялпи олма ҳосили бўйича АҚШ (4,8 млн. т), Хитой (22,01 млн. т) олдинги ўринларда туради (1999). Жаҳон бўйича ялпи ҳосили 60,2 млн. т ни ташкил этади (1999). Ўзбекистонда —0,4 млн. т. АҚШ, Чили, Хитой, Россия, Эрон, Туркия, Франция, Италия мамлакатларида олмazorлар катта майдонларни эгаллайди. Ўзбекистонда 8 тури ёввойи ҳолда учрайди (қ. Ёввойи олма). Дунё бўйича етиштириладиган навларининг асосий қисми хонаки О. (*M.domestica*) турига киради. Паст бўйли О. (*M.pumila*) турига кирадиган дусен ва парадизкадан мевачиликда пайвандтаг сифатида фойдаланилади. О. совуққа чидамли, ёруғсевар ва намсевар, тупроқ танламайди, лекин унумдор тупроқларда юқори ҳосил беради. О. дарахти бўйи 15 м гача боради. Ўзбекистонда О. апр. ойида гуллайди. Гули 5 бўлакли, гултожибарги оқ, пушти, айримлари кизил. Меваси, навига қараб, июнь—окт.да пишади. Бир дона меваси вази 15 г дан 400 г гача боради. Таркибида (%) фруктоза 6,5—11,8, сахароза 2,5—5,5, органик (олма ва лимон) кислоталар 0,2—1,6, витамин С 5—30 мг, пектин, ошловчи моддалар ва б. мавжуд. Меваси янгилигида ейлади, қоқи, консерва, мураббо, жем қилинади. О. уруғидан ҳамда пайвандлаш, парқиш қилиш йўли б-н илдиз бачкиларидан кўпайтирилади. Ҳосилдорлиги 130—

300 ц/га. Дарахти 100 йилгача яшайди. Одатда, боғга ўтқазилганидан кейин 4 й. ўтгач, ҳосилга киради. 40—50 й. мўл ҳосил беради. Кўчати кузда ва баҳорда 30—60 см чуқурликда ҳайдалган ерга экилади. Кўчат ўтқазиладиган чуқурга 5—6 кг чириган гўнг, 150 г аммиакли селитра, 200 г суперфосфат тупроққа аралаштириб солинади. Кўчатлар 8><8м, 8х6 м, паст бўйли пайвандтагларга улангалари 4х6 м, 3Х5 м, 4х4 м схемада экилади. Ёш дарахтлар 8—12 марта, ҳосилга кирганлари 4—6 марта су-форилади, туп ва қатор оралари юм-шагиб турилади. Ҳосилга кирган олмazor гектарига ҳар уч йилда 20—40 т чириган гўнг ва ҳар йили соф ҳолда 120 кг азот, 60—90 кг фосфор, 30 кг калий ҳисобидан ўғитланади. Дарахтлар ҳар йили кузда ва баҳорда буталади (қ. Бугаш, Дарахтларга шакл бериш). Ўрта Осиёда экиладиган О. навлари келиб чиқиши бўйича қуйидаги гуруҳларга бўлинади: халқ селекцияси йўли б-н етиштирилган Ўрта Осиё маҳаллий навлари — оқ олма, қизил олма, Самарқанд олмаси, Наманган олмаси, аччиқ олма, қимизак олма, Хоразм олмалари гуруҳи ва б. О.нинг маҳаллий навлари Ўзбекистоннинг тупроқ-иклим шароитига мослашган, иссиққа, совуққа чидамли. Меваси ширин, эртапишар; Ғарбий Европа, Америка, АҚШ навлари — Розмарин, Мантуанер, Старкримсон, Скарлет, Пармен. Вайнсепа ва Голден Делишес, Делишес, Жонатан, Боровинка; Украина нави — Ренет Симеренко; Қрим навлари — кандил, сари синап (О. нинг бу гуруҳ навлари Ўзбекистонга дастлаб 19-а. 2-ярмидан бошлаб, Ўрта Осиёни Россия босиб олгандан кейин, руслар томонидан, сўнгра 20-а.нинг 20-йилларидан бошлаб Ўзбекистондаги и.т. муассасалари тавсияси б-н кел-тирилган). Шредер номидаги Богдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий тадқиқот институти селекционерлари етиштирган янги навлар — Самарқанд аллоси; Афросиёби, — ҳосилдор, Тошкент боровинкаси, Меҳмоний, Тилла олма, Нафис ва б. Бу

навлар ҳосилдор, меваси маҳаллий шароитга мослашган, қўриниши чи-ройли, мазали; совуққа ва иссиққа чидамли.

Зараркунандалари; олма қурти, олма қўнғизи, битлар, олма куяси.

Касалликлари ҳақида: к. Бактериал касалликлар, Вирусли касалликлар.

Суютон Холназаров.

ОЛМА КИСЛОТА, оксикаҳрабо кислота, $\text{HOOC}-\text{CH}(\text{OH})-\text{CH}_2\text{COOH}$ — рангсиз, игнасимон кристалл модда. Мол. м. 134,09. Швед кимё-гари К. Шеел 1785 й.да оом олмадан ажратиб олган. О.к. жуда муҳим 2 асосли оксикарбон кислотадир (қ. Оксикислоталар). 2 та оптик фаол изомер ҳосил қилади; рацемат (оптик нофаол, кайнаш т-раси 130°) шакли ҳам мавжуд. Сув ва спиртда яхши эрийди, кайнаш т-раси 100° . Табиатда L-олма кислота учрайди. У равоч, вино, хом олма, узум, зирк ва тамакида бўлади. О.к. тиббиётда сургилар ва бўғилишга қарши препаратлар тайёрлашда ишлатилади.

ОЛМА ҚУРТИ, олма мевахўри (*Carposapsa pomonella*) — уруғли меваларнинг зараркунандаси, барг ўровчи капалаклар оиласидан. Олма, беҳи, нок, баъзан ўрик, шафтоли, олхўри меваларига зарар етказди. Меванинг уруғи ва эти б-н озикланади. О.к. капалаklarининг қанотлари ёзилганида» 18—21 мм, олдинги қанотлари кулранг, қанотлари асоси ва учи қорамтир; кейинги қанотлари оч қўнғир, оқиш тукли. Сўнги ёшдаги қуртлари 14—20 мм, оч пушти. Ғумбак даврида дарахт пўстлоғи, тўкилган шох-шабба ва барглари остида, туп-рокнинг юза қаватида, мева омборлари деворлари қавагида, мева яшиклари тирқишларида кишлайди. Эрта баҳорда олма гуллаганда пилладан капалак учиб чиқиб, дарахт барги ва гулларига тухум қўяди. Тухумлардан 6—8 кундан сўнг қуртлар чиқиб, меваларни зарарлайди. Мавсумда 3—4 марта насл беради.

Кураш чоралари: эрта баҳорда дарахт поясидан эски қўчган пўстлоқ олиб ташланади; илдизи атрофидаги тупроқ яхши юмшатилади; мева сақланадиган омбор-

лар ва яшиклар дезинфекция қилинади; тўкилган мевалар ҳар доим йиғиб олиб турилади; капалаклар ҳар қайси наслининг пайдо бўлиши даврида дарахтлар инсектицидлар (фозалон, Би-58) ва б. препаратлар б-н ишланади.

ОЛМАЗОР (1963 й.гача — Вревский) — Тошкент вилояти Чиноз туманидаги шаҳарча (1937 й.дан). Чирчиқдарёсининг ўнг соҳилида. Тошкентдан 50 км жан.-ғарбда. Тошкент — Сирдарё т.й.даги станция. Аҳолиси 9,1 минг кишидан зиёд (2003). О.да 13 ташкилот ва корхона бор, шулардан, қурилиш материаллари к-ти, ғишт з-ди, мебель ф-каси ва б. фаолият кўрсатади. 2 умумий таълим мактаби, 2 кутубхона, клуб, касалхона, 3 дорихона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд.

ОЛМАЛИҚ — Тошкент вилоятидаги шаҳар (1951 й.дан). Олмаликсой бўйида, Қурама тоғларининг шим. ён бағрида, 600—650 м баландликда. Тошкент ш.дан 60 км жан.-шарқда, Оҳангарон дарёсининг чап соҳилида. Шаҳарнинг шим.-шарқда Қурама тизмаси, шим. ва жан.-шарқда Чатқол тизмалари бор. Яқин т.й. станцияси — Оҳангарон (18 км). Майд. 10,8 км². Аҳолиси 114,6 минг киши (2000; 1974 й.да 92,3 минг; 1959 й.да 40 минг киши). О.да мис конининг топилиши шаҳарнинг тез ўсишига сабаб бўлди. 1954 и. О.да қўрғошин-рух ф-каси ишга туширилди. Қалмоққир конидан мис рудаси очиқ усулда олина бошлади. О.даги саноат корхоналарини электр энергияси б-н таъминлаш мақсадида О. ёнида иссиқлик электр ст-яси қурилди. 1963 й. мис эритиш з-ди фойдаланишга топширилди. Кон-металлургия к-ти тўла ишга туширилиб маҳсулот бера бошлади. О.даги рангли металл рудалар олтин-гургуртга бой. Шу сабабли металлургия к-тида рудадан олтин-гургурт ажратилади ва «Аммофос» корхонасига юборилади.

О.да Ўрта Осиёда биринчи бўлган уй-рўзгор кимёси з-ди қурилди. О.да республика қ.х.нинг 80% ни фосфорит ўғитлар б-н таъминлаётган «Аммофос»

3-ди, «Поёндоз» гилам, «Паллада Восток», «Джефинтернейшнл» Ўзбекистон — Покистон қўшма корхоналари, мебель жиҳозлари к-ти, «Олмалик,-ғишт», «Октош» корхоналари, «Крвул-ди» олтинли рудани қазиб олиш кони ва б. корхоналар бор. Енгил ва озиқ-овқат саноат ривожланмоқда. О.га Тошкент— Ангрн т.й.дан шохобча чиқарилган. Тошкент — О. автомобиль йўли ўтган. Навоий кон-металлургия ин-тининг кон металлургия ф-ти, 23 умумий таълим мактаби, 12 кутубхона, 3 маданият уйи, ўлкашунослик музейи, мусика ва санъат мактаблари, 3 стадион, 36 спорт зали, 86 волейбол ва баскетбол майдонлари, 11 гандбол, 18 теннис заллари ва 5 сузиш ҳавзаси бор. Шаҳарда марказлашган ҳудудий тиббий бирлашма, болалар касалхонаси, «Кимёгар» касалхонаси, юқумли касалликлар, силга қарши курашиш диспансери, туғруқхона, 10 поликлиника ва б. тиббий муассасалар ишлаб турибди.

ОЛМАЛИҚ «АММОФОС» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - Ўзбекистондаги йирик кимё корхоналаридан бири. «Ўзкимёсаноат» давлат-акциядорлик компанияси таркибида. Азотли ва фос-форли ўғит — аммофос, шунингдек, моноаммонийфосфат, салифос, аммоний сульфат, ёғоч-толали тахталар, полиэтилен плёнкалар ишлаб чиқаради. 1969 й. дек.да Олмалик кимё з-дининг илк навбати ишга туширилган ва собиқ Иттифокда 1-марта экстракци-он фосфат кислота ҳосил қилиш учун хом ашё сифатида Қоратов (Жан.Қо-зоғистон) фосфорити қўлланилган. Корхона 2-навбати 1973 й.да ишга туширилган. 1998 й.дан Қизилкум фосфорит к-тида ишлаб чиқариладиган фосфорит унини қайта ишлайди.

Корхона йилига 338,1 минг т фосфорли ўғитлар, 500 минг т сульфат кислотаси и.ч. кувватига эга. 1992 й.нинг фев. ойидан корхона «Аммофос» и.ч. бирлашмаси деб номланди. 2001 й. дек.-дан, ҳоз. номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти.

Корхонада 2 та аммофос цехи, 3 та экстракцияланган фосфор кислотаси цехи, олтингургурт кислотаси, халқ истеъмол моллари и. ч. бўлимлари, қатор ёрдамчи цехлар ва «Турон MS1» Ўзбекистон — АҚШ қўшма корхонаси бор.

Корхона маҳсулотларига ички бозорда талаб катта ва республиканинг турли минтақаларидаги барча турдаги кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш учун ишлатилади. Бундан таш-қари, МДХ мамлакатларига, Хитой ва Эронга экспорт қилинади.

«ОЛМАЛИҚ КОН-МЕТАЛЛУРГИЯ КОМБИНАТИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — Ўзбекистонда рангли металлургия саноатининг йирик корхонаси. К-т 2 мажмуадан — кўрғошин-рух (Кўрғошинкон, Олтинтопган, Сардоба ва Чалата конлари, кўрғошин-рух бойитиш ф-каси ва рух з-ди) ҳамда мис эритиш мажмуасидан (Қалмоққир кони, мис бойитиш ф-каси, мис з-ди)дан иборат.

Корхона томонидан Қурама тоғларидаги полиметалли рудаларнинг бой за-хирасини кенг кўламда ўзлаштириш мақсадида кон-қурилиш ишлари 1949 й.дан бошланган эди. 1950 й.да кўрғошин кони, 1954 й.да кўрғошин-рух бойитиш ф-каси, 1955 й.да Олтинтопган кони куриб битказилди. 1961 й.да мис-молибден руда бойитиш ф-каси, 1964 й.да мисс эритиш з-ди, 1970 й.да рух з-ди, 1971 й.да Чалата кони, 1974 й.да Сари-Чека карьери ишга туширилди. И.ч. объектларини ривожлантириш 80-й.ларда ҳам фаол давом эттирилди. 1999 й.дан к-т очик акциядорлик жамиятига айлантилди.

К-тда қазиб чиқариладётган рудалар таркибидан 13 та кимёвий элементларни ажратиб олиб мис ва мис буюмлар, рух, кадмий, олтин, кумуш, кўрғошин, сульфат кислотаси, мис ва молибден концентратлари, селен, теллур, мис ва рух купороси каби маҳсу-лотлар ишлаб чиқарилади. Корхона бўлинмаларини «Сведала» (Швеция), «Вармон» (Гер-

мания), «Интегра Гро-ур» (Америка), «Механабр-Инжиниринг» (Россия) ва б. илғор фирмаларнинг замонавий асбоб-ускуналари б-н жиҳозлаш ишлари олиб борилмоқда. К-т маҳсулотлари чет мамлакатларга экспорт қилинади.

ОЛМАЛИҚСОЙ — Тошкент вилоятидаги сой. Курама тизмасининг шим.-ғарбий ён бағридаги Новнали довоидан 3 км ғарбда (2330 м) бир қанча майда булоқлардан бошланади. Олмалик, ш. яқинида ариқларга бўлиниб, Охангарон дарёсига етмай тугайди. Уз. 32 км, ҳавзасининг майд. 84 км². Юқори оқимида сой тор ва нисбатан чуқур, қуйи оқимида кенг ва ён бағирлари ётиқ водийда оқади. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 0,28 м³/сек. Март—апр.да суви кўпаяди. Умумий уз. 20 км га яқин, 8 та ирмоғи бор.

ОЛМАОТА (қозоқча — Алматы; 1921 й.гача Верний) — Қозоғистондаги шаҳар. Олмаота вилояти маркази. 1929—1998 й.ларда мамлакат пойтахти. Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни, 2 аэропорт бор. Орқа Или Олатови тизмасининг шим. ён бағри этакларида, 650—950 м баландликда. Январнинг ўртача т-раси —8°, июлники 22,9°. Аҳолиси 1129,4 минг киши (1999). 6 тумандан иборат. Шаҳар даставвал 1854 й.да Заилийское ҳарбий истеҳкоми сифатида қозоқлар жойлашган Олмаота қалъаси ёнида қурилди. Кейинчалик бу истеҳком Верний деб аталди. 1867 й.да Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида янги ташкил этилган Еттисув вилоятининг марказига айланди. У даврда саноат корхоналари бўлмаган, аҳолининг кўпчилиги деҳқончилик б-н шуғулланган.

Шаҳарда машинасозлик ва металл-созлик саноати («Поршень», станоксозлик, механика-гажриба, паст вольтли аппаратура и.ч.) корхоналари етакчилик қилади. О.да Қозоғистон енгил саноат корхоналари маҳсулотининг 28% ишлаб чиқарилади. Тўқимачилик ва мўйна, ип-газлама к-тлари, ип-йигирув, трикотаж, пойабзал, тикувчилик ф-калари

фаолият кўрсатади. Озиқ-овқат саноати (гўшт-консерва, ун-ёрма, макарон ф-каси, сут, шампан виноси, мева-консерва, қандолатпазлик, чой қадоқлаш, ликёр-арак, вино, пиво, ачитқи з-длари) корхоналари маҳаллий хом ашё асосида ишлайди. Электротехника з-ди ҳам фаолият кўрсатади. Қурилиш материаллари, ёғочсозлик, темир-бетон конструкциялари ва қурилиш деталлари з-длари бор. О.нинг ёқилғи-энергетика базаси Қарағанда ҳавзасининг ёқимири, кумир ва мазут б-н ишлайдиган иккилик электр ст-ялари, Катта Олмасой дарёсидаги ГЭС каскадлари, Или дарёсидаги Қопчиғай ГЭСдир. О.да тижорат банклари, кўшма ва кичик корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Қозоғистон ФА, 16 олий ўқув юрти, 13 музей, республика кутубхонаси. театрлар, телемарказ, шаҳар машаққатга сазовор бинолар: Абак ном-плаги қозоқ опера ва балет театри (1941), Ҳукумат уйи (1957), Республика саройи (1970), «Қозоғистон» меҳмонхонаси (1977). О.нинг тулар жой мавзелари бир неча марта зилзиладан қаттиқ шикастланган. Охирги зилзилалар 1911 ва 1921 й.ларда содир бўлди. Шунингдек, сел ҳам вақт-вақти б-н анча зиён етказиб туради. Шу боис селга қарши иншоотлар қурилган. О. — йирик туристик ва спорт маркази. Шаҳардан жан.да Орқа Или Олатови туристик зонаси ҳамда курортлар бор. О. яқинида «Медео» қишки спорт мажмуи ишлаб турибди.

ОЛМАОТА ВИЛОЯТИ —

Қозоғистоннинг жан.-шар-қидаги вилоят. 1932 й. 10 мартда ташкил қилинган. Майд. 104,7 минг км². Аҳолиси 1614,8 минг киши (1999). Асосан, қозоқлар, шунингдек, рус, украин, уйғур, корейс ва б. ҳам яшайди. 11 маъмурий туман, 4 шаҳар ва 6 шаҳарча бор. Маркази — Олмаота ш. Вилоят жан.да Шим. Тяньшан тоғлари, шим.-ғарбда Балхаш кўли ва шим.-шарқда Или дарёси оралиғида жойлашган. Шарқда Хитой б-н чегарадош. О.в. худудининг шим. қисми Жан. Еттисув текислиги ёки Балхаш бўйи текис-

лиги (бал. 300—500 м)дан иборат. Жан. кис-мини Кетмон, Орқа Или Олатови ва Кунгай Олатовнинг шим. этаклари (бал. 5000 м) эгаллаган. О.в. шим. қисмининг иклими кескин континентал, киши совуқ (янв.нинг ўртача т-раси —9 дан —10° гача), ёзи иссиқ (июлнинг ўрта-ча т-раси 24°). Йиллик ёғин 100 мм дан (чўдда) 1000 мм гача (тоғларда). Вегетация дав-ри 205—225 кун. Вилюятнинг шим. ва шим.-ғарбида оқар сувлар де-ярли йўқ. Биргина Или дарёси оқади. Жан. тоғ олди қисмларида оқар сувлар кўпроқ. Кўпчилик дарёлар тоғлардан бошланиб Или дарёсигача етиб бор-май, қумларда тугайди ёки суғорилга сарф бўлади. Тоғларда чучук сувли кичик кўл ва мине-рал булоқлар кўп. О.в.нинг шим.-ғарбий қисмида гилли кўнғир тупроқ, бўз тупроқ ва шўрхоқлар, Или дарёси во-дийсида камиш, саксовул ўсади, тўқайлар учрай-ди. Тоғларда 600 м дан юқорида шувоқ-чалов бетага даштлари; 800—1700 м баландликда ўтлоқ, 1500—1700 м да су-бальп ўтлоқлари минтақаси бўлиб, игна баргли дарахтлар ҳам аралаш ўсади. 2800 м дан юқори қисми альп ўтлоқлари ва бутазорлардан иборат. Чўлларда қум сичқони, то-вушқон, жайран, елик, бўри, тулки, бўрсик, Или дарёси дельтаси-да қобон, ондатра бор. Илон, тошбақа, калтаке-сак, фаланга, қоракурт, тоғларда барс, силовсин учрайди. Балхаш кули ва Или дарёсида балиқ кўп. Орқа Или Ола-тови ён бағрида Олмаота қўриқхонаси ташкил этилган.

Вилюят иқтисодиётида ривожлан-ган қ.х. ва яйлов чорвачилиги б-н бирга ҳар хил саноат тармоқлари бор. Ме-таллсозлик ва мураккаб машинасозлик, енгил (тўқимачилик, трикотаж, тикув-чилик, кўн-пойабзал ва б.), ёғочсозлик ва қурилиш материаллари и.ч. саноа-ти тармоқлари ривожланган. Вилюят энерге-тикаси дарё гидроэнергия ре-сурсларига (Қопчиғай ГЭС, Олмаота ГЭСлар каскади) ва Қараганда ҳавзаси кўмирига асосланади. Саноат корхо-наларининг асосий қисми Олмаотада

жойлашган. Талғар ш.да кигиз босиш ва тикувчилик ф-калари, спирт з-ди, Бу-рундай шаҳарчасида шакар-қанд ва ғишт з-длари, Қопчиғай ш.да темир-бетон кон-струкциялар з-ди бор.

О.в.да қисман суғориб ва қисман су-ғормасдан деҳқрнчилик қилинади. Суғориладиган ернинг 80% га яқинига экин экилади. Буғдой, арпа, сули, тариқ, маккажўхори, шоли, ҳар хил дук-каклилар ва ем-хашак экинлари (асосан беда), сабзавот, техника экинлари эки-лади. Қанд лавлаги, тамаки, мева, узум етиштирилади. Қорамол, қўй ва эчки, от, парранда боқилади. Тоғ этакларида, Олмаота атрофида қ.х. шаҳар аҳолисини маҳсулотлар б-н таъминлашга ихтисос-лашган. Вилюят шим.да яйлов чорвачи-лиги (гўшт-мой ва гўшт-жун, қўйчилик, туячилик), тоғларнинг жан. қисмида йилкичилик, гўшт ва гўшт-жун (архар-меринос қўйлари боқиш) чорвачилиги ривожланган. Балхаш кўли ва Или да-рёсида балиқ овла-нади. Мухим авто-мобиль йўллари: Олмаота — Каскелен — Бишкек, Олмаота — Талғар — Чи-лик — Норинкўл, Олмаота — Или — Толдикўрган. Балхаш кўли ва Или дарё-сида кема кат-найди. 16 олий ўқув юрти, театрлар, музейлар бор. Олмаота ёнида туристик базалар, тоғ курортлари, «Ме-део» спорт мажмуи жойлашган.

ОЛМАОТА ЗИЛЗИЛАСИ, Верний зилзиласи — 1887 й. 9 июнь маҳаллий вақт б-н соат 4 дан 35 мин. ўтганда со-дир бўлган зилзила. Маркази Орқа Или Олатовининг шим. қисмида бўлиб, кучи 9—10 баллга етган. Зилзиладан Олма-ота ш.даги 3000 га яқин бино бутунлай харобага айланган. 80 га яқин киши ха-лоқ бўлган. Зилзила эпицентрал зонаси-нинг уз. 35 км, кенглиги 5 км га етган. Ер юзасида катта ўзгаришлар бўлган. Рус геологи И.В.Мушкетов маълумоти-ча, зилзила натижасида Орқа Или Ола-товининг 1500—2000 м баландликдаги қоялари кулаб, Оқсой, Оқтор дарёлари водийсини тўсиб қўйган. Кулаб тушган баъзи тош бўлақларининг оғирлиги 500 т

дан ошган. Тоғ ён бағирларида кенглиги 1 м дан ор-тик., узунлиги бир неча км дан иборат ёриқлар ҳосил бўлиб, улардан сув отилиб чиққан. Тоғ қулаши натижасида дарё сувлари тўсилиб, бир қанча овулларни сув босган. О.з.нинг ўчоғи 20—30 км чуқурликда бўлган. Зилзиланинг кучи Тошкент, Урумчи, Аяғуз ва Қаш-қаргача бориб етган. Зилзила вақтида кучли ёмғир ёққан. Зилзила 2 йил да-вомида вақт-вакти б-н қайтарилиб, унинг кучи 6—7 баллга етган.

ОЛМАХОН (Gliridae) — кемирувчилар туркумига мансуб сут эмизувчилар оила-сининг бир тури. Гавдасининг уз. 40 см гача (думи б-н). Жан. Осиё, Африка ва Европада тарқалган. Асосан, ўрмонларда яшайди. Кўзи ва эшитиш органи яхши ривожланган. Тунда фаол. Дарахт ко-вакларида ёки ўт-ўланлардан тўқдлган инларда яшайди. Мева, уруғ, ҳашарот ва б. б-н озикланади. Сичконсимон О., боғ О.и, ўрмон О. и., ёнғоқзор О.и ва полчоқ О. учрайди. Айрим О.лар терисидан кийим тикилади. Ўрмон О.ининг мўйнаси сарғиш-кулранг. Қишда уйқуга қиради. Йилда 1 марта май ойида 3—6 та бола ту-гади. О.ларнинг айримлари боғдорчилик ва тоғлардаги мевачиликка зарар келти-ради.

ОЛМАХОНСИМОНЛАР (Sciuridae) — кемирувчилар оила-си. Гавдасининг уз. 6—60 см. 25 га яқин уруғи, жумладан, олмахонлар, бурундуклар, суғурлар, ингичка бармоқ-ли юмронкозиқлар ва б. мавжуд. 230 га яқин тури маъ-лум. Евросиё, Африка, Шим. Америка ва Жан. Американинг шим. қисмида мўътадил, субтропик ва тропик минтақалардаги ўрмонлар, очик текисликлар, тундра ва баланд тоғларда (3800 м баландликкача) тарқалган. Дарахтларда (олмахонлар, бурундуклар), ерда (суғурлар, юмронкозиқлар) қаёт кечиради. Кўпчилик турлари қишда уйқуга кетади. Асосан, ўсимликлар б-н озикланади, айрим турлари қишга озик ғамлайди. Йилда 1—3 марта болалайди. 6 тури Халқаро Қизил китобга, кўк суғур

Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

ОЛМОС — туғма элементлар гуруҳига мансуб минерал, соф угле-роднинг кристалл ҳолидаги тури. О. табиатда маълум барча материаллар-дан қаттиқлиги б-н ажралиб туради ва шунинг учун саноатнинг кўп муҳим тармоқларида қўлланади. О. инсоният-га мил. авдан маълум бўлиб, дастлаб Ҳиндистонда (мил. ав. 8—7-а.лар) то-пилган. Кўп асрлар мобайнида О. фақат Осиё регионидан чиқарилган. Кейинча-лик Бразилияда (18-а.), Россияда (1829 й.), Жан. Африкада (19-а.нинг 60-й.лари) қазиб олина бошлаган ва 1866 й. О. саноатининг бошланиши деб ҳисобланади. Шу вақтдан Африка мамлакатлари О. қазиб олинадиган асосий минтақа бўлиб келмоқда. Бундан ташқари, О. конлари Жан. Америка, Осиё (Ҳиндистон, Ин-донезия)да ҳам бор ва саноат микёсида О. олинмоқда. 1955 й.дан Россия (Яку-тия)да ҳам кўп О. қазиб чиқарилмоқда. Ўзбекистонда О. сочмаларини топиш бўйича изланишлар олиб борилмоқда. Табиий О. турли шаклларда учрайди. Унинг микроскопик дончаларидан тор-тиб 100 ва 1000 қаратли (1 қарат = 0,2 г) ўта йирик кристаллари ҳам мавжуд. Кўпинча 0,1—1,0 қаратли О. учрайди. 100 қаратдан ортиқ йирик кристаллари кам. Жан. Африкада дунёдаги энг йирик О. —3106 қаратли «Куллинан» топилган (1905) ва ундан 105 та бриллиант ясал-ган. О. ўзининг катталиги, шакли, ранги, қўлланишига кўра, 7 категория ва 23 гу-руҳга бўлинади. О. саноатида 2 хил — заргарлик ва техник О. фарқ қилинади. Мукамал шакли, ўта шаффоф, соф, дарзсиз ва б. нуқсонсиз О. заргарлик ҳамда безак ишларида қўлланади. Сифат ва катталигидан қатъи назар, қолган бар-ча О.лар техник О. Ҳисобланади. Техник О. кукун, шунингдек, кристалл ҳолида бўлиши мумкин. Уларни қирралаб, зар-рур шаклга (кескич, фильер ва б.) келти-рилади. Жаҳрнда барча қазиб олинади-ган О.ларнинг 25% гачаси заргарлик О. ҳисобланади.

Физик хоссалари. Табий О. кристалл панжарасининг тузилиши куб шаклида. Углероднинг ҳар бир атоми тетраэдр учлари бўйлаб симметрик жойлашган. Кристаллик структурасининг ўзига хослигига кўра, О.нинг идеал (нуксонсиз) кристали шаффоф бўлиши керак. Табиатда учрайдиган кристалларда, жуда оз миқдорда бўлса ҳам, бошқа аралашмалар борлиги туфайли кристалл панжарада нуксон бўлади. Энг тоза заргарлик О.нинг 1 см³ ҳажмидаги аралашмалар миқдори 1018 атомни ташкил этади. О.да кремний, алюминий, кальций ва магний бирикмалари кўп учрайди.

О. Моос шкаласи бўйича қаттиқлик эталони ҳисобланади (О.нинг қаттиқлиги 10, корундники 9, кварцники 7, кальцитники 3 ва ҳ.к.). Турли кристаллографик томонлари бўйича О.нинг қаттиқлиги турлича (мас, октаэдр томони энг қаттиги ҳисобланади). О.нинг нормал эластиклик модули 1000 Гн/м² (10»дин/см²), ҳажмий сиқилиш модули 600 Гн/м² (6х1012 дин/см²). Иссиқлик ўтказиш коэффициентини (т-ра 100 К дан 400 К гача ортиши б-н) 6 дан 0,8 кЖ/м К гача пасаяди. О.нинг уй т-расида иссиқлик ўтказувчанлиги қумушниқидан юқори. Диамагнит хоссага эга.

О.нинг ранги ва шаффофлиги ҳар хил. Рангсиз, оқ, каво ранг, яшил, сарғиш, жигарранг, кизғиш, тўқ кулранг хиллари учрайди. Кристаллнинг ранги кўпинча бир текис тусда бўлмайди.

О.нинг зичлиги 3,515 г/см³, нур синдириш кўрсаткичи 2,417, дисперсияси 0,063. Нурнинг нулиқ қайтиш бурчаги 24°24', айрим намуналари оптик анизотропия хоссасига эга. Ультрабоинаф-ша ва рентген нурлари, электрон, а. заррача ва нейтронлар таъсирида О.да люминесценция ҳодисаси кузатилади. О.ни нейтронлар б-н нурлантириш натижасида унда барқарор радиоактивлик хоссаси пайдо бўлмайди. Бунда О.нинг зичлиги камаяди, кристалл панжараси «бўшашади» ва абразивлик сифати ёмонлашади.

О. кислота ва ҳатто кайноқ ишқор

эритмалари таъсирига чидамли, селитра ва сода (t=500°) эритмаларида эрийди. О. ҳавода 850—1000° да, кислородца 720—800° да ёнади. Вакуум ёки инерт газда 1400° да О.нинг устки қисмида сезиларли графитланиш бошланади. Т-ра кўтарилиши б-н бу жараён тезлашади ва 2000° атрофида (15—30 минут ичида) О. графитга тўла айланади. Импульсли киздиришда (3400° да ҳам) О. кристаллари сақланади, лекин 3600° ва ундан юқоррида графитга айланади. Шу туфайли О. нормал босим ва 1000° гача т-рада чексиз вақт сақланади.

О. туб ва сочма конлардан казиб олинади. О. олинадиган, саноат аҳамиятига эга бўлган ягона туб жинс — қад. шчит ва платформаларда учрайдиган кимберлитдир. О. кимберлитларда нотекис тақсимланган. Якка кристаллар, баъзан у кристалларнинг ўсимталари ҳолида учрайдиган О.нинг кимберлитларда пайдо бўлиши ҳақида ягона фикр йўқ. У ҳеч ерда йирик уюмлар ҳосил қилмайди. О., асосан (80—85% қисми), сочма конлардан (делювиал, аллювиал, денгиз бўйи сочмаларидан) қазиб олинади. Бутун дунёда қазиб чиқарилаётган О.нинг 80% и саноатда ишлатилади. 20-а.нинг 30-й.ларигача ЖАР дунёда О. казиб чиқаришда 1-ўринни эгаллаб келган. Кейинчалик О.нинг йирик захиралари Конго Демократик Республикасида топидди. О. тоғжинси б-н олингач, руда бойитишнинг барча физик ва кимёвий усуллари ёрдамида ажратилади.

Синтетик О., асосан, графит ва углеродли моддалардан сунъий йўл б-н маҳсус курилмаларда 1200—1600° да ва 4,5—8 ГПа босим остида Fe, Co, Gr, Mn ёки уларнинг крғишмалари иштирокида олинади. Ранги оқдан қорага-ча; шаффофлиги олиниш технологиясига боғлиқ, кўпинча ярим шаффоф ёки хира (тиник-мас). Кристалларининг ўлчамлари 1—2 мм гача етиши мумкин; кўпинча 0,1 — 1 мм бўлади.

О.нинг кимёвий таркиби 18-а. охирида аниқланиб, бу ҳол турли мамлакатларда

сунъий (синтетик) усул б-н О. олиш учун кўпгина уринишлар бошланишига сабаб бўлди. 20-а.нинг 50-й.лари ўртасида бир неча мамлакатларда деярли бир вақтда О.ни синтез қилишга муваффақ бўлинди. О.ни синтез қилиш усуллари ривожланиши б-н махсус физик хоссаларга эга бўлган (мас, яримўтказгич) синтетик О. олиш ва ундан асбобсозликда кенг фойдаланиш йўлга қўйилди.

Зикир Исабоев.

ОЛМОС ЭНТОМОЛОГИЯ ҚҶРИҚХОНАСИ — зарарли хашаротларни ўрганиш, фойдали хашаротларни муҳофаза қилиш ва кўпайтириш, уларнинг қ.х.даги аҳамиятини аниқлаш мақсадида ташкил этилган кўриқхона. Наманган вилояти Чуст тумани Олмос кишлоғи яқинида жойлашган. Майд. 96 га. 1990 й.да Ўзбекистон ўсимликларни химоя қилиш ин-ти ва энтомолог олим С. Н. Алимўхамедов ташаббуси б-н ташкил этилган. Фарғона водийсида, умуман, Ўрта Осиёдаги каби, 1970 й.ларга қадар қ.х. экинлари зараркундаларига қарши кимёвий воситалар қўлланилиши натижасида бузилган атроф муҳит экологиясини, табиатдаги биологик мувозанатни тиклаш, фойдали хашаротларни кўпайтириш вазифаларини бажаради. Қўриқхона фаолияти ўсимликларни зараркунанда хашаротлардан биологик химоя қилиш усулини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, фойдали хашаротларни сақлаш ва кўпайтириш б-н биофабрикаларда ишлаб чиқарилаётган фойдали хаша-ротлар самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Қўриқхоналарда зарарли хашаротларни, шунингдек, улар б-н озикланадиган 10 дан ортиқ фойдали хашаротларни тўплаш ва кўпайтириш, кузда экинзорлардан фойдали хашаротларнинг қишлаш учун кўриқхонага ўтиши, қишдан чиққач, уларнинг бутун Фарғона водийсига тарқалиши учун шароитлар яратилган.

ОЛМОСЎТ (*Ranunculus severtrovii*)

— айиктовондошларга мансуб кўп йиллик ўт. Пояси битта, бўйи 25—40 см. Илдизи рўваксимон, юқори қисми йўғонлашган. Ёпирма (тўп) барглари бандли, поядаги барглари бандсиз ёки қисқа бандли, икки-уч қарра бўлинган. Гуллари тўғри, икки жинсли, гулқўрғони мураккаб, косабарглари ва тожбарглари одатда бештадан. Чангчилари кўп. Тўпмеvasи чўзиқёки юмалоқ-чўзиқ. Мевачалари майда, уз. 7—7,5 мм, эни 5—6 мм. О. апр.—май, баъзан июнда гуллаб мевалайди. Ўзбекистоннинг кўпгина минтақаларида ўсади.

ОЛМОШ — от, сифат, сон ўрнида қўлланувчи мустақил сўз туркуми. Оларнинг асосий маъноси ва қайси сўз туркуми ўрнида қўлланиши матнда ойдинлашади. Оларнинг маъноси ноаниқ ва умумий бўлади. Маъно ва грамматик хусусиятларига кўра, О. умумлашган предмет (О. - от: мен, сен, у, ким, нима, ҳеч ким, ҳеч нима), умумлашган белги (О. - сифат: бу, шу, ўша, қайси, аллақандай, ҳеч қандай), умумлашган микдор (О. - сон: қанча, неча, шунча, ўшанча) билди-рувчи Оларга бўлинади. Олар ноаниқлиги, сўз яшалишининг йўқлиги б-н бошқа сўз туркумларидан фаркланади. Олар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра, куйидаги турларга бўли-нади: кишилиқ О.лари — мен, сен, у, биз, улар бўлиб, шахслар ўрнида ишлатилади, ўзлик О. — ўз сўзидан иборат бўлиб, предмет маъносини кучайтириб, таъкидлаб кўрсатади; кўрсатиш О. — бу, шу, ўша, у, ана, мана кабилар предмет ва унинг белгиларини кўрсатади; сўроқ О. — ким? нима? қанча? қандай кабилар предмет, белги ва микдор ҳақида сўроқни билдиради; белгилаш-жамлаш О. — ҳамма, бари, баъзан, ҳар нима, ҳар қандай кабилар предмет ва унинг белгисини умумлаштириб, жамлаб кўрсатади; бўлишсизлик О. — ҳеч ким, ҳеч қандай, ҳеч қанақа, ҳеч қайси кабилар инкор маъносини билдиради; гумон О. — аллаким, алланима, нимадир, кимдир кабилар предмет ва унинг белгиси, микдорини

тахминий билдиради.

ОЛМУРОД СВИТАСИ (Туркменистондаги Олмурад тоғи номидан) — Валанжин ярусига мансуб жинслар комплекси. Россиялик тектонист олим Н. П. Херасков ажратган. О.с. кизил гилтош, доломит, мергель, оҳактош, гипс, кумтош қатламларидан таркиб топган. Қалинлиги 60—160 м. Оҳактош ва доломитларда пеллеципода, амонит, денгиз типратикани ва б. денгиз ҳайвонлари қолдиқлари, гилтошларда эса остракода, фораминифера ва б. қолдиги учрайди. О.с. Дарвоз тоғларидан Амударё этакларигача бўлган ҳудудда тарқалган. Ўзбекистон ҳудудининг баъзи жойларидаги О.с.да ош тузи кони борлиги аниқланган.

ОЛОВБАРДОШ ҚОТИШМАЛАР -асосини никель, темир ёки темир-никель ташкил қиладиган материаллар. Таркибида 30% гача хром бўлади. О.к. юқори т-рали ҳаво ёки газ муҳитида коррозия (занглаш)га яхши чидайди. Айрим О.к. алюминий ёки кремний б-н легирланади (қ. Легирлаш). Қиздирилганда уларнинг сиртида зич ҳимоя пардаси ҳосил бўлади. Легирловчи элементлар (хром, алюминий ва б.) оксидларидан иборат бу пардалар асосий элементларнинг оксидларига нисбатан термодинамик жиҳатдан турғун бўлади. Парданинг ҳимоя қилиш хоссаси унинг зичлиги ва асосий металл б-н мустаҳкам бирикишига боғлиқ. О.к., асосан, қиздириш элементларининг деталлари ва қаршилиқларнинг элементларини тайёрлаш учун ишлатилади.

ОЛОВБАРДОШЛИК — металлларнинг 1000° дан ҳам юқори т-рада ҳаво ёки бошқа газсимон муҳит таъсирида кимёвий емирилишга чидамлилик хусусияти. Оксидлайдиган атмосферада металл (кртишма) нинг О. хоссаси металл сиртида оксид — куйинди қатлами (металл ичида газ диффузиясини қийинлаштирадиган қатлам) ҳосил бўлишига боғлиқ. О. металлнинг кислород ютиши ҳисобига металлнинг массаси ортиши ёки унинг сиртидан куйинди йўқолиши натижасида массаси камай-

иши б-н ифодаланади. О. материални юқори т-рали шароитда ишлатиш мумкинлигини белгилайдиган муҳим омил кисобланади.

ОЛОВЛИ ЕР — Жан. Американинг жан. чеккасидаги архипелаг. Материкдан Магеллан бўғози орқали ажралган. Ғарбий қисми Чили, шарқий қисми Аргентина таркибида. Майд. 72 минг км². Оловли Ер ёки Ила-Гранде о. (майд. 48 минг км²) ва жуда кўп майда орол ва қрлардан иборат. Горн бурни Жан. Американинг энг жан. нуқтаси. Архипелагининг жан. ва ғарбий қисми тоғлик (энг баланд жойи 2469 м), қолган қисми сертепа текислик ва пасттекислик. Фьорд, торфли ботқомиқ кўп. Музликлар бор. Иклими мўътадил, салқин океан иклими. Январинг ўртача т-раси 10—11°, июлники 0—2°. Йилига 500 мм дан 2000 мм гача ёғин ёғади. Миллий боғлар ташкил этилган. Ахрли қўйчилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланади. Нефть ва газ конлари бор. Асосий аҳоли пунктлари: Ушуая ва Порвенир. О.е.ни европаликлардан дастлаб 1520 й.да Ф. Магеллан айланиб ўтган. У маҳаллий аҳоли ёққан гулханларни кўриб архипелагга шундай ном берган.

ОЛОМОУЦ - Чехиянинг Шим. Моравия вилоятидаги шаҳар. Морава дарёси бўйида. Аҳолиси 225,3 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик, кимё, озик-овқат, қурилиш материаллари саноати корхоналари бор. 11-а.да Морава орқали ўтган қад. савдо йўллари кешишган ерда бунёдга келган. 12—13-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. 19-а.гача қалъа сифатида маълум эди. Ун-т бор.

ОЛОТ — Бухоро вилояти Олот туманадаги шаҳар (1982 й.дан). Туман марка-зи. Вилоят маркази (Бухоро ш.) дан 70 км. Т. й. станцияси. Бухоро ш. б-н т.й. ва шоссе йўли орқали боғланган. О. марка-зидан Бухоро—Туркманобод халқаро т.й. ва автомобиль йўллари ўтган. Аму-Қорақўл канали шаҳарнинг жан.дан ўтади. Аҳолиси 11,5 минг киши (2003). «Олот» атамасининг ор-

лот туркий уруг (қабила) номидан келиб чиққанлиги тахмин қилинади. Шаҳарда туман ҳокимияти биноси, «Олоттекс» кўшма корхонаси, асфальт, ғишт, консерва з-длари, Аму-Бухоро канали бошкармаси, кўчма қурилиш механизациялашган колоннаси, МТП, алоқа бўлими, 7 уму-мий таълим, мусиқа мактаблари, киш-лоқ хўжалик касб-хунар коллежи, касб-хунар мактаби, кутубхона, болалар ку-тубхонаси, музей, клуб, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, марказий касалхона ва б. тиббий муассасалар ҳамда савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

ОЛОТ ТУМАНИ — Бухоро вилоятидаги туман. 1943 й. 14 фев.да ташкил этилган. 1960 й. Қорақўл туманига қўшилган. 1973 й. 26 дек.да қайта ташкил этилган. 1983 й.дан яна Қорақўл туман и таркибида. 1989й.дан О.т. яна алохида туман мако-мига эга бўлди. Бухоро вилоятининг жан.-ғарбида жойлашган. Жан., жан.-шарқдан Қашқадарё вилояти, жан.-ғарбдан энг катта масофада (75 км) Туркманистоннинг Лебап вилояти (Амударё орқали), шим.-ғарб ва шим.-шарқтомондан Бухоро вилоятининг Жондор, Қо-рақўл, Бухоро, Қоровулбозор туманлари б-н чегарадош. Майд. 3,22 минг км². Ахрлиси 77,9 минг киши (2003). Туманда 1 шаҳар (Олот), 10 кишлоқ фукарolari йиғини (Баҳористон, Гулистон, Денов, Жумабозор, Кирлишон, Пахтакор, Сойинқоровул, Толконсаёт, Чандир, Чорбоғ) бор. Маркази — Олот ш.

Табиати. Туман худуди Зарафшон дарёсининг энг куйи қисмида, Қорақўл дельтасидаги текисликда жойлашган. Рельефида кескинлик кам. Фа-қат Денгизқўл районида Денгизқўл ботиғи (160 м) ва Денгизқўл платоси ўртасидаги баландликлар фаркланади (Жиллиқоя — 302 м, Сомонтепа — 280 м). Туманнинг 10% га яқин майдони ўзлаштирилган воҳадан иборат, қолган қисми қумли, гипсли, гилли, шўрхоқ чўллардир, 100 га яқин қолдиқ қўл бор. Улардан энг

катталари — Денгизқўл, Сомонқўл, Қоронғиқўл, Шўрқўл, Хўжамсаёд, Қарағанжида ва б. Қорақўл дарёсининг куйи оқими ва собиқ Мо-хондарё ўзани, асосан, текисликдан иборат. Тупроқлари ўтлоқи бўз, қум-лоқ бўз, тақир бўз тупроқлардир, жан.да шўрхоқлар катта майдонни эгаллайди. Ер ости сизот сувлари анча яқин. Туман худудида 132 кудукдан фойдаланилмоқда. Йирик гидротехника ин-шоотлари ва насос станциялари мавжуд. Туман худуди орқали Аму-Бухоро, Аму-Қорақўл каналлари ўтади. Фойдали қазилмалардан Ўртабулоқ ва Олотда табиий газ, қолдиқ қўлларда туз, қурилиш материаллари захираси катта. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — 0,4°, энг паст т-ра — 24°, июлнинг ўртача т-раси 29,3°, энг юқори т-ра 46°. Вегетация даври 205 кун. Йиллик ёғин 120—125 мм. Ёввойи ўсимликлардан боялич, коврак, янтоқ, шувоқ, сингрэн, саксувул, қандим, баҳорда ранг, кўнғирбош, ялтирбош ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тароқ бармокли кўшоёқ, ингичка бармокли юмронқозиқ, малла юмронқозиқ, суғур, сассикқўзан, қумсичкон, қум бўғма илони, чарх илон, чўл мушуги, қушлардан тувалоқ, қорабовур, олабовур, қирғовулар ва б. бор. Қумли чўлларнинг типик табиий комплексларини қўриқлаш ва бойитиш мақсадида туман худудида 1971 й.да Қорақўл қўриқхонаси ташкил этилди. Қўриқхонада 200 га яқин ўсимлик тури (шундан 30 га яқин дарахт ва буталар) бор. Қўриқхонадаги сув ҳавзалари (каналлар, қўллар)да 30 га яқин балиқ тури яшайди. Судралувчиларнинг 30 хили, қушларнинг 170 тури, суг эмизувчиларнинг 30 га яқин тури бор. Жумладан, қўриқхонада зарафшон қирғовули, қум қуёни, қобон ва б. кўпайтирилмоқда.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, туркман, қозоқ, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳоли зичлиги 1 км² га 24,2 киши (2003). Шаҳар аҳолиси 11,5 минг киши, кишлоқ аҳолиси 66,4 минг киши.

Хўжалиги. Туман қ.х. асосан, пахтачилик, ғаллачилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Пиллачилик, сабзавотчилик, полизчилик ҳам ривожланмоқда. Сугориладиган ерлар 19,5 минг га. Туманда 8 йирик саноат корхонаси мавжуд. Шулардан Ўзбекистон — Швейцария—Германия қўшма корхонасида пахта хом ашёсидан тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарилмоқда. Ҳунармандчилик тармоклари бор. 2 та автохўжалик ишлаб турибди. Ўрмон хўжалиги фаолият кўрсатади. Туманда 14 ширкат хўжалиги, 800 дан ортик фер-мерлар хўжалиги мавжуд. «Олот» ширкат хўжалиги қўйчиликка ихтисослаштирилган. Туман шахсий ва жамоа хўжаликларида 36,9 минг қорамол, 87,9 минг қўй ва эчки, 36,2 минг парранда боқилади (2003).

Туман маркази Ўрта Осиё т.й. тармоклари б-н боғланган. Бухоро—Олот йўналишида поезд қатнови йўлга қўйилган. Автоёўлларнинг уз. 251 км.

2002/2003 ўқув йилида 35 та умумий таълим мактабида 19,7 минг ўқувчи таълим олди. Олот қ.х. коллежи (653 талаба), музей, 38 кутубхона, 19 клуб, маданият ва истироҳат боғи бор.

Туманда марказий касалхона, бир неча фельдшер-акушерлик пунктлари ишлаб турибди. Уларда 205 малакали тиббий ходим хизмат қилади. 1998 й.дан «Олот ҳаёти» газ. чоп этилмоқда (адади 1000).

ОЛТИАРИҚ — Фарғона вилояти Олтиариқ туманидаги шаҳарча (1980 й.дан). Туман маркази. 470 м баландликда. Вилоят маркази (Фарғона ш.) дан 36 км, яқин т.й. станцияси — Олтиариқ (6 км). Аҳолиси 11 минг киши (2003), асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, уйғур, татар, озарбайжон ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Одан Марғилон—Қўқон, Водил—Учуй автомагистраллари ўтган. Аҳоли орасидаги ривоятда шаҳарчанинг қад. номи Лайлакхона ёки Лаклакхона (ахрли зич жойлашган ер маъносида) бўлган дейилади. Олтиариқсой Қапчиғай дараси-

да 6 қишлоқ (Повулғон, Полосой, Лайлакхона, Янгиқўрғон, Жўра ва Киткон) ариқларига бўлинган. О. номи шундан келиб чиққан ва кейинроқ шаҳарча ва туман номигаўтган. Хонликдаврида (18—19-а.лар) О. Марғилон вилояти Олтиариқ беқлигининг маркази бўлган.

О.нинг Буғдойчи маҳалласида ўтмишда хонларнинг Кичик Ўрда деб номланган ёзги қароргоҳи жойлашган (ҳоз. Ўрданинг паҳса девори қрлдиклари сақланган).

Шаҳарчада туман ҳокимияти бино-си, маъмурий идоралар, 50 дан зиёд саноат, транспорт, алоқа, қурилиш корхоналари ва б. муассасалар бор. «Пахта-банк», «Асакабанк», Халқ банки, деҳқон бозори, 3 умумий таълим мактаби, маданият саройи, 3 жамоат кутубхонаси, туман тарихи музейи, теннис корти, марказий касалхона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари фаолият кўрсатади. «Мотамсаро она» хайкали ўрнатилган марказий хиё-бон, Мустақиллик майдони мавжуд.

«ОЛТИАРИҚ» САНАТОРИЙСИ - бальнеологик курорт. Фарғона вилоятининг Олтиариқ туманида, Фарғона ш.дан 50 км, туман марказидан 9 км узокликда. Майд. 33 га, иклими қуруқ, сершамол. Йиллик ўртача т-ра 13°, июлда 26—28°, янв.нинг ўртача т-раси —2°. 1954 й.да Марказий Фарғона чўлини ўзлаштирувчилар учун ичимлик сув кидириб чуқур қудуқ пармаланганида иссиқ минерал сув отилиб чиққан. Шу жойга ваннахоналар қурилиб, чўлқуварлар даволанадиган бальнеология касалхонаси ташкил этилган. 1976 й. санаторий қуришга киришилган ва 1979 й. 9 майда санаторий расмий равишда очилиб, уруш ва меҳнат фахрийларини даволай бошлаган, кейинчалик таянчҳаракат аъзолари, нерв системаси, овқат ҳазм қилиш аъзолари касалликлари, қандли диабетнинг инсулинга муҳтож бўлмаган хили б-н оғриганлар даволанадиган масканга айлантирилган. Санаторий яхши кўкаламзорлаштирилган. «О.с.да 1756

м чуқурликдан 41° иссиқликдаги тиник, чучук, майин минерал сув чиқиб туради. Унинг таркибида литий, калий, натрий, магний, кальций, стронций, кобальт, никель, қўрғо-шин, рух, фтор, хлор каби кимёвий элементлар, шунингдек, карбонат-гидрокарбонат, кремний кислотаси ва б. бор.

Минерал сувдан, асосан, ванналар учун, меъдани ювиш, ичакларни чайиш, тубаж, душ (айланма ва кўтарилма), сув ости массажи қилиш усулларидан фойдаланилади. Бундан ташқари, физиотерапия, даво физкультураси, массаж, иссиқ (парафин ва озокерит) б-н даволаш усуллари ҳам қўлланади.

300 ўринга мўлжалланган ётоқ корпуси, ёзги ва қишки клуб, кутубхона, спорт майдончалари, чойхоналар мавжуд.

ОЛТИАРИҚ ТУМАНИ - Фарғона вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сентда ташкил этилган. Жан.дан Фарғона, шим.дан Наманган вилояти, ғарб ва шим.ғарбдан Риштон, Бувайда ҳамда Бағдод, шим.-шарқдан Охунбобоев, Ёзёвон туманлари ва жан.дан Қирғизистоннинг Қадамжой тумани б-н чегарадош. Майд. 0,63 минг км². Аҳолиси 166 минг киши (2003). О.т.да 1 шаҳар (Ҳамза), 1 шаҳарча (Олтиариқ), 15 қишлоқ фуқаролари йиғини (Азимобод, Бўрбалиқ, Жўрак, Зилха, Катпут, Олтиариқ, Оқбўйра, Повулгон, Полосой, Файзиобод, Янгиараб, Янгиқўрғон, Қапчиғай, Қизилтепа, Ғайрат) бор. Маркази — Олтиариқ шаҳарчаси.

Табиати. Туман худудининг жан. адирлар, сойларнинг ёйилмалари, кумли шўрхоқлардан иборат. Адирлар ва адир этакларининг бал. 500—700 м. Бу ерлар тоғлардан оқиб тушадиган кўп сойларнинг қад. конгломератларидан — Сўх свитаси комплексларидан таркиб топган (қалинлиги 80—200 м). Адирларнинг Марказий Фарғона текисликларига кўшилиб кетган қанотлари ёйилма кўринишида бўлиб, тошли-шағалли, гилли ва қумоқ жинслардан иборат. Уларнинг ҳаммаси антропоген даврининг

турли ёшдаги ётқизикларидир. Шим. қисмининг рельефи кенг текислик бўлиб, юзасини қум, гил, ўнлаб м чуқурликда тошли-шағалли жинслар қоплаб ётади. Уларнинг тагида 400 м қалинликда палеоген даврининг карбонатли денгиз чўкиндилари бор. Иклими қуруқ, сершамол, баҳор ва кузда шамол бўлади (тезлиги секундига 12—15 м). Йиллик ўртача т-ра 13°, июлда 26—28°, энг юқори т-ра 42°, янв.да ўртача т-ра —2°, энг паст т-ра —23°. Вегетация даври 210 кун. Йиллик ёгин 100—180 мм. Адир ва адир этакларида оч бўз, тўқ бўз, қўнғир бўз, марказий ва шим. қисмида ўтлоқи, ўтлоқиботқоқ шўрхоқ тупроқлар тарқалган. Ёввойи ўсимликлардан адирларда шувоқ, баҳорда эфемер ва эфемер-оидлар, марказий ва шим. қисмидаги қумликларда шўра, юлғун, селин, ян-тоқ ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, куён, тулки, каламуш, ўкилон, чипорилон, бургут, бойўғли, қалхат, қийғир ва б. бор. Туманнинг экин майдонлари Олтиариқсой, Жан. Фарғона, Катта Фарғона, Катта Андижон, Сўх-Шоҳимардон каналларидан сув олади. «Қўрғонтепа», «Кенг қўл» сув омборлари қурилган. Чўл қисмида йирик минерал сув ҳавзаси бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (93,5%), шунингдек, тожик (4, кирғиз (1,9%), рус, лўли, корейс, ар-ман, немис, чуваш, қозоқ, озар-байжон, украин ва б. миллат вакиллари (1,1%) ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 263 киши тўғри келади. Шаҳар аҳолиси 22 минг 500 киши (14%), қишлоқаҳолиси 143 минг 500 киши (86%; 2003).

Хўжалиги. О.т. вилоятнинг марказий қисмида жойлашганлиги, муҳим транспорт йўлларининг ўтганлиги, иқлим шароитининг қулайлиги ту-манда и.ч., деҳқончилик ва тадбир-корлик, маданий-маиший соҳалари ва савдо-иқтисо-дий муносабатларининг ривожланишига муҳим омил бўлмоқда. И.ч. корхоналари ва турли муассасалар Олтиариқ шаҳарчаси, Ҳамза ш., Қапчиғай, Файзиобод қишлоқларида жойлашган. Туманда республикадаги дастлабки корхона-

лардан ҳисобланган Олтиариқ нефтни қайта ишлаш ва Олтиариқ пахта тозалаш 3-длари, шунингдек, «Шо-ҳимардонсой» минерал сув қадоклаш 3-ди, вагонларни буғлаб ювиш корхо-наси, Қапчиғай темир-бетон буюмлари 3-ди, Файзиобод қурилиш к-тлари (2 та), 2 механизациялашган қурилиш ташкilotи, МТП лари, 2 автокорхо-на, автомобиль йўлларини қуриш, нон маҳсулотлари и.ч. корхоналари ва б. мавжуд.

Тумандаги 1051 хўжалик юритувчи субъектлардан 18 таси акциядорлик жамияти, 15 ширкат хўжалиги, 6 йирик саноат корхоналари, 145 кичик ва ўрта корхоналар, 326 фермер хўжаликлардир.

Туман ҳудудида республика аҳамиятига эга бўлган Тошкент—Фарғона ҳамда маҳаллий Марғилон—Қўқон, Водил—Учуй автомагистраллари ўтган. Қопламали асфальт йўлларининг умумий уз. 392 км.

Қишлоқ хўжал игининг етакчи тармоғи — деҳқончилик. Тумандаги 24 минг га суғориладиган ер майдонидан 20,6 минг га ерга экин экилади. О.т.да 15 ширкат хўжалиги, Қизилтепа фермерлар бирлашмаси, туман фермерлар уюшмаси томонидан 7895 га ерга пахта, 8520 га ерга дон экинлари экилади (2002). 534 га ўрмонзор, 1530 га кўп йиллик дарахтзор, шундан 1250 га боғ, 21 га тоқзор, 250 га тутзор б-н банд.

Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида 29,8 минг қорамол (шу жумладан, 12,8 минг сигир), 13,9 минг қўй, 32,6 мингдан зиёд парранда боқилади (2003). Пиллачилик б-н ҳам шуғулланилади.

О.т.да 41 умумий таълим мактаби, 9 йиллик таянч мактаби, 3 лицей ва гимназия, 3 касб-хунар коллежи фаолият кўрсатади. Таълим муассасаларида 41 мингдан зиёд ўқувчига 3 мингдан зиёд ўқитувчи таълимтарбия беради. Туманда 2 болалар ва ўсмирлар спорт мактаби, футбол мактаблари ишлаб турибди. Марказий маданият саройи, «Олтиариқ тарихи» музейи, кишлоқ музейи, 5 маданият

уйи, 26 жамоат кутубхона-си (239838 асар), «Зилола» ашула ва ракс ансамбли фаолият кўрсатади. Туман марказида Хотира майдони, «Мотамсаро аёл» монументи мавжуд. О.т.нинг Қизилтепа мавзесида Республика аҳамиятига молик «Олтиариқ» фахрийлар санаторийси ва 2 та вилоят аҳамиятидаги ҳамда Файзиобод болалар санаторийларида табиий ер ости минерал суви б-н даволаш йўлга қўйилган. Ушбу минерал сув асосида «Шоҳимардонсой» қадоклаш корхонаси ташкил этилиб, 2002 й.да ушбу корхона маҳсулоти Швейцарияда ўтказилган Халқаро кўргазмада Халқаро «Сифат Олтин юлдузи» медали б-н тақдирланган.

Туманда 6 касалхона (830 ўрин), 7 поликлиника, 15 қишлоқ врачлик пункти, 27 фельдшер-акушерлик пункти, диагностика марказлари, саломатлик-шошилиш тез ёрдам маркази, силга қарши қурашиш диспансери ва б. тиббий муассасалар «Саломатлик» дастури асосида «Абакус», «Уросан», «Филлипс», «Шиллер» лаборатория жиҳозлари ва плазмафорез аппаратлари б-н таъминланган. Туманда спортнинг 22 тури бўйича 10 мингдан зиёд спортчи шуғулланади. Стол тенниси, қўл жанги, футбол, қураш, велоспорт ривожланган. Спортнинг бу турлари бўйича Ўзбекистон, Халқаро мусобақалар совриндор ва ғолиблари шу тумандан етишиб чиққан. Туманда Қапчиғай ғори (мил. ав. 33—12 минг йилликлар), Зу-раймомо тепалиги (мил. ав. 6-а). Китқонқалъа (1—4-а.лар); археологик ман-зилгоҳлар; Кўктилло бува, Муйка Азиз бува, Умоч бува, Сертут бува, Шоҳ Толиб бува, Хаста хоним, Девона бува, Оқмозор каби зиёратгоҳлар, Дўсти Худо масжиди (Бурбалик, 18—19-а.лар) ва б. тарихий-меъморий ёдгорликлар мавжуд.

1931 й.дан «Давр овози» газ. нашр этилади (адади 3000).

ОЛТИАРИҚСОЙ — Фарғона вилоятидаги сой. Шоҳимардонсойнинг чап тар-моғи. Уз. 30 км. Водил қишлоғи ёнида Шоҳимардонсойдан ажралиб чиқиб,

ғарбий йўналишда адирлар ортидаги текислик бўйлаб оқади. Йўл-йўлакай Чимён ва Хонқиз кишлокларидан бир қанча булоқлар суви келиб қўшилади. Ўртача йиллик сув сарфи 1,2 м³/сек. Фарғона ва Олтиариқ туманларининг экин майдонларини суғоради.

ОЛТИН (Аurum), Аи — Менделеев даврий системасининг I гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Асл металлариан бири. Тартиб рақами 79, ат. м. 196,9665; ранги сарик, оғир металл. Табиатда О. 1 та барқарор изотоп 197Аи ҳолида учрайди. О.нинг сунъий радиоактив изотопларидан 195Аи ва 198Аи нинг аҳамияти бор. Ер пўстининг массаси жихатдан 4,310—7% ни ташкил қилади.

О. инсонга маълум бўлган дастлабки металлардан. Археологик топилмалардан О. буюмларнинг мил.дан 5—4 минг йил илгари ясалгани маълум бўлди. Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитойда мил.ав. 3—2 минг йилликларда О. қазиб олинган ва ундан турли буюм ва безаклар ишланган, кейинчалик танга пул зарб қилинган.

О. табиатда кўпинча эркин ҳолда (туғ-ма О.) учрайди. Табиатда учрайдиган бирикмалари жуда оз, улардан муҳими калаверит минерали (АиТе₂)дир. Соф О. майда зарра ҳолда кварцга, ҳар хил сульфидли рудаларга, кўпинча кумга аралашган бўлади. РФ да (Урал, Сибирь), Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, АҚШ (Калифорния), Бразилия, Австралия, Канадада, шунингдек, Африка мамлакатларида О. конлари бор. Денгиз ва океан сувларининг 1 м³ да 0,008 г гача, тирик организмларнинг хужайраси ва қонида 0,01—0,05 мг/кг гача О. бўлади. Ўзбекистонда О. макка-жўхори дони ва попугида (2—4 г/т) ва Қизилқумда шувоқ ўсимлигида борлиги аниқланган. Ўзбекистоннинг Олмалик, Зарафшон (Маржонбулоқ), Қизил-қум ҳудудларида олтин ва поликристалл конлари мавжуд.

О. юмшоқ, пластик, чўзилувчан металл (қалинлиги 0,0002 мм гача бўлган зарқоғоз тайёрлаш, 1 г ни 3,5 км ли сим

қилиб чўзиш мумкин), электр ва иссиқни яхши ўтказади. Зичлиги 19,32 г/см³ (20° да). Суюқланиш т-раси 1064,4°, қайнаш т-раси 2880°. Моос шкаласи бўйича қаттиклиги 2,5. О. юм-шоқ булганлиги учун унинг қумуш ёки мис қўшиб тайёрланган қотишмалари ишлатилади. О. — кимёвий жихатдан жуда пассив элемент. Ҳавода ўзгармайди. Сульфат кислота, нитрат кислота ва б.да эримайди: фақат зар сувида, хлорли сувда ва ишқорий металлларнинг цианидлари эритмаларида эрийди. Хлор б-н бирикади. О. ўз бирикмаларидан осон қайтарилади ва комплекс бирикмалар ҳосил қила олади. Символа эриб, О. амальгамасига айланади. Бирикмаларда 1 ва 3 валентли бўлади. 3 валентли О. бирикмалари барқарор ҳисобланади.

О. рудалардан бир неча усулда, мас, олтинли кумни сув б-н ювиб, зарралар ҳолида ажратиб олинади. О. амальгамация усулида ҳам бойитилади. Унинг калий цианид KCN эритмасида (кислород иштирокида) ва хлорли сувда эришидан О. ажратиб олишда фойдаланилади (багратион усули). Бунинг учун О.ли кумга калий цианид (ёки натрий цианид NaCN) эритмаси қўшилади. О. б-н калий цианиддан ҳосил бўлган комплекс туз сувда эриб кетади, кум ажралиб қолади. Комплекс тузнинг эритмасига, одатда, рух таъ-сир эттирилади. Рух О.ни чўкмага туширади. Олмалик, кон-металлургия корхонасида мис купоросини электролиз қилиш жараёнида ҳосил бўлган тошқолдан О. ажратиб олинади. «Зарафшон-Ньюмонт» Ўзбекистон—АҚШ қўшма корхонаси Зарафшон олтин и.ч. ком-плекси чиқиндисидан циан усулида О. ажратиб олишни йўлга қўйган. Бу усулда ишлатиладиган эритувчилар ниҳо-ятда заҳарли бўлганлиги сабабли Ўзбекистон олимлари самарали ва инсон саломатлиги учун безарар эритувчилар олиш бўйича илмий изланишлар олиб боришмоқда. О.нинг энг кўп ишлатиладиган бирикмаси хлораурат кислота H[АиС14]4Н2О дир. Бу модда О.ни зар сувида эритиш натижа-

сида ҳосил бўлади. О.нинг AuCl , AuCl_3 таркибли хлоридлари, AuO_2 , Au_2O_3 таркибли ок-сидлари ва б. бирикмалари маълум. О. валюта сифатида, заргарликда, кимё саноатида, электротехникада, асбоб-созликда, тиббиётда, фотографияда қўлланади.

4й.: Далимов Т.Н., Шаякубов Т. Ш., Троцкий В.И. и др., Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистон, Т., 1998; Парпиев Н.А., Муфтахов А.Ф., Рахимов Х.Р., Анорганик кимё [3 қисм], Т., 2000-2003.

Нусрат Парпиев.

ОЛТИН, туғма соф олтин — туғма элементлар гуруҳига мансуб минерал. О. табиатда кўпинча эркин ҳодда учрайди, табиий бирикмалари жуда оз, улардан энг муҳими калаверит (AuTe_2). Кристаллари куб сингонияли, координацион структурали, асосан, кичик ўлчовли (0—1,0 мм) кристаллари учрайди, баъзан 3 см гача бўлган кристаллари ҳам бор. Конларда, асосан, 0,01—4,0 мм заррачали О. бўлади, каттароқ тўпламлари (1—5 г ва ундан кўп) ҳам учратилади. Жаҳонда топилган энг катта О. тўпламлари маълум: «Холтерман плитаси» деб ном берилгани (93,3 кг) Австралияда, «Катта учбурчак» (36,04 кг) ва «Тиелгин» (14 кг) Россияда ва б. Асосан, О. майда зарралар ҳолида кварцга ва баъзан, хар хил сульфидли рудаларга, О. зарралари эса кўпинча кумга аралашган бўлади. Ўзбекистон, Қозоғистон, Россия (Урал, Сибирь), Африка, Австралия, АҚШ (Калифорния), Канадада О. конлари бор. Ғарбий Ўзбекистонда О. маккажўхори дони ва попугида (2—4 г/т) ва Қизилқумда шuvoқ ўсимлигида борлиги аниқланган.

О.нинг софлиги (пробаси) ўзгарувчан бўлиб, кўпинча учрайдиганлари қуйидаги қаторни: 930—900, 820—780, 650—600 ни ташкил этади, жуда кам учрайдиган пробаси 550. Одатда, О.нинг таркибида Ag , Cu , Fe , Mn , Pb , кам микдорда Bi , Sb , Hg , Te , Se , Pt , In ва б. қўшимчалар бўлади. О.нинг зичлиги ғоваклигига боғлиқ бўлиб, 15600

кг/м³ дан 19200 кг/м³ гача ўзгаради, қат-тиклиги 2—3. Таркибидаги Hg аралашмаси О.ни юмшатса, Pt , Sn , Si қўшимчалари қаттиклигини оширади.

О. табиатда кенг тарқалган бўлиб, откинди, эффузив, метаморфик, чўкинди тоғ жинсларида учратилади ва олтин рудалари конларини гидротермал жараёнлар натижасида пайдо бўлишида иштирок этади. О.нинг сувда эрув-чан бирикмалари (хлоридлари, гидро-сульфидлари ва б.) Ер пўстининг пастки горизонтлари ёки юқори ман-гиядан гидротермалар б-н олиб чиқилиб, кварц томирларнинг аввал шаклланган ёриқларида Fe , Cu , Pb , Zn , Bi , As , Sb , Ag сульфидлари ва шу элементларнинг теллуридлари б-н биргаликда кристалланади. Мис колчедани ва кўрғошин-рух сульфид конлари шаклланишида О. иштирок этиб, уларнинг орасида юпқа дисперсли доначалар ҳосил қилади. Худди шу тарзда магма-тик генезисли мис-никелли сульфид рудаларда ҳам О.нинг қўшимчалари пайдо бўлади. Гипергенез зоналарда О. қисман қайта чўкиб, сульфид руда таналарини юқори қисмини қўшимча бойитади. Руда таналарининг кейинчалик емирилиши б-н юзада жойлашган О. аввал бирга боғланиб турган агрегатлардан ажралиб ва сув оқимлари б-н чиқарилиб тўпланганда сочма О. конларини ҳосил қилади. Бу жараён мо-байнида О. заррачалари силликланади, электрокимёвий коррозия натижасида уларнинг юзасидаги Ag емирилиши б-н О.нинг пробаси ошадиган қатлам ҳосил бўлади. О. олтин рудали конларни ҳосил қилувчи асосий минералдир.

ОЛТИН БАЛИҚ (*Carassius auratus auratus*) — товонбалиқ (қарас)нинг хонакилаштирилган кенжа тури. Дастлаб хитой сув хавзаларида 7—9-а.ларда товонбалиқнинг сариқ ва қизил мутантларини узоқ вақт танлаш натижасида етиштирилган. Товонбалиқдан сар-ғиш тилланг туси, қисқа ва кенг (шарсимонгача) танаси, сузгичларининг тузилиши б-н фарқ қилади. Кўп асрлар давомида олиб

борилган селекция ва дурагайлаш нагижасида бир-бирдан ранги, катта-кичкилиги, гавдаси, боши ва сузгичлари шакли, кўзининг ўлчами ва жойлашган ўрни, бошқа белгилари б-н фарқ қиладиган юзлаб зотлари яратилган. О.б.нинг энг кўп тарқалган зотлари телескоп (кўзлари бўртиб чикқан), шер-бош (бошида ҳар хил ўсимталар бор), вуал дум (думи узун, иккига ажралган, танаси калта), диакин (думи капалакка ўхшаш), комета (думи танасидан 3—4 марта узун) ва б. зотлари кўп боқилади. Одатда, баҳорда 3 мингтагача тухум кўяди. О.б. овқат танламайди. Генетик ва б. экспериментларда фойдаланилади. 35—40 йил яшайди.

«ОЛТИН БАЛИҚ» — ўзбек халқ эртақларидан. Эртақдаги сеҳрли балиқ ибтидоий инсон тушунчаси б-н боғлиқ бўлиб, тотемистик дунёқарашлар асосида юзага келган. Қад. одамлар балиқни ҳам муқаддас билиб, унга сифинган. Шу боис балиқ эртақ қаҳрамонига айланган. «Каландар б-н Самандар», «Сохибжон б-н Аҳмаджон», «Сухроб б-н Музроб», «Сеҳрли балиқ» эртақлари «О.б.»нинг вариантларидир. Олтин балиқ мазкур эртақларда бош қаҳрамонга йўлдош ва кўмакдош булиб, сюжет чизигида мавжуд эпизодлар ҳаракатини таъминлай-ди, ечимда ҳал қилувчи вазифани ба-жаради. У «О.б.» эртағи ва унинг вари-антларида балиқчининг ўғли томонидан тугилади ва кўйиб юборилади.

Олтин балиқ б-н боғлиқ бўлган эртақлар Шарқда ва, умуман, жаҳон халқлари оғзаки ижодида кенг тарқалган ва шуҳрат топган. Барча эртақларда ҳам сирли балиқ ғалаба, дўстлик, муваффақият гимсоли сифатида акс этади. Олтин балиқ ҳақидаги эртақларнинг ёзма адабиётга ҳам таъсири кучли. Мас, А.С.Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақидаги эртақ» асари ана шу хил эртақлар асосида яратилган.

ОЛТИН БАЛИҚ (лот. Dorado) - осмон сферасининг Жан. ярим шаридаги юлдуз туркуми. Энг ёруғ юлдузи 3,3 юлдуз катталигида. Ўзбекистонда

кўринмайди.

ОЛТИН БЕШИК - Қўқон хонлигини идора этган минг сулоласининг келиб чиқиши ҳақидаги ривоят. Унга кўра, 1512 й. Бобур Самарқанддан Фарғона орқали Ҳиндистонга қочади, йўлда Бобурнинг хотинларидан бири уғил туғади. Қочоклар гўдакни қаров-сиз ташлаб кетишга мажбур бўлишган. Уни қимматбаҳо зийнат буюмлари қўйилган бешикка ётқизиб, содиқ хизматкорлардан бирига қолдирадилар. У Бобурга гўдакнинг тақдири ҳақида хабар бериши керак булган. Бу вақтда мазкур жойда ўзбекларнинг қирқ, қип-чок, қирғиз ва минг уруғларининг овуллари бор эди. Ушбу уруғ вакиллари болани топиб олиб, унга «О.Б.» деб ном қўйганлар. Бола минг уруғи овулига жойлаштирилган. О.Б. вояга етганда халқ унга ҳар бир уруғдан (қирқ, қипчок, қирғиз ва минг) биттадан кизга уйланишга имкон беради. Минг уруғидан бўлган катта хотин унга ёл-ғиз ўғил туғиб беради. Унга Тангриёр деб ном қўядилар, бошқача қилиб Худоёр ёки Элок Султон деб атай бошлайдилар. Бобур асарларида О.Б. ҳақида ҳеч нарса демаган, унинг замондошлари ҳам уни тилга олмайдилар. Шунинг учун бу ривоятни Қўқон хонлари ўз ша-жараларини Бобур б-н боғлаш ва ўз ҳокимиятларини барқарор этиш мақсадида тўқишган деб ҳисоблаш мумкин.

Ривоятларга кўра, О.Б. 1545 й. вафот этган. Унинг ўғли Тангриёр кейинчалик Фарғонанинг ҳукмдори бўлади, лекин хон эмас, балки бий деб аталади. Бу ном унинг авлодларидан то Олимхонгача берилган.

Ад.х Бобобеков Ҳ.Н., Қўқон тарихи, Т., 1976.

ОЛТИН БОЗОРИ — олтин б-н олдсотди операцияларини доимий равишда амалга оширувчи марказ. Жаҳон О.б. минтакавий бозорлардан таркиб топади. Уларнинг энг йириклари Лондон, Цюрих, Нью-Йорк, Женева, Мельбурн ш.ларида жойлашган. 1919 й.дан буен фаолият кўрсатиб келаётган Лондон О.б.да кун да-

вомида 2 маротаба олтиннинг махсус нархи (фиксинг)ни белгилаш тартиби жорий этилган. Лондон бозоридаги нархлар энг кулай ҳисобланиб, турли ҳисоб-китоблар учун база вазифасини бажаради ва узок, муддатли шартномаларда нархларни белгилаш учун қўлланади. Цюрих О.б. 1970 й.дан фаолиятни бошлаган бўлиб, 1980-й.ларга келиб энг йирик марказлардан бирига айланди, жаҳонда олтинга бўлган талабнинг асосий қисми ушбу бозор орқали қондириладиган бўлди. Ҳоз. пайтда дунё олтин савдосининг 40% Швейцарияда ўтказилади. Швейцария банкларининг афзаллик томонлари шундан иборатки, улар жаҳоннинг барча ҳудудларидаги О.б.ларида жойлашган.

1970 й.да АҚШда олтин демонетизацияси, яъни 40 й. давомида мавжуд бўлган резидентлар томонидан олтинни сотиш ва сотиб олишни тақиқловчи шартнома бекор қилиниши б-н О.б. ривожланди. Чунки бу шартнома АҚШ резидентларига хусусий равишда олтин куймаларини сақлаш имконини бермас эди. Олтин савдосининг эркинлаштирилиши Нью-Йорк ва Чикаго товар биржаларидаги халқаро пул бозорини олтин фьючерс шартномалари асосида амалиётлар олиб борувчи йирик марказга айлантирди. У марказларда олтин етказиб бериш бўйича дунёнинг 90% фьючерс шартномалари имзоланади.

Халқаро телекоммуникациянинг юксак даража ривожланиши ҳам махсус компьютер тармоқлари орқали олди-сотди шартномаларни тузишга замин яратди. Бундай савдода факатгина олтинни етказиб бериш шарти кўрсатилади, харидор ва сотувчининг каерда жойлашгани аҳамиятли эмас. Олтин ишлаб чиқарувчи мамлакатлар ва хусусий захира эгалари олтин сотувчилар ҳисобланса, хусусий фирмалар, заргарлик буюмларини ишлаб чиқарувчи корхоналар, инвесторлар, тезавра-торлар, Марказий банклар ва махсус фондлар унинг истъёмолчиларидир. Деярли барча мамлакатларнинг Марказий банклари олтинни халқаро захира

таркибида сақлайдилар. Жаҳонда турли давлатларнинг олтин захиралари ҳажми турлича. Мас, бу кўрсаткич АҚШда 8,1 минг т, Германияда 3,5 минг т, Францияда 3 минг т, Италияда 2,5 минг т ва Халқаро валюта фондида 3,2 минг т га тенг. Бир йил давомида энг кўп олтин ишлаб чиқарувчи давлатлар қаторига ЖАР (394 т), АҚШ (335 т), Австралия (285 т), Хитой (183 т), Россия (165 т), Канада (157 т), Перу (134 т) ва Ўзбекистон (84 т) каби давлатлар қиради (2002).

Файзулла Муллажонов.

«ОЛТИН ЁРУҚ» — буддавийликка эъти-код қилган туркий қавмлар орасида машхур бўлган қад. ёзма ёдгорлик. Асл номи «Суварнапрабхаса» бўлиб, санскрит тилидан қад. хитой тилига таржима қилинган. 10-а.да Бешбалиқ ш.да Сенги Сели Тудунг уни хитой тилидан қад. туркий тилга «О. ё.» номи б-н таржима қилган ва эски уйғур-турк ёзувида кўчирган.

Ўнта афсонани ўз ичига олган «О.ё.» 675 саҳифадан иборат. Барча афсоналарда ҳам буддавийликнинг асосий таълимоти («нажот топиш» таълимоти) биринчи ўринда туради. Мазмуни турлича бўлган афсоналарнинг ҳаммасини бирлаштириб, яхлит асар ҳолига келтирилишининг бош омили ҳам ана шу таълимотдир. Унда акс этган «тўрт олий ҳақиқат» босқичи ҳам Ўрта Осиё халқларининг фалсафий қарашларига мос келади.

«О.ё.»нинг хоз. туркийшунослар кўп фойдаланадиган нусхаси 18-а.да кўчирилган. Бу қўлёзма Санкт-Петербургдаги Осиё музейида сақданасди.

«О.ё.»ни 1910 й. Шарқий Туркистоннинг Хансу вилоятидаги Вуншигу қишлоғидан СЕ.Малое топган. Унинг факсимиле нусхаси В.В.Радлов ва СЕ. Малов томонидан нашр этилган (1913—17). Немис олими В.Мюллер эса асарнинг 1920 саҳифасини хитойча асл нусхаси б-н қиёслаган ҳолда чоп эттирган (1913). В.В.Радлов «О.ё.»нинг бир қисмини немис тилида нашр қилган (1930).

Турк олими Рашид Раҳматий Арат «О.ё.»ни транслитерация қилиб, усмонли турк тилига таржима қилишни бошлаган, лекин иш ниҳоясига ет-маган. Яна бир турк олими Чевал қоя юқорида эслатилган факсимиле нашр асосида «О.ё.»ни тўлиқ транслитерация қилиб чоп эттирди (Анқара, 1994).

Насимхон Раҳмонов.

ОЛТИН КЕСИМ, гармоник бўлиш, кесмани ўрта ва чет нисбатда бўлиш — геометриянинг кад. масаласи. О.к. атамасини Леонардо да Винчи фанга киритган. Бунда берилган АВ кесмани АВ: АС=АС: ВС шартни қаноатлантирадиган АС ва 5Скесмаларга бўлиш талаб қилинади.

ОЛТИН ПАРИТЕТИ - 1) мамлакат пул бирлигида давлат томонидан белгиланган ва қонунда қайд этилган соф олтин миқдори (оғирлиги); 2) турли мамлакатлар пул бирликларининг расмий олтин таъминоти миқдорига кўра нисбати. Мас, 1 АҚШ долларининг олтин таъминоти 0,818513 г соф олтинга тенгбўлган. 1961 й. СССР да 1 сўмнинг олтин таъминоти 0,987412 г соф олтин деб белгиланган. Натижада 90 тийин 1 долларга тенг деб қабул қилинган. 1989 й. 62,5 тийин 1 долларга тенг бўлган.

20-а.нинг 70-й.ларидан бошлаб Ямайка келишувига асосан қоғоз пулларнинг О.п. бекор қилинди (қ. Ямайка валюта тизими).

ОЛТИН РУДАЛАРИ — таркибида олтин минерали бўлган табиий ҳосилалар, рудалар. Табиатда 30 дан ортиқ олтинли минераллар маълум. Ундан ташқари, таркибида олтин бўлган бош-қа металллар (мис, никель, кўрғошин, рух, кумуш, темир, марганец) нинг рудаларидан ҳам олтин олинади. Асо-сий саноат аҳамиятига эга фойдали қазилма туғма олтин бўлса, бошқа бир қанча турли минераллар: кюстелит (таркибида 10—20% Аи), калаверит АиТе₂ (40—43% Аи), креннерит (Аи, Аг)Те₂ (40% Аи), сильванит (Ау,Аг)Те₄ (25—27% Аи), петцит Аг₃АуТе₂ (25% Аи), купроаурид АуСu₂, родит Ау, Rh, порпечит

Ау, Pd, ауростибит Ау, Sb₂, мальдонит Ау₂Bi, ютенбогардеит Аг₃Ау₂ ва б. дан ҳам фойдаланилади.

Эндоген, экзоген ва метаморфик О.р. фарқ қилинади. Барча эндоген О.р. гидротермал йўл б-н пайдо бўлган, бир тоннасининг таркибида 2—3 г дан бир неча юз г гача олтин бор. Эндоген О.р.нинг барчаси плитасимон томир массивлар (Россия, Қозоғистон, Канада), эгарсимон томирлар (Шарқий Сибирь, Австралия), қувурсимон томирлар ва штокверкли (Ўзбекистон, АҚШ) рудаларидир.

О.р.нинг таркибига 200 дан ортиқ турли минераллар қиради. Олтин-сульфид-кварц рудалари кенг тарқалган (1,5—20% руда минераллари). Мине-ралларнинг асосийси — кварц, турли миқдорда кальцийли ва темирли кар-бонатлар, барит, хлорит, серицит, турмалин. Рудали минералларнинг ус-туворлари пирит, камроқ арсенопирит. Иккинчи даражали минераллар: пирротин, мис, кўрғошин, рух, висмут, кумуш сульфидлари, темир оксиди, туғма кумуш, баъзан — теллуридлар. Олтиннинг пробаси 700—900. Олтин-кварцли рудалар таркибида камроқ миқдорда рудали минераллар ва уму-мий ҳажми ҳам кам бўлади, темир сульфидлари кескин ортади. Ер юза-сига яқин жойлашган олтин-кварцли ва олтин-сульфид-кварцли рудали конлар олтин-кумуш конлари деб аталади (Сибирь, Тяньшан, Филиппин ҳамда АҚШ ва Мексикада учрайди). Улар таркибида халцедон, магний кар-бонатлари ва силикатлари, адуляр, диккит, камроқ миқдорда флюорит ва рудали минераллардан пирит, марказит, халькопирит, галенит, аргентит, кумуш сульфотузлари, камроқ олтин, кумуш, висмут, кўрғошин теллуридлари бор.

Сульфид рудалари (20—30% рудали минераллар) кам тарқалган бўлиб, таркиби оддийроқ: асосан, пирит ва арсенопирит, 2даражада мис, кўрғо-шин, висмут сульфидлари (баъзан тел-луридлари) О.р. қатлами ва баъзан қувурсимон таналар ҳосил қилади (Қозоғистон, Шарқий

Сибирь, Австралия, Бразилия).

Экзоген О.р., асосан, сочма конларда, кам холларда олтин сульфидли конларнинг оксидланиш зоналарида учрайди. Бу конларда рудали қатламлар ва оқимлар юмшоқ ва мустақамлан-маган ётқизиклардан иборат бўлади. Олтин эса, кўпинча юмалокданган ало-ҳида заррачалар ёки тангачалар (ўлча-ми 0,5—4 мм), баъзан кум ва гилларни орасида кварц б-н бирга қотган шаклларда учрайди. О.р. таркибида олтиннинг микдори 100—150 мг/м³ дан ўнлаб г/м³ гача, пробаси 800—950 бўлади. Оксидланиш зонасида олтин, асосан, темир ва марганец гидроксидлари, мис, маргимуш, кумуш, карбонатлар, каолинит минераллари б-н ассоциациялашган ҳолатда йиғилади, таркибида 2—3 дан 10 г/т гача олтин бўлади. О.р. мураккаб шаклли уюмлар, линзалар ҳосил қилади (Қозғистон, Россия, Доминикана Республикаси).

Метаморфизлашган О.р. олтинли конгломератлар, баъзан гравелитлар қатламлари б-н боғлиқ бўлади. Олтин заррачалари (5—100 мкм) кварцсерицитхлоритли цементда ёки кварцли шағалдаги ингичка томирчаларда темир ва б. металллар оксиди ва сульфидлари б-н биргаликда жойлашади. Олтиннинг микдори 3—20 г/т, пробаси 900 дан юқори бўлади (ЖАР, Австралия, Бразилия).

Ўзбекистонда О.р. аниқланган 600 га яқин кон маълум бўлиб, 144 таси кадастрга киритилган, 12 тасида олтин қазиб олиш ишлари олиб борилмоқда, 15 таси разведка қилинган, 16 тасида разведка ишлари олиб борилмоқда (2001). О.р. конлари асосий геоло-гик-саноат турларидан учтаси: олтин-кварцли (Мурунтов, Зармитан Пирмироб, Ғузоксой), олтин-сульфид-кварцли (Қизилолмасой, Қўшбулоқ, Балпантов, Маржонбулоқ, Сармич, Булаткон ва б.), олтин-сульфидли (Қўкпатос, Довғизтов, Омонтойтов ва б.) ва 2 та комплексли турлари: олтин-кумушли («Юқоривольт», Косманачи, Ўкетмас, Оқтепа) ва олтин-мис-порфирли (Қалмоққир, Олис ва б.) ажра-

тилган. Ўзбекистон олтиннинг разведка қилиб аниқланган захиралари бўйича жаҳондаги энг йирик мамлакатлар орасида 4-ўринда, йиллик қазиб олиш микдори бўйича 9-ўринда туради (2000).

Ад.: Рудные месторождения Ўзбекистана, Т., 2001.

ОЛТИН САНОАТИ, олтин қазиб чиқариш саноати— кон саноатининг тугма ва сочма конлардан олтин қазиб олувчи тармоғи. Олтин қазиш жуда қадим даврдан маълум. Турли мамлакатларда: Гана (1471), Мексика (1500), Перу, Чили (1532), Бразилия (1577), Россия (Урал, 1745), Канада (Квебек, 1823), АҚШ (Калифорния, 1848; Колорадо, 1858; Аляска, 1890), Австралия (1851), ЖАР (1884) ва б. мамлакатлар ҳудудларида ўрта асрлардан бошлаб бой олтин конлари топилган ва қазиб олинган. 19-а.нинг охири ва 20-а.нинг бошларида йирик олтин конларининг очилиши ва техниканинг умумий тараққиёти О.с.нинг ривожла-нишига замин яратди. Дунё бўйича 15-а.да 763 т, 17-а.да 914 т, 18-а.да 1890 т, 19-а.да 11616 т олтин олинди.

Ўрта Осиёда, хусусан, ҳоз. Ўзбекистон ерларида олтин қазиб олиш ва ундан турли тақинчоклар, заргарлик бу-юмлари, безаклар яшаш мил. ав. 6—5-а.лардаёқ мавжуд бўлганлиги археоло-гик топилмалардан маълум. Тарихда Ўзбекистон ҳудудида 5-а.гача, 5—12- а. ларда ва 17—20-а.ларда олтин қазиб олинган 30 дан ортиқ кўхна олтин конлари бўлгани аниқланган. Тугма (эркин учрайдиган) олтин конларини ўзлаш-тиришга қадар олтин, асосан, сочма конларда ибтидоий усулларда — олтин зарралари аралаш кумни кўй териси қопланган ёғоч тоғораларда ювиб, аж-ратиб олинган. Сочма олтин олиш 10— 11-а.ларда Чатқол, Чирчиқ, Норин, Косон, Сўх, Зарафшон, Дарвоз дарёлари водийларида олиб борилганлиги ҳақида манбаларда маълумотлар бор. Ўрта асрларда олтинли кумларни ювиш б-н бирга мўғуллар босқинига қадар Чатқол — Қурама, Нурота тоғларида, Марказий Қизилқумдаги конлардан

туғма олтин казиб олинган. Мўғуллар боскинидан кейин Ўрта Осиёда кон казиш ишлари аста-секин инкйрозга юз тутди, кўпгина олтин конлари унутилди.

Ўрта Осиёнинг минерал хом ашё ресурсларини ўрганишда 19-а.нинг охириги чорагида жиддий ишлар олиб борилди: ўлканинг барча жойларида тадқиқотлар ўтказилди, геологик хариталар тузилди, айрим конлар тавсифланди. 1917 й.гача Чирчиқ, Писком ва Чатқол дарёлари водийларида кичик-кичик олтин изловчилар корхоналари олтин олиш б-н шуғулланганлар, 1913—17 й.ларда Обираҳмат дараси (Тошкент вилояти)даги «Николай» олтин конидан фойдаланилган. 1930-й.лар бошида «Ўзбеколтинноёбмет» трести ташкил этилди. Ўша йиллари Оҳангарон, Чирчиқ дарёлари водийларида, Курама тоғларида олтин изловчилар олтинни кумни ювиш усулида ажратиб олар, йиллик олтин бир неча ўн кг дан ошмас эди. Кейинчалик ўша жойларда рудали олтин конлари топилди. 1941—45 й.ларда олтин изловчилик (артель) йўли б-н олтин ажратиб олиш жадал олиб борилди, олинган йиллик олтин микдори қарийиб 50 кг га етди. 1950 й. сочма олтин излаш ишлари тўхтатилди. 1950-й.лардан рудали олтин конларини излаш ва разведка қилиш бўйича олиб борилган фундаментал тадқиқотлар натижасида Қорақўтон, Бичанзор, Пирмироб, Ғўзаксой, сўнгра Қўшбулоқ, Мурунгов, Чормитон, Маржонбулоқ, Каулди, Кизилолмалисой, Сармич ва б. руда конлари то-пилди.

1965 й. СССР рангли металлургия вазирлигига бўйсунувчи «Ўзбеколтин» бирлашмаси ва б. олтин казиб олиш корхоналари ташкил этилди. Қазиб олган флюс рудаларидан Олмалик кон-металлургия комбинатининг мис эритиш з-дида олтин ажратиб олиш йўлга қўйилди. 1970 й.да Чодак олтин кони ишга туширилди. Ўша вақтдан республикада О.с. шаклланди, олтин олиш олдинги йилларга нисбатан 3 марта кўпайди. 1972 й.Қўшбу-лоқ кони ва Ангрэн олтин ажратиш ф-каси лойиха

қувватларида ишлай бошлади. 1977 й. Каулди, 1980 й. Мар-жонбулоқ олтин казиб олиш мажму-аси, 1989 й. Зармитан ва Қизилолмалисой конлари фойдаланишга топширилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришиши б-н Ўзбекистон ҳукумати узок йиллар давомида СССРнинг Марказий ҳукумати ихтиёрида бўлган олтин казиб олиш саноатини республика мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида ривожлантириш бўйича бир қанча ташкилий чораларни кўрди.

Ўзбекистон ривожланган кон казиб олиш саноати ҳамда йирик ресурс потенциалига эга бўлиб, 1999 й.дан эътиборан йиллик олтин казиб чиқаришни кескин кўпайтирди. Республика олтин казиб олиш саноатининг йирик маркази «Қизилкумнодирметалл-олтин» концернининг (1991) бош корхонаси — Навоий кон-металлургия комбинатияпр. Олтин казиб олиш бўйича «Зарафшон-Ньюмонт» Ўзбекистон-АҚШ қўшма корхонаси 1995 й.дан бошлаб самарали фаолият юргизиб келмоқда. Корхона йилига 10 т дан зиёд олтин ишлаб чиқаради.

1995 й. Марказий Қизилкумдаги Амантайтов олтин конини ўзлаштириш мақсадида Буюк Британиянинг «Оксус Майнинг» компанияси б-н ҳамкорликда «Амантайтау Гольфилдз» (АГФ) қўшма корхонаси тузилди. Лойиҳанинг илк босқичи амалга оширилиши б-н кўзда тутилган и.ч. унумдорлигига эришилди. Чормитон олтин конини ишга тушириш кўзда тутилаётган «Малтиплекс Майнинг» (Австралия) компанияси б-н ҳамкорликда Зармитан лойиҳаси ҳам ниҳоясига етказилмоқда. Йилига 9 т олтин и.ч. имкониятини бера-диган ушбу лойиҳани амалга ошириш учун сарфланган дастлабки инвестиция ҳажми 69,8 млн. АҚШ долларини ташкил этди (2003).

Тошкент ва Наманган вилоятларида жойлашган конларда олтин казиб чиқариш ишлари Олмалик кон-металлургия комбинатида амалга оширилади. Унинг

таркибида Ангрен, Каулди ва Чодак кончилик корхоналари, Ангрен ва Чодак олтин ажратиш фабрикалари фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон олтини асиллик даражаси (пробаси) жиҳатдан жаҳонда олдинги ўринларни эгаллайди. Ўзбекистон О.еда бир йилда 80 т агрофида олтин ишлаб чиқарилади. 1994 й.да Навоий кон-металлургия к-тида олинган олтин ёмбилар Лондон рангли металллар биржасининг сертификатини олган (яна к. Заргарлик sanoati, Рангли металлургия).

Нурмухаммад Аҳмедов, Юрий Парановов.

ОЛТИН СТАНДАРТ — мамлакатнинг пул ва валюта муносабатларини олтиндан пул товари сифатида фойдаланиш асосида ташкил қилиш шакли. О.с. олтин танга, олтин ёмби ва олтин девиз (олтин валюта) турларига бўлинади (қ. Девизлар). Олтин танга стандарт энг барқарор пул тизими бўлиб, инфляцияни истисно этади, чунки эҳтиёждан ортиқ олтин тангалар муомаладан олиниб ҳазинага айланади. О.с.ни 1821 й.да Англия банки бошлаб берди. Бу тизим ҳуқуқий жиҳатдан 1867 й.да Париж конференциясида давлатлараро битим б-н расмийлаштирилди. Миллий валюта курси олтинга қатъий боғлиқ бўлиб, валютанинг олтин таркиби орқали қатъий валюта курси бўйича бири бири б-н ўзаро мувофиқлаштирилган. Уларнинг олтин паритети валюталарда расмий белгиланган олтин миқдоридан келиб чиққан ҳолда аниқланиб, валюталар бевосита олтинга айирбошланар эди. Олтин тангалар чекловларсиз муомалада бўлган ва зарб қилинган, қоғоз пул олтин тангаларга эркин алмаштирилган, нархлар олтинда ҳисобланган. 1-жаҳон уруши даврида деярли барча мамлакатларда қоғоз пулларга олтин алмаштириш тўхтатилди, муомаладаги олтин тангалар муомаладан чиқарилди. 20-а.нинг 20-й.ларидан айрим мамлакатларда (хусусан, АҚШ ва Буюк Британияда) олтин ёмби стандарт жорий этилди, бунда банкнотлар 12,5 кг гача бўлган олтин ёмбиларга

алмаштирилган, бунинг учун эса банк-ка катта пул миқдорини тақдим этиш лозим бўлган. Бошқа мамлакатларда кредит пулларини дастлаб олтин ёмби стандарти мамлакатлари валюталаридаги девизларга сўнгра олтинга алмаштириш тартиби пайдо бўлди ва О.с.нинг бу шакли олтин девиз стандарт номини олди. Бу шаклда бир мамлакат валютаси бошқа мамлакатлар воситасига боғлиқ қилиб қўйилади.

2-жаҳон урушидан кейин Бреттон — Вудс валюта тизими шаклланди (қ. Бреттон — Вудс битими) ва олтин девиз стандарт фақат марказий банклар учун сақлаб қолинди. Олтин жаҳон пули сифатида Ямайка шартномаси (1976) имзолашига қадар муомалада бўлган.

Абдурахмат Боймуродов.

ОЛТИН СУВИ - қ. Зарҳал, Ҳал.

ОЛТИН ШОҲ — 1) Босфор бўғозининг Европа қирғоқлари яқинидаги бухта. Уз. 12,2 км, эни 91 — 122 м, энг чуқур жойи 47 м. Ҳар икки соҳилида Истанбул ш. жойлашган; 2) Буюк Петр қўлтиғидаги (Япон денгизи) бухта. Уз. 7 км. Соҳилларида Владивосток ш. жойлашган.

ОЛТИН ЮГУРТИРИШ - буюмлар сиртига юпка қатламда (0,01 мкм дан бир неча мкм гача) олтин қоплаш. Буюмларнинг коррозияга чидамлилигини, электр ўтказувчанлигини, ялтироқлигини ошириш, шунингдек, декоратив-ҳимоя мақсадларида қилинади. О.ю.да гальваник, катодли пуркаш, юпка зар қатламини ёпиштириш, контакт-механик усуллар (буюм сиртига олтин кукунини сепиб ишлов бериш, оловда олтин амальгамасини қоплаш ва б.) қўлланади.

ОЛТИН ЎРДА, Жўжи улуси -13-а.нинг 40-й.лари бошида Жўжихоннинг ўғли Ботухон (1238—1255) томо-нидан асос солинган давлат. 1224 й. Жўжи улуסי Хоразм, Шим. Кавказдан иборат эди. 1236—40 й.ларда Ботухоннинг юришлари натижасида Волга булғорлари юрти, Дашти Қипчоқ, Қрим, Ғарбий Сибирь, О.У.га қўшиб олинди. Рус князлари О.У.га қарам бўлиб, хирож тўлаб тур-

ганлар. Рус манбаларида бу давлат О.У., Шарқ манбаларида Жўжи улуси деб аталган. О.У. маркази Ботухон даврида Қуйи Волгада, Сарой Боту эди. Берка-хон (1255—66) даврида Сарой Беркага кўчирилди. О.Ў. олдин мўғул қоонига қарам бўлиб, Ботунинг иниси Берка даврида мустақилликка эришди. Сарой Боту, Сарой Берка, Урганч, Судак, Қофа (Феодосия), Азоқ сав-до марказлари эди. О.Ў.ни хон бош-қарган. Зарурат туғилганда қурултой қақчилган. Давлат ишлари б-н бекарбеги шугулланган. Девон ишларини вазир бошқарган. Солиқ йиғиш доруға ихтиёрида бўлган. Зарур пайтларда босқоқлар жўнатилган. Яна куйидаги мансаб ва амаллар бўлган: алпаут (зодагон), туман, туманбеги, элчи, босқоқ, девон битикчиси, тамғач (бож йиғувчи), тирноқчи (тарози-бон), шусунчи (таъминотчи), юртчи (меъмор), йўл арачи (йўл нозири), тутқовул (қоровул), кўпирчи, кемачи, ёмчи, овчи.

Қўшинларга туманбеги, нўён (амир), юзбошилар кўмондонлик қилганлар. О.Ў. Жўжининг 14 нафар ўглининг 13 улусидан иборат эди. Улар ўз улусларини мустақил бошқаришга интилганлар. Мустақиллик ҳаракати Мангу Темур (1266—82) вафотидан кейин кучайди. Туда Мангу (1282—87), Талабуға (1287—91) хонликлари даврида туманбеги Нўғайнинг нуфузи кўтарилди. 5 йил орадан ўтгач, яна исён кўтарилди. Унга Ўзбекхон (1312—42) барҳам берди. У ва вориси Жонибек (1342—57) даврлари О.Ў. ҳарбий салоҳиятининг энг кучайган даври бўлди. Ҳокимият марказлашди. Улуслар вилоятларга айлантирилди, уларни амирлар бошқарган; қурултойлар қақчилмай кўйган. Ўзбекхон даврида О.Ў. қуролли кучлари 300 мингга етган. Лекин, ички зиддиятлар 1357 й. Жонибекхоннинг ўлдирилиши б-н яна юзага чикди. Шундан 1380 й.гача 25 марта хон алмашди. 14-а.нинг 60-й.ларида Хоразм мустақил давлат бўлиб ажралиб чикди. Польша ва Литва давлати Днепр дарёси ҳавзасини босиб олди. Ҳожитархон

(Астрахон) хонлиги ташкил топди. Фақат Тўхтамиш даври (1380—95) га келиб исёнлар тўхтади. 1382 й. у Москвани эгаллаб, ўт қўйди. Мовароуннаҳрга таҳдид сола бошлади. Амир Темурнинг 1389, 1391, 1395—96 й.лари Тўхтамишга қарши юришлари О.Ў.ни ҳолдан тойдирди. Идику О.Ў.ни тиклашга ҳара-кат қилди, натижа бермади. 15-а.нинг 20-й.ларида Сибирь хонлиги, 40-й. Нўғай Ўрда, 1438 й. Қозон хонлиги, 1443 й. Қрим хонлиги, 60-й.ларда Қозоқ хонлиги ташкил топди. 1480 й. Аҳмад Русни бўйсундиришга уринди. 16-а. бошларида О.Ў. қулади.

Ад.: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю., Олтин Ўрда ва унинг қулаши, Т., 1964; Сафарғалиев М. Г. Распад Золотой Орды, Саранск, 1960; Ризаэтдин Фахрет-дин, Ханы Золотой Орды, Казань, 1995

Наим Норкулов.

ОЛТИН-ВАЛЮТА ЗАХИРАЛАРИ

-мамлакатнинг марказий эмиссия банки ёки хазинасида қўйма (ёмби) ва танга шаклида тўпланган марказлашган олтин резерв фонди. О.-в.з.га ҳукумат ва марказий банкларга тегишли бўлган олтин қуймалари ва олтин тан-галар, хорижий банк ҳисоб рақамларидаги валюта маблағлари, хорижий мамлакатлар банкнотлари, тангалари ва давлат қимматли қоғозлари, шунингдек, Халқаро валюта фонди (ХВФ)даги резерв позициялари қиради.

О.-в.з. мамлакатнинг пул бирлигини мустаҳкамлаш, уни барқарор ушлаб туриш, шунингдек, ички валюта бозорини зарурий валюта маблағлари б-н таъминлаш мақсадида шакллантирилади.

Марказий банк ва бошқа молия ин-тлари томонидан сақланадиган О.-в.з. ҳажми халқаро ва минтақавий валюта-кредит ҳамда молиявий ин-тларнинг хорижий банк ҳисоб рақамларидаги халқаро тўловлар учун мўлжалланган маблағлари ҳисобидан тўлдириб борилади. О.-в.з.ни шакллантиришда эркин муомаладаги, яъни бошқа валюталарга тўсикларсиз айирбошлаш мумкин

бўлган валюталар ҳам муҳим ўрин тутати. Олтин (қуйма ва танга кўринишида) юқори ликвидликка эга бўлган халқаро маблағлар орасида муҳим аҳамиятга эгаллигини саклаб келмоқда.

ХВФга аъзо мамлакатлар ўзларининг О.-в.з.га ХВФдан эркин талаб қилиб олиш мумкин бўлган валюта қолдиқларини киритиб боришга алоҳида эътибор беради. Ушбу маблағдан ХВФ капиталига олтиндан берилиши лозим бўлган тўлов квотасини ўтказиб беришда фойдаланилади. 1970 йдан бошлаб эса ушбу тўлов квотасини ҳар бир давлат учун белгиланган бирор фонд валютасида тўлаш ҳуқуқлари жорий этилди.

О.-в.з. халқаро маблағларининг захира фонди вазифасини бажаради қамда тўлов баланси тақчиллигини қоплаш ва валюта бозорида миллий валюта курсини ушлаб туриш мақсадида интервенция қилиш учун фойдаланилади. Унинг оптимал қиймати ташқи ликвидликни, яъни мамлакатнинг хорижий мамлакатларга бўлган тўловларини ўз вақтида, узлуксиз таъминлаш учун етарли бўлмоғи лозим. О.-в.з.нинг камайиши мамлакатнинг валюта сиёсати салбий эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистонда сўнгги 5—6 йил давомида О.-в.з.нинг ҳажми мамлакатнинг 5 ойлик импорт ҳажмини қоплай олиш даражасида сақланиб келинмоқда. Халқаро тажрибага мувофиқ, мамлакатнинг О.-в.з.нинг ҳажми мазкур мамлакатнинг 3 ойлик импорт ҳажмидан кам бўлмаслиги лозим (яна қ. Валюта резервлари).

Файзулла Муллажонов.

ОЛТИНГУГУРТ (Sulfur), S - Менделеев даврий системасининг VI гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 16, ат.м. 32,064. Табиий О. 4 та барқарор изотоп ^{32}S , ^{33}S , ^{34}S , ^{36}S дан иборат. Сунъий радиоактив изотоплари ^{31}S , ^{35}S , ^{37}S ҳам олинган. Ер пўстининг масса жиҳатдан 5410~2% ини ташкил қилади. Денгиз сувида 0,08—0,09% О. бор. Табиатда эркин (туғма О.) ва бирикмалар

ҳолида учрайди. О.нинг энг муҳим табиий бирикмалари металл сульфидлари, мас, FeS_2 — темир колчедан (пирит), ZnS — алдама рух, PbS — кўрғошин ялтироғи ёки гленит, Cu_2S — мис ялтироғи ва ҳ.к. О. сульфатлар ҳолида (ангидрит CaSO_4 гипс $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, оғир шпат BaSO_4 , глаубер тузи ва қ.к.) ҳам учрайди. Бундан ташқари, О. кумир, сланец, нефть, табиий газлар, хайвон ва ўсимлик организмларида органик ва аорганик бирикмалар ҳрлида мавжуд. Мас, оксилда 0,8—2,4% О. бор. Туғма О. Мексика, АҚШ, Италия, Япония, МДХ мамлакатларида бир неча аллотропик кўри-нишларда учрайди. Улардан муҳимлари ромб ва моноклин сингонияли О.дир. Ромб панжарали О. сариктусли, зичлиги $2,07 \text{ г/см}^3$ (20°да), суюкланиш т-раси $112,8^\circ$, қайнаш т-раси 445° . Сак-киз бурчакли ҳалқасимон Sg таркибли молекулалардан тузилган. Моноклин О. призма шаклидаги тиниқ кристаллардан иборат, зичлиги $1,96 \text{ г/см}^3$, суюкланиш т-раси $118,9^\circ$. О. киздирилса, $112,8^\circ$ да эриб, сарик тусли ҳаракатчан суюқликка айланади. 160° да кўнғир тусга кириб, қовушоқ бўлиб қолади. О. металллоидлар жумласига киради. У инерт газлар, азот, йод, платина, олтина ва ташқари деярли барча элементлар б-н бирикади. Кис-лородда 250°да , қавода 360°да алангланади. О. бирикмаларда —2, +4 ва +6 валентли. Ишқорий металллар, мис, қумуш ва симоб б-н хона т-расида, киздирилганда фақат металллар б-н эмас, балки металлмаслар б-н ҳам реакцияга киришади. Мас, фтор б-н SF_6 , кислород б-н SO_2 ҳосил қилади. Унинг водородли бирикмаси — водород сульфид H_2S 350°да О. устидан водород ўтказиб, шунингдек, SO_2 ни қайтариб, H_2S ни оксида-лаб ҳосил қилинади. О.нинг жуда кўп бирикмалари маълум. О. конлардан (туғма О. ҳолида) казиб олинади. Шўртанг газ комплексида шу усулда гуваласимон (комовая) О. олинади. О.нинг 50%га яқини сульфат кислота, 25% га яқини сульфат целлюлоза, қолган қисми резина санотига, сунъий тола, портловчи модда-

лар и.ч.га, органик синтез ва тиббиёт эҳтиёжларига сарфланади.

Собиржон Аминов.

ОЛТИНГУГУРТ, туғма олтингургурт — туғма элементлар гуруҳига мансуб минерал. Табиатда эркин (туғ-ма О.) ва бирикмалар ҳолида учрайди. О.нинг энг муҳим табиий бирикмалари — металл сульфидлари (мас, FeS_2 — темир колчедан (пирит), ZnS — алдама рух, PbS — кўрғошин ялтироғи ёки галенит, Cu_2S — мис ялтироғи ва ҳ.к.), сульфатлар ҳолида (ангидрит CaSO_4 , гипс $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, оғир шпат BaSO_4 , глаубер тузи ва ҳ.к.) ҳам учрайди. Бундан ташқари, О. кумир, сланец, нефть, табиий газлар, ҳайвон ва ўсимлик организмларида органик ва аорганик ҳолида мавжуд (мас, оксилда 0,8—2,4% О. бор). О. бир неча алло-тропик кўринишларда бўлади. Энг кўп учрайдиган тури ромбик модификацияси (альфа-S), уни секинлик б-н 96—120° гача киздирганда моноклиник модификацияси (бета-S)га ўтади. О.нинг ранги сариқ. Қаттиклиги минералогик шкала бўйича 1—2, зичлиги 2,0—2,1 г/см³, суюқлиниш т-раси 118,9°. Ромбик О. саккиз бурчакли ҳалқасимон Sg таркибли молекулалардан тузилган. Моноклиник О. призма шаклидаги тиниқ кристаллардан иборат. О.нинг жуда кўп бирикмалари маълум. Мас, водород сульфид (H_2S), сульфат кислота (H_2SO_4), гипосульфит ($\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$) ва ҳ.к. Туғма О. конлари Мексика, АҚШ, Италия, Япония, Россия, Туркменистонда учрайди. О. конлардан қазиб олинади ва флотация усулида бойитилади, SO_2 ни қайтариб, H_2S ни оксидлаб ҳам ҳосил қилинади.

ОЛТИНГУГУРТ ГУЛИ — олтингургуртнинг буғи совитилганда ҳосил бўладиган қуқуни. Боғдорчиликда дарахтлар, тоқларнинг вирусли касалликлари, айникса, рағада сепилади, шунингдек, тиббиётда ишлатилади.

ОЛТИНГУГУРТ РУДАЛАРИ - таркибидаги соф олтингургурт концентрацияси техник ва иқтисодий жиҳатдан ажратиби олиш фойдали бўлган табиий ми-

нерал ҳосилалар. О.р. уни ўз ичига олган тоғ жинсларига қараб ажратилади. О.р.ни ташкил қилувчи асосий ми-нераллар: соф олтингургурт, кальцит, доломит, гипс, ангидрит, целестин, кварц, халцедон, опал, гилли минераллар, пирит, алуниит. Таркибида олтингургурт 25%дан ортиқ бўлса бой, 10—25% — ўртача, 5—10% — камбағал руда ҳисобланади. Бирга учрайдиган фойдали компонентлари (олтингургуртдан ташқари) — оҳақтошлар (флотация чиқиндилари) тупрокни оҳақлаш учун ишлатилади), целестин, пирит, алуниит; зарарлиси — органик моддалар (битумлар), As, Se.

О.р.нинг уюмлари қатламсимон, линзасимон, уясимон бўлади; қалинлиги бир неча ўн см дан бир неча ўн м гача. О.р. конларининг асосий генетик ва сааноат типи — чўқинди қатламларнинг инфильтрацион-метасоматик сульфатлари ва туз гумбазларининг кепроклари. О.р.дан ташқари, олтингургурт ва унинг бирикмалари колчедан, мис рудалари чиқиндилари ва б. сульфидли рудалардан, ёнувчи табиий газ таркибидаги водород сульфид, битумли қумтош, олтингургуртли нефть ва б.дан ҳам олинади. Буларнинг барчаси таркибида олтингургурт бўлган хом ашё ҳисобланади.

Рудалардан олтингургурт кон технологияси (дунё бўйича олинаётган олтингургуртнинг 10—20%) ва геотехнология (90—80%) йўли б-н ажратиби олинади. О.р. конларининг аксари қисми Ироқ, АҚШ, Чили, Мексика, Польша, Украина, РФ, Туркменистонда жойлашган.

Ад.: Геология месторождений самородной серы, М., 1969; Вулканические серные месторождения и некоторые проблемы гидротермального рудообразования, М., 1971.

ОЛТИНГУГУРТЛИ БЎЯГИЧЛАР - ароматик бирикмалар, нитро- ёки амниобирикмаларни олтингургурт ёки натрий сульфид б-н бирга киздиришдан ҳосил бўладиган синтетик бўяғичлар. О.б., одатда, сувда эримайдиган кўп жинсли каттик моддалардан иборат. Матони

бўяшда О.б.ни натрий сульфиднинг сувдаги эритмаси б-н қайтариб, лейкобирикмалар ҳосил қилинади. Бу моддаларнинг натрийли тузлари сувда эрувчан бўлиб, матога яхши сингади. Матога сингдирилган лейкобирикмалар ҳаво кислороди б-н оксидланиб, дастлабки О.б. рангини олади. О.б. сарик, жигарранг, кўк, зангори, бинаф-ша ранг, яшил, қора ва б. тусда бўлиши мумкин. О.б. ювилганда ранги айнимайди. Арзон, олиниши оддий бўлгани учун кенг қўлланади.

ОЛТИНГУГУРТЛИ ҲҒИТЛАР - таркибида олтингугурти бўлган ва ҳғит сифатида ишлатиладиган бирикмалар. Калий, магний, аммоний сульфатлари, фосфогипс ва б., шунингдек, кис-ман олтингугурти бўлган жинслар О.ў. сифатида қўлланилади. Ҳсимликлар учун қор-ёмғир, гўнг ва б. органик ҳғитлар олтингугуртнинг яхши манбаи ҳисобланади. О.ў. таркибида олтингугурт кам бўлган шўрхок ва б. ерларда қўлланилади; кумоқ кулранг тупроқли ерларда купроқ самара беради. Тупроққа йилига ёгин б-н бирга гектарига 8 кг гача олтингугурт ангидриди (SO₃) ту-шади. О.ў. кўпчилик к.х. экинларига, айникса, танасида кўп микдорда олтингугурт тутадиган ва уни аксарият ҳолларда камида фосфорга тенг микдорда ўзлаштирадиган бутгулдошлар, дуккакдошлар, кунгабоқар ва картошка учун фойдали. О.ў. билвосита уғит тарзида ҳам ижобий таъсир курсатиши мумкин: тупроқдаги ортикча ишқорийликни камайтиради, нейтраллайди, қийин эрувчи фосфатларнинг узлаш-тирилишини оширади, Са, К, Mg, Fe ларнинг эрувчанлигини кучайтиради.

ОЛТИНҚОН — Наманган вилояти Поп туманидаги шаҳарча (1966 й.гача Чодакбош қишлоғи). Туман маркази (Поп ш.)дан 46 км. Яқин т.й. станцияси — Поп (50 км). Аҳолиси 3,6 минг киши (2003). Асосан, ишчи ва хизматчилар. Шаҳарчада мактаб-интернат, кўшма корхона, клуб, кутубхона, меҳ-монхона, касалхона, дорихона, тиббий пункт, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шо-

ҳобчалари бор.

ОЛТИНҚУЗЛАР (Chrysopidae) -тўрканотлилар туркумига мансуб ҳашаротлар оиласи. Ҳрта Осиё фаунасида 24 тури тарқалган. Ҳзбекистонда Ch. carnea Steph., Ch. septemrpn cfata W., Ch. albolineata L., ва Ch. vittata W. кўп учрайди. Танаси оч яшил, кузлари тилларанг, садафеимон ёки камалаксимон товланувчи қанотлари ёйилганда 19—50 мм. Мўйлови чўткасимон, пешонаси текис. Ингичка дастали оч яшил тухумини ўсимликка ёпиштириб кўяди. Личинкаси тигиш, олд ва орқа томони ингичка, кўкрак оёқлари яхши ривожланган. Ғумбаги очик типда, ранги яшил. О.нинг личинкалари йирткич ҳаёт кечириб, улар жуда хўра ва ниҳоятда ҳаракатчан. Улар полифаг (озука тури кўп). Личинкаси 3000 тагача бит, ўргимчаккана ва зараркунанда тунлам тухумларини йўк қилиши мумкин. Етук ҳашарот фазасида, камдан-кам ғумбак хрлида қишлайди. Қишловдан март охири — апр. бошларида, суткалик ўртача ҳарорат 10—11° бўлганда чиқади. Тухумини ўсимликнинг барги ва б. қисмларига биттадан ёки тўп қилиб кўяди. Ургочиси бир кунда 65, ҳаёти давомида эса 500—750 тагача тухум кўяди. Дехқонлик минтақаларида яшайдиган О.нинг асосий турлари 4—5 авлод беради. Пахта далалари агробиоценозида О. ғўза ва б. к.х. зараркунандаларини йўк қилувчи этномофаглар сифатида қатта аҳамиятга эга. Ҳсимликларни зараркунанда ҳашаротлардан химоя қилишда кўллаш учун О.ни лаборатория шароитида, табиий ва сунъий озука муҳитида кўпайтириш усули ишлаб чи-қилган (яна қ. Фойдали ҳашаротлар).

Султон Алимухамедов.

ОЛТИНҚУЛ — Қорақалпоғистон Республикаси Қўнғирот туманидаги шаҳарча (1969 й.дан). Қўнғирот шаҳар кенгашига қарашли. Туман маркази ва яқин т.й. станцияси (Қўнғирот)дан 6 км. Аҳолиси 24 минг киши (2000). О.да пахта тозалаш 3-ди, 6 умумий таълим мактаби, маданият ва истироҳат боғи, автокорхо-

на, маданий, маиший ва савдо хизмати кўрсатиш шохобчалари бор. О.да Кўнғирот туман аэропорти жойлашган.

ОЛТИНКЎЛ — Андижон вилояти Ол-тинкўл туманидаги қишлоқ. Туман маркази. Вилоят маркази (Андижон ш.) дан 16 км жан.-ғарбда жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Андижон (23 км). Аҳоли-си 6,5 минг киши (2001), асосан, ўзбеклар, шунингдек, қирғиз, тожик, татар, уйғур ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. О.да туман ҳокимияти биноси, умумий таълим, таянч мактаблари, мактаб-интернат, мусиқа ва санъат мактаби, касб-хунар коллежлари, марказий кутубхона, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, касалхона, поликлиника, дорихона, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

ОЛТИНКЎЛ ТУМАНИ — Андижон вилоятидаги туман. 1939 й.да ташкил этилган. 1963 й.да Андижон туманига қўшилган. 1978 й. кайтадан ташкил қилинди. Андижон, Асака, Шаҳрихон ва Балиқчи туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,21 минг км². Аҳолиси 133,5 минг киши (2003). О.т.да 8 қишлоқ фуқаролар йиғини (Жалабек, Кўмакай, Маслаҳат, Олтинкўл, Оразий, Охунбобоев, Сувюлдуз, Қўштепасарой) бор. Маркази — Олтинкўл қишлоғи.

Табиати. О.т. рельефи пасттектислик, қир ва адирлардан иборат. Иклими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 25—28°, янв.ники — 5—7° атрофида. Айрим ҳолларда ёз ойларида т-ра 42—43°, янв.да эса —15, —18° совуқ бўлиши кузатилади. Вегетация даври 160—180 кун. Йилига ўртача 225 мм ёгин тушади. О.т. жанубида Катта Фарғона канали, шим. томонидан Қорадарё, булардан ташқари, туман ҳудудидан туманлараро Коллектор—Асака ташламаси, Улугнор канали оқиб ўтади. Туман адир қисмининг тупроғи арзиқ, қолган ерларда бўз тупроқ. Баҳорда адирлар эфемер ўсимликлар б-н қопланади. Экин экилмайдиган ерларда шувок-шўра ўсади. Ёввойи хайвонлар кам учрайди, судра-

лувчилар, кемирувчилар, қушлар бор.

Аҳолиси нинг аксари қисми ўзбеклар; рус, тожик, уйғур, татар ва б. миллат вакиллари ҳам бор. 1км² га 636 киши тўғри келади. Аҳолининг барчаси қишлоқда яшайди (2003).

Хўжалиги. Туман хўжалиги қ.х.га ихтисослашган. Пахтачилик, пиллачилик, чорвачилик б-н шуғулланилади. Саноати асосан, енгил саноат корхоналаридир. Пахта толаси, чигит хом ашёси, трикотаж матоси ва махсулотлари, мебель, оҳақ, гишт ишлаб чиқарилади. «Олтин-Дери», «Эталон-Плюс», «Кезар-Тур» қўшма корхоналари, 992 кичик ва ширкат корхоналари, 8 ёқилғи куй-иш шохобчалари, 70 дан ортиқ савдо шохобчалари бор. О.т. да 15 ширкат хўжалиги, 79 фермер хўжалиги, хусусий ферма, 24140 дехқон хўжалиги мавжуд. Умумий экин майд. 13961 га, чорвачиликнинг асосий тармоқлари ширкат хўжаликларига жойлашган. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларига 21,2 минг қорамол (шу жумладан, 8,5 минг сигир), 23,3 минг қўй ва эчки, юзга яқин от бор (2003). 36 умумий таълим, 15 таянч мактабларида 35,4 минг ўқувчи, 3 ихтисослашган интернат-мактабда 875 ўқувчи таълим олади, шунингдек, 2 мусиқа ва санъат мактаби фаолият кўрсатади.т Иктисодиёт, саноат, маиший хизмат касб-хунар коллежларида 1807 ўқувчи таълим олмоқда. Марказий кутубхона, унинг 22 та тар-моғи (19 қишлоқ кутубхонаси, 3 болалар кутубхонаси, китоб фонди 363 минг асар), 7 маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи ишлаб турибди. 2 касалхона (440 ўрин), 4 поликлиника, 28 фельдшер-акушерлик, 18 қишлоқ врачлик пунктлари, 9 дорихона ва б. тиббий муассасаларида 173 врач, 976 ўрта тиббий ходим ишлайди.

1979 й. 1 янв.дан «Олтинкўл» туман газ. нашр қилинади (адади 2442).

ОЛТИНОВА Мақсуда Бахриевна (1951.10.11, Самарқанд) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Термиз пед. ин-тини тугатган (1974). 1975 й.дан Навоий ш.даги болалар

боғчаларида тарбиячи, 1980 й.дан 4-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. Иш фаолиятида ноанъанавий дарс усулларидан фойдаланади.

ОЛТИНСАРИН Ибрай (1841.20.10 -1889.17.7) — козок ёзувчиси ва маърифатпарвари, миллий бадий наернинг асосчиларидан. Оренбург ш.даги рус мактабида ўқиган (1850—57). 1860—69 й.лар Тўрғайдаги рус-козок мактабида ўқитувчи, 1879 й.дан Тўрғай вилоятидаги козок мактаблари инспектори. О.нинг ташаббуси б-н козок болалари учун 7 та бошланғич волость мактаби, 4 та 2 йиллик мактаб, 1 та хунар билим юрти ва козок ўқитувчилари учун мактаб очилган (1883 й. Орск ш.). О. шу мактаблар учун илк дареликлар, мажмуалар («Қирғиз хрестоматияси», 1879) ёзган. «Дарё», «Ёз», «Кел болалар, ўқийлик!» сингари ватанпарварлик, инсонпарварлик руҳидаги шеърлари, «Қипчоқ Саидкул», «Бой болалари б-н Хусан» сингари ахлоқ-одобга оид китоблари илк мартаба ана шу мажмуаларга киритилган. Козок фольклорига оид бир қанча асар тўплаган ва нашр эттирган («Луқ-мони Ҳаким», «Ёлғоннинг зарари», «Сахий», «Избости бий» балладалари, «Қора ботир», «Кал бола» эртаклари, «Қўбланди» эпоси ва б.).

О. Жан Пьер Беранже, И. А. Крилов, Л. Н. Толстой ва б.нинг асарларини козок тилига таржима қилган. Улар козок тилидаги биринчи бадий наср намуналари ҳисобланади.

ОЛТИНСОЙ — Навоий вилоятидаги сой. Оқтоғнинг жан. ён бағридан бошланади. Уз. 44 км, ҳавзасининг майд. 280 км². Юқори оқимида Лангарсой номи б-н жануби-шарққа оқади. Тарама кишлоғидан қуйи қисми О. деб аталади. Чилош кишлоғи яқинида Майдонсой б-н бирлашиб, Каттасойни ҳосил қилади. Бош қисмида тор дарадан оқади. Ўрта ва қуйи оқимларида 4 та кўхна қайири бор. О. қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 0,22 м³/сек. (Хонақа кишлоғи яқинида),

оқим модули 2,1 л/сек.км². Суви эрта баҳорда кўпаяди. Апр.да сувининг 20—25%, авг.да 2—3% оқади. Баъзан сойдан сел келади. 1963 й. баҳорида ўтган селнинг микдори 600 м³/сек. бўлган. Умумий уз. 130 км дан ортиқ ирмоғи бор. Одан Хатирчи туманидаги хўжаликлар ва кишлоқлар сув олади. Сои водийсида Тарама, Оқтепа, Хонақа, Олтинсой каби кишлоқлар жойлашган.

ОЛТИНСОЙ ТУМАНИ - Сурхондарё вилоятидаги туман. 1981 й. 23 нояб. да Шўрчи ва Денов тумани қисмларидан тузилган. Вилоятнинг Денов, Бойсун, Шўрчи, Қумқўрғон туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,56 минг км². Аҳолиси 116,9 минг киши (2003). Туманда 9 киш-лоқ фуқаролар йиғини (Вахшивор, Дуғоба, Миршоди, Олтинсой, Оқарбулоқ, Оқолтин, Хўжасоат, Чеп, Қарлук) бор. Туман маркази — Қарлук кишлоғи.

Табиати. О.т. Сурхондарёнинг шим. қисмидаги серунум текисликда жойлашган. Ер юзаси шарққа томон па-сайиб боради. Ғарбий чеккалари Кера-готоғ этагига туташиб кетади. Туман марказидан Олтинсой дарёси, шим.дан жан.га томон Ҳазарбоғ канали оқиб ўтади. Рельефи, асосан, текислик ва адирлардан иборат. Бал. 400—700 м.

Икклими курук, типик субтропик икклим. Йиллик ўртача т-ра 15,9°. Янв.тнинг ўртача т-раси 2,6°. Энг паст т-ра —25°. Июлнинг ўртача т-раси 32—33°. энг юқори т-ра 46°. Йиллик ёғин 240—260 мм. Вегетация даври 230 кун, Баъзан кучли шамоллар эсади. Тупроклари ўтлоқи-боткоқ, бўз тупроқлар. Ёв-войи ўсимликлардан шувоқ, шўра, янтоқ, бодом, pista, тоғ райҳони, дўлана, ровоч, алқар ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, жай-ран, каламуш, кўшоёқ, юмронқозик, кўрсичқон, жайра, тўқайларда тўқай мушуги, қобон, чиябўри, кушлардан майна, сўфитўрғай, каклик, қалдирғоч, кўршапалак, ғоз, ўрдақ, судралувчилардан ўқилон, геккон, кўзойнакли илон ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, тожик,

рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1км² га 209 киши.

Хўжалиги. Туман хўжалиги асосан қ.х.га ихтисослашган. Саноат, транспорт, алоқа корхоналари бор. Қ.х.да боғдорчилик асосий ўрин тутади. Айниқса, тоқчилик ривожланган. Пахта, дон экинлари, сабзавот, полиз экинлари ҳам экилади. Саноат корхоналаридан Олтинсой «Шароб» самарали ишламоқда. «Шароб» корхона-си 1982 й.да Денов вино-арақ з-ди таркибидан ажралиб чиқкан. Бир йилда 800 минг декалитр вино ишлаб чққдрилади. «Портвейн», «Жасорат», «Мускат», «Кагор» навэши машхур. О.т.да 2 қўшма корхона, 5 йирик саноат корхонаси, 172 кичик ва хусусий корхона бор.

2003 й.да қ.х.да суғориладиган ерлар 12,4 минг га, шу жумладан, 4,1 минг га ерга пахта, 4,2 минг га ерга дон экинлари, 578 га ерга сабзавот, 90 га ерга полиз экинлари экилади, 852 га боғлар, 5,5 минг га тоқзорлар б-н бард. О.т.да 16 ширкат хўжалиги, 120 фермер хўжалиги бор.

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларидида 33490 кррамо, 49800 қўй ва эчки, 895 от, 50900 парранда боқилади.

Туманда 61 умумий таълим мактаби (34770 ўқувчи), 4 коллеж (1700 талаба), лицей-интернат, мусика мактаблари бор. «Ёрилтош» ҳаваскор қўғир-чоқ театри, «Алпомиш» ширкат хўжалигидаги фольклор ансамбли маданий хизмат кўрсатади. Марказий касалхона, катталар ва болалар поликлиникалари, ишлаб турибди. Стадион, 7 спорт зали, футбол, волейбол, баскетбол, қўл ўрни майдонлари мавжуд 1986 й.дан «Олтин-сой тонги» туман газетаси чиқарилади (адади 900).

ОЛТИНТЕПА — жез даврига оид шаҳар харобаси (мил. ав. 3—2 минг йиллик). Туркменистон жан.даги Меана қишлоғи яқинида жойлашган. 1929 й. А. А. Семенов топган. 1930-й.ларда А. А. Марушенко, 1949 й.дан М. Е. Массой бошчилигидаги экспедиция текширган.

О. шим.-шарқдан жан.-ғарбга чўзилган бўлиб, бал. 20 м га етади. О. қад. деҳқончилик маданиятига оид ёдгорликдир. О.нинг майд. 60 га дан ортиқ. О.нинг атрофи калинлиги 2 м ғишт девор б-н ўралган бўлиб, ичида аҳоли яшайдиган массивлар, кулолчилик маҳалласи бўлган. Кенг ва узун йўллар, бир неча хумдонлар, маҳобатли уй қолдиқлари, диний иншоотлар, зиккурат, мозорлар топилган. Бу топилмалар қад. Ўрта Осиёда деҳқончилик б-н шуғуланувчи ўтроқ қабилалар ижтимоий-иқтисодий тараққиётини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

ОЛТИНТЕПА — ўрта аср шаҳар харобаси (5—13-а.лар). Қашқадарё вилояти, Қамаш туманидаги Қорабоғ қишлоғи яқинида жойлашган. О. дастлаб ТошДУнинг археологик экспедицияси томонидан текширилган (1966). 1964 й.дан мунтазам археологик тадқиқотлар олиб борилган. Шаҳар 2 қисмдан: ҳисор родини ўйнаган марказий қисм (2,5 га дан ортиқ) ва рабоддан иборат. О.даги марказий тепаликнинг ҳажми 160х160 м, бал. 13 м га яқинни ташкил қилади. О.нинг умумий майд. 40 га бўлган. Дастлаб О. ўрнида 5—6-а.ларда кичик қишлоқ ёхуд алоҳида турган иншоот жойлашган; у 7—8-а.ларда кенгайган. Асосий тепалик мудофаа девори б-н ўраб олинган, қишлоқни шаҳарга айланиш жараёни кечган. 10-а.да шаҳар ниҳоятда катта бўлган, хунармандчилик ривожланган. 13-а. бошида мўғуллар истилоси натижасида вайрон бўлиб, 13-а.нинг 30-й.ларида шаҳар ҳаёти қайта жонланган. Одан кўплаб сирланган, турли хилдаги нақшлар, ёзувлар б-н безатилган сопол идишлар (кўза, хум, лаган ва б.), тангалар, ўйма нақш туширилган терракота парчалари, ўғирлар, жез кўзгу, қулдон, хай-калчалар ва б. топилган.

Ад.: Лунина СБ., Города Южного Согда в VIII—XII вв., Т., 1984.

ОЛТИНТОПАН ҚЎРҒОШИН-РУХ КОНИ — Тожикистон Республикасининг Суғд вилояти худудида, Олмалик

ш.дан 10 км масофада жойлашган полиметалл кони. Кон Курама тоғининг жан.-ғарбида юқори палеозой даврига мансуб гранодиоритлар б-н юқори девон — куйи тошқўмир даврларига оид карбонат жинслар оралиғидаги тектоник бузилишлар зонасида. Рудаланишнинг шток ва дайқа шакларидаги гранодиорит-порфирлар, гранит-порфир, диабазли порфирларнинг кумтош, оҳактош ва сланец қатламлари б-н туташган чегарасида рудали скарнлар ҳосил бўлган. Асосий руда ҳосил килувчи минераллар — галенит, сфалерит, камрок микдорда пирит, халькопирит, магнетит ва б. иштирок этган. Руда тўпламларининг қалинлиги 10 м, уз. 1 км га етади. Бу минтақада руда қазиб олиш мил. ав. 3—2- минг йилликларда бошланганлиги маълум. Ҳоз. давр технологиялари бўйича кенг миқёсда руда қазиб олиш 1955 й.да Олмалик кон-металлургия комбинаты таркибида ташкил этилган, 1971 й.гача комбинациялашган (ер ости ва очиқ) усулда иш олиб борилган. О.қ.-р.қ.дан қазиб олинган руда Олмалик қўрғошин-рух бой-итиш ф.-каси ва з-дида қайта ишланган. 1990-й.лардан қонда қазиб олиш ишлари тўхтатилган.

ОЛТИНТОШ, Олтунош ал-ҳожиб (асл исми Абу Саъид) (? — 1032) — турк ғуломларидан, кейинчалик ғазнавийлараан Са-буктегин ва унинг 2 ворисининг лашкарбошиси. Сабуктегин давридаёқ у хукмдор гвардиясидаги энг юқори мартаба — «улуғ қожиб» унвонига эга бўлган; Маҳмуд Ғазнавий даврида қора-хонийлар б-н бўлган катта жангда (1008 й. 1 янв.) О. қўшиннинг ўнг қанотига қўмондонлик қилган; 1000—11 й.лар у Ҳирот ноиб сифатида манбаларда қайд этилган. Хоразм забт этилгач (1017), О. хоразмшоҳ унвони б-н ушбу вилоятга ноиб этиб тайинланган, у бу лавозимни вафот этгунига қадар эгаллаб турган. О. чегара вилояти бўлган Хоразмни эҳтиёткорона идора этган ва ўзини қўшни туркий қабиалардан муваффақиятли суратда мудофаа қилган, бу б-н у Хоразмдаги ўз ҳокимиятини яна-

да мустаҳкамлаган. Маҳмуд ва Масъуд Ғазнавийлар О.нинг бу ҳаракатларига шубҳа б-н қарашган, улар хийла б-н О.ни даф этиш йўлига ўтишган. 1032 й. баҳорида О. султон Масъуд топшири-ғига кўра, Алитегита қарши отланган ва Дабусия яқинидаги жангда оғир жароҳатланиб вафот этган. Ноиблик унинг ўғли Ҳорунга топширилган, хоразмшоҳ унвони Масъуднинг ўғли Саъидга берилган, Ҳорун мамлакатни фақат шахзоданинг вакили сифатидагина бошқара олиши мумкин бўлган. Бироқ 1034 й. авлда Ҳорун ўзини мустақил деб эълон қилган, аммо келаси йили ғазнавийлар кўрсатмасига кўра, ўлдирилган; унинг биродари ва вориси Исмо-ил Хандон Хоразмни 1041 й.гача идора қилган, сўнгра ғазнавийлар топшириғига кўра, Жанд ҳокими Шох Малик томонидан қувиб юборилган. Шу б-н О. томонидан асос солинган сулола барҳам топган.

ОЛТИНТОҒ — Марказий Қизилқумдаги қолдиқ тоғлар. Бўкантовнинг жан.да жойлашган. Жан.-ғарбда Айтимтов б-н туташган. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа 10 км га чўзилган. Энг баланд жойи 322 м. Палеозойнинг гранит, гра-нодиорит, сланец, алевролит, кварцит, мрамрлашган оҳактош, кумтош, этаклари эса бўр ва палеоген ва тўртламчи даврнинг кумоқ ва кум жинсларидан тузилган. Шим.-ғарбий ён бағри тик-рок, ва чуқур сойлар б-н ўйилган. Шим.-ғарбида Авлиёсой, жан.-шарқида Меш-тепасой ва Марасой каби қуруқ ўзанлар бор. Нураш жараёнлари кучли.

ОЛТИНТОҒ ПЕГМАТИТ КОНИ -Жан. Бўкантовда, Учқудуқ ш.дан 2 км шим.-шарқда жойлашган. Пегматит томирлари токембрий кремнийли сланецлари ва Олтинтоғ интрузияси гранитлари эндоконтакт зонасида жойлашган. Уларнинг тарқалган майд. 80—85 км² ни ташкил этади. Кон қалинлиги 2,0—2,5 м ли 117 та пегматит танасидан иборат. Пегматит томирларида дала шпатининг микдори ўртача 70—75%, кварц 25%.

Мусковит ва гранат мине-раллари мавжуд. Кон разведка қилинган ва казиб олишга тайёрланган.

ОЛТИНХОН ТЎРА, Маҳмуд ибн Сайид Назир ат-Тарозий (тахм. 1894, Авлиё ота, ҳоз. Тароз ш. — 1991.26.6, Макка) — уламо, адиб, таржимон. Дастлабки таълимни падари бузрукворидан, сўнгра шайх ибн Камол Носирхон Тўра Косонийдан, даврининг бошқа етук олимларидан олди. Хўжанд, Тошкент, Бухоро мадрасаларида ўқиди. Араб, форс, турк тилларининг барча лаҳжаларини мукаммал эгаллади, мударрис бўлиб етишди. Шўро тузумининг зиёлиларга, илм аҳлларига ўтказган ноҳақ зуғуми сабабли мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур бўлди. 1932 й.дан Кобул ш.да истиқомат қила бошлади. Вир муддат Афғонистон маориф вазирлигида маслаҳатчи лавозимига тайинланди. Сўнг Ҳиндистоннинг Бомбай ш.даги масжидда имом хатиб бўлиб хизмат қилди. 2-жаҳон уруши бошлангандан кейин Саудия Арабистонига кўчиб бориб, умрининг охиригача Макка ва Мадина ш.ларида яшаб ижод этди. О.Т. Маккадаги Харами шариф, Мадинадаги Масжид ан-набавийда мударрислик қилиб Куръон ва ҳадислардан сабоқ берди.

О.Т. тафсир, ҳадис, фикх, адабиёт ва илмнинг бошқа соҳаларига оид 20 дан ортиқ асарлар муаллифи ва таржимонидир. У Куръони каримни ҳоз. замон ўзбек тилига илк бор таржима қилиб, тафсир ёзди. Бу китоб Ҳиндистон, Покистон (1976) ва Саудия Арабистонида (1985) чоп этилган. Шуниингдек, олим Куръоннинг айрим сураларини ҳам таржима ва тафсиллари б-н алоҳида ҳолда нашр қилдирган. Имом Абу Закариё ан-Набавийнинг пайғамбар ҳадисларига бағишланган «Риёз ус-солиҳийн» («Яхшилар гулшани») номли 4 жилдди асарини, Имоми Аъзамнинг «Фикх ал-акбар» («Асосий шариат қоидалари»), «Ақоид исломия», «Ҳизб ал-Аъзам» каби китобларини арабчадан ўзбек тилига ўғирди. Ўзбек, араб, форс, урду тилларида диний

маърифий мазмунда рисолалар, таснифлар, рубоийлар ёзди. О.Т. томонидан ат-Термизий қаламига мансуб «Китоб аш-шамоилу ан-Набавия» асарининг ўзбек тилига қилинган таржимаси сунгги йилларда Тошкентда араб ва ҳоз. ўзбек имлосида бир неча марта нашр этилди.

Ас: Риёз ус-солиҳин (Яхшилар гулшани), 1-китоб, Т., 1991; Китоб ал-ҳаж, Т., 1993.

Ад.: Жалилов С, Сайид Маҳмуд Тарозий — Олтинхон тўра, Т., 1997.

ОЛТИНХОНЛАР — фахрий лақаб ёки унвон; чжурчжэнларнинг Хитойдаги Цзинь (хитойча — олтин) сулоласини мугуллар томонидан аталиши. Кейинчалик бу унвонга туматлар князи Олтинхон ва хотогойтлар (Шим.-Ғарбий Монголия) элати князлари эга булишган.

ОЛТИСОСОР — к. Жеттиосор.

ОЛТМЕН Сидни (1939.8.5, Монреаль) — америкалик кимёгар. Колорадо ун-ти фалсафа дри, Йель ун-ти проф. (1971). Асосий илмий ишлари нуклеин кислоталар кимёсига оид. 1970-й.ларнинг ўргаларида ичак таёқчасида гайриоддий фермент топиб, унга рибонуклеаза ёки (РНКаза) Р деб ном берган. Кейинчалик бу ферментнинг нафақат бактерияларда, балки ҳайвон туқималарида ҳам мавжудлигини аниқлаган. Рибонуклеаза РНК ва оксил компонентларидан ташкил топганлигини, уларни ажратиш ва қайта бириктириш мумкинлигини, РНК дан ажратиб олинган оксил компонентлари ферментатив фаолликка эга эмаслигини исбот қилди. РНК фрагментлари айни вақтгача фақат оксил ферментларга тааллуқли деб ҳисобланган, барча классик-катионик хоссаларга эга бўлган янги риобизм кашф этди (1983). Нобель мукофоти лауреати (1989, Р. Чек б-н ҳамкорликда).

ОЛТОЙ (туркий ва монгол тилларида алтан — олтин) — Осиёдаги тоғ системаси, РФ, Монголия ва Хитой худудида. Шим.-ғарбда Ғарбий Сибирь те-кислиги (81° ш.қ.у.)дан жан.-шарқда Гоби текисликлари (106° ш.қ.у.)гача чузилган. Уз. 2000 км. Айрим тизмалардан иборат. Ба-

ланд чўққилари ғарбий қисмида (Белуха, 4506 м). О. уч қисмга — Асл О., Гоби Олтойи ва Монголия Олтойига бўлинади. Асл О. РФ Олтой улқаси ва Қозоғистон Республикасининг Шарқий Қозоғистон вилоятида жойлашган. У шим.да Ғарбий Сибирь текислигидан жарлик орқали ажралган, шарқи ва шим.-шарқи Монголия Олтойи, Ғарбий Саян тоғларига туташиб кетади. Гоби Олтойи Монголия Олтойининг давоми. Монголия ҳудудида. Уз. 500 км, бал. 1500—2500 м, энг баланд жойи 3957 м; тоғ этақларида чўл, юқорирокца дашт усимликлари ўсади.

О. мураккаб палахсали-бурмали тоғлар улқаси. Протерозойдан карбон давригача ҳосил булган терриген, карбонат ва вулканоген жинсларидан тузилган. Геологик тузилиши ва геологик ривожланиш тарихига кура, О. ҳудудининг шим.-шарқий қисмини эгаллаган каледон О.ига (Тоғли О.) ва ундан чу-кур ёриқлар орқали ажралган герцин Олтойи — Жан.-Ғарбий О. (Рудали ва Жан. О.)га булинади. О. ҳар хил фойдали қазилмаларга бой (Тоғли О.да те-мир рудаси, симоб, олтин, нодир металллар, Рудали Олтойда асл ва рангли металллар бор).

Герцин орогенизида вужудга келган тоғ рельефи мезозойда текисланиб қрилган. Палеоген охирида яна бир оз кутарилган, неоген охири — антропоген бошларида кўтарилиш яна кучайган. Кад. ва янги ёриқлар буйлаб ер қатламлари палахса-палахса булиб силжиган ва ниҳоят, хоз. мураккаб рельефи вужудга келган. Рельеф тузилишида туртламчи давр музликлари ва даре эрозияси қатта роль уйнаган. Энг баланд тизмалар (3200—4000 м ва ундан баланд) — Катунь, Шим. Чуя, Жан. Чуя тизмалари Асл О.нинг марказий ва шарқий қисмларида булиб, рельефи альп типли. Кўпчилик тизмалар бири-бирдан О. учун хос булган тектоник сойликлар (даштлар) орқали ажралиб туради.

Иклими континентал. Киши юқори атмосфера босими (Осиё антицикло-ни) таъсирида совуқ ва давомли. Янв.

нингўртгачат-раси —15°дан (тоғолдиларида) —28°гача, Марказий О.нинг тоғлар орасидаги сойликларида —32° (Чуя даштида мутлақ минимум —60°). Баланд тоғларда ёз қисқа ва салқин; июлнинг уртгача т-раси 1000 м баландликда 14 ва 16° дан ошмайди. О. — намлик энг куп тупланадиган жой. Сернам ён бағирларида йилига 800—1200 мм гача (айрим жойларда 2000 мм гача), жан.-шарқида 200—300 мм (Чуя «даш-ти»да 100 мм) ёғин тушади. О.да 1000 дан ортик музлик бор (умумий майд. 800 км2).

О.да даре куп. Дарёлар қор сувлари ва ёмғирдан туйинади. Баҳорда тошади. Энг йирик ва серсув дарёлари: Катунь, Тоғли Олтой, Бухтарма, Бия, Чуя. 3500 дан ортик кўл бор (йириклари Телец, Марқакўл).

Ландшафт типлари тоғ дашти, тоғ ўрмон ва баланд тоғ ландшафтларидан иборат. Марказий О.нинг қуруқсойликларида ҳам дашт ўсимликлари ўсади. Тоғ ўрмон ландшафтлари О. ҳудудининг 70% ни эгаллайди. Тоғ ўрмонлари 1700—2450 м баландликлар орасида усади. О.нинг энг баланд тизмалари баланд тоғ ландшафт-тини ҳосил қилган.

Ад.: Камбалов Н., Природа и природные богатства Алтайского края, Барнаул, 1952; Куминова А. В., Растительный покров Алтая, Новосибирск, 1960; Горный Алтай, Томск, 1971.

ОЛТОЙ, Олтой Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Майд. 92,6 минг км2. Аҳолиси 202,9 минг киши (2002). Пойтахти — Горно-Алтайск ш. Маъмурий жиҳатдан 9 туман (район), 1 шаҳар, 2 шаҳарчага бўлинади. Республика бошлиғи лавозими таъсис этилган. Парламенти Давлат мажлиси — Эл Қурултойи деб аталади. Ҳукуматга Республика бошлиғи раислик қилади.

Табиати. Олтой Республикаси Олтойнинг баланд тоғли жан. қисмини эгаллайди. Республикада Олтойнинг энг бал. нуктаси — Белуха тоғи (4506 м) жойлашган. Тоғ тизмалари (Катунь, Қурай,

Шим. ва Жан. Чуя) оралигида чукур водийлар ёки кенг сойлик («дашт»)лар бор. Иклими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —12° дан —32° гача, июлники 9—18°. Йиллик ёғин 100 мм дан 1000 мм гача. Дарёлари: Бия ва Катунь. Уларнинг гидроэнергия захираси катта. Бия дарёсида ёғоч окизилади. Йирик кўли — Телец (Олтинкўл). Тупроғи қора ва тоғ-подзол тупроқ. Худудининг 25% ўрмон. Ўрмондан юқорида субальп ва альп ўтлоқлари бор. Йирик сойликларда тоғдашт ёки чала чўл ўсимликлари ўсади. Тоғ эчкиси, қоплон, айик, бўри, лось, холдор буғу, кулранг суғур, узун думли юмронқозик, тийин, соболь; қушлардан турна, карқур, пишчуха, қур, чил, оқ ва тундра каклиги яшайди. Телец кўли атрофида Олтой ва Катунь кўриқхоналари ташкил этилган. Чемал тоғ-иқлимий курорти машҳур. Телец кўлида туризм ривожланган.

Аҳолиси олтойлар (31%), руслар (60,4%), қозоклар (5,6%), украинлар ва б. Шаҳар аҳолиси 27%.

Тарихи. О. худудида қадимдан одам яшаган. Қуйи ва юқори палеолит даврларига оид манзилгоҳлар (Улалинка, У-Кан) топилган. Бу ерлардан хуннлар, турк қабилалари, уйғурлар, Энасой қирғизлари, қорахитойлар, мўғуллар ўтган. 13-а. бошларида О. худуди Мўғуллар давлатига тобе бўлган. 1756 й.да олтойлар Россия фуқаролигига олинган. Аҳоли чор-вачилик, овчилик б-н шуғулланган. 1918 й. январь — мартда шўролар ҳокимияти ўрнатилди. Ўша йил июнида оқ гвардиячилар кўлига ўтди. 1920 й. апр.да шўролар ҳокимияти қайта тикланди. 1922 й. 1 июнда РСФСР таркибига Ойрот мух-тор вилояти ташкил этилди. 1948 й. 7 январьда у Тоғли Олтой мухтор вилоятига айлантирилди, унинг маркази — Ойрот-Тура ш. эса, Горно-Алтайск деб аталди. 1991 й.да республика мақомини олди ва 1992 й. майдан О. Республикаси деб атала бошлади.

Хўжалиги. Саноатининг муҳим тармоқлари: озиқ-овқат, энгил саноат,

ўрмон ва ёғочсозлик, қончилик, қурилиш материаллари саноати ва б. Горно-Алтайск ш.да гўшт, ёғ-пишлоқ, сут, тикувчилик, пойабзал қорхоналаридан ташқари тажриба ёғочсозлик к-ти, самовар, темир-бетон буюмлари, автомобиль таъмирлаш з-длари бор. Майск ва Талон шахдрчаларидаги руда қонларида олтин казиб олинади. Чемал ГЭС қурилган.

Қ.х.нинг асосий тармоғи — чорвачилик. Кўй, эчки, қорамол, олтой отлари ва тоғли дашт жойларда қўтос, шохидан доридормон олинадиган буғулар (марал ва холдор буғулар), Чуя водийсида туялар боқилади. Асаларичилик ривожланган. Тийин, оқ сичқон, тулки, колонок, соболь, норка каби мўйнабоп жониворлар овланади. Тоғ оралиғи ва даре водийларида дехқончилик қилинади: сули, арпа, маккажўхори, кунгабоқар, ўтлар экилади. Боғдорчилик бир-мунча ривожланган.

Бийск ш. (Олтой ўлкаси)дан Монголия чегарасигача борадиган транспорт магистрали — Чуя тракти (621 км) О. худудидан ўтади.

Маданияти. 1992/93 ўқув йили республикада 199 умумий таълим мактаби бўлиб, уларда 37 минг бола ўқиди; 5 ўрта махсус ўқув юртида 3,9 минг ўқувчи, пед. ин-тида 3,1 минг талаба таълим олди. 6 илмий тадқиқот ин-ти (жумладан, тарих, олтой тили ва адабиёти и.т. институллари), 147 жамоат кутубхонаси, 253 клуб муассасаси, 253 кино қурилма, миллий драма театри, филармония, ўлкашунослик музейи бор. Олтой тилида «Алтайдын чолмонь» («Олтой юлдузи», 1922 й.дан) ва рус тилида «Звезда Алтая» газ.лари чиқади. О. радиоси олтой ва рус тилларида эшиттириш беради.

Адабиёти. Олтой қабилаларининг хитой ва жунғар босқинчиларига қарши қураши, бахт-саодат ҳақидаги орзу-умидларини ифодаловчи қаҳрамонлик эпослари, кўшиқ, эртак, афсоналар, мақол, топишмоқлар тўқилган. 19—20-а.ларда М. Ютканакон, Ш. Шунекон, Н. Улагашев каби бахшилар, М.В. Че-валков каби маърифатчилар машҳур бўлган. 20-а.нинг

20-й.ларида ёзувчи М. В. Мундус-Эдоков («Қайлик», «Мозийда ва ҳозирда» пьесалари), шоир П. А. Чагат-Строев («Доно баходир» ва «Қо-рақўрўм» дostonлари) ва б. баракали ижод килдилар. 30—40-й.ларда П. В. Кучияк халқ ҳаётини тасвирлади.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. О. худудида мил. ав. 2-минг йилликка оид кўхна шаҳар харобалари, истехкомларнинг қолдиқлари сақланиб қолган. Қояларда ҳайвон, қушларнинг тасвирлари, ов манзараларини учратиш мумкин. Қад. кўчманчиларнинг мил. ав. 5— 3-аларга мансуб кўплаб амалий санъат намуналари топилган. Қад. намаг, гулдор гилам тўқиш, каштачилик анъаналари ҳамон давом этиб келади.

ОЛТОЙ ТИЛИ — туркип тиллараан бири. 1948 й.гача ойрот тили деб аталган. РФ Олтой ўлкасининг Тоғли Олтой вилоятида тарқалган, 60 мингга яқин киши сўзлашади. Лаҳжалари 2 гуруҳга бўлинади: жан. (қирғиз-кипчоқ гуруҳи) ва шим. (уйғур гуруҳи). О.т. унлилар тизими хусусиятига ва лаб сингармонизмининг умумий қонунарига кўра қирғиз тилига яқинроқ туради. Ундошлар тизимида ўхшашликлар б-н бирга муайян тафовутлар ҳам бор: қирғиз тилидаги сўз бошида келувчи қоришиқ ж ўрнида О.т.да дъ мос келади; қирғиз тилидан фарқли равишда унлилар орасида жарангсиз ундошлар жарангли ундошларга айланади. Феъллар тусланганда, шахс кўрсаткичининг редуцияга учраши О.т. морфологиясининг асосий хусусиятидир.

Адабий тили жан. лаҳжаларга асосланади. Ёзуви 1939 й.дан рус графикаси асосида.

ОЛТОЙ ТИЛЛАРИ — туркий тиллар, мўғул тиллари ва тунгус-манжур тилларини уларнинг келиб чиқиши бир деган тахмин асосида бирлаштирадиган тиллар макрооиласини биддирувчи шартли термин. Айрим олимлар ушбу макрооиллага корейс ва япон тилларини ҳам киритганлар. «Олтой» атамаси ушбу тилларнинг эхтимолдаги қад. ватанига

ишорадир.

Г. Рамстед, Н. Н. Поппе, Е. Д. Поливанов, В. Л. Котвич, М. Ряснен каби туркийшуносларнинг асарларида турли даврларда турлича нуқтаи назардан исботлашга ҳаракат қилинган олтой назариясининг келиб чиқишига қуйидаги омиллар сабаб бўлган: санаб ўтилган тил оилаларидаги анчагина умумий лексика; сўзнинг товуш таркибидаги, фонетик ва морфологик қурилишидаги ўхшашликлар (сингармонизм ва агглютинация); сўз ясалиши ва синтаксис соҳасидаги категорияларнинг структура ва мазмун жиҳатдан бир хиллиги ёки ўхшашлиги ва б. Шунингдек, деярли барча О.т.да махсус сўроқ юктамалари мавжуд, олд кўшимча (префикс) лар қўлланмайди, эгалик категорияси тараккий этган, равишдош ва сифатдошларнинг қўлланиш доираси кенг ва ҳ.к.

Бироқ 20-а. 50-й.ларида тўпланган материалларни ёппасига ўрганишдан шу нарса маълум бўлдики, сонлар, тана аъзолари, йил фаеллари ва сутка бўлақлари, осмон жисмлари, об-ҳаво ҳодисалари номлари каби асосий луғавий гуруҳлар соҳасидаги ўхшашликлар фоизи жуда паст экан. Бу ҳолат олтой боботилининг мавжуд бўлганлигини шуб-ҳа остида қолдиради.

О.т.нинг қариндошлиги ҳақидаги фаразияни, бир томондан, материаллар етарли бўлмаганлигидан, исботланган деб ҳисоблаб бўлмайди; иккинчи томондан, тавсия этилган кўплаб чоғиштиришларнинг ишонарлилиги туфайли, асосиз, пуч деб ҳам бўлмайди. Бу масалани чуқур ўрганиш ва узил-кесил ҳал қилиш олтойшуносликнинг долзарб вазифаларидандир.

ОЛТОЙ ЎЛКАСИ - РФ таркибидаги ўлка. 1937 й. 28 сент.да ташкил этилган. Ғарбий Сибирнинг жан.да, Обь дарёси юқори оқими ва унинг ирмоқлари — Бия ва Катунь хавзаларида жойлашган. Ғарбий Сибирь иқтисодий р-нига киради. Олтойнит деярли ҳаммасини,

Салаирнинг ғарбий ён бағирларини ва унга ёндош текислик ҳамда тоғ олди худудлари — Даштли Олтойни ўз ичига олади. Жан.-шарқда МХР ва Хитой б-н чегарадош. Майд. 169,1 минг км². Аҳолиси 2672 минг киши (1998), асосан, руслар (89,5%), шунингдек, не-мис (4,9%), украин (2,9%) ва б. миллат вакиллари ҳам (2,7%) яшайди. Шаҳар аҳолиси 52,6%. Маркази — Барнаул ш. Бошқа йирик шаҳарлари: Бийск, Рубцовск. 60 маъмурий туман, 12 шаҳар, 15 шаҳарчага бўлинган.

О.ў. 1917 й.гача Томск губернияси таркибида бўлди, 1917 й.дан Олтой губернияси деб аталган, 1925 й.дан Сибирь ўлкаси таркибида (1930 й.да Ғарбий Сибирь ўлкаси қилиб ўзгартирилди). 1991 й. ўлка таркибидан Тоғли Олтой республикаси (1992 й.дан Олтой Рес-публикаси) ажралиб чикди.

Табиати. Ўлка худуди Обь дарёси томонидан шарқий (Салаир қряжининг тоғ этаги ва ён бағирлари) ва ғарбий (Кулунди текислиги, Обь бўйи платоси) қисмларга бўлинади. Жан.-шарқда — Олтой тоғлари тармоғи (бал. 2421 м гача). Тошқўмир, полиметалл рудалар, Кулунди текислиги қўлларида турли туз конлари бор. Иқлими континентал.

Қиши совуқ, кам қорли. Январнинг ўрта-ча т-раси — 19°. Ёзи қисқа, илик, июлнинг ўртача т-раси 19°. Йилига 250—350 мм ёгин тушади. Вегетация даври 160—170 кун. Худудининг катта қисми Обь ва унинг ирмоқлари — Бия ва Катунь ҳавзаларига мансуб дарёларидан суғорилади, қолган дарёлар Кулунди даштининг оқмас ҳавзасига мансубдир. Йирик қўллари — Кулунди, Кучук. Тупроқлари асосан, қоратупроқ (текисликларда). Ўлканинг ғарбий қисмида шўрланган тупроқлар, тоғларда тоғ подзол тупроқлар. Ўлка худудининг 1/3 қисми ўрмон. Текислик қисмини дашт ва ўрмонли дашт эгаллаган. Дашт ўсимликлари деярли қолмаган, кўп ерлар ҳайдаб юборилган. Тоғларнинг энг тепасида альп ва субальп ўтлоқлари ҳамда

тоғ тундраси мавжуд.

Ҳайвонот дунёси. Даштларда кемирувчи кўп, кушлардан дашт тўрғайи ва балчиқчи, тувалоқ, бизғал-док, дашт бургути, дарё водийларида сув паррандалари, тоғларда лось, марал, тоғ эчкиси, тоғ кўйи яшайди. О.ў.нинг жан.-шарқий қисмида Олтой қўриқхонаси бор.

Хўжалиги. Саноатининг асосий тармоқлари: машинасозлик ва металлсозлик (трактор, трактор плуглари — «Алтай-трактор» акциядорлик жамяти; қ.х. машиналари — «Алтайсельмаш-холдинг»; буг қозонлари; магистрал юк вагонлари — «Алтайвагон» Россия и.ч. нинг 1/3 қисмини беради; «Алтайдизель», «Сибэнергомаш» ва б.); кимё ва нефть-кимёси (шина, сунъий тола, кимё маҳсулотлари ва б. ишлаб чиқариш — «Химволокно», «Барнаулшина», «Каучуксульфат», кимё реактивлари з-длари, «Алтайхимпром» и.ч. бирлашмаси); озиқ-овқат (гўшт, пишлоқ, мой и.ч.), энгил (ип-газлама, трикотаж и.ч.), кончилик (полиметалл рудалар, олтин, симоб, ош тузи ва глаубер тузи); ўрмон ва ёғочсозликдир.

Ўлкадаги корхоналар уй-рўзгор техникаси: «Обь» ва «Алтай-электрон» кир ювиш машиналари, центрифуга, «Алтай» телевизорлари, электронасослар, «Дружба» бензопилалари, ошхона машиналари ва б. ҳамда майший кимё товарлари, мебель, спорт ва туризм б-н шуғулланиш учун маҳсулотлар чиқаради. Асосий саноат марказлари: Барнаул, Бийск, Рубцовск, Новоалтайск, Славянгород, Заринск шаҳарлари).

Қишлоқ хўжалигида ғалла, сўт, гўшт етиштирилади. Кунгабоқар, қанд лавлагига ҳамда зигир экинлари кўп экилади. Мевачилик ривожланган, ғалла, картошка, сабзавот экилади. Қўйчилик, паррандачилик, асаларичилик, мўйначилик тараққий этган. Тоғларда ола кийик ва мараллар боқилади. Бийскдан Монголияга Чуя тракти ўтган. Ав-тойўллар зичлиги 83 км/минг км² (1997). Обь дарёсида кема қатнайди. 6 олий ўқув юрти, кутубхоналар, бальнеоло-гик ва иклимий

курортлар бор.

ОЛТОЙ ҚҶРИҚХОНАСИ - Олтойнинг шим.-шарқий қисмидаги давлат қўриқхонаси. Россиянинг Олтой ўлкасидаги Телец кўли (Олтинкўл) яқинида. Майд. 889 минг га (1999). Тайганинг ўзига хос табиатини ҳамда Жан. Сибирнинг баланд тоғли тундрасини қўриқдаш мақсадида ташкил этилган. Тоғларда баландлик минтақалари кўзга яққол ташланиб туради; оқ қарағай, оқ қарағай-кедр ва кедр-тилоғочли тайга ўрмонли субальп минтақаси б-н алмашинган, ундан юқориқда эса альп минтақаси (бутали тундра ва альп ўтлоқлари, шағаллишайникли ва тошлоқ тундра) бошланади. Ҳайвонлардан марал, лось, кабарга, морхўр, елик, кўнғир айик, сувсар, бўрсик, тийин, бурундук, барс; паррандалардан улар, оқ ва тундра какликлари, каркур, чил, кур кўп.

ОЛТОЙЛАР (ўзларини — олтой-кижи деб атайдилар) — Олтой Республикасидаги халқ (59 минг киши). Россия Федерациясида жами 69 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Қуйидаги этнографик гуруҳларга бўлинади: олтой-кижи, теленгитлар, телеслар, телеутлар, тубалорлар, челканлар, кумандинлар. Олтой тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар, бир қисми баптистлар, анъанавий диний эътиқодлар сақланган.

ОЛХЎРИ, олу (*Prunus*) — раънодошлар оиласига мансуб данакли мева дарахти ёки бута. 30 дан ортиқ тури маълум. Энг кўп тарқалган тури оддий О. бўлиб, тоғолча б-н ёввойи олхўри (терн)нинг табиий чатишишдан келиб чиққан деб тахмин қилинади. Вагани — Кичик Осиё, Кавказ, Шим. Эрон. Ўзбекистонга Эрон орқали келтирилган. Ҳозир Ўрта Осиёда дастлаб келтирилган оқ олу, сариқ олу, қора олу ва улардан келиб чиққан навлар тарқалган. О. жой танламайди. 2000 га яқин (Ўзбекистонда 200 дан ортиқ) нави бор. Ўзбекистонда экилиш майдони жиҳатидан данакли мева дарахтлари орасида ўриқдан кейин туради. Барглари

кетма-кет, гуллари яқка ёки 2—3 тадан ўрнашган, оқ ёки кўкиш.

О. меваси думалоқ, тухумсимон, чўзинчоқ, 60—100 г, сариқ, яшил, қизил, кўкимтир-қора; мумғубор б-н қопланган. Таркибида 14—21% қанд, 0,5—1,2% кислота, азотли моддалар ва витаминлар мавжуд. Янгилгида ейилади, қоқи, консерва қилинади, шар-батли ичимликлар, жем, мураббо, қиём ва б. маҳсулотлар тайёрланади.

О., асосан, пайвандлаб ҳамда илдиз бачкисидан кўпайтирилади. О. учун энг яхши пайвандтаг тоғолча. Кўчаги ўт-қазилгач, 4—6-йили ҳосилга қиради. Ўзбекистонда март-апр.да гуллайди, меваси июннинг иккинчи ярмидан сент. охиригача пишади. 20—25 йил яхши ҳосил беради (дарахти 30—50 кг, айримлари 100 кг гача); совуққа чидамли. Парвариши данакли мева дарахтлариникига ўхшаш. Ўзбекистонда Венгерка, Бертон, Исполин олхўриси, Самарканд қора олу-си, Вашингтон ва б. навлари экилади.

Зараркуналлари: олхўри курти, олма курти.

Касалликлари: клястероспориоз ва б.

Ад.: Помология Ўзбекистона, Т., 1983; Рибоков А. А., Остроухова С. А., Ўзбекистон мевачилиги, Т., 1967.

ОЛЧА, оливоли (*Cerasus*) — раънодошлар оиласига мансуб барг тўқувчи дарахтлар туркуми; мевали дарахт, 150 га яқин тури бор. Асосан, Осиёда, шу жумладан, Ўрта Осиё ва Кавказда 25 га яқин тури усади. Маданий турларидан оддий О. (*C. vulgaris*) кўп тарқалган. Жуда қадимдан Марказий ва Жан. Европада, Шим. Африка, Шарқ-ий Осиё, Шим. Америкада экилади. Ўзбекистонда О.нинг махалеб О.си ёки камхастак (*C. mahaleb*), қизилмевали О. ёки чия (тошчия) (*C. erythrocarpa* Neski.) ёввойи турлари адир ва тоғ ён бағирларида учрайди. Оддий О. дарах-тининг бўйи 6—7 м, совуққа, қурғоқчиликка чидамли, унумдор тупроқларда яхши ўсади ва мўл ҳосил беради, 30—40 йил (баъзан 100 й.гача) яшайди. Меваси майда, думалоқ, данакли, сув-

ли, нордон, оч қизилдан тўқ қизилгача. О. мева бандининг узунлиги б-н бошка данакли мевалардан фарқ қилади. Таркибида 7,3—14,5% қанд, 0,8—2,4% органик кислоталар, 0,15—0,88% ошловчи моддалар, С, В2, В9 витаминлар ва б. мавжуд. Янгилигида ейилади, консервалар, мураббо, жем, вино, қандолат маҳсулотлари тайёрланади. Ҳосилдорлиги 100 ц/га. Меваси май— июнда пишиб етилади. О. данагидан, иддиз бачкисидан ҳамда пайвандаб кўпайтирилади. Экилгандан сўнг 3—4-йили ҳосилга киради, 6—7-йили яхши ҳосил беради. О.га қиска танали қилиб, сийрак поғонали шакл берилади.

Ўзбекистонда О.нинг Гриот, Любская 15, Подбельская, Самарканд, Тургеневка, Кора шпанка навлари экилади (2003).

Зараркунандалари: олча арра-каши, олча узунбуруни, битлар, олча пашшаси ва б.

Касалликлари: мева чириши, клястеспориоз, коккомикоз, цитоспороз ва б.

Ад.: Лейн А. Н., Олча ва гилос, Т., 1962; Рибоков А. А., Остроухова С. А., Ўзбекистон мевачилиги, Т., 1967.

ОЛЧИН, алчин — бир қанча турки й халқлар таркибига кирган йирик кабила иттифоқи. О.лар қад. туркий халқлардан бўлиб, милонинг бошларида Олтойда ва Ирғиш дарёси яқинидаги чўлларда яшаганлар. Кейинчалик (6-адан) Турк хоқонлиги, Кимақлар давлати, қипчоқлар иттифоқи ва б. таркибида бўлган. Мўғуллар давлати парчаланиши б-н О.лар Нўғай Ўрда ва 16-а. ўрталарида эса козоқ халқи таркибига кирган. О.ларнинг айрим гуруҳлари бошқирд, Қозон татарлари, Крим ва Шим. Кавказ нўғайлари ва қорақал-поқлар, кичик бир қисми ўзбеклар таркибида ҳам бор. 1926 й. маълумотларига қўра, Бухоро воҳасида (2525 киши), Кармана атрофида (750 киши) ва Қашқадарёнинг қуйи оқимида (Олчин қишлоғида, 300 киши) яшаганлар. О.лар алимули, байули, жетиуру қабилаларига, буларнинг ҳар бири, ўз навбатида, яна бир қанча уруғларга бўлинган.

ОЛЧИН — узунлик ўлчов бирлиги; аршин ва газ қийматлари (65+112 см)га тенг.

ОЛЬБОРГ — Даниядаги шаҳар, Ютландия я.о.нинг шимолида, Шим. Ютландия амтининг маъмурий маркази. Аҳолиси 119,6 минг киши (2000). Лимфьорд бўғозидаги порт. Машинасозлик (асосан, кемасозлик ва цемент саноати учун жихрзлар и.ч.) саноати ривожланган. Цемент, балиқни қайта ишлаш, тўқимачилик, кимё саноати корхоналари бор.

ОЛЬГЕРД (Альгирдас, Algirdas) — Литва буюк князи (1345—77). Гедимин угли. Литва буюк князлиги ҳудудини кенгай-тириш учун курашган. Тевтон ордени (1348, 1370), Олтин Ўрда (1363) устидан ғалаба қозонган, ғарбий рус ерларининг бир қисмини кўшиб олган. Тверь князлигини қўллаб-қувватлаган ва 3 марта (1368, 1370, 1372) Москвага муваффақиятсиз юриш қилган.

ОЛЬГИН - Кубадаги шаҳар. Ольгин провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 245 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Автомобиль йўллари тугуни. Ривожланган қ.х. районининг савдо-саноат маркази. Комбайн 3-ди, тамаки, ёғочсозлик, тўқимачилик, кўн-пойабзал саноати корхоналари бор. Резина-техника буюмлари, қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. О.да йирик тиббиёт мажмуаси қурилган. Шаҳарга 1523 й.да асос солинган.

ОЛЬМЕК МАДАНИЯТИ — Мексиканинг Веракрус ва Таваско штатлари ҳудудида қадимда яшаган номаълум индейс халқи маданияти. О.м. мил. ав. 8—4-а.ларда раванк топган. О.м. номи бу ҳудудда кейинчалик, мил. II — 14-а.ларда яшаган кичик қабилалар гуруҳи (ольмеклар) номи б-н шартли аталган. О.м. иқтисодиёти дехқончилик ва балиқчиликка асосланган. О.м.ни яратган халқ Америкада илк бор синфий тараққиёт йўлига ўтган халқлардан бири бўлган. Унинг мил. ав. 8—2-а.лардаги маданияти ва санъати Марказий Амери-

канинг қўшни индейс халқлари (майя ва б.) маданиятига катта таъсир кўрсатган. Ольмек ҳайкалтарошлигининг ажойиб обидалари, жумладан, улкан инсон каллалари, кўплаб ҳайкаллар О.м. аҳолисининг бош маъбуди — ягуарни ифодалайди. Турли диний ин-шоотлар: эҳромлар, супалар ва б. қолдиқлари сақланган. Мил. 3-а.да номаълум сабабларга кўра ольмеклар ғойиб бўлишган; эҳтимол, бу йирик этник кўчишлар б-н боғлиқ бўлиши мумкин.

ОЛЬСТЕР — Ирландия о.нинг шим.даги тарихий вилоят. Илк урта асрларда мустикал киролик. 12-а. охирида О. расман инглиз тахтига тобе этилган. 16-а.дан Ирландиянинг вилоятларидан бири. 16—18-а.ларда инглизларга қарши кўзғолон маркази. Англия — Ирландия битими (1921) га кура, О.нинг катта қисми (Шим. Ирландия; матбуотда уни кўпинча О. деб аташади) Буюк Британия қўл остида қолган, қолган қисми Ирландия давлати таркибига кирган (1949 й.дан Ирландия Республикаси, Ольстер вилояти).

ОМ (Ohm) Георг Симон (1787.16.3, Эрланген — 1854.7.7, Мюнхен) — немис физиги. Лондон Қиролик жамияти аъзоси (1842 й.дан). Эрланген ун-тини тугатган (1806). Нюрнберг (Германия) политехника мактаби (1833 й.дан), Мюнхен ун-ти (1849 й.дан) проф. Илмий ишлари электр, оптика, кристаллооптика ҳамда акустикага оид. Электр занжирини кашф қилган. Шу занжирнинг энг муҳим характеристикаларидан бири — ўтказгичлар қаршилиги эканлигини кўрсатиб, қаршилик тушунча-сини фанга киритган. Электр токининг асосий қонуни (к. Ом қонуни)ни яратган. Электр қаршилик бирлиги — Ом унинг номи б-н аталади.

ОМ — Халқаро бирликлар тизими СИ даги электр қаршилик бирлиги. Ом б-н белгиланади. Ўтказгичдан ўтаётган ўзгармас ток кучи 1 ампер ва унинг учларидаги кучланиш 1 вольт бўлганда унинг қаршилиги 1 Ом га тенг бўлади, яъни $1 \text{ Ом} = \text{В}/\text{А}$. Г. С. Ом шарафига қўйилган.

ОМ ҚОНУНИ — ўтказгичдан ўтаётган ўзгармас ток кучи / б-н унинг учларидаги потенциаллар фарқи V нинг уз-аро боғлиқлигини ифодаловчи қонун. О. қ.нинг тармоқланган электр занжири учун умумлашган кўриниши Кирхгоф коидалари б-н ту-шунтирилади.

ОМАХА — АҚШнинг марказий қисмидаги шаҳар, Небраска штатида. Аҳолиси 390 минг киши (2000). Муҳим т.й. тугуни. Миссури дарёси буйидаги порт. Йирик қ.х. р-нининг савдо маркази. Галла ва гушт биржалари бор. Йирик озиқ-овқат (ун тортиш, гушт, ёғ к-тлари) саноати маркази. Алоқа воситалари, ЭХМ, юк машиналари, саноат жиҳозлари, қ.х. машиналари, минерал ўғитлар ишлаб чиқарилади. Рангли металлургия (рух эритиш) ривожланган. Ун-т бор. Шаҳарга 1804 й.да асос солинган.

ОМБОР, омбор бинолари — 1) озиқ-овқат, асбоб-анжом, хом ашё, маҳсулотлар, ускуналар, ҳар хил материаллар сақланадиган жой. Оларнинг усти очик, ярим ёпик (бостирма), кўп оралikli, куп қаватли, иситиладиган, иситилмайдиган турлари мавжуд. Олар тош, шағал, цемент, ғишт, ёғоч ва б. материаллардан қурилади; 2) сув тўпланадиган жой, сув хавзаси, мас, сув омбори.

ОМБОР ЗАРАРКУНАДАЛАРИ дон, чорвачилик маҳсулотлари ва б.ни зарарлайдиган ҳашаротлар, жониворлар. Омборлар, элеваторлар, тегирмонлар, макарон ва кондитер маҳсулотлари ф-калари, одамлар яшайдиган бинолар ва б. жойларда тарқалган; шунингдек, дала ва ғалла хирмонларида ҳам учрайди. О.з.нинг кўпчилиги ҳашаротлар синфининг кўнғизлар (қаттик-қанотлилар), капалақлар (тангақанотлилар) туркумига, шунингдек, ўргимчаксимонлар синфининг каналар туркумига мансуб. Қушлар ва суг эмизувчилар синфи вакиллари орасида ҳам О.з. бор. О.з. бутун Ер юзиде кенг тарқалган. О.з. дан омбор узунтумшук кўнғизи (митаси), гуруч митаси, кичик ун митаси, тўғноғичсимон

мўйловли мита, катта ун митаси, суринам ун-хўри, гилам кўнғизи, тўк кўнғир мита, муғомбир трогодерма, кўнғир терихўр, Мавритания кўнғизи, калта сарғиш унхўр, ветчина терихўри, дон парво-наси, омбор куяси, дон куяси, тегир-мон парвонаси, ун парвонаси, жануб омбор парвонаси, ун канаси, чўзиқ кана, қорамтир кана, оддий тукдор кана ва б. кўп тарқалган бўлиб, катта зарар келтиради. Булардан кичик ун митаси (*Tribolium confusum* Duv.), тўк кўнғир мита (*Alphitobius laevigatus* F.), катта ун митаси (*Tenebrio molitor* L.), тўғноғичсимон мўйловли мита (*Tribolium castaneum* Herbst.), калта мўйловли сарғиш унхўр (*Cryptolestes ferrugineus* Steph.), кўнғир терихўр (*Attagenus simulens* Solski.), дон парвонаси (*Sphestia elutella* Hb.), жануб омбор парвонаси (*Plodie interpunctella* Hb.), омбор куяси (*Tinea granella* L.), дон куяси (*Sitotroga cerealella* Oliv.), чўзиқ кана (*Tyrophagus putres centia* Ouds.), ун канаси (*Acarus siro* L.), оддий тукдор кана (*Glycyphagus destructor* Schrk.) ва б. пахта, чигит, кун-жара, шулха ва б. махсулотларнинг хавфли зараркундаларидир.

О.з. озик-овқат махсулотлари захира-сини нобуд қилади, доннинг муртаги ва унли қисмини ейди натижада ғалла ва б. узоқ сакланмайди, уларнинг озукалик сифатини бузади, уруғларни шикастлаб, унувчанлигини кескин камайтиради.

Шунингдек, каламуш ва сичқонлар ҳам О.з. ҳисобланади. Улар махсулотларни нобуд қилибгина қолмай, балки иншоотларни, асбоб-ускуналарни ишдан чиқаради ҳамда турли юқумли касалликларни таркатади. Зараркундалар муस्ताқил равишда ҳамда махсулот ташиладиган идишлар, махсулотлар ҳамда омбор анжомлари ва б. орқали тарқалади.

Кураш чоралари: ҳар йили янги ҳрсилни қабул қилиш олдидан ва заруратга кўра, омборлар, бостирмалар, хирмонлар, махсулот ташиладиган идишлар ва анжомларни таъмирлаш, йилда икки марта — баҳор (апр.—май) ва ёз охири (июль—авг.)да хлорофос, карбофос ва

б. препаратлар б-н ҳам дезинсекциялаш, омбор атрофларини тоза тутиш, ахлатларни ёкиб ташлаш ёки ерга кўмиш керак.

О.з.ни йўқ қилиш учун махсулот сақланадиган омборларни бромметил ёки метилхлорид б-н газли дезинсекциялаш — фумигация зарур.

Султон Алимухамедов.

ОМБУДСМАН (шведча ombudsman — бирон киши манфаатларининг вакили) — турли хил маъмурий органлар, баъзи мамлакатларда эса — шунингдек, хусусий шахслар ва бирлашмаларнинг инсон ҳуқуқларига риоя этишини назорат қилиш учун махсус сайлаб (тайинлаб) қўйиладиган мансабдор шахс. О. назоратни амалга оширади ва прокуратурадан фарқли равишда на-фақат қонунийлик, балки шу б-н бирга самардорлик, мақсадга мувофиқлик, адолат-парварлик нуқтаи назаридан ҳам текшириш олиб боради. Бу хилдаги мансабдор шахслар ҳар хил ном б-н аталади: Скандинавия мамлакатларида — О.; Испания ва Колумбияда — халқ ҳимоячиси; Францияда — воситачи, Руминияда — халқ адвокати ва ш.к. О. турли йуллар б-н сайланиши ёки тайинланиши мумкин. Испанияда у парламент томонидан 5 йилга сайланади, Намибияда президент томонидан, Францияда — Вазирлар кенгашининг декрети б-н тайинланади. Аксарият кўпчилик мамлакатларда ҳар бир фуқаро О.га бевосита мурожаат қилишга ҳақлидир. О. камчилик ёки суистеъ-молларни аниқлаб, тегишли орган ёки мансабдор шахсга курсатади ва уларни бартараф этишни тақлиф этади. Агар улар О.нинг тақлифидан бош тортса, О. суд органлари ёки парламентга мурожаат қилиши мумкин. О. фуқароларнинг шикоятлари бўйича, шунингдек, ўз ташаббуси б-н иш олиб боради. Францияда фуқаролар воситачига бевосита эмас, балки ўз сенатор ёки де-путатлари орқали мурожаат қиладилар. Дунёда 1-марта О. лавозими 1709 й. Швеция киролиги ҳузурида жорий қилинган.

Ҳоз. вақтда у жаҳоннинг 110 дан ортиқ мамлакатада мавжуд. О. ин-тини ташкил этилишига қараб 2 турга бўлиш мумкин: парламент томонидан тайинланадиган (сайланадиган) классик типдаги О. ва ижроия ҳокимияти органлари томонидан тайинланадиган О. Классик типдаги О. ҳар қандай ташкилот, корхона, муассаса ва мансабдор шахсларнинг фаолиятини текшириш ҳуқуқига эга. Классик О. катаркта Швеция, Норвегия, Дания, Португалия, Испания ва ш.к. кўпгина мамлакатлар О.лари қиради. Ўзбекистон О.и ҳам классик О. ҳисобланади. Ижроия ҳокимияти органлари томонидан тайинланадиган О. ҳуқуқлари биров чегараланган. Улар алоҳида соҳалар бўйича текшириш ҳуқуқига эга. Мас, касалхоналар, жазони ўташ муассасалари, болалар, ногиронлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш, ҳарбий хизматчилар, жиноятлардан жабрланганлар, солиқ муассасалари бўйича шуғулланадиган алоҳида соҳалар О.лари.

О.нинг алоҳида обрў-эътибори ва замонавийлиги унинг демократик хусусиятлари б-н тавсифланади. О.лар давлат органлари тизимидан мустақиллиги, парламентнинг белгиланган муддати давомида ўзгармаслиги, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгаллиги, ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга муҳтож бўлган барча фуқароларга очиқлиги, шикоят ва мурожаатларни таҳлил этишда расмиятчиликка йўл қўймаслиги, аҳолига бепул хизмат кўрсатиши б-н ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикасида О. фаолиятининг ҳуқуқий асослари «Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари вакили (омбудсман) тўғрисида» ЎЗРнинг қонуни (1997 й. 24 апр.)да белгилаб берилган. Мазкур қонунга кўра, Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) — мансабдор шахсе бўлиб, унга ЎЗР да давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги

амалдаги қонун ҳужжатларига риюя этилишининг самарадорлиги устидан парламент назоратини таъминлаш ваколатлари берилган. Вакил ўз фаолиятида ЎЗРнинг Конституцияси, қонунлари, бошқа қонун ҳужжатларига, ЎЗРнинг халқаро шарт-номаларига, шунингдек, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган принциплари ва нормаларига асосланади. Вакил ўз ваколатларини мустақил ҳамда давлат органлари ва мансабдор шахсларга тобе бўлмаган тарзда амалга оширади ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисоб беради.

Ад.: Сатторов А., Омбудсман — ҳуқуқ ҳимоячиси, Т., 2000.

Акмал Саидов.

ОМБУР — 1) миҳ суғуриш, нарсаларни қисиб ушлаш, эгиш, қирқиш учун ишлатиладиган икки жағли асбоб. Ясси жағли, думалок жағли, ўткир жағли, га-жомбура (жағлари бир томонга эгилган), нўғайдўз (этикдўзлик ва қавушдўзликда ишлатиладиган), қаламгир (темирчиликда ишлатиладиган), нов О. (жағининг ўртаси новсимон, тақачилар ишлатади) ва б. хиллари бор. Баъзи станокларда О. станокнинг бир қисми ва-зифасини ўтайди. Турли-туман донали юкларни кўтаришда юк омбури ишлатилади. Материални (мас, симни) ҳам эгиб, ҳам қирқиб, ҳам қисадиган (мон-тёрлар ишлатадиган) универсал О.лар ҳам бор. Металлургия, металлсозлик, дурадгорлик, темирчилик, заргарлик, монтёрлик ва б. соҳаларда, уй-рўзғорда ишлатилади; 2) электротехникада юкори вольтли линияларда ток кучи ва электр кучланишини ўлчайдиган асбоб. Қаллаги ферромагнит ўзақдан иборат. Унда индуктивлик ғалтаги жойлашган.

ОМДУРМАН — Судандаги шаҳар. Оқ Нил дарёси бўйида (унинг Кўк Нилга қўшилиш жойида). Аҳолиси 230 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Хартум ва Шим. Хартум ш.лари б-н бирлашиб йирик агломерацияни ташкил этади. Савдо-транспорт маркази (чорва, тери, матолар б-н савдо қилинади). Тўқимачилик, тери,

озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ислому ун-ти, Миллий театр, Маҳди Муҳаммад Аҳмад мақбараси бор.

ОМИН (араб., сомиёча) — ислому, яҳудий ва христиан динларида диндорлар ўртасида «қабул этеин», «ижобат бўлсин» маъносида ишлатиладиган сўз. Қуръони каримдаги Фотиҳа сураси тиловат қилиб бўлингач, ўқиган ва эшитганлар «О.» деб қўйиш лозимлиги ҳақида ҳадисда айтилган.

ОММАБОП МУСИҚА - 1) кенг маънода — энг машҳур мусиқа асарлари; ижрочилар репертуаридан доимий ўрин олган турли жанр ва услуб намуналари (мас, халқ кўшиқ ва куйлари, мумтоз композитор асарлари)дан иборат; 2) тарихий тушунча сифатида — 20-а. маданиятида қарор топган мусиқа тури. Ёшлар мусиқаси, поп-мусиқа, рок-мусиқа, эстрада мусиқаси каби йўналишларни ўз ичига олади. Унинг ривож топишига дастлаб 20-а.да юз берган ижтимоий (мас, урбанизация) ва маънавий ҳаёт (диний қарашларга нисбатан дунёвий мафкура кенг ёйилиши ва б.) ўзгаришлари замин яратган. Натигада, шаҳар аҳолисида кескин кўпайган бўш вақтини тўлдириш мақсадида мунтазам равишда утказиладиган кунгилочар томоша ва концертлар кенг ривож топган. Олдин шаҳар боғи ва хиёбонлари, ресторан (кабаре, кафешантан) ва б. жойларда, кейинчалик махсус қурилган театр ва сахна (мас, мюзикхолл, дискотека)ларда фаолият кўрсатган янги бадиий жамоалар ижодида О.м.нинг асосий жанр ва шакллари қарор топган. О.м.нинг ҳоз. дунё маданиятида кенг ёйилишида, айниқ-са, оммавий ахборот воситалари (радио, телевидение), овоз ёзиш ва тарқатиш аппаратлари (граммофон, магнитофон ва б.)нинг кашф этилиши катта таъсир ўтказган. О.м. тингловчидан мусиқа уқуви, кенг бадиий тажриба, баъзида идрок этишда алоҳида аҳамиятни х.ам талаб этмайдиган намуналардан иборат бўлиб, улар шаклларнинг оддийлиги, мусиқа тилининг байналмилал (универсал) оҳангларга яқинлиги, купрок

рақсбоп усулларга мойиллиги б-н ажралиб туради.

Олимжон Веков.

ОММАВИЙ ҚУРОЛЛАРИ — душманнинг жонли кучларига, қурол-аслаҳаларига, иншоотларига ялпи (оммавий) талафот етказиш учун мўлжалланган жанговар воситалар, қирғин қуроли. Жанговарлик (талафот етказиш, қирғин қилиш) хусусиятларига кўра, бошқа барча жанговар воситалар, қурооллардан самаралироқ ҳисобланади. О. қ. к. жумласига бактериологик (биологик), кимёвий ва ядровий қурооллар қиради. Бу қурооллар ичида энг катта зиён ва талафот келтирувчиси, ялпи қирадигани, асо-рат қолдирадигани, энг даҳшатлиси ядро қуролидир. О. қ. қ.ни ишлатиш шароити, ҳудуди, миқёси деярли чекланмаган. Ҳозирча О. қ. қ.нинг энг катта захираси икки йирик давлат — АҚШ ва Россия Федерациясида жамланган. Покистон, Эрон, Ҳиндистон, Шим. Корея, Ироқ ва б. баъзи давлатлар О. қ. қ.ни ишлаб чиқариш ва захира ҳосил қилиш ҳаракатида. О. қ. қ.дан мудофаа қилиш чоратадбирлари, умумий ва шахсий ҳимоя воситалари ишлаб чиқилган. Баъзи йирик мамлакатлар (АҚШ, Англия, Германия, Россия Федерацияси ва б.)да аҳолини О. қ. қ.дан ҳимоя қилиш учун яхшилаб жиҳозланган бомбапаналар мавжуд, фуқаро мудофааси тизими ташкил қилинган ва вақт-вақти б-н машғулотлар ўтказиб турилади (қ. Бактериологик қурол, Кимёвий қурооллар, Ядро қуроли).

ОММАВИЙ ҚУРОЛЛАРИДАН МУДОФАА — кўшин, аҳоли ва мамлакат халқ хўжалиги объектларини душманнинг ядро, кимёвий ва бактериологик қуроолари таъсиридан ҳимоя қилишда қўлланиладиган чора-тадбирлар комплекси. Бунда индивидуал ҳимоя воситалари, траншеялар, махсус жиҳозланган пана жойлардан фойдаланилади, эпидемияга қарши ва б. тиббий тадбирлар, дезактивация, дегазация ҳамда умумдавлат мудофаа тадбир-

лари кўрилади (қ. Фуқаро мудофааси).

ОММАВИЙ ҚЎШИҚ - кўшиқ тури; халқ орасида оммалашуви-га мўлжалланган композитор асари. Кўпинча жамоавий (хор) тарзда, чолғу жўрлигисиз ижро этилади. О.қ. намуналарига банд (банд-нақарот) шакли, ёркин, эсда қоладиган қуйи, айна пайтда, мусикий ва шеърый баёнининг оддийлиги, қуй ҳажмининг ўрта вокал ре-гистрга асосланганлиги хосдир. Асосан, намойиш, митинг, йирик йиғилиш каби жамоавий тадбирларда ижро этилади. Илк намуналари Буюк Франция инқилоби даврида юзага келган (мас, «Марсельеза» — ҳозирда Франция Давлат мадҳияси). Инқилобий кўшиқ, ҳарбийлар (сафда ижро этиладиган) кўшиғи, Давлат мадҳияси каби турлари бор. Ўзбекистонда 20-а.нинг 1-чорагида юзага келган (Ҳамзанинг «Биз ишчимиз», «Хой ишчилар» ва б.), кейинчалик бастакор (Т. Жалилов, К. Жабборов ва б.) ва композитор (С. Юдаков, М. Бурхонов) лар ижодида ўрин олган.

ОММЕТР (ом ва... метр) — электр қаршилигини ўлчайдиган асбоб. Иши ўзгармас кучланишли ток манбаида ўлчанадиган қаршилиқ орқали ўтадиган ток кучини ўлчашга асосланган. Ўлчанадиган қаршилиқ диапазони-га қараб, мегаомметрлар, тераомметрлар, микроомметрларга; магнитоэлектрик ўлчачи, магнитоэлектрик логометрли, электрон О.ларга бўлинади. Катталиги 100 ом дан бир неча Мом гача қаршилиқларни ўлчаш учун О. ўлчанадиган қаршилиқка кетма-кет уланади. Катта қаршилиқлар мегаомметр б-н, кичик қаршилиқлар микроомметр б-н ўлчанади.

ОМНИБУС (лот. omnibus — ҳамма учун) — кўп ўринли от-арава; жамоат транспортининг дастлабки тури; автобуснинг ўтмишдоши. Нечта йўловчи ташишига қараб, унга 2, 4, ҳатто 6 от кўшилган. Дастлаб (1662 й.) Парижда пайдо бўлган, кейинчалик бошқа Европа мамлакатларига тарқалган. Шаҳарлар

ичида ва шаҳарлар орасида қатнаган. Ички ёнув двигатели пайдо бўлганидан сўнг (1860) аста-секин ўз аҳамиятини йўқота борган. Баъзи Европа мамлакатларида 20-а. бошларигача қўлланилган. Ҳозир О. ўрнини автобус бутунлай эгаллаган.

ОМО... (юн. homos — бир хил, ўхшаш) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, иккинчи қисмдан англашилган тушунчанинг бир хил, ўхшаш, тенг бўлишини билдиради.

ОМОЛОН — РФ Магадан вилояти ва Саха (Якутия)даги дарё. Колиманинг ўнг ирмоғи. Уз. 1114 км, ҳавзасининг майд. 113 минг км². Колима тоғлигидан бошланиб, Юкагирь ясситоғлигининг шарқий чеккасидан, қуйи қисмида Колима пасттекислигидан оқиб ўтади. Кор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Оклда музлаб, майда муздан бўшайди. Ассий ирмоқлари: ўнгда — Молонгда, Олой, Олойчан; чапда — Кедон. Қуйи оқида ёғоч қўзилади. Шчербаково пристанидан қуйилиш жойигача (600 км) кема қатнайди.

ОМОН МАТЖОН (тахаллуси; асл исм-шарифи Матчонов Омон) (1943.14.2, Хоразм вилояти Янгибозор тумани) — Ўзбекистон халқ шоири (1993). Самарқанд ун-тининг филология ф-тини тугатган (1969). Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир, бўлим мудир (1969-85), «Ёшлик» жур.да бош муҳаррир (1985-91), Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида масъул ходим (1991—94), Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасида раис ўринбосари (1994—99), «Чўлпон» нашриётида директор (1999—2001). 2001 й.дан «Гулхан» жур. бош муҳаррири. Шеърлари 1965 й.дан бошлаб эълон қилина бошлаган. Шоирнинг «Карвон кўнғироғи» (1973), «Қуёш соати» (1974), «Ёнаётган дарахт» (1976), «Ярадор чакмоқ» (1977), «Сени яхши кўраман» (1981), «Дарахтлар ва гиёҳлар» (1984), «Ўртамизда биргина олма» (1990), «Одамнинг сояси қуёшга

тушди» (1991), «Қуш йўли» (1993), «Иймон ёғдуси» (1994), «Ардахива» (2000), «Хожа Ахрор зиёратлари» (2002) ва б. шеърлий асарларида воқеликни назик ҳис этган ҳолда бадиий ифодалаш, муайян ҳодисадан фавқулудда фалсафий ҳулосалар чиқариш, ўзи туғилиб ўсган муҳит колоритига мос ифодалар топиш тамойили усту-ворлик қилади.

О.М. лирик шеърлар б-н бирга лирик қисса ва драматик дoston жанрларида ҳам ижод қилиб, Хоразм халқ афсоналарининг ўзига хос бадиий талқини — «Ҳаққуш қичкириғи» (40 афсона, 1979) шеърлар китобини, истиклол арафасидаги шўролар мамлақати ҳаётининг зиддиятли манзаралари ва жароҳатлари тасвирига бағишланган «Гаплашадиган вақтлар» (1986) қиссасини, шунингдек, ўзбек халқининг Хоразмдан чиққан буюк сиймолари ҳақидаги драматик дostonлари («Паҳлавон Маҳмуд», 1975; «Беруний», 1977 ва б.) ни яратган. «Минг бир ёғду» (1982) асари Навоий «Хамса»си таъсирида ёзилган. О. М. бу асарларида ўтмишда яшаб ижод қилган ўлмас сиймолар ҳаёти ва ҳоз. давр муаммоларини тасвирлашда лиро-эпик шеърят имкониятларидан маҳорат б-н фойдаланган. Ўзбек шеърятига Хоразм шеvasига хос лексик унсурлар ва мусикий оҳанглари олиб кирган, лирик шеърятни эпик шеърят унсурлари б-н бойитган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

Ас: Сайланма [2 ж.ли], Т., 1997.

Жумабоева Ж., Омон Матжон, Т., 1993.

ОМОН МУХТОР (тахаллуси; асл исм-шарифи Мухторов Омон Сулаймонович) (1941.16.7, Бухоро) — ёзувчи, шоир, драматург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1991). ТошДУ журналистика ф-тини тугатган (1964). Ўзбекистон радиосида (1965—75), «Ўзбекфильм»да (1975—77), Гафур Ғулom номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида (1977—80), Ўзбекистон давлат кино қўмитасида (1980—84) турли

лавозимларда ишлаган. «Шарқ юлдузи» жур.да бўлим мудири (1984—89), бош муҳаррир ўринбосари (1989—95), бош муҳаррир (1995 й.дан).

Илк шеърлар тўплами — «Чорлар кўёшли йўллар» (1966). «Оҳанг» (1974), «Ёғду» (1979), «Марварид» (1985), «Шиддат» (1990) шеърлий тўпламлар, «Нигоҳ» (1968), «Қушлар ва тушлар» (1971), «Шаҳарлик келинчак» (1973), «Ҳаёт дарвозаси» (1978), «Учқур поездлар» (1981), «Болаликка саёҳат» (1984), «Вазифа» (1988), «Ўлмаган жим» (1995) ва б. китобларидан жой ол-И.Н. ҳикоя ва қиссаларида замондошларимиз ҳаёти, уларнинг қувонч ва из-тироблари фалсафийликка мойил бир тарзда акс эттирилган.

О.М.нинг «Йиллар шамоли» (1976), «Эгилган бош» (1989), «Аёллар мамлақати ва салтанати», «Ффу» (1997), «Аф-лотун» (1998), «Тўрт томон қибла» три-логияси («Минг бир қиёфа», «Кўзгу ол-дидаги одам», «Тепаликдаги ҳароба», 2001), «Майдон» (1999), «Ишқ ахли» (2001) каби замонавий ва тарихий мавзулардаги романлари ўзбек насрининг шаклан ва мазмунан бойишида муҳим ўрин тутди. Улардаги янгича тасвир усуллари, тафаккур тарзи ва роман-ҳангома, романривоят жанрларидаги шаклий изланишлар эътиборга лойиқ. «Аёллар мамлақати ва салтанати» романи асосида бадиий фильм ишланган (2001). Пьесалари Хоразм театрида саҳналаш-тирилган («Бош масала» ва б.). «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).

ОМОН ПОЛВОН [1856, Наманган вилояти Хизробод (Қизил Работ) қишлоғи — 1923.13.6, Наманган] — Фарғона водийсида совет режимига қарши ҳаракатнинг раҳбарларидан бири. 1918 й.гача Қизил Работ қишлоғида ариқ оксоқоли вазифасини бажарган. 1918 й. бошларида Фарғона водийсида қизил армияга қарши қуроли ҳаракат бошлаган 9 ҳарбий қўмондоннинг бири, Мадаминбек ва Шермуҳаммадбекнинг ҳарбий топшириқларини бажариб, 2500—3000

йигитга раҳбарлик қилган. Дадабой (Тўрақўрғон) ва Мақсуд (Уйчи) унинг энг яқин қўрбошилари саналган. 1922 й.да О.П.Норин дарёсидан Чустгача бўлган худудни ўз назоратига олган. 1923 й. майда кизил аскарлар томонидан қўлга олиниб, кейинчалик отиб ташланган.

Ад.: Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Ражабов Қ., Хайдаров М., Туркистон тарихи (1917-1924), Т., 2002.

ОМОНАТ — мижознинг маълум бир шартлар асосида банкка қўйган пул маблағлари. О. га пул маблағларини киним килиш микдори, уларни сақлаш муддати ва мақсади О.нинг тури шартларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Ўзбекистон Республикасида амалдаги қонунчиликка кўра, О. кимнинг номига қабул қилинса, унинг номига О. дафтарчаси расмийлаштирилади. О. номига бошқа шахс маблағ топшириши мумкин, бунда маблағ кимнинг номидан топширилган бўлса, ўша шахс О.чи ҳисобланади. Одан маблағлар О.чининг биринчи талабига кўра, тўлиқ ёки қисман берилиши таъминланади. О.чи О.га қўйган маблағидан шахсан ўзи ёки ишончли вакили орқали фойдаланиш ҳуқуқига эга. О.даги маблағлар бир ёки бир неча кишига, шунингдек, давлатга, алоҳида ташкилот ва корхоналарга васият қилиниши мумкин. О. бўйича даромадлар фоиз ёки ютуқ кўринишида тўланади. Фоиз ставкасининг микдори банклар томонидан мустақил равишда белгиланади. Банклар талаб қилиб олинадиган, муддатли ва жамғарилувчи О. турларига пул маблағларини қабул қиладилар (яна қ. Депозит).

ОМОНАТ СЕРТИФИКАТИ, депозит сертификати — омонат банки ёки бошқа кредит муассасасининг пул омонатга қўйилганлигини тасдиқловчи ҳужжати. У пул белгиланган муддат ўтиши б-н омонатни ва у бўйича фоизларни талаб қилиб олиш учун асос бўлиб хизмат қилади. 2 турда муомалага

чиқарилади: юридик шахсларга 1 й.гача муддатга бериладиган О.с; жисмоний шахсларга 3 й.гача муддатга бериладиган О.с. О.с.нинг муомалада бўлиш муддати у берилган кундан бошлаб омонатни талаб қилиб олиш санасигача ҳисобланади.

ОМОНАТ ШАРТНОМАСИ (ЎЗР да) — шартнома турларидан бири. Бунда бир тараф (омонат сақловчи) иккинчи тараф (сақлашга топширувчи) берган ашёни сақлаш ва бу ашёни тўла ҳолда қайтариш мажбуриятини олади. Омонат сақлашдан асосий мақсад ашёларнинг бутлигини таъминлашдан, унга ўзга шахслар томонидан зарар етказилиши ва ўзлаштириб олинишидан асрашдан иборат. Шартнома бўйича топширилган мулкнинг сақланиши ва уни албатта бутун ҳолда қайтарилиши назарда тутилади. О.ш. ёзма шаклда бўлади. Ундан ташқари омонат сақлашга топширишда бериладиган патта, тилхат, гувоҳнома кабилар ҳам, агар унда омонат сақловчи имзо қўйган бўлса, ёзма шартнома ҳисобига ўтади (ФК, 876-модда).

О.ш. бўйича омонатчи ашёга нисбатан мулк ҳуқуқига, ашёни тасарруф қилиш ҳуқуқига эга бўла олмайди, у фақат ашёни сақлаб бериши лозим. О.ш.да катна-шувчи тарафлар фуқаролар ва юридик шахс ҳисобланган ташкилотлардир. Ташкилотлар ўз устав (низом)ларида назарда тутилган ҳоллардагина омонат сақлаш фаолияти б-н шуғулланишлари мумкин. Жисмоний хусусиятлари жиҳатидан омонат сақловчининг ихтиёридаги бинога ёки худудга жойлаштирилиши мумкин бўлган буюмларгина О.ш.нинг предмети бўла олади. Шу сабабли кучмас мулк ва хажми улкан объектлар бўйича О.ш. тузилиши мумкин эмас. Бундай объектни кўриқдаш иши қоровул ва ш.к. б-н меҳнат шартномаси тузиш асосида амалга оширилади. Сақланиши қонун ҳужжатлари б-н тақиқланган нарсалар — қорадори, захарли моддалар, ҳар хил ўқотар қурол ва ҳ.к. омонат сақлаш шартномасининг предмети бўлиши мумкин эмас. ФК нинг 878-моддасига мувофиқ, омонат сақлов-

чи ашёни шартномада келишилган муддат давомида саклаши шарт. Агар О.ш.да муддат назарда тутилмаган бўлса, ашё шахс томонидан талаб қилиб олингунча сакланади.

Сотиболди Бобокулов.

ОМОНАТЛАРНИ ИНДЕКСАЦИЯЛАШ — мамлакатда нархларнинг умумий даражаси ўсишига қараб омонатдаги пул микдорининг оширилиши. Бу инфляция туфайли пул бирлиги қадри кимматининг, яъни харид қобилиятининг пайсаяши б-н боғлиқ. О.и. орқали қадрсизланиши натижасида омонатчи кўрган зарар крпланади.

Ўзбекистон Республикасида 1993 й. 12 ноябрда «сўм-купон»нинг ва яна кейинчалик 1994 й. 1 июлдан унинг ўрнига сўмнинг муомалага киритилиши натижасида О.и. амалга оширилди. Банк омонатларидаги ва қимматбаҳо қоғозларга инвестиция қилинган пул маблағлари 1000 сўм-купонга 1 сўм қилиб қайта ҳисобланган. 1992—95 й.ларда Ўзбекистонда нархлар индексининг 3860 баравар ўсганлигидан келиб чиқиб, 1996 й.дан бошлаб аҳолининг сўмда ифодаланган омонатларининг харид қобилиятини сақлаб қолиш мақсадида О.и. микдори 4 минг баравар қилиб белгиланган. Фуқароларнинг омонатларини тўғри ва асосли индексациялаш учун пул маблағларини индексация қилиш бўйича республика, вилоят, шаҳар ва туман комиссиялари тузилган.

ОМОНИМЛАР (омо ... ва юн. опута — ном, исм) — умумий маъно унсурларига эга бўлмаган, тасаввурий боғланмаган, лекин бир хил ёзилиб, бир хил айтиладиган сўзлар; улар орасида семантик алоқа бўлмайди. Ана шундай сўзларнинг тилда мавжуд бўлиши ва шунга боғлиқ ходисалар омонимия дейилади. О.нинг луғавий ва грамматик кўринишлари фаркланади.

О.нинг тилда пайдо бўлиш сабаблари турличадир: авваллари ҳар хил айтилиб, бир хил эшитиладиган сўзлар талаффузининг тарихий жараёнда товуш алмаши-

ниши ёки талаффуз ўзгариши натижасида бир-бирига мос келиб қолиши; (от — исм, от — ҳайвон; ўт — олов, ўт — ўсимлик) бошқа тиллардан ўзлашган сўзларнинг талаффуз ва ёзилиш жиҳатидан она тилидаги сўзларга мос келиб қолиши (турбосқич; тур-хил, нав); тилда мавжуд бўлган кўп маъноли сўз маъноларининг бир-биридан узоқлашиши (дам — нафас; дам — хордик; дам — босқон) ва б. О. бир ёки бир неча сўз туркуми доирасида бўлиши мумкин: бир сўз туркуми доирасида омонимия у ташкил этувчи, ёзилиши ва талаффузи айнан бир хил бўлган сўзлар тўлиқ ёки мутлақ О. дейилади (чанг — ғубор, тўзон; чанг — чолғу асбоби); фақат айрим шакллардагина мос келадиган, бошқа-бошқа туркумларига мансуб сўзлар нотулик О., бошқача айтганда, омошакллар дейилади, кўй (ҳайвон) — кўй (фёльнинг буйруқ шакли).

О. б-н бир қаторда тилда уларнинг алоҳида турлари сифатида омографлар (бир хил ёзиладиган, лекин урғу ва талаффуз б-н фаркланадиган сўзлар: олма—олма, том (уй томи) — том (китоб томи) ва б. ҳамда омофонлар (бир хил талаффуз қилинадиган, лекин ёзилишида фарқ қиладиган сўзлар: етти (сон) — етди (фёль); ёт (бегона) — ёд (хотира) ва б. Омонимиянинг мазкур барча кўринишларига мансуб сўзлар маъноси асосан матн орқали билинади.

О. мумтоз адабиётда тажнис санъати ва туюқ жанрини яратишда, аския пайровлариди эса сўз ўйини ва кочириксифатида ишлатилади. Сўз усталари, айниқас, шоирлар (Хоразмий, Лутфий, Навоий, Бобур, Сўфи Оллоёр, Ҳабибий ва б.) ноэтик таъсирчанликни оширишда О. дан махорат б-н фойдаланганлар. Хоразмийнинг:

*Буюнг сарву санубартек, белинг-қил,
Вафо қилган кишиларга вафо қил
байти ёки Алишер Навоийнинг:
Олмани сунди нигорим — ол, — деди,
Олма бирла бу кўнгилни ол, — деди,
Сўрдим эрса олмасининг рангини,*

Не сўрарсан? — олма ранги ол, деди.

туюғи бунинг ёркин исботидир. Дастлабки байтда қил сўзи 2 маънода (қилга ўхшаш ингичка; қилмоқ феълнинг ўзағи) ишлатилган бўлса, туюқда ол сўзи 3 маънода ишлатилган (буйруқ феъли; кўнгил овламоқ; қизил ранг; ол ранг).

Абдуваҳоб Мадвапиев, Бозорбой Ўринбоев.

ОМОННИСОХОНИМ НАФИСИЙ

(1534 — Шарқий Туркистон Мақит тумани — 1567) — Ёркенд (Якан) хони Абдурашидхон даврида (1533—69) яшаган уйғур мақомшуноси, шоира, хаттот. Ёшлигидан сато ва танбур чалишни ўрганган. Абдурашидхоннинг О. Н.га уйланиши унинг ижодий фаолиятига кенг йўл очиб берган, натижада мусикашунос олима, шоира, уста хаттот бўлиб етишиб, хонлик маданияти ривожига катта ҳисса қўшган. О.Н. «На-фисий» тахаллуси б-н шеърлар ёзган ва «Девони Нафисий» номли машхур шеърлар тўплами, хотин-қизларга на-сихат мазмунидаги «Ахлоқи жамила» («Гўзал хулқлар») ва шoirлик, нағмачилик ва хаттотликка оид «Шуруҳ ул-кулуб» («Қалблар шарҳи») номли асарлар ёзиб қолдирган. О. Н. Қидирхон Ёркандий б-н «Ўн икки мақом»ни тиклаш ишига ҳисса қўшган.

ОМОНОВА Оминахон Эргашевна (1957.21.8, Андижон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Андижон пед. ин-тини тугатган (1977). 1977 й.дан Андижон ш.даги 27-мактабда тарих ўқитувчиси, 2001 й.дан Андижон к.х. инти қошидаги Куйган-ёр академик лицейида ҳуқуқшунослик фани ўқитувчиси. Ёш авлодга билим беришда турли методик қўлланмалардан фойдаланади. Мактабда фан кабинети ташкил этиб, замонавий ўқув қуроллари б-н жиҳозлаган.

ОМОНОВА Ҳамроҳон (1918.20.2, Навбахор тумани — 1996.26.9, Каттақўрғон ш.) — Ўзбекистон халқ артиста (1981), 1945—96 й.лар А. Мажидий номидаги Каттақўрғон театрида актриса. Асосий роллари: Ойсара, Холча (К.Яшин,

«Гулсара», «Нурхон»), Майсара, Ҳожи она (Ҳамза, «Майсаранинг иши»), «Бой ила хизматчи»), Фотима (С.Жамол, «Фоти-ма Сабрий»), Адолат (Уйғун, «Парвона»), Хосият хола (И.Султон, «Имон»), Бўстон хола (А.Қахлор, «Аяжонларим»), Фармонбиби (С.Аҳмад «Келинлар кўзғолони»), Кумри (Ў. Умарбеков, «Қарғалар учса қарайлик»), Сунбул (Х. Ғулом, «Ажаб савдолар») ва б.

ОМОНУЛАХОН (1892.1.6, Кобул -1960.25.4, Цюрих) — Афғонистон амири (1919—29), баракзайлар сулоласидан. Амир Ҳабибуллахоннинг ўғли. Отаси сарой фитнаси натижасида ўлдирилгач, тахтга чиққан (1919 й. 21 фев.), Афғонистон мустақил давлат деб эълон қилингандан сўнг (1919 й. 28 фев.), Англия томонидан Учинчи инглиз-афғон уруши бошданган (1919 й. 6 май). Бу урушда афғонлар ғалаба қилиб, Равапдиндида тинчлик шартномаси имзоланган (1919 й. 8 авг.). Россия, Туркия, Эрон, Германия, Италия ва Францияга фавқулодда миссиялар юбориб, бу давлатлар б-н ёш Афғонистон ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатди. О. Ёш афғонлар таъсирида Афғонистонда муҳим ислохотлар ўтказган. Абдулқуддусхон Иттиمودий бош вазир, Махмуд Тарзий ташки ишлар вазири, генерал Муҳаммад Нодирхон (Нодиршоҳ) ҳарбий вазир бўлди. Афғонистон Конституцияси қабул қилинган (1923). 1927 й. дек. — 1928 й. июнда Ҳиндис-тон, Туркия, Эрон, СССР ва б. мамлакатларда бўлиб, Ғарб турмушидаги тараққийпарвар анъаналарини Афғонистон ҳаётига татбиқ қилишга интилган. Бироқ О.нинг ислохотлари каттиқ қаршиликка учради. Бир томондан, мулла Леванай бошчилигидаги жан, қабилаларнинг марказий ҳокимиятга қарши исёнлари кучайган бўлса, иккинчи томондан, ҳукумат ичидаги консерватив фикрловчи айрим вазирлар (Нодирхон ва б.) муҳолифатга қўшилган. 1928—29 й.ларда тожик дех-кони Ҳабибулла-Бачаи Саққо раҳбарлигида шим.да кўтарилган кўзғолон натижасида

О. тахтдан воз кечишга мажбур бўлган (1929 й. 14 янв.) ва Қандаҳорга кочиб кетган.

Афғонистон ташқи ишлар вазири Ғулом Сиддиқхон ва мамлакатнинг СССР даги элчиси Ғулом Набихон Чархий Москвада И.В.Сталин б-н уч-рашгач, О.га ҳарбий ёрдам кўрсатиш ҳақидаги расмий таклиф қондирилади (1929 й. март). В. Примаков бошчилигидаги совет ҳарбий қисмлари Афғонистонга киритилган (1929 й. 14 апр. — 31 май). Бирок 1929 й. май ойининг охирида янги амир — Ҳабибуллахонга қарши курашни тўхтатиб, О. 20 халта тилла (10 млн. олтин тилла) ва б. қимматбаҳо бойликлар ҳамда қариндош-уруғларни олиб, аввал Ҳиндистон, сўнгра Италияга жўнашган. 1948 й.да Афғонистондаги мавжуд сиёсий хоки-миятни тан олгач, унинг фуқаролик ҳуқуқлари тикланди. Жалолобод (Афғ-онистон)да дафн этилган.

Ад.: Назаров Х., Социальные движения 20-годов XX века в Афганистане, Душанбе, 1989; Ражабов Қ., Бухорога Қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

ОМОНҚЎТОН ҒОРИ - мустье даврига оид ғор. Самарқанд вилояти, Ур-гут туманидаги Омонқўтон қишлоғидан 2 км шарқ томондаги Булбулзорсойнинг баланд соҳилида жойлашган. Археолог Д.Н.Лев текширган (1947— 57). 2 та маданий қатлам аниқланган. О.ғ.да яшаган одамларнинг меҳнат қуроллари диорит, кварц ва чақмоқтошдан ясалган қирғичлар, тиғи қиррали кўпол пичоқлар, найзасимон тош қуроллар ва нуклеуслардан иборат (жами 140 та тош қурол топилган). Ғордан кўпдаб ҳайвон (архар, қўнғир айиқ ва б.) суякларини чиққан; суяклар узунасига ёрилган, уларда оловда куйганлик излари бор. О.ғ. Ўзбекистондаги энг қад. манзилгохлардан бўлиб, фан учун аҳамияти катта.

ОМОТ ТИЛЛАРИ - Жан.-Ғарбий Эфиопияда тарқалган тиллар гуруҳи. Сўзлашувчиларнинг умумий микдори 2 млн. кишига яқин. О.т.нинг генетик ман-

сублиги ҳақидаги фикрлар бир хил эмас: баъзи олимлар уларни кушит тиллари тармоғига мансуб десалар, кўпчилик олимлар О.т. африка-осиё тилларининг алоҳида гуруҳи деб ҳисоблайдилар.

О.т.нинг асосий гуруҳчалари: арибанна, дизимажи, каффа, гимирра-жанжеро, омето (воламо, омето, чара, зайсе ва б. тиллар). О.т. фонологик жиҳатдан бошқа кушит тилларига яқин; лабланган ва чуқур тил орқа ундошлари мавжуд эмас; отларда жинс ва сон грамматик категориялари барҳам топган, лекин келишик категорияси ри-вожланган; сифат алоҳида сўз туркуми тарзида ажратилмайди. Кўплик сондаги кишилик олмошлари; суффикслар ёрдамида сўз ва шакл ясалиши, гапдаги сўз тартиби кушит тилларидагига ўхшаш, лексикаси бир оз фарқ қилади. О.т. ўз ёзувларига эга эмас.

ОМОЧ — улов (от, ҳўкиз) кўшиб ер ҳайдаладиган ёғоч асбоб. Қад. (ҳали трактор ва плуг бўлмаган даврлар)да асосий ер ҳайдаш қуроли ҳисобланган. О., асосан, 3 қисм: тана, қулоқ ва ўқдан иборат бўлган. О. қисмлари қат-тиқ ёғочдан тайёрланади. Тананинг олд томони учли бўлиб, унга тиш (металл тиғ) кийдирилган (шу тиғ б-н ерни ағдариб кетган). Қулоқ — тананинг орқа томони-га бириктириладиган ёғоч даста. Кўшчи шу қулоқдан ушлаб О.ни йўналтириб борган. Ўқ — тананинг олд томони-га, қулоқнинг пастроғига қоқиладиган чорқирра, яссирок ёғоч. Ўқ от ёки ҳўкиз бўйинтириғига маҳкамланган. У тана ва қулоқни ол-динга тортиб борган. О. баъзи мамла-катлар (мас, Ҳиндистон, Афғонистон ва б.)да ҳозир ҳам ишлатилади. Ўзбекистонда ерлар плугага ҳайдалади.

ОМСК — РФ Омск вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Омь дарёси Ир-тишга қуйиладиган ерда. Йирик порт ва т.й. тугуни. Аэропорт бор. Аҳолиси 1159,2 минг киши (1998). О. аҳолисининг сони ва майдони жиҳатдан Сибирда 2-ўринда туради (Новосибирскдан кейин). 7 шаҳар тумани бор. Машинасозлик

(қ.х. машиналари, электр приборлари ва б.), нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси (шина, техник резина, пластмасса ва б. маҳсулотлар и.ч.), енгил, озик-овқат, ёғочсозлик саноат корхоналари бор. 4 театр, тари-хий ва адабиёт, тасвирий санъат му-зейлари мавжуд. 1716 й.да Си-бирни эгаллаш учун таянч пункти сифа-тида қурилган. 1782 й.гача Омь остроги, 1782—97 й.ларда ва 1804 й.дан шаҳар. Сибирь казак қўшинлари (1808—1917), Ғарбий Сибирь (1824—82) ва Чўл ге-нерал-губернаторликлари (1882—1917) маркази.

ОМСК ВИЛОЯТИ — РФ таркиби-даги вилоят. 1934 й.да ташкил этилган. Ғарбий Сибирь иқтисодий райони-га кир-ади. Майд. 139,7 минг км². Аҳолиси 2162,5 минг киши (2000), асосан, руслар (80,3%), шунингдек, немис (6,3%), укра-ин (4,9%), козок (3,5%), татар (2,3%) ва б. миллат вакиллари (2,7%) ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 67,3%. Тар-кибига 32 маъмурий туман, 6 шаҳар, 24 шаҳарча кир-ади. Маркази — Омск ш. Бошқа йи-риқ шаҳарлари — Исилкўл, Тара.

О.в. Ғарбий Сибирь текислигида Иртиш дарёси ҳавзасида жойлашган. Ер юзаси қия-тўлқинсимон текислик, бал. 100—140 м, жан. қисмида қатор тепа («грива»)лар, шим. қисмида кенг ботқокликлар бор. Иқлими континентал, мўътадил совук. Қиши давомли ва қаттиқ янв.нинг ўртача т-раси —20°. Июлни-ки 20°. Йиллик ёғин 300—400 мм. Ве-гетация даври 153—162 кун. Дарёлари Иртиш ҳавзасига мансуб. Кўл кўп, жан. даги кўллар кўпинча шўр, шим.да — чу-чук. Улардан энг йириқлари — Ик, Те-нис, Салтаим, Эбейти. Тупроклари қора тупрок, подзол, ўтлок, кулранг ўрмон, чимли подзол. Ўрмон ва бутазорлар ви-лоят ҳудудининг 1/4 қисмини эгаллайди. Қорақарағай, оққарағай, оқ қайин, кедр, тоғ терак ўсади. Айиқ, бўри, тулки, куён, ондатра, ғоз, ўрдак яшайди, балиқ тури кўп.

Саноатининг муҳим тармоқлари: ма-шинасозлик ва металлсозлик (қ.х. маши-

насозлиги, моторсозлик, при-борсозлик, электротехника ва радиоэлектроника саноатлари — «Полёт» и.ч. бирлаш-маси, «Омск» моторсозлик корхонаси, «Сибкриотехника» ва б.), нефтни қайта ишлаш, кимё ва нефть кимёси (синте-тик каучук, техник резина маҳсулотлари, пластмассалар, Омск нефтни қайта иш-лаш з-ди, «Омсккаучук» акциядорлик жа-мияти, техник углерод з-ди; автопокриш-калар — «Омскшина» ва б. корхоналар). Ёғочсозлик корхоналари ишлаб турибди. Йирик саноат марказлари — Омск, Кала-чинск, Исилкўл, Тара ва б. шаҳарлар.

О.в. Сибирнинг йирик қ.х. район-ларидан бири. Ғалла, техник (зиғир) ва озуқа экинлари, картошка ва сабзавот экилади. Сут-гўшт chorвачилиги ривож-ланган. Мўйнали ҳайвонлар (олмахон, ондатра ва б.) овланади, даррандачилик б-н шуғулланилади. Иртиш дарёсида кема қатнайди. Нижневартовск — Усть-Балик—Омск нефть қузури ўтказилган. Автойўллар зичлиги 53 км/минг км². 9 олий ўқув юрти, 2 музей, 4 театр, филар-мония бор.

ОНА ТИЛИ — ҳар бир элагнинг, халқнинг, миллатнинг ўз тили. О.т. луғат таркиби, асосан, шу тилга мансуб халқнинг турмуши, маданияти ва анъа-наларини ифодалайдиган сўз ва тушун-чалардан иборат бўлади. О.т. тараққиёти ҳар бир элат, халқ ва миллатнинг ижти-мой ривожланиши б-н узвий боғлиқ (қ. Милдий тип).

ОНАЛАР ВА БОЛАЛАР МУҲОФАЗАСИ — оналар ва болалар саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш, соғлом, жисмонан ва аклан баркамол бо-лаларни тарбиялашга қаратилган давлат ва ижтимоий-тиббий тадбирлар тизими. ЎзРда бу тизим аёллар, ҳомиладорлар ва эмизикли оналар меҳнатини муҳофаза қилиш қрнунчилиги, оналар ва бола-ларни ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоя қилиш, шунингдек, акушерлик-гинекология ва педиатрия ёрдами кўрсатадиган мах-сус даволаш-профилактика муассасала-ри тармоқларини яратишга асосланган.

Мамлакат мустақилликка эришганидан сўнг О. ва б.м.га қаратилган кенг камровли чоратадбирлар кўзда тутилган дастурлар ишлаб чиқилган. 1998 й.дан Тошкентда «Оила» илмий-амалий маркази фаолият кўрсата бошлади; бу марказда Ўзбекистонда оилани шакллантириш ва демографик ривожлантиришга оид муаммолар юзасидан и.т. ишлари олиб борилади. Давлат томонидан ёш болали оналар иш соатлари чекланади, уларга тўлиқсиз иш кунни, тўлиқсиз иш ҳафтаси, шунингдек, заруриятдан келиб чиқиб ўзларига қулай соатларда ёки уйда ишлаш имкониятлари берилади. Ҳар бир она ва бола соғлиғини кузатиш, уларга малакали тиббий ёрдам кўрсатиш ҳам давлат зиммасида. Соғлом авлодни тарбиялаш мақсадида давлат органлари, ташкилотлари ва муассасалари томонидан мактабгача таълим, мактаб, интернат мактаб, болаларни соғломлаштириш комплекслари каби хилма-хил тармоқлар ривожлантирилмоқда.

О. ва б.м. 2 асосий бўлимни: акушерлик-гинекология (туғишга ёрдам бериш) ва болаларга даволаш-профилактика ёрдами кўрсатишни ташкил қилишни ўз ичига олади. Акушерлик-гинекология ёрдамини махсус муассасалар, хусусан, шаҳарда туғруқхоналар, шунингдек, таркибида аёллар маслаҳатхонаси бўлган туғруқхона комплекслари, касалхоналарнинг акушерлик-гинекология бўлимлари, акушерлик ва гинекология и.т. институти, тиббиёт ин-тлари акушерлик-гинекология ка-федраси таркибидаги шу соҳа бўлимлари, аёллар маслаҳатхонаси, поликлиника ва и.ч. корхоналари тиббий-санитария қисми қошидаги акушерлик-гинекология кабинетлари амалга оширади. Қишлоқ жойларда аёлларга акушерлик-гинекология ёрдамини вилоят, туман касалхоналарининг туғруқхона бўлимлари, амбулаторияси, фельдшер-акушерлик пунктлари ва поликлиникадаги акушерлик-гинекология кабинетлари кўрсатади.

Аёллар маслаҳатхонаси ўз ҳудудидаги

поликлиника, хомилдорларни соғломлаштириш муассасалари, «Она ва бола скрининг» маркази ва перинатал марказлар, тиббий-генетик, шунингдек, «Никоҳ ва оила» маслаҳатхоналари, оилавий ва болалар поликлиникалари, кўп тармокли касалхоналарнинг ихтисослаштирилган бўлимлари б-н уз-вий боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатади.

О. ва б.м. тизимида даволаш-профилактика ёрдамнинг бир нечта босқичлари мавжуд: 1-босқич — ёшларни жинсий масалаларга тайёрлаш, соғлом оила қуриш, жинсий ҳаёт генетикаси ва жинсий йўл орқали юқадиган ка-салликлардан бохабар этиш бўйича юқори малакали тиббий ёрдам кўрсатишни «Оила ва никоҳ» илмий маслаҳатхоналари амалга оширади. 2-босқич — хомилани антинатал муҳофазалаш комплекс чоратадбирларини амалга ошириш аёллар маслаҳатхонаси, туғ-руқхона комплекслари ва б. фаолиятига киради. 3-босқич — туғишни бекаму-кўст олиб бориш учун хомилани ин-транатал муҳрфазалаш — бу туғруқхона-лар зиммасига юклатилган. 4-босқич — янги туғилган чақалоқ соғлиғини ҳимоя этиш, уни эмизиш, умумий ҳолати, физиологик ривожланишини назорат қилиш ва б. туғруқхоналарнинг чақалоқдар бўлимида кўздан кечириб борилади. 5-босқич — мактабгача ёшдаги болалар соғлиғини муҳофаза қилиш. 6-босқич — мактаб ёшидаги болалар соғлиғини ҳимоя қилиш. Буларнинг ҳаммаси ЎЗР да йўлга қўйилган ягона О. ва б.м. тизимида босқичма-босқич амалга оширилади. Республикамизда фаолият кўрсатаётган Акушерлик ва гинекология институти, Педиатрия и.т. институти, «Она ва бола» касалхонаси ва марказлари, шунингдек, шу соҳага оид қатор даволаш-профилактика муассасаларида О. ва б.м. бўйича илмий изланишлар олиб борилади.

ОНАНИЗМ (Библиядаги персонаж Онан номидан), мастурбация — шахвоний ҳисни қондириш мақсадида жинсий алоқасиз эроген соҳалар ва жин-

сий аъзоларни сунъий таъсирлаб ёки рухан тасаввурлаш йўли б-н шахвоний хисни кўзгатиб оргазм — шахвоний лаззат олиш. О., асосан, балоғатга етиш даврида кўпроқ кузатилади ва ҳақиқий жинсий ҳаёт бошланиши б-н барҳам топиши мумкин. Ҳаддан ташқари тор ички кийим кийилганда ҳам жинсий аъзолар таъсирланади, порнографик фильмлар, сураглар, эротик рақслар, ўйинлар, фильмлар, ҳикоялар, туш кўришлар ва шу мазмундаги китобларни ўқиш, жинсий алоқалар мавзусида сўзлашиш О.га баҳона бўлиши мумкин. О. одат тусига кириб қолганда салбий оқибатларга олиб боради. Юқорида келтирилган сабаблар бартараф этилса, бу одат аста-секин барҳам топади. Бундан ташқари, ўсмирларда О.нинг ривожланишига ёрдам берадиган касалликлар (экзема, гижжалар, айникса, острицалар ва қабзият) ни йўқотиш ҳам ижобий натижа беради. О. олигоферения, психопатия, шизофрения ва руҳий касалликларда ҳам учраши мумкин. О.нинг олдини олиш учун ўспиринлар ҳар куни тоза ҳавода сайр қилишлари, бадан тарбия ва фойдали меҳнат б-н шуғулланишлари лозим.

ОНГ — психик фаолиятнинг олий шакли. У фақат инсонга хос феномендир. О., унинг моҳияти масаласи энг қад. муаммолардан бири. О.ни дастлаб диний ва мифологик қарашлар доирасида тушунтиришга уринганлар. О.ни линий тушунтириш уни илохий ҳодиса, худо яратган мўъжиза тарзида талқин қилишга асосланади. Кўпгина динларда инсон О.и буюк илоҳий ақлнинг намоён бўлиш шакли тарзида тавсифланади. Бундай қарашларнинг илдизи жуда қад. бўлсада, улар ҳамон ўзининг кўплаб тарафдорларига эга. Кимки олам ва одам яратилганлигини тан олар экан, О. ҳам яратганнинг қудрати деб ҳисоблайди.

О.нинг моҳиятини изоҳлашда 2-йўналиш — бу О. моддий оламни инсон миёсида акс этиши деб тушуниш, уни инсон танаси фаолияти б-н боғлаб талқин этишдир. Айни вақтда ма-териалистик

йўналиш номини олган бундай ёндашувлар доирасида О.нинг моҳиятини бузиб талқин қилиш ҳоллари ҳам пайдо бўлди. Вульгар материализм деб ном олган оқим намояндаларининг фикрича, худди жигар саф-рони ишлаб чиқаргани каби, мия ҳам О.ни ишлаб чиқарар эмиш. Бундай ёндашув натижасида О. идеал эмас, моддий ҳодиса деган хулоса келиб чиқади. Ваҳоланки, сафрони кўриш мумкин, аммо О.ни кўриб ҳам, ушлаб ҳам бўлмайди. Аслида О. тарихи инсоннинг инсон бўлиб шакллана бошлаши тарихи б-н боғлиқдир. Инсон ҳам биологик, ҳам ижтимоий мавжудот экан, демак, О. ҳам биологик ва ижтимоий тараққиёт маҳсулидир. О. инсоннинг фикр ва ҳислари, сезгилари, тасаввурлари, иродаси ва қарашларидан ташкил топган. Ўз-ўзини англаш, хогира, ирода, нутқ О.нинг асосий жиҳатларидир.

Ҳоз. замон фани О. материянинг узок давом этган эволюциясининг натижаси эканлигини тан олади. Материя, табиат ҳамма вақт мавжуд бўлиб келган, инсон эса моддий дунёнинг нисбатан сўнгги тараққиётининг маҳсулидир. Материя тараққиёти, фикрлай оладиган инсоннинг пайдо бўлиши учун бир неча миллион йиллар керак бўлган. О. табиат тараққиёти маҳсули, материянинг хоссасидир, барча материянинг эмас, балки олий даражада ташкил топган материянинг, яъни инсон мия-сининг маҳсулидир. Лекин О.нинг бўлиши учун миянинг ўзигина булиши етарли эмас. О. инсонни қуршаб турган табиий ва ижтимоий муҳит б-н чамбарчас боғланган ва шу муҳитнинг таъсирида фаолият кўрсата олади.

Ҳоз. замонда мураккаб ижодий жараёнларни ҳам амалга оширувчи электрон машиналар яратилган, лекин улар О.нинг ўрнини боса олмайди, чунки О. ўта мураккаб объектив мавжудликдир. Лбдулла Ақтов.

ОНГСИЗЛИК (психологияда) — онг иштирокисиз содир бўладиган руҳий жараён ва ҳолатлар. О., кўпинча, ба-

дан ҳаракатида, хотира, хаёлда на-моён бўлади. Реал мавжуд, лекин сезилмайдиган кўзгатгичлар вужудга келтирадиган жавоб таъсиротларида, асли онгли пайдо бўлиб, такрорланиши натижасида автоматлашиб кетган ҳаракатларда ва б. ҳолатларда рўй беради. Мас, одам ўз ўй-хаёлларига чўмган ҳолда уйига қайтади ва ҳар ҳолда йўлдан адашмасдан келади. Агар у бирор хавфни сезиб қолса, бу хавфнинг сабаби ва қандайлигини ҳали англамасдан туриб ҳам, ҳимоя ҳаракатини қилади. Бемор психикасида вужудга келадиган алаҳлаш, галлюцинация каби патологик ҳодисалар, ухлаш, гипноз вақтида, лунатизм ва ш.к. чоғида юз берадиган психик фаолият ҳам О. ҳолатига киради. 3. Фрейд О.ни соф иррационалис-тик тарзда талқин этади. Унинг фикрича, онг б-н О. ўртасида мурасасиз карама-қаршилик бор. Инсоннинг бу-тун хаттиҳаракати ана шу карама-қаршилик б-н белгиланади. О.ни одам англашга ва пайқашга журъат этолмайди, у инсондаги азалий майллар масканидир.

ОНДАТРА, мушк каламуш (*Ondatra zibethicus*) — дала сичқонлари оиласига мансуб кемирувчи; уруғнинг ягона тури. Гавдаси 35 см гача, думи 28 см гача, вазни 1,5 кг гача. Қуруклик ҳамда сувда яшашга мослашган, қишда музлайдиган сув ҳавзаларида яшайди. Думи ён томондан ясиллашган, тангачали, туксиз; орқа оёқларидаги сузгич пардаси тўлиқ ривожланмаган. Юнги калин, қорамтир қўнғирдан қора ранггача, қисман сув юқтиради. Эркагининг думи асосидаги бир жуфт мушк безлари урчиш даврида хидли ёғсимон оқиш суюқлик — мушк ажратади. Ватани — Шим. Америка, у ердан Европа ва Осиёга, жумладан, Ўзбекистонга келтириб иқлимлаштирилган. Баҳорда болалайди, йилига 1—2 марта, жан.да 2—3 марта 5—8 тадан бола туғади. Сув ҳавзаларининг қирғоқларини кавлаб ёки шох-шаббалардан уя куради. Овланади ва кўпайтиради. Ўзбекистон, Қозоғистон, Сибирь ва б. жойларда он-

дат-рачилик хўжаликлари ташкил этилган.

ОНЕГА, Онего — РФ Европа қисмининг шим.-ғарбидаги кўл. РФнинг Карелия Республикаси, Ленинград ва Вологда вилоятларида. Майд. 9,7 минг км² (оролларсиз). Ўртача чуқ. 30 м, энг чуқур жойи 127 м, сув ҳажми 292 км³. Кўл ўрни тектоник ҳаракатлар натижасида вужудга келган ва кейинчалик тўртламчи давр материк музликлари таъсирида анча ўзгарган. Шим.-ғарбий қирғоқлари баланд, ўйдим-чуқур, қояли, жан. қирғоқлари эса, паст ва ясси. О.да 1360 дан ортиқ орол бор (майд. 250 км²). Кўлга 58 дарё қуйилиб ундан Свирь дарёси оқиб чиқади. Суви нояб.да музлаб, майда эрийди. 47 балиқ тури бор. Балиқчилик ривожланган. О. Оқденгиз—Болтиқканаали орқали Болтиқ ва Оқ денгизлари, Волга—Болтиқ сув йўли орқали Волга ҳавзаси б-н боғланган. Кема катнайди. О.даги Кижидан о.да ёғочдан ишланган меъморлик музей-қўриқхонаси бор. О. бўйида Петрозаводск, Кондопога ш.лари жойлашган.

ОНИКС (юн. *onyx* — тирнок), тасмасимон ақиқ — минерал, ақиқтж оқ ва қора қатламлари алмашилиб жойлашган йўл-йўл тури. Кўпинча қора тусли халцедонни О. деб атайдилар. О. безак тош сифатида меъморий иншоотлар қурилишида, шунингдек, заргарликда ишлатилади. О.дан бўртма тас-вирли буюм (камея)лар тайёрлашда фойдаланилади, бунда қора қатламлар фон учун, оқ қатламлар эса тасвир учун фойдаланилади.

О'НИЛ (O'Neill) Южин Гладстоун (1888.16.10, Нью-Йорк - 1953.27.11, Бостон) — америка драматурги. Адабий фаолиятини 1912 й. шеърлар ёзиш б-н бошлаган. 1914 й.да «Ташналик» ва б. бир пардали пьесалар тўплами чоп этилган. 1916 й.да «Кардиффдан Шарк томонга» пьесаси саҳналаш-тирилган. Реализм ва экспрессивлик, рамз ва муболаға уйғунлашиб кетган пьесаларида инсон турмушининг зиддиятли томонлари тасвирланган. О'Н. асарларининг асосий

мавулари: эзгу орзу-умидларнинг кундалик, турмуш ташвишлари б-н фожиали даражада мос келмаслиги («Уфқ ортида», 1920); бойлик тўплашга интилишда ва унга эришиш йўлида одабийлик хислатларининг йўқола бориши («Шоир калби», 1957); иркйй зиддиятлар («Худонинг барча бандасида қанот бор», 1924); авлодлар уртасидаги фожиали низолар («Узун кун тунга уланади», 1956); шахенинг инсонийлик моҳиятидан узоқлашуви («Бойроқ қасрлар», 1939) ва б. Монументал афсонавий ва мажозий трагедиялари бор («Мотам — Электранинг қисмати», 1931; «Муз ташувчи яқин келмокда», 1946). Нобель мукофоти лауреати (1936).

ОНИХИЯ (юн. *онух, onychos* — тирноқ), онихоз — қўл-оёқ тирноқларининг касаллиги; бунда тирноқ пластинкасининг ранги узгариб, ранг-баранг доғ ва хошиялар пайдо булади, тирноқнинг шакли узгаради, қалинла-шади ёки юпқалашади, юзи ғадир-бу-дир бўлиб қолади, кундалангига ёки узунасига кетган эгатлар вужудга келиб, тирноқ жойидан кучади. О. тугма бўлиши ёки турли сабаблар б-н (мас, тирноқ пластинкаси ёки тирноқ фалангасининг шикастланиши натижасида) келиб чиқиши мумкин. Трихофития, кал яра замбуруғлари, шунингдек, стафилококк ва стрептококклар. О.га са-баб бўлади. Ички аъзолар, нерв системасининг турли касалликлари, моддалар алмашинувинчнг бузилиши, ички секреция безлари касалликларида, шунингдек, тери касалликларидан баъзилари (эксема, псориаз ва б.)да ҳам О. кузатилади.

ОНИХОФОРАЛАР (*Onychophora*), бирламчи трахеялар (*Protracheata*) — умуртқасиз ҳайвонлар типи. Танаси бўғимларга бўлинган (13 тадан 43 тагача), қуртга ўхшаш, уз. 15 см гача, юпка кутикула б-н копланган. Бўғимларида 1 жуфтдан калта, хитин тирноқли содда тузилган оёқлари бор. Боши гавдасидан аниқ ажралмаган, унда оғзи, 1 жуфт узун мўйловлари, улар орасида 1 жуфт кўзлари

жойлашган. Гавда бўшлиғи аралаш, бош мияси 3 бўлимдан иборат, корин нерв стволи 2 та. Нафас олиш органлари — кучсиз ривожланган трахея найчалари. Қон айланиш системаси туташ эмас, ҳазм қилиш системаси найга ўхшаш. Айриш органлари оёқлари асосига очиладиган найчалардан иборат. Айрим жинсли, кўпчилиги тирик туғади. 1 та синфи — онихофоралар, 70 та тури бор. Жан. ярим шарнинг тропик ва мўътадил иқлимли ўрмонлар тўшалмасида яшайди. Йиртқич, оғиз сўргичлари аж-ратиб чиқарадиган ёпишқоқ шилимшиқ модда ёрдамида ўлжа тутади. Илгари О.га халқали чувалчанглар б-н бўғимоёқликларни боғлаб турадиган оралик формалар сифатида қаралган. Ҳозир улар халқали чувалчанглардан ажралиб чиққан ҳайвонларнинг мустақил типи ҳисобланади.

ОНКОЛОГИЯ (юн. *onkos* — шиш, ўсма ва ... логия) — тиббий-биологик фан; одам, ҳайвон ва ўсимликларда онкогенезни назарий, экспериментал ва клиник жиҳатдан ўрганади ва ўсмаларни аниқлаш, доволаш ҳамда олдини олиш усулларини ишлаб чиқади. Экспериментал ва клиник О. фарқ қилинади. О. 20-а.да экспериментал тиббиёт ютуқлари (ўсма хужайраларини кўчириб ўтказиш, кейинчалик эса ташқаридан таъсир этиб, ҳайвонларда ўсмалар ҳосил қилиш) асосида шаклланди. Ўсмалар инсониятга жуда қадимдан маълум (Гиппократ, К. Гален), унга оид дастлабки ёзма манбалар мил. ав. Миср, Хитой ва Ҳиндистонда топилган. О.нинг ривожланишида, айниқса, Гиппократ, Ибн Сино, немис олими Р.

Вирхов, рус олимлари М. А. Новинский, Н. Н. Петров ва б.нинг хизматлари катта. Экспериментал О. (М. А. Новинский асарларидан бошланган, 1876) ва назарий О.да ўсма ҳосил қилувчи омил турига қараб 3 асосий йўналиш: вирус О.си (француз олими А. Боррель, 1903, америкалик олим Ф. П. Раус, 1911), кимёвий О. (япон олимлари К. Ямагива ва К. Итикава, 1915) ва радиацион О. (француз олими А. Лакассань, 1932) ва б. шаклланди.

ди. Рус олими Л. А. Зильбер ўсмаларнинг вирус-генетик назариясини ишлаб чиқди. Клиник О.нинг жадал ривожланиши хирургия, радиология, кимётерапия, иммунологиянинг муваффақиятлари б-н боғлиқ. Гиппократ хавфли ўсмалар келиб чиқишида ташқи омилларга алоҳида аҳамият берган, бунда у беморга рухий ва жис-ман сифатларини мужассамлаштирган ҳрлда, ҳар бирига хос (индивидуал) ён-дошиш кераклигини айтган.

Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари» китобида ўзининг шахсий экспериментал ва клиник тажрибалари б-н бирга ўсмаларнинг келиб чиқиши, белгилари, уларни таний олиш ва даволаш усулларини қам баён қилган.

Р. Вирховнинг хужайра патологияси назарияси тиббиёт, жумладан, О. тарихида кескин бурилиш ясади.

Экспериментал О.нинг асосчиси М. А. Новинский дунёда биринчи бўлиб ҳайвонларда хавфли ўсмаларни бирдан-бирига кўчириб ўтказиб, ўсмаларнинг экспериментал штампларини ҳосил қилиш учун йўл очди. Н. Н. Петровнинг назарий ва амалий О.га қўшган ҳиссаси улкан. Унинг «Ўсмалар ҳақида умумий таълимот» (1910) монографияси О. тарихида шифокор-онкологларнинг илк дастури бўлиб қолди ва ўсмалар ҳақидаги билимларнинг кенг тарқалишига олиб келди.

Ўзбекистонда О. фанининг ривожланиши П. Ф. Боровский, Л. Д. Василенко ва б. олимлар номи б-н боғлиқ. 1931 й.да Тошкентда Ўзбекистон рентген-радиология ва ўсма и.т. институти очилиб, 1940 й.гача фаолият кўрсатиши, 1946 й.да Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тида О. кафедраси очилиши, 1958 й.да Ўзбекистон Рентгенология, радиология ва онкология и.т. институти ташкил этилиши, республикадаги барча тиббиёт ин-тларида онкология кафедралари фаолият кўрсата бошлаши О. соҳасида кенг кўламда тадқиқотлар олиб борилишига имкон берди.

Ўзбекистон онкологлари томо-

нидан ўсмалар б-н бирга учрайдиган касалликлар, қуёш нурунинг ўсма тўқималаридаги алмашинувга таъсири (Ж. М. Абдурасулов, К. Е. Никишин ваб.), ўсма касалликлари эпидемиологияси ва он-кологик ёрдамни ташкил этиш (Н. Қ. Муродхўжаев, К. Г. Бобрин), хавфли ўсмалар иммунологияси масалалари (А. И. Николаев), ўсмаларни рентгенологик (Ж. М. Абдурасулов), ультратовуш (А. А. Фозилов) ва радиоизотоп (Н. Қ. Муродхўжаев) усуллар орқали аниқлаш йўллари такомиллаштирилди.

Хавфли ўсмаларнинг экспериментал, кимёвий ва радиацион канцерогенези масалалари, онкологик касалларни операция қилиб даволаш ишлари йўлга қўйилади. Онкология марказида ўсмани ультратовуш, электр магнит майдони (СВЧ, УВЧ), лазер нури ва физик омиллар ёрдамида маҳаллий ҳамда умумий гипертерапия усулларини қўллаган ҳолда комплекс даволашнинг янги усуллари ишлаб чиқилди.

О. фани ҳоз. 3 йўналишда ривожлантирилмоқда: 1) нормал хужайрадан рақ хужайрага ўтиш механизмини фундаментал усуллар орқали ечиш; 2) аҳоли ўртасида ушбу касалликка мо-йил бўлган ва клиник белгилари юзага чиқмаган кишиларда рақни иммунологик усуллар б-н аниқлаш; 3) хавфли ўсмаларни иммунологик усуллар б-н даволашни такомиллаштириш.

Хавфли ўсма кўпинча ўлим б-н тугайди. Шунинг учун деярли ҳамма мамлакатларда унга қарши кураш олиб борилади. Бу ишга Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро рақка қарши кураш иттифоқи ва агентлиги раҳбарлик қилади.

Ҳоз. Ўзбекистоннинг йирик шаҳар ва қишлоқларида О. диспансерлари ва марказлари фаолият кўрсатмоқда. ЎзР Соғлиқни сақлаш вазирлиги Онкология маркази, республика ва шаҳар онкология диспансери, шунингдек, тиббиёт ин-тларининг О. кафедраларида О.нинг энг долзарб масалалари устида и.т. ишлари

олиб борилади.

Наримон Муродхўжаев.

ОНКОЛОГИЯ

МАРКАЗИ,

Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги онкология маркази — и.т. муассасаси. 1958 й. Тошкент ш.да Рентгенология, радиология ва онкология и.т. институти номи б-н ташкил этилган. 1966 й.дан Онкология и.т. институти деб аталган. 2001 й.дан ҳоз. номда. Замонавий типда қурилган ва 9 та ихтисослашган бўлими, ўсмаларни аниқлаш ва даволаш аппаратлари б-н жиҳозланган хоналари, тажрибалир утказиш учун махсус виварийси бўлган марказда онкология соҳасида кенг қамровли фундаментал ва амалий илмий изланишлар олиб борилади ва мазкур соҳа мутахассислиги бўйича илмий кадрлар тайёрланади. О.м.да меъда-ичак ва суяк ўсмаларини аниқлашда рентгенотомограммани қўллаш, ўпка, ўт пуфаги ва талокни сканерлаш усули б-н текшириш, ультратовушда деярли барча аъзолардаги ўсмаларни аниқлаш; экспериментал ҳайвонлар бош миясида сунъий ўсмалар ҳосил қилиш, хавфли ўсмалар пайдо бўлиши, ривожланиши ва тарқалишида генлар ролини аниқлаш, онкологик беморларни физик омиллар: юқори ҳарорат, ўта совуқ ва лазер билан даволаш усуллари ишлаб чиқилди. Шунингдек, ўлкага хос хавфли ўсмалар, уларнинг дастлабки диагностикаси, олдини олиш, комплекс даволаш ва б. масалалар юзасидан и.т.лар ўтказилади. Диспансер ишларини яхшилаш, фан ютуқларини тиббиёт амалиётига жорий этиш б-н шуғулланади. Жойларда соғлиқни сақлаш органларига онкология бўйича илмий-амалий, ташкилий, консультатив ёрдам кўрсатилади. Марказда 14 лаб., 7 илмий гуруҳ, илмий тиббиёт ахбороти, патент гуруҳлари, 315 ўринли клиник касалхона, аспирантура, клиник ординатура, консультатив поликлиника, дорихона, виварий, кутубхона, шунингдек, махсус препаратлар ишлаб чиқарадиган «Нихол» з-ди ва б. бор (2003). 1972 й. О.м.нинг Қорақалпоғистон филиали (Ну-

кус ш.да) очилган.

Марказда 180 дан ортиқ илмий ходим, жумладан, Ўзбекистон ФА 1 акад, 4 та проф., 9 та фан дри, 98 дан зиёд фан номзоди ва кўпгина малакали онколог шифокорлар хизмат қилади (2003). Марказда онкология соҳасида олиб борилган тадқиқотлар ва эришилган ютуқлар Ж. М. Абдурасулов, А. И. Николаев, Н. Қ. Муродхўжаев, А. А. Фозилов, С. Н. Наврузов, Б. А. Шец, С. Б. Каримова, Р. Р. Романова, В. А. Алижонов, М. А. Ғофур-Охун, М. Д. Жўраев, А. В. Хўжаев ва б. фаолияти б-н бе-восита боғлиқ. Марказ ЎЗРда онкология муаммолари бўйича илмий ва методик муассаса ҳисобланади. Илмий ишлар нашр этади.

ОНОМАСТИКА (юн. *onomastike* — номлаш, ном қўйиш санъати) — тилшуносликнинг ҳар қандай атоқли номларни, уларнинг пайдо бўлиш ва ўзгариш тарихини ўрганувчи бўлими, шунингдек, барча атоқли номлар йиғиндиси. Айрим тадқиқотларда «О.» термини антропонимика маъносида ҳам қўлланган. О. мавжуд ономастик тизимларни аниқлаш ва ўрганишни мақсад қилиб қўяди.

О. атоқли номларни олган объектларнинг тоифаларига мувофиқ қуйидаги бўлимлардан иборат: антропонимика — кишиларнинг атоқли номларини; топонимика — географик объектларнинг атоқли номларини; те -онимика — турли диний тасаввурлар бўйича худолар, маъбудлар, диний-афсонавий шахс ва мавжудотларнинг номларини; зоонимика — ҳайвонларга қўйилган (шартли) атоқли номларни; космонимика — фазовий бўшлиқ худудлари, галактикалар, буржлар ва б.ларнинг илмий муомалала ва халқ орасида тарқалган номларини; астронимика — айрим осмон жисмлари (планета ва юлдузлар)нинг номларини ўрганади. О.нинг юқоридагилардан ташқари яна бир қанча бўлимлари бор. О. атоқли номларни реалионимлар (аввал ёки ҳозир мавжуд бўлган объектларнинг номлари) ва мифонимлар (хаёлий-тўқима объектларнинг номлари)га бўлади.

Атокли номларнинг лисоний хусусиятларига қараб О. адабий ва диалектал, одатдаги (амалий) ва поэтик, замонавий ва тарихий, назарий ва амалий турларга бўлинади.

Назарий О. тил ва нутқдаги, адабий ва диалектал соҳалардаги атокли номларнинг пайдо бўлиши, номинация (номлаш) асослари, ривожланиши, шу жараёндаги турли хил ўзгаришлари, нутқда қўлланиши, муайян ҳудуд ва тилларда тарқалиши ҳамда таркибий тузилишини ўрганади. Бадиий матнлардаги атокли номларни (поэтик О.) тадқиқ этиш алоҳида муаммо ҳисобланади. О., шунингдек, тилшуносликнинг қиёсийтарихий, структур, генетик, ареал, ономастик хариталаштириш ва б. усуллари қўллаган ҳолда, атокли номларнинг фонетик, морфологик, сўз ясалиши, семантик, этимологик ва б. жиҳатларини ўрганади.

Амалий О. хорижий тилларга мансуб номларнинг транскрипцияси ва транслитерацияси, анъанавий (талаффуз ва ёзилишига кўра), таржима килинадиган ва қилинмайдиган номларни аниқлаш, «бегона» номларни ўз тилда қандай ёзиш бўйича йўриқномалар тайёрлаш, хорижий тиллардан ўзлашган номлардан янги сўзлар ҳосил қилиш б-н, ном бериш ва номларни ўзгартириш масалалари б-н шуғулланади.

О. тарих, этн., археология, генеалогия, геральдика, матншунослик, адабиётшунослик, геогр., астрономия, геол., демография каби фанлар б-н ўзаро алоқадордир.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

ОНОН — Монғолия ва РФнинг Чита вилоятидаги дарё. О. Ингода дарёси б-н қўшилгач, Шилка дарёси ҳрсил бўлади. Уз. 1032 км, ҳавзасининг майд. 96,2 минг км². Хэтнэй тоғлигидан бошланади. Асосан, қордан тўйинади. Ўртача сув сарфи этагида 191 м³/сек. Ноябрьда музлаб, апр. да муздан бўшайди. Асосий ирмоқлари: ўнгда — Хурах-Гол, Борзя, Унда, чапда — Агуца, Кира, Ага. Суви суғоришга

сарф бўлади ва саноатни таъминлайди.

ОНСАГЕР (Onsager) Ларе (1903.27.11, Кристиания, ҳоз. Осло — 1976.5.10, Корал-Гейблс, Флорида) — америкалик физик ва физик-кимёгар, АҚШ Миллий ФА аъзоси (1947 й.дан). Тронхеймдаги Олий техника мактабини ту-гатган (1925), АҚШ га кучиб келганидан бошлаб (1928) у ердаги ун-тларда, 1933 й.дан бошлаб Йель ун-тида ишлаган (1945 й.дан проф). Илмий ишлари электродитлар назарияси, қайтмас жараёнлар назарияси, фазавий ўгишлар назарияси, квант суюкликлар динамикасига оид. Эритманинг электр ўтказувчанлигини унинг концентрацияси б-н боғловчи тенглама (Онсагер тенгламаси) ни келтириб чиқарган (1926); кинетик коэффициентларнинг симметриклик принципи (Онсагер теорема-си)ни кашф этган (1931). Нобель му-кофоти лауреати (1968).

ОНТАРИО — АҚШ ва Канададаги кўл, Буюк кўллар таркибида. Майд. 19,5 минг км². Уз. 310 км, кенглиги 90 км, энг чуқур жойи 236 м. О.га Ниагара дарёси қуйилади ва Шим. Лаврентий дарёси оқиб чиқади. О. АҚШ ва Канаданинг ички р-нларини Атлантика океани б-н боғловчи муҳим сув йўли. Уэлленд канали орқали Эри кўли б-н туташган. Дек.дан апрелгача музлайди. О. бўйида Торонто, Гамильтон, Рочестер ш.лари жойлашган.

ОНТАРИО — Канададаги провинция. Майд. 1076,3 минг км². Аҳолиси 12,1 млн. киши (2002), 82% шахарларда яшайди. Маъмурий маркази ва энг катта шаҳри — Торонто. О. худудида мамлакат пойтахти — Оттава ш. жойлашган. О. худудининг катта қисми Лаврентий қирларида (энг баланд жойи 646 м). Иқлими мўътадил иқлим. Январнинг ўртача т-раси —6°, —24°; июлники 12—20°. Йиллик ёғин 500—750 мм. Фойдали казилмаларга бой дарёлари катта гидроэнергия захирасига эга. Провинция жанда Буюк кўллар жойлашган. Мамлакат ўрмон бойлигининг 1/4 қисми О.да. О. — Канаданинг иктисодий жиҳатдан энг тараккий

этган провинцияси, О. мамлакатдаги ишлаб бевучи саноат маҳсулотининг 1/2 қисмини ва кон маҳсулотларининг 1/4 қисмини беради. Қ.х. шаҳар аҳолисини озик-овқат маҳсулотлари б-н таъминлашга ихтисослашган.

О. худуди орқали транс-Канада йўллари ўтган. Санлаврентий дарёси орқали Буюк кўллارга кема қатнайди.

ОНТОГЕНЕЗ (юн. *ontos* — борлиқ ва ...генез) — организмнинг индивидуал ривожланиши, унинг шакллана бошлашдан ҳаётнинг охиригача содир бўладиган кетма-кет ўзгаришлар мажмуи. «О.» терминини немис олими Э. Геккел (1866) фанга киритган. О. уруғланган тухум хужайра, яъни зиготадан бошланади. Жинссиз кўпаядиган орга-низмларда янги организм она хужай-ранинг бўлинишидан (бир хужайралиларда), куртаклинишдан ёки тугунак, илдизпоя ва б. вегетатив органлардан (вегетатив кўпайишда) вужудга келади. О. организмнинг хусусий ривожланиши давомида рўй берадиган барча морфологик, физиологик ва функционал жараёнларни қамраб оладиган, ўзаро узвий боғланган миқдор ва си-фат ўзгаришлари орқали амалга ошади. О. кетма-кет келадиган босқичлар ривожланиш даврларидан иборат. Жинсий кўпаядиган организмларда бу бос-қичлар муртак (эмбрионал), муртакдан кейинги, яъни постэмбрионал ва ба-лоғатга етиш даврларини ўз ичига олади. О. давомида ривожланаётган организмнинг алоҳида қисмлари ўсади, ихтисослашади ва ўзаро мувофиқлашади. 18-а.да О.ни тушунтиришда икки концепция кураш олиб борди. Улардан бири — преформизм О.ни индивидуал ўсишдан иборат деб тушунтирса, иккинчиси — эпигенез эса уни струк-турасиз муртакдан бошланадиган янги ҳосиланинг ривожланиш жараёни си-фатида тушунтиради. Замонавий тушунчаларга биноан, О. бошланаётган хужайрада ирсий ахборот коди ҳолатида организмнинг бундан кейинги ривожланиши программаси жойлашган. О. даво-

мида бу программа ядро б-н цитоплазманинг ўзаро таъсири жараёнида муртакнинг ҳар бир хужайрасида, унинг ҳар хил хужайралари ва хужайра комплекслари ўртасида амалга ошади. Ирсий аппарат махсус оқсил молекулаларининг синтезини кодлаш орқали морфогенетик жараёнларнинг умумий йўналишини белгилаб беради. Бу жараёнларнинг амалга ошиши озми-кўпми (ирсий белгиланган реакция нормаси чегарасида) ташқи муҳит таъсири б-н боғлиқ.

Ҳайвонларда О. жараёнларини бошқаришда нерв ва эндокрин системаси муҳим аҳамиятга эга. О. жинсий кўпаядиган кўп хужайрали ҳайвонларда, айниқса, мураккаб содир бўлади. Улар онтогенезида О.нинг муртаккача (про-эмбрионал), муртак (эмбрионал), муртакдан кейинги (постэмбрионал), вояга етган даврлари бўлади. Прозэмбрионал давр жинсий хужайраларнинг етилиши (гаметогенез) ва уруғланиш даврини; эмбрионал давр эмбрионнинг тухумдан ёки эмбрион пардадан чиққунгача, постэмбрионал давр жинсий вояга етгунга ўтган даврни, вояга етган давр эса организмнинг етуклик ва кексайган ҳолатини ўз ичига олади. Ҳайвонларда О.нинг 3 типи маълум: 1) личинкалик — тухум пўстидан анча эрта чиққандан сўнг организм личинка ҳолида ҳаёт кечиради, личинка даври охирида эса метаморфоз юз беради; 2) тухум кўювчи — муртак узок, вақт тухум ичида ривожланади, личинка даври бўлмайди; 3) она қорнида уруғланган тухум — тухум йўлида ривожланади, бундай ҳолатда баъзан муртак б-н она организм ўртасида йўлдош орқали боғланиш юз беради. Анъанавий равишда О.ни эмбриология ўрганар эди. Эмбриологиядан ривожланиш биологияси ажралиб чиққандан сўнг эмбриологиянинг вазифаси муртакдан олдинги ва муртак даврини ўрганиш бўлиб қолди. Ўсимликларда О. уруғланган тухум хужайранинг ривожланишидан бошланади. Ўсимликларда О.нинг ўзига хос хусусиятлари жинссиз (спорофит) ва жинсий

(гаметофит) наслнинг алмашилишидан иборат. Спорофит зиготадан, гаметофит — униб чиқаётган спорадан ҳосил бўлади. Гулли ўсимликлар ҳаётий циклида спорофит устунлик қилади, эркак ва урғочи гаметофит эса қисқариб кетади. Вегетатив кўпайишда О. она организм, шу жумладан, ихтисослашган органлар (илдиз-мева, тугунақ, пиёзбоши ва б.) хужайраларининг бўлинишидан бошланади. Одатда, ўсимликлар О.и эмбрионлик, ювенил (ёшлик), етуқ, кўпайиш ва қариллик даврларига бўлинади. О. даврида ўсимликлар хужайралари, тўқималари ва органларининг структуравий ва функционал ихтисослашуви юз беради; ўсимликлар турли қисмларининг ўзаро таъсири мураккаблашиб боради; яхлит система сифатида бутун бир организм ёшга оид қайтмас ўзгаришлар пайдо қилади. О.да ўсимликларнинг бир бутунлиги фитогормонлар, шунингдек, ҳар хил органлар, мас, фотосинтез қилувчи орган — барглр б-н сув ва минерал моддаларни шимувчи илдиз ўртасида метаболитлар алмашинуви оркали таъминланади. О. давомида ўсимлик ўсади ва ривожланади. Ўсиш ўсимликнинг бўйига ортиши, яъни микцорий ўзгариши бўлса, ривожланиш сифат ўзгаришидан иборат. Кўпчилик ўсимликлар ёпишиб яшаши туфайли улар О.и кўп жиҳатдан ташқи муҳит шароитига боғлиқ. Ўсимликларда муҳитнинг нокулай омилларига турли хил мосланишлар (тиним ҳолати, фотопериодизм ва б.) пайдо бўлган. Шу туфайли улар фаолиятининг фаол даври йилнинг энг кулай фаслига тўғри келади.

ОНТОЛОГИЯ (юн. *ontos* — борлиқ ва ... логия) — фалсафа бўлими, борлиқ ҳақидаги таълимот. Борлиқнинг умумий асослари, принциплари, унинг шакллари ва қонуниятларини текширади. «О.» терминини немис файласуфи Р. Гоклениус фанга 1613 й. киритган, Х. Вольф (1679—1754) ўз дарелигида қўллаган бўлсада, дастлаб юнон файласуфлари унинг турли талқинларини баён этганлар. Улар О.ни ҳақиқий борлиқни ноҳақиқий мавжуд-

ликдан ажратиб олувчи борлиқ ҳақидаги таълимот, деб ҳисоблашган. Элея мактаби намояндалари ҳиссий дунёнинг алдамчи кўринишини ҳақиқий борлиққа қарама-қарши қўйиб, О.ни мангу ўзгармас, ягона, соф борлиқ ҳақидаги таълимот сифатида қўллашган. Милет мактаби вакиллари ва Иония файласуфлари дастлабки борлиқнинг сифатий талқини ҳақида бош қотиришган. Улардан борлиқнинг бошланишида ётувчи бундай асосни Эмпедокл «стихия», Демокрит «атомлар», Анаксимандр «апейрон», Анаксагор «уруғ» деб атаган. Платон ғоялар О.сини, Аристотель эмпиризм О.сини яратди. Ўрта аерлар фалсафасида О. илоҳиёт б-н чамбарчас боғланади. Шарқ фалсафасида О. кўпроқ илоҳий борлиқнинг, худонинг моҳиятини акс эттирувчи таълимот тарзида, шарқ пантеистик фалсафасида ваҳдати мавжуд ва ваҳдати вуҷуд кўринишидаги таълимотлар шаклида пайдо бўлган. Фалсафада О. монистик, дуалистик ва плюралистик концепциялар шаклида ҳам учрайди (қ. Материя). Янги давр фалсафасида дуалистик О. намояндаси Р. Декарт бўлган. Ўз фалсафасининг асосига «монада» — «илоҳий атомлар»ни қўйган В. Г. Лейбниц фалсафаси — плюралистик О.га мансубдир. Бу концепция бўйича оламнинг асосида бир қанча моҳият ётиши мумкин. Шундай концепция эмпириокритицизмда ҳам учрайди. Р. Авенариус, Э. Мах борлиқнинг асосида сезгилар мажмуи ётади, деб ҳисоблайди. Ҳоз. замон фалсафасида О.нинг мазмуни янада бойиган. Бу борлиқ ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши б-н боғлангандир. Маълумки, борлиқни механистик, метафизик ва материалистик талқин этишда у моддийлик б-н, актуал мавжудлик б-н, реаллик б-н айнанлаштириб қўйилган эди. Борлиқаслида барча нарса ва ҳодисаларни, илгари мавжуд бўлган, ҳозир мавжуд бўлиб турган ва келажакда мавжуд бўладиган реалликларни, моддийлик ва маънавийликни, модда ва ғояни ҳам ўзига қамраб олади.

Ад.: Фалсафа. Маърузалар матни, Т.,

2000.

Бахтиёр Тўраев.

ООЛИТЛАР (юн. oon — тухум ва lithos — тош) — темир, марганецнинг юмалоқ ва эллипс шаклидаги оксид ва силикат бирикмалари. О. таркибида, одатда, кальцит, доломит, арагонит, родохрозит, лептохлорит ва б. минераллар ҳам бўлади. Майда (микроскопик) зарра хolidан нўхат катталигигача ўлчамда учрайди. О.нинг 2—5 мм катталиқдагилари пизол итлар деб аталади. О.нинг маркизий кисмига, кўпинча, майда қум зарралари ёки хайвон чиганоклари жойланиб, уларнинг атрофида қат-қат О. тўпланган бўлади. О. океан, денгиз ва кайнар булоқлар тубида вужудга келади. Россияда (Урал ва Керч я.о.) темирли О. (темир рудаси хили) конлари бор. Ўзбекистонда темирли О. палеоген гил қатламларида топилган.

ООМИЦЕТЛАР (Oomycetes) — замбуруғлар синфи (бошқа маълумотларга кўра, кенжа синф). Сувда ва куруқликда ўсади. Мицелиюси хужайрасиз; хужайра пусти целлюлоза ва глюкозани иборат бўлиши б-н бошқа замбу-руғлардан фарқ қилади. Жинсиз зооспора ёки конидия ҳосил қилиш; жинсий — оогамия орқали кўпаяди. Антеридий кўп ядроли, шарсимон оогонийда 1 ёки бир нечта тухум хужайра етилади. Уруғланган тухум хужайралар ооспораларга айланади. Улардан баҳорда зооспоралар, муртак зооспорангийли калта ўсиш гифлари ҳосил бўлади. 4 та тартиби (сапролегинсимонлар; лептомисимонлар, лагенидсимонлар, пероноспоралилар), 350 тури мавжуд. Тубан О. — сапротроф, органик моддаларга бой чучук сувларда яшайди. Кўпчилик О. хайвонлар мурдаси ва б. органик қрилдикларда учрайди, айрим турлари балиқлар ва сувда ҳамда куруқликда яшовчилар увилдириқларида, касалланган балиқчалар ва итбалиқларда паразитлик қилади. Куруқликдаги турлари юсак ўсимликларнинг облигат паразити, тўқима ичида яшайди, барг оғизчаларидан фаҳат аго-рангит (кони-

дит) ҳосил қилувчи қисми чиқиб туради. Жинсий органлари ва ооспоралари ҳам эндофит ривожланади. Баъзи О. (мас, переноспора токда кул, фитофтора картошкада чириш) касаллигини пайдо қилади. О. хужайра пўстида хитин бўлмайдиган сарғиш-яшил ёки хивчинли сув ўтларидан келиб чиққан бўлиши мумкин.

ООФОРИТ (лот. oophoron — тухумдон) — тухумдоннинг яллиғланиши. Турли инфекциялардан, кўпинча аборт ва тукқандан сўнг кузатилади. Фақат тухумдоннинг яллиғланиши деярли учрамайди, у кўпинча Фаллопий найининг яллиғланиши — сальпингит б-н бирга учрайди (яна қ. Сальпингоофорит).

ОПАЛ (санскритча упал — қимматбаҳо тош) — таркибида сув саклайдиган коллоидли кремний оксиддан иборат минерал, глобуляр (шарча) тузилишга эга. $\text{SiO}_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$. Кремнезёмнинг глобуллари, асосан, 150—400 нм ўлчовли, баъзан каттароқ. Аксарият О.да 2—14% сув мавжуд. Одатда, рангеиз, таркибидаги аралашмаларга кўра, оқ, сариқ, қўнғир ва б. хиллари бўлади. Қаттиқлиги 5—6,5, зичлиги 1900—2300 кг/м³. Глобуляр тузилиши б-н опалесценция (нурни тарқатиш) хоссаси боғлиқ. Асли О. кристаллик панжарасида глобуллар тўғри жойлашганлиги учун нур дифракцияси натижасида ранг-баранг нур тарқатади. Тарқаладиган нурларнинг ранги глобулларнинг диаметрига боғлиқ ($d=150\text{—}200$ нм бўлса ранги бинафша, 400 нм гача — яшил, каттароқ бўлса — кизил). Асл О.нинг рангига қараб турларга ажратилади: оқ, қора, арлекин, оловранг, жиразоль. Табиатда О.нинг оддий турлари кўпроқ учрайди (оникс, опалли қахалонг, празопал, гидрофан, гиалит ва б.). О. иссиқ вулканоген сувлардаги кремнезём чўкиндилари ва нураш зонасида сув таъсиридан силикат қатламлар ҳамда карбонат кислотанинг ажралишида кристалланиш натижасида ҳосил бўлади. О.нинг катта уюмлари денгиз ҳавзалари чеккаларида опока, трепел ва диатомит

катламларини ҳосил қилади. Учламчи давр ёткизикларида кўп учрайди. Рангли О. безак тоши сифатида ҳам ишлатилади. Асл О. — кимматбаҳо тош. Австралия, Чехия, Мексика, Украина, Қозоғистон ва б. жойларда О.нинг эндоген конлари топилган. Россияда 70-й.лардан асл О.ни синтез қилиш йўлга қўйилган.

ОПАРИН Александр Иванович (1894.2.3, Углич ш. — 1980.21.4, Москва) — рус биокимёғари, акад. (1946). Москва ун-ти проф. (1929 й.дан), СССР ФА биокимё ин-ти директори (1946—1980).

Асосий илмий ишлари Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши, тирик ҳужайраларга ферментларнинг таъсири механизмларини аниқлаш ва ўсимликлар хом ашёсини қайта ишлаш технологияси каби муаммоларни ҳал қилишга қаратилган. Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ бўлган назарияни илгари сурган (1922). Бу назарияга кўра, Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши моддий тузилма ривожланишининг қонуний босқичи ҳисобланади. Назария ҳозир О.нинг кимёвий назарияси деб юритилади. О. тирик ҳужайралардаги ферментатив реакциялар қайтар характерга эга эканлигини тушунтириб берди (1935). О.нинг ишлари бир канча биокимёвий жараёнлар, хусусан, нон и. ч., шарбатлар тайёрлаш, виночилик, чой ва тамаки тайёрлаш технологиясини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ас: Изменение действия энзимов в растительной клетке под влиянием внешних условий, М., 1922; Возникновение жизни на земле, 5 изд., М., 1980.

«**ОП-АРТ**» (инг. op art — оптик санъат) — оддий хандасий шакл ва тасвирлар б-н томошабинни чалғитиш, алдашга қаратилган, 20-а. 60-й.лар юзага келган асарлар, модернизмдаги нео-авангардик оқим. 1960-й.лардан ривожланиб, кенг тарқалган. Асоси геометрик абстракционизмга бориб тақалади. Асосчиси француз рассоми В. Вазарели (Вашархей), 40-й.ларнинг 2-ярмида шу санъатнинг дастлабки намуналарини яратган. «О.» вакиллари ранг-тасвирларида оддий гео-

метрик шаклларнинг кўп маротаба тақрорланиши ҳисобига гўё улар ўз ўрнини ва ҳолатини ўзгартираётганга, ҳаракатга келаётганга ўхшаб кўринишини ва шу ҳолат томошабинда маълум туйғулар уйғотишини асосламоқчи бўладилар.

Расомлар ўз асарлари учун шундай шакл ва рангларни танлайдиларки, улар идрок этилганда жимирлаш, эгилиш, юқорига интилиш каби таассуротини уйғотади. «О.»нинг безак имкониятлари саноат графикаси, плакат, амалий ва безаш санъатида ўз аксини топди.

ОПАСИАКЛАР — кад. Хоразм воҳасидаги Жангадарё бўйларида яшаган сак қабилалари (мил. ав. 7—2-а. лар). Мил. ав. 7—5-а.ларда О. ярим ўтроқ ҳаёт кечириб, деҳқончилик, чорвачилик, овчилик ҳамда балиқ овлаш б-н шуғулланган. О.нинг қароргоҳлари харобасидан кўплаб жез, темир буюмлар, со-пол идишлар ва тош (кварцит) қуроллар топилган. Мил.ав. 4—2-а.ларда О. мада-нияти ўзининг юксак чўққисига чиққан. Бу даврга оид мудофаа иншоотлари б-н мустаҳкамланган антик шаҳар типигадаги йирик ёдгорликлар (Чирик-раббот, Бобишмулла ва б.)да олиб борилган текширишлар натижасида О. маданияти ривожланганлиги ва унинг Хоразм антик маданиятига яқинлиги аниқланди (яна қ. Саклар).

ОПЕК (Organization of the Petroleum Exporting Counties) — қ. Нефть экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти.

ОПЕРА (лот. opera — меҳнат маҳсули, асар) — мусикали драматик санъат жанри. О. қоришма (синтетик) жанр бўлиб, ўзида бир нечта санъат турларини мужассам этади; унда драматургия, мусика, тасвирий санъат ва ракс санъати шакллари яхлит сахнавий жараёнда узвий боғланади. Лекин мусика улар орасида етакчи ўрин эгаллайди. О.нинг адабий асоси — либреттодаги воқеалар мусикий драматургия воситалари б-н, аввало, вокал мусика шаклларида гавдалантирилади. Қаҳрамонларнинг хиссий кечинмалари, асосан, яққохон

хонандалар ижросидаги ария, каватина каби тугал мусиқа лавҳаларида ўз ифодасини топади. О.даги речитатив тугал мусиқа шакллари ўзаро боғлаб, мусиқий драматургия жа-раёнида муҳим вазифалар бажаради. Турли вокал ансамбл {дуэт, трио ва б.}ларда қахрамонларнинг ўзаро муносабатлари, драматик воқеалар ўз аксини топади. Хор рўй бераётган воқеаларнинг изохловчи воситаси вазифасини бажаради, унинг ёрдамида халқ ҳаёти лавҳалари гавдаланади. О.да оркестр ҳам катта ўрин эгаллайди: вокал шаклларга жўр бўлади, мустикал чолғу қисм {антракт, увертюра, интродукция ва б.}ларда вазиятнинг мазмунини очиб беради, ҳар бир сахнанинг руҳий ҳолатини ифодалашга ёрдам беради. О.нинг тузилиши унинг ғоявий мақсадига, сюжет хусусиятларига, мусиқий-ижодий мактаб аънаналари ва услубларига ҳамда композиторнинг иждоий тафаккурига боғлиқ.

О. санъатнинг алоҳида тури сифатида 16-а. охирида Флоренция (Италия) да юзага келди: Я. Перининг «Дафна» (1598) ва «Эвридика» (1600) асарлари. О. кейинчалик Европанинг бошқа мамлакатларида тарқалиб, тарихий ривожидавомида турли хилларига эга бўлди: француз «лириктрагедияси» (Ж.Б. Люлли, Ж. Ф. Рамо) ва катта опера (Л. Обер, Ж. Мейербер), итальян О.-сериа — жиддий О. (А.Скарлатти ва Неаполитан опера мактаби) ва Буфф-опера (Ж. Перголези, Ж. Паизиелло, Д. Чимаро-за), немис зингшпили (И. Хиллер, В. А. Моцарт ва б.), инглиз баллада О.си (Ж. Пепуш), испан сарсуэла ва тонадиляси (В. Гарсиа) ва б. 18-а. Европа композиторлик иждоетида Шарк, ху-сусан, ўзбек мавзуларига қизиқиш ку-чайган ва Италияда А. Скарлатти (1706), Н. Порпора (1730), А. Вивальди (1735),

А. Саккини (1773), А. Сапиенца — угли (1828), Германияда Г. Гендель (1724) ва Г. Телеман (1729)лар Амир Темурни ўз операларида бош қахрамон сифатида гавдалантиришган. Мазкур кизиқиш

19—20-а.ларда янада кенгайиб бевосита Ўзбекистон б-н боғлиқ асарлар Англия, Арманистон, Белоруссия, Россия ва б.да кўпайди. 19-а.да романтик О. ривожтопди (К. М. Вебер, В. Беллини, Г. Доницетти ва б.), янги миллий О. мактаблари юзага келди (Россияда — М. Глинка ва А. Даргомижский, Польшада С. Монюшко, Чехияда Б. Сметана, Венгрияда Ф. Эркель, Украинада С. Гулак-Артемовский, Грузияда М. Баланчивадзе ва б.). 20-а.да О.— оратория (А. Онеггер), О.—кантата (К. Орф), камер О. (Ф. Пуленк), кўшиқ О.си (К. Вайль), рок-опера (Э. Л. Уэббер) каби янги турлари юзага келди, О. жанри модернизм йўналишлари (импрессионизм — К. Дебюсси, экспрессионизм — Р. Штраус, А. Шёнберг, А. Берг, неоклассицизм — Ф. Бузони, И. Стравинский ва х. к.) таъсирида ривож топди. К. Монтеверди, Ж. Россини, Ж. Верди, Ж. Пуччини, К. В. Глюк, В. А. Моцарт, Р. Вагнер, Л. Керубини, Ш. Гуно, Ж. Визе, М. Мусоргский, П. Чайковский, С. Прокофьев, Д. Шостакович, Б. Барток, З. Кодай, Б. Бриттен, Ж. Гершвин ва б. О. санъати ривожига улкан ҳисса қўшишди.

Ўзбекистонда О. жанри ўзбек мушкели драмасынинг ривожи асосида, шунингдек, чет эл мумтоз О.сининг таъсирида юзага келган. 19-а.нинг охири—20-а. бошларида Тошкентга бир нечта (грузин — 1894; 1907—15 й.ларда — итальян, татар, рус, озарбайжон) О. труппалари гастролга келган. 1918 й.дан Тошкентда Рус опера театри ўз фаолиятини бошлаган. 1929 й.да М. Қориёқубов ташаббуси б-н ўзбек мусиқали театри ишга тушди. Унинг репертуари, асосан, мусиқали драмалардан иборат бўлган. Мазкур театр сахна-сида ўзбек тилида қўйилган биринчи опералар — «Эр Тарғин» (Е. Брусилловский, 1937) ва «Наргиз» (М. Магома-ев, 1938)дир. ўзбек опера ва балет труппаси Ўзбек мусиқали театри заминида юзага келиб, 1939 й. С. Василенко ва М. Ашрафийнинг «Бўрон» О.си б-н ўз фаолиятини бошлаган. Дастлабки ўзбек опералари ўзбек ва рус композиторларининг

ижодий ҳамкорлиги натижасида ҳамда Ўзбекистонда ижод қилган рус композиторларининг маҳаллий мавзудаги ижодида ривож топган (Р. Глиэр, Т. Содикрв, «Лайли ва Мажнун», 1940; «Гулсара», 1949; А. Козловский, «Улуғбек», 1942). Шу даврда ўзбек тилида жаҳон мумтоз О. намуналари (Ж. Бизенинг «Кармен», 1944; П. Чайковскийнинг «Евгений Онегин», 1947 ва б.) ҳам сахналаштирилди. Кейинчалик ўзбек композиторларининг афсонавий-романтик, тарихий, лирик, замонавий мавзулардаги мустақил О.лари пайдо бўлди: «Дилором», «Шоир калби» (М. Ашрафий), «ҳамза» (С. Бобоев), «Хоразм кўшиғи» (М. Юсупов) ва б. Биринчи ўзбек ҳажвий О.си «Май-саранинг иши» (С. Юдаков) бўлиб, бир нечта чет мамлакатлар театрларида қуйилган. «Ёрилтош» (С. Бобоев) биринчи ўзбек болалар О.сидир.

1970—80 й.лари ўзбек композиторлари О. жанрини мавзу жиҳатидан бойитишди. Шу давр ичида тарихий — «Мангулик» (У. Мусаев), «Фидойилар» (С. Бобоев), замонавий — «Садоқат» (Р. Абдуллаев), атоқли шахсларга бағишланган — «Сугд элининг қрплони» (И. Акбаров), «Зебуннисо» (Сайфи Жалил), «Алишер Навоий» (М. Бурҳонов), шунингдек, камер О.лар — «Соҳилда тўқнашув» (Н. Зокиров), «Она қалби» (Ҳаб. Раҳимов) ва б. О.лар сахналаштирилди.

Мустақиллик даври ўзбек О.ларида жанр талқини, мавзу ва мазмун доираси янада кенгайтирилиб, бойитилди: жаҳон мумтоз адабиёти (Н. Зоки-ровнинг Шекспир трагедиялари асосида яратилган «Ҳамлет» ва «Макбет» О.-дилогияси), ҳоз. замон ижтимоий муаммолари (Н. Зокировнинг «Мухторият» опера-фарси, О. Абдуллаеванинг «Вафо», Ф. Янов-Яновскийнинг «Оркестр» О.лари), тарихий шахслар сий-молари (М. Бафоевнинг «Ал-Фарғоний») ва фалсафий мавзулар (И. Акбаровнинг «Ибтидо хатоси» О.-ораторияси) О. жанрини кейинги ривожини белгилади. Мазмунни талқин қилишда асосий урғу миллий ҳамда

умумба-шарий маънавий кадриятларни таран-нум этишга, мураккаб вазият ва психологик ҳолатларни чуқур ифода этишга қаратилди. Бу даврда ўзбек композиторлари О. асарларида ўзбек халқ мусиқа мероси ва миллий ижрочилик анъаналарини замонавий ифода ва техник воситалар б-н узвий боғлашга аҳамият бердилар.

Ад.: Пеккер Я., Ўзбекская опера, М., 1984; М уродова Д., Мустақиллик даври Ўзбекистон композиторлик ижодиёти тўғрисида, — Мусика ижодиёти масалалари, Т., 2002.

Дилера Муродова, Тўхтасин Фафурбеков.

ОПЕРАТИВЛИК САНЪАТИ - харбий санъатнинг таркибий қисми; уруш ҳаракатлари майдонларида қуроли кучлар турларининг оператив бирлаш-малари томонидан биргаликда ёки мустақил операция (амалиёт) ва жанговар ҳаракатларни тайёрлаш ва амалга ошириш назарияси ва практикаси масалаларини ўз ичига олади. Ҳужум, мудофаа, қўшинларни оператив қайта гуруҳлашни ташкил этиш, уни амалга оширишни ўрганади ва ишлаб чиқади. О.с. стратегия б-н тактика оралиғидаги санъат бўлиб, улар ўртасида боғловчилик ролини ўйнайди.

ОПЕРАТОР (лот. operatio — ҳаракат) — 1) математикада — икки тўплам X ва Y элементларининг ўзаро мос қилиши, яъни X нинг x элементига Y нинг бирор у элементи мос қилишини ифода қиладиган математик тушунча. Квант назариясида О. — математик ифода. v_j ҳолат (ёки тўлқин функция векторининг у, ҳолат (функция) векторига солиштириш учун хизмат қилади. Квант механикада О. б-н муҳим амаллар бажарилади. О.ни қўшиш, қўпайтириш, даражага кўтариш, улардан қаторлар тузиш мумкин; 2) ҳисоблаш техникасида — рақамли ҳисоблаш машинаси (РХМ) да ахборотларни қайта ишлашда бирон бир тугал амални бериш учун программалаш (дастур тузиш) кўрсатмаси; 3) техникада

— мураккаб курилмани (мас, ЭХМ ни, компьютерни), радиолокацион ст-яни, бурғилаш қудуғининг ишини бошқариб турадиган мутахассис; 4) кинотехникада — кинофильмларни суратга олувчи, телевизион эшиттиришларни узатувчи, аппаратда ишловчи мутахассис — кино-оператор, телеоператор (қ. Операторлик санъати).

ОПЕРАТОРЛАР НАЗАРИЯСИ - математиканинг операторлар ва улар хоссаларини ўрганадиган бўлими. О. н.да операторларнинг умумий хоссалари ўрганилиб, бу назария математика ва унинг татбиқларида учрайдиган дифференциал, интеграл ва б. тенгламаларни энг умумий шартларда ечишга асос яратди.

ОПЕРАТОРЛИК САНЪАТИ - суратга олиш услуги орқали фильм мазмуни ва ғоясини очиб бериш ҳамда бадий тасвир яратиш вазифасидан иборат кинематография ва телевидениега хос бўлган бадий ижод соҳаси. О.с.нинг ривож кино санъати, тасвирий санъат, театр, драматургия ва б. ривож б-н ҳамбарчас боғлиқ. Оператор реж., рассом, фильмнинг бошқа ижодкорлари б-н ҳамкорликда кинематографик техника ва замонавий услуб асосида фильмнинг тасвирий талқини, суратга олиш жараёнини ишлаб чиқади. Суратга олинган тасвир сифати оператор маҳоратига боғлиқ; у суратга олиш жараёнида умумий, ўрта, йирик планлардан, ракурс ва ёруғлик-нурдан, кинокадр композициясидан мақсадга мувофиқ фойдаланади. О.с.нинг ўзига хослиги шундаки, у экранда нарсаларнинг нафақат шакл, ранг, ҳажмини, суратга олиш жойининг манзара ва масофасини тўғри, бутун борича тасвирлаш санъатини кўрсатишга, балки ҳаракат тезлиги, суръати ва йўналишига имконият яратади. Хроникал-хужжатли кино оператори киножурналист вазифасини, илмий-оммабоп ва ўқув киноси яратилишида оператор кўпроқ муаллиф-оператор вазифасини бажаради. Ҳар бир фильмнинг постановкачи оператори

ва уларга ёрдамчи операторлар бўлади. Ёрдамчи оператор постановкачи-оператор топшириғи б-н иш қўради. Биринчи ўзбек кинооператори Худойберган Девонов ўз фаолиятини 1907—08 й.лар бошлаган. ўзбек киносининг дастлабки йилларида Ф. Веригодаровский, А. Гинзбург, А. Булинский каби четдан келган мутахассислар фаолият кўрсатган. 30-й.ларнинг бошларида ўзбек операторларидан М. Қаюмов, О. Турсунов, А. Саидов, М. Краснянский ва б. иш бошлаган. Кейинроқ Ўзбекистонга келиб ишлаган украин оператори Д. Демуцкий фаолияти республикамизда О.с.нинг юксалишида алоҳида ўринга эга. У операторлик қилган «Насриддин Бухорода», «Тоҳир ва Зухра», «Насриддиннинг саргузаштлари» каби фильмлар энг яхши миллий кино асарларидир.

50-й.ларда Н. Рядов, А. Панн, П. Расулов, Х. Файзиев каби миллий суратга олиш усталари кириб келди. 60—70-й.ларга келиб ўзбек операторлари фильм мавзуини кенгайтириш учун янги услублар топишда изландилар. Д. Фатхуллин («Нафосат»), Даврон Салимов («Дойра»), Т. Рўзиев («Ёр-ёр»), Ш. Жунайдуллаев («Дилбарим») каби янги кучларнинг келиб қўшилиши фильмларнинг тасвир имкониятларини янада кенгайтirdи. 70—80-й.лар ўзбек киносида кенг тарқалган жанр ва мавзу хилма-хиллиги янгича фикрлайдиган операторлар етишиб чиқишини таъминлади. Айниқса, А. Исмоилов («Шиддат»), Ш. Маҳмудов («Ажойиб ҳаёлпараст»), Т. Қаюмов («Жазирама қуёш остидаги уй»), Э. Аъзамов, Л. Симбирцев («Ота насихати»), Д. Абдуллаев («Ваганга хизмат қилиб»), Н. Ғуломов («Суюнчи»), Б. Назаров («Сўз раисга») каби операторларнинг хизматлари алоҳида.

Мустақилликдан сўнг О.с. янада гуркираб ўсди, имкониятлар кенгайди, жанр ва услуб жихатдан чуқурлашди. Ўзбек операторларининг маҳоратлари намоён бўлишида «Буюк Амир Темур» (Р. Иброҳимов), «Марғиёна» (Х. Ҳасанов),

«Отамдан қолган далалар» (Р. Галиев), «Ёлғиз ёдгорим» (У. Ҳамроев), «Аёллар салтанати» (Ҳ. Файзиёв), «Тилсимой — ғаройиб кизалоқ» (М. Мирзааҳмедов) каби фильмлар яна бир катта «куприк» вазифасини ўтади. Реж. Зулфиқор Мусоқовнинг «Аскар ҳикояси», «Абдуллажон», «Аяжон», «Мўъжизалар майдони» фильмлари визуал санъат ривожланишида бой «озуқа»дир. Фалсафий ғоя б-н суғорилган У. Ҳамроевнинг «Воиз» фильми йирик операторлик иши бўлди. М. Қаюмов, Ҳ. Файзиёв, А. Исмоилов, Т. Нодиров, Д. Салимов, Ш. Маҳмудов, Д. Абдуллаев ва б. республикамизнинг энг таникли операторларидан.

Жўра Тешабоев.

ОПЕРАЦИЯ (тиббиётда) — тўқима ва аъзолардаги касаллик жараёнига хирургнинг аралашуви. Бунда операцион жароҳат вужудга келтирилади (конли О.), баъзан маҳсус механик усуллар татбиқ этилади (консиз О., мас, чиққан суякни солиш, синган суяк бўлақларини бири-бирига тўғрилаб қўйиш). Кўпинча даволаш, баъзан эса диагностика мақсадида (мас, биопсия, пункция, лапаротомия) қилинади.

Режали ва кечиктириб бўлмайдиган (зудлик б-н қилинадиган) О. тафовут қилинади. Режали О.дан олдин бемор синчиклаб текширилади ва О.га тайёрланади (мае., меъда яраси, раки, сурункали аппендицит, катарактада). Касаллик ҳолати беморнинг ҳаётига таҳдид қилиб турганда (меъда яраси тешилганда, чурра қисилиб қолганда, ичак буралганда ва б.) кечиктириб бўлмайдиган О. қилинади.

О. характери жиҳатдан радикал ва паллиатив турларга ажратилади. Радикал О.да патологик жараён баргараф қилинади (касаллик ўчоғи ва, ҳатто, бутун орган олиб ташланади). Патологик жараён оқибатида келиб чиққан касаллик симптомини баргараф қилиш паллиатив О.нинг вазифасидир. Тиклаш О.лари алоҳида ўрин тутди (қ. Пластик хирургия).

ОПЕРЕТТА (итал. operetta — ки-

чик опера) — мусиқавий сахна асари. Драматургияси вокал ва чолғу мусика, рақс камда диалогларнинг эстрада санъати элементлари б-н узвий боғланишига асосланган. О.нинг мусиқий жараёни негизи нақаротли қўшиқ ва рақсдан иборат. Ҳар бир тугал сахнанинг кульминациясини, одатда, муайян оммабоп рақс ташкил этади (галоп, канкан, вальс, чардаш ва б.) О.да опера вокал шакл (ария, дуэт, ансамбль, хор каби)лари ҳам қўлланилади, лекин улар бирмунча соддалиги ва оммабоплиги б-н ажралиб туради. Бош ғоя баёни ва ривож асосан мусиқа орқали ифодаланиши туфайли О. турли халқлар маданиятига хос мусикали сахнавий жанрлар (французча водевиль, немисча ва австрийча зингшпиль ва б.) аломатларини ҳам мужассам этган. Мустақил жанр сифатида О. 19-а. ўргаларида Парижда юзага келган (Ж. Оффенбахнинг «Орфей дўзахда», 1858). Унинг дастлабки намуналари, асосан, ҳажвий йўналишда бўлган. Кейинчалик, О.га лирик оҳанглар ҳам киритилди. Француз композиторларидан Ш. Лекок, Э. Одран ва Р. Планкетлар О. жанрида ижод қилишган. Оффенбах ижоди таъсирида 19- а. охирларида Ф. Зуппе, И. Штраус (ўғли) ва К. Миллёркер каби композиторлар томонидан Вена О.си яратилди. А. Салливен ва С. Жонс 19-а. инглиз О.сининг йирик намояндалари эди. 20-а. бошларида венгер композиторлари Ф. Легар ва, айниқса, И. Кальман О. ривожига катта ҳисса қўшишди. 1920-й.ларда АҚШда О. таъсирида мюзикл жанри юзага келди. Ўзбекистонда О. жанрининг ривожини 20-й.ларда Рус опера ва балет театри, Самарканд оперетта театри (1938—40), кейинчалик эса Тошкент оперетта театри (1971 й.дан) фаолияти б-н боғлиқ бўлган. Бу театрларда, асосан, О.нинг мумтоз (И. Штраус, И. Кальман, Ф. Легар), шунингдек, замонавий (А. Журбин, К. Листов ва б.) намуналари қўйилди. 1970 й.дан бошлаб маз-кур санъатга Ўзбекистон композиторлари ҳам эътибор қаратмоқда (Э. Солиҳовнинг рус тилида сахналаштирилган «Хўжа На-

сриддин», «Ойгул пари совғалари», «Пароль — «Шарқ юлдузи», А. Эргашевнинг «Миттвой», П. Ҳоликовнинг «Кррбобо ва Санта Клаус» каби асарлари).

Ад.: ЮлдашеваС, У истоков классической оперетты, Т., 1976.

ОПИЙ (лот. *opium* — кўкнор шира-си) — қ. Афюн.

ОПИСТОРХОЗ — гижжа касалликлари гуруҳига мансуб табиий ўчоқли биогельминтоз. Сурункали кечади ва, асосан, жигар, меъда ости бези ҳамда ўт пуфаги зарарланади. Трёматодалар гуруҳига мансуб 2 хил описторхлар кўзгатади. Одам ва ҳайвонларда учрайди. Мушук, ит, чўчқа ва одам паразитларни ташувчи манба бўлиши мумкин. Гижжа тухумлари нажас б-н ташқарига чиқиб, сувга ва у орқали чиганоклар организмга тушади. Орадан 2—10 ой ўтгач личинкалар пайдо бўлиб, иккинчи оралик хўжайин — баликларга, улардан одам ёки ҳайвонлар организмга ўтади ва 2 йилгача яшайди. Паразитлар хом ёки чала тузланган, дудланган балиқни истеъмол қилганда одамга юкади. О.нинг табиий ўчоқлари Европа ва Жан.-Шарқий Осиёда кўп учрайди. Ёш болаларда ҳам, катталарда ҳам кузатилади. Денгизчилар, балиқчилар, қ. х. ходимлари кўпроқ касалланади. Касалликнинг яширин даври 2—4 ҳафта. Асо-сий клиник аломатлари: бир оз иситмалаш, хоргинлик, ич бузилиши, терида тошмалар пайдо бўлиши, камқонлик, В12 витамини етишмаслиги. Касаллик охирида ўт пуфаги ва ўт йўллари, ўн икки бармоқ ичак ва меъда ости безларининг яллиғланиш аломатлари юзага келади. Диагноз ўн икки бармоқ ичак шираси ва нажас таркибида описторхларни лаборатория усулида текшириб топишга асосланиб қўйилади.

Празиквантель, хлорсил, битинол каби препаратлар б-н даволанади. Беморлар 6 ойгача диспансер назоратида бўлади.

ОПОКА (геологияда) — мустаҳкам, кремнийли ғовак чўқинди тоғ жинси. Таркиби, асосан, аморф крем-незёмдан

(98% гача — опал) иборат ва гил, қум, глауконит, кварц, дала шпатлари ва б. қўшилган бўлади. О. дастлаб кремнийли мергел ёки кремнийли гил деб ҳам аталган. Оч ва тўқ кулранг, баъзан қорамтир. Зичлиги 1000 кг/м³ чамасида. Тоза турлари юқори адсорбцион хоссага эга. Денгиз шароитида кимёвий йўл б-н ҳосил бўлади. Асосан, палеоген, қисман юқори бўр ётқизикларида учрайди. Россиянинг Европа, Шарқий Урал ён бағирларида мавжуд. Курилишда ва адсорбент сифатида ишлатилади.

ОПОССУМЛАР (*Didelphidae*) - халтали сут эмизувчилар оиласи. Энг қад. халталилар. Гавдасининг уз. 7 — 50 см, думи 4—55 см. Думи тутувчи. Орқа оёқларининг олдинги бармоғи йирик, бошқа бармоқларига қарама-қарши қўйилган. Сут безлари сўргичлари 5 тадан 27 тагача. И уруғи, 77 тури маълум. Канаданинг жан.-шарқидан бошлаб Америка китъасининг 52° жан. кенгликларигача тарқалган. Ўрмон, чўл, дашт, тоғларда 4 минг м баландликкача учрайди. Ерда ва дарахтларда, айрим турлари (сув опоссуми) ярим сувда ҳаёт кечиради. Озиктанламайди. Бир йилда 1—3 марта 4—11 тадан (баъзан 25 та) бола туғади. Айрим турлари мўйнаси ва гўшти учун овланади. Оддий О. лаб. ҳайвони.

ОППЕНГЕЙМЕР (*Oppenheimer*) Роберт (1904.22.4, Нью-Йорк — 1967.18.2, Принстон) — америкалик физик. Гарвард ун-тини тугатган (1925), Кембриж ва Гёттинген ун-тларида ҳам ўқиган (1925—27). Лейден ва Цюрихда ишлаган (1928—29), Калифорниядаги ун-т ва технология ин-ти проф. (1929), Принстондаги Фундаментал тадқиқотлар ин-ти директори (1947 й.дан). Илмий ишлари квант механика, космик нурлар физикаси, нисбийлик назарияси, элементар зарралар физикаси, нейтрон юлдузлар назариясига оид. 2-жаҳон уруши йиллари (1939—45)да Лос-Аламосдаги ядро лаб.сига раҳбарлик қилган, атом бомбасининг яратилишида фаол иштирок этган. Водород бомбасини жорий этишга

қаршилик кўрсатгани ва атом энергиясидан фақат тинч мақсадларда фойдаланиш тарафдори бўлганлиги учун 1954 й.да махфий ишлар б-н боғлиқ бўлган барча вазифаларидан четлатилган.

ОППОНЕНТ (лот. *opponens* — эътироз билдирувчи) — 1) бахсда қарши тараф; 2) илмий маъруза ёки химоя қилинадиган диссертацияни танқидий таҳлил қила оладиган, баҳрлай биладиган, маърузачи ёки диссертантга эътироз билдира оладиган шахс. Ўзбекистонда фан номзоди илмий даражасини олиш учун қилинаётган диссертация химоясида камида 2 расмий О. (бири диссертантнинг ихтисослиги бўйича фан дри ёки проф., иккинчи-си фан номзоди ёки фаннинг шу соҳаси бўйича етакчи мутахассис), фан доктори илмий даражасини олиш учун қилинаётган диссертация химоясида камида 3 расмий О. (улар фан дри ёки проф., мумкин қадар диссертант фаолият юритаётган ташкилотдан бошқа ташкилотлардан) белгиланади. Диссертация химоясида норасмий О.ларнинг сони чекланмайди. Расмий О.лар диссертацияни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил этишлари, шу асосда диссертациянинг белгиланган талабга қай даражада жавоб беришлигини, унинг илмий-назарий ва амалий аҳамиятини баҳолаган ҳолда тақриз тайёрлашлари лозим. Ўз қарашлари б-н О. диссертация химоясида ва унинг илмий кенгашдаги муҳокамасида қатнашади.

ОПТИК АЛОҚА — оптик диапазондаги (одатда, 10^3 — 10^5 Гц) электромагнит тебраниш (мас, лазер) пар ёрдамида боғланадиган алоқа. О. а. линиялари тузилиши жиҳатидан радиоалоқали-нияларига ўхшайди. Нурланишни модуляциялаш учун таъминлаш манбаига ёки генераторнинг оптик резонаторига таъсир қилиб, генерация жараёни бошқарилади ёки чиқиш нурланишини маълум қонун бўйича ўзгартирадиган қўшимча ташки курилмадан фойдаланилади. Чиқиш оптик узели ёрдамида нурланиш кам сочилувчи нурга айланади ва

қириш оптик узелига боради; бу узел уни фото ўзгартиргичнинг фаол сиртига фокуслайди. Фото ўзгартиргичдан чиққан электр сигналлар информацияларни ишлаш узелига келади. Сигналларни қабул қилишнинг 2 усули — тўғри детекторлаш ва гетеродин қабул усуллари бор.

Таъсир доирасига кўра, О. а. қуйидаги асосий турларга бўлинади: таъсир доираси кичик бўлган очиқ ер усти тизимлари (ер сирти атмосфера қатламларидан ўтувчи нурлардан фойдаланади); берк ёруғлик каналларидан фойдаланувчи ер усти тизимлари (шаҳарлараро алоқа боғлаш, АТС, ЭҲМ орасида алоқа боғлаш учун); яқин космик алоқа линиялари; узоқ космик алоқа линиялари. Очиқ О. а. линиялари Ер б-н космос орасида алоқа боғлаш воситаси сифатида жуда муҳим. Мас, лазер нури ёрдамида 10s км масофага секундига 10s бит тезлик б-н информация узатиш мумкин (бундай масофага микротўлқин техникаси б-н секундига фа-кат 10 бит тезлик б-н узатилади). Ярим-ўтказгичли диод нурлатгичлар, ёруғлик толали кабеллар ва яримўтказгичли қабул қилгичлардан фойдаланиб, бир-биридан 10 км гача масофада мингларча телефон каналлари бўлган алоқа магистраллари қуриш мумкин. О. а. си-стемаси магистрал ва ички алоқанинг асосий турларидан бири ҳисобланади.

ОПТИК ГИРОСКОП - жисмнинг айланаётганлигини билишга ва унинг бурчак тезлигини аниқлашга имкон берадиган асбоб. Иши лазер нурларининг гироскопиклик хоссаларига асосланади (қ. Гироскоп). О. г.нинг датчиги (қ. Датчик) вазифасини халқасимон лазер ўтайди. У умумий ёруғлик канали бўйича тор монохроматик ёруғлик дасталари тарзида тарқалиб, бир-бирига рўпара ҳаракатланаётган икки ёруғлик тўлқинларини генерациялайди (ҳосил қилади). Халқасимон лазернинг резонатори битта умумий қаттиқ асосга бириктирилган 3 та (ёки кўпроқ) кўзгудан иборат. Бу кўзгулар берк системани

ҳосил қилади. Ёруғлик дасталарининг шу кўзгулардан ўтиши фарқи бўйича гирскопиклик хоссалари намоён бўлади.

ОПТИК КВАНТ ГЕНЕРАТОР - атом ва молекулаларнинг мажбурий нурланишига асосланган нур манбаи; ультрабинафша, инфрақизил ва кўзга кўринадиган соҳа диапазондаги нурла-нишларни ҳосил килувчи квант генератор. Квант электроникадаги асосий қурилмалардан бири (қ. Лазер).

ОПТИК КУЧ — симметрия ўқиға эға бўлган линза ёки линзалар тизимининг ёруғлик нури синдирувчанлик қобилиятини ифодалайдиган катталиқ. Тизимнинг фокус масофасига тесқари бўлади. Шундай қилиб, линзалар тизими (ёки битта линза) ёруғлик нуруни қанча кучли синдирса (яъни фокус масофаси қанча кичик бўлса), О.к. шунча катта бўлади. О.к. диоптрияда ўлчанади. У кўз диоптикаси ва кўзойнақ оптикасида кенг қўлланилади.

ОПТИК ЛОКАЦИЯ — оптик диапазондаги электрмагнит тўлқинлар ёрдамида узоқдаги объектларни топиш, координаталарини ўлчаш, шаклини аниқлаш жараёнлари мажмуи. Оптик локаторлар ёрдамида амалға оширилади. Уларда зондловчи нурлагич сифатида лазер қўлланилади. Оптик локаторлар радиолокаторларта нисбатан ўлчаш аниқлигини бир неча марта оширишға имкон беради.

ОПТИК ПЕЧЬ — бирон бир энергия манбаи (мас, Қуёш, кучли лампочка) нинг нур энергиясини қайтаргичлар воситасида тўплаб, кичикроқ (одатда 1 — 30 мм, йирик печларда 350 мм гача) сиртға фокуслаш орқали юқори (1000—5000°) т-ра ҳосил қиладиган қурилма. Нур энергияси манбаиға кўра, қуёш печлари (гелиоқурилма), сунъий энергия манбалари (лампочкалар, графит қиздиргичлар, ёй лампалар, ксенон лампалар, плазмавий нурлатгичлар)дан фойдаланиладиган хилларға бўлинади. О.п. таркибига нур тарқатиш манбаи, нур қайтариш қурилмаси, нур оқимини ростлаш қурилмаси ва иш ка-мераси

қиради. О.п. материалларнинг физик-кимёвий хоссаларини тадқиқ қилишда, қийин эрийдиган материалларни суюклантириш, пайвандлаш ва қавшарлашда, монокристалларни ўстиришда, рангли металлларни аралашмалардан тозалаш (рафинациялаш) ва б. мақсадларда кенг қўлланилади. Яна қ. Гелиотехника.

ОПТИК ПРИЗМА — ясси сиртлар б-н чегараланган ва шаффоф матери-аллардан ясалган жисм. Бундай сиртға тушган нур жисмдан ўтишида синади. О. п.ларнинг дисперсион (спектрал) ва нур қайтариш хусусиятиға эға турлари бор. Спектрал О.п.лар ёруғлик диспер-сиясп ходисасиға асосланади ва кўпин-ча спектрал қурилмаларда ишлатилади. Ёруғликнинг тўла ички қайтиши ҳодисасиға асосланган О.п.лар нур йўналишини ўзгартириш учун оптик тизимларда қўлланилади. Спектрал призмадаги нур йўналишлари 1-расмда кўрса-тилган; ВАС — призманинг бош кесими. Агар ВА сиртға турли тўлқин узунлигидаги MN параллел нур дастаси ту-шаётган бўлса, нур ВА ва АС сиртларда синади. Ёруғлик дис-персиясига асо-сан тўлқин узунлиги катта нур дастаси PQ йўналишда, кичиги PQI йўналишда чиқади. 2-расмда нур қайтариш хусусиятиға эға тўғри бурчакли призма кўрсатилган. Бундай О.п. ёрдамида бирламчи нур дастаси б-н 90° ёки 180° ли бурчак ҳосил этадиган қайтган нур дастасини олиш мумкин.

ОПТИК СПЕКТРЛАР — ультрабинаф-ша (тўлқин узунлиги 1 < 3800А), кўзға кўринадиган (7600А > 1 > 3800А) ва ин-фрақизил (1 > 7600А) нурлар, яъни 100 дан 0,01 микронгача узунликдаги тўлқинлар соҳасини ўз ичига оладиган спектрлар. Кўпинча, спектр нурланувчи манба табиатиға қараб ажратилади. Шунга асосан, атом ва молекула таш-қи электрон қобиклари жараёнларида, молекулаларнинг айланма ва тебранма ҳаракатида ҳамда қаттиқ ёки суюқ моддани қиздириш ва люминесценция вақтида чиқадиган спектрлар О.с.дир.

О.с. туташ (узлуксиз), чизикли ва йўл-йўл хилларга бўлинади. Қиздирилган қаттик. ёки суюқ моддалар туташ О.с. чиқаради; бунда узлуксиз турли (қизил, тўқ сарик, яшил, кўк, хаво ранг, би-нафша) спектрлар пайдо бўлади. Юқори т-рада ярақлайдиган газ ва модда буғлари чизикли ва йўл-йўл О.с. чиқаради. Чизикли спектрлар айрим чизиклардан иборат бўлиб, атомларга хос (қ. Атом спектрлари). Йўл-йўл спектрлар молекулалар нурланиши бўлиб, ҳар бир йўл алоҳида чизикли спектрлардан иборат.

О.с. нурланиш ва ютилиш спектрларида ажралади. Нурланиш спектри қаттик, суюқ, газсимон модданинг юқори т-ра ёки электр разряди таъсирида ҳосил бўлади. Маълум бир манбадан чиқаётган туташ спектр бирон муҳитдан ўтаётганда ютилиш спектр и содир бўлади. Кирхгоф нурланиш қонунига асосан ҳар қандай жисм спектрли нур чиқарса, шундай спек-трли нурни ютади. О.с.ни ўрганиш физика, астрономия ва техниканинг кўп соҳаларида, айниқса, атом ва молекула спектрлари қонуниятларини аниқлашда, уларнинг тузилиш назариясини ишлаб чиқишда қатта ўрин тутаяди.

ОПТИК ТАСВИР — бирон бир объектнинг шу объект чиқараётган ёки қайтараётган ёруғлик нурларига оптик тизим (қ. Оптик тизимлар) таъсир қилиши натижасида ҳосил бўладиган тасвири. О.т. ҳақиқий ва тасаввурдаги хилларга бўлинади (расмга қ.). Ҳақиқий О.т. учрашуви нурлар дастаси кесишган нуқтада ҳосил бўлади. Бу тасвири экранда ҳосил қилиш мумкин. Тасаввурдаги О.т.ни экранда ҳосил қилиб бўлмайди, чунки баъзи ҳолларда оптик тизимдан чиққан нурлар учрашмайди. О.т.да объектнинг қиёфаси ва деталлари бир оз бузилиб чиқади. Бунга абберрация сабаб бўлади.

ОПТИК ТЕЛЕГРАФ — ахборотларни семафор алифбоси ёрдамида визуал (кўриб) узатиш системаси. 19-а. 1-ярмида кенг тарқалган. Биринчи О.т.ни 1794 й. ака-ука французлар К. ва И.

Шапп Париж б-н Лилл орасига (225 км) курган. Кўзгалувчан рейкалардан иборат бўлган узатувчи семафор қурилма-минорага ўрнатилган. О.т. линияси бири-биридан кўришиб турадиган миноралар тизимидан иборат бўлган. Дунёдаги энг узун О.т. линияси Петербург (Россия)дан Варшава (Польша)гача бўлган (1200 км) линия 1835—54 й.ларда ишлаб турган. Ҳозир О.т. ўрнига радиотелеграф, фототелеграф (факсимил), электр телеграф алоқа қўлланилади.

ОПТИК ТИЗИМЛАР - оптик элементлар (линза, кўзгу, призма, пластинка ва х.к.) мажмуи. Қуйидаги кўрсаткичлар б-н ифодаланади: чизикли апертура, бурчакли ёки чизикли кузатиш майдони, оптик катталаштириш ўлчамлари, тасвирининг сифатлилиги, ажрата олиш қобилияти ва ёруғлик энергиясини тақсимлай олиши. О.т. ёрдамида буюм тасвири фотопластинка, фотоэлемент ва б.да ҳосил қилинади ёки ёруғлик манбаидан чиққан нур дастасининг йўналиши, интенсивлиги ва б. ўзгартирилади.

О.т. кўрсаткичларига тегишли масалалар идеал оптик тизим қонунлари ор-қали ҳал қилинади. Тасвирининг сифатлилиги ва ажрата олиш қобилиятида эса О. т.нинг қуйидаги нозик хусуси-ятлари ҳам ҳисобга олинади: оптик тизим абберрацияси, дифракцион ҳоди-салар, О.т.нинг нотўғри тайёрланганлиги ва қ.к. Тасвирининг сифатлилигини белгилайдиган омиллар сифатида ё кўндаланг тўлқин абберрациянинг киймати, ёки частота-контраст характеристика катталиги олинади. О.т. кинотехника, телевидение, фотография, микроскопия, харбий иш ва б. кўп соҳаларда қўлланилади.

ОПТИК ФАОЛЛИК — баъзи моддалар (кварц, скипидар, қотишмалар) ва буғнинг ўзидан ёруғлик ўтказаятганда қутбланиш текислигининг айланиши-ни вужудга келтириш хоссаси. Табиий ва сунъий бўлиши мумкин. Оптик фаол моддалар табиий О.ф.ка эга; сунъий О.ф.ни эса ташки таъсир, мас, ташки магнит майдони ҳосил қилади. Ёруғлик

кутбланиш текислигининг ср бур-чакка ўзгариши О.ф.нинг миқдорий характеристикасидир. У муҳитда ёруғликнинг ўтган йўлига ва тўлқин узунлигига тўғри пропорционал. Бундай боғланиш О.ф. дисперсияси дейилади. О.ф. дисперсияси молекула тузилишига, молекулалараро таъсирга, т-ра ҳамда босимга боғлиқ. О.ф. усулидан физика, кимё, биология ва б. соҳаларда кенг фойдаланилади.

ОПТИК ШИША - ўта шаффоф, кимёвий тургун бир жинсли шиша. Аник, берилган оптик хоссалари — нур синдириш кўрсаткичи (1,47—2,04) ва дисперсия коэффицентини (70—78) сақланган ҳолда тайёрланади. Шу кўрсаткичларига кура, О.ш. кронларга (кичик синдириш кўрсаткичли ва катта дисперсияли) ёки флинтларга (катта синдириш кўрсаткичли ва кичик дисперсияли) бўлинади. О.ш. оптик асбоб ва буюмлар (кўзёйнак, объектив, микроскоп, бинокль ва б.) тайёрлашда ишлатилади.

ОПТИК ЎЛЧОВ АСБОБЛАРИ - физик катталиклар ўлчанадиган асбоблар. Уларга масофа, чизикли ва бурчак силжишлари ўлчанадиган (мас, оптиметр), т-ра, куёш радиацияси ўлчанадиган (мас, актинометр), моддаларнинг таркиби ва концентрацияси ўлчанадиган (калориметр, нефелометр, поляриметр, интерферометр, спектрометр ва б.), фотоэлектр катталиклар ўлчанадиган асбоблар (люксметр, сенситометр, фотометр) киради.

ОПТИК ЎҚ, линзанинг оптик ўқи — линзаниит нур синдириш сиртлари симметрияси ўқи (тўғри чизиғи); сирт марказидан унга тик ҳолда ўтади. Оптик тизимга кирадиган барча линзаларнинг умумий симметрия ўқи оптик тизимнинг О.ўи ҳисобланади.

ОПТИКА (юн. optike — кўриш ҳақидаги фан) — физиканинг ёруғликнинг табиатини, ёруғлик ҳодисалари қонуниятларини, ёруғлик б-н моддаларнинг ўзаро таъсирини ўрганадиган бўлими. Ёруғликнинг тўғри чизик бўйлаб тарқалиши қадимда Месопотамия ва қад. Мисрда маълум бўлган

ҳамда ундан қурилиш ишларида фойдаланишган. Тасвирнинг кўзгуда ҳосил бўлиши б-н мил. ав. 3-а-да Аристотель, Платон, Евклидлар шуғулланишган. О.нинг ривожланиши И. Ньютон, Р. Гук, Ф. Гримальди, Х. Гюйгенс ва б.нинг ишлари б-н боғлиқ. 11-а-да араб олими Ибн ал-Хайсам (Альгазен) О. тўғрисида рисола ёзган бўлсада, ёруғликнинг синиши қонунини ифодалай олмаган. Фақат 1620-й.ларда бу қонунни тажриба йўли б-н голланд олими В. Снеллиус ва Р. Декарт исботлади. 17-а-дан ёруғлик ҳақида корпускуляр ва тўлқин назариялар пайдо бўла бошлади. Ёруғлик корпускуляр (зарра) назариясининг тарғиботчиси Х. Гюйгенс эди.

Ёруғликнинг тўлқин табиати ҳақидаги тасаввурлар М. Ломоносов ва Л. Эйлер томонидан ривожлантирилди. 19-а. бошларида инглиз олими Т. Юнг ва О. Френель ишлари ёруғлик тўлқин назариясининг узил-кесил ғалабасига олиб келди. О. Френель кристаллооптика ҳодисаларига тўлқин назариясини кўллади. Т. Юнг ёруғлик интерференцияси ҳодисасини кузатди. Бу ҳодиса ёруғлик тўлқин табиатига эга эканлигини кўрсатди. О. Френель ёруғлик интерференцияси асосида ёруғликнинг тўғри чизик бўйлаб тарқалишини, турли дифракция ҳодисаларини ва б.ни тушунтирди. Ёруғликнинг синиши ва қайтишида ёруғликнинг кутбланишини француз олими Э. Малюс кузатди (1808) ва фанга «ёруғликнинг кутбланиши» терминини киритди. М. Фарадей ёруғлик кутбланиш текислигининг магнит майдонда бурилишини кашф қилди (1846) ва электромагнетизм б-н О. орасидаги боғланишини, ток кучи электромагнит бирлигининг электро-статик бирлигига нисбати ёруғлик тезлигига тенглигини ($3 \cdot 10^{10}$ см/с) топди.

Ж. К. Максвелл электромагнит майдон тушунчасини ривожлантирди, ёруғлик ҳам электромагнит тўлқиндан иборат, деган назарияни яратди. У ёруғликнинг электромагнит назариясига асосланиб, ёруғликнинг ҳатто босими

бўлишини айтди ва унинг сон миқдорини назарий аниқлади (1873). Унинг назарий текширишлари электромагнит майдоннинг ёруғлик тезлигига тенг тезлик б-н тарқалишини кўрсатди. Италия олими А. Бартоли эса 1876 й.да ёруғлик босимининг термодинамик асосини яратди. 1899 й.да П. Н. Лебедев биринчи бўлиб тажриба йўли б-н ёруғлик босимини аниқлади. 1888 й. да Г. Герц вакуумда тарқалаётган электромагнит майдоннинг тезлиги ёруғлик тезлигига тенг эканлигини аниқлади ва Ж. Максвелл назариясини тажриба йўли б-н тасдиқлади.

Ёруғликнинг моддалар б-н таъсирлашувини 19-а. 90-й.ларида жуда кўп олимлар, жумладан, немис олими Э. Дрүде, Г. Гельмгольц ва Г. А. Лорентц текширдилар. Лорентц модда ва ёруғликнинг электромагнит назариясини яратди. Шу назария асосида О.даги қатор ходисаларни, мас, ёруғликнинг дисперсия ходисаси, диэлектрик синдирувчанлик е нинг электромагнит тўлқин узунлиги X га боғлиқ бўлиши ва χ .к.ни текшириш ва тушунтириш мумкин бўлди.

Классик электрон назария айрим оптик ходисаларни тушунтириб бера олмади ва назария натижалари тажриба натижаларига, мас, мутлак қора жисмнинг иссиқлик нурланиши спектрида энергия тақсимооти ва б.га мос келмай қолди. Бундай кийинчиликни бартараф қилиш учун М. Планк ёруғликнинг квант назариясини яратди (1900). О.нинг кейинги ривожланиши квант механика назариялари б-н боғлиқ. Фотоэффект ходисаси учун Планк назариясини А. Эйнштейн ривожлатириб, ёруғлик кванти — фотон тушунчасини фанга киритди (1905). Ёруғликнинг электромагнит назарияси нисбийлик назариясининг яратилишига мос бўлди.

О. шартли равишда геометрик О. ва тўлқин О.сига, физиологик О., ночизикли О. ва б. хилларга бўлинади. Геометрик О.да ёруғликнинг қайтиши ва синиши қонунлари асосида, яъни икки муҳит чегарасида ёруғликнинг синиши

ва қайтиши натижасида объектларнинг тасвири ҳосил бўлишини тушунтириш мумкин. Унда фотометрия, ёруғлик оқими, ёруғлик кучи, ёритилганлик ва ёруғликни миқдорий ифодаловчи бошқа катталиқлар қаралади. Геометрик О. фотометрия б-н бирга О. техникаси, яъни оптик асбоблар назарияси ва рационал ёритиш, ёруғлик дастасини тақсимлаш ва йўналтириш таълимотининг илмий асослари б-н ҳам шуғулланади.

Тўлқин О.сида интерференция, дифракция ва ёруғликнинг кутбланиши каби ёрутлик табиати б-н боғлиқ бўлган ходисалар ўрганилади. Бу ходисалар назарияларининг ривожланиши ёруғлик табиатини тўла очиб бериш б-н бирга, ёруғликнинг қайтиши ва синиши қонунларини ҳам тушунтириб бера олди. Ёруғликнинг модда б-н таъсири туфайли ҳар хил эффектлар — механик (ёруғлик босими, Комптон эффекти), хусусий оптик (ёруғликнинг сочилиши, фотолюминесценция), электр (фотоэлектр ходиса), кимёвий (фото-кимё ва фотография эффектлари), шунингдек, ёруғликнинг ютилиши ва сочилиши, иссиқлик нурланиши ва б. кузатилади.

Ёруғликнинг ютилиши ва сочилиши ранг ҳақидаги таълимот асосини ташкил қилиб, рассомлик санъатида кенг ишлатилади. Мас, тиниқ бўлмаган муҳитда ёруғликнинг сочилиши фотолюминесценция учун асос бўлиб хизмат қилади. Люминесценция ходисаси ҳозирги замон газ разряд ва люминесценция ёруғлик манбаларини яратиш мақсадида қўлланилади. Бу ёруғлик манбалари электр энергияни анча тежайди. Улардан люминесценцияланувчи экранлар тайёрлашда фойдаланилади. Бу экранлар рентгенология, телевидение, ўлчов асбоблари ва ҳарбий техникада ишлатилади. Фотоэлектр ходисага асосан ўлчов асбоблари, ҳар хил ёруғлик релелари ихтиро қилинди. О. техникаси ва машинасозликда металл ёки объектни назорат қилиш ёруғлик интерференцияси ходисасига асосланган. Ёруғлик

дифракцияси ҳодисаси архитектура акустикасида ультраакустик тўлқинларни оптик қайд қилишга имкон беради. Рентген нурларининг молекулалар, айниқса, кристаллардаги дифракцияси моддалар структурасини таҳлил қилишда муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Физиологик О.да одам кўзининг оптик хусусиятлари, кўз нуксонларини оптик воситалар (кўзойнақлар, линзалар ва б.) ёрдамида тўғрилаш, кўз касалликларининг келиб чиқишига кўз оптик хусусиятлари бузилишининг таъсири ва б. масалалар ўрганилади.

О.нинг амалий қўлланиш соҳаси кенг, мас, спектрал таҳлил соҳасида атом ва молекулаларнинг спектрини текшириш натижасида моддаларнинг тузилишини аниқлаш мумкин. Спектрал таҳлил астрономия, геол., биол., тиббиёт, тупроқшунослик, санъатшунослик ва криминалистика ишларида; металлургия, машинасозликда, нефть, кимё саноати, энгил саноат, геология-кидирув ишлари ва б. да қўлланилади.

Ўзбекистон ФА таркибида акад. П. Қ. Ҳабибуллаев раҳбарлигида «Иссиқлик физикаси» бўлимининг ташкил қилиниши (1977) республикада О.нинг замонавий фундаментал йўналишлари бўйича и.т.нинг кенг ривожланишига асос яратди. Жумладан, лазер О.си, молекуляр тизимлар физикаси, конденсатланган муҳитлар О.си, спектроскопия, тўлқин жараёнлар физикаси ва б.га оид и.т. ишлар бажарилди. Бўлимда моддалар юқори т-ратуравий синтези, структураси ва хоссаларини лазер нури б-н бошқаришнинг янги усуллари ишлаб чиқилди ва уларнинг ме-ханизми, лазер нурининг атомар муҳитлар б-н таъсири ўрганилди (Д. Т. Алимов). 5 — 1000° ва 80 — 2000° т-ра интервалида ишлайдиган пирометр (А. Э. Алиев), инфрақизил жиемнинг нурланишини қайд қилишда ишлатилиши мумкин бўлган янги тур приёмник яратилди (А. Т. Мамадалимов, А. С. Зокирова ва Х. Т. Эгамбердиев). Конденсатланган муҳитлар оптикаси соҳасида

ўта тоза шаффоф муҳитларда лазер нурининг тарқалиши б-н боғлиқ оптик ҳодисалар ўрганилиб, унда янги ҳодиса — тезкор кенг полосали люминисценция топилди. Ночизигий модуляци-он нур толлалар Охи яратилди (М. А. Қосимжонов, Э. А. Зоҳидов ва С. С. Курбонов). Лазер спектроскопияси соҳасида ночизигий муҳитларда лазер нурининг аномалоғиши ва ўз-ўзидан фокусланиши ҳодисалари кашф қилин-ди (Т. Усмонов, С. А. Бахромов), тиббиётда ва илмий изланишларда кенг қўлланиладиган эксимер лазерлар яратилди (Т. У. Арслонбеков). Мунтазам бир жинсли бўлмаган муҳитларда нурлар тартибсизлиги ҳодисаси аниқланди (С. С. Абдуллаев). Шунингдек, ЎзМУ ҳамда СамДУ физика ф-тларида қаттиқ ва суюқ (юмшоқ) муҳитлар структурасини ҳамда улардаги релаксациявий жараёнларни оптик усуллар б-н ўрганиш соҳасида кенг қўламли тадқиқотлар олиб борилди (Б. М. Носенко, А. А. Айвазова, Ш. О. Ота-жонов, У. В. Валиев — ЎзМУ; А. Қ. Отахўжаев, Ф. Х. Тухватуллин, Л. М. Собиров, А. Жумабоев ва б. — СамДУ).

Ад.: Борн М., Вольф Э., Основы оптики [пер. с англ.], М., 1973.

Эргаш Назиров.

ОПТИМЕТР (юн. *optos* — кўринувчи ва ... метр) — чизикли ўлчамларни ўлчайдиган асбоб; ричагли-оптик механизм ёрдамида нисбий усулда ўлчайди. Механизмда ричагли узатгич сифатида тебранма кўзгу, оптик ўзгартиргич сифатида автоколлимацион (фокусдан чиққан ёруғлик нуруни автоматик тарзда яна фокусга қайтарувчи) найча қўлланилади. Биринчи марта (1837 й.) немис муҳандиси Н. Сакстон ўлчаш асбобларида тебранувчи кўзгудан фойдаланган. 1925 й. Германияда автоколлимацион кузатиш трубаси ва тебранувчи кўзгудан фойдаланиб О. тайёрланган. Кейинчалик бундай асбоб анча такомиллаштирилган. О.нинг вертикал ва горизонтал хиллари бор. Кузатиш трубасида ўлчаш натижаси окуляр ёки проекцион усулда ҳисобга олинади. О. трубасининг шка-

ласи 1 мкм ли бўлинмаларга бўлинган, шкала бўйича ўлчаш чегараси ± 100 мкм. Бўлинмаларнинг қиймати 0,2 мкм, ўлчаш чегараси 25 мкм бўлган О. Ультроопти-метр дейилади. О. калибр, ясси-параллел плиталар ва б.нинг чизикли ўлчамларини ўлчашда ишлатилади.

ОПТИМИЗМ (лот. optimus — энг яхши) — дунёда ижобий омил, яхшилик ҳукмронлик қилади деган тасав-вур. Бу атама мавжуд дунёнинг «энг яхши дунё сифатида» яратилганлиги тўғрисидаги Г. В. Лейбниц таълимотини ифодалаш учун жорий қилинган. Пессимизмнинг зидди. Ўрта аср Шарки камда Европада Уйғониш даври гума-низмининг вакиллари, 18-а. француз маърифатчиларининг дунёқараши О. руҳи б-н суғорилган эди. Улар «аклга мувофиқ» ижтимоий тузумга эришиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Умуман О. тарафдорлари узлуксиз тараққиётга ишонадилар, келажакка ишонч б-н қарайдилар. Одамларни ҳаётни севишга, инсон ақл-идрокини кадрлашга, илм-маърифатга эришишга даъват қиладилар.

ОПТОЭЛЕКТРОНИКА (оптика ва электроника) — ёруғлик ва электр усулларидан фойдаланиб ахборотларни ишлаш, саклаш ҳамда узатиш масалалари б-н шуғулланиладиган электроника бўлими. Радиоэлектроника ва ҳисоблаш техникасининг тараққиёт босқичи сифатида юзага келди.

О. яримўтказгич ва вакуум электроникадан оптик звеноси (фотонлар алоқаси) борлиги б-н фарқ қилади. Фотонлар электр жиҳатдан нейтрал бўлганлигидан оптик алоқа каналда электр ва магнит майдонлари уйғоғилмайди. Бу эса ахборотларни бузмасдан текис узатиш ва қабул қилишни таъминлайди. Ахборотлар ёруғлик нури ёрдамида узатилганда алоқа линиясида электромагнит энергияси тўпланиб қолмайди ва сочилмайди, шунинг учун ахборот кечикмай, бузилмай, ўз вақтида етказилади. Оптик тебранишлар частотасининг юкрилиги (10й—1015 Гц) ахборотларнинг кўп ва

тез узатилишини таъминлайди.

О.нинг асосий элементлари — ёруғлик манбалари (лазерлар, ёруғлик диодлари), оптик муҳитлар (фаол ва сует) ҳамда фотоприёмниклар. Бу элементлардан турли нисбатда ва айрим-айрим фойдаланиш мумкин. О. 2 йўналиш — оптик (когерент О.) ва электрооптик (оптроника) йўналишда ривожланди. Ҳисоблаш техникаси тизимини тузишнинг янги принципи ва усуллари, оптик алоқа, ахборотларни эслаб қолиш ва ишлаш когерент О. б-н боғлиқдир. Оптрониканинг ривожланиши ёруғлик манбалари ва фотоприёмниклардан тўғри фойдаланишга асосланган. Оптрон схемалар тузилиши жиҳатидан яримўтказгичларга нисбатан ихчам ва оддий бўлади. Оптрониканинг асосий элементи — оптрон. У электр ва оптик сигналларни кучайтириш ва ўзгартириш, алмашлаб улаш, модуляциялаш ва б.ни бажаради.

ОПТРОН — ёруғлик сигналларини кучайтириб ёки ўзгартириб берадиган асбоб. Ёруғлик нурлатгичи ва фото қабул қилгичдан иборат. О. элементлари ўзаро оптик, электр ёки аралаш усулда уланади. Ёруғлик нурлатгичида кирувчи электр сигналлар ёруғлик сигналларига айланади ва оптик канал орқали фото қабул қилгичга узатилиб, унда электр сигналларига айланади. Нурлатгич сифатида, одатда, ярим ўтказгичли ёруғлик нурлатувчи диодлардан; оптик каналининг оралик муҳити сифатида оптик елимлар, шишалар, толали ёруғлик ўтказгичлар, ҳаводан; фото қабул қилгич сифатида фотодиод, фоторезистор, фототранзистор ва б.дан фойдаланилади. О. радиоэлектроника ва ҳисоблаш техникасида ишлатилади.

ОПЦИОН (нем. option — танлаш, истак) — сотувчи ёки харидорга қимматли қоғозлар ёки товарларни муайян муддат давомида белгиланган нархларда сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқини берадиган шартнома. Фьючерс О. биржа битишуви турларидан бири бўлиб, товарни кейинчалик биржада қайта сотиш мақсадида

харид қилинади.

ОРАЗ (араб. — чехра) — 1) Ўн икки мақом тизимидаги шўъба номи. Шашмақомнинг Наво ва Дугоҳ мақомларининг Наср шўъбаларидан иборат (Ора-зи Наво ва Орази Дугоҳ). Бу шўъбалар асосида О. намуди яратилган; 2) сурнай йўлларида бири.

ОРАЛИҚ (тиббиётда) — одам дум суягининг учи ва қуймиш дўмбоқлари оралиғида ётган юмшоқ тўқималар йиғиндиси. Тўғри ичакнинг пастки бўлаги, сийдик чиқариш канали (уретра) нинг бошланғич қисми (аёлларда қин ҳам) О.дан ўтади.

ОРАЛИҚ ЗОНА, Қатор ороллар зонаси — Ернинг энг йирик глобал морфоструктураларидан бири, материкнинг сув остидаги чети б-н океан қаъри ўртасида жойлашган. Одатда, чекка денгизларнинг ўринлари, қатор ороллар ва чуқур сув новларидан иборат (Тинч океаннинг шим. ва ғарбий чеккалари, Атлантика океанидаги Кариб ва Скоша (Скотия) денгизлари атрофлари, Ҳинд океанининг шим.-шарқий четлари). О.з.нинг рельефи хилма-хил (чуқур сув ости новларининг чуқ. 11 км гача, қатор ороллардаги баъзи вулкан чўққиларининг бал. 5—7 км гача), магнит ва гравитация майдонлари бир-биридан кескин фарқ қилади, Ер пусти вертикал ҳаракатларининг тезлиги катта ва кескин дифференциацияланган. О.з. ҳозирги замон вулканизми, интенсив сейсмик ва тоғ ҳосил бўлиши областига қиради.

ОРАЛИҚ МИЯ — бош мия сопининг таламус (кўриш дўмбоғи), метаталамус (кўриш дўмбоғи орти соҳаси), гипоталамус (дўмбоқ ости соҳаси), эпителиамус (дўмбоқ усти соҳаси) ва субталамус (таламус ости соҳаси) жойлашган қисми. О.м.да вегетатив нерв системасининг марказлари бор.

ОРАЛИҚ ХЎЖАЙИН (биологияда) — 1) вояга етмаган паразитлар яшайдиган ҳайвон организми. О.х.дан сўнг паразитнинг ривожланиши асосий хўжайинда давом этади, мас, безгак паразити учун

одам О.х., безгак чивини асосий хўжайин бўлади. Одам организми (эритроцитлар) да паразит кўп марта бўлиниш орқали кўпаяди. Жигар курти учун сув шиллиғи О.х., сут эмизувчи ҳайвонлар ва одам асосий хўжайин ҳисобланади. Чунки жигар кургининг личинкаси сув шиллиғи танасида маълум вақт ривожланади, лекин фақат сут эмизувчилар жигари ўт йўлларига ўтгандан кейин вояга етади ва тухум қўйиб кўпая бошлайди. Паразитнинг ривожланиш циклида бир неча О.х. бўлиши ҳам мумкин. Мас, ланцетсимон сўргичлининг 1-О.х.и куруқликда яшовчи шилликлар, 2-О.х.и чумолилар ҳисобланади. Айрим паразитлар (жигар курти, эхинококк) личинкалик даврида О.х. организмида кўпайиши мумкин. 2) занг замбуруғларининг маълум ривожланиш даври ўтадиган ўсимлик. Бу замбуруғларнинг кўпчилиги О.х.да споралар ҳосил қилиб, ўсимликнинг ривожланишига зарар келтиради.

ОРАЛИҚ ЭКИНЛАР — алмашлаб экиш тизимидаги асосий экинлар ҳосили йиғиб олингандан кейин экиладиган қўшимча экинлар. Интенсив алмашлаб экишда бир йилда 2—3 марта ҳосил олиш имконини беради, тупрокни эро-зиядан асрайди. Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик минтақаларида жавдар, арпа, сули, нўхат, шабдар, кузги индов, хантал, берсим ва бошқалар О.э. ҳисобланади. О.э. баҳорда кўк озуқа учун ўриб олинади, ўрнига асосий экин тариқасида маккажўхори, жўхори, суданўт ва б. экилади. О.э.нинг зичлашган экин, аралаш экин, кўкат ўғит, қўшма экин, кулис экин, иккинчи экин деб аталувчи турлари бор. О.э. туфайли ҳар га ердан олинандиган маҳсулот микдори ортади, тупроқ унумдорлиги ошади.

Ўзбекистонда О.э.ни етиштириш учун ниҳоятда қулай шароит мавжуд: куз-киш-эрта баҳор мавсумларида 1000—1500° иссиқлик тушади. О.э. етиштириш учун эса 540—900° ҳарорат талаб этилади. Шу давр ичида О.э. 1 га ерда 300—600 ц кўк масса ҳосили, бундан таш-

кари, 4 — 6 тонна куруқ ҳолдаги илди-
поя қолдиғи тўплайди. Ўзбекистоннинг
суғорма деҳқончилик ерларида О.э.ни
экиш ҳисобига 2,7 — 3,0 млн. т қўшимча
озуқа бирлиги етиштириш мумкин. О.э.
икки мавсумда — биринчиси авг.да, ик-
кинчиси окт.да экилади.

ОРАН — Жазoirнинг шим.-ғарбий
қисмидаги шаҳар. Оран вилоятининг
маъмурий маркази. Аҳолиси 650 минг ки-
шидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Йирик
транспорт ва савдо-саноат маркази. Порт
(четга вино, альфа ўсимлиги ва бошқа
қ. х. хом ашёси чиқаради). Озиқ-овқат,
металлсозлик, кимё, ойна-шиша, метал-
лургия, тўқимачилик, цемент саноати
корхоналари мавжуд. Ҳунармандчилик
ривожланган. Ун-т, ислом санъати му-
зеи бор. Шаҳарга 10-а.да асос солинган.
Меъморий ёдгорликларидан қад. қалъа
қолдиқлари, мажид (18-а.) сақланган.

ОРАН ҚАЛЪА, Орен қалъа — Озар-
байжондаги ўрта аср шаҳар харобаси (5
— 13-а.лар). Баплақон ш. харобаси. 1953
й.дан Озарбайжон археологик экспеди-
цияси томонидан қазимида ишлари олиб
борилган. Майд. 36 га. Мудофаа деворла-
ри, минорлар, турар жойлар, ҳаммомлар,
хумдонлар ва б. қол-диқлар топилган.

ОРАНГЛАУТЛАР (малайяча orang
— laut, айнан — денгиз одами) — Жан.-
Шарқий Осиёнинг денгиз кўчманчилари,
денгиз лўлилари, денгиз халқлари (ба-
жао, маукенлар, иллаунлар, обианлар
ва б.). Балиқ овлаш ва ден-гизчилик
б-н шуғулланадилар. 40 минг киши-
дан зиёд (1992). Малайя ва б. тилларга
сўзлашадилар.

ОРАНГУТАНЛАР (Pongo) — одам-
симон маймулар уруғининг ягона
тури (оддий орангутан). Эрқаги гавда-
синингуз. 1,5 м гача, вазни 200 кг гача,
урғочилари кичикроқ. Орқа оёқлари кал-
та, олдинги оёқлари жуда узун бўлиб,
орқа оёқ кафтгача етади. Мускуллари
кучли ривожланган, гавдаси сийрак юнг
б-н крпланган; елкаси ва бошидаги юнг-
лари узун; соқол ва мўйловлари бор.
Боши баланд; юзи кенг; кўзлари бир-

бирига яқин жойлашган. Қулоқлари,
кўзлари ва бурни кичик. Юқори лаби
қалин, тишлари йирик. Суматра ва Ка-
лимантан о.нинг ботқоқлашган тропик
ўрмонларида яшайди. Дарахтда ҳаёт ке-
чиради, ерга деярли тушмайди. Кечаси
дарахт шохларида тунаш учун уя куради.
Мевалар, куш болалари ва тухумлари б-н
озикланади. Урғочиси ва эрқаги алоҳида
яшайди. Туғилган боласининг вазни 1,5
— 2 кг, онасини 3 — 4 йил эмади. О. 30
йилгача яшайди. Ўрмонларнинг кесилиб
кетиши ва бра-коньерлар ови туфайли О.
сони жуда камайиб кетган.

ОРАНЖ (голланд шахзодаси Оран-
ский номидан) — Жан. Африкадаги дарё.
Лесото, ЖАР ва Намибия ҳудудларидан
оқиб ўтади. Уз. 1860 км, ҳавзасининг
майд. 1020 минг км². Дракон тоғларининг
ғарбий ён бағридан, 1360 м баландликдан
бошланиб, Баланд Венд қурғоқчил зона-
си ва Кап платосидан оқиб ўтади. Бу ерда
даралар ҳосил қилган. Атлантика океа-
нига қуйилади. Қур-ғоқчил жойлардан
ўтган қисмида ўзани езда баъзан қуриб
қолади. Юқори ва ўрта оқимида остона
ва шаршаралар бор. Қуйи қисми (97 км)
текисликдан оқади. Ёғингарчилик мав-
суми (нояб. — март)да дарё тўлиб оқади.
Йиллик ўртача сув сарфи 200 м³/сек.
Суви лойқа. Океанга йилига 15 км³ сув,
153 млн. т оқизик келтиради. Сув сарфи
йилдан-йилга ўзгариб туради. Дарёдан
суғоришда, шаҳарларни сув б-н таъ-
минлашда фойдаланилади. О.да гидроэ-
нергетика иншоотлари қурилган.

ОРАНЖЕРЕЯ (франц. orange —
апельсин) — муайян жой иклимининг
очик хавосида ривожлана олмайдиган
ўсимликларни ўстириш ва сақлаш учун
мўлжалланган ойнаванд бино, унда зарур
намлик, ҳарорат ва ёруғлик шароити яра-
тилади. Ўзбекистон шароитида кўчатлар,
цитрус, резавор мевали ўсимликлар, гул-
лар ва б.ни қишда ўстириш учун ҳам,
кўпинча, О.дан фойдаланилади.

ОРАОНЛАР (ўзларини — куруқх деб
аташади) — Ҳиндистондаги халқ (2 млн.
киши, 1990-й.лар ўрталари). 10 мингдан

ортиқ киши Бангладешда яшайди. Дравидий оиласига мансуб тилда сўзлашади. Диндорларининг аксарияти анъанавий эътиқодларга риоя этишади, бир қисми — христианлар.

ОРАСЛИ Ҳамид Муҳаммадтағи ўғли (1909.23.2, Ганжа - 1983.21.11, Боку) — озарбайжон адабиётшуноси. Озарбайжон ФА акад. (1968), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), филол. фанлари дри (1954), проф. (1955). Озарбайжон пед. ин-тининг Тил ва адабиёт ф-тини тугатган (1931). Озарбайжон ФА Адабиёт ва тил ин-тида бўлим мудири (1938—65), Низомий номидаги Адабиёт музейи директори (1950—68).

О.нинг асосий илмий фаолияти Низомий ва Фузулийларнинг ҳаёти, ижодининг ғоявий-бадий хусусиятлари, Шарқ адабиётида тутган ўринларига бағишланган. О.нинг илмий мероси бир адабиёт доирасида бўлмай, бошқа халқлар адабиёти, хусусан, ўзбек, турк, эрон, араб, туркман, грузин халқлари адабиётлари ўртасидаги кўп асрли алоқалар ҳамда уларнинг ички ривожланиш қонуниятларини очиб беришга кўмаклашади. О. Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигига тайёргарлик ишлари муносабати б-н 1939 й.да биринчи марта Тошкентга келган. Кейинчалик, 60—70-й.ларда Ўзбекистонда ўтказилган навоийхонлик ва навоийшунослик анжуманларида фаол иштирок этиб, Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги озарбайжон, ўзбек ва рус тилларида ёзган мақола ва маърузалари б-н улуғ ўзбек шоири ва мутафаккирининг бой адабий ҳамда илмий меросининг кам ўрганилган муаммоларини илмий асосларда ёритиб бериш ва ушбу меросни Кавказ, Яқин Шарқ ва Марказий Осиё мамлакатларида ўрганиш ва тарғиб этишда фидойилик кўрсатган.

О. халқ оғзаки ижодининг ҳам йирик тадқиқотчиларидан. Унинг «Китоби дадам Кўрқут», «Кўрўғли» достони ҳақидаги тадқиқотлари, «Ашуъ ижодиёти» монографияси (1960) бошқа туркий халқлар, жумладан, ўзбек фолькло-

ри намуналарини ўрганишда муайян аҳамиятга эга.

Абдуқодир Ҳайитметов.

ОРАСОЙ ТЕКИСЛИГИ - Бахилтоғ ва Қоратоғ оралиғи (Навоий ва Бухоро вилоятлари)даги текислик. Баландлиги шарқий қисмида 800 м, ғарбий қисмида 300—400 м бўлиб, Қизилқум чўлига тутшиб кетган. Текислик тўртламчи пролювиал, қисман делювиал ётқизиклардан ташкил топган. Оч бўз тупроқларда шувок, эфемер ва эфемероидлар усади. Яйлов сифатида фойдаланилади.

ОРАТОРИЯ (лот. oratorium — ибодатхона) — яққохон хонандалар, хор ва оркестр учун яратилган, одатда, драматик сюжетга асосланган йирик мусика асари. 16—17-а.ларда Италияда диний мусика жанри сифатида юзага келган. Опера ва кантата б-н деярлик бир давр (16—17-а.лар)да Италияда шаклланган. Лекин кантатадан йириклиги, муайян сюжетга асосланганлиги, операдан эса драматик ривож урнига баён хусусиятлари етакчилиги б-н ажралиб туради. О.нинг кенг куламли мумтоз намуналарини Г. Гендель яратган. У уз О.ларида, асосан, Инжил мавзуларига таяниб, халқ ва унинг қаҳрамонларини мадҳ этган. О. Европа композиторлари (И. С. Бах, Й. Гайдн, Г. Берлиоз, Ф. Лист, Р. Шуман, А. Онеггер, П. Дессау, К. Пенде-рецкий, Ю. Шапорин, А. Шнитке ва б.) ижодидан кенг ўрин олган. Марказий Осиё мамлакатларида Қ. Моддобосанов (Қирғизистон), Г. Жубанова (Қозоғистон) ва б.нинг О.лари машхур. Ўзбекистонда И. Акбаровнинг «Тошкентнома» ва «Накшбандия, Ф. Янов-Яновскийнинг «Чили», М. Бафоевнинг «Бухоронома», «Ҳажнома» каби О.лари танилган.

Тўхтасин Ғафурбеков.

ОРБИТА (лот. orbita — йўл, из) — иктиёрий табиий ёки сунъий космик жисм ҳаракатининг тўла йўли. Хусусан, Қуёш системасининг ҳар бир жисми (сайёралар ва уларнинг йўлдошлари, кометалар, астероидлар, космик аппаратлар), юлдузлар ва галактикалар ўз О.лари б-н аниқ

фаркланади. Шу мақсадда фанга О. элементлари тушунчаси киритилган. Космик жисмнинг исталган вақтдаги ўрнини ва унинг О.си фазодаги вазиятини тула аниқлаш учун О.нинг б та элементи кузатишлар ёрдамида топилди. Мас, ихтиёрлий сайёра учун унинг О.си элементлари қуйидагилар: сайёра О.си текислигининг эклиптикага қиялиги, О. катта ярим ўқи, О. эксцентриситети, О. перигелий нуктасининг чиқиш тугунидан узоклиги, чиқиш тугунини баҳорги тенгкунлик нуктасидан узоклиги, сайёранинг перигелий нуктадан ўтиш пайти.

«ОРБИТА» — Ердаги космик алоқа ст-яларининг шартли номи. Телевидениенинг ок-қора ва рангли дастурларини ретрансляция қилиш учун алоқа йўлдошларидан фойдаланилади. Дастлаб (1967 й.) собиқ СССР Марказий телевидениесининг дастурларини узатиш ва ретрансляция қилиш учун космик алоқа тизимида дециметрли тўлқинларда ишлайдиган «Молния-1» сунъий йўлдошдан фойдаланилган. Ҳозир (2003 й.) ишлаб турган космик алоқа тизими «Молния-О» номи б-н юритилади. «О.» телевизион дастурларни трансляция қилиш б-н бирга бош-қа хил информацияларни икки томонлама узатиш ва қабул қилиш учун ҳам хизмат қилади. «О.»нинг ердаги марказий ст-я тармоқлари орқали узатилган телевизион сигналларини «Молния» алоқа йўлдошлари қабул қилиб, кучайтиради ва яна Ерга узатади. Ерда қабул қилинган сигналлар туташтириш линиялари бўйича маҳаллий телемарказларга келади, у ердан эфирга узатилади.

ОРБИТА — қ. Кўз косаси.

ОРБИТАЛ СТАНЦИЯ - Ер, бошқа сайёра ва Ой атрофидаги орбитада узок, вақт фаолият кўрсатиш учун мўлжалланган бошқариладиган ёки автоматик космик аппарат. О.с.ни орбитага йиғилган ҳолатда чиқариш ёки орбитанинг ўзида йиғиш мумкин. О.еда Ер ва космик фазо тадқиқ қилинади, тиббийбиологик, техник экспериментлар ва б. илмий-амалий ишлар утказилади. «Салют»

ва «Мир» (Россия), «Скайлэб» (АКШ) ва б. космик аппаратлар О.с. ҳисобланади.

ОРГАН (юн. organon — қурол, асбоб) — дамли клавишли мусиқа чолғу асбоби. Турли ўлчамдаги (ёғоч ва металл) трубалар тўпламидан, пневматик тизим (ҳаво ҳайдовчи қурилма ва ҳаво ўтказгичлар) дан ва бошқариш минбаридан ташкил топган. Бир қанча клавиатуралари — мануаллари (қўл б-н босиш учун) ва педаллари (оёқ б-н босиш учун) бўлади. 14-а. дан О. Фарбий Европада аввал черков, кейинчалик дунёвий чолғу асбоби сифатида кенг тарқалган. Асосан, яқканавоз мусиқа асбоби сифатида ишлатилади. Ж. Фрескобальди, Ф. Куперен, Г. Пёрселл, Я. Свелинк, И.С.Бах, Ф. Мендельсон, Ф. Лист, М. Регер, С. Франк, 20-а.да Б. Бриттен, П. Хиндемит, О. Мессиян, А. Онеггер ва б.нинг О. учун яратган асарлари машҳур. Ўзбекистонда О. учун биринчи асарларни Г. Мушель ёзган (Сюита, 1947; Орган ва виолончель учун поэма, 1948 ва б.). Ўзбекистон давлат консерваториясида О. синфи мавжуд. Ўзбекистон ижрочиларидан Р. Каримова, Т. Левина ва б. танилган.

ОРГАН ВА ТЎҚИМАЛАРНИ КЎЧИРИБ ЎТҚАЗИШ — қ. Трансплантация.

ОРГАНЕЛЛАЛАР (юн. organon — қурол, асбоб, орган) — энг содда организмлар «органлари»; ҳаракат қилиш ва қисқариш, рецепция, ҳужум қилиш ва ҳимояланиш, овқат ҳазм қилиш, экскреция ва секреция каби турли функцияларни бажаради. Кўпинча «О.» термини органоидлар синоними сифатида ишлатилади.

ОРГАНИЗМ (лот. organizo — ҳушбичим қиламан) — жонсиз материядан бир қанча хусусиятлари б-н фарқ қиладиган тирик мавжудот. Кўпчилик О.лар ҳужайра тузилишига эга. Яхлит О.нинг шаклланиши шундай жараёнки, онтогенез ва филогенеза. структуралар (ҳужайралар, тўқималар, органлар) ва функциялар дифференцияси ва интеграцияси содир бўлади.

ОРГАНИЗМЛАР СИСТЕМАСИ

- Ер юзида мавжуд бўлган ва қирилик кетган организмлар системаси. Тирик орга-низмларнинг 2 млн.дан ортиқ (баъзи маълумотларга кўра, 2,5—3 млн.га яқин) тури мавжуд. Замонавий систематика турлар ўртасида қариндошлик муносабатларини намоён қиладиган турдан ва кенжа турлардан бошлаб энг юксак таксонлар — синфлар, бўлимлар (типлар) ва дунёларгача бўлган даражада ишлаб чиқиладиган филогенетик, яъни эволюцион системани тузишга ҳаракат қилмоқда. Аммо 19-а. даёқ айрим олимлар барча бир хужайралилар ёки ҳатто тубан организмлар (сода ҳайвонлар, сув ўтлари, тубан замбуруғлар)ни мустақил дунёга ажратиш-ни, айрим микологлар эса замбуруғларга алоҳида дунё сифатида қарашни таклиф этишган. Шунга қарамай, 20-а. ўрталаригача органик олам фақат ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёсига ажратиб келинди. Фақат 20-а. ўрталарида электрон микроскопия ва молекуляр биологиянинг ривожланиши б-н юксак таксонлар системасини бутунлай янгидан қайта ишлаб чиқиш бошланди.

Ҳоз. тирикликнинг энг йирик бўлимлари вируслар ва хужайрали организмлар ҳисобланади. Хужайрали организмлар прокариотлар ва эукариотларга ажратилади. Прокариотларга бактериялар ва кўк-яшил сувўтлар қиради. Уларнинг ядро мембранаси, микронайчалари, актиномиозин ҳаракат системаси бўлмайди; генлари оперон, РНКси полистрон ҳолида ташкил топган; рибосомалари жуда майда (70S) бўлади. Прокариотларнинг ҳалқа шаклидаги ягона хромосомаси цитоплазмада эркин жойлашган; уларда трансляция ва транскрипция биргаликда боради. Пептидогликанли хужайра девори, бактериал флагеллинли хивчин ва газли вакуола прокариотлар учун хос. Эукариотларга сода ҳайвонлар, сувўтлар (кўк-яшил сувўтлардан ташқари), замбуруғлар, кўп хужайрали ўсимликлар ва ҳайвонлар қиради. Улар ядроси мембрана б-н ўралган.

Цитоплазмасида микронайчалар ва актиномиозинли ҳаракат системаси бўлади (эндоцитоз, экзоцитоз, амёбасимон ҳаракатланиш ва б. цитоплазматик ҳаракатланишни юзага келтиради). Трансляция ва транскрипция алоҳида боради; РНКси моноцистронли, рибосомалари йирик, хромосомалари кўп чизикди, хроматини нуклеосома тарзида; митоз орқали кўпаяди. Эукариотлар хужайрасининг нафас олиши митохондрияларда, фотосинтез эса хлоропластларда боради. Эукариотлар хивчинини бир хил типда мураккаб тузилган. Уларнинг бир қанча органоидлари, мас, митохондриялар ва хлоропластларнинг келиб чиқиши эндосимбиотик бактериялар б-н боғлиқ бўлиши мумкин.

Прокариотлар ва эукариотлар органик оламнинг 2 та қатга дунёси ҳисобланади. Прокариотлар қатга дунёси 2 та дунё — зубактериялар ва архебактерияларга ажратилади. Улар, асосан, липидлар таркиби бўйича ўзаро фарқ қилади.

Эукариотлар системасига 2 хил ёндошув мавжуд. 1-хил ёндошувга кўра, эукариотлар 4 дунёга, хусусан, кўп хужайралилар бир-биридан яхши фарқ қиладиган монофилик 3 дунёга: кўп хужайрали ҳайвонлар (Metazoa), юксак кўп хужайрали қуруқлик ўсимликлари (Metaphyta)га ва юксак замбуруғлар (Eumycota) ажратилади. Қолган барча эукариотлар (бир хужайралилар, колониялилар, айрим кўп хужайралилар) битта протистлар (Protista) дунёсига бирлаштирилади. Бошқа хил ёндошувга кўра, барча эукариотлар филогенетик жиҳатдан ўзаро тенг бўлган жуда кўп дунёга ажратилади. Агар ҳоз. илмий нуқтаи назардан қараладиган бўлса, бу хилдаги ёндошувга кўра, 10—15 та эукариотлар дунёсини ажратиш мумкин. Лекин, айниқса, тубан эукариотлар ўртасидаги қариндошлик муносабатларининг ноаниқдиги бундай системаларнинг ишончли бўлишига имкон бермайди. Шундай қилиб, тубан эукариотлар ўртасида чегара мунозарали масала бўлиб қолмоқда. Ҳамма учун

маъкул келадиган О.с. ҳозиргача ишлаб чиқилмаган. Шунинг учун ҳар хил манбаларда кўрсатиладиган дунё, кенжа дунё ва типлар (бўлимлар) сони ҳам бир хил эмас. Замоновий О.с.га мисол тариқасида А. Л. Тахтажан, Л. Маргелис, Ж. Корлис, С. Карпов, И. М.Мирабдуллаев ва б.нинг системасини кўрсатиш мумкин. Бу муаллифларнинг системаси асосида О.с. куйидаги кўринишга эга бўлади:

1. Катта дунё. Прокариотлар (Prokaryota).

1. Эубактериялар (Eubacteria) дунёси.

2. Археобактериялар (Archaeobacteria) дунёси.

II. Катта дунё. Эукариотлар (Eukaryota).

1. Протистлар (Protista) дунёси.

2. Кўп ҳужайрали ҳайвонлар (Metazoa) дунёси.

3. Ҳақиқий замбуруғлар (Eumycota) дунёси.

4. Юксак ўсимликлар (Metaphyta) дунёси.

у4й.:Кусакин О. Г., Дроздов А. Л., Филема органического мира. Часть 2, Санкт-Петербург, 1998; Маргелис Л., Роль симбиоза в эволюции клетки, М., 1983.

Искандар Мирабдуллаев.

ОРГАНИЗМНИ ТИРИЛТИРИШ - к. Реанимация.

ОРГАНИЗМНИ ЧИНИҚТИРИШ - организмнинг ноқулай иқлим шароитлари (ҳавонинг паст ва юқори ҳарорати, паст атмосфера босими ва б.) таъсирига чидамани ошириш тадбирлари. О.ч.ни болалиқдан бошлаш муҳим. Одам организмни ўзгариб турадиган ташки муҳит шароитларига мувофиқлашган ҳолда (қ. Адаптация) чиниқиб боради. Бирор омил (совуқ, иссиқ ва б.)нинг мунтазам, кўп марта таъсир этиши ва улар дозасини тобора ошира бориш йўли б-н чиниқтирувчи эффектга эришилади, чунки шундай шароитлардагина организмда мослашадиган узгаришлар ривожланади: нейрогуморал ва моддалар алмашинуви жараёни такомиллашади, атроф муҳитдаги но-хуш омиллар таъсирига

организмнинг умумий қаршилиги ошади. О.ч.га организмнинг муайян физик омиллар таъсирига сезувчанлигини аста-секин пасайтириш орқали эришилади. Чунончи, маълум даражадаги совуқ б-н мунтазам таъсир кўрсатиш, асосан, паст ҳарорат таъсирига, иссиқ б-н таъсир кўрсатиш эса юқори ҳарорат таъсирига чидамликни оширади. Организмнинг совуқка чидами оширилган булсада, иссиққа ёки паст атмосфера босими ва б.га чидаш бера олмайди. Чиниқтирувчи муолажалар тўхтатилгандан сунг чиниқиш кучи пасаяди ва, одатда, 1 — 1,5 ойдан кейин бирор хил физик омилга чидамлик йўқолади.

Организмни совуқка чидамли қилишнинг амалда аҳамияти муҳим, чунки совқотиш жуда кўп ҳолларда ўткир респиратор касалликларга сабаб бўлади. Совқотиш даражасини аста-секин ошира бориш йўли б-н организмни совуқка чидамли қилинади. Совуқка ўрганган кишилар организмда иссиқлик ҳосил бўлиши бирмунча жадал боради, бу — терининг қон б-н яхшироқ таъминланишига имкон беради ва юқумли касалликларга ҳамда совуқ уришига чидамани оширади. Тери мугуз қаватининг бир оз қалин тортиши ҳисобига ҳам совуқ сезиш пасаяди, натижада терининг иссиқликни изоляция қилиш хоссаси кучаяди. Совуқка ўрганмаган кишиларда гавданинг ҳатто озгина қисмининг совқотиши ва умумий совқотиш бурун шиллиқ пардаси томирларининг кенгайишига, унинг яллиғланиб, секретор суюкликнинг кўп ажралишига, яъни юқори нафас йўлларининг ўткир респиратор касалликларига олиб келади. Совуқка чиниққан кишиларда юқори нафас йўллари шиллиқ пардасида бундай реакция кузатил-майди. Офтоб, ҳаво (қ. Ҳаво ва куёш ван-налари) ва сувдан оқилона фойдаланиш йўли б-н ҳам организмни совуқка чиниқтириш мумкин. Ҳўл сочиқ б-н артиниш, бошдан сув куйиш, душ қабул қилиш, чўмилиш энг қулай ва таъсирчан сув муолажаларидан ҳисобланади. Улар-

ни дастлаб уй т-расидаги сувдан бошлаш, сўнгра т-рани аста-секин пасайтириб, муолажа муддатини ошира бориш лозим.

Атроф муҳит иссиқ бўлганда бундай хароратга одатланмаган одам организми иссиқлаб кетиши мумкин (к. Иссиқ уриши). Кўп марта ва узок муддат иссиқ таъсир этиши натижасида организмнинг юқори т-ра таъсирига чидама ошади, ғарақ-ғарақ терлаш ва тер таркибининг ўзгариши хисобига организм кўп иссиқлик ажрата бошлайди. Юқори т-рага чидамли кишиларда иссиқлик ажраланишининг яхшиланиши туфайли иссиқ клим шароитида ишлаганда томир ўртача тезликда уриб, меҳнат қобилияти пасайиб кетмайди. Организмни паст атмосфера босимига чиниктириш мақсадида аксари тоғларга чиқилади.

О.ч. режимини кишининг ёши, индивидуал хусусиятлари ва соғлиғига қараб врач белгилайди. Касаллик белгилари пайдо бўлган тақдирда О.ч. вақтинча тўхтатилиб, киши соғайгандан сўнгра яна давом эттирилади.

Кекса ёшдаги кишиларни чиниктиришни эҳтиётлик б-н бевосита врач назоратида ўтказиш лозим. Бу ёшда О.ч.да жисмоний таъсирларга мослашувнинг ёмонлашишини ва муолажалардан кейин физиологик функцияларнинг бирмунча секин тикланишини ҳисобга олиш лозим. Бу ёшдаги кишилар учун ҳаво б-н О.ч.нинг ҳар хил турлари — хоналарда, равонларда, доврахтлар соясида ҳаво ванналари қабул қилиш, енгил кийимларда аста-секин сайр этишга ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Жисмоний машқлардан кейин хўл сочиқ б-н артиниш, бошдан сув қуйиш ёки душга тушиш, ёзда эса сув ва ҳаво т-раси камида 20— 22° бўлганда чўмилиш лозим.

Болаларни чиниктириш ёш авлодни соғлом қилиб тарбиялашга имкон берадиган асосий профилактик тадбирдир. Болалар соф ҳаво етишмаслиғига жуда сезувчан бўлади. Узок муддатгача яхши шимоллатилмайдиган хоналарда бўлган болалар ланж, инжиқ бўлади. Уйқуси

бузилади, иштаҳаси бўлмайдиган, боши оғрийди, кўнгли айниб туради, камқонлик рўй беради. Гўдак атроф муҳитнинг физик омилларига аста-секин мослашади, чунки унинг муҳофаза реакциялари суст ривожланган бўлади. Болани қаётининг биринчи кунларидан бошлаб эҳтиётлик б-н мунтазам чиниктира бориш, лекин бунда унинг аъзо ва системалари функционал жихатдан ҳали етилмаганлигини ёддан чиқармаслик керак. Гипотрофия, рахит, қайталаб турадиган ёки хроник касалликлардан кучсизланган болалар организми чидамини ошира-диган муолажаларга айниқса муҳтож бўлади. Соф ҳаво ҳар қандай касалликларда самарали таъсир кўрсатади. Нимжон ва касалманд болаларга, асосан, суст таъсир этадиган сув муолажалари: хўл сочиқ б-н артиб туриш, оёғига сув қуйиш тавсия қилинади. Сув т-раси (35—36°) аста-секин пасайтириб борилади ва боланинг умумий ҳолати яхшилانганда соғлом болалар учун тавсия этиладиган даражага етказилади.

ОРГАНИЗМНИНГ РЕАКТИВЛИГИ

ГИ - организмнинг ташқи муҳит таъсирига жавобан ҳаёт фаолиятини ўзгартириб реакция кўрсатиши. Юксак ҳайвонларда равшанроқ, нерв системаси оддий тузилган организмларда камроқ билинади. О.р. организм генотипидан келиб чиқади ва турга хос белги ҳисобланади. И. П. Павлов олий нерв фаолияти ва унинг типларига баҳо беришда «реактивлик» терминини татбиқ этган. Клиник тиббиётда беморнинг аҳволига умумий баҳо беришда О.р. термини ишлатилади. Ички ва юқумли касалликлар клиникасида, мас, пневмония, сил, дизентерия ва б. касалликларнинг реактив (гиперергик) ва кам реактив (аллергик, гипоэргик) шакллари тафовут қилинади. Тез, оғир ўтадиган касалликларни реактив шаклларга, суст, билинар-билинемас ўтадиган касалликларни эса кам реактив шаклларга киритилган.

Хирургияда жароҳатнинг турлича битиши, сепсис, перитонит ва б. касалликларнинг ҳар хил ўтиши О.р.нинг

ўзгаришига боғлиқ. Жароҳатнинг тез битиши, бир талай кизил грануляция пайдо бўлиши, мукамал эпителий ривожланиши О.р.нинг юксак даражада эканлигини кўрсатади.

О.р.нинг биологик (турга хос), гуруҳли ва индивидуал турлари бор. Хайвонларнинг муайян турига хос физиологик ва патологик реактивликнинг энг характерли хусусиятлари биологик реактивликка киритилади. Гуруҳли реактивлик биологик реактивлик асосида шаклланади. Индивидуал реактивлик индивид (шахс)нинг конституцияси, жинси, ёши, яшаш шароитига боғлиқ. Бола ўсган сайин О.р. такомиллашиб боради.

Ғоят зарарли омиллар таъсир этганда патологик реактивлик рўй беради. Мас, хомилдорлик токсикозларининг баъзи шаклларида О.р. аллергик типда ўзгаради. Патологик реактивлик кўпгина касалликлар (ревматизм, гипертония касаллиги, бронхиол астма ва б.) патогенезида муҳим роль ўйнайди.

ОРГАНИК АРХИТЕКТУРА - 20-а. меъморлигида Европада пайдо бўлган йўналиш, оқим. Иншоот ва бинолар шакли ва тузилиши атроф муҳит б-н уйғунлашган ҳолда табиий материаллардан бўлиши керак, деган ғояни илгари суради (мас, қабулхона, виллалар, дангиллама уйлар, шаҳар ташқарисидаги меҳмонхоналар). Бу ғоя илк бор 1890 й.да америкалик меъмор Л. Салливен томонидан тарғиб қилинган, кейинчалик шогирди Ф. Райт ижодида назарий ва амалий жиҳатдан ривожлантирилган. О.а. таъсирида АҚШ, Италия, Франция, Япония ва Скандинавия мамлакатларида маҳаллий меъморий мактаблари вужудга келди. Ф. Райт вафотидан сўнг (1959), О.а. 60-й.лар меъморлигидаги турли оқилона услублар б-н аралашиб кетди. Унинг янги шакллари ҳосил қилишдаги умумий қоидалар, баъзи бир усуллар ҳоз. замон меъморлиги дизайнида ва бадийи курилишларда кенг фойдаланилмоқда.

ОРГАНИК ГЕОКИМЁ - Ернинг турли геосфераларидаги органик моддалар-

ни ўрганувчи геокимё фанининг бўлими. О.г. вазифаси органик бирикмаларнинг юзага келиши, шакли ва келгусида улар таркибининг ўзгариши ва тарқалиш қонуниятларини тадқиқ этишдан иборат. О.г., шунингдек, тирик организмларнинг қазилмалар шаклига (жумладан, микро-организмлар иштирокида) ўтишини, бу моддалар пайдо бўлиш шароитлари ва омилларини ҳамда уларни иссиқлик, юқори босим ва б. геологик омиллар таъсири остида яна ўзгариб, тоғ жинсларига ва ёнғунчи фойдала қазилмаларга айланишини ҳам ўрганади. Нефть ва кумир геокимёси мустакил илмий йўналиш сифатида шаклланган. О.г.нинг муҳим бўлими рудали конларни (уран, олтин, симоб, мис, ванадий, германий ва б.) пайдо бўлишида ва Ер пўстидаги бир қанча кимёвий элементларнинг миграцияси ва тўпланишида органик моддалар иштирокини ўрганиш устида иш олиб боради. О.г. космик жисмларнинг органик моддаларини тадқиқ қилувчи органик космокимё б-н узвий боғлиқ.

ОРГАНИК ДУНЁ, тирик табиат - Ер биосферасида тарқалган тирик мавжудот — организмлар (мас, микроорганизмлар, ўсимликлар, хайвон ва одамлар) мажмуи. О.д.нинг алоҳида компонентлари ўзаро ва анорганик табиат б-н мустаҳкам алоқада бўлади.

ОРГАНИК КИМЁ — углероднинг бош-қа элементлар б-н органик бирикмалар ҳосил қилиши ва бу бирикмаларнинг ўзгариш қонунларини ўрганадиган фан. Кимётж бир бўлими. О.к. нинг асосий вазифаси — органик бирикмаларни соф ҳолда олиш ва уларнинг тузилишини аниқлаш, реакцияга киришиши, реакциялар механизмини, моддаларнинг кимёвий тузилиши ва хоссалари орасидаги боғланишни ўрганиш, шунингдек, улардан амалиётда фойдаланиш йўллари тадқиқ қилишдан иборат. Органик бирикмалар инсоннинг Ер мавжуд бўлиши ва унинг амалий фаолиятда ўта муҳим аҳамиятга эга. Тирик организмларни ташкил қиладиган барча асосий компонент-

лар — оксиллар, нуклеин кислоталар, углеводлар, ёғлар, витаминлар, гормонлар ва б. — органик бирикмалардир. Деярли барча синтетик ва табиий толалар, пластмассалар, пестицидлар, бўягичлар, дорилар ва ш.к. ҳам органик бирикмаларга тааллуки. Ҳоз. вақтда ажойиб хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган органик бирикмалар йилига 250 мингдан 300 минггача синтез қилинади, уларнинг умумий сони эса 10 миллиондан ошди. Баъзи органик моддалар инсонга жуда қадимдан маълум. Мас, кишилар узум шарбати ачиганда спиртга айланишини, мусаллас очик ҳавода турганида сирка кислота ҳосил қилишини билардилар. Ўсимлик мойлари ва ҳайвон ёғлари озик-овқат сифатида қадимдан ишлатиб келинади. Совун ва ҳар хил бўёқлардан фойдаланиш қадим замонлардан бери маълум. Мас, кишилар узум шарбати ачиганда спиртга айланишини, мусаллас очик ҳавода турганида сирка кислота ҳосил қилишини билардилар. Ўсимлик мойлари ва ҳайвон ёғлари озик-овқат сифатида қадимдан ишлатиб келинади. Совун ва ҳар хил бўёқлардан фойдаланиш қадим замонлардан бери маълум. Соф ҳолдаги органик моддаларни дастлаб 900-й.ларда араб алхимёгарлари ҳосил қилдилар. Пекин органик кимё фан сифатида 19-а.нинг 2-ярмида шаклланди. «О.к.» терминини фанга илк бор 1827 й. да Й. Я. Берцелиус киритди. 1828 й.да немис кимёгари Ф. Вёлер лаб. шароитида мочевиани синтез қилди. Немис олимлари А. Кольбе, Ф. А. Кекуле, шотландиялик кимёгар А. Купер ва б. углеводнинг 4 валентлигини, унинг атомлари ҳалқа ҳосил қилиш хусусиятига эга эканлигини аниқладилар. Кейинчалик О.к. А. М. Бупыеровнинг органик бирикмаларнинг тузилиш назарияси (1861) асосида ривожланади. Ф. Кекуле бензолнинг замонавий циклик формуласини таклиф қилди (1865). Я. Х. Вант-Гофф ва француз кимёгари Ж. Ле Бель атомларнинг молекулада фазовий жойлашиш назариясини олға суришди. Электрон ва, айниқса, квант-механика

тасавурларининг ривожланиши натижасида кимёвий боғларнинг фазодаги йўналиши, тўйинган ва тўйинмаган бирикмаларнинг хоссалари орасидаги тафовут, бензолнинг ароматиклиги, органик бирикмалар молекулаларидаги атомларнинг ўзаро таъсири тушунтириб берилди. Физик усуллар ёрдамида органик бирикмаларда кимёвий боғларнинг узунлиги, валент бурчаклар катталиги ва геометрик тузилишдаги молекулаларнинг бошқа параметрлари топилиди. Шу усуллар б-н баъзи мураккаб органик бирикмалар — В12 витамини, пенициллин, хлорофилл, бир қатор оксиллар, нуклеин кислоталар ва б.нинг кимёвий тузилиши аниқланди.

Органик бирикмаларга тавсифли ҳосса — углерод атомларининг бир-бири б-н оддий, кўш ёки уч боғ орқали тўғри чизикли, занжирсимон, 1, 2, 3 ва кўп ҳалқали (ядроли) ёки каркасли бирикмалар ҳосил қила олишидир. Бундай бирикмалар асосини очик, занжирли углеводдан ўзга атомларга алмаштирилиши мумкин. Бу атомлар гетероатомлар деб аталади (мас, кислород, азот, олтингугурт). Структурасига кўра, органик бирикмалар алифатик бирикмалар (очик, занжирли углеводородлар ва улар ҳосилалари) га, ёпиқ углерод занжирли карбоциклик бирикмалар (алициклик бирикмалар, ароматик бирикмалар) ва гетероциклик бирикмаларга бўлинади. Занжирида кўш боғ ёки 3 боғи бўлмаган углеводородлар ва уларнинг ҳосилалари тўйинган бирикмалар, кўшбоғ ёки 3 боғ тутганлари — тўйинмаган бирикмалар ҳисобланади.

Ҳар бир углеводороддаги водород атомларини турли функционал гуруҳларга алмаштириш йўли б-н генетик қатор келтириб чиқариш мумкин, мас, этан — этилхлорид — этанол — сирка альдегиди — сирка кислотаси ва х.к. Булар углеводородлар RН (функционал гуруҳи йўқ), галогеналмашган ҳосилалар RНal, спиртлар ROH, альдегидлар RCHO, кетонлар R₂C=O, карбон кислоталар RCOOH, бирламчи, иккиламчи ва учлам-

чи аминлар RNH_2 , R_2NH ва RN нитро- бирикмалар RNO_2 , тиоллар (маркептан-лар) RSH , сульфидлар R_2S ва б. Углерод — углеродли қўшбоғлар ҳам функционал гуруҳлар каторига қўшилади.

Бир хил тузилишга эга бўлган ўхшаш функционал гуруҳли органик бирик-малар углерод занжиридаги — CH_2 — гуруҳлари сони б-н фаркланганда го-мологик қаторлар келиб чиқади.

Молекуласида углерод ва водород атомлари ҳамда органиген атом (Hal , O , N , S)лардан ташқари углерод б-н боғланган элементлари бўлган бирикмалар элемен-торганик бирикмалар ҳисобланади.

О.к.нинг ривожланишида рус олимла-ридан В. В. Марковников, Н. Н. Зинин, А. Е. Фаворский, С. В. Лебедев, Н. Д. Зелин-ский, А. Н. Несмеянов ва б.нинг хизмат-лари катта.

О.к.нинг ривожланишида Ўзбекистон кимёгарларининг ҳам катта ҳисса-си бор. 20-а.нинг 20-й.ларида Ўрта Осиё ун-ти кимё ф-тида проф. С. Н. Наумов бошчилигида хинон ва толухинон — ди-бромидлар тузилишини аниқлаш устида кузатувлар амалга оширилди (1933). 2, 3-циклогександион 1,4-дикарбон эфи-ри тузилиши ўрганилди. Мазкур модда ҳосилаларидан хиноксалин, моноксалин, диоксим, моногибразон, пи-разолон, би-пиразолон, оазонлар олинди, шўрсув нефти тадқиқ қилиниб, унинг таркибида-ги углеводородлар ва олтингугурт микдо-ри аниқланди.

40-й.ларда О. С. Содиков бошчили-гида органик кислоталар, биологик сти-муляторлар, РР витамини, хинозидин ва б. олиш йўлга қўйилди. 50-й.ларда С. Ю. Юнусов Ўзбекистон ўсимликлари таркибидаги ноёб органик моддаларни ажратиб олиш ва таркибини ўрганишга киришди. Ароматик бирикмаларни ал-киллаш ва алциллаш амалга оширилди (И. П. Цукерваник ва б.). Апротон ва протон кислоталар алкиллаш реакцияла-рида катализаторлар сифатида қўлланди, л-ацетиланизол олиш усули саноатга татбиқ этилди. Ортоциклогексилфенол

синтез қилин-ди (проф. А. Р. Абдура-сулова). Турли органик бирикмаларни алкиллаш реакциялари, гумин кислота-лари ҳосилалари ўрганилди (проф. А. Б. Қўчқоров). А. С. Султонов нефтни қайта ишлаш соҳаси учун самарали катализа-торлар синтез қилиб амалиётда қўллади. Унинг шогирдлари М. Ф. Обидова б-н проф. А. Абдуқодиров ҳам органик ката-лиз ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Металлорганик бирикмалар (проф. З. М. Минулкин) ва кумир кимёси (проф. Д. Т. Сабрамский) ривожлантирилди. Гумин кислоталарини электролитлар б-н чўктириш орқали фракцияларга ажратиш усули қўлланишга тавсия этилди. Орга-ник бирикмаларни карбониллаш реакци-ялари тадқиқ қилинди (Ё. Ю. Алиев).

Кейинги 30 й. давомида фосфорорга-ник бирикмалар, физиологик фаол мод-далар, элементорганик бирикмалар, ком-плексонлар ва органоминерал ўғитлар кимёси тез ривожланди. Бу борада А. А. Абдуваҳобов, Ш. И. Солихов, С. Искан-даров ва б.нинг ишлари таҳ-синга сазо-вордир.

/1Л:Дьюр М., Дюгерти Р., Теория возмущений молекулярных орбиталей в органической химии, М., 1977; Браун Т., Лемей Г. Ю., Химия в центре наук, т. 1 — 2, М., 1983; Петров А. А. и др., Органическая химия, М., 1985; Искандаров С., Содиков Б., Органик химия назарий асослари, Т., 1987.

Қудрат Ахмеров.

ОРГАНИК КИСЛОТАЛАР - тарки-бида карбоксил гуруҳ сақловчи органик бирикмалар синфи (қ. Карбон кислота-лар).

ОРГАНИК МОДДА - 1) кимёда -ор-ганик бирикма, яъни углероднинг бошқа элементлар б-н бирикишидан ҳосил бўлган бирикма; 2) геологияда — та-бий органик бирикмаларнинг мурак-каб аралашмаси; тупроқ, денгиз ва қўл чўқиндилари, чўқинди тоғ жинслари, шу-нингдек, ер усти ва ер ости сувлари тар-кибида бир оз микдорда бўлади. О.м.нинг бош манбаи, асосан, ўсимликлардир.

О.м.нинг гумус, сапропель ва липтоболит хиллари бор. Чўқинди жинсларда ўрта ҳисобда 15—20 кг/м³ чамасида бўлади. Кумир ва ёнувчи сланецларнинг асосий массасини ташкил этади; нефть ва ёнувчи газларнинг манбаи деб ҳисобланади.

ОРГАНИК ШИША — шаффоф пластик материал (қ. Полиметилметакрилат).

ОРГАНИК ЎҒИТЛАР - таркибида ўсимлик ёки ҳайвон органик бирикмалари шаклида озик моддалари бўлган ўғитлар. О.ўга кўпгина маҳаллий ўғитлар, яшил ўғит, шаҳар коммунал хўжалиги чиқиндилари (ахлат ва уларнинг компостлари, оқинди сувлар чўқиндилари, нажас), озик-овқат, кўн ва б. саноат тармоқлари чиқиндилари ҳамда сапропель (чўкма лойқа), похол ва б. киради. О.ў. тупроқда биологик жараёнларни кучайтириб, унинг физик ва кимёвий хоссаларини яхшилайти, озик моддалар микдорини оширади, тупроқнинг муҳим агрономик хусусиятларига ҳар томонлама таъсир этади ва тўғри қўлланилганда барча экинлар ҳосилдорлигини кескин оширади. Туп-роқ микроорганизмлари ҳаёт фаолияти натижасида О.ў. парчаланганда ўсимликлар ўзлаштира оладиган минерал бирикмалар ва чиринди ҳосил бўлади. Мас, тупроққа гўнг оркали ўсимликлар учун керакли барча озик моддалар (макро- ва микроэлементлар) тушади. Бундай ўғитлар тўлиқ ўғитлар деб аталади. О.ў. тупроққа солинган йиллида-гина эмас, балки бир неча йил таъсир этади. О.ў. фақат ўсимликлар учун минерал озик моддалар манбаи бўлиб қолмасдан, CO₂ манбаи ҳамдир. О.ў. тупроқ микроорганизмлари учун энергетик материал ва озик манбаи бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари, гўнг ва нажаснинг ўзи микрофлорага бой бўлади. Шунинг учун О.ў.нинг солиниши тупроқда азот тўпловчи бактериялар, аммонификаторлар, нитрификаторлар ва б. фойдали микроорганизмлар гуруҳлари фаолиятини кучайтиради. Мас, типик соз тупроқ ерлардаги гўзага узоқ йил-

лар давомида гўнг солиниб турилганда тупроқнинг сув ўтказувчанлиги анча яхшиланади. Эгатларга биринчи бор сув таралганда тупроқнинг бир соатда сув ичиши ўғитлан-маган далада гектарига 117 м³ ни, хар йили гўнг солинадиган далада эса 195 м³ ни ташкил этди.

О.ў. гектарига 15—20 т ва ундан ортиқ нормада ҳайдаш вақтида асосий ўғит сифатида ишлатилади. Улар гўза-бедагалла алмашлаб экишда бедапола хайдалгандан кейин 5—6-й.лари солинади. О.ў. ўсимликларни озиклантиришда минерал ўғитлар б-н биргалликда ҳам қўлланилади.

Ад.: Скрябин Ф. А., Навоз в системе удобрений хлопчатника в орошаемых условиях Средней Азии, Т., 1970; Рекомендации по применению удобрений в республиках Средней Азии, Т., 1974; Лигнин асосидаги органик ўғитлар юкори ҳосил омили, Т, 1978.

Эргаш Зиямухамедов.

ОРГАНИК-МИНЕРАЛ ЎҒИТЛАР - таркибида органик моддалар ва минерал бирикмалар бўлган ўғитлар. Гумин кислоталарлан олинади. Таркиби ва номи турлича бўлади. Мас, гумофос, гумофоска, торф-аммиакли ўғитлар, торф-минерал-аммиакли ўғитлар ва б. (қ. Гумин ўғитлар).

ОРГАНОГЕН ТОҒ ЖИНСЛАРИ (юн. organon — органик ва ...генез), биоген тоғ жинслари — органик қолдиқлардан ёки организмларнинг фаолияти натижасида ҳосил бўлган минераллардан ташкил топган чўқинди тоғ жинслари. Таркибига кўра, карбонатли, кремнийли, баъзи фосфатли жинсларга, шунингдек, кўмирга бўлинади. Карбонатли и О.т.ж. фораминифера, маржон, мшанка, брахиопода, моллюскалар ва б. организмларнинг чиғаноклари, сувўтлардан таркиб топган. Уларга оҳақтош, бўр ва б. киради. Кремнийли О.т.ж. диатомит, спонголит, радиолярит (кремнийли жинслар), кокколитофорид ва б.дан иборат. Фосфатли О.т.ж. кам учрайди, уларнинг таркибига турли даврларда йиғилган силур брахиоподалари, гуано ва б. киради. Кўмирли

О.т.ж. таркибига турли сифатли кумир, ёнувчи сланецлар киради; бу гурухтоғ жинсларининг ҳажми Ер пўстидаги карбонатларга нисбатан жуда кам. Нефть ва қаттиқ битумлар О.т.ж.нинг алоҳида гуруҳини ташкил қилган, фитопланктон уларни ҳосил қилувчи асосий материал бўлган. О.т.ж. қатламларининг қалинлиги 5—10 см дан бир неча 100 м гача. Таркибига караб ранги ҳар хил, кўпроқ оч кулранг ва ок. О.т.ж. палеозой, мезозой, кайнозой даврлари чўкинди жинслари орасида учрайди. Ўзбекистонда бу жинслар кўрғошин, рух, оҳақтошлар, кумир, нефть ва газ конларида мавжуд.

Ад.: Логвиненко Н. В., Петрография осадочных пород, М., 1984.

ОРГАНОГЕНЕЗ (юн. organon — орган ва ... генез) — куп хужайралиларда эм-бриогенезнинг охириги босқичи, органларнинг ҳосил бўлиши, шаклланиши ва ихтисослашуви жараёни. О. гаструляцияда эктодерма, энтодерма, мезодерма каби ҳомила қаватлари ҳосил бўлишидан бошланади. Эктодермадан нерв системаси, сезги органлари, терининг устки қисми ва унинг ҳосилалари, олдинги ва орқа ичак эпителий-си; энтодермадан ўрта ичак эпителий-си, ҳазм безлари, нафас органлари; мезодермадан таянч ҳаракат системаси, скелет ва мускуллар, юрак, қон ва лимфа томирлари, жинсий ва сийдик органлари ҳосил бўлади.

Ўсимликларда «О.» термини, одатда, асосий органлар (илдиз, поя, барг, гуллар)нинг онтогенез жараёнида меристемадан шаклланиши ва ривожланишини ифодалайди.

ОРГАНОИДЛАР (юн. organon — орган ва eidos — кўриниш, қиёфа) — хужайранинг ҳаёт фаолияти давомида унинг махсус функциясининг бажарилишини таъминловчи доимий таркибий қисмлари, яъни хужайра органлари. Эукариот хужайраларда хромосомалар, митохондрийлар, Гольжи комплекси, эндоплазматик тўр, рибосомалар, микронайчалар, мизосомалар, ҳайвон кужайраларида центриоллар, микро-

фибриллар, ўсимликларда пластидалар О. дейилади. Прокариот хужайраларда кўпчилик О. бўлмайди. Бир хужайралиларнинг махсус структуравий элементлари, мас, ҳаракатланиш функциясини бажарувчи хивчинлари ва киприклари, овқат ҳазм қилиш ва айириш вазифасини бажарувчи вакуоллари органеллалар дейилади. Купинча «О.» ва «органеллалар» терминлари синоним сифатида қўлланади.

ОРГАНОТЕРАПИЯ (орган ва терапия) — беморларни ҳайвонларнинг секреция безларидан, шунингдек, бошқа аъзо ва тўқималаридан тайёрланган препаратлар б-н даволаш. Ички секреция безларидан тайёрланган органопрепаратлар ғоят самарали, чунки уларда организмнинг энг муҳим функцияларига жуда кучли таъсир этадиган гормонлар бор. Бундай органопрепаратларга гипофиз препаратлари (питуитрин, пролактин, адренкортикотроп гормон ва б.), калқонсимон без препарати (тиреоидин), калқонсимон без ёнидаги безчалар препарати (паратиреоидин), меъда ости бези препаратлари (инсулин, липока-ин ва б.), буйрак усти безлари пўстлоқ қаватининг гормонлари (кортизон ва б.), аёл жинсий гормонлари (фолликулин, синэстрол ва б.), эркак жинсий гормонлари (метилтестотерон ва б.) киради (қ. Гормонам препаратлар). Орга-нопрепаратларнинг аксариси ҳазм ши-ралари таъсирида емирилади, шунинг учун улар организмга парэнтерал йўл б-н (тери остига, мускул орасига ёки венага) юборилади. Органопрепаратларни врач буюради.

ОРДЕН (лот. ordo — қатор, даража) — 1) металл нишон, тақдирлаш белги-си, ҳарбий ёки фуқаролик хизматлари учун бериладиган фахрий муқофот. О.нинг тақдирлаш белгиси сифатида вужудга келиши рицарлик тарихи б-н боғлиқдир. Қад.да рицарлар алоҳида кийим бош кийиб, бўйинларига қимматбахр металлдан ясалган крест тақиб юришган, бу уларнинг муайян рицарлик ташкилоти (ордени)га тегишлили-гини билдириб тур-

ган. «Фалон О. кава-лери» (яъни аъзоси) деган ибора ана шундан келиб чиққан. 14—16-а.ларда сарой амалдорларининг белгилари пай-до бўлди, улар кейинроқ мукофотлар тусини олди (мас, 1348 ёки 1350 й.дан инглизларнинг Боғичлар О.и; 1399 й.дан Бани О.и; 1429 й.дан австрияликлар ва испанларнинг Олтин Жун тери О.и; 1579 й.дан французларнинг мукаддас Рух О.и.). Исломи дини тарқалган Туркия, Эрон, араб давлатларида подшолар буюк хизматлар кўрсатган одамларни бўйнига тақишга мўлжалланган ярим ой шаклидаги нишонлар б-н тақдирлашган. Тақдирлаш маросимлари, асо-сан, диний ва миллий байрамларда ўтказилган. Россияда биринчи О.ни Петр I 1698 й. таъсис этган (авлиё апостол Андрей Первозванный О.и.). Октябрь тўнтаришидан кейин подшо О. ва медаллари бекор қилинди. Биринчи совет Қизил Байроқ О.и 1918 й.да РСФСР да таъсис қилинди. Шўролар ҳукумати кейинчалик жуда кўп О., медаль, фахрий ёрликлар таъсис этди. Ленин О.и СССРнинг энг олий О.и ҳисобланган. СССР тарқалиб кетгандан сўнг Ўзбе-кистон мустақил республикалар ичида биринчи бўлиб ўз О. ва медалларини жорий этди ҳамда уларни, шунингдек, турли эсдалик ва коллекция тангаларини ўзида и.ч.ни йўлга қўйди (қ. Ўзбекистон Республикасининг орден ва медаллари); 2) Ғарбий Европада рицарларнинг ҳарбий-монахлик ташкилотлари; 3) баъзи махфий жамиятларнинг номи; мас, масонлик О.и.

ОРДЕР (лот. ordo — қатор, тартиб) — 1) буйруқ, кўрсатма, фармойиш берувчи расмий ҳужжат (мас, уй-жойга кўчиб киришга, тергов органларининг тинтув ўтказишга рухсат берувчи буйруғи); 2) бухгалтерияда — пул маблағлари ёки моддий бойликлар б-н операцияларни амалга оширишга оид ҳужжат.

ОРДЕР (меъморликда) — меъморий курилмалардаги турли (вертикал ва горизонтал) қисмларнинг ўзаро уйғунлиги, уларнинг таркибий ва бадий ус-луби. Вертикал қисми устун (колонна)дан

иборат бўлиб, тана, капитель (боша) ва пойустун, баъзан пьедесталдан таш-кил топади. Горизонтал (тўсин) қисми архитектур, фриз ва карнизни, улар бир-галикда антаблементни ташкил қилади. О.нинг мумтоз тизими Юнонистонда пайдо бўлган. Асосий О.лар юнон қабила ва вилоятларининг номлари б-н дорий, ионий, коринф О.лари деб аталади. О.нинг дастлабки ҳар хил тизимлари Қад. Миср ва Эрон халқ меъморлигида кўлланилган. Қад. Римда шаклланган мумтоз О.лар тизими жаҳон меъморлигининг юксалишига катта ҳисса қўшди (қ. Меъморлик ордерлари).

ОРДИНАТА (лот. ordinatus — тартибланган) — Декарт координаталар тизимив& нуктанинг иккинчи координатаси, у харфи б-н белгиланади.

ОРДИНАТОР (лот. ordinator — тартибга келтирувчи) — даволаш муассасаларида бўлим мудири раҳбарлигида беморларни даволайдиган врач. Клиникада (клиник О.) кафедра ассистенти қўл остида ишлайди.

ОРДИНАТУРА, клиник ординатура — тиббиёт олий ўқув юртлири, малака ошириш ин-тлари ва и.т. муас-сасаларида врачлар малакасини оширишнинг олий формаси.

ОРДОВИК СИСТЕМАСИ (ДАВРИ), ордовик (лот. Ordovices — Буюк Британиянинг ҳоз. Уэльс худудида яшган қад. кельт қабиласи номидан) — палеозой эрасининг пастдан 2даври. О.с. радиологик метод бўйича ҳрз. даврдан 490±15 млн. йил аввал бошланиб, 435±10 млн. йил аввал тугаган ва тахм. 67 млн. йил давом этган. О.с. дастлаб 1879 й.да инглиз геологи Ч.Лапуорс томонидан Буюк Британия худудида ажратилган. О.с. мустақил давр сифатида фақат 1960 й.да Халқаро геологик конгресседа қабул қилинган. Илгари кўп мамлакатларда уни силур системаси (даври)нинг қуйи бўлими сифатида қўллаганлар. О.с. 3 бўлим (қуйи, ўрта, юқори) ва 6 ярус (тремадок, арениг, лланвирн, лландейль, карадок ва ашгиль) дан иборат.

О.с.нинг бўлим ва ярусларга аж-ратишда ҳамма томонидан тан олинган бўлиниши хозиргача йўқ. О.с. барча китъаларда ва кўпинча оролларда ажратилган. О.с.нинг бошланиши Ер юзасининг чўкишига тўғри келиб, кўпгина худудлар денгиз суви б-н қрилган. Денгиз трансгрессиясининг максимуми ўрта ордовик бўлимларида мавжуд бўлган. Юқори О.с. каледон бурмаланиши туфайли денгиз сувлари б-н қопланган майдонлар камайиб, янги йирик курукликлар вужудга келган. Бу даврда денгиз ҳавзаси икки турли бўлган: биринчи-си тургун платформа структураларида тузилган эпиконтинентал денгиз ҳавзаларидан иборат; уларда, асосан, оҳақтош, гил, кварцли кум ётқизиклари тарқалган; иккинчиси эса геосинклиналь структураларга хос бўлиб, кум, гил ва граптолитли сланецлар ҳамда сув ости вулкан жинслари кўп. Вулкан жинслари Уэльс, Аппалачи, Қозоғистон, Шим. Тяньшан ва б. геосинклиналь областларида учрайди.

О.с. денгиз ётқизикларида граптолит, трилобит, бошоёқли моллюскалар, елкаоёқлилар, пелеципода, фораминифера ва б. умуртқасиз жониворлар колдиғи учрайди. О.еда денгиз типратикани, остракода, мшанкалар, булутлар мавжуд бўлган ва умуртқалилар пайдо бўла бошлаган. Ўсимликлардан кўкяшил сувўтлар кўп тарқалган бўлиб, биринчи бор юксак ўсимликлар вужудга келган. Кембрий даврида-гидек, бу даврда ҳам бактериялар ни-қоятда кўп эди. Ўрта Осиёда О.с. ётқи-зиклари Шим. ва Жан. Тяньшан, Чат-қол, Туркистон, Зарафшон, Олай, Нурота ва Қизилқумдаги Томдитов, Бўкантов тоғларида маълум. О.с. ётқи-зикларида нефть (АҚШ), ёнувчи сланец (Эстония), фосфоритлар (Ленинград вилояти), ордовик интрузияларида олтин ва б. металлар (Қозоғистон) учрайди.

ОРДОС — Хитойнинг шим. қисмидаги чўлли плато. Хуанхэ дарёсининг айланиб оққан жойида. Майд. 95 минг км². О.нинг жанубий қисми Лёс-

сли платога туташган. Кўп қисмининг бал. 1100—1500 м, энг баланд жойи 2535 м. Асосан, юра ва бўр даврининг кумтошларидан тузилган. Ер юзаси қир ва ботиклардан иборат. Пастқам жойлари шўр қўл, шўрхоқ ва ботқоқликлар б-н банд. О. худудининг ярмига яқинини шамолда қисман кўчиб юрувчи кум тепаликлари эгаллаган. Иклими кескин континентал, мўътадил иклим. Январнинг ўртача т-раси — 10°, июлники, 23°. Йиллик ёғин 100—400 мм. Ландшафтининг ак-сари қисми чўл, чала чўл ва қуруқ дашт. Бошоқли ўт ўсимликлари ўсади. Бутазорлар бор. Аҳолиси кўчманчи чорвачилик б-н ҳаёт кечиради. Тошкўмир, нефть, сода конлари топилган.

ОРЕГОН — АҚШнинг шим.-ғарбий қисмидаги штат. Тинч океан соҳилида. Майд. 251,4 минг км². Аҳолиси 3,5 млн. киши (2002), 70% шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Сейлем ш., иктисодий маркази ва порти — Портленд ш. О. худудига европаликлар 19-а. бошидан бориб ўрнашганлар. 1859 й.да О. штат мақомини олган. О.нинг ғарбий қисми тоғлик (энг баланд жойи 3427 м), ички қисми плато. Иклими соҳил қисмида мўътадил нам (ёғин 2000мм), плато қисмида қуруқ континентал. Тоғ ён бағирлари игна баргли ўрмон б-н қопланган. О. — ўрмон захираси ва ёғоч тайёрлаш бўйича АҚШда етакчи ўринда. Колумбия дарёси ва унинг ирмоқлари гидроэнергия захирасига бой. Саноатининг етакчи тар-моқлари: ўрмон хўжалиги ва ёғочсозлик. Озик-овқат саноати балиқ, мева ва сутни қайта ишлашга ихтисослашган. Йирик ГЭСлар, алюминий ва никель эритиш з-длари, металлсозлик ва машинасозлик корхоналари бор. Соҳил қисми ва дарё водийларида дехқончилик ва сут чорвачилиги ривожланган. Ички худудларда яйлов чорвачилиги ва суғорма дехқончилик б-н шуғулланилади. Асосий товар экинлари: бугдой, арпа, картошка, ем-хашак ўтлари.

ОРЕНБУРГ (1938-1957 й.ларда Чкалов) — РФнинг Оренбург вилоятидаги

шаҳар. Урал дарёси бўйида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 529,6 минг киши (1998). Шаҳар саноатида машинасозлик етакчи ўринда — темирчилик, пресслаш асбоб-ускуналари, пармаловчи жиҳозлар, паст вольтгли аппаратлар, станок ва б. ишлаб чиқарилади; ёқилғи, кимё ва нефть кимёси, енгил (ипак газла-малар, кўн), озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. 4 олий ўқув юрти, 3 театр, ўлкашунослик, тасвирий санъ-ат музейлари бор. Илк бор 1735 й.да Ўр дарёсининг Ёйик (ҳоз. Урал)га қуйилиш жойида вужудга келган (номи шундан); 1743 й.дан ҳоз. ўрнида. О. 18-а. ва 19-а.нинг 1-ярмида ҳарбий чегара линиясининг асосий истехкоми; 1744 й.дан О. губерняси, 1782 й.дан Уфа но-иблиги (наместничествоси)нинг маркази, 1796—1801 ва 1865 й.дан губерня маркази. О. казак қўшинларининг ҳарбий ва маъмурий маркази (1748 й.дан). 1850—81 й.ларда генерал губернаторлик маркази. Россия империяси б-н Ўрта Осиё хонликлари ўртасида 18—19-а.ларда савдо ва элчилик алоқалари, асосан, О. орқали ўтган. Ўрта Осиёдан О.га савдо ва элчилик карвонлари қатнаб турган (қ. Оренбург савдо Нули). 1900—1906 й.ларда О. — Тошкент т.й. қурилган. 1920—25 й.ларда Қирғизистон Мухтор Республикаси (ўша вақтларда руслар Қозоғистонни Киргизия деб атаган) пойтахти. Меъморий ёдгорликлардан қалъа дарвозаси қрдикдари (18-а.), карвонсарой (1836—42) сақланиб қолган.

ОРЕНБУРГ ВИЛОЯТИ (1938-1957 й.ларда Чкалов вилояти) — РФ таркибидаги вилоят. Урал иқтисодий р-нига қиради. Майд. 124 минг км2. Аҳолиси 2229,6 минг киши (1998), асосан, руслар (72,3%), шунингдек, татар, укра-ин, козок, мордва, бошқирд, немис, чуваш, белорус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 64,1%. Маркази — Оренбург ш. Таркибида 35 маъмурий р-н, 12 шаҳар, 26 шаҳарча бор. Бошқа йирик шаҳарлари — Орск, Новотроицк.

О.в. худудининг кўп қисми Жан. Урал тоғлари этагида. Фойдали қазилмалари:

нефть, газ, тошғуз, сланец, фосфорит, қўнғир кумир, никель, кобальт, мис колчедани, олтин, асбест, ўтга чидамли гиллар, яшма. Иклими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — 14° дан —19° гача, июлники 19—22°. Йиллик ёғин 300—450 мм. Вегетация даври 180 кунгача. Асосий дарёси — Урал ва унинг ирмоқлари: Жан.-шарқда окмас қўллар бор. О.в., асосан, чўл зонасида жойлашган. Тупроқлари қора, каштан тупроқлар. Ҳар хил ўт-бетага чалов дашт ўсимликлари ўсади. Худудининг 4% ўрмон (оқ қайин, қарағай). Тулки, оқ товушқрн, малла товушқон, юмронқозик, суғур, ўрдак, ғоз, балиқчи бор. Вилоят худудидан Оренбург кўриқхонаси ташкил этилган.

Саноатининг асосий тармоқлари: ёқилғи, қора ва рангли (никель, мис, хромли бирикмалар) металлургия, машинасозлик ва металлсозлик (кончилик, металлургия саноати учун жиҳозлар, совитқич асбоб-ускуналар, темирчилик-пресслаш машиналари, металл кесувчи станоклар, электродвигателлар, қ.х. машиналари учун эҳтиёт қисмлар ва б. ишлаб чиқарилади), кимё, нефть кимёси, озик-овқат (гўшт маҳсулотлари, ун, ёрма, ош тузи, ўсимлик ёғи) саноатлари. Энг йирик корхоналари: «Оренбургнефть», «Оренбурггазпром», «Оренбургнефтеоргсинтез», «Оренбургасбест», «Носта» (Новотроицк), «Южурал никель» (Орск), Орск енгил металлконструкциялар з-ди, «Орентекс» (Оренбург), Медно-горск мис-олтингугурт к-ти, Гай руда бойитиш к-ти, «Южуралмаш» (Орск), «Гидропресс» станоксозлик з-длари (Оренбург). Газ (Оренбург газ конденсат кони), нефть (Уралолди р-ни), темир (Халилов кони), мис (Гай кони) ва никель рудалари (Киёмбой кони), тош тузи (Илецк кони), қўнғир кўмир (Тюльган кумир разрез) ва б. казиб олинади. Ириклин ГРЭС ишлаб турибди. Асосий саноат марказлари — Оренбург, Орск, Бузулук, Медногорск, Новотроицк, Гай, Бугуруслан, Қувондиқ ш.лари. Қ.х.да дон-чорвачилик йўналишлари ривожланган. Буғдой, сули,

тариқ, мош, кунгабоқар, картошка, саб-завот, озуқа экинлари экилади. Қорамол (сут-гўшт зотлари), чўчка, қўй, эчки, парранда боқилади. Автойўллар зичлиги 101 км/минг км². 5 олий ўқув юрти, кутубхона ва клублар, касалхоналар бор. Гай бальнеобалчиқ курорти ишлаб турибди.

ОРЕНБУРГ САВДО ЙЎЛИ - Россия б-н Ўрта Осиё ўртасидаги савдо йўли. Россия ҳукумати 18-а.нинг 30-й.ларида Қозоғистон ерларини ўзлаштириш ва Ўрта Осиё б-н савдони ривожлантириш мақсадида Ёйиқ дарёсига қуйиладиган Ўр дарёси ёнида ҳарбий қалъа қуришга киришиб, К. Кириллов бошчилигида Оренбург экспедициясини ташкил этди. Экспедицияга ҳарбий қалъа қуриш б-н бирга ўзбек хонликлари б-н алоқаларни ривожлантириш ҳамда ўзбек савдогарларига имтиёзлар бериш вазифалари юклатиди. Оренбург ш. келажакда Россиянинг Туркистон ўлкаси б-н дипломатик, иқтисодий алоқаларида муҳим ўрин тутиши лозим эди. Ҳукумат кўрсатмасида Тошкент, Хўжанд, Хива, Бухоро б-н алоқани юксак даражага кўтаришга алоҳида аҳамият бериди. Бу-хорога 1-марта савдо қарвони юборила-диган бўлди, ўзбекларга Россияда доимий яшашга рухсат ҳам берилди.

1735 й. авгдан Оренбург ш.га пойдевор қўйилди, унда тошкентлик савдогарлар ҳам қатнашган. 1744 й.да Оренбург губерняси ташкил топди. Россия ҳукумати Ўрта Осиёдан инглизларни суриб чиқариш учун хонликлар б-н ҳар қандай йўл б-н бўлсада дипломатик муносабатларни қўллаб-қувватлади, уларнинг элчиларини иззат-ик-ром б-н кутиб олди.

Ташқи ишлар коллегияси 1750 й.да Оренбургга Хива хони Ғойибхон вакиллари келганлигини билгандан сўнг губернатор Неплюевга элчи орқали хонга табрик ва совға юборишни топширади ва савдони рағбатлантириш, Оренбургга кўплаб савдогарларни юборишни таклиф этади. 1753 й.да Хива ва Бухорога Данило Рукавкин бошчили-гида савдо қарво-

ни келади.

О.с.й.нинг узунлиги тахм. 2226 км бўлиб, қарвон уни 50—60 кун мобайнида босиб ўтган.

1757, 1761 ва 1763 й.ларда Хива элчилари Оренбург ва Астрахонга келади. Сўнгра элчи ҳар йили апр. ва авг. ойларида Хива махсулотларини Астрахонга ташиб бериш учун Манғишлоққа рус кемаларини юборишни сўрайди. 1774 й.да Бухоро элчиси Эрназар Мак,-сутов Каспий денгизи атрофларида бепул савдо қилишга рухсат олади. Шундан сўнг бухороликларга Россия орқали Маккага ҳаж сафарига боришга рухсат берилади. О.ей. Россиянинг Ўрта Осиё хонликлари б-н иқтисодий, сиёсий ва савдо-сотик ишларини кучайтиришда муҳим роль ўйнади.

Назирбой Тожибоев.

ОРЕНБУРГ ЭЧКИ ЗОТИ - тивит йўналишидаги эчки зоти. О.э.з. маҳаллий ти-витли эчкиларни узоқ вақт танлаб ча-тиштириш йўли б-н чиқарилган. Тана тузилиши бақувват. Шохлари узун. Серкалари ўртача 65—70 кг, ургочилари 45—47 кг келади. Қирқиб олинадиган жун чикими 0,3—0,4 кг. Жун тивит (35%, уз. 5—6 см, ингичкалиги 14—16 мкм) ва кил (65%, уз. 7—9 см, ингичкалиги 80—90 мкм)дан иборат. Тивити қорамтир-кулранг. Оқранглиси кам учрайди. Тараб олинадиган тивит чикими 0,2—0,3 кг дан 0,5 кг гача. Тивити бутун дунёга машхур. Ундан иссиқ Оренбург рўмоллари тайёрланади. Соғим даврида 90—120 кг сут беради, ёғлилиги 4,8—5%. 100 та она эчкидан 125 — 140 улоқ олинади. Бу эчки Оренбург, Челябинск вилоятларида, Бошқирдистонда ва Қозоғистоннинг айрим жойларида боқилади.

ОРЕХОВО-ЗУЕВО - РФ Москва вилоятидаги шаҳар (1917 й.дан). Клязьма дарёси бўйида. Т.й. тугуни. Ахрлиси 125,3 минг киши (1998). Россия тўқимачилик саноатининг илк марказларидан. Машинасозлик ва металлсозлик корхоналари, пластмасса и.ч. «Каролит» з-ди мавжуд. Пед. ин-ти, тарих-ўлкашунослик

музейи, драма театри фаолият кўрсатади. О.-3. 19-а.нинг ўрталарида вужудга келган. 1917 й.дан О.-3. деб атала бошлаган.

ОРЁЛ — РФ Орёл вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Ока дарёсининг ҳар иккала соҳилида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 346,8 минг киши (1998). Машинасозликнинг йирик маркази — автогрейдер, автоюклагич, бошқарувчи ҳисоб машиналари, «Янтарь» соатлари ишлаб чиқарилади, приборсозлик, тўқимачилик машинасозлиги ривожланган. Пўлат кўйиш 3-ди бор. Енгил, озик-овқат ва б. саноат корхоналари мавжуд. 5 олий ўқув юрти, 3 театр, И. С. Тургенев (Орёлда туғилган), И. А. Бунин, Н. С. Лесков, орёллик ёзувчилар, тарихчи Т. Н. Грановский, композитор В. С. Калининков музейлари, ўлкашунослик музейи, суратлар галереяси, «Орёл ҳужуми операцияси» музей-диорамаси мавжуд. О. 1566 й.да Рус давлати жан. чегарасини химоя қилувчи қалъа си-фатида қурилган. 1778 й.дан Орёл губернияси маркази. 17 а. ўрталаридан галла савдосининг муҳим маркази. О.да 18—19-а.лар тарихий-мёморий ёдгорликларидан Николо-Песков ва Михаил Архангел черковлари, «Дворянлар уяси» (ҳоз. шаҳар маданият ва истиро-хат боғи ҳудуди) атрофидаги бинолар сақланган.

ОРЁЛ ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1937 й. 27 сент.да ташкил этилган. Марказий иктисодий районга киради. Майд. 24,7 минг км². Ахрлиси 898,9 минг киши (2000), асосан, руслар (96,9%), шунингдек, украинлар (1,3%), ва б. миллат вакиллари (1,8 %) ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 63,2%. Маркази — Орёл ш. Таркибига 24 маъмурий туман, 7 шаҳар ва 14 шаҳарча киради. Бошқа йирик шаҳарлари — Ливни, Мценск.

О.в. Ўрта Россия қирларида жойлашган. Даре водийлари ва жар кўп. Фойдали қазилмалари: охактош, доломит, бўр, ҳар хил гиллар, кум, темир рудаси. Иклими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси —9°, июлни-ки 18°. Йиллик ёгин 500 мм (энг кўпи езда ёғади). Вегетация

даври 190—200 кун. Асосий дарёси — Ока ва унинг ирмоқлари. Сунъий ховуз кўп. Тупроғи коратупроқ, тўқ кулранг ўрмон, чимли подзол тупроқлар. 10% ҳудуди ўрмон (дуб, заранг). Бўри, тулки, сув каламуши, юмронқозик ва б. яшайди. Вилоят ҳудудида Орёл Полесъеси миллий боғи жойлашган.

Асосий саноат тармоқлари: машина-созлик ва металлсозлик. О.в.да авто-грейдерлар, енгил, ойна ва озик-овқат саноатлари учун асбоб-ускуналар, ҳисоблаш техникаси ва автоматлаштириш воситалари, приборлар, соатлар ва б. ишлаб чиқарилади. Металлсозлик (пўлат прокати, сим, металл тўри ва б.), енгил (пайпоқ, пойабзал, кийим), озик-овқат (сут, гўшт, қанд) саноати корхоналари, Орёл ГЭС бор. Энг йирик корхоналари: «Орёл» пўлат-прокат 3-ди, «Орлэкс», «Янтарь» соатсозлик корхонаси, бошқарувчи ҳисоблаш машиналари 3-ди, «Дормашина», «Тек-маш» (Орёл ш.) 3-длари; гидравлик машиналар 3-ди (Ливни ш.), алюминий зди.

Қ.х.да техника экинларини етиштириш ривожланган, дон-чорвачилик йўналиши ҳам асосий ўрин тутди. Буг-дой, сули, картошка, сабзавот-полизуқа экинлари экилади, мевачилик ривожланган. Сут-гўшт чорвачилиги, чўчкачилик, гўшт-жун кўйчилиги, паррандачилик тараққий этган. Зотли йилкичилик машхур. Олий ўқув юрти, кутубхоналар, музей, театр, бор. Вилоят ҳудудида И. С. Тургеневнинг Спасское-Лутовиново музей усадъбаси жойлашган.

ОРЖОНИКИДЗЕ Григорий Константинович [1886.12(24).10, Кутаиси губернияси Шаропанск уезди — 1937.18.2, Москва] — Туркистонда большевикча режимни ўрнатиш иштирокчиси. 1922 й. апр.—майда Туркистонда бўлиб, бу ерда совет режими ва Кизил армияга қарши курашаётган миллий кучларни тор-мор қилиш режаларини ишлаб чиққан. О. РКП (б) МК Туркистон бюроси ўрнида Ўрта Осиё бюроси (Средазбюро) тузишнинг ташаббускори (1922 й. май). ВКП

(б) МК Сиёсий бюроси аъзоси (1930 й.дан). СССР ни индустрлаштиришда катта куч-гайрат сарфлаган. Оммавий катагонлар даврида И. В. Сталин б-н ихтилофга борган ва ўзини отиб ўлдирган.

Ад.: Ражабов Қ., Бухорога Қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

ОРЖОНИКИДЗЕ ЧЎҚҚИСИ - Тожикистон (Помир)даги тоғ чўққиси. Бал. 6346 м. Сомониён чўққисидан шарқда, Фанлар Академияси тизмаси шарқий тармоғи қиррасида жойлашган. Ён бағирларида қор ва фирн майдонлари бор. Г. К. Оржоникидзе номига қўйилган. Чўққига илк бор 1937 й.да, Помир экспедицияси иштирокчилари О. Д. Аристов, В. М. Киркоров ва Н. А. Гусаклар чиққан.

«**ОРЗИГУЛ**» — ўзбек халқ ишқий-романтик дostonларидан. Ислom шоир Назар ўғлидан ёзиб олинган. Дostonнинг бош қахрамони Орзигул халқнинг энг яхши фазилатларини ўзида мужас-самлаштирган, адолат йўлида кураш олиб боровчи аёл образидир. Орзигул ҳаёти, кураши ўша даврнинг ижтимоий-масалалари б-н боғлаб талқин қилинади. Орзигул б-н Сувонхон му-ҳаббати барча тўсиқларни енгишга кодир қудратли куч сифатида намоён бўлади. Асарда Орзигул, Сувонхон ва Доно чўпоннинг Қорахон подшо

қўшинлари устидан ғалабаси адолат ва ҳақиқатнинг рўёбга чиқиши, зулмат устидан ёруғлик тантанаси сифатида акс эттирилган.

ОРИЙЛАР — Ҳиндистоннинг кўп минг йиллик тарихида уни биринчи бор истило қилган қабилалар. «Орий» сўзи қад. Эронзабон қабилаларнинг номи бўлиб, «келгинди», «бегона», «бошқа ерлик» маъноларини билдириб, кейинчалик «хўжайин», «аслзода» маъносини англаган. Қад. ҳинд манбаларида О. нинг муқаддас юрти Арьяварта ҳақида зикр қилинади. Эроний ва ҳинд-орий қабилалари аждодларининг кенг уруғчилик алоқалари ёки бирлиги, улар тилининг яқинлиги, грамматик ва асо-

сий лугат бойлиги умумий бўлганлиги, диний тушунчаларнинг бир эканлиги, шунингдек урф-одатлари, оловга топинишнинг ўхшашлиги диққатга сазовор. Қад. ҳиндлар ва эронийлар бирга яшаб, ҳинд-орий умумийлигини ташкил этганлар. Уларнинг аждодлари аввало Марказий Осиё ва унга қўшни ўлкаларда яшaganлар деган фикр мав-жуд. Бу ҳудудда яшaganларнинг бир гуруҳи Ҳиндистонга, бошқаси эса Ғарбий Осиёга борганлар. Бу жараён мил. ав. 2-минг йилликнинг ўрталарида рўй берган. Баъзи олимлар О.ни Ҳиндистонга икки йўл орқали, яъни Кавказ ва Марказий Осиё орқали ўтиши мумкинлигини тахмин қиладилар. Бу жараён бир неча юз йиллар мобайнида рўй берган. Ўша даврда маҳаллий қабилалар б-н ҳарбий тўқнашувлар, орий қабилаларнинг ичида ҳам ўзаро низо-лар бўлиб турган. Ҳинд-орийларнинг Ҳиндистонда маҳаллий аҳоли б-н асси-миляция жараёни ва О.нинг Шарққа ҳаракати тезроқ кечган. О. маҳаллий қабилаларнинг ижтимоий, сиёсий тизими-га маълум даражада ўзгартиришлар киритган, ўз навбатида, ҳиндларнинг диний тушунчалари ҳам ҳинд-орийларга ўз таъсирини кўрсатган. Аста-секин ҳинд-орий ва маҳаллий қабилалар ютуқларини мужассамлаштирган, Шим. ҳамда Шарқий Ҳиндистоннинг анчагина аҳолиси учун умумий бўлиб қолган янги маданият ву-жудга келган.

Ад.: Фиёсов Т., Қадимги Ҳиндистон тарихи, Т., 2000; Бонгард — Левин Г. М., Ильин Г. Ф., Древняя Индия, М., 1969; Индия в древности, М., 1985.

Темур Фиёсов.

ОРИНОКО (маҳаллий индейслар тилида Ориную — дарё) — Жан. Аме-ри-кадаги дарё, Венесуэла ва Колумбия-да. Уз. 2730 км, ҳавзасининг майд. 1086 минг км². Гвиана яситоғлигидан бош-ланади ва Атлантика океанига ботқоқли дельта (майд. 20 минг км²) ҳосил қилиб қуйилади. Юқори оқимида О.дан Каси-кьяре дарёси ажралиб чиқиб, Ама-зонка-нинг Риу-Негру ирмоғига қуйилади. Мета

ирмоғи куйиладиган жойга-ча серостона, тез оқади. Ўрта оқимида серсув. Дельта кисмида дарё 36 тармокка ажралган. Ёғингарчилик даври (апр.— сент.)да сув сатҳи 8—15 м гача кўтарилади. Бу вақтда кемалар Колумбия че-гарасигача бора олади. О. ҳавзасидаги кема йўлларининг умумий уз. 12 минг км. Дарё океанга йилига 915 км³ сув, 45 млн.т окизик келтиради. Қуйи кисмида йиллик ўртача сув сарфи 29 минг м³/сек. ГЭС лар қурилган. Балиқ тури кўп.

О.нинг куйилиш жойини 1498 й.да Х. Колумб, 1499 й.да А. Охеда ва А. Веспуччи экспедицияси, ўрта оқимини испан сайёҳи Диего Ордас тадқиқ қилган. 1800 й.да немис олими А. Гумбольдт француз ботаниги Э. Бонплан б-н биргаликда О. бўйлаб саёҳат қилиб, унинг Амазонка системаси б-н туташ эканлигини аниқладилар.

ОРИНЬЯК МАДАНИЯТИ (археологияда) — Ғарбий Европадаги сўнгги палеолит даври маданияти. Франциядаги (Юқори Гаронна департаменти) Ориньяк (Aurignac) ғори номидан олинган. О.м.да тасвирий санъатнинг энг қад. тури ҳайкалтарошлик пайдо бўлган. О.м.нинг илк даврида ёрма техника такомиллашган. Ушбу давр одамлари ҳоз. замон одами типига (*Homo Sapiens*) тегишли бўлган.

ОРИОН — экваториал юлдуз туркуми. Ригель, Бетельгейзе, Беллатрикс номи энг равшан юлдузлари бор. Уларнинг визуал юлдуз катталиги 1,7; 1,8; 2,0 ва 2,2. О.да катта газ-чанг туманлиги бўлиб, кўндаланг масофаси тахм. 5,5 парсек. Куз ва кишда кўринади.

ОРИОН КАТТА ТУМАНЛИГИ - Галактикада Қуёш системасига яқин турувчи йирик газ-чанг туманлиги; Ердан унғача бўлган масофа тахм. 300 парсек (қ. Туманликлар).

ОРИОНИДЛАР — метеор оқими. Радианти Орион юлдуз туркумида жойлашган. Ҳар йили 15 окт.дан 25 окт.гача кузатилади. Айниқса, 20—21 окт. ке-часи оддий кўз б-н бир соатда 10—20 тагача

«учар юлдуз» — О. оқимини ку-затиш мумкин. О. орбитаси Галлей кометасига яқин жойлашган метеор жисмлар туркуми б-н боғланган. Ер Қуёш атрофида айланаётиб, бу туркум б-н икки марта тўқнашади. Галлей орбитаси б-н боғланган иккинчи метеор оқими — Акваридлар. Акваридлар оқими баҳорда кузатилади.

ОРИПОВ Абдулла (1941.21.3 — Кашқадарё вилояти Косон тумани Некўз қишлоғи) — шоир ва жамоат арбоби. Ўзбекистон халқ шоири (1990). Ўзбекистон Қаҳрамони (1998). ТошДУнинг журналистика ф-тини тугатган (1963). «Ёш гвардия» (1963—69), Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётларида муҳаррир (1969—74), «Шарқ юлдузи» жур.да адабий ходим, бўлим мудир (1974—76), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи (1976—82), масъул котиб (1985—88), Тошкент вилоят бўлимида масъул котиб (1982—83), «Гулхан» жур.да муҳаррир (1983—85), 1996 й.дан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, айни вақтда, Ўзбекистон Республикаси Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш давлат агентлиги раиси (1989 й.дан).

О.нинг «Тилла балиқча», «Мен нечун севаман Ўзбекистонни» сингари дастлабки шеърлари талабалик йилларида ёзилган ва ўзбек шеърятига янги, истеъдодли, ўзига хос овозга эга шоирнинг кириб келаётганидан дарак берган. Кўп утмай, «Митти юлдуз» (1965) илк шеърлар тўпламининг нашр этилиши шеърят муҳлисларида пайдо бўлган шу дастлабки тасаввурнинг тўғри эканлигини тасдиқлаган. Шундан кейин шоирнинг «Кўзларим йўлингда» (1966), «Она-жон» (1969), «Рухим», «Ўзбекистон» (1971), «Хотирот», «Юртим шамоли» (1974), «Юзма-юз», «Ҳайрат» (1979), «Нажот қалъаси» (1981), «Йиллар армони» (1983), «ҳаж дафтари», «Муножот» (1992), «Сайланма» (1996), «Дунё» (1999), «Шоир юраги» (2003) сингари шеърый китоблари нашр этилган.

О. ўзбек шеърятига ўтган асрнинг 60-й.ларида собиқ совет жамиятида эса бошлаган янги шабаданинг элчиси сифатида кириб келди. У дастлабки шеърларидан бошлаб миллий шеърятда янги поэтик тафаккурнинг қарор топиши йўлида ижод қилди; турмушда пайдо бўла бошлаган янгича қарашлар, кишиларнинг руҳий оламидаги эврилишлар, фикр ва хаттиҳаракат эркинлигига бўлган эҳтиёж О. шеърларининг ғоявий мундарижасини белгилаб берди. О.нинг дастлабки шеърларидаги романтик кайфият аста-секин ўз ўрнини фалсафий мушоҳадаларга бўшатиб, шоирнинг ҳаётда рўй бераётган воқеа ва қодисаларга муносабати фаол тус олди. Шу маънода «Тилла балиқча», «Кўриқхона», «Генетика», «Оломонга» каби шеърлар О.нинг лирик шеърят уфқларини ҳаёт муаммолари тасвири ҳисобига кенгайтириб бораётганидан дарак берди. Худди шу нарса О.нинг дoston жанрига мурожаат этиши ва лиро-эпик тасвир имкониятларидан самарали фойдаланишига сабабчи бўлди. О. «Жаннатга йўл» (1978), «Ҳақим ва ажал» (1980), «Ранжком» (1988) каби дostonларида маънавий масалаларига алоҳида эътибор бериб, кишиларнинг руҳий оламидаги айрим қусурлар б-н илмий-техник тараққиёт ва тафаккурнинг парвози ўртасидаги зиддиятни очиб ташлади. Умуман, О.нинг шеър ва дostonларида олға сурилган маънавий муаммолар мустақиллик даврида, айниқса, долзарб аҳамият касб этиб, шоирнинг худди шу масалалар тасвирида ўз даврига нисбатан (уларнинг аксари 90-й.ларга қадар ёзилган) илғорлаб кетганини намойиш этди.

О. ижодида, бир томондан, Ғафур Ғулом лирикасига хос фалсафийлик кўзга ташланса, иккинчи томондан, Ҳамид Олимжон шеърларига хос мусиқий равлонлик ва бадиий соддалик акс этиб туради.

Мазкур 2 манба О. шеърларида ўзаро туташган ҳолда орифона шеърятнинг асосий хусусиятларини ифодалаб келади.

О.нинг сўнги йиллар лирикасида туйғу ва кечинмалар тасвири сусаймаган ҳолда яна бир муҳим фазилат бор. Бу, О. шеърларига лиро-эпик тасвир унсурларининг кўплаб кириб келишидир.

О. мустақиллик йилларида адабиётнинг ранг-баранг тур ва жанрларида ижод эта бошлади. Шу даврда тарихий адолатнинг тикланиши, ўтмишда яшаган саркардалар ва алломалар хотирасининг эъзозлигини О.нинг Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихий тақдирида ўйнаган буюқ ролини кўрсатувчи «Сохибқирон» шеърый драмасини (1998) ёзишга илҳомлантирди. О. бу асарида қарийб уч аср давомида ҳукм сурган қудратли Темурийлар салтанатининг асосчиси ва 15-а.да Шарқда Уйғониш даврининг бошланишига ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий шароит яратган Амир Темур образини ёрқин гавдалантириб берди. Мазкур асар республиканинг барча йирик театрлари ва қардош мамлакатлар сахналарида катта муваффақият б-н ўйналди.

О. — Ўзбекистон Республикаси Давлат Мадҳиясининг матнини ёзган (1992). У Наврўз ва Мустақиллик бай-рамларини ўтказиш бўйича ёзилган сценарийларнинг аксарияти муаллифи.

О. Ёзувчилар уюшмаси раиси сифатида Ўзбекистондаги хоз. адабий жараёнга раҳбарлик қилмоқда. Шеърятини Муҳаммад Юсуф каби кўплаб ёш шоирлар ижодининг шаклланишига таъсир кўрсатган.

Данте «Илоҳий комедия»сининг «Дўзах» қисмини, А. С. Пушкин, Н. А. Некрасов, Т. Г. Шевченко, Л. Украинка, Р. Ҳамзатов, Қ. Қулиев ва М. Байжиев асарларини ўзбек тилига маҳорат б-н таржима қилган. Ўз навбатида, унинг асарлари ҳам рус, инглиз, болгар, турк, украин, туркман, озарбай-жон каби кўплаб хорижий тилларга таржима қилинган. 1990 й.дан Ўзбекистон Олий Кенгаши, 1995 й.дан Ўзбекистон Олий Мажлиси депутата. О. Калифорния (АҚШ) Фан, таълим, саноат ва санъат халқаро академияси-

нинг ҳақиқий аъзоси. Сока университети (Япония) проф. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Бош таҳрир хайъати аъзоси (1997 й.дан). Ҳамза номидаги (1983) ҳамда Алишер Навоий номидаги (1992) Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотлари лауреати.

Ас: Танланган асарлар [4-ж.ли], Т., 2001. Ад.: Қўшжонов М., Мели С, Абдулла Орипов, Т., 2000.

Наим Каримов.

ОРИПОВ Дилшод (1977.20.7, Тошкент) — юнон-рум кураши бўйича халқаро миқёсдаги спорт устаси (1997), «Ўзбекистон ифтихори» (2001). Тошкентдаги Республика олимпия ўринбосарлари билим юртини тугатган (1994). О. Ўзбекистон (1995—2002), Осиё (1997, Техрон) ва жаҳон (2001, Патри) чемпиони. Осиё ўйинларида (2002, Пусан) кумуш медалга сазовор бўлди. Ўзбекистон Ички ишлар вазирлиги академиясида ўқийди (2003).

ОРИПОВ Тохир Фотиҳович (1945.7.9, Тошкент) — биофизика ва экология соҳасидаги олим. Ўзбекистон ФА акад. (1995), Биология фанлари дри (1988), проф. (1990). ТошДУни тугатган (1970). Ўзбекистон ФА Биоорганик кимё ин-тида лаб. мудири (1975 й.дан), Ўзбекистон Олий аттестация комиссияси бош илмий котиби (1992—93), раис муовини (1993—94), раиси (1995—97), Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида етакчи консултант (1994-95). Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат маслаҳатчиси (1997), Ўзбекистон ФА вице-президенти (1997 й.дан). Асосий илмий ишлари оксил моддаларнинг биомембраналар б-н таъсирланиш биоспектроскопиясига оид. О. раҳбарлигида цитотоксинларнинг биологик мембраналар модели б-н таъсирланиш механизми, цитотоксин молекулаларнинг шакли, ўлчами, уларнинг фосфолипидли мембраналарда жойлашиши, липид ва сув фазаларида тақсимланиш қонуниятлари, госсипол ва госсипол модификацияларининг струк-

тураси аниқланган. Тионинни ажратиб олиш технологияси ва унинг таъсири муаммолари тадқиқ қилинган.

ОРИПОВ Тўйчи (Мирҳосил) (1928, ? Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1979). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1953). Кўкон театрида (1953—58), Аброр Ҳидоятлов номидаги драма театрида, (1987—94), Ҳамза театрида (хоз. ўзбек миллий академик драма театрида) (1951—53; 1958—87; 1994 й.дан) актёр. О. драматик, фожиавий ва комик роллар, айниқса, ўткир характерли, салбий об-разлар устаси сифатида танилган. Яратган образлари ҳаётий, ифода воситалари аниқ ва ишонарли бўлиб, қахрамонларининг ички дунёси, маънавий ҳолати ва характерини тўлиқ очишга интилади. Театрда Лембет (Э.Тўйчи Орипов Ота роллида («Бир қадам йўл»). Раннет, «Оқпадар»), Йўлчи, Ҳакимбойвачча (Ойбек, «Қутлуғ қон»), Синтаро (М. Каору, «Ўғирланган умр»), Ғойиб (Уйғун, «Қотил»), Салас Ина (Э. Роблес, «Монсерра»), Солиҳбой (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Махмуд Ғазнавий (Уйғун, «Абу Райҳон Беруний»), Маҳкам (С. Аҳмад, «Келинлар қўзғолони»), Бобобеков (Ш. Холмирзаев, «Қора камар»), Шайбонийхон (П. Қодиров, «Юлдузли тунлар»), ота (У. Азим, «Бир қадам йўл») каби роллар б-н театр санъати ривожига муносиб ҳисса қўшди. Шунингдек, видеофильмлар (Амир Жондор, «Улуғбек хазинаси»; Муҳиддин Жабборович, «Гирдоб»; Исоқ, «Ғулғула»; Санжаров, «Имон»; Мажиддин, «Навоий»; Қудратхўжа, «Диёнат» ва б.), кинода (Раис, «Абдуллажон»; Мавлон, «Сайёд кўнгироғи»; Ғанибойвачча, «Амирнинг хуфиёна саёҳати»; Йўлдошев, «Иккинчи айлана бўйлаб»; Куёв, «Қариб қуюлмаган»; Бобо, «Осмондаги болалар» ва б.) ҳам суратга тушган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

ОРИПОВ Эргаш (1931.2.3, Тошкент вилояти — 1997.17.11, Тошкент) — кимё-

гар олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1993), кимё фанлари дри (1972), проф. (1974). Урта Осиё ун-тини тугатган (1953). Ўзбекистон ФА Кимё ин-тида директор муо-вини (1976—82), лаб. мудири (1965—95). О.нинг илмий ишлари табиий минерал сорбентлар ғоваклиги ва сирт кимёсини бошқаришнинг физик-кимёвий асослари ҳамда усулларини, сирт-фаол моддалар ва сувда эрувчан полимерлар (полиэлектrolитлар) эритмаларида тузилмалар ҳосил бўлиши ва гидрофоб боғланишига таъсир кўрсатишга оид. Табиий минерал хом ашёлар асосида самарали адсорбентлар,

тўлдиргичлар олиш, тупроқ структурасини яхшилаш ва кўчма қумларни кимёвий мустақамлашнинг асосларини ишлаб чиққан.

Ас: Природные минеральные сорбенты, их активирование и модифицирование, Т., 1970; Активные центры природных минеральных дисперсий, Т., 1993.

ОРИПОВ Уктам Орипович (1927.3.1, Жиззах ш. — 2001.15.12, Тошкент) — хирург олим, Ўзбекистон ФА акад. (1974), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1958), тиббиёт фанлари дри (1963), проф. (1964). СамТИни тугатган (1948), шу ин-т факультет хирургияси кафедрасида клиник ординатор (1948—50), ассистент (1950—56), доцент (1956—61), умумий хирургия кафедраси мудири (1961—64), Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирининг биринчи ўринбосари (1964—71). ТошТИ ректори ва ф-т хирургияси кафедраси мудири (1971—84), 1-ТошТИ ф-т ва госпиталь хирургияси кафедраси мудири (1984—97), 1997 й.дан Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги Жигар ва ўт йўллари хирургияси илмий маркази директори. Илмий ишлари мураккаб радиацион жароҳатларнинг кеч-чиш хусусиятларини, организмга радиацион нур таъсир қилганда шикастланган периферик нервнинг ўсишини тезлаштириш, хирургик касалликлардаги аутоиммун жа-раёнларнинг ролини ўрганишга,

жароҳатланган ўт йўлининг хирургияси, сурункали гломерулонефритни даволаш усуллари ва хирургиянинг бошқа долзарб масалаларига бағишланган. Органларни кўчириб ўтказиш бўйича минтақада ташкил этилган марказ асосчиси. Ўрта Осиёда биринчи бўлиб одамда буйракни кўчириб ўтказган (1972). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

Ас: Қорин бўшлиғи органларининг ошиғич жарроҳлиги, Т., 1991; Умумий хирургия, Т., 1994 (хамкорликда); Техника наложения желчеотводящих анастомозов механическим швом, Т., 1999 (хамкорликда).

ОРИПОВ Ҳамидилла Ниғматович (1940.10.10. — Тошкент — 1998.14.3) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (1995), кимё фанлари дри (1979), проф. (1987). Тошкент политехника ин-тини тугатган (1962). Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси ин-тида лаб. мудири (1983—85), илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1985—89), директор (1989-98). Илмий ишлари табиий фаол бирикмаларни ўрганиш ва самарали синтетик препаратлар олишга оид. О. раҳбарлигида дезоксипеганин гидрохлорид, медамин каби доривор препаратлар, гельминтларга қарши қўлланадиган самарали препаратлар — альбендазол, медапек, фенасал ва б.синтез қилинган, бутилкаптакс дефолиантини олиш технологияси ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий этилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1984).

ОРИСАБА, Ситлальтепетль — Мексикадаги ҳаракатдаги вулкан, Мексика тоғлигининг жан.-шарқий чеккасида. Бал. 5700 м (мамлакатдаги энг баланд чўкки). Андезит ва базальт жинслардан тузилган. 1545, 1566, 1630, 1687 й.ларда кучли отилган. Ён бағри 4000 м баландликкача ўрмон, ундан юқорида альп ўтлоклари; 4500 м дан абадий қор қоплами бошланади.

ОРИССА (ория халқи номидан) — Ҳиндистоннинг шарқий қисмидаги штат (1947 й.дан). Майд. 156 минг км². Аҳолиси 36,7 млн. киши, аксари қис-ми ориялар. Маъмурий маркази — Бхубанешвар ш. Штатнинг катта қисми Декан ясси-тоғлигида (ўртача бал. 200—700 м). Жан.да Шарқий Гаттоғлари (бал. 1000—1500 м) бор. Шарқи Бенгалия кўлтиғи-гатуташ. Соҳили пасттеқислик. Иклими субэкваториал муссонли иклим. Йиллик ўртача т-ра 18—25°. Йиллик ёғин 1500 мм гача. Тоғ ён бағирлари тропик ўрмонлар, соҳиллари қисман мангра ўрмонлари б-н қопланган.

О. — саноати ривожланиб бораётган аграр штат. Аҳолисининг катта қисми қ.х.да банд. Ҳайдашга ярқли ерларнинг 57% дан фойдаланилади, шундан 15% суғорилади. Шоли, шунингдек, тарик, шакарқамиш, жут, бир оз пахта ва б. экинлар экилади. Соҳилга яқин сувлардан балиқовланади. Энергетика ресурсларидан деярли фойдаланилмайди. Марганец, темир ва хром рудалари қазиб олинади. Қора металлургия ва минерал ўғитлар, алюминий з-длари, кабель ва прокат ишлаб чиқарувчи корхоналар, ферромарганец, цемент з-длари бор. Ҳунармандчиликда бади-ий буюмлар и.ч. ривожланган.

Қадимда О. худуди ўрнида Калинга давлати бўлган. 16-а.гача О. турли давлатлар таркибида бўлиб келди. 1576 й.да О.ни Бобурийлар эгаллаган. 1803 й. да Англиянинг Ост-Индия компанияси босиб олган. 1817—18 й.ларда О. худудида инглиз мустамлакачиларига қарши катта кўзғоланар бўлган.

ОРИФ ГАРМОН Тошматов (1891.4.3 — Андижон — 1944.3.5) — актёр, созанда (гармончи). Ўзбекистон халқ артисти (1941). Дутор чалишни отаси Тошмат хофиздан, гармон чалишни ама-киси Ҳожи Гармондан ўрганган. 1905 й.дан сайёр труппаларда қизиқчилик ва созандалик қилган. 1918 й. Андижонда Т. Жалилов бошчилигидаги «Саной нафиса» тўғарагига аъзо бўлган. Тур-кистон Ўлка

Сайёр сиёсий труппаси (1918-19), Андижон театри (1920—25), Асака к-з—с-з театри (1926—33)да актёр, Андижонда мусика ансамбли раҳбари (1933—44), О. Г. ўзбек профессионал театрига халқ театрининг сах-на ва мусика анъаналарини сингдирилишига ҳисса қўшган. У гармонда «Аб-дурахмонбеги», «Муножот», «Ором», «Андижон полькаси», «Танавор», «Дилхирож» ва б. ўзбек куйларини, «Насруллоий», «Баёт», «Бузрук», «Наво» сингари мақом йўлларини на-фислик б-н ижро этган. У бир қанча куйлар муаллифи.

ОРИФЖОНОВ Рихсибой (1926.23.4 -Тошкент — 1979.4.6) — актёр, реж., драматург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини ту-гатган (1953). Ҳамза театрида (1941—53; 1956—61), Қўқон театрида (1953—56) актёр. Каттақўрғон театрида (1961—64), Самарқанд театрида (1964—67) бош реж., Сурхондарё театрида бош реж. ва директор (1970—72), Тошкентдаги Муқимий театрида директор (1973—75), Сирдарё театрида бош реж. (1975—78), Республика халқ ижоди уйи раҳ-бари (1978—79). Омон (Туйғун, «Баҳо-дир»), Соли писмиқ, Асқар (Уйғун, «Қалтис ҳазил», «Хуррият»), Ялангтўш (Н. Сафаров, «Шарқтонги»), Муқимий (С. Абдулла, «Муқимий»), Карл Моор (Ф. Шиллер, «Қароқчилар»), Саттор (Б. Раҳмонов, «Юрак сирлари») каби об-разларни яратган. Реж. сифатида «Она қалби» (М. Бобоев), «Фуркат» (Б. Аvezов), «Дугоналар» (Ё. Худойкулов), «Қароқчилар» (Ф. Шиллер), «Ажаб савдолар» (Х. Фулом), «Нодира» (Х. Раззо-ков), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза) каби 50 дан ортиқ спектакль сахналаштирган. Республика театрларида сахналаш-тирилган «Башаранг қийшиқ бўлса...». «Турмуш сабоқлари», «Она ҳукми», «Алданган қиз» сингари пьесалар муаллифи.

ОРИФОВ Убай Орифович (1905.15.6, Қўқон — 1976.24.12, Тошкент) — физик олим, давлат ва жамоат арбоби.

Ўзбекистон ФА акад. (1956), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1959). Физикамат, фанлари дри (1954), проф. (1956). Ўзбекистон пед. академиясини тугатган (1931). Кўқон пахтачилик ин-тида (1932—34), ЎзДУ да (1935—41) ишлаган. Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-ти (1945-56, 1963-67), Ядро физикаси ин-ти директори (1956-62, 1967-69), Ўзбекистон ФА президенти (1962—66), Ўзбекистон ФА Электроника ин-ти директори (1966—76). О.нинг асосий илмий ишлари физик электроника, ядровий ва радиацион физика, гелиоэнергетика, пахта хом ашёсига дастлабки ишлов бериш масалаларига бағишланган. О. томонидан фанда ҳали номаълум бўлган ҳодисалар: қаттиқ жисмга атом зарралари таъсир этганда рўй берувчи кўплаб мураккаб жараёнлар, иккиламчи ионлар ва электронларнинг ҳар хил гуруҳларини топиш ва ажратиш, қаттиқ жисмлар сиртининг хоссаларини ўзгартириш усуллари аниқланган ва шу асосда электрон техника, микроэлектроника ва маши-на-созлик материалларига ишлов бериш усуллари яратилган. У пахтачилик ва пахта саноатининг тараққиётига ҳамда халқ хўжалигида куёш энергиясидан фойдаланиш муаммоларига катта эътибор берди. О. раҳбарлигидаги тадқиқотлар натижасида уруғлик ва техник чи-гитни тўла туксизлантириш, уларни саралаш ва тозалаш муаммолари ҳал этилди, куёш энергиясини электр энергиясига айлантириш ва гелиотехник қурилмалар яратиш бўйича ишлар амалга оширилди. О. ташаббуси б-н 1965 й.дан бошлаб Тошкентда «Гелиотехника» халқаро жур. нашр этила бошланди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1968). Ўзбекистон ФА Электроника ин-тига ва Тошкент ш.нинг Юнусобод туманидаги кўчалардан бирига унинг номи берилган.

Ас: Взаимодействие атомных частиц с поверхностью металла, Т., 1961; Взаимодействие атомных частиц с поверхностью твердого тела, М, 1968.

ОРИФХОНОВА Муҳаррам Мажи-довна (1911, Чимкент — 1974, Тошкент) — ботаник олима, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1970), биол. фанлари дри (1965), проф. (1968). Тошкент тиббиёт техникумини тамомлаб (1926—31), Марғилон дорихонасида ассистент-фармацевт бўлиб ишлаган. Ўрта Осиё ун-тининг биол. ф-тини тугатган (1937). Шу ун-т юксак ўсимликлар кафедрасида ассистент (1942—43), доцент (1944—68). Илмий ишлари, асосан, Фарғона водийсидаги ўсимликлар қопламани ўрганишга оид. О. чўл яйловларини ўзлаштириш масалаларига қаратилган бир қанча илмий экспедициялар қатнашчиси.

Ас: Фарғона водийсининг ўсимликлар қоплами, Т., 1967.

ОРИЯ, уткали — Ҳиндистондаги халқ. Орисса штатининг асосий аҳолиси (32,2 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари). 50 минг кишига яқини Бангладешда яшайди. Ория тилида сўзлашади. Диндорлари ҳиндуизмга эътиқод қилади.

Қад. манбаларда О.лар санскритча одра ва уткала номи б-н тилга олинган. О.лар одра деша (одра халқи мамлакати) ёки уткала деша (уткала халқи мамлакати) деб ҳам аталган. О.лар аجدодлари хоз. Орисса ҳудудида мил. ав. 1-минг йилликда пайдо бўлиб, орипларнинг Ҳиндистонга тарқалиш даврига тўғри келади. 1956 й.да ўз мустақил штатларига эга. Дехқончилик, ҳунармандчилик б-н шуғулланадилар.

ОРИЯ ТИЛИ, одри, уткали — ҳинд-европа тиллари оиласи ҳинд-орий тиллари гуруҳига мансуб. Ҳинд-дистоннинг асосий тилларидан бири ва Орисса штатининг расмий тили. Қўшни Андҳра Прадеш, Мадҳья Пардеш ва Бихор штатларида ҳам Тар-қалган. 25 млн.дан ортиқ киши сўзлашади. Тузилиши жиҳатидан кўпроқ бенгал тилига ўхшайди. Асосий хусусиятларидан бири — сўз охирида қисқа унлиларнинг сақланиши натижасида ундош б-н тугаган сўзларнинг жуда озлигидир. Диалектал жиҳатдан О.т. нис-

батан бир хил бўлиб, жан.-ғарбда бҳатри лаҳжасигина ажралиб туради. Ёзма ёд-горликлари 11 — 13-а.лардан мавжуд бўлсада, хоз. тил 19-а.нинг 2-ярмидан шаклланган. Қад. браҳми ёзуви асосида шаклланган, ҳарфлар шакли бошқа хинд ёзувларидан фарқ қиладиган ўз ёзувига эга.

ОРКЕСТР (юн. orchestra — юнон театрида саҳнанинг олд майдончаси) — турли мусиқа чолғу асбобларини чалувчилардан тузилган ва улар учун яратилган асарларни биргаликда ижро этувчи созандалар жамоаси. О. камер ансамблдан дирижёр томонидан бошқарилиши ва баъзи партиялар якка созларда эмас, балки созандалар гуруҳи томонидан ижро этилиши б-н фаркланади. Созларнинг турлари ва тузилишига кўра, О.лар симфоник оркестр, халқ чолғу асбоблари О.и, камер оркестр, пуфламалар оркестры, торли чолғулар О.и, эстрада оркестри, жаз оркестри ва б. турларга бўлинади. Ўзбекистонда О.ларнинг барча турлари мавжуд.

ОРКЕСТРАТОР — электрон мусиқа чолғу асбобларидан бири. Клавиатура ва бошқариш пульти, товуш генераторлари, модуляторлар, филтрлар, электрон хотира, динамиклар ва б.дан иборат. Якка ижрочи О. ёрдамида ҳар қай-си куйнинг кўп овозли аранжировка-сини яратиб, уни «йўк» оркестр (ансамбль) томонидан чалинаётгандай туюлишига эришади. Бунга О.нинг электрон хотирасида сақланаётган 100 дан ортик, стандарт тайёр усуллар, электрон синтез йўли б-н пайдо бўлаётган 600 дан ортик товуш тембр (тус-)лари имконият яратади. О. 1980-й.лар охирида синтезатор ва ритмбокс мусиқа мосламалари негизида яратилган. Ҳозирда Korg, Yamaha, Roland ва б. компаниялар ишлаб чиққан О.лар хаваскор мусиқачилар, айниқса, поп-мусиқада кенг жорий этилмоқда.

ОРКЕСТРЛАШ, чолғулаштириш — мусиқа асарининг муайян оркестрга мўлжаллаб партитураситл яратиш. Композитор бирор чолғу ёки ансамбль учун

яратилган асарни О. жараёнида ундаги куйлар ва жўр бўлувчи овозларни оркестрнинг қайси чолғулари ижро қилишини созларнинг товуш тусей (тембри), регистри, диапазони, ифодавий ва ижровий имкониятларига қараб аниқлайди. О.да асарнинг асосий ғояси ва бадиий мазмуни, унинг услубий хусусиятлари, жанри, оҳанг, гармоник ва ритмик тузилмаларнинг хусусиятлари эътиборга олинади.

ОРЛЕАН — Франциянинг марказий қисмидаги шаҳар. Луара дарёси бўйида. Луара департаментининг маъмурий маркази ва Орлеане тарихий вилоятининг бош шақри. Аҳолиси 112 минг киши (1999). Йирик транспорт йўллари тугуни. Қ.х., электротехника машинасозлиги ривожланган. Озиқ-овқат, тўқимачилик, фармацевтика саноати корхоналари мавжуд. Шаҳар Ценабум номи б-н мил. ав. вужудга келган. Ун-т, Нафис санъат, тарих музейлари бор. 10—18-а.ларда қурилган меъморий би-нолар сақланган.

ОРЛОВ Михаил Александрович (1888, Москва - 1972.4.5, Тошкент) — тупроқшуно олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1944), проф. (1949). Москва ун-тини тугатган (1912). Ўрта Осиё ун-ти тупроқ-шунослик кафедраси доценти (1920—35), мудир (1935—62). О. раҳбарлигида ва иштирокида Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари, Қорақалпоғистон ва Помирнинг табиий шароити, тупроқлари ўрганилган, 200 дан ортик хўжаликнинг тупроқ харитаси тузилиб, и.ч.га татбиқ этилган. О. Ўрта Осиёдаги қадимдан суғориб келинаётган воҳа маданий тупроқ хусусиятларини ўрганиб, уларнинг биринчи таснифини ишлаб чиққан.

Ас: О почвах Памира, Т., 1937; О сероземах и оазисно-культурных почвах, Т., 1937; Новые основы почвенной классификации, Т., 1947.

ОРНИТОЗ (юн. ornis, ornithos — куш), пситтакоз — одам ва паррандаларда учрайдиган юкумли касаллик, ви-руссимон кўзғатувчилар — Chlamydia psittaci хламидиялари кўзғатади. О.

исит-ма ҳамда интерстициал пневмония тарзида ўтади. Касал паррандалар (тўти, каптар, ўрдак, ғоз, чумчуқ, товуқ ва б.)дан одам ва чорва молларига юкади. О. каптар кўп бокиладиган жойларда айниқса кенг тарқалган. О. ўткир ва сурункали бўлади. Касаллик 8—9 кун давом этади, одатда, 30%ча парранда нобуд бўлади.

Касаллик паррандачилик хўжаликлари, хайвонот боғлари ва парранда ма-газинларида ишлайдиган кишиларга юкиши мумкин. Касаллик одамларда тўсатдан бошланади. Беморнинг дармони қуриydi, боши оғрийди, уйқусизлик рўй беради, ҳарорати кўтарилади, 18—20 кун иситмалайди.

Олдини олиш: ветеринария-санитария тадбирлари; касалланган паррандаларни сўйиш; шахсий гигиена қоидаларига, паррандачилик хўжаликларида санитария режимига риоя қилиш.

ОРНИТОЛОГИЯ (юн. ornithos — қуш ва ... логия) — умуртқалилар зоология-сининг қушларни ўрганадиган бўлими. О. қушларнинг экологияси, биол.си, систематикаси, морфологияси, физио-логияси, биогеографияси, эволюцияси ва амалий ахамиятини ўрганиб, бу маълумотлардан умум биологик ва инсоний-ятнинг амалий фаолияти б-н боғлиқ муаммоларни ҳал этишда фойдаланади. «О.» терминини фанга 16-а. охирида ита-льян натуралисти У. Альдрованди киритган. Қушларга бағишланган биринчи асар «Хайвонлар тарихи»ни Аристотель (мил. ав. 384—322 й.лар) ёзган; у 170 тур қушнинг тузилиши ва ҳаётини тасвирлаб берган. Ўрта асрларда лочинлар ёрдамида ов қилишга қизиқиш анча кучайганлиги туфайли германиялик Ф. Гогенштауфеннинг «Қушлар б-н овлаш санъа-ти ҳақида» асари дунёга келди. Асар қушлар тўғрисидаги билимларни бирмунча кенгайтди. 16-а.дан бошлаб қушларнинг анатомик тузилиши, биологик тас-нифи, ҳаёт тарзига оид маълумотлар тўпланиб боради. Швед-табиатшуноси К. Линней қушлар систе-

матикаси ва фено-логиясини ўрганишга асос солди. 19-а.да айрим ҳудудлар фаунасини ўрганиш, қушларнинг систематикаси, эволюцияси ва Ер юзида тарқалиш қонуниятларини ўрганиш соҳасидаги ишлар О.нинг янада ривожланишига олиб келди. 20-а.нинг биринчи ярмидан бошлаб қушларнинг экологик ва этологик хусуси-ятлари, турлараро муносабатлари, миграцияси ўргана бошланди. 20-а.нинг биринчи ярмидан тадқиқотларнинг янги экспериментал ва далада ишлаш методлари ишлаб чиқиши туфайли О. соҳа-сидаги тадқиқотлар биосфера ва эколо-гияга оид муаммоларни илмий нуқтаи назардан ҳал этишда бошқа фанлар орасида мустақкам ўрин эгаллайди. Қушларни ўрганиш борасида халқаро ҳамкорликнинг йўлга қўйилиши О.нинг ривожланишида муҳим ахамиятга эга бўлди. 1884 й.да О. соҳасидаги и.т.лар ва амалий ишларни мувофиқлаштириш мак.-садида Халқаро орнитологлар комитети тузилди. Халқаро, мамлакатлар ва регионлар миқёсида конфесслар, конференциялар ва семинарлар ташкил этила бошланди. Ҳоз. 200 дан ортиқ орнитологик жур.лар қушларнинг ҳаёти ва табиат муҳофазасига оид маълумотларни бериб боради. Туркистон қушлари тўғрисидаги дастлабки маълумотлар 19-а.нинг 1-чорагида пайдо бўла бошлаган. Лекин О. соҳасидаги фундаментал тадқиқотлар фақат 20-а.дан бошланди. 20-а.нинг 2-ярмида Ўзбекистонда «Ўзбекистон фаунаси», «Ўзбекистон қушлари» каби йирик монографик асарлар, «Қушлар энциклопедияси», «Осиёда қушлар мифа-цияси» ва б. бир қанча йирик тўпламлар нашрдан чиқарилди. Республика орнитологлари халқаро ташкилотлар ва фондлар б-н ҳамкорликда биологик хилма-хилликни сақдаш, биологик ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқдлона фойдаланиш борасида йирик тадқиқотлар олиб боришмоқда. Мамлакатда орнитологик тадқиқотлар, асосан, Ўзбекистон ФА Зоология ин-тида ва олий ўқув юртлири қошидаги зоология

кафед-раларида олиб борилади.

Элмурод Шерназаров.

ОРНИТОХОРИЯ (юн. ornithos — куш ва ... хория) — ўсимлик уруғи споралари ва б. қисмларнинг кушлар ёрдамида тарқалиши. Зоохория шаклларида бири.

ОРОГЕН (юн. ogos — тоғ ва ... ген) — Ер пўстининг тектоник фаол зонаси — геосинклиналлар ривожланишининг 2-босқичи. Бу босқичда кўтарилишлар бўлиб, тоғлар юзага келган. О. терминини фанга австралиялик геолог Л. Кобер (1921) киритган. Унинг фикрича, О., у кузатган Альп тоғлари сингари симметрия тузилишга эга бўлиб, каттик массалар орасида жойлашган бўлади ва улар томонидан таъсир қилувчи босим остида юзага келади. Кобер О.ни бир неча зоналар (марказий, туташган ва чекка)га ажратишни таклиф этиб, уларни тавсифлаб берган. Бурмали тоғлар, геосинклиналь, геосинклиналь системадан О. синоними сифатида фойдаланилади.

ОРОГЕНЕЗ, орогенезис (юн. ogos — тоғ ва ... генез) — геосинклиналца сиқувчи массалар таъсирида содир бўладиган фаол тектоник ҳаракатлар натижасида юқорига кўтарилиш. О. терминини фанга америкалик геолог Г. Жиль-берт (1890) киритган. Илгари О.дан бурмалар ва тоғликлар пайдо бўлади деган фикр мавжуд эди. Олимлар фикрича, О. факат тоғ пайдо бўлиш ҳодиса-сини билдиради, бурмалар эса тоғ пайдо бўлишига қадар бошқа ҳаракатлар натижасида юзага келади. О. Ўрта Осиёда неоген ва антропоген даврларида кенг микёсда содир бўлган. Ҳимолай, Тяньшан, Помир ва б. тоғлар О. натижасида пайдо бўлган.

ОРОКЛАР (ўзларини ульга — буғули одам деб аташади) — Сахалин о. (Россия) да яшовчи халқ. Умумий сони 180 киши (1990-й.лар ўрталари). Орок тилида сўзлашади. Диндорлари — правое лавлар, анъанавий этикодлар сакланган. Анъанавий машғулотлари — буғучилик, денгиз хайвонлари (нерпа, тюлень)ни овлаш, балиқ овлаш, кишда эса мўйнали ва тирик ёввойи хайвонларни овлаш.

ОРОЛ, ота — 1) ҳамма томондан океан, денгиз, кўл ёки дарё суви б-н ўралган, майдони унча катта бўлмаган қуруқлик. Якка О. ва О.лар гуруҳи — архипелагпар мавжуд. Ҳосил бўлишига кўра, материк, оралик зона ва океан О.лари бўлади. Материк О.лари қуруқликнинг чўкиши, ювилиб кетиши, дарёлар кесиб ўтиши, денгиз қирғоклари яқинига чўқинди жинслар тўпланиши натижасида материкдан ажралиб ҳосил бўлади. Одатда, улар материк сазелигида жойлашади: Гренландия, Калимантан, Мадагаскар ва б. Ораликзона О.лари ва океан О.лари денгиз тагидан вулкан отилиб чиқиши натижасида вулкан жинслари тўпланишидан ва денгиз полиплари — маржонлар фаолияти туфайли вужудга келади; 2) кўриниши атрофидаги манзаралардан фарқ қиладиган жойларнинг номи (мас, Оролтепа, Орол денгизи, Кўкорол).

ОРОЛ ДЕНГИЗИ — Ўрта Осиёдаги энг катта берк шўр кўл. Маъмурий жиҳатдан О.д.нинг ярмидан кўпроқ жан.-ғарбий қисми Ўзбекистон (Қорақалпоғистон), шим.-шарқий қисми Қозоғистон ҳудудида жойлашган. Ўтган асрнинг 60-й.ларигача О.д. майдони ороллари б-н ўртача 68,0 минг км² ни ташкил этган. Катталиги жиҳатидан дунёда тўртинчи (Каспий денгизи, Америкадаги Юқори кўл ва Африкадаги Виктория кўлидан кейин), Евросиё материгида (Каспийдан кейин) иккинчи ўринда эди. Денгиз шим.-шарқдан жан.-ғарбга чўзилган, уз. 428 км, энг кенг жойи 235 км (45° ш.к.) бўлган. Ҳавзасининг майд. 690 минг км², сувининг ҳажми 1000 км³, ўртача чуқ. 16,5 м атрофида ўзгариб турган. Ҳавзасининг катталиги учун денгиз деб аталган. О.д. юқори плиоценда Ер пўстининг эгилган еридаги ботиқда ҳосил бўлган. Тубининг рельефи (ғарбий қисмини қисобга олмаганда) текис. О.д.да жуда кўп ярим орол ва кўлтиқлар бўлган. Шим. қирғокларида энг катта кўлтиқларидан Чернишев, Паскевич, Саричиғанок, Перовский, жан.-шарқий ва шарқий қирғокларида Тушбас, Аш-

шибас, Оксага, Сулув ва б., Амударё б-н Сирдарё куйиладиган жойларида Ажибой, Толлик, Жилтирбас қўлтиклари, Қулонли ва Мўйноқ йирик ярим ороллари бўлган. О.д.да қадимдан сув сатҳи гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиб турган. Кейинги геологик даврда Сарикамиш ва Ўзбўй орқали О.д. суви вақт-вақти б-н Каспийга куйилган, сув сатҳи анча баланд бўлиб, жан.важан.-шарқидаги бир неча минг км² майдонли соҳил сув остида бўлган. О.д. унчалик чуқур эмас. Чуқур жойлари фарбий қисмида. Қорақалпоғистон Устюрта ёнида чуқ. 69 м гача етган.

Кўлнинг саёз жойлари унинг жан., жан.-шарқий ва шарқий қисмларига тўғри келган.

О.д. қирғокларининг морфологик тузилиши жуда мураккаб. Улар бир-биридан баъзи хусусиятлари б-н фаркланади. Шим. қирғоғи баланд, айрим ерлари паст, чуқур қўлтиқлар бор. Шарқий қирғоғи паст; қумли, жуда кўп майда қўлтиқ ва ороллар бўлган. Жан. қирғоғи Амударё дельтасидан ҳосил бўлган.

Фарбий қирғоғи кам қирқилган ва Устюрт чинкидан иборат. О.д.да 300 дан ортиқ орол бўлган. Уларнинг 80% денгизнинг жан.-шарқий қисмида. Энг катталари Кўкорол (273 км²), Возрождение (216 км²) ва Борсакемас (133 км²) эди. Денгизга Амударё б-н Сирдарё куйилади. 60-й.ларгача йилига Амударё О.д. га 38,6 км³, Сирдарё эса 14,5 км³ сув олиб борган. Сув балансида ёғинлар ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Денгиз акваториясига йилига 82—176 мм ёғин ёғади. Атрофдан денгизга йилига 5,5 км³ ер ости сувлари қўшилиб турган.

Денгиз чўл зонасида жойлашганидан унинг юзасидан ҳар йили 1 м қалинликдаги сув буғланади. Бу эса кейинги даврда денгизга дарёлар олиб келган сув, ёғин ва ер ости сувларидан ортиқдир. Шунинг учун иклимий ўзгаришлар натижасида О.д. сувининг сатҳи йиллар давомида ўзгариб турган. Мас, 1785 й.дан денгизда сув сатҳи кўтарилди бошлаган

бўлса, 1825 й.дан пасайган, 1835—50 й.ларда яна кўтарилган, 1862 й. камайган. Кўкорол 1880 й.да ярим оролга айланиб қолган. 1881 й. сув сатҳи пасайган. 1885 й.дан О.д.да сув сатҳи яна кўтарилди бошлаган. 1899 й.га келиб Кўкорол я.о. орол бўлиб қолган. 1919 й. денгиз майд. 67300 км², сув микдори 1087 км³ бўлган бўлса, 1935 й.га келиб майд. 69670 км², сувнинг микдори 1153 км³ га кўпайди. Кейинги бир ярим аср мобайнида денгиз суви сатҳи анча ўзгарган.

О.д.да сув сатҳининг йил давомида ўзгариб туриши Амударё ва Сирдарёнинг баҳор-ёз пайтларида тошиши б-н боғлиқ. Баҳорги ёмғирдан ҳам денгиз сатҳи кўтарилади. Суви сатҳининг йил давомида ўзгариш амплитудаси уртача 25 см га тенг бўлган. Сувининг шўрлиги ўртача 10—11 ‰. Сувдаги тузларнинг кўп қисмини ош тузи ва сульфатли мағний тузи ташкил этган. Кимёвий таркибига кўра, суви Каспий денгизи сувига ўхшаш. О.д. сувининг таркибидаги туз 11 млрд. т га яқин деб баҳоланган. Бу тузлар саноат аҳамиятига эга. Денгиз суви, айниқса, марказий қисмида жуда тиник. Суви, хусусан, қишда тиник бўлади. Ёз ойларида ҳам 24 м чуқурликкача денгизнинг туби кўринади. Сувининг ранги кўпгина қисмида кўк, қирғокларига яқини кўкимтир тусда. Амударё б-н Сирдарёнинг куйилиш жойида суви лойқа. Денгиз дек. ўрталаридан март охиригача музлайди. Ёзда сувнинг юқори қисмидаги т-раси 27° га етади. Чуқурлик ортиши б-н т-ра тез пасаяди. Ёзда 1 м чуқурликда т-ра 8°га ўзгаради. Денгиз устида хавонинг уртача т-раси ёзда 24—26°, қишда —7°, —13,5°. О.д. сазан, чўртан, сўвьян, судак, оқчавок, лакка, таран (лешч), пилмай Орол денгизининг космосдан олинган сурати (2002 й.).

Денгизда навигация мавсуми 7 ой давом этган. Аральск ва Мўйноққаби йирик портлари фаолият кўрсатган. О.д. атрофида аҳоли кам бўлган. Аҳоли, асо-сан, балиқчилик б-н ва, қисман, чор-вачилик, ондатра урчитиш ва сабзавот-полизчи-

лик б-н шуғулланган. Ўтган асрнинг 90-й.ларигача денгиздан балиқовланган. Аральск ва Мўйноқ ш.лари ва бу шаҳарлар атрофида кўп сонли балиқ овлаш хўжаликлари фаолият кўрсатган, Амударё дельтасида, Аван посёлкасида (Кўкорол о.), Бугун посёлкасида (шарқий соҳил), Уяли ва Узункир оролларида балиқ тузлаш з-длари ишлаб турган.

О.д.ни биринчи марта А. И. Бутаков 1848—49 й.ларда тадқиқ этган ва харитасига туширган.

О.д. сувининг сатҳи Амударё ва Сирдарё сувининг режими б-н боғлиқлигидан, бу икки дарё суви сугоришга қанча кўп сарфланса, денгизда сув шунча камая борган. Айниқса, ўтган асрнинг 60-й.ларидан суғориладиган экин майдонларининг кенгайтирилиши натижасида денгизга Амударё ва Сирдарёдан қуйиладиган сув миқдори йилдан-йилга камая борди. Оқибатда денгизда сув сатҳи жадал суръатларда пасая бошлади.

Орол денгизидан сув сатҳи пасайишининг унинг сув юзаси ва сув сизими таъсири О.д. да сув сатҳининг пасайиши сув баланси элементларининг қийматларига ҳам кескин таъсир кўрсатди: 1911—60 й.ларда денгиз сатҳи ўртача 53,04 м ни ташкил этиб (Болтик, системасида), дарёлар денгизга қуюдиган сув миқдори 56 км³, денгиз юзасига ёлган атмосфера ёғинлари миқдори эса 9,1 км³ га тенг бўлган. Сарфланиш, яъни чиқим эса, асосан, буғланишдан иборат бўлиб, шу даврда ўртача 66,1 км³ ни ташкил этган. Шу давр ичида сув балансида салбий фарқ қайд этилган: денгиз хар йили 1 км³ дан, 1911—60 й.лар давомида 50 км³ ҳажмдаги сувни йўқотган.

Ҳоз. кунда О.д. 3 бўлакка бўлинган: биринчиси — кичик ва саёз шим. қисми (шўрлиги — 8—13г/л); иккинчиси — нисбатан каттароқ майдонга эга бўлган ва саёз шарқий қисми (шўрлиги — 69—72 г/л); учинчиси — энг чуқур ҳисобланган ғарбий қисми (шўрлиги — 68-69 г/л).

Ад.: Берг Л. С, Аральское море,

СПБ,1908; Шульц В. Л., Машрапов Р., Ўрта Осиё гидрографияси, Т., 1969; Рафиқов А. А.,Тетюян Г. Ф., Снижение уровня Аральского моря и изменение природных условий низовьев Амударьи, Т., 1981; Глазовский А. Ф., Аральский кризис, М., 1990; Акрамов З., Рафиқов А. А., Прошлое, настоящее и будущее Аральского моря, Т., 1990; Хикматов Б. Ф., Изучение динамики элементов водного баланса и минерализации Аральского моря, Диссертация на соискание академической степени магистра гидрологии, Т., 2003.

Фазлиддин Хикматов Даулетбой Айтбоев.

ОРОЛ СВИТАСИ — миоцен даврига мансуб ётқизикдар комплекси. Россиялик геолог А. Л. Яншин томонидан аж-ратилган. Орол денгизининг ғарбий соҳилида. О.с. сарғиш-қулранг кум, кўкимтир гилтош, рангли кумтош ва чиганокли қатламлардан таркиб топган. Умумий қалинлиги 90 м га етади. Стратиграфик аҳамиятга эга.

ОРОЛ ЧЎЛИ — дунёдаги энг ёш чул. Ўрта Осиёда суғоришнинг тез суръатларда ривожланиши муносабати б-н Орол денгизига қуйилаётган Амударё ва Сирдарё сув ҳажмининг камайиб бориши ва табиий буғланишнинг юқорилиги туфайли Орол денгизининг 40 минг км² дан зиёд қисми қуруқликка айланиши натижасида 20-а. охирида вужудга келган. Қуруқлик типик кум-шўрхокли чўл хусусиятига эга. Чўл ер юзаси Орол денгизининг марказий қисмига нишаб текислик бўлиб, унда, асосан, эол рельеф шакллари (дўнг-бархан қумлари, бал. 0,5 — 4м) ва шўрхоқлар тарқалган. Чўл дельта, денгиз ва қўл шароитларида ҳосил бўлган кум-шағал, кум, қумоқ, лойлардан ташкил топган. Субтропик кенгликда жойлашган, иклими кескин континентал. Йиллик ўртача т-ра 9,6°, янв.ники —7°, июлники 25,7°, йиллик ёғин 88 мм. Грунт сувларининг чуқ. 7—10 м, минераллашуви 30—80 г/л. Чўлда, асосан, тақирсимон қолдиқ шўрхоқлар ҳосил бўлган. Ўсимлиги сий-

рак, эол кум рельефи мавжуд ерларда кора саксовул, черкез, юлгун, шўралар, тақирсимон қолдиқ шўрхокли ерларда юлгун, сарсазан, шўралар таркалган. Чўлда унинг атрофидаги ҳудудлардан кириб келган ҳайвонлар (асосан, кемирувчилар) яшайди. Жан. қисмида саноат аҳамиятига эга бўлган сульфат тузлар, табиий газ каби фойдали қазилма конлари очилган.

ОРОЛБЎЙ — қорақалпоқларнинг орис ўн тўрт уруғ деб аталган қабила-уруғ гуруҳига кирадиган уруғ. О.лар Хива хонлари архиви ҳаракатларида кўрсатилишича, 260 хўжалик ва 3 бийликдан иборат бўлиб, хонликка 52 отлик навқар, ҳашар ишларига 156 қазувчи бериш мажбуриятини бажарган. О.лар Кегейли бўйларига кўчиб келиб, Оролбойёп каналини қазиганлар. Уларнинг 142865 таноб экинбоп ва яйлов ерлари бўлиб, ҳар йили хонликка 520 тилладан солиқ тўлаганлар.

ОРОЛБЎЙИ, Қуйи Амударё мураккаб табиий географик ҳудуд. Маъмурий жиҳатдан Ўзбекистон ва Қозоғистон ҳудудларида. Унинг ғарбида Устюрт платоси чинклари, шим.да Катта ва Кичик Бўрсиқ кумликлари, шим.-шарқида Оролбўйи Қорақуми, шарқда Сирдарё дельтаси, жан.-шарқида Қизилқум чўлининг шим. қисми, жан.да эса Амударёнинг ҳоз. дельтаси жойлашган. Орол денгизи шим.-шарқий ва жан. қисмларида сув сатҳининг пасайиши натижасида вужудга келган ҳудудлар (Оролқум) мавжуд.

Орол денгизи чўкмаси юқори неогеннинг охири (плиоцен)да таркиб топган. Геологларнинг фикрича, ўша даврда Мўйноқ я.о. — Возрождение — Борсакелмас ороллари бўйлаб меридианал йўналишда Устюрт чинкиннинг вужудга келиши бошланган. Орол чўкмасини биринчи марта юқори плиоценда, Каспийнинг Оқчағил трансгрессияси даврида сув босган. Оқчағилнинг кўлденгиз ётқизиклари (мергель, гил, кум, кумтошлар) О.даги Қўшхонатов ва

Белтов баландликларида сақланган. Каспийнинг апшерон трансгрессияси даврида Орол чўкмасини иккинчи марта сув босган, унинг ётқизиклари (қалин кум-гил) Амударё дельтасида тўртламчи давр ётқизиклари остида мавжуд. Ўрта тўртламчи даврда Амударё шим. томонга бурилади. 2-минг йилликнинг иккинчи ярмидан Амударё Орол чўкмасига қуйилган ва дарёнинг ҳоз. ёки Орол дельтаси таркиб топиб, натижада ҳаракатдаги кумлар (барханлар), баъзи жойларда дўнг ва кичик марзали кум шакллари ҳосил бўлиши бошланган. Ўша даврда Амударёнинг Оқчадарё дельтаси вужудга келган. У шим. ва шим.-шарқда Сирдарёнинг қад. Жанадарё дельтаси б-н бирлашган. Ҳоз. у ерда кум рельеф шакллари плиоценнинг гил, кумтош, мергель, тоғ жинсларидан ташкил топган қолдиқ баландликлар (Бузгул — 95 м, Учтаган — 414 м, Жомонтов — 102 м ва б.) бор.

Амударёнинг ҳоз. дельта юзаси дарёнинг кўплаб эски ва янги ўзанлари б-н мураккаблашган. Дельтада қолдиқ денудацион баландликлар: Белтов (142 м), Қўшхонатов (138 м), Қизилжар (118 м), Мўйноқ (86 м) ва б. мавжуд. О.нинг жан. қисмида кишда ҳаво т-раси —7,6, —8,8°, ёзи иссиқ, июлнинг ўртача т-раси 25,9°, 28,3°, йиллик ёгин 75—120 мм. Охирги йилларда Орол денгизига қуйиладиган сув миқдори жуда ка-майган, баъзи йиллар езда Тахиятошдан қуйида сув бутунлай бўлмади.

Натижада кўплаб кўллар қуриб қолди. Тупроқ қопламанинг хусусиятлари ҳам ўзгарди, грунт сувларининг сатҳи пасайди, шўрхоқзорлар майдони кескин кенгайди, чўллашишнинг кучайиши сабабли тўқайларнинг асосий кис-ми қуриди. Қамишзор, тўқай ўрнида эндиликда юлгунзорлар, бир йиллик шўралар таркиб топган. Ўсимликларнинг деградацияси кучайиши б-н яйловлар маҳсуддорлиги, ҳайвонлар тури ва сони камайиб кетди. Оқибатда, ушбу ҳудудда бир-бири б-н боғлиқ бўлган геоэкологик муаммолар вужудга келди.

ОРОЛБЎЙИ ҚОРАҚУМИ - Орол денгизининг шим.-шарқида жойлашган ҳудуд. О.қ.нинг мутлақ баландлиги шарқдан (160 м) ғарбга, шунингдек, Орол денгизи ботиғига (53 м) қараб пасайиб боради. Энг баланд жойлари алоҳида турган гилли қолдиқлардан (Жилонқир, 157 м ва б.) иборат. Улар атрофидаги текисликлардан 20—50 м кўтарилиб туради. Қум уюмларининг қалинлиги 10—30 м. О. Қ. ҳудудининг замини бўр, палеоген ва неоген тоғ жинсларидан ташкил топган, асосан, гил-қум ётқизикдари кенг тарқалган. Бу жинслар баъзи жойларда ер юзасига яқин, баъзан чиқиб қолган. Қум мас-сивларининг эни ва узунлиги турлича, мас, Женешкеқум массивининг уз. 100—120 км, эни 10—15 км, Қўлқудуққум уз. 50—60 км, эни 3—15 км. Қум майдонлари ўсимликлар б-н мустахкамланган. Массивлари бир-бирларидан бо-тиқлар орқали ажралган, уларнинг тублари шўр, шўрхоқ ва тақирлар б-н банд. Қум рельефи улардан 10—20 м баланд. Иклими типик адири хусусиятига эга. Қишда ҳавонинг ўртача т-раси — 11,7° дан (Казани метеостанцияси) — 13,5° гача (Орол денгизи ст-яси) боради. Июлнинг ўртача т-раси ушбу ст-яларда 26,1°, 26,3°. Қайд этилган йиллик мутлақ энг паст т-ра —34°, —36°, энг юқори т-ра 42°. Ёғин миқдори кам (108—124 мм), уларнинг асосий қисми йилнинг илик даврига тўғри келади (64—67 мм). Қор қопламанинг қалинлиги 10 см атрофида, 77—88 кун сақланади. Грунт сувлари сатҳи ер юза-сига яқин, қумларда ўзига хос сув лин-залари ҳосил бўлади. Ботиқларда грунт сувларининг сатҳи 2—3 м чуқурликда жойлашган. Суви чучук ёки бир оз шўрроқ, яйловларни сув б-н таъминлашда фойдаланилади. О.Қ. юзасини чўл-қум тупроқлар ва қумликлар эгаллаган. Қумларда кўпроқ оқ жусан ва яшил шuvoқ гуруҳлари кенг тарқалган. Шўрхоқ ва шўрланган тупроқларда шўралар ўсади. Ҳудуддаги яйловлардан йил бўйи фойдаланиш мумкин, ўртача маҳсулдорлик гектарига 2,2

центнер.

ОРОЛЛАР ЁЙИ — континентдан оке-анга ўтувчи оралик зоналардаги ҳоз. геосинклиналь системалари рельефида яққол кўриниб турувчи структуралар. О. ё. бир йўналиш бўйича жойлашган, океан ва денгизлар суви юзасидан ороллар кўринишида кўтарилган ва чекка денгизлар ўрнини чуқур сув ости новларидан ажратиб турувчи тоғ тизмаларидир.

О.ё.нинг асоси эни 40—50 км, уз. 1000 км ва ундан ортиқ бўлган сув ости тизмаларидан иборат. Тизмалар вулканоген қатламлардан тузилган ва сув устида ороллар кўринишида чиқиб туради. О.ё. кўпинча икки параллел қатор тепалардан иборат бўлиб, аксари ташки қатори (чуқур сув ости новига қара-гани) сувнинг тагида жойлашган. Бу ҳолда қатор тепалар чуқ. 3—4,5 км ли бўйлама депрессия б-н ажралган бўлади. Ёриқлар зонасида кўндаланг депрессиялар ҳам бор. О.ё., айниқса, Тинч океаннинг ғарбий чеккасида яхши ривожланган. О.ё. ривожланишининг дастлабки босқичида океан ости Ер пўсти қалинлашади (мас, Мариа-на О.ё.). Сўнгги босқичда йирик ороллар ёки ярим оролларни (мас, Япония о.лари, Камчатка я.о., Янги Гвинея) ҳосил қилади. Бу ерларда Ер пусти тузилишига кура, континентал типига яқин бўлади. О.ё. учун жадал вулканизм, кучли зилзилалар хос.

ОРОЛЛАР ЁЙИ ЗОНАСИ - ороллар ёйи, чуқур сув океан новлари ва чекка денгизлар хавзаларини ўз ичига олган. Материк Ер пўстидан океан ости Ер пўстига ўтиш зонаси (яна қ. Оралик зона).

ОРОЛЛИ, ороллар — Хива хонлигининг шим. қисмида яшаган ўзбеклар. Амур дарёдаги оролларда яшаганлар (номлари шундан). Дехқончилик, балиқ овлаш, қисман овчилик б-н шуғулланганлар.

О Р О Л П А Й Ғ А М Б А Р ҚЎРИҚХОНАСИ — қ. Сурхон давлат кўриқхонаси.

ОРОМИЙ ЁЗУВИ — ғарбий сом ёзувларидан бири; оромийлар мил. ав.

1-минг йилликнинг бошларида финикий ёзуви асосида шакллантирган кансонант ёзув. Оромийлар финикий ёзувининг алифбо таркибини ўзгартирмаган ҳолда (оромий алифбоси ҳам фақат ундошларни ифодаловчи 22 ҳарфдан иборат бўлган), унга айрим узгаришлар киритганлар: ҳарфларни ташкил этувчи унсурлар сонини камайтириш ёки ун-сурлар шаклини ўзгартириш орқали жуда кўп ҳарфларнинг шаклларини соддалаштирганлар ва ёзувни тез ёзишга мослаштирганлар. О.ё.да сузлар асосан ажратиб ёзилган: дастлабки сузларни ажратувчи белгилар — бир вертикал чизик ёки нукта қўлланган, кей-инчалик эса сузлар ўртасида бўш жой қолдириш б-н сузлар ўзаро ажратилган. О.ё. да ҳарфлар алоҳида-алоҳида, лигатурасиз (2 ҳарфни бир ҳарф шаклига келтирмасдан) ёзилган; ўзига хос хусусиятларидан бири d ва г ҳарфларининг фаркланмаслигидир. О.ё. ва оромий тили мил. ав. 6—4-а.ларда янги ос-сур ва қад. форс даврларида бутун Ғарбий Осиёда, ҳатто Миср, Кичик Осиё ва Ҳиндистонда девонхоналарнинг рас-мий ёзуви ва тилига — халқаро алоқа воситасига айланган. О.ё. нафақат мо-нументал тошбитикларда, балки сопол буюмларда (сопол парчаларида) ва па-пирусларда сақланиб қолган. Бу ёзув Ғарбий сом ёзувларининг мил. ав. 3—2-а.лардаги кўплаб оромий вариантларининг, сурёний, квадрат шакли яҳудий, араб, паҳлавий, суғд, уйғур, мўғул ёзувларининг келиб чиқишига асос бўлган. О.ё.даги энг қад. ёзма ёд-горликлар мил. ав. 9—8-а.ларга мансуб.

ОРОМИЙЛАР (арамейлар) — Арабистон я.о.дан чиққан кўчманчи сомий қабилалар. Мил. ав. 14—11-а.ларда Ғарбий Осиё бўйлаб тарқалганлар. Илк бор мил. ав. 3-минг йиллик ўрталарига оид манбаларда қайд этилган. Оромий тили милонинг бошларида Ғарбий Осиёнинг асосий оғзаки нутқига айланган. О.нинг авлодлари — ҳоз. оссурийлар (ойсорлар).

ОРОМО ТИЛИ — кушит тиллари-

нинг бири. Эфиопиянинг марказий ва шарқий ҳудудларида ҳамда Шим. Кенияда тарқалган, 8 млн.дан ортиқ киши сўзлашади. Лақжалари шим. (тулама, борана ва б.) ва жан. (бараретта, уата ва б.) гуруҳларга бўлинади. Эфиоп алифбоси асосида ёзуви 1977 й.да жорий этилган. О.т.да даврий матбуот чоп этилади, бошланғич мактабларда ўқиш-ўқитиш ишлари амалга оширилади, радиоэшитиришлар олиб борилади.

ОРОЧЛАР (ўзларини нани деб аташади) — Россиянинг Хабаровск ўлкасидаги халқ. Умумий сони 900 кишига яқин (1990-й.лар ўрталари). Олтой оиласи тунгус-манжур гуруҳининг ороқ тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар, анъанавий диний эътиқодлар сақланган. Анъанавий машғулоти — овчилик (денгиз ҳайвонларини овлаш) ва балиқ овлаш; хунармандчилик (темирчилик, ёғоч, қайин пўстло-ғини қайта ишлаш, чана, чанғи ва қайиқ ясаш кенг тарқалган).

ОРСК — РФ Оренбург вилоятидаги шаҳар (1865 й.дан). Жан. Уралда, Ўр дарёсининг Урал дарёсига қуйилиш жойида. Т.й. туғуни. Аҳолиси 274 минг киши (1998). «Южноуралникель» к-ти, Жан. Урал машинасозлик, трактор прицеpleri 3-длари, рангли металлургия, нефть кимёси, озиқ-овқат ва б. саноат корхоналари бор. Пед. ин-ти, ўлкашунослик музейи фаолият кўрсатади.

Шаҳар 1735 й.да Россия империяси томонидан жан. ерларни эгаллаш мақсадида қалъа сифатида қурилган.

ОРТЕГА СААВЕДРА (Ortega Saavedra) Даниель (1945 й.) — Никарагуа президенти (1985—90), Сандиночилар миллий озодлик fronti (СМОФ) Миллий раҳбарияти ижроия комиссияси координатори (1985 й.дан). СМОФ Миллий раҳбарияти аъзоси (1965 й.дан), Миллий уйғониш ҳукумати Раҳбарлик кенгаши координатори (1981—85).

ОРТИКОН (юн. orthos — тўғри ва ekion — тасвир) — ёруғлик сигналларини электр импульсларига айлантириб

бе-радиған узатувчи телевизион трубка. Америка мухандислари А. Роз ва Х. Ямс таклиф қилишган (1939). Узатилаётган тасвир О. нишонига, яъни — объект томондан ярим шаффоф электр ўтказувчи қатлам (сигнал пластинка) б-н, электрон прожектор томондан майда доначали фотоактив қатлам (мозаик фотокатод) б-н копланган юпка шиша пластинкага проекцияланади. Ҳосил бўлган ёруғлик сигнали пластинка занжирида видеосигналга айланади. О. ёри-тилганлик етарли бўлмаган шароитда тасвирларни телевидение орқали уза-тишда ишлатилади. Анча такомиллашган О. суперортикон деб аталади.

ОРТИТ (юн. orthok — тўғри) — силикатлар синфига мансуб минерал. Моноклин сингонияли. Қаттиклиги 5,5—6; зичлиги 4100 кг/м³. Ранги кўнғир, қора, сарғиш-кўнғир. Шишасимон ялтирок. Кристалл шакллари калин призматик устунсимон, баъзан найзасимон. Кўпроқ хол-хол доналар, баъзан яхлит массалар ҳолида бўлади. Радиоактив. Ўзбекистонда гранит, гранит-пегматит, сиенит таркибида аксессуар минерал сифатида, нордон интрузив ва эффузив жинсларда мавжуд. О. тоғ жинсларининг ёшини аниқлашда, сийрак ер элементлари (церий, иттрий ва б.)ни олишда қимматбаҳо хом ашё ҳисобланади. Синонимлари: алланит, уралортит, боденит (эскирганлари: муромонит, тринорит).

ОРТИҚОВ Абдурахмон (1918.15.12, Тошкент) — файласуф олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1979), фалсафа фанлари дри (1967), проф. (1968). 1945-50 й.ларда Ўрта Осиё ун-тида катта ўқитувчи, айна вақтда «Қизил Ўзбекистон» газ.да бўлим мудири. Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат ин-тида катта ўқитувчи, доцент (1950—56). 1956—2003 й.ларда Тошкент политехника ин-ти (ТошТУ)да фалсафа кафедраси мудири, проф. Илмий ишлари дин тарихи ва хурфикрлилик, ахлоқ, ижтимоий фалсафа мавзуларига бағишланган. «Шухрат» медали б-н му-

кофотланган (1994).

ОРТИҚОВ Исроил (1907, Қўқон -1938.5.10, Тошкент) — жамоат арбоби. Отаси дашнақцутюнлар томонидан ўлдирилган (1918). Ёшлар ташкилоти идораларида фаолият кўрсатган (1928 й.дан). Ўзбекистон комсомоли МК 1-котиби (1931—37). О. ташаббуси б-н Тошкентда зарбдор ёшлар кўриги (1931 й. 12 май) бўлиб, унда йигит-қизлар Ўзбекистондаги йирик саноат корхоналарини қуришда фаол иштирок этишга чақирилди. Қувасой цемент к-ти, Тошкент тўқимачилик к-ти, Чирчик электрокимё к-ти, Бухоро ва Самарканд ип-йигирув ф-калари, Марғилон шойи тўқиш к-ти ва б. иншоотлар қурилишида ёшлар катта хизмат қилган. О. маориф жабҳасидаги ёшлар фаолиятини ҳам йўналтириб турган. 1937 й. 14 окт.да хибсага олинган ва унга Ўзбекистон ёшларини миллатчилик руҳида тарбиялаганлик айби қўйилган. СССР Олий суди харбий коллегиясининг Тошкентдаги сайёр мажлиси қарори б-н «халқ душмани» сифатида отишга ҳукм қилинган. О. 1956 й. 12 июнда СССР Олий судининг қарори б-н тўла окланган.

Ад.: Маҳмудов М., Барҳаёт сиймолар, Т., 1981; Усмонов И., Қатағон қурбонлари, Т., 1992.

ОРТО... (юн. orthos — тик, тўғри) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми. Бирор нарсанинг тиклигини, тўғрилигини, бирор ҳодисанинг тўғридан-тўғри рўй беришини билдиради.

ОРТОГЕНЕЗ (юн. orthos — тўғри ва ... генез) — тирик табиатнинг ривожланиши ички омиллар б-н боғлиқлиги тўғрисидаги эволюцион таълимот концепцияси. О. тўғрисидаги тасаввурлар асосида немис зоологи Т. Эймернинг қарашлари ётади (1888—97 й.даги ишлари). О. таълимотиға кура, эволюция табиий танланиш натижасида бўлмасдан, балки ирсий ўзгарувчанликнинг муайян йўналишда бориши б-н белгиланади. Тирик системаларда юз берадиган бар-

ча ўзгаришлар ташқи муҳитнинг бевосита таъсири натижаси бўлиб, табиат томонидан белгилаб берилган қатъий йўналишлар асосида рўй беради, сўнгра ирсиятга ўтказилади. 20-а. га келиб О. тарафдорлари эволюция йўналишини моддий асосга эга бўлмаган ёки бундай асосга эга бўлган, лекин азалдан генетик кодга солинган ички омиллар б-н боғлашга уриниш-моқда. Ортоселекция муҳит таъсирининг йўналтирилганлиги туфайли табиий танланишни узоқ вақт давомида муайян бир йўналишда бориши б-н О.дан фарқ қилади. О. концепцияси эволюцион жараёни автогенетик сабабларга боғлаб тушунтиришга уриниш б-н Ч. Дарвин таълимотига қарши туради (қ. Автогенез).

ОРТОГНЕЙС — магматик тоғ жинслари (гранит ва кварцли диоритлар)нинг метаморфизланишидан ҳосил бўлган жинс. О. сланецсимон кристалли ва йўл-йўл структурага эга (қ. Гнейс).

ОРТОКЛАЗ (юн. orthos — тўғри ва klasis — синиш, ажралиш) — ишқорли дала шпатлари гуруҳига мансуб жинс ҳосил қилувчи минерал. $K[AlSi_3O_8]$. Таркибида $K_2O-16,9\%$, $Al_2O_3-18,4\%$, $SiO_2-64,7\%$, қаттиқлиги 6,5, зичлиги 2500—2600 кг/м³. Табиатда кам учрайди. О. кўпинча альбит-анортит минераллари б-н қаттиқ қоришмалар ҳосил қилади. Моноклин системада кристалланади. Кристаллари призматик шаклда. Майдаланганда 90° бурчакли бўлакчаларга бўлинади (номи шундан). Микроклиндан тўғри синиши б-н фарқ қилади. Ҳар хил рангда (оч пушти, оч кулранг, қиз-ғиш, қўнғир-сарик ёки оқиш, баъ-зан қизил) бўлади. Баъзи гидротермал ўзгарган зоналарда О.нинг шишасимон шаффоф турлари (адуляр) учрайди. Эффузив жинслардаучрайдиган О.нинг шаффоф тури синидин дейилади. О.нинг шаффоф ва ярим шаффоф турлари иризация (қирра ёки юзаларининг товланиши) хоссасига эга бўлиб, кристаллари мовий нур сочади ва ойтош деб аталади. О.нинг бу турлари заргарликда фойдаланилади, бошқалари

керамика ва шиша саноатида хом ашё сифатида ишлатилади.

ОРТОПЕДИЯ (орто... ва лот. paideia — парвариш қилиш) — тиббиётнинг бир соҳаси. Туғма нуқсонлар, шикастлар ва турли касалликлар оқибатида таянч ҳаракат аъзолари шакли ва функциясининг бузилишини аниқлаш, даволаш ва олдини олиш йўллари ўрганadi. Ҳоз. О. фанига француз врачлари Н. Андри (1658—1742) асос солган. О. узоқтарихга эга. Умуртқа поғонасининг қийша-йиши, маймоик, сон суягининг бўкса бўғимидан чиқиши, синган ва чиққан суякларни солиш ва тўғрилаш усуллари Гиппократ асарларидаёқ муфассал баён этилган эди.

Қдд. замон врачлари Асклепий, Гален ва б. хам О.га кўпгина янгилик киритдилар. Ўша даврда таклиф қилинган «лордоз» (умуртқа поғонасининг олдинга қийшайиши), «кифоз» (орқага қийшайиши), «сколиоз» (ёнбошга қийшайиши) каби терминлар О.да шу кунга қадар ўз моҳиятини сақлаб қолди. Ўрта Осиё олимларидан Абу Али ибн Сино, Абдулқосим Абдурахмон ва б. ўз асарларида силаш усуллари тасвирладилар ва синган қўл ёки оёққа гипс боғлов қўйишни амалда татбиқ этдилар. Француз хирурги А. Паре эса қўл ёки оёқ суякларининг синиши, чиқиши, умуртқа поғонасининг қийшайиши, туғма маймоклик ва б.нинг келиб чиқиш сабабларини тасвирлади, турли даво усуллари таклиф этди.

18-а. охирида махсус ортопедик даволаш муассасалари ташкил топди. Синган қўл-оёқ суягини даволашда Европада биринчи марта гипс қўлланила бошлади. О.да консерватив даво усулларида редрессация, синган қўл-оёқни чўзиш, гипс боғлов қўйиш, силаш, даво машқлари ва б.дан хам кенг фойдаланилади. Антисептика, асептика, наркоз, кейинчалик рентгенографияимт ривожланиши б-н О.да остеотомия, остеосинтез, артропластика, мускул пайларини кўчириб ўтказиш каби оператив методлар хам қўлланилади.

1806 й.да рус хирурги Е.О. Мухин ҳаракат аъзолари хирургиясини тасвирлаб берди. Н. И. Пирогов О. соҳасида илмий асарлар, Н. Эллинский десмургия тўғрисида қўлланма, Н. И. Студенский «Ортопедия курси»ни яратди ва ҳ. к. Рус врачлари И. В. Рклицкий биринчи бор суякни пардаси остидан арралаб операция қилди. Бу даврда сон ва тизза протезлари такомиллаштирилди. 19-а. охирида В. И. Кузьмин синган ва бит-маган суякларни никель штифтлар б-н бириктириш усулини амалда таъбиқ этди. 1900 й.да Петербург Ҳарбий-тиббийёт академиясида биринчи О. кафедра-си ва клиникаси ташкил этилиб, 1906 й.да ин-тга айлантирилди.

Ўзбекистонда бу соҳа 20-й.ларда ривожлана бошлади. 1926 й.да Ўрта Осиё ун-тининг тиббийёт ф-тида суяк сили ва ортопедия доцентлик курси жорий этилиши, 1930 й.да физиотерапия ин-тида О. клиникаси очилиши, унинг 1931 й.да Ортопедия, травматология ва суяк сили и.т. институтига айлантирилиши травматология ва ортопедия муаммолари устидаги тадқиқот ишларининг ривожланишига имкон берди. 1940 й. ин-т бер-китилди, лекин унинг клиникаси Тошкент тиббийёт ин-ти таркибида ўз фаолиятини давом эттириверади.

2-жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда кўплаб госпиталлар очилди, ярадорларни даволаш, уларни ҳаётга, меҳ-натга қайтариш йўлида республикамиз мутахассислари проф. О. Ш. Шокиров, проф. Н. М. Шоматов ва б. катта тажриба орттирдилар. Бу Ўзбекистонда суяк жароҳлиги ва протезлаш соҳаларининг ривожланишига асос бўлди.

Урушдан кейинги йилларда и.т. ишлари тобора чуқурлаштириб борилди. Ўзбек олимлари томонидан жароҳатларни даволашда суяк пластикаси қилиш (Н. М. Шоматов), шарқ табobati усулларини қўллаш (О. Ш. Шокиров) устида чуқур илмий ишлар олиб борилди. Шу б-н бир қаторда Ўзбекистон учун жуда муҳим муаммо — болаларда туғма мажрухли-

кларнинг олдини олиш ва даволаш масаласига катта эътибор берилди. Н. М. Шоматов бошчилигидаги олимларнинг ҳаракатлари натижасида Ўзбекистонда болалар ор-топедияси хизмати ташкил топди.

70—80-й.ларда Ўзбекистонда ўлка патологияси деб ҳисобланадиган кенг тарқалган ортопедик касалликларни даволаш устида и.т.лар олиб борилди. Қўл-оёқларнинг қуйишдан кейинги шакл ўзгаришларини тери пластикаси ёрдамида даволаш (К. Х. Тагиров, Б. М. Миразимов, Р. Ф. Башкинова, С. М. Маннонов), болалар церебрал фалажи (Б. В. Шаварин), суяк синишини (Ў. С. Исломбеков), остеомиелит касаллигини (Ш. Ш. Ҳамроев, Ш. Б. Турғунов) даволаш бўйича қилинган илмий ишлар мамлакатда травматология ва ортопедия фанининг ривожланишида катта роль ўйнади.

ЎЗРда ортопедик касалликларни Илизаров усулида даволаш бўйича и.т.лар проф. Б. М. Миразимов номи б-н боғлиқдир. Ҳозир О. масалалари б-н Травматология ва ортопедия и.т. институти, шунингдек, барча тиббийёт ин-тларидаги ортопедия ва травматология кафедралари шуғулланади.

Шаҳоб Ҳамроев.

ОРТТИРИЛГАН ИММУН ТАНҚИСЛИГИ СИНДРОМИ (ОИТС)

— рет-ровирус гуруҳига мансуб вирус кўзгатадиган касаллик; икки даврга бўли-нади: ОИТВ инфекцияси ва бевосита ОИТС (СПИД) даври. ОИТВ инфекцияси даври одам организмда вирус бор, лекин касаллик аломатлари ҳали на-моён бўлмаган давр. Вирус деярли бир вақтда Парижда проф. Люк Монтанье ҳамда АҚШда проф. Галло бошчили-гидаги олимлар томонидан кашф этилган (1983 й.). Бу вирус одамнинг иммунитет тизими-га танлаб таъсир кўрсата-ди, айниқса, CD4+ иммун ҳужайраларига қирғин келтиради. Вирус одам организмга тушгач, 2—3 кундан сўнг, 25—30% ҳолларда бирламчи инфекция даврига хос аломатлар кузатилиши мумкин. Бу «ўткир

сероконверсия син-дроми» деб аталади, бунда ҳарорат кўтарилади, тунда терлаш, бўғимлар ва бош оғриғи, лохаслик, қайт қилиш, ич кетиши, баданда, айниқса, унинг юқори қисмида тошмалар пайдо бўлиши мумкин. Бу аломатлар одам организмига тушган вирус таъсирига иммунитет тизими маълум даражада жавоб қайтариш реакцияси б-н боғлиқ. Лекин бу даврда антителоларни аниқлаш натижа бермайди, чунки иммунитет тизимининг жавоби ҳали тўлиқ шаклланмаган бўлади. Касалликнинг бу даври 8—10 й.гача, баъзан ундан ҳам узоқ давом этиши мумкин. Ҳоз. кунда амалиётда ОИТВ инфекцияси ташҳисини қўйиш қонда касаллик вирусига қарши пайдо бўлган антителоларни аниқлаш — иммун фермент тахлили (ИФТ) реакциясига асосланган. Дастлабки антителолар вирус организмга тушгач, 3 ҳафтадан сўнг шакллана бошласа ҳам, қўлланадиган диагностика умларни илғай олмайди. Шу боис, одамга ушбу инфекция илашгани тўғрисида вирус организмга тушганидан сўнг 90 кун ўтказиб олинган тек-шириш натижасига қараб ҳулоса чиқариш мумкин.

ОИТС ОИТВ инфекциясининг якуний даври ҳисобланади. Вирус б-н организм ўртасидаги кураш узоқ давом этиб, вируснинг устунлиги б-н тугайди. Шу вақтдан ОИТС даври бошланади. Бу даврда одам организми ҳар қандай микробга бардош бериш хусусиятини йўқотади. Жумладан, нафас, меъда-ичак, сийдик йўлларида доимо мавжуд бўлган ва касаллик қўзғата ол-майдиган микроблар ҳам фаоллашиб, турли хасталикларни келтириб чиқари-ши мумкин. Уларнинг намоён бўлиши организмда юзга келган ОИТС ҳолати б-н боғлиқ бўлгани учун, ушбу гуруҳга кирувчи касалликлар жамланган ҳолда ОИТС б-н боғлиқ (ассоциирлан-ган) инфекциялар деб аталади. Булар бактериал инфекциялар, замбуруғли касалликлар, вируслар қўзғатадиган касалликлар, Капоши саркомаси ва ҳ.к.

Касаллик вируси инфекция юккан

одамнинг қонида, эркаклар шахватида, аёлларнинг жинсий аъзолари чиқиндиларида ва кўкрак сутида бўлади. Шунинг учун ОИТВ, асосан, уч хил йўл б-н юкади: қон орқали, жинсий алоқа воситасида ва инфекция юккан ондан ҳомиласига вертикал йўл б-н ўтади.

ОИТС б-н оғриганларнинг кўпчилигини наркоманлар (гиёҳвандлар), фоҳишалар, гомо- ва бисексуаллар ташкил этади. ОИТС организмга жинсий алоқа, парентерал муолажалар (ностерил игна, шприц ва б. тиббий анжомлар ишлатилганда), инифицирланган қон ва унинг ўрнини босувчи дориларни қўллаш, аъзо ва тўқималарни кўчириб ўтказиш (трансплантация) вақтида, шунингдек, вирусни юктириб олган ондан ҳомиллага ҳомиладорлик даврида, туғиш жараёнида ва гўдак эми-зиладиган бўлса, кўкрак сути б-н юкиб қолиши мумкин.

Ўзбекистонда ОИТВ/ОИТС б-н боғлиқ масалалар Соғлиқни сақлаш вазирлигининг ОИТВ/ОИТС хизмати томонидан амалга оширилади. Республика ОИТВ/ОИТС маркази, Қорақалпоғистон Республикаси ОИТВ/ОИТС маркази, Тошкент шаҳар ва вилоятлар ОИТВ/ОИТС марказлари ўз ҳудудларида ушбу соҳа фаолияти б-н боғлиқ барча профилактик, эпидемиологик, лаб. текшируви, даволаш тадбирларини олиб боради. Ҳар бир марказ қошида ўз ихтиёри б-н лаб. текшируви учун келганларни сир сақлаган ҳолда текширадиган аноним хоналар мавжуд. Мақсадли гуруҳлар-гиёҳвандлар ва секс ходимлари б-н вирус юкиб қолишининг олдини олиш мақсадида ҳуфиёна иш олиб борадиган Ишонч пунктлари (ИП) ҳам ишлайди.

Профилактикаси. Ушбу инфекция кенг тарқалган касалликлардан бири бўлгани учун муҳофаза тадбирлари ижтимоий ҳаётнинг барча соҳа вакиллари иштирокида олиб борилиши лозим. Ҳар бир йигит-қиз бу инфекциянинг тарқалиш йўллари, унинг олдини оладиган тадбирлардан хабардор бўлиши ва ўзини ундан эҳтиёт қилиши керак.

Ад.: Ахтамов М. А., Аҳмедов М. А., СПИД. Т., 1991; В1Ж/-инфекция. Руководство для врачей, Нижний Новгород, 1999. Шоносир Шоваҳобов.

ОРУЖЕЙНАЯ ПАЛАТА (Курол-аслаҳа палатаси) — Москва Кремлидаги кад. рус музейи. 16-а. да аслаҳахона сифатида ташкил қилинган; махсус қурилган бинода жойлашган (1844—51, меъмори К. Тон). 16-а. 2-ярми —18-а. бошларида курол, қимматбаҳо тақинчоқпар, сарой рўзғор буюмлари тайёрлаш, сотиб олиш, сақлаш марказлари тарзида шаклланди. 1960 й.дан Москва Кремли Давлат музейлари таркибиди. О.п.да Россия, Ғарбий Европа, Олд Осиёдаги бир қатор мамлакатларда 5—20-а. бошларида яратилган амалий безак санъа-ти намуналари, курол-аслаҳалар, ўйма нақшли, эмал. қимматбаҳо тошлар ва б. б-н безатилган олтин ва кумуш идишлар, тақинчоқлар, зар ва дур тикиб безатилган бадий буюмлар, мато, ҳокимлик рамзи бўлган нарсалар, серҳашам от абзаллари ва б. сақнади. О.п.да Ўзбекистон худудида тайёрланган бадий хунармандлик асарлари намуналари (бахмал, зандоначи каби мато; зарбоф либослар, зардўзи буюмлар, Бухоро амирининг тахти ва б.) ҳам сақланади.

ОРФ (Orf) Карл (1895.10.7 - Мюнхен — 1982.29.3) — немис композитори, педагог, драматург. Мюнхендаги Мусика санъати академиясида таълим олган (1913—14). Бавария санъат академияси (1950), Римдаги «Санта-Чечилия» академияси (1957) ва б. академи-ялар аъзоси. Зальцбург (Австрия) даги халқаро Мусиқий тарбия ин-ти (ҳоз. О. ин-ти) асосчиси ва биринчи раҳбарларидан (1962 й.дан). Замонавий драма театри, мистерия (Ўрта аср диний те-атри) шакллари, марионеткалар, театри, карнавал ва б.нинг ифодавий воситаларидан фойдаланиб, мусиқали спектаклнинг янги турларини яратган (мас, «сахнавий кантата», «сахнавий концерт» ва б.). «Кармина Бурана» (1936), «Катулли кармина» (1942), «Афродита триумфи»

(1951), «Антигона» (1949), «Шох Эдип» (1959), «Про-метей»(1967) ва б. асарлари машҳур. О. 1930-й.ларда кашф этган болалар му-сиқий тарбия тизими, шунингдек, болалар учун махсус ишлаб чиққан му-сиқа чолғулари (соъшунос К. Закс ҳамда чолғулар устаси К. Мендлер б-н биргаликда) кўпгина мамлакатларда кенг жорий этилган. Германия Миллим мукофоти б-н тақдирланган (1979).

ОРФОГРАФИЯ (юн. orthos — тўғри ва графия) — тўғри ёзиш ҳақидаги қоидалар тизими (к. Имло); 2) тилшунос-ликнинг шундай кридалар тизимини ишлаб чиқадиган бўлими.

ОРФОЭПИЯ (орто... юн. epos — нутқ, талаффуз) —1) тилшуносликнинг адабий талаффуз меъёрларини ўрганивчи бўлими; 2) муайян миллий тилнинг талаффуз меъёрларига мос ҳолда бир хил талаффузни таъмин-ловчи қоидалар тизими ва уларга риоя қилиш. Оғзаки нутқ талаффузининг бир хиллиги, имло (орфография) каби лисоний муомалани энгиллаш-тиради. «О.» тушунчаси кенг ва тор маънода 2 хил тушунилади: кенг маънода — унга фонемаларни қўллаш қоида ва фонема аллофонлари (вари-ант-лари)ни талаффуз қилиш қоидалари киритилади; тор маънода — фа-қат фонемаларни қўллаш қоидалари киритилади. О. кўламининг бир хил белгиланмаслигининг сабаби шунда-ки, баъзи олимлар талаффуз меъёрлари тушунчасига фақат товушларни талаффуз қилишни, бошқалари эса урғуни ҳам, баъзан вариантдор грамматик шакллар ҳосил бўлишини ҳам киритадилар.

Тилнинг ички категорияси тарзидаги орфоэпик меъёр б-н кридалаштирилган меъёр ўзаро фаркланади. Улардан биринчиси айни бир воқеа-ҳодисани ифодалашнинг тилда намоён бўла-диган яширин имкониятлари мавжудлиги б-н боғлиқ; бунда меъёр — муай-ян тилнинг аниқ бир сўзловчилар жа-моасида тегишли давр орасида мавжуд бўлиши б-н боғлиқ бир қанча ижтимо-ий омилларнинг амал қилиши натижасидир. Иккин-

чиси эса амалда мавжуд бўлган меъёрнинг турли луғатлар, маъ-лумотномалар ва қўлланмаларда қоида ва кўрсатмалар тарзида шакллантирилган оксидир. Қоидалаштиришда қўллаш учун тўфи деб белгиланадиган фактлар танлаб олинади. Қоидалаштирилган меъёр кўпинча амалда мавжуд бўлган меъёрдан орқада қолади.

О. миллий тилнинг шаклланиши б-н бир пайтда, оғзаки нуктнинг таъсир доираси кенгайган, оммага қаратилган нуктнинг янгича шакллари ривожланган пайтда пайдо бўлади. Орфоэпик меъёрларнинг шаклланиш жараёни турли миллий тилларда турлича кечади. Мас, ҳоз. ўзбек адабий талаффузи меъёрларининг дастлабки илдизлари ўтган асрнинг 20—30-й.ларида вужудга келган, бу соҳада бир қанча тадқиқотлар ўтказилиб, орфоэпик луғатлар нашр этилган бўлсада, ўзбек талаффуз меъёрлари тўлиқ шаклланган деб бўлмайди.

Орфоэпик меъёр муаммоси бир тил бирлигининг бир эмас, икки ёки ундан ортик ифодаси бўлган ҳолларда юзага келади. Меъёрда айна пайтда тил тизи-мида мавжуд бўлган ёки мавжуд бўлиши кўзда тутилган нарса сараланади. Тизим доирасида янги шаклларнинг пайдо бўлиши ҳамда эскиларини экстралингвистик омиллар таъсирида аста-секин сиқиб чиқариши натижасида меъёр ўзгариши мумкин. Меъёрнинг ўзгариши (алмашиниши) ҳар бир тарихий давр тилида вариантдор меъёрларнинг айна бир пайтда мавжуд бўлиши мумкинлигини инкор этмайди. Вақт ўтиши б-н вари-антлардан бири етакчига айланиб, қолганлари камроқ қўлланиб, истеъмоладан чиқиб кетади. Вариантлардан бирининг етакчи деб танланишига унинг тил та-раққиётидаги объектив қонунларга му-вофиқ келиши, кенг тарқалганлиги, мўътабар андозаларга (жамиятнинг билимли ва маданиятли вакиллари талаффузига) мослиги каби омиллар таъсир кўрсатади. О. ривожида намунали адабий талаффузни тарғиб қилувчи театр,

кейинчалик радио ва телевидение катта роль ўйнаган. Саҳна нутқи кўпчилик тилларда орфоэпик меъёрларнинг асоси ҳисобланади.

Нуктнинг характериға кўра, адабий талаффузни 2 гуруҳга ажратиш мумкин: тўлиқ талаффуз; қисқарган талаффуз; маърузачилар, актерлар, дикторлар нутқи тўлиқ талаффузни акс эттира-ди, чунки бунда ҳар бир сўз, унинг морфемалари адабий тил қоидасига мос равишда тўла, аниқ, донадона талаффуз қилинади.

Сўзловчи ўз нутқиға бепарво қараши орқасида, ўз шеvasи таъсирида айрим фонемалар турли ўзгаришларга дуч келади, сўзнинг баъзи бирликлари қис-қаради. Мас, олиб келди — обкелди; олиб борди — обборди. Бу қисқартган талаффуздир.

Ўзбек адабий тилининг асосий орфоэпик қоидалари унли ва ундош фонемаларнинг талаффузи, морфологик бирликларнинг айтилиши, сўз бирикмаларининг талаффуз қилиниши кабиларни ўз ичига олади. Шунга кўра умумий орфоэпик меъёрлар белгиланади. Орфоэпик меъёрлар, одатда транскрипцион белгилар воситаси б-н ифодаланади.

О. орфография б-н зич боғланган. Бироқ сўзнинг ёки сўз шакллари-нинг жонли талаффузи ҳамма вақт ҳам уларнинг ёзувдаги ифодасига тенг бўлавермайди. Жумладан, ёзувда бор баъзи товушлар талаффузда сезилмайди: бироқ, билан, тухмаччи, адабиётчи каби; ёзувда берилган товушлар талаффузда тушиб қолади: бадбах, аёл-ман, абстракт, Самарқан каби; ёзувда ифодаланган товуш талаффузда бош-қаси б-н алмаштирилади: обод-обот, китоб-китоп, пешвоз-пешвос каби. Талаффуздаги ана шу мураккаб то-монларни ҳисобга олган ҳолда яго-на орфоэпик қоидалар яратиш лозим бўлади.

Абдувахоб Мадвалиев, Бозорбой Ўринбоев.

ОРХИТ (юн. orchis — мояк. itis — яллиғланиш) — моякнинг яллиғланиши. Кўпинча юқумли касалликлар (грипп, тепки, сил ва б.) асорати сифатида ёки

ёрғоққа шикает етиши оқибатида (к. Жинсий аъзолар) пайдо бўлади. Касаллик бирдан бошланади: гавда т-раси кўтарилади, мойк қаттиқ оғрийди, қатталлашиб, таранг тортади ва безиллаб туради. Касаллик белгилари пайдо бўлиши б-н врачга мурожаат этиш ва унинг кўрсатмаларига қатъий амал қилиш зарур, акс ҳолда яллиғланиш жараёни авж олиб мойк функциясига жиддий путур етиши мумкин. Бемор ўринда етиши ва суспензорий тақиши лозим. Яллиғланиш жараёни тарқалиб, т-ра нормаллашгандан кейин ҳам суспензорий тақиш ёки сиқиб турадиган трусик (плавки) кийиб юриш керак, вақтинча жинсий алоқадан ўзни тийиш тавсия этилади.

ОРХУС — Даниядаги шаҳар, Ютландия я.о.нинг шарқида. Орхус амтининг маъмурий маркази. Аҳолиси 217,2 минг киши (2000). Орхус-Бугт қўлтигидаги порт. Машинасозлик, кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ун-т бор. Шаҳар 10-адан маълум. Мёморий ёдгорликлардан готика собори ва черков (11—15-а.лар) сақланган. «Эски шаҳар» қисми очик осмон остидаги мёморий музей ҳисобланади.

ОРША — Белоруссиянинг Витебск вилоятидаги шаҳар. Днепр дарёси бўйида. Йирик т.й. тугуни. Аҳолиси 125,7 минг киши (1998). Зиғир тола к-ти, станоксозлик, асбобсозлик, «Легмаш» ва б. з-длар; қурилиш материаллари, енгил, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. О. дастлаб (Рша шаклида) 1067 й.да тилга олинган. 1359 й.дан Литва ва Польша таркибида, 1772 й.дан Россия империяси таркибида бўлган. Шаҳарда Богоявление монастири (17-а. бошлари), барокко черкови б-н униат монастири (18 а.) сақланиб қолган.

ОРҚА ИЛИ ОЛАТОВИ - Тяньшан системасидаги тоғтизмаси. Қозоғистон, Қирғизистон чегарасида. Уз. 350 км. Энг баланд жойи 4973 м (Талгар чўққиси). Гранит, конгломерат, оҳақтош ва сла-нецлардан таркиб топган. Баъзи чўққилари музликлар б-н копланган

(484 км2). Шим. ён бағирларидан Или дарёсининг чап ирмоқлари оқиб тушади. Тоғ этаклари қуруқ даштлардан иборат, баландроқда бута, дашт ўсимликлари ўсади, ўтлоқлар ва ўрмонлар (олма, тоғтерак, қорақарағай) мавжуд. Шим. этагида Олмаота ш. жойлашган.

ОРҚА МИЯ — одам ва умуртқали ҳайвонлар марказий нерв системасининг бир қисми, умуртқа поғонаси каналида жойлашган. Кўпчилик рефлексларда иштирок этади. Катта ёшдаги одамда унинг уз. 41—45 см, оғирлиги 30 г ча. Одамда О.м. 31—33 сегментдан иборат, уларнинг ҳар бирида 2 жуфт нерв илдизи бор: олдинги (ҳаракатлантирувчи) илдишлар орқали импульслар О.м. хужайраларидан периферияга (скелет ва томир мускуллари, ички аъзоларга) ўтади. Орқа (сезувчи) илдишлар импульсларни тери, мускул, ички аъзолар рецепторларидан О.м.га ўтказида. О.м.нинг 2 томонида олдинги ва орқа илдишлар ўзаро бирлашиб, аралаш орқа мия нервларини ҳосил қилади. О.м.нинг марказий қисми кулранг моддаси нерв хужайраларининг тўпламларидан, периферик қисми — оқ моддаси нерв толаларининг тўпламларидан иборат. Невр толалари О.м. хужайраларини бир-бирига, шунингдек, бош мияга боғлаб туради. О.м. кўндалангига кесилганда кулранг моддаси «капалак» нусха бўлади; унда олдинги ва орқа шохлар фарқ қилинади. О.м.нинг кўкрак бўлимидаги ва бел бўлимининг юқори қисмидаги ён шохларда симпатик нерв системасининг қужайралари бор (к. Вегетатив нерв системаси), толалар гавданинг ҳамма аъзоларига боради.

О.м. мия пардалар ва орқа мия суюқлиги б-н ўралган. Унинг оқ моддасини ташкил этадиган, марказга интилувчи нерв толалари бадандан оғрик, т-ра ва б. сезги импульсларини бош мияга ўтказиб, шу тариқа аъзолар ҳолати, шунингдек, ташқи муҳитдаги ахвол ҳақида сигнал бериб туради.

ОРҚА МИЯ НЕРВЛАРИ - одамда орқа миядан бошланадиган нервлар.

О.м.н. 31 жуфт: 8 жуфт бўйин, 12 жуфт кўкрак, 5 жуфт бел, 5 жуфт думғаза ва 1 жуфт дум нерви. О.м.н. гавда мускулларига, терига тарқалади. О.м.н. ва уларда ҳосил бўлган бўйин, елка, бел, думғаза ва дум нерв толалари, тери, ички аъзолар ва бутун гавда скелет мускулларини марказий нерв системаси б-н боғлайди (иннервация). О.м.н. таркибида сезувчи ва ҳаракатлантирувчи толалар бўлади. Кўзгалувчанлик аъзоларда, мускулларда ва терида жойлашган нерв охирилари (рецепторлар) орқали сезгини қабул қилиб марказий нерв системасига, у ердан ҳаракатлантирувчи нервлар орқали ишчи аъзоларга керакли жавоб импульсларини етказди. Таъсирларни ўтказиш тезлиги ўртача 0,5—120 м.га тенг, йўғон диаметри нервларда тезроқ бўлади.

ОРҚА МИЯ СУЮҚЛИГИ, ликвор — умуртқали ҳайвонлар ва одамда орқа миё б-н бош миё бўшлиқларини тўлдириб турадиган суюқлик. Таркибига кўра, лимфата яқин, лекин оқсил кам. Миянинг баъзи касалликларида бу суюқликнинг босими ва таркиби ўзгаради. Шунинг учун уларни аниқлашда О.м.с.ни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

ОРҚА МИЯ СЎХТАСИ - захм касаллигининг учинчи ёки тўртинчи даврида орқа миёнинг орқа илдизи ва орқа устунларида рўй берадиган дегенератив ўзгаришлар. Бунда бемор мувозанатини йўқотади, юрганида оёқларини кенг ташлаб, кўзи б-н кузатиб босади, кўзини юмишга тўғри келса, гандираклаб йиқилиб тушиши ҳам мумкин. Сўхтанинг охириги босқичида бутунлай юра олмай қолади. Бундан ташқари, пай рефлекслари йўқолади, бўғимлар кечаси каттиқ огрийди, кўзнинг кўриш лаёқати сусаяди.

ОРҚА ОЛАЙ ТИЗМАСИ - Помирнинг шим.даги тоғ тизмаси, Олай водийсини жан.дан ўраб туради. Асосан, Қирғизистон ва Тожикистон чегарасида. Уз. 240 км, энг баланд жойи 7134 м. Сланец, оҳақтош, кумтош ва конгломератлардан таркиб топган. Шим. ён бағри

узунроқ. Ён бағирларининг қуйи қисмида тоғдашт ва тоғ-ўтлоқ ўсимликлари ўсади, баландроқда — абадий қор ва музликлар ётади (1436 км²). О.о.т.даги Қизилорт до-вони (4280 м) орқали Ўш — Хоруғ авто-мобил тракти ўтган.

ОРҚАТОҒ — Куньлуннинг марказий қисмидаги тоғ тизмаси, Хитой худудида. Уз. 650 км. Энг баланд жойи 7723 м (Улуғмузтоғ чўққиси, Куньлундаги энг баланд чўққи). Асосан, гранит, гнейс ва кумтошлардан тузилган. Чўққилари ясси, ён бағирлари қия, ҳамма қис-мида қурум тошлар учрайди. Тошлоқ чўллар, кўлли ботиклар ва водийлар бор. Тоғ тепалари адабий қор ва музликлар б-н қопланган. Шим. ён бағрида олтин конлари топилган. Тизмани 1884 й.да рус сайёҳи Н. М. Пржевальский тадқиқ этган.

ОСАКА — Япониядаги шаҳар. Хонсю о.нинг жан. қисмида. Осака префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,6 млн. киши (2000). О. — катталиги ва иқтисодий аҳамияти жиҳатдан мамлакатда 2-ўринни эгаллайди. Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Ички Япон денгизи соҳилидаги йирик порт (йилига 90 млн. т дан ортиқ юк ортиб-туширилади). Итами аэропорти халқаро аҳамиятга эга.

О. — мамлакатнинг савдо-молия маркази. Фонд, шоли, пахта биржалари, банклар бор. Оғир саноат маркази (жумладан, пўлат, прокат, рангли металл буюмлари ишлаб чиқарилади). Аниқмашинасозлик, кемачилик, энергетика, приборсозлик ва станоксозлик, тўқимачилик, кимё-фармацевтика, ёғочсозлик, полиграфия, цемент, ойна-керамика саноати корхоналари мавжуд. 1933 й.да метрополитен қурилган. 13 ун-т ва б. олий ўқув юртлари, нафис санъат музейи ва б. музейлар, планетарий, театрлар, ботаника ва ҳайвонот боғлари бор.

Шаҳар 4—7-алардан тилга олинган. Дастлаб Нанива, 15-а.дан О. деб аталган. 16-а. охиридан О. мамлакат ҳоки-мининг қароргоҳи ва йирик савдо шаҳри. Ўрта аср меъморий ёдгорликларидан ибодат-

хоналар, қаср ва б. бор. 1970 й.да шаҳарда «ЭКСПО—70» бутун жаҳон кўргазмаси бўлиб ўтган.

ОСВЕНЦИМ — Польшанинг жан. да, Сола дарёси бўйида жойлашган шаҳар. Аҳолиси 46 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Кимё саноати ривожланган. 1940—45 й.ларда О. (нем. Аушвиц) яқинида немис фашистлари концлагери бўлган. О.да 4 млн.дан зиёд киши қирғин қилинган. 1945 й. 27 янв.да Совет армияси томонидан озод этилган. Собик концлагерь худудида музей очилган.

ОСЕТИН ТИЛИ — ҳинд-европа тиллари оиласининг эроний тиллар гуруҳига мансуб, асосан Шим. Осетия-Ала-нияд ва Жан. Осетия мухтор вилоятида, шунингдек, Кабарда-Балқарияда тарқалган тил. 500 мингдан ортиқ киши сўзлашади. 2 асосий лаҳжаси бор: адабий тилга асос бўлган ирон лаҳжаси ва дигор лаҳжаси. Дигор лаҳжаси Шим. Осетиянинг ғарбида, ирон лаҳжаси эса Шим. Осетиянинг қолган ҳудудларида ва Жан. Осетияда қўлланади.

О.т.нинг ўзига хос томони шундаки, у ҳам қад. Европа тиллари, ҳам Кавказ тиллари б-н узоқ йиллар алоқада бўлган. Натижада бошқа эроний тиллардан фаркли равишда унинг фонетикасида портловчи бўғиз ундошлари, морфо-логиясида кўп келишликли агглютина-тив турланиш пайдо бўлган.

Ёзуви 18-а. охиридан мавжуд. 1844 й.да акад. А. Шёгрэн кириллица асосида ёзув яратган эди. О.т. 1923—38 й.ларда лотин графикасидан фойдаланган. 1938 й.дан ёзуви рус графикаси асосида; жан. осетинлар 1938—54 й.ларда грузин ёзувидан фойдаланганлар.

ОСЕТИНЛАР (ўзларини — ирон, ди-горон деб атайдилар) — Россия Феде-рацияси (402,6 минг киши; Шим. Осетияда 335 минг киши) ва Грузиядаги (164 минг киши; Жан. Осетияда 65 минг киши) халқ. Умумий сони 598 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Осетин тилида сўзлашади. Диндорлари — асо-сан, православлар, сунний мусулмонлар

ҳам бор. Этногенези жиҳатидан форсий халқ ҳисобланади. О.нинг шаклланиши-да скифлар, сарматлар, аланлар ҳамда Шим. Кавказнинг қад. аҳолиси иштирок этган. Аланлар О.нинг энг яқин аجدод-лари ҳисобланади. О.нинг аксарияти са-ноатда банд, шунингдек, текисликларда деҳқончилик ва тоғли туманларда чорва-чилик (қўйчилик) б-н шуғулланадилар.

ОСЕТРСИМОНЛАР (Acipenseridae) -суяк-тоғайли баликлар туркуми (қ. Бақрабалик).

ОСИЁ (юн. Asia, эҳтимол оссурийча асу — шарқ) — Ер шаридаги энг катта китъа (бутун куруклик майдонининг 30% часини эгаллаган). Евросиё материғи-нинг бир қисми.

Умумий маълумот. О. Шим. ярим шар-нинг барча географик минтақаларини ўз ичига олади; Малай архипелаги қис-ман Жан. ярим шарга кириб борган. О.нинг материкдаги энг чекка нукталари: шим. да Челюскин бурни (77°43' ш.к.), жан. да Пиай бурни (26°10' ш.к.у.), шарқда Дежнёв бурни (169°40' ғ.у.) ғарбда Бобо бурни (26°10' ш.к.у.). О. шим.дан Шимо-лий Муз океани, шарқдан Тинч океан, жан.дан Ҳинд океани, жан.-ғарбдан Ат-лантика океани денгизлари (Ўрта, Эгей, Мармар, Қора, Азов) ва Каспий денгизи б-н ўралган. Беринг денгизи О.ни Аме-рикадан ажратиб туради. Сувайш бўйни О.ни Африка б-н туташтиради. Европа б-н О. чегараси шартли равишда Урал ва Муғожар тоғларининг шарқий этагидан, Эмба дарёси, Каспий денгизи, Кума ва Манич дарёлари бўйлаб ўтади.

Майд. 43,4 млн. км2 (Кавказ б-н); шундан 8 млн. км2 ярим ороллар (Ямал, Тай-мир, Чукотка, Камчатка, Корея, Ҳиндихитой, Ҳиндистон, Арабистон, Кичик О.), 2 млн. км2 дан ортиғи орол-лардир (Северная Земля, Новая Сибирь, Врангель, Курил, Сахалин, Япон, Ркжю, Тайвань, Хайнань, Малай архипелаги, Андаман, Шри Ланка, Кипр). О. дунё-да мутлақ баландликлари катта фарқ киладиган китъадир. Дунёдаги энг ба-ланд чўкки (Ҳимолай тоғларидаги Жо-

молунгма чўққиси, 8848 м), энг чукур ботиклар — кўл бўлиб қолган бо-тиклар ҳам (энг чукур жойи 1620 м бўлган Байкал кўли, денгиз сатхидан 392 м паст бўлган Улик денгиз), очиқ ботиклар ҳам (мутлақ белгиси — 154 м бўлган Турфон сойлиги) О.дадир (7-жилд 472-бетдаги Осие харитасига к.).

Табиати. Орографиясининг асосий хусусиятлари. О. майдонининг 3/4 қисми тоғлар ва ясси тоғлардир. Энг баланд тоғлар Марказий ва Ўрта О.дадир. Тибет, Тяньшан, По-мир, Ҳимолай, Ҳиндукуш, К°Ра~ курум ва Ўрта О.даги бир қанча тоғ тизмаларининг бал. 7000 м дан ошадди. Кичик О.даги, Ар-манистон, Эрон тоғликлари, Ҳин-дихитой я.о., Япон о.лари ва б. ороллардаги тоғлар ҳам анча баланд. Кенг Ўрта Сибирь ясси-тоғлиги жан.дан Олтой, Ғарбий ва Шарқий Саян тоғлари б-н ўралган; ундан шарқда Байкал-бўйи ва Забайкалье тоғлари, Становой ва Алдан тоғликлари жойлашган. РФнинг шим.-шарқда Юқори Яна, Черский тизмалари, Колима тоғлиги, Чукотка ва Камчатка тоғлари бор. Камчаткада, Ша-рқий О. оролларида ва Малай архипела-гида сўнмаган вулканлар бор.

О. майдонининг 1/4 қисми текисликлардан иборат. Энг йирик текисликлари: Ғарбий Сибирь, Турон, Буюк Хи-той, Ҳинд-Ганг, Месопотамия. Тоғлар орасидаги баландроқ текисликлар — Қашқар, Жунгория, Гоби, Цайдам ва Фарғона водийлари.

Рельефи. Тоғлар ва текисликларнинг асосий хусусиятлари мезозой ва альп тоғ бурмаланишларида таркиб топган. Неоген ва антропоген даврлардаги вертикал ҳаракатлар Марказий О.да, айниқса, кучли бўлган (Помир, Тибет, Ҳимолай тоғлари 4000 м дан кўпроқ кўтарилган, материкнинг шарқий чек-каси 700 м гача чўққан). Копетдоғ, Фа-рғона тизмалари, Тяньшан, Ҳисор-Олай тоғлари ҳам анчагина кўтарилган. Эрозия таъсирида кўпгина қад. яситоғликлар жуда ўйдимқир тоғли ўлкаларга айланиб қолган. Ўрта ва Марказий О.да кенг майдонлар

лэсс б-н қопланган.

Антропоген даврида шим.-ғарбий О.нинг 60° ш.к.дан шим. қисмини ёппасига бир неча бор музлик босган ва қайтган. Ўша замонларда тоғларни муз қоплаган. Қоракурум, Помир, Тяньшан, Ҳиндукуш, Ҳимолай тоғларида ҳозир ҳам музликлар бор. 47° ш.к.гача замин кишин-ёзин музлаб ётади. О. рельефининг таркиб топишида вулкан ҳодисалари қатта роль ўйнаган. Ҳиндистон я.о. ва Ўрта Сибирь қад. вулкан жинслари (трапплар) ер юзасига чиқиб ётади. Шарқий О.даги қатор оролларда, Камчатка я.о., Филиппин, Катта ва Кичик Зонд о.ларида ёш вулкан рельефи шакллари ва замонавий вулканизм ҳодисалари учрайди.

Геологик тузилиши ва фойдали қазил малари. О. протерозой эрасининг охиридан буен бур-маланмаган бир қанча йирик токембрий платформаларидан ҳамда бу плат-формалар орасида жойлашган ва қис-ман денгиз тубига кириб кетган бурмали кенг ўлкалардан иборат. То-кембрий платформаларининг энг йириклари: шим.да Сибирь платформаси, шарқда Хитой-Корея платформаси ва Жан. Хитой платформаси, жан. ва жан.-ғарбда Ҳиндистон платформаси. Булар О. материгининг қад. қисмларидир. Платформалар ёки платформаларнинг айрим қисмлари орасида палеозой, мезозой ва кайнозой геосинклиналларида пайдо бўлган бурмали тоғ минтақалари материкларнинг ана шу қад. яд-роларини бир бутун қилиб бирлаштирган. О. ғарбий қисмининг геологик тарихида Шарқий Европа платформаси муҳим роль ўйнаган — палеозой охирида шу платформанинг шарқий чеккаси бўйлаб Урал ва Марказий Қозоғистон бурмали тоғлари кўтарилган, оқибатда Европа б-н О. бирига қўшилиб Евросиё пайдо бўлган.

Герцин бурмали тоғлари Шарқий Европа ва Сибирь платформалари орасида шим.-шарқий ва меридиан йўналишда (Таймир, Урал), Қозоғистон, Салаир ва Жан. Олтойда шим.-ғарбий йўналишда, Тяньшан, Мон-голияда, Хитойнинг

ғарбий қисмларида кенглик бўйлаб (Куньлун, Наньшан), Дунбэйда шим.-шарқий йўналишда чўзилган.

Альп бурмаланиши Альп (Альп-Ҳимолай) бурмали областини ўз ичига олади. Бу ерда мезозой эрасида Те-тис геосинклинали 2 мустақил материк — Ангарида ва Гондванани бир-биридан ажратиб турган. Кавказ, Туркменистон-Хуросон, Паропамиз, Ҳиндукуш, Помир, Ҳисор-Олай, Тавр, Загрос, Макрон, Сулаймон, Ҳимолай тоғлари альп бурмаланишида пайдо бўлган.

О.нинг энг шарқий чеккаси ҳоз. замон геосинклиналь минтақасидан иборат бўлиб, материкни Тинч океан қаъридан ажратиб туради.

Неоген ва антропогенда О. материкида Ер пусти вертикал ва горизонтал йўналишда ҳаракат қилган. Баланд тоғ-яар 1—4 км ва ундан ҳам кўпроқ кўтарилган (мас, Тибет, Помир), тоғлар орасидаги ботиклар ва чекка денгизлар (Япон, Охота ва б.) эса ҳийла чўккан.

Шундай қилиб, О. китъаси қиёсан яқин геологик даврларда шаклланган. Палеозой бошларида Шарқий Европа, Сибирь, Хитой-Корея ва Жан. Хитой платформалари куруклик бўлган ёки саёз денгиз тубида ётган. Ҳиндистон платформаси ва Арабистон я.о. плат-формаси Гондвана материгининг таркибий қисми бўлиб, улар Тетис геосинклинали парчаланиб кетгандан сўнг Ангаридага қўшилиб, О. материгини ҳосил қилган.

О. фойдали қазилмалари ниҳоятда хилма-хил. Қозоғистон (Қарағанда ҳавзаси ва б.), Сибирь (Канск-Ачинск, Лена, Кузнецк, Минусинск, Тунгуска ҳавзалари), Узок, Шарк (Сахалин о., Приморье), Хитой, Корея, Ҳиндис-тон, Ўрта О., Вьетнам ва Японияда кумир конлари бор. О.даги Закавказье, Ғарбий Сибирь текислиги, Туркменистон, Манғишлоқ я.о., Каспий бўйи паёттектислиги, Сахалин, Форс қўлтиғи соҳили — Саудия Арабистони, Кувайт, Катар, Ироқ, Эрон, БАА нефтга бой р-нлар; Хитой (Ганьсу вилояти), Индонезия (Суматра о.), Ҳиндистон,

Бруней, Япония (Хонсю о.) ва б. баъзи мамлакатларда ҳам нефть қазиб олинмокда. Ёнувчи газ конлари Ўзбекистон (Газли, Бухоро депрессиясидаги бошқа конлар), Ғарбий Сибирь текислиги, Манғишлоқ я.о., Яқин ва Ўрта Шарқнинг юқорида тилга олинган мамлакатларида жойлашган. Ош тузи конлари Сибирь платформаси, Покистон, Эрон, Каспий бўйи паёттектислиги, Ўрта О.да. Темир рудаси конлари — Олтой ландшафти.

Қозоғистон, Сибирь, Хитой, Шим. Корея, Ҳиндистонда. Ҳиндистон, Закавказьеда йирик марганец конлари бор. Хром рудаси конлари — Қозоғистон шим.-ғарби, Туркия, Филиппин, Эронда. Никель — Норильскда, мис рудаси — Қозоғистон (Жезқазған, Қўнғирот ва б.), Сибирь шим., Японияда; полиметалл рудалари — Ўрта О. (Қр-рамосор, Қоратов ва б.), Рудали Олтой, Япония, Шарқий Хитой, Мьянма, Вьетнамда. Боксит — Қозоғистон, Красноярск ўлкаси, Ҳиндистон, Мьянма, Индонезияда; фосфорит — Қозоғистон; қалай — Шарқий Сибирь, Узок Шарқда. Олтин — Шим.-Шарқий Сибирь, Алдан, Лена дарёси бош томони, Амур-бўйи, Қозоғистоннинг шим., Ўзбекистон, Корея я.о., Японияда ва ҳ.к. Олмос конлари Якутиянинг ғарбий Фемида ишга туширилган.

Иқлими. Курукяик майдонининг кенглиги, тоғ тўсиқлари ва берк ботикларнинг кўплиги, куёш радиацияси, атмосферадаги ҳаракатлар иқлимнинг хилма-хил бўлишига имкон берган. О.да барча иқлим зоналари — тундра иқлими зонасидан экваториал ва жан. тропик иқлим зоналаригача учрайди. О. кўп қисмининг иқлими континентал. Атлантика ҳавоси О.га етгандан континентал ҳавога айланади. Тинч океаннинг денгиз ҳавоси О.нинг шарқий чеккасига таъсир этади. Шим.дан О.га Арктика ҳавоси бемалол кириб келади. О. жан.да тропик ва экваториал ҳаво массалари ҳукмрон. Ёзда сув юзасига нисбатан курукдикнинг тезроқ исиши ва қишда кучлироқ совиши атмосфера

харакатларида мавсумий ўзгаришларга олиб келади. Курукдикнинг қишда совиб кетиши Шим. ва Марказий О.да кўп ойлар давомида аёзли антициклон туришига сабаб бўлади. Энг паст т-ра Шим. ярим шарнинг совуқлик кутби жойлашган шим.-шарқдадир (Верхоянск, Оймякон), бу ерда айрим ҳолларда совуқ -70° га етади, янв.нинг ўртача т-раси -50° дан ҳам паст. Езда Ғарбий, Ўрта ва Марказий О.да жазирама ва куруқ кон-тинентал тропик ҳаво таркиб топади. Езда бутун О. устида, хусусан, жан. қисмида босим паст бўлади. Осиё депрессияси (паст босим) маркази Ҳиндистон я.о.нинг ғарбий қисмидадир. Депрессиянинг жан. четлари бўйлаб, О.га ёзги муссон кириб келиб, Ҳиндистон я.о., Ҳимолай жан. ва Ҳиндихитой я.о.да кўплаб ёмғир ёғишига сабаб бўлади. Шарқий О. ёзда Тинч океан кутб фрон-ти таъсирида туради. Ёзги муссон кўплаб ёгин олиб келади. Кузда шарқий О. қир-ғоклари яқинида қаттиқ довул — тропик циклон (тайфун) туриб, жала ёғади.

Сибирнинг кўпгина қисмида янв.нинг ўртача т-раси -20° , Верхоянскда -50° , Тинч океаннинг Шим. О. қир-ғоклари яқинида эса -15° , -5° . О. янв. изотермаси Самарканд, Нанкин ва Токиодан ўтади. Тропикларда қишда т-ра 20° — 25° . Июлда Ғарбий О. ва Ўрта О. (ўртача т-ра 30° ва ундан баланд), Такламакон ва Тар чўллари айниқса исиб кетади. 20° изотерма 55 — 60° ш.к. гача етиб бо-ради. Шим. О.да доимий тўнг ер кўп. Экваториал минтақада йилига 2000 мм, Жан. ва Шарқий О.нинг денгиз со-ҳилидаги шамолга рўпара ён бағирларда 2000 — 3000 мм (баъзи жойларда 8000 — 12000 мм) ёгин ёғади. 1861 й. Че-рапунжида 22900 мм ёгин ёққан. Шар-қий Сибирда 350 мм дан кам, Ўрта, Марказий ва Ғарбий О. чўлларида 150 — 200 мм, баъзи жойларда 100 мм дан кам ёгин ёғади.

Ички сувлари.О. — азим дарёлар ўлкаси. Обь (Иртиш б-н), Енисей (Ангара б-н), Лена (Алдан, Вилкой б-н), Яна, Индигирка, Колима Шим. Муз океанига, Ана-

дирь, Амур (Сунгари, Уссури б-н), Хуанхэ, Янцзи, Сиц-зян, Меконг, Менам Тинч океанга, Салуин, Иравади, Брахмапутра, Ганг, Ҳинд, Шатт ул-Араб Ҳинд океанига куйилади. О.да кичикроқ дарёлар Азов, Қора, Ўртаденгизларга куйилади. Кура, Амударё, Сирдарё, Или дарёлари Каспий, Орол денгизлари ва Балхаш кўлига куйилади. Берк хавза дарёларининг бир қисми кўлларга куйилади, бир қисми кум ёки шўрхоқларга сингиб кетади ёки бутунлай сўғоришга сарф бўлади (Тарим, Чуй, Ҳилманд).

О.нинг энг йирик кўллари Каспий ва Орол денгизларидир. Ҳозир Орол куриб, жуда кичрайиб қолган. Байкал, Иссыккўл, Хубсугул кўллари, Улик денгиз, Ван, Урмия, Телец кўллари тектоник ботиқлардадир. Бир қанча кўллар тоғларнинг қулашидан (Сарез кўли), карст нати-жасида (Ғарбий Тавр кўллари) пай-до бўлган, шунингдек, шўр кўл кўп (Кукунор, Туз ва б.). Дарёларга ГЭСлар қурилиши на-тижасида йирик сув омборлари вужудга келган: Братск (Ангара), Красноярск (Енисей), Новосибирск (Обь), Бухтарма (Иртиш), Фарход, Қайроққум, Чордара (Сирдарё) сув омборлари ва ҳ.к. Қуруққочил ўлкаларда ер ости сувлари қатта аҳамиятга эга. Ўрта, Марказий ва Ғарбий Осиёдаги воҳаларда булоқ, қудуқ ва артезиан сувларидан кенг фойдаланилади.

О.нинг даре ва кўллари муҳим транспорт йўллари-дир. Кўпгина дарёлар қатта гидроэнергия захирасига эга. РФ, Тожикистон, Япония, Корея ва Хитойда энергиядан, айниқса, кўп фойдаланилади.

Тупроқлари. О.да Ер шаридаги барча тупроқ типлари учрайди. Шим.дан жан.га томон иссыкликнинг орта бориши ва намлик режимининг ўзгариши б-н тупроқлар ҳам алмашина боради. О.да подзол тупроқ айниқса кўп майдонни эгаллаган. Ғарбий, Марказий ва Ўрта О.да бўз тупроқлар, кўнғир ўрмон тупроқлари энг кўп майдонни эгаллаган. Субтропик тоғларда ва мўъта-дил минтақанинг жан. қисми, шарқи ва гарбида тоғ ўрмон

кўнғир тупроклари, Тибет тоғлигида баланд чўл тупроклари ва тоғ ўтлоқи тупроклари асосий туп-роктипларидир. Хитойнинг чекка жан.-шарқида Япония, Хиндистон, Ҳинди-хитой ва Индонезияда кизил тупроклар асосий ўрин тутади. Водийлар ва дельталарда ўтлоқ ва аллювиал ўтлоқи тупроклар кенг майдонни эгаллаган.

Ўсимликлари. О. икки фитогеографик областга — Голарктика области б-н Палеотропик областига киради. Палеотропик флора доимий иссиқ икдим шароитида ривожланган бўлиб, турларга ниҳоятда бой. Голарктика фло-раси муз босишлар, тоғ кўтарилишлари таъсиридан анча камайиб кетган. Шим.дан жанубга томон иклимининг узгариши б-н ўсимлик типлари ҳам ўзгара бо-ради — бу ерда тундрадан тортиб Жан. ярим шардаги сернам экваториал урмонлар ва саванналаргача учрайди.

Чекка шим.да тундра зонаси жойлашган. Тундрада ўрмон йўқ. Тундра буғулар яйлови (лишайникли тундра — кишки яйлов, ўтли ва бутали тундра — ёзги яйлов) ҳисобланади. Тундрадан жан.да ўрмонли тундра жойлашган; ўрмонли тундрада тундра б-н бирга сийрак пакана ел ўсадиган ўрмонли жойлар ҳам учрайди. Ундан жан.да ўрмонлар зонаси жойлашган; урмонлар зонаси аксари тайга урмонларидан иборат; майда баргли ва кенг баргли ўрмонлар (шарқда) камроқ майдонни эгаллаган. Сибирнинг жан.-ғарбий ҳудудларида, Забайкалье ва Монголи-янинг шим. қисмларида, шунингдек, Хитойнинг шим.-шарқида ўрмонли дашт ва дашт ўсимликлари; Козғис-тоннинг жан.да, Ўрта ва Марказий О.да, шунингдек, Ғарбий О. тоғликларида ва Арабистон я.о.да чала чўл ва чўл ўсимликлари ўсади. О.нинг ғарбий қисмларида Ўрта денгиз типигаги ўсимликлар учрайди. Шарқий О.нинг субтропикларида доим яшил ва аралаш муссон ўрмонлари ҳамда саванналар тарқалган, денгиз соҳилидаги шамолга рўпара ён бағирларни доим яшил ўрмонлар қоплаб олган. Тоғларда

ўсимликлар баландлик минтақаларини ҳосил қилган, тоғ тундраси, тоғ тайгаси, тоғ ўрмонлари, тоғ даштлари ва чўллари, тоғ субтропик ва тропик ўсимликлари учрайди.

Ҳайвонот дунёси. О. фаунаси материк фаунасидан иборат. Эндемик ҳайвонлардан хинд фили, улкан панда, икки ўрқачли туя, Таиланд ғорларида жуда кичик кўрсичқон-узунтумшук, Япониянинг жан. соҳиллари яқинида чангаллари уз. 2 м ли ўрғимчак ва б. бор. Кўпгина ҳайвонлари Европа, Шим. Америка ва Африка ҳайвонларига ўхшайди. Арабистон я.о.нинг жануби Африка б-н биргаликда Эфиопия зоо-геофафик областига киради. Фил, каркидон, буғу, товуслар ана шу областга хос ҳайвонлардир. Кичик Зонд о.лари Австралия зоогеографик области таркибида. Жан. О.нинг бошқа р-н-лари Ҳиндистон-Малай областига киради. О.нинг қолган қисми Голарктика областининг Евросиё қисмига — Палеарктикага мансуб. Шим. соҳиллар, тундра, тайга, дашт, чўл, тоғ чўллари, Марказий О. тоғлари, Узок, Шарқнинг кенг баргли ва субтропик ўрмонлари, Жан. О. тропик ўрмонлари зоогеофафик зоналари бор. Кенг майдонларда инсон таъсирида ҳайвонот дунёси ўзгариб, камайиб қолган (Шарқий Хитой, Ҳиндистон, Ява о., Ғарбий Сибирнинг жан.). Кейинги вақтда амалга оширилган тадбирлар бир қанча ноёб ҳайвонлар (соболь, сайғоқ, лось ва б.)ни кўпайтириш ва ареалларини тиклашга имкон берди. Ўрта О.да асосан, чўл ҳайвонлари яшайди. Бу ерда ЮНЕСКОнинг «Кизил китоби»га ёзилган ноёб ҳайвонлардан кулон, Бухоро буғуси — хонгул, оқ тирноқли айиқ, мензбир суғури қўриқданади.

Қад. замонларда ос-сурийлар, бобилликлар, хиндлар, хитойлар, мисрликлар ва б. О. гео-графиясидан озми-кўпми тасаввурга эга бўлганлар. Қад. Миср, Юнонистон —Форс урушлари (мил. ав. 477—449), М акедониял ик Александр юришлари (мил.ав. 4-а.), Мисрнинг Ҳиндистон б-н денгиз ор-қали савдо ^лиши, Хитой

элчиси Чжан Цяннинг Ўрта О.да бўлиши (мил.ав. 2-а.), Ипак йўлининг очилиши, римликларнинг ҳарбий юришлари натижасида О. тўфисида маълумотлар тўпланди. Ўрта асрларда О. ҳақида ўрта-осиёликлар ва араблар (Масъудий, Идрисий, Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Муҳаммад Хо-размий, Ибн Бат-тута ва б.), хитойлар (Сюань-Цзан ва б.), европаликлар (салиб юришлари, Карпини, Рубрук) анчагина маълумотлар бердилар. Хусусан, 10-а. охирида ёзилган «Худуд ул олам» асарида О. географияси ўша замонга нисбатан анча тўғри баён этилган. 13-а. охирида венецилик Марко Поло Марказий О.ни кесиб ўтди ва ўз сафарлари ҳақида асар ездди. Шим. Муз океанининг О. соҳилини руслар ўрганди. 1441—44 й.ларда Абдураззоқ Самарқандий Ҳирот ш.дан Эрон оркали Ҳиндистонга са-фар қилган ва кўрганларини ёзиб қолдирган. Рус савдогари Афанасий Никитин ҳам 1466—72 й.ларда Эрондан ўтиб, Ҳиндистонга борди. Португаллар денгиз оркали Ҳиндистонга (1498, Вас-ко да Гама), Японияга (1542) бордилар, 1520 й. Макаода ўрнашиб қолдилар. 1521 й. Магеллан Филиппин о.ларига етиб борди. Заҳириддин Бобурнинг «Бобурнома» асарида ҳоз. Ўзбекистон, Афғонистон ва Ҳиндистон географияси батафсил ва қизиқарли тасвирланган. 1581—82 й.ларда Ермак Сибирга юриш қилди. 1639 й. И. Москвитин Охота денгизига, 1643 й. В. Поярков Амур дарёсига етиб борди. 1649—52 й.ларда Е. Хабаров Амур бўйлаб саёҳат қилди. 1697—99 й.ларда В. Атласов Камчаткани тадқиқ қилди. 17-а.нинг 2-ярмида П. И. Годунов ва С. У. Ремезов Сибирнинг дастлабки хариталарини туздилар. 1768—74 й.ларда Россия академик экспедицияси Шим. О. ва Кавказни ўрганди. Эверсман (1820—25) ва Г. С. Карелин (1832—42) Ўрта О. текисликларини, А. Ф. Миддендорф (1877—78) Фарғона водийсини ўрганди. 1848—63 й.ларда А. И. Бутаков Орол денгизи, Амударё ва Сирдарё ҳақида асар ёзди. 19-а. ўрталаридан

турли илмий ташкилотлар ва ҳарбий муассасаларда тадқиқот ишлари ривожлана бошлади. О.нинг айрим ўлкалари ҳақида даврий нашрлар ва монографиялар сони кўпайди. Россия Геогр. жамияти то-монидан Сибирь, Узоқ Шарқ, Кавказ, Марказий О., Ўрта О.га кўплаб экспедициялар уюштирилди ва бу ўлкалар табиати анча мукамал 19-а. охири ва 20-а. И. В. Мушкегов, Л.С.Бергнинг Ўрта О., В. А. Обручевнинг Сибирь, В. Л. Комаровнинг Камчатка, А. Н. Краснов ва А. И. Воейковнинг Шарқий ва Жан. О.га доир тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга.

20-а.да тадқиқотлар натижасида О.да бир қанча муҳим кашфиётлар қилинди. О.нинг Арктика қисми табиати мукамал ўрганилди (Арктикада бир қанча ороллар кашф этилди, Шим.-Шарқий Сибирь, Помирнинг орографик схема-си янгидан тузилди ва х.к.).

Аҳолиси. О.да 3720 млн. аҳоли яшайди (2001), бу Ер шари аҳолисининг 60,6%ни ташкил этади.

Антропологик таркиби. Ғарбий Осиё, Жан., Шарқий ва Жан.-Шарқий О.нинг асосий қисмларида инсоният тарихининг илк даврларидаёқ одамлар яшаган, куйи палеолит даврида Жан.-Ғарбий О.да эхтимол, ҳоз. типдаги одам (*Homo Sapiens*) таркиб топган. О.нинг катта қисмида одамлар юқори палеолит ва мезолит давридан яшай бошлаган. О.дан одамлар Америка, Австралия, Океанияга ўтган. О.да европоид, монголоид, австролоид ирклари келиб чиққан. Аҳолининг кўп қисми 55,4% монголоид иркининг турли гуруҳларига қиради. Ғарбий О., Шим. Ҳиндистон, Ўрта О. халқлари (тожиклар) европоид иркига мансуб. Бир қанча кам сонли халқлар австролоид ирки вакиллари дидир. Ғарбий Сибирь паст-текислиги, Жан. Урал, Олтой, Қозоғистон, Ўрта О., Шим. Ҳиндистондаги бир қанча халқлар (30 млн.га яқин) европоид-монголоид аралаш иркига мансуб.

О. аҳолисининг этник таркиби ниҳоятда хилма-хил. Бу ерда кўплаб тил оилалари ва гуруҳларига мансуб бир неча

юз халқ яшайди.

Аҳолисининг жойлашиши. О.да аҳоли нотекис жойлашган. 1 км² да аҳолининг ўртача зичлиги 87 киши. Япония (1 км² да 336 киши), Ливан (430 киши), Корея Республикаси (493 киши), Шри Ланка (295 киши), Ҳиндистонда (314 киши) аҳоли зич. Жан. ва Марказий Хитойдаги сохиллар ва йирик дарёларнинг водийлари, Япониянинг жан. қисмида, Ганг дарёси бўйида ва Брахмапутра этакларида, Ҳиндистон я.о.нинг шарқий соҳили, Меконг дарёси водийси, Ява о.да 1 км² га 1000—1500 киши, баъзи жойларда ундан ҳам кўп киши тўғри келади. Шу б-н бир қаторда Марказий О., Шим. ва Ғарбий О.нинг кўп жойларида аҳоли жуда сийрак. Чўлларда (Руб ул-Ҳолий, Дашти Кабир, Такламакон, Гоби) ва Тибет, Ҳимолай, Ҳиндукуш тоғларининг баланд жойларида аҳоли деярли яшамайди.

Демографик таркиби. 2000—01 й.ларда ҳар 1000 киши ҳисобидан туғилиш 22, ўлим 8, табиий ўсиш 14 нафарни ташкил қилди. Европада эса табиий кўпайиш —1 га, Африкада +24 га, Америкада +13 га, Океанияда +11 га, бутун дунё бўйича эса +13 га тенг. О.да ўртача умр узунлиги эркакларники 65 ва аёлларники 68 ёш. Лекин болалар орасида ўлим анча юқори: ҳар 1000 та болага 55 та тўғри келади (киёслаш учун: Африкада 88 та, Америкада 25 та, Океанияда 28 та, Европада 9 та). О.да 15 ёшгача бўлган болалар бутун аҳолининг 30%ни, Европада 18%ни, Америкада 28%ни, Африкада 43%ни ташкил этади. 64 ёшдан катта кишилар О.да 6% бўлгани ҳолда Европада 15%, Америкада 8%, Африкада 3%, Океанияда 10%дир.

Сиёсий булиниши. Илк цивилизация марказлари қадимда О.да юзага келган. Бу ерда асрлар давомида буюк давлатлар (Бобил, Шумер, Оссурия, Харап-па, Урарту ва б.) ҳамда салтанатлар (Бобурийлар, Усмонлилар) юзага келган ва парчаланиб кетган. 19-а.ларда О. худудидаги бир қанча мамлакатлар ев-ропаликларнинг мустамлакала-

ри бўлган. О. сиёсий харитасида 20-а. да жуда катта ўзгаришлар рўй берди. Миллий озодлик кураши оқибатида Монголия (1921), Вьетнам (1945), Корея (1948), шуниингдек, Британиянинг собик мустамлакалари мустақилликка эришди (Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Шри Ланка, Иордания, Мальдив о.лари, Малайзия, Сингапур, Яман, Индонезия, Сурия, Ливан, Лаос, Камбоджа). Фаластиннинг бир қисмида Исроил давлати ва Фаластин мухторияти пайдо бўлди. 1971 й. Абудаби, Дубай, Шаржа, Ал-Фужайра, Умм ал-Кайвайн, Ажман амирликларининг бирлашувидан БАА давлати тузилди. 1991 й.да Россия империясининг парчаланиб кетиши оқибатида Ўрта Осиёда Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Қозоғистон Республикалари мустақилликка эришди. О. худудининг 1/4 қисмидан кўпроғи, унинг шим. қисми РФ таркибида. 2000 й.да Шарқий Тимор давлати ташкил топди.

Ад.: Новоженин И. В., Физическая география, М., 2001; Страны Мира, М., 2001.

«ОСИЁ» — жадидлар газетаси. 1908 й. 9 апр.дан Тошкент ш.да А. Бектемиров муҳаррирлигида нашр этилган. «Хуршид», «Шухрат» газ.лари ишини давом эттириб, маориф соҳасидаги ислохотлар, дунёвий илмларни ўрганиш зарурлиги, маънавий ва иқтисодий масала-муаммолар тўғрисида ёзилган мақолалар ва шеърларга кенг ўрин ажратган. А. Иброхимов, Мунавварқори, А. Авланий ва б. жадид адибларининг макрлалари эълон қилинган. Жами 5 сони чиққач, чор мустамлакачи маъмуллари томонидан ёпилган.

ОСИЁ АНТИЦИКЛОНИ, Марказий Осиё антициклони, Сибирь антициклони — Осиё устидаги юқори атмосфера таъсирининг мавсумий марказларидан бири. Қиш ойларининг кўп йиллик ўртача хариталарида Осиё устида жойлашган юқори босимли майдон. О.а. марказида ўртача босим 1030 дан паст бўлмайди.

Бу совиган куруклик устида антициклонларнинг тез-тез шаклланиши, уларнинг кучайиши ва туриб қолишининг статик натижасидир. Бунга маҳаллий топография ва орографиянинг таъсири жуда катта. О.а. уюшган жойда алоҳида антициклон ёки ўрқачларнинг Тинч океан томон муттасил ҳаракати кузатилади ва юқори босимли субтропик зона жонланиб туради. Ёзда О.а. ўрнини Ғарбий Осиё термик депрессияси эгаллайди. Осиёнинг материк қисмида О.а. даврида совуқ (ер юзасига яқин қатламларда), сокин, кам булутли, кам қорли об-ҳаво ҳукмронлик қилади. Энг паст т-ра О.а.нинг шим.-шарқида (Верхоянск ш.да) кузатилади. Бунда т-ра —70° гача пасаяди, янв. ойидаги ўртача т-ра —50° дир. О.а.нинг пастки қатламларида совуқ ҳавонинг чиқиб кетишига Саян, Олтой ва б. тоғ тизмалари тўскинлик қилади, шунинг учун О.а. стационар турғун антициклондир. Осиёнинг шарқий чеккаларида, шарқ ва жан.-шарқдан ахён-ахёнда денгиз ҳавоси бостириб келиши натижасида антициклоннинг марказий р-нарига қараганда қиш иссиқроқ бўлади. О. а.нинг жан.-ғарбий қисми Ўрта Осиё худудига таъсир қилиб, бу ерда турғун, очик, тинч об-ҳавога сабаб бўлади. Ёзда О.а. Осиё депрессиясига алмашинади.

ОСИЁ ДЕПРЕССИЯСИ, Жанубий Осиё депрессияси — Осиё устида пайдо бўладиган паст босимли барик майдон. Ёзда Ўрта Осиёнинг жан.-шарқида курук ва иссиқ об-ҳавони юзага келтирадиган фронтсиз, 2 берк изобара б-н ўралган паст босимли, циклонли, циркуляцияси яхши ифодаланган куйи тропосферада содир бўлади. О.д. ўртача 2,2—2,5 кун, баъзи вақтлар 5—7 кунгача давом этиши, шу даврда т-ра 40—45° гача кўтарилиши мумкин. О.д. вақтида энг паст т-ра 30°. О.д. қанча кўп кўтарилса ва унинг мавжуд даври қанча узок бўлса — ёз иссиқ, акс ҳолда салқин келади. Шамол ва чанг-тўзонлар кўтарилади, узокни кўриш сезгирлиги 4—10 км гача қамаяди.

О.д. марказидаги босим июль ойида

тахм. 995 гПа. Унинг жан. қисми экваториал депрессия, яъни Осиё материгининг экваториал қисмида қизиган ва тропик кенгликларга силжиган ҳаводан, шим. қисми эса материк устида кўп учрайдиган циклонлардан ташкил топади. О.д. ёз ойларининг ўртача кўп йиллик хариталарида берилади.

ОСИЁ ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ (ОТБ) -халқаро минтақавий банк. Банкни тузиш ҳақидаги битим 15 та давлат ҳукуматлари томонидан имзоланган бўлиб 1966 й. 22 авг.да кучга кирган. ОТБ тар-қибига аъзо сифатида БМТнинг иқти-содий ва ижтимоий масалалар бўйича Осиё—Тинч океан комиссиясига аъзо бўлган давлатларгина киритилиши мумкин. Ҳозирда банкка 61 мамлакат аъзо. Банк фаолиятининг асосий мақ-сади Осиёдаги ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий тараққиётига ва ташқи савдосига кўмаклашиши, моли-явий, техник ва иқтисодий ёрдам кўрсатиш. Банк хусусий секторни ри-вожлантиришга, минтақавий ҳамкорлик ва атроф муҳит тозаллигини сақлашга алоҳида эътибор қаратади. ОТБ томонидан 1968—83 й.да 9,2 млрд. доллар одатдаги кредит ва 4,2 млрд. доллар махсус фонд кредити берилган. ОТБнинг низом жамғармаси — 43,6 млрд. АҚШ долларига тенг. Банкнинг ҳар қандай қарорини хдмкорликда 1/3 овозга эга бўлган АҚШ ва Япония тўхтатиб қўйиши мумкин. Уларнинг ҳар бири низом жамғармасининг 15,9% микдорига улугша эга. Шунингдек, банк ҳузурида 2 махсус фонд фаолият кўрсатади — Осиё тараққиёт фонди ва Техника ёрдами махсус фонди. Банкка ривожланган давлатларнинг таъсири катта: маблагларнинг 50% уларга тегишли. Штаб квартираси Манила (Филиппинка. Олий органи — Бошқарувчилар кенгаши. Япония вакили ҳамиша банк президенти бўлади.

Ўзбекистон Республикаси 1995 й.да ОТБга аъзо бўлган. Республиканинг ушбу банкдаги квотаси 310,5 млн. АҚШ долларини ташкил этади. ҳоз. пайтда Ўзбекистонда ОТБ иштирокидаги уму-

мий микдори 625,5 млн. АҚШ долларига тенг бўлган 13 та лойиха амалга оширилмоқда.

ОСИЁ ЧИГИРТКАСИ (*Locusta migratoria migratoria L.*) — чигирткаларнинг галалашиб яшовчи кенжа тури. Бўйи 35—55 мм, кулранг, сарғиш-яшил ёки яшил; каноти устида қўнғир холлари бор. Личинкалари ёлғиз яшайдиган даврида яшил, сарик, қора, галалашиб яшайдиган даврида эса қора холли оч сарик. О.ч. Жанубий Европа, Крзоғистон, Ўрта Осиё, Жан. Сибирь, Монголия, Шим.-Ғарбий Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон ва Шим. Африкада тарқалган. Россиянинг Европа қисми жан.даги дарё этаклари, шунингдек, Амударё, Сирдарё дельталаридаги қамишзорларда кўп учрайди. О.ч. деярли ҳамма экинни, айниқса, ғаллани қаттиқ зарарлайди (яна қ. Чигиртка).

ОСИЁ ЎЙИНЛАРИ - Осиё китъасининг нуфузли спорт мусобақалари. 4 йилда 1 марта ўтказилади. Осиё Олимпиада кенгаши 1949 й. 13 фев.да асос солган ва мусобақаларни ўтказувчи О.ў. федерациясини ташкил этган. Унинг низоми Олимпиада ўйинлари ғоялари асосида тузилган. Ҳар бир давлат О.ў.нинг қайси турларида иштирок этишини ўзи белгилайди, лекин вакиллари таркиби ташкилий кўмита ва Осиё Олимпиада кенгаши белгилаган сондан ошиб кетмаслиги керак. О.ў. да волейбол, футбол, енгил атлетика, сузиш каби Олимпиада ўйинлари дастурига кирган спорт турлари ҳамда муайтай, сепак текрав сингари миллий спорт турлари бўйича мусобақалар уюштирилади. О.ў. дастурига бирор миллий спорт турини киритиш учун бу тур китъанинг камида 6 та давлатида оммалашган бўлиши ва камида 4 мамлакатдан шу тур бўйича спортчилар иштирок этиши зарур.

Ўзбекистон спортчилари О.ў.га 1994 й.дан қатнашади. Спортчиларимиз О.ў.нинг 100 дан ортиқ медаллари б-н тақдирланишди (2002), улардан 31 таси олтин медалдир. Байдаркачи Иван Ки-

реев (1994) 3 бор, гимнастиками Оксана Чусовитина (2002) ва боксчи Сергей Михайлов (1998, 2002) 2 мартадан О.ў. чемпиони бўлди. Ўзбекистон футбол терма жамоаси 1994 й.да Хироси-мада китъа чемпиони унвонини қўлга киритди.

О.ў. китъа давлатларида миллий спорт турларининг кенг оммалашшига ёрдам бераяпти. 2006 й.да Дўҳада бўладиган О.ў. дастурига ўзбек кураши мусобақалари ҳам киритилди.

Осиё уйинлари

Санаси	Ўтказилган жойи
1951	Дехли (Ҳиндистон)
1954	Манила (Филиппин)
1958	Токио (Япония)
1962	Жакарта (Индонезия)
1966	Бангкок (Таиланд)
1970	Бангкок (Таиланд)
1974	Техрон (Эрон)
1978	Бангкок(Таиланд)
1982	Дехли (Ҳиндистон)
1986	Сеул (Жан. Корея)
1990	Пекин (Хитой)
1994	Хиросима (Япония)
1998	Бангкок(Таиланд)
2002	Пусан (Жан.Корея)

ОСИЁ-ТИНЧ ОКЕАН ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИГИ

— халқаро иқтисодий ташкилот. Осиё-Тинч океаннинг 12 давлати — Австралия, Бруней, Индонезия, АҚШ, Канада, Малайзия, Таиланд, Сингапур, Филиппин, Корея Республикаси, Япония, Янги Зеландия ташқи ишлар ва савдо вазирларининг Канберра ш.да (Австралия) бўлиб ўтган 1-конференциясида асос солинган (1989 й. нояб.). Ташкилотнинг асо-сий мақсади Осиё-Тинч океан минтақасида очик ва эркин савдо ҳамда инвестици-

ялар учун шароит яратиб бериш, агроф мухитни муҳофаза қилиш юзасидан куч-ғайратларни мувофиқлаштириш. Бунда умуман минтақада, ва, хусусан, ташкилот доирасида интеграция жараёнларига муҳим эътибор берилди. О.-Т.о.и.х.да интеграция жараёнлари минтақада саноати ривожланган давлатлар учун 2010 й.гача ва ривожланаётган мамлакатлар учун 2020 й.гача очиқ ва эркин савдони таъминлаш ва қўллаб-қувватлашни, О.-Т.о.и.х. ташкилотига аъзо мамлакатларнинг изчил суръатда ўсиши, бир текис ривожланиши ва миллий барқарорлигига эришиш учун яқин ҳамкорлик қилишни назарда тутди. Бу баёноат О.-Т.о.и.х. давлат бошлиқларининг 1994 й.ги Богор декларацияси номини олган.

Ҳамкорлик ташкилоти ўз фаолиятини, асосан, 2 соҳада олиб бормоқца. Биринчидан, халқаро савдони эркинлаштириш ва микёсини кенгайтириш мақсадида савдо соҳасида ҳамкорлик қилиш, иккинчидан, Осиё-Тинч океан минтақасининг технологик ривожланиши ва юксак тараққий этган минтақавий инфратузилмани (бунда ахборот ва алоқа индустрияси, транспорт, ходимлар тайёрлаш ва б. ҳам назарда тутилади) вужудга келтиришга ҳаракат қилинмоқда.

О.-Т.о.и.х. мамлакатлари Ўзбекистон бозорини бирмунча истикболли деб билади, айти чўгда Ўзбекистон Осиё-Тинч океан минтақаси мамлакатлари б-н сиёсий-иқтисодий ва илмий-маданий ҳамкорликни кучайтиришга интилади.

О.-Т.о.и.х. ташкилотининг доимий ишчи органи — Котибиёт. У 1993 й. ташкил қилинган. Қароргоҳи Сингапур ш.да.

Сайфиддин Жўраев.

ОСИЁЧА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ УСУЛИ — кад. жамият ривожланишининг алоҳида босқичи таснифи. Бу тушунча дастлаб 1859 й.да К. Маркс томонидан киритилган бўлсада, ўтган асрнинг 20—30- ва 60—80-й.ларида ижтимоий фанда кескин тортишувларга сабаб бўлди, лекин ўзининг узил-кесил ечимини топмади.

Икки минг йил олдин пайдо бўлган и.ч.нинг бу усули Мексика, Перу, Шумер, Қад. Хитойда, ҳатто Россияда мавжуд бўлган деган фикрлар ҳам бор. Осиёча иқтисодиётнинг мил. ав. 8—4 а.ларда қад. Спартада, 3—1 а.ларда Мисрда, 6—14 а.да Византия импери-ясида ва, ниҳоят, 1917—1991 й.ларда собиқ Совет Иттифоқида амал қилгани маълум.

О.и.ч.унинг моҳияти айрим минтақаларда кишилар фаолиятининг моддий шарт-шароитлари ва хусусиятлари б-н белгиланади. Бу хусусиятларни 3 йўналишга ажратиш мумкин: катта микёсларда и.ч.нинг мувофиқлаштирилишини талаб қиладиган ижтимоий меҳнат тақсмоти ва меҳнатини кооперациялашнинг алоҳида тури мавжудлиги; ресурсларнинг (табiiй, моддий)

чекланганлиги; меҳнат ресурсларининг керагидан ортиқ даражаси. О.и.ч.унинг асосий хусусияти ерга давлат мулкчилигининг амал қилишидир. Давлатнинг алоҳида хўжалик роли худди ана шундан келиб чиқади. Ерга давлат мулкчилиги қишлоқ жамоалари тизими б-н қўшилиб кетиб, бу и.ч. усули фаолиятига кенг йўл очиб беради. Бундай шароитда ҳокимиятга алоҳида деҳқон ёки хунарманд эмас, жамоанинг демократик ташкилоти рўбарў турадики, улар ўз навбатида давлат олдида жамоа аъзолари манфаатларини ҳимоя қиладди. Бу типдаги иқтисодиёт ҳокимият ва мулкнинг ягоналигига ва марказлашган хўжалик юритишга асосланади. Шунинг учун уни «ҳокимият — мулк» тизими деб ҳам аташади. Давлат тизими устига қурилган и.ч. усули биқикликка, яъни бошқа тизимлардан алоҳида яшашга мойил бўлади.

Бу и.ч. усулида жамоанинг ўрни алоҳида. Осиё типидеги жамоа ўзининг мустақамлиги ва монолитлиги б-н ажралиб туради.

О.и.ч.у. хўжаликни марказлашган тартибда юритишни тақозо этади. Чунки оддий меҳнат кооперациясини катта ҳудудларда кенг микёсда ташкил этиш (каналлар қазил, тўғонлар қуриш, таби-

ий офатларга қарши курашиш) зарур эди. Бундай шароитда алоҳида фуқароларнинг манфаати, кичик гуруҳлар (оила, жамоа, меҳнат жамоаси) манфаатига, уларники катта гуруҳ (табақалар, касталар) манфаатларига, кейингиларники эса давлат манфаатларига тўла бўйсундирилади. Нагижада давлат фуқароларнинг барча ҳаттиҳаракатлари ва, ҳатто, фикрлаш тарзи устидан ҳам тўлиқ назорат ўрнатади.

О.и.ч.у. қисқа муддатларда мас, 15—20 й.лар ичида салмокли, айтايлик, йилига 20% гача иктисодий ўсиш сурьатларини таъминлашга қодир. Узок муддатларда, мас, 50 й. мобайнида эса бу тизим эришилган даражани саклаб қолишга ҳаракат қилиши б-н ҳам турғунликни ва деградацияни келтириб чиқаради.

О.и.ч.у. турли шаклларда амал қилиб келди. У учун тарихий жараённинг эволюцион йўли характерлидир. Бу тенденция анъаналарнинг кучлилиги б-н му-стаҳкамланган бўлиб, халқнинг диний-ахлоқий ҳаётига асосланади. Маъмурий-буйруқбозлик тизими б-н О.и.ч.ў. ўртасида ўзаро боғлиқлик бўлиб, унинг муҳим белгиси давлатнинг хўжалик ме-ханизмини бошқаришида намоён бўлди. Собик, СССР да и.ч.нинг барча омиллари, шу жумладан, ер, ер ости бойликлари, сув ресурслари, барча асосий и.ч. фондларининг 90% га яқини давлатга тегишли бўлиб, улар партократия, совет номенклатурам!, соцолигархия деб номланган бир гуруҳ шахслар томонидан бошқарилар эди. Бундам бошқариш Ўзбекистонда бир қанча салбий оқибатларга олиб келди. Энг аввало иктисодий ҳаёт тараққиётнинг экстенсив омиллари ҳисобига шаклланди ва ривожланди. Бунда асосий эътибор техника прогрес-сига эмас, табиий и.ч. кучларига, жумладан, табиат ресурсларидан аёвсиз фойдаланишга қаратилди. 70 йил мобайнида мамлакатда ярим натурал, ярим биқиқ, хом ашё тармоқларига асосланган хўжалик тури вужудга келди.

Нурислон Тўхлиев.

ОСИЙ (араб. — исён қилувчи, ито-

атсиз, гуноҳкор) — диний ақидага кўра, Аллоҳнинг буйруқлари, пайғамбарнинг суннат ва кўрсатмаларига рия қилмайдиган, буюрилган вазифаларни бажариш ўрнига уларни бутунлай ёки қисман инкор этадиган, шаръан тақиқланган ишларни қиладиган шахс. О. бандаларнинг тақдирини Аллоҳга ҳавола этилади. Аҳл ас-сунна вал-жамоа ақидасига кўра, О. банда агар куфр ёки ширкка кетмаган бўлса, ҳар қанча катта-кичик гуноҳларига қарамай мусулмон-мўмин саналади, яъни кофир бўлиб қолмайди, балки гуноҳкор ҳисобланади. Бошқа баъзи диний оқимларга кўра, О. банда куфрга маҳкумдир. О. нинг қилган баъзи гуноҳлари учун бу дунёда шаръий жазо белгиланган. Мисол учун, ислом мамлакатларида, арақ ичганга дарра урилади. О.нинг қилган ҳар бир гуноҳи учун у дунёда алоҳида жазолар белгиланган. О. ўз гуноҳларига чин дилдан тавба қилиб, уларни қайта тақорламаса, кечирилиши таъкидланган.

ОСИПОВ ИСЁНИ - Туркистон АССР ҳарбий комиссари К. Осипов бошчилигида совет режимига қарши кўтарилган исён (1919 й. 18-21 янв.). 1918 й. охирида К. Осипов бошчилигида советларга қарши фаолият кўрсатувчи Муваққат комитет тузилган. О.и. 1919 й. 18 янв.да бошланган. 19 янв.га ўтар кечаси К. Осипов буйруғи б-н Туркистон АССР МИ К раиси В. Вотин-цев, Туркистон АССР ХКС раиси В. Фигельский, ЧК (фавкулодда комиссия) раиси И. Фоменко, Тошкент Совети раиси Н. Шумилов ва б. комиссарлар отиб ташланган. Тошкент ш. деярли тўлиқ исёнчилар кўлига ўтган. Бирок, тез орада коммунистлар Кўкон, Самарқанд, Перовскдан кизил аскар отрядларини чақириб, исённи бостиришган. Исёнчиларга қарши курашга сўл эсер Г. Колузаев раҳбарлик қилган. Бу ҳарбий можароларга Эски шаҳардаги маҳаллий аҳоли 1917 й. окт. да бўлгани сингари бефарқ қараган, чунки улар К. Осипов аслида ҳокимиятни эгаллаш учун интилаётганини, Турки-

стонда демократик республика ўрнатиш ҳақидаги унинг ваъдалари куруқ сўз эканлигини тушунганлар. 21 янв.да исён тор-мор қилинган, К. Осипов кичикроқ отряд б-н Фарғона водийсига (Мадаминбек ҳузурига) борган. У андижонлик Парпи қўрбоши (Парпибек) қароргоҳида ҳам бўлиб, Тошкентдан келтирган советларнинг пул босиш машинасида Қўқонқишлоқ (хоз. Пахтаобод)да унинг номидан пул чиқариб, халққа тарқатган. Сўнгра Бухоро амирлигига қочиб борган. 1920 й.да у хорижга ўтиб кетган (унинг Ҳиндистонда яшагани ҳақида айрим маълумотлар мавжуд).

Совет режими О.и.ни бостириш баҳонасида совет тузумидан норози бўлган кўплаб кишиларни террор ва қатағон қилган. Партия ва совет идо-раларида тозалашлар ўтказилган.

Ад.: Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000.

Қахрамон Ражабов.

ОСЛО (1624—1924 й.ларда Кристиания) — Норвегия пойтахти. Ослофьорд соҳилида, 300—400 м баландликда. Иклими мўътадил. Январнинг ўртача т-раси —5° гача, июлники 16°. Йиллик ёғин 677 мм. Аҳолиси 507,4 минг киши (2000). Шаҳарга 1048 й.да асос солинган. 13-а. охири — 1380 й.ларда Норвегия кироларининг қароргоҳи. 1572 й.дан Данияга қарашли Норвегиянинг маъмурий маркази. 1624 й.ги ёнғиндан кейин шаҳар эски ўрнидан нарироқда қайта қурилган ва Кристиания деб номланган. 1924 й.дан О. деб атала бошлади. 1814 й.дан мамлакат пойтахти. 1940 й. 9 апр.дан 1945 й. 8 майгача шаҳарни немис фашистлари қўшини оккупация қилиб турган.

О. — Норвегиянинг энг катта иқтисодий ва маданий маркази, йирик денгиз порти. Порт орқали мамлакат ташқи савдо юқларининг 1/3 қисми ўтади. Т.й. тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. О. ва унинг атрофидаги қорхоналар Норвегияда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотининг 25%ни беради. Ма-

шинасозлик ва металлсозлик саноати тармоқлари ривожланган. Энергетика ва кема таъмирлаш, электротехника ва радиоэлектроника, металлургия, ёғочсозлик, тўқимачилик, полиграфия, озик-овқат ва б. саноат қорхоналари бор.

Мёморий ёдгорликлардан Қирол саройи, собор, Миллий театр ва ун-т бинолари, ратуша ва б. сақланган. Метрополитен қурилган. Шаҳарда боғ кўп. Ун-т (1811), консерватория, драма ва опера театрлари, Норвегия ФА, музейлар, Миллий галерея бор. Богдэ я.о.даги музейда Ф. Нансен ва Р. Амундсенларнинг «Фрам» кемаси, Т. Хейердалнинг «Кон-Тики» соли сақланмоқда. О. чанғи спорти марказларидан. 1952 й.да шаҳарда 6-кишки Олимпиада бўлиб ўтган.

ОСЛО УНИВЕРСИТЕТИ - Норвегиядаги биринчи ун-т. 1811 й. ташкил этилган. Илоҳиёт, юриспруденция, тиббиёт, тарих ва фалсафа, мат. ва табиий фанлар, стоматология, ижтимоий фанлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Таркибида бир қанча ин-т ва илмий жамиятлар бор. Кутубхонасида 2 млн.дан ортик асар сақланади. Ун-тда 22 мингдан зиёд талаба таълим олади, мингдан ортик ўқитувчи ишлайди.

ОСМА ВОДИЙ — бошқа водийга, денгиз ёки қўл қирғоғига жарлик ҳосил қилиб тик тушган водий. О.в. сув оқими ёки музликнинг чуқурлатиш эрозияси бошқа водийдаги чуқурлатиш эрозиясидан ёки қўл ва денгизлардаги тўлқин эрозиясидан секин рўй берганда ҳосил бўлади, шунингдек, эрозия базасининг ёки денгиз ва қўл сув сатҳининг кескин ўзгариши, тектоник ҳаракатлар емирилаётган тоғ жинслари литологик таркибининг ҳар хиллиги натижасида ҳам вужудга келади.

ОСМА КОНСТРУКЦИЯЛАР - асосий юк кўтарувчи қисмлари қайишқоқ материаллар (арқонлар, кабеллар, трослар, занжирлар, мембрана ва б.) дан иборат бўлган осма тизимлар. Асосий турлари — осма кўприқлар, бино ва иншоотларнинг баъзи катта қулочли ёпмалари, ка-

нат йўллар, осма қувурлар ва б. Қурилиш механикасида, кўприксозликда, жарлар устидан йўллар ўтказишда, тоғли жойларда кенг қўлланилади.

ОСМА КЎПРИК — эгиловчан элементлар (кабель, сим, арқон, занжир ва б.)га осилган кўприк. Унинг транспорт катнайдиган ва одамлар юрайдиганлари кўпроқ қўлланилади. Осма тизимлар, асосан, автомобиль йўлларида, шахар кўприкларида, жарлар, кўрфазлар устидан йўл ўтказишда ишлатилади.

ОСМАНЛАР (*Diptychuladi*) — карсионлар оиласига мансуб балиқлар уруғи. 3 тури маълум. Ўрта Осиё тоғларидаги сув ҳавзаларида 2 тури (тангачали ва тангачасиз *O.*) тарқалган. Тангачали *O.* дарёларда яшайди. Уз. 50 см, вазни 1 кг гача; баҳор ва ёзда урчийди. Тангачасиз *O.* дарё ва кўлларда яшайди; айниқса, Исиккўлда кўп. Уз. 60 см, вазни 3 кг гача. Чирчиқ дарёсининг юқори қисми ва ирмоқларида тангачасиз *O.* учрайди.

ОСМАНОВ Сейтумер Османович (1907.20.12) — биолог олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби. Биол. фанлари дри (1969). Симферополь педагогика ин-тини тугатган (1933). Челябинск педагогика ин-ти зоология кафедраси доценти ва мудир (1938—40), Севастополь биол. станциясида катта илмий ходим (1940—41), 2-жаҳон уруши катнашчиси (1941—44), Қорақалпоғистон педагогика ин-ти зоология кафедраси доценти ва мудир (1944—50), Иктисодиёт ва маданият интида катта илмий ходим (1950—57), Комплекс илмий тадқиқот ин-ти балиқчилик лаб. мудир (1957—58). Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиали зоология ва паразитология сектори бошлиғи (1958—59), паразитология лаб. мудир (1959 й.дан). Илмий ишлари балиқлар паразитлари экологияси, система-тикаси, биол. си ва зоогеографиясига бағишланган.

Ас: Паразиты рыб Ўзбекистона, Т., 1971.

ОСМАТУЗИ, қанот осма — зийнат буюми; Хоразм аёлларининг бош-

га тақадиган тақинчоғи. Тиллақошдан Хоразм заргарлигига хос безаклари — панжарали қанотларининг айлана нақшгуллар б-н тўлдириб безатилганлиги, узун шокилаларининг кўплиги, айниқса, қанотлар келиб туташадиган марказий шаклнинг ўзига хослиги ҳамда укпар, пар ўрнатиладиган найчаси борлиги б-н фарқ қилади. *O.* чакка тақинчоғи — яримтирноқ б-н бирга ансамбль ҳосил қилади.

ОСМИЙ (юн. *osme* — хид; лот. *Osmium*), *Os* — Менделеев даврий системасининг VIII гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 76, ат.м., 190,2. Табиий *O.* 7 та барқарор изотопдан иборат: $^{184}\text{Os}(0,018\%)$, $^{186}\text{Os}(1,59\%)$, $^{187}\text{Os}(1,64\%)$, $^{188}\text{Os}(13,3\%)$, $^{189}\text{Os}(16,1\%)$, $^{190}\text{Os}(26,4\%)$, $^{192}\text{Os}(41,1\%)$. *O.*нинг сунъ-ий радиоактив изотоплари ичида ^{184}Os энг узок вақт мавжуд бўлувчи ($T_{1/2}=700$ кун). *O.*ни 1804 й.да С. Теннант платинани зар сувида эритишда ортиб қолган моддалар таркибидан топган. *O.*нинг OsO_4 таркибли ангидриди ўзига хос ўткир хидли (хлор хидига ўхшайди), кукун ҳолидаги *O.* ҳам шундай хидга эга. *O.* Ер пўстининг масса жиҳатидан. 5-10~6% ниташкил қилади. Табиатда иридий б-н қотишма ҳолида, платина гуруҳи металлларининг рудаларида учрайди. Ўзбекистонда Олмалик ва Қизилқум ҳудудларидаги полиметалл рудалари таркибида тарқоқ ҳолда мавжуд.

O. — кўкимтир тусли каттиқ металл. Металлар ичида энг оғири. Зичлиги $22,6 \text{ г/см}^3$ (15°да), суюқланиш т-раси 3027° , қайнаш т-раси 5027° . *O.* кимёвий хос-салари жиҳатидан платина гуруҳидаги бошқа металллардан кескин ажралиб туради; у баъзан металлмаслик хоссаларини ҳам намоён қилади. *O.* ҳавода киздирилса, оксидланиб, OsO_4 — осмий (УШ)-оксидга айланади.

*O.*нинг 2,4 ва 8 валентли оксидлари бор. *O.* оксидлари $600\text{—}950^\circ$ да учувчан. Осмий монооксид ёки осмий (II)-оксид, OsO — қора тусли кукун, сувда ва кислоталарда эримайди, жуда тез оксидланади.

Осмий (I V) - о к -сид, OsO₂ жигарранг ёки кора кукун модда, сувда ва суюлтирилган кислоталарда эримайди, зичлиги 7,91 г/см³ (22°да), 650° да парчаланеди. Ҳавода қиздирилганда осмий (УШ)-оксидга айланади. Осмий (УШ)-оксид ёки осмий ангидрид OsO₄ ранг-сиз кристалл модда, зичлиги 4,96 г/ см³ (22°да), суюкланиш т-раси 39,5°, кайнаш т-раси 130°. Захарли. Сув, спирт ва эфирда яхши эрийди. Сувдаги эрит-маси осмат кислота H₂[OsO₄(OH)₂] де-йилади. Металл О. кукуни фтор б-н 250° гача қиздирилса, осмий (VIII) - фторид OsF₃ га айланади. Қўшимча сифа-тида OsF₆ ва OsF₄ хдм пайдо бўлади. О. хлор атмосферасида қиздирилса, OsCl₄, OsCl₃, OsCl₂ лар ву-жудга келади.

О. таркибида мис-никелли сульфид рудалари ва мис молибден бўлган рудалардан платина гуруҳи металлари б-н ажратиб олинади. Уни бошқа металллардан ажратишда OsO₄ ҳолидабош-қа идишга ўтказилади. О. қотишмалари аниқ ўлчов асбоблари ўқларини тайёрлашда, радиотехникада, композицион материаллар олишда, бирикмалари эса катализаторлар сифатида тиббиётда ва фотографияда ишлатилади.

Омонулла Хўжаев.

ОСМИЙЛИ ИРИДИЙ - туғма элементлар синфига мансуб минераллар гуруҳи. Осмий ва иридийнинг табиий қаттиқ коришмаси. Таркибидаги компонентлар микдорига қараб ҳар хил бўлади. Қаттиқ коришмалар гексагонал ёки кубик сингонияларда кристалланади, кристаллар бир неча мкм дан 1 мм гача таבלетка ёки пластинка шаклида бўлади. Металлсимон ялтирок, магнит хоссаси йўқ. Таркибида Iг кўпроқ бўлса, ранги оқ, Os кўпроқ бўлса, қўнғир-қулранг. Қаттиклиги 5— 7, зичлиги 17600—22400 кг/м³. О.и. магматик ёки гидротермал йўл б-н ҳосил бўлади. Ўта асосли тоғ жинсларида туғ-ма платина, хромшпинелилар, мис сульфидлари, баъзан кварц томирларида туғма олтин б-н бирга учрайди. Табиатда сочма ҳолда жуда

кам микдорда (100 мг/м³ гача) бўлади. О.и. минераллардан невьянскит энг кўп тарқалган, сисертскит кам; осмирид, туғма осмий — жуда камёб минераллар. Осмий, иридий ва рутений олишда хом ашё сифатида ишлатилади.

ОСМОН, осмон гумбази — Ер устида гумбаз шаклида кўриниб тура-диган фазо (само, фалак, кўк). О. бу-лутсиз кунлари кундузи ҳаво ранг (куёш нурларининг Ер атмосферасида сочилиши кўпроқ қиска тўлқин узунликларига тўғри келгани учун), кечалари қора бўлиб кўринади. Кундузи О.да Куёшни, баъзан Ойни ва камдан-кам ҳолларда баъзи осмон жисмлари (мас, Зухра юлдузи, яъни Венера) ни, кечалари эса бир вақтнинг ўзида 3000 гача юлдуз, сайёралар, Ой, туманликларни, баъзан комета, метеор ва б. осмон жисмларини кўриш мумкин.

ОСМОН КООРДИНАТАЛАРИ - осмон сферасида ёриткичларнинг ўрнини аниқлаш учун қўлланиладиган бир нечта координаталар системасининг умумий номи (қ. Астрономик координаталар).

ОСМОН МЕХАНИКАСИ - астрономиянинг Куёш системасига кирувчи табиий ва сунъий жисмларнинг ҳаракат назариясини яратиш б-н шуғулланувчи бўлими. О. м. асосларини И. Кеплер, И. Ньютон, Л. Эйлер, Ж. Лаг-ранж, П. Лаплас, С. Ньюком, А. Пуанкаре ва б. ишлаб чиқишган. Асосий бўлимлари: 1) Ер сунъий йўлдошлари (ЕСЙ) ва б. сайёраларга учирилган космик аппаратлар ҳаракат назарияларини яратиш; 2) кўп жисм масаласи доирасида Куёш системасининг ҳар бир табиий жисм учун ҳаракати назарияси ва математик қонунларини аниқлаш; 3) кузатув маълумотлари асосида осмоннинг ихтиёрий жисми орбитаси элементларини ҳисоблаш усуллари такомиллаштириш; 4) сайёралар ва улар йўлдошларининг тўлқинсимон ҳаракати учун аналитик назариялар ишлаб чиқиш; 5) Куёш системасидаги асосий табиий жисмларнинг фазовий ўрни ва ҳаракатига оид маълумотларни олдиндан аниқ ҳисоблаб, астрономик йилнома-

лар тузиш.

Бу бўлимлар мос равишда ўз объектлари тури бўйича алоҳида йўналишларга бўлинади. Хусусан, ЕСЙ ҳаракати назариясида унга таъсир этувчи қуйидаги омиллар бўйича махсус йўналишлар мавжуд: 1) Ернинг мураккаб шакли ва унда материянинг нотекис тақсимоги таъсири; 2) Ой ва Қуёшнинг гравитацион таъсири; 3) Ер атмосфера-си таъсири; 4) Қуёш ва Ой нурларининг ЕСЙга босими; 5) Ердаги кўтарилиш ва пасайиш ходисалар таъсири ва б.

Маълумки, 3 ва ундан ортиқ жисмлар масалалари умумий ҳолда аниқ ечимга эга эмас. Шу сабабли, О. м.да махсус келтирилган масалалар ўрганилиб, натижалари бунга мос системада қўлланилади. Бунда муаммони аниқ ечиш мақсадида айрим физик параметрлар бўйича номаълум функцияларни қаторларга ёйиш усуллари ишлатилади. Мас, Ер ва сайёраларнинг гравитацион потенциаллари сферик функциялар бўйича қатори, эллиптик орбита бўйича ҳаракатланувчи осмон жисми координатаси эксцентриситет даражалари бўйича қатори амалда тез-тез учраб туради.

Қуёш системасидаги ҳар бир жисм орбитаси элементлари вақтга боғлиқ функциялардир. Улар эволюциясини ифодаловчи тенгламаларни биринчи бўлиб Л. Эйлер топган. Ҳаракатланувчи жиемга таъсир этувчи куч уз потенци-алига эга булса, унда орбита элементлари учун Лагранж тенгламалари ридан фойдаланилади. Ушбу потенциал О. м.да пертурбацион функция дейилиб, уни аниқ билиш ва назариясини яратиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Бу функция, одатда, маълум қаторлар тарзида қўлланилади.

О.м.нинг усуллари, хусусан, янги кометалар ва астероидларни илгари маълум булганларидан фарқлашда ҳам кенг қўлланилади, чунки фақат орбита элементлари орқали бу муаммони ҳал этиш қийин масала. Бунда «комета инварианти», Тиссеран мезони, Якоби интеграл каби тушунчалардан фойдаланилади.

ОСМОН СФЕРАСИ — осмон ёрит-кичларининг вазиятини курсатиб бе-рувчи ҳаёлий ва ихтиёрий радиусли сфера. Ёриткичларнинг ўрнини ва унинг кўринувчи ҳаракатини ўрганишда осмон координаталаридан фойдаланилади. О.с.нинг текислиқдаги проекцияси айлана. Кузатувчи О.с. марказида туради ва у турган жойининг уз меридиани мавжуд булади. Кузатувчи турган нуктадаги шоқулнинг йўналиши вертикал чизик (ZZ') деб аталади. Вертикал чизикнинг О.с. б-н кузатувчининг тепасида (уфқ юқорисида) кесишган нуктаси зенит (Z) ва унга диаметрал қарама-қарши томонда кесишган нуктаси надир (Z') дейилади. Z ва Z' нукталаридан ўтган вертикал чизикка утказилган катта айлана вертикал айлана ёки вертикал дейилади. Вертикал ўққа перпендикуляр

қилиб ўтказилган катта айлана (SWNE) уфқ текислигидир. Кузатувчи О.с.нинг фақат уфқ текислигидан юқорида жойлашган ёриткичларни кузата олади.

Осмон ёриткичлари сутка давомида Ер атрофида (олам ўки PP' атрофида) кўринма ҳаракатда бўлади. Олам ўкига ўтказилган перпендикуляр айланалар суткалик паралеллар, уларнинг энг каттаси эса осмон экватори дейилади.

ОСМОНСОЙ — Жиззах вилояти Фориш туманидаги сой. Нурота тоғининг шим. ён бағридан бошланиб шим.га оқади. Уз. 24 км, ҳавзасининг майд. 31 км². Ўртача йиллик сув сарфи 0,17м³/сек., оқим модули 5,5 л/сек, км². Баҳорда суви кўпаяди.

ОСМОРЕГУЛЯЦИЯ (юн *osmos* -туртки, босим ва лат. *regulo* — бошқараман) — ҳайвонлар организми ички муҳитидаги осмотик фаол моддалар концентрациясини доимий бир меъёрда сақлаб туришни таъминлайдиган физик ва кимёвий жараёнлар мажмуи. О. кўпчилик ҳайвонлар учун хос. Ҳайвонларни осмотик босим реакциясига кўра, пойкилосмотик вагомой-осмотик гуруҳларга ажратиш мумкин. Пойкилосмотик ҳайвонлар тана-сида осмотик босим муҳит хусуси-

ятларига боғлиқ бўлиб, нисбатан кенг чегарада ўзгариши мумкин. Гомойос-мотик ҳайвонлар осмотик жиҳатдан ўзгармас; ташқи муҳит ўзгаришидан қатъи назар улар танасидаги суюқлик босими нисбатан доимий сақланади. Ички муҳит осмотик босими кучига нисбатан ҳайвонлар гиперосмотик ва гипоосмотик бўлади. Ички муҳит суюқлигида осмотик фаол моддалар концентрацияси гиперосмотик ҳайвонлар (курукликда ва чучук сувда яшовчилар, тоғайли балиқлар) да ташқи муҳит бо-симига нисбатан юқори, гипоосмотик ҳайвонлар (денгиз суякли балиқлари, судралиб юрувчилар ва айрим қисқичбақасимонлар) да паст, изоосмотик ҳайвонлар (денгиз моллюскалари, игна-терилилар ва б.) да эса тенг бўлади. О. гиперосмотик ҳайвонларда озик б-н туз, сувдан Na^+ ва Cl^- ионларини ис-теъмоқ қилиш орқали содир бўлади. Бу жараён жабраларда (моллюскалар, қис-қичбақасимонлар, балиқлар), терида (сувда ва курукликда яшовчилар), оғиз бўшлиғи ва клоакада (судралиб юрувчилар), анал папиллаларида (чивинлар куртлари) жойлашган махсус хужайралар ёрдамида рўй беради. Гавда қоплагичи орқали кирадиган сувнинг ортиқча қисми айириш органлари (қисқарувчи вакуоалар, нефридиялар ва буйраклар) орқали чиқариб турилади. Гиперосмотик денгиз ҳайвонларида О. қонда мочевина ва триметилноксиднинг тўпланишига боғлиқ. Гипоосмотик ҳайвонларда О. денгиз сувини ичиб, ундан ортиқча тузларни жабраларда жойлашган махсус хужайралар ёки туз ажратувчи безлар ёрдамида ажратиб, уни чучуклантириш орқали (судралиб юрувчилар, кушлар) боради. Икки ва-лентли ионлар эса ичак ва буйрак ёрдамида ажратилади. Сут эмизувчиларнинг буйраклари асосий О. органи ҳисобланади. Ўткинчи балиқлар (лосос-симонлар ва б.) ва айрим қисқичбақа-симонлар гипер- ва гипоосмотик О.га эга бўлиб, денгиз ва чучук сувда ҳам яшаши мумкин. Кўпчилик умурткасиз ҳайвонларнинг ҳар хил

шўрланган сувларда яшаши хужайра О.си б-н боғлиқ. О. системасининг нам танқисли-гига мослашуви бир қанча механизмларни, концентрацией хоссасини ошириш орқали сувни тежаш (кенгурусимон каламуш), сувсизланишга чидамликнинг кескин ошиши (эшак), азотли алмашинувнинг охириги маҳсулоти сифатида сийдик кислотанинг ҳосил бўлиши (судралиб юрувчилар, кушлар), туз ажратадиган бурун безларининг бўлиши (айрим судралиб юрувчилар) ва б. ни ўз ичига олади. О. рефлекс тарзида амалга ошади. О.да гипофиз, буйрак усти безлари, қалқонсимон без ва ошқозон ости безлари ҳамда ҳар хил сенсор органлар ва ҳара-кат системаси катнашади. О. туфайли ҳайвонлар ҳар хил муҳитда яшашига мослашган (яна қ. Моддалар алмашинуви).

ОСМОС (юн. *osmos* — туртки, босим) — эритувчининг эритма б-н эритувчи орасига ёки концентрацияси турлича бўлган. 2 эритма орасига қўйилган ярим ўтказгичли парда орқали ўтиши ҳодисаси. Эритувчи (мас, сув) О. туфайли суюқроқ эритмадан қуюқроқ эритмага ўтади. О. эритмалар концентрацияси орасидаги фаркни йўқотиб, системани мувозанат ҳолатига келтиришга интилади. Бу ҳодисани дастлаб 1748 й.да А. Нолле кузатган. Нолле туби мол пу-фаги б-н бекитилган шиша найга канд эритмаси солиб, найнинг пуфакли қисмини сувга ботирганида най ичига пуфак орқали сув кириб, найдаги суюқлик кўтарила бошлаган. Сувнинг пуфак орқали найга ўтиши маълум босим (осмотик босим) туфайли содир бўлади. Суюқдик найда маълум баландлик-ка қадар кўтарилади; найдаги суюқликнинг гидростатик босими осмотик босимга тенглашеа, суюқлик кўтарилишдан тўхтайтиди. Бу баландликнинг катталиги осмотик босимнинг ўлчови бўлиб хизмат қилади. О. ҳажми чекланган суюқликнинг ички томонига йўналган бўлса, эндосмос, ташқи томига йўналган бўлса, экзосмос дейилади. Ярим ўтказувчи пардаларни поли-

мер материалдан (мас, коллодийдан) ёки ивиксимон чўкиндилардан (мас, мис ферроцианид $\text{Cu}_2[\text{Fe}(\text{CN})_6]$ чўкмасидан) тайёрлаш мумкин.

О. полимерларнинг молекуляр тавсифини аниқлашда, эритмаларни концентрациялашда, баъзи бир полимер материаллар олишда, юқори минераллашган сувларни тозалашда қўлланади. О. ходисаси ўсимлик ва ҳайвон организмларида ниҳоятда катта аҳамиятга эга, чунки организмдаги ҳар қайси хужайра яримўтказгич вазифасини бажара олади. Бир хил осмотик босимга эга бўлган эритмалар изотоник эритмалар дейилади. Агар эритмаларнинг осмотик босими ички хужайра су-юклигининг осмотик босимидан катта бўлса, гипертоник, кичик бўлса гипотоник эритмалар дейилади. Бир эритма маълум бир турдаги хужайра учун гипертоник, бошқаси учун изотоник, учинчиси учун гипотоник бўлиши мумкин. Тиббиётда, одатда, изотоник эритмалар, аммо баъзан гипертоник эритмалар (жароҳатларни боғлов б-н боғлашда) ҳам қўлланилади. Дарахтларда сув ҳам О. туфайли юқорига кўтарилади.

ОСМОТИК БОСИМ, диффузия босими — суюкликда эриган модданинг диффузия ҳаракати туфайли пайдо бўладиган босими. О. б. эритувчи б-н эритма орасига қўйилган ярим ўтказувчи (ўзидан эритувчини ўтказиб, эриган моддани ўтказмайдиган) парда ва осмометр ёрдамида аниқланади. О.б. эритмада эриган модданинг концентрациясини ўта камайтириш учун эритувчининг эритмага сўрилишини юзага келтириб чиқаради.

О.б. бир хил бўлган эритмалар изотоник ёки изоосмотик эритмалар, агар бир эритманинг О. б.и бошқасиникига нисбатан юқори бўлса, гипертоник, паст бўлса гипотоник эритма дейилади.

О.б.ни ўлчаш усуллари ва техникаси ҳақидаги таълимот осмометрия деб аталади. Осмометрия, асосан, полимерларнинг молекуляр массасини аниқлайди. Ҳайвон, ўсимлик хужайралари, микроорганизмлар ва биологик суюкликларнинг

О.б.и уларнинг суюқ му-ҳитида эриган моддаларнинг концент-рациясига боғлиқ. О.б. турғунлиги сув-туз алмашинуви б-н таъминланади. Ўсимликлардаги О.б. уларнинг ўсиш шароитига боғлиқ.

ОСО **ЭРИЙДИГАН ҚОТИШМАЛАР** — қалайнинг нисбатан пастроқ т-ра (тахм. 232°) да эрийдиган қотишмалар. Тар-кибида турлича нисбат ва уйғунликда ушбу элементлар бўлади: Sn (қалай), Bi (висмут), In (индий), Pb (қўрғошин), Cd (галлий), Zn (рух), Sb (сурма), Ga (галлий), Hg (симоб) ва б. Кавшарлар, эрувчан сақлагичлар, металл суркама (замазка) лар, қуйма колиплар ва зичлагичлар тайёрланадиган материаллар сифатида ишлатилади.

ОСПАНОВА Бибираба Рашидовна (1950.15.6, Чимбой тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Қорақалпоғистон пед. ин-тини тугатган (1974). 1974 й.дан Нукус ш.даги 12-мактабда қорақалпоқ тили ва адабиёти ўқитувчиси. Дарсда кўرғазмали воситалардан, янгича даре бериш усулларидан фойдаланади.

ОССУАРИЙ, остодон (лот. os — суяк) — зардуштийлик динига мансуб халкларда мархумнинг суяги солинган сопол, тош ёки ганч идиш, суякдон. Зардуштийларда ўликни ерга дафн этиш ман этилган. Бунда улар «Она ер мукаддас, у барча жонзотнинг боқувчиси, тупроқнинг таркибини бузмаслик керак», деган ақидага риоя қилишган. Шунинг учун ҳам ҳар бир киш-лоқ, туман, шаҳарда, тоғ ён бағри ёки баланд тепаликда махсус супалар ясаб, ўликни ўша ерга элтиб бараҳна (яланғоч) тарзда қўйишган. Ўлимтиххўр ҳайвон ва паррандалар мурда гўшларини еб кетгач, суякларини йиғиштириб олиб, алоҳида жойда асрашган. Баъзи қавмларда ўлик куйдирилиб, кули йиғиштирилиб, эъзозлаб асралган. Жамоада аждодлар руҳини авайлаб, ана шу суякларнинг баъзи қисмини, кулни сақлаш мақсадида қопқоқли хумга ўхшатиб О. — суякдонлар ясашган. Олар лойдан кулоллар томонидан кесма на-

қшли тарзда ясалиб, махсус хумдонларда пиширилган. Улар турли ҳажмда бўлган. Бош суяклар сақланадиган О.ларнинг қопқоғи тутқичига марҳум калласининг тасвири туширилган. О. ўта мукамал ишланган.

Ўрта Осиё халқларида О.га солиб кўмиш одати мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-ярмида шаклланиб, мил. 8-а.га-ча (исломий дафн русумлари қабул қилингунча) давом этган. Хоразмдан топилган қад. О. ҳайкаллар шаклида бўлиб, ўликларни илохийлаштиришни ифодалаган. Ўрта Осиё, Эрон, Фалас-тин, Миср ва б. жойлардан кўп-кўп О.лар топилган бўлиб, улар ерга ёки новусларда сақланган. Зардуштийлик дини узил-кесил шакллангач, бу удум барҳам топган. Зероки мурдани куйдириш ҳавони булғаса, ўлик гўштини еган дарранда ёки қушлар дарё, ариқ ва ҳовузлардан сув ичиб, ҳар хил юқумли касалликларнинг вужудга келишига сабаб бўла бошлайди. Бундан ташқари, оташ (олов) маздопарастларда му-қаддас саналиб, покиза одамни куй-дирмаслиги керак. Натижада ушбу дин уламолари атроф-муҳит, сувнинг тозаллиги, наслининг асл бўлишини кўзлаб, ўликни қафанга ўраб, маълум чуқурликка кўмиш, захкаш мавзеларда эса, сағаналарда сақлашни жорий қилганлар; махсус мурдашуй гигиенаси ишлаб чиқилган. О.лар энг кўхна удумларни ўрганишга, аждодлар амалий санъатининг нозик қирраларини аниқлашга кўмаклашади.

Ҳамиджон Ҳомидов.

ОССУРИЙЛАР, айсорлар (ўзларини атураи деб атайдилар) — Яқин Шарқ мамлакатлари, АҚШ ва б. мамлакатларда яшайдиган халқ. Умумий сони 350 минг киши (1990-й.лар ўрталари), жумладан, Россия Федерацияси (10,6 минг киши), Ироқ (120 минг киши), Эрон (100 минг киши), Туркияда (70 минг киши) ва б. Оссурий тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, несторианлар.

ОССУРИЯ — Месопотамиянинг шим.да, Дажла дарёси юқори оқими бўйларида қадимда мавжуд бўлган дав-

лат (мил. ав. 20—7-а.лар). Ашшур (Ас-сур) шаҳардавлати номидан олинган. О. аҳолиси, асосан, сомиё-аккад халқларига мансуб бўлган. Мил. ав. 18-а. бошида Ашшур йирик давлатнинг маркази эди. Кейинчалик Бобил, 16—15-а.ларда Митанни давлатлари қўл остига ўтган. Ашшур ҳукмдори Ашшурубаллит I (мил. ав. 15-а. охири — 14-а. боши) Митан-нининг заифлашганидан фойдаланиб, мустақил бўлиб олган ва кучли давлат тузган. У Бобилни ҳам ўзига буйсун-дирган. Унинг набираси Арикденилу биринчи бўлиб «О. подшохи» унвонини олган. О. Шим. Месопотамиянинг бу-тун ҳудудини ҳамда Бобилга Фурот ва Дажла орқали борадиган дарё йўлини эгаллаб олишга муваффақ бўлган. Шунингдек, Аррапха (ҳоз. Киркук) давлати ҳам босиб олинган. Мил. ав. 16—13-а.лар оралиғида бизнинг давримиз-гача етиб келган О. суд қарорлари (оилавий, ер, қарздорлик ҳуқуқига доир ва б.) тузилган. 13-а. дан подшо ҳокимияти б-н зодагонлар ўртасида зиддият кучая бошлаган. 12-а. да О. вақ-тинчалик заифлашган бўлсада, аммо Тиглатпаласар I даврида (12-а. охири — 11-а. боши) янгидан қудратли давлатга айланган. У Бобил, Шим. Сурия ва Фи-никяда зафарли урушлар олиб борган. Арманистонга тез-тез юришлар қилиб турган. Бироқ Тиглатпаласар I ҳукмронлигининг 2-ярмида оромий қабилаларининг Сурия даштидан Шим. Сурия ва Шим. Месопотамияга силжи-ши б-н О. давлати заифлашиб, парчаланиб кета бошлаган. Зодагонлар б-н кураш нати-жасида О. подшоларининг қароргоҳи имтиёзли Ашшур ш.дан бошқа шаҳарларга — дастлаб, Кальхуга (ҳоз. Нимруд ш. хароба-си), 8 — 7-а.ларда бўлса Дур-Шаррукин (Хорсо-бод) ва Ниневия (Куюнжик) га кўчирилган. 10-а. охири — 9-а.ларда О. подшолари Шим. Месопотамия ва О.нинг шарқдаги тоғли ўлкаларда ўз ҳокимиятларини тиклашга эришганлар. О. қўшинлари бир неча бор Жан.га — Бобилга, Шим.га — Урар-туга, Шарққа — Мидияга, Ғарбга — Сурияга

бостириб кирганлар. 9-а. охиридан О.да ижтимоий-сиёсий таназул бошланган, у урушлар натижасида хо-навайрон бўлган қ.х. районлари б-н боғлиқ эди. Йирик давлатлар ва иттифоқлар, айникса, Урарту б-н бўлган курашда О. босиб олган бир қанча ви-лоятлардан ажралган. Мамлакат ичкарасида содир бўлган фукаролар уруши натижасида тахтга Тиглатпаласар III (745—727) ўтирган. Унинг даврида О. яна босқинчилик сиёсати юргизган. 100 йил мобайнида Ғарбий Осиёнинг бу-тун худуди (Урарту ва баъзи чекка ви-лоятлардан ташқари) босиб олинган. Бу худудлардаги халқлар кириб ташланмасдан, балки бир р-ндан иккинчи р-нга кўчирилган; нойибликлар кичик қисмларга бўлиб ташланган ва нойиблар ҳуқуқи чекланган; давлат томонидан таъминланадиган доимий армия тузилган. Тиглатпаласар III, ўғли Салманасар V (727—722), кейинчалик Синахериб (705—680) ҳарбийларга кўпроқ ён босиб, оксуяқлар, кохинлар ҳуқуқини чеклаган. 679—672 й.ларда О. Шим.да ва Шарқда киммерийлар, скифлар ва мидияликлар б-н оғир урушлар олиб борган. Мил. ав. 8-а. охиридан бошлаб О.га қарши бўлган давлатлар (Бобил, Элам, баъзан Миср, Сурия, Финикия, Фаластин) ва кабилалар (халдей, араб ва б.) иттифоқи тузилганди. Ашшурбанипал даврида (669—633) бу иттифоққа қарши олиб борилган урушлар натижасида О.да озод деҳқонлар аҳволи оғирлашган, қўшиннинг маънавий-руҳий аҳволи ёмонлашган. О.нинг ҳарбий-техника-вий ютуқларини 7-а.га келиб бошқа давлатлар ҳам ўзлаштирганлар. Узок муддатли урушдан сўнг Бобил ва Мидия иттифоқи О.ни тор-мор келтирган, унинг асосий шаҳарларини вайрон қилиб, О. давлатини тугатган (605). Уруш даврида О. зодагонлари ёппасига кириб ташланган, қолган аҳоли Месопотамия оромийлари б-н аралашиб кетган. Ад.: Всемирная история, т. 1, М., 1955.

Сойфулло Турсунов.

ОСТВАЛЬД Вильгельм Фридрих (1853.2., Рига - 1932.4.4) - немис фи-

зик-кимёгари. Дернт ун-тини тугатган (1875). Рига политехника билим юрти (1881 — 87), Лейпциг ун-ти (1887—96) проф., ун-т қошидаги фи-зик-кимёин-тидри (1898—1905), 1906 й.да Лейпциг яқинидаги Гроссботенда «Энергия» лаб. ни ташкил қилган. Физик-кимё асосчиларидан бири. Элект-ролитик диссоциация назарияси пай-до бўлганидан сўнг кислота-асосли катализ назариясини тақлиф қилган (1886—87). Бинар электролитлар суюл-тирилган эритмаларининг электр ўтказувчанлиги ва реакцияга киришиш қобилиятининг концентрацияга боғлиқлигини ифодаловчи қонун (Ост-вальднинг суюлтириш қонуни)ни очган (1888). Рангли индикаторлар назариясини олға сурган (1891). Нобель му-кофоти лауреати (1909).

ОСТГОТЛАР (Ostgothi), остроготлар (Ostrogothi), грейтунглар (Greutungi) — герман кабиласи, готларнинг шарқий тармоғи. 3-а.да Қора денгиз бўйидаги даштлар. Днепр б-н Дон оралиғи, қисман Қримга келиб жойлашганлар. 4-а.нинг 2-ярмида Эр-манарих бошчилигида қудратли қабила иттифоқи барпо этишган, бу иттифоқ О.дан ташқари, бошқа герман, шунингдек, скиф-сармат ва славян кабилаларини бирлаштирган. 375 й. бу иттифоқ гуннлар томонидан тор-мор келтирилган. О.нинг асосий қисми гуннлар б-н бирга ғарбга йўл олиб, Паннонияга жойлашган. 5-а. ўртасида Аттила вафотидан сўнг, О. гуннларга қарши кўзғолон кўтариб уларнинг ҳук-мронлигидан халос бўлганлар. 493 й. О. Теодорих бошчилигида Италияга юриш қилиб Равенна ш.ни эгаллаганлар ва О. киролигини барпо этганлар. Қироллик таркибига Италия, Сицилия, Альп олди р-нлари, Далмация, 510 й.дан эса Прованс кирган. О.нинг асосий қисми Ўрта ва Шим. Италияга келиб жойлашган. О. Византияга қарши урушда мағлубиятга учраб (552 й.), 60-й. бошига келиб О. киролиги Византия империясига тобе бўлиб, барҳам топган.

ОСТЕО... (юн. osteon — суяк) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи

қисми бўлиб, шу сўзларнинг суякка, суяк тўқимасига алоқадорлигини билдиради.

ОСТЕОЛОГИЯ (остео... ва ... логия) — суяклар ҳақидаги таълимот, нормал анатомиянинг бир бўлими. Суякларнинг шакли, қайси жойдан бошланиб қайси жойга ёпишувини, функцияси, жинслардаги тафовути, кимёвий таркибини текширади. Эмбрионда суякларнинг ривожланиш хусусиятларини, ёшга, ташқи ва ички муҳитга қараб суяклар шаклининг ўзгаришини, шунингдек, суяк тўқимасини, суяк уст пардаси (периост) нинг аҳамиятини ўрганади. Мурдани ёриб текшириш, гистология техникаси ва суякларни микроскопия қилиш, рентгенда текшириш методи амалда қўлланила бошлагач, О. мустақил фан сифатида ривожланди. Умумий, хусусий ва қиёсий О. ҳамда ёш О.си фарқ қилинади.

ОСТЕОМА (остео... ва юн. *oma* — ўсма) — суяк тўқимасидан ҳосил бўладиган хавфсиз ўсма. Қўмикли суякдан тузилган (қўмикли), қаттиқ суякдан тузилган (компакт), суяк пардаси атрофидан чиқадиган (параостал) ва суякнинг бириктирувчи тўқимасидан чиқадиган (периостал) турлари бор.

ОСТЕОМАЛЯЦИЯ {остео... ва юн. *malakia* — юмшоклик) — одам ва ҳайвонлар (асосан, қорамоллар)да учрайдиган касаллик. Бунда моддалар ал-машинуви (айниқса, минерал моддалар ал-машинуви) бузилиб, кўпроқ суяк тўқимаси зарарланади (суяк юмшаб қолади) ва деформацияланади. Касалликда суяк тўқималарида ишқорлик фосфатазалар фаоллиги ошиб, витамин Д метаболитининг ҳосил бўлиши тўхтаб қолади ва бу скелет суякларида қайта қурилиш рўй беришига олиб келади. Аёлларда, айнақса, ҳомиладорлик даврида кузатилади. Беморга сервитамин овкатлар буюрилади.

Ҳайвонларда озуқа рациониди кальций, фосфор тузлари, витамин Д этишмаслиги, офтобдан баҳра олдирмаслик, ёш даврида қочирин О.га са-баб бўлади. Белгилари: ҳайвон бўшаша-ди,

кўп ётади, қалтирайди, суяклари юмшаб мўртлашади, чанок, оёқ суяклари қийшайди, тиши қимирлайди, иштаҳаси бўғилади, суяк ва бўғимлари оғрийди.

Давоси: витаминларга, минерал моддаларга бой ем-хашак берилади. Рационга суяк уни, фосфорин, монокальций фосфат, бор, ош тузи, балиқ мойи керакли микдорда қўшилади. Ҳайвонга сунъий ультрабинафша нур туширилади. Касалликнинг олдини олиш учун ҳайвонларни тўйимли ва сифатли ем-хашак б-н боқиш керак.

ОСТЕОМИЕЛИТ (остео... ва юн. *myeolos* — мағиз, қўмик) — қўмикнинг яллиғланиши. Бунда яллиғланиш жараёни ҳеч қачон қўмик б-н чекланмай, суякнинг қаттиқ (компакт) қисмига ва пардаси (периост)га тарқалади (қ. Периостит). О. кўпинча, одам скелети ғовак суякларининг бўғимга яқин жойида учрайди. Йиринглаувчи микроблар (стафилококк, стрептококк) кўпинча О.га (носпецифик О.) сабаб бўлади. Микроблар суяк тўқимасига узокдаги йиринг ўчоғидан, мас, чипқондан, ангинада яллиғланган муртак безларидан, янги туғилган болаларда инфекция тушган киндикдан қон оқими б-н (гематоген йўл б-н) келиши мумкин. О. сил, захм касалликлари оқибатида ҳам пайдо бўлади (специфик О.).

О.нинг ўткир ва сурункали турлари бор. Ўткир гематоген О., одатда, 8—17 ёшда рўй беради. Кўпинча бадан совқотгач ёки лат егач, тўсатдан бошланади. Бемор жунжиб, т-раси 39—40° гача кўтарилади, пульси тезлашади, кўз одди қоронғилашади, ухлай олмайдди, алаҳлайди. Сўнгра яллиғланган суяк оғрий-ди, устидаги тери шишиб, қизаради. Йиринг ёриб чиққанда т-ра пасаяди, беморнинг аҳволи яхшиланади. О. оқибат-тида йирингли артрит ривожланиши, суяк синиши, сепсис пайдо бўлиши мумкин. Қонда лейкоцитлар кўпаяди.

Сурункали О., кўпинча, ўткир О.дан (йиринг ёриб чиққандан кейин) ривожланиб, йиринг чиқадиган тешик ҳосил

бўлади. Йиринг бемалол чиқиб турганда т-ра нормал бўлиб, асосан, кечаси ёки об-хаво ўзгарганда, жисмо-ний иш вақтида оғриқ сезилади. Йиринг тешиги қисқа вақт беркилиб турганда иситма чиқади, оғриқ кучаяди, яллиғланган суяк устидаги тери бўрта-ди (О.нинг зўриқиши). Сўнгра йиринг тешиги яна очилиб қолади. О.ни врач даволайди.

ОСТЕОХОНДРОЗ (остео... ва юн. chondros — тоғай) — умуртқаларни бирлаштирувчи тоғай-пай қисмининг дегенератив трофик ва функционал ўзгариши натижасида келиб чиқадиган касаллик. Одатда, умуртқа поғонасининг бўйиндан ёки белдан пастки, кўкракдан юқори қисмлари зарарланади. Моддалар алмашинувининг бузили-ши, турли шикастланишлар, оғир зўриқишлар ва б. сабаб бўлиши мумкин. Умуртқа поғонасининг фаолияти функционал жиҳатдан фақат боғловчи тоғай-пай аппаратларига эмас, балки ушлаб турувчи тана ва умуртқа мускуллари, қон ҳамда нерв томирлари, орқа мия пардаларига ҳам боғлиқ. Умуртқанинг эгилувчанлиги, эластиклиги, ҳаракатчанлиги, жисмоний зўриқишларга чидамлилигини умуртқалараро дисклар таъминлайди. Бу дискни крплаб турган тоғай ва пай элементлари умуртқаларни бир-бирига боғлаб тура-ди ва бир бутун умуртқа устунини ҳосил қилади. Диск ва унинг атрофидаги пай-тоғай боғловчи элементлардаги ўзгаришларга ревматизм, шикастланишлар, иммунитетнинг су-сайиши ва ирсий омиллар сабаб бўлиши мумкин. О. кўпроқ бўйин ва бел дискларида учрайди. Дискда кузатиладиган де-генератив ўзгаришлар асосида мурак-каб биокимёвий жараёнлар ётади. Турли шикастланишлар таъсирида дискнинг асосий моддаси деполимеризацияга уч-раб, ҳужайраларни жароҳатлайди ва ўзгартиради. Натижада асосий модда нордон мукополисахаридларнинг кўпайишига олиб келади, у эса дискнинг тоғай ва пай тўқималарини аста-секин юмша-тиб, фиброз халқаларда ёриқчалар

ҳосил қилади ва дискнинг герметик ҳолатини бузади, дистрофик ва дегенератив жараёнлар ривожланади.

О. 2 босқичда ўтади: 1) хондроз даври. Бунда умуртқалараро диск ядросини ўраб турган боғловчи фиброз халқа ва б. элементларда ўзгариш бошлана-ди, лекин диск оғриқни сезмаганлиги учун бу даврда беморда клиник белгилар кузатилмайд; 2) О. даври. Бунда бошланган дегенератив ўзгаришлар диск ва умуртқанинг суяк қисмига ўта-ди, чегараланган «беркитувчи» плас-тинкалар йиртилиб, герметиклиги йўқолади; қон томирлар ва нерв толалари диск ичига ўтиб, оғриқ беради. Дистрофик жараён диск атрофидаги умуртқа бўғимларида, калтаузун пайларда ҳам ривожлана боради ва умуртқалар орасини торайтириб қўяди, умуртқа «ўтириб» қолади. Касаллик белгилари дегенератив дискнинг жойла-шишига боғлиқ. Агар бўйин соҳасида бўлса, шу соҳага алоқадор аъзолар фа-олиятида ўзгаришлар, касалликлар ва синдромлар кузатилади. Бўйин остехон-дрози экстракраниал (ташқи нерв илдизлари синдромлари), интрак-раниал (ички ва ташқи шикастланишлар, қон этишмовчилиги), вер-тебрал (вертебрал этишмовчилик) хиллари бор.

Кўкрак қисмидаги О. белгилари, асосан, нерв илдизларининг синдромлари б-н ифодаланади. Бел умуртқаси остеохондрози кўпроқ учрайди, чунки киши бирор бир меҳ-нат қилганда маълум бир жисмоний куч талаб этади ва бу ўз-ўзида белни зўриқтиради. Бел О.ининг қуйидаги турлари ажратилади: 1) илдизли — рефлектор синдром (люмбаго, ишиас ва б.); 2) умуртқа диск чурраси, унда турли компрессия миелопатиялар кузатилади; 3) диск атрофидаги илдиз қон томир ва бўғимлар б-н бирга кузатиладиган синдромлар; 4) чанок суяклари пайлар ва думғаза б-н бирга уч-райдиган синдромлар (сакроилеит, сакрализация, кокцигодиния).

О.нинг барча хилида оғриқ бўлади, бу касалликнинг қайси босқичда эканлигига

боғлиқ. Даво, асосан, консерватив, оғриқ колдирувчи дорилар буюрилади. О.нинг диск чурраси стабил фалажни келтириб чиқарса, операция қилинади.

Гулчехра Дадахонова.

ОСТИНАТО (лот. *obstinatus* — ўжар, қатъий) — мусикада муайян куй ёки ритм тузилмасининг кетма-кет, кўп маротаба такрорланиши.

ОСТ-ИНДИЯ (инг. *East Indies* — Шар-кий Ҳиндистон) — Ҳиндистон ҳамда Жан. ва Жан.-Шарқий Осиёдаги баъзи мамлакатлар худудларининг европаликлар ўртасидаги эски номи. Вест-Индия терминининг акси сифатида вужудга келган. Ўша вақтларда Американинг Кариб денгизидagi X. Колумб кашф қилган ороллари «Ҳиндистон» деб ҳисоблаган европаликлар шарққа томон саёҳат қилиб, ҳақиқий Ҳиндистонни топгач, уни О.-И. деб атадилар. Англия, Голландия ва Франция Ост-Индия компанияларининг мустамлакачилик фаолиятлари натижасида О.-И. номи узок вақт сакланиб келди.

ОСТИТ (остео... ва лот. *itis* — яллиғла-ниш) — суяк тўқимасининг яллиғла-ниши. Одатда, остеомиелит б-н бирга учрайди.

ОСТОНА — Қозоғистондаги шаҳар, Қозоғистон Республикаси пойтахти, Оқмўла вилояти маъмурий маркази. Ишим дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган. Т.й. тугуни. Аэропорт бор. Аҳолиси 493,6 минг киши (2002). Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш (қ.х. машиналари, насос, вагон ремонта, газ аппарата-си, чўян куйиш ва б. з-длар), озик-овқат (гўшт, сут, нон маҳсулотлари, пиво з-ди), енгил (чинни з-ди, тикувчилик ф-каси ва б.) саноатлари ривожланган. Ғишт, темир-бетон материаллари, уй-жой қурилиш қисмлари, асфальт, керамика маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. ТЭЦ ишлаб турибди. Электр узаткич линиялари О.ни Қарағанда, Павлодар, Петропавловск, Рудний б-н боғлаган.

Шаҳар эски қисмининг кўчалари тўғри бурчак шаклида тузилган. О.да

1960 й.дан катта қурилиш ишлари бошланди. 1961—92 й.лар бош плани бўйича шаҳарнинг жан.-шарқий қисмидаги бўш ерларда типовой лойиҳа асосида кўп қаватли бинолар қурилган, янги турар жой микрорайонлари ва жамоат бинолари (Маданият са-ройи, 1960—64, меъморлар О. Крацклис, Д. Даннеберг, П. Фогель), Ёшларуйи (1974, меъмор А. Т. Полянский ва б.), «Ишим» меҳмонхонаси, теле-марказ ва б. барпо этилган. О.да 4 олий ўқув юрти, театр, ўлкашунослик ва тасвирий санъат музейлари бор. О. 1830 й.да Оқмўла кўлиси сифатида барпо қилинган. О. Тошкент ва Бухородан Россиянинг Европа қисмига боровчи қарвонларнинг тўхташ ман-зили ва ўша атрофнинг савдо маркази бўлган. 1961—92 й.ларда Целиноград, 1961 й.гача ва 1992 й.дан 1998 й.гача Оқмўла, 1998 й.дан Остона деб аталган.

ОСТОНАЛАР, остона тошлар даре ўзанининг кўтарилган саёз жойлари. Бундай жойларда сув тез оқади. О., одатда, даре қояларни ёки қаттиқ жинсларни кесиб ўтган жойларда ёки ўзанда катга ғўла тош (валун)лар тўпланиб қолган ерларда пайдо бўлади. Баъ-зан шаршараларда ҳам О. учрайди. О. этагига ГЭСлар (мас, Днепр остона-сида ДнепроГЭС, Волхов остонасида Волховстрой) қурилади. О. кўпинча кема қатновига ва ёғоч оқизишга хала-кит беради.

ОСТОНАҚУЛ   **ҚЎШБЕГИ**,
Остонақулбий Мухаммад Шариф Девонбеги ўғли (1860—1923) — манғитлар даврида сарой арбоби, бош закотчи, қўшбеги. Қарши ва Чоржўй вилоятлари ҳокими (1879—86). У Бухоро амрилигида қўшбеги — бош вазир (1886 — 1910) бўлгач, амир Абдулахад барча давлат ишларини унга топшириб, ўзи Карманда ўтирган. О.к. амир номидан фаолият юритиб, Россия империя-сининг Бухородаги сиёсий агенти б-н муомала қилган. Бир неча марта Россияга борган.

О.к., амир Музаффар даврида бой берилган Бухоронинг мавкеи тикланиши учун интилган. У Бухорода арокхўрлик

ва ишратбозлик базмларини тақиқлаган, порахўрликка қарши курашган, раъият фаровонлиги учун интиланган. Бухорода 1910 и. январь воқеалари, яъни шиалар ва суннийлар ўртасидаги хунрезликдан фойдаланиб, душманлари уни кўшбегиликдан олиб ташлашга амирни кўндиришган. Абдулаҳад уни Карманга чақирган, Хатирчи ва Зиёвуддин вилоятларига ҳоким қилиб тайинлаган (1910). Орадан кўп ўтмай у Карманда зиндонга ташланган. БХСР тузилгач, «Авқаф» вақф идорасини бошқарган.

Ад.: Айний С, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Муҳаммад Али Балжувоний, Тарихи нофий (Фойдали тарих), Т., 2001.

ОСТРАВА, Моравска-Острава — Чехиядаги шаҳар, Одра дарёси бўйида, Шим. Моравия вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 320 минг киши (2000). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Мамлакатнинг йирик саноат маркази. Қора металлургия, энергетика, оғир машинасозлик, кокс-кимё ва кимё саноати корхоналари бор. Шаҳар яқинидан тошқўмир қазиб олинади.

ОСТРИЦАЛАР (*Enterobius*) — паразит нематодалар уруғи. Урғочиси 12 мм гача, эркаги 5 мм гача. Одам ва приматлар ичагидаги паразит. Кутикуласи бош қисмида бўртик ҳосил қилади. Оғзи 3 та лаб. б-н ўралган. Тухумлари 0,05 мм. Йўғон ичакда ва ингичка ичакнинг кейинги қисмида паразитлик қилади. Вояга етган урғочилари анал тешигидан чиқиб, терида тухум қўйгач, ҳалок бўлади. Ифлос қўл ва буюмлар орқали тухумлари одам оғзига туш-ганида О. яна қайтадан ривожланади. 20 та тури маълум. Ўрта Осиёда 1 тури — болалар гижжаси кенг тарқалган. Боғча ва кичик мактаб ёшидаги болаларда кўпроқ учрайди, энтеробиоз касалли-гини пайдо қилади.

ОСТРОВСКИЙ Александр Николаевич [1823.31.3 (12.4), Москва- 1886.2 (14).4, Кострома губерняси] — рус драматурги. Дастлаб 1-Москва гимназияси (1835— 40), кейин Москва ун-тининг

юридик ф-тида (1840—43) ўқиган. Аммо ўқишни тугатмай, Москвадаги вюкдон суди (1843—45) ва тижорат судида (1845—51) хизмат қилган. Суд муассасаларида ишлаш О.га ёзилажак пьесалари учун бой материал берган. О.нинг дастлабки «Кам-бағал қарздор» ва «Оилавий бахт манза-раси» комедиялари «Московский городской листок» («Москва шаҳри варана-си») газ.да босилган (1847). О.нинг «Кам-бағал қарздор» пьесаси асосида яратилган «Кўйнидан тўқилса кўнжига» комедияси (1849) Москвадаги театр жамоатчилигига манзур бўлган. Аммо асар Николай I томонидан тақиқланиб, му-аллиф полиция назорати остига олинган. О. қаламига мансуб асарлар жами 47 та бўлиб, улар «Островский театри» деган адабий ходисани ташкил этган.

О.нинг адабий-эстетик қарашлари В. Г. Белинский асарлари таъсирида шаклланган. 40-й.ларда яшаган бошқа рус ёзувчилари сингари, О. ҳам санъ-аткор ўзига замондош жамиятнинг турли қисмларини махсус ўрганиб, замон-дошлар учун халқ ҳаётининг ханузгача тасвир этилган соҳаларини кашф эти-ши лозим, деб ҳисоблаган. 40-й.ларда яшаган рус ёзувчилари ижодидаги ана шу тамойил «физиологик очерк»да, айниқса, ёрқин кўринган. О.нинг дастлабки пьесалари мазкур «физиологик очерклар» услубида ёзилган.

О. ижоди 3 босқичдан иборат. Ижодининг 1-босқичида драматург Россиядаги ислохотларга қадар бўлган ҳаётни тасвир этган бўлса («Оилавий турмуш», 1847; «Кўйнидан тўқилса кўнжига», 1849; «Бечора келин», 1852; «Камбағаллик айб эмас», 1853 ва б.), 2-босқичида ислохотдан кейинги рус жами-яти ҳаётини акс эттирган («Эски дўстга нима етсин» 1860; «Кечиккан муҳаб-бат», 1873; Бальзаминовлар оиласи ҳақидаги трилогия, 1856—61; «Кутурган пуллар», 1869; «Бўрилар ва қўйлар», 1875 ва б.). «Бой келинлар» (1875) пьесаси б-н О. ижодининг 3-бос-қичидаги «ғамгин ко-

медиялар» турку-ми бошланади. Драматург бу даврда «Ҳақиқат яхши-ку, аммо бахт афзал»

(1876), «Юрак тош эмас» (1877), «Сеп-сиз қиз» (1878), «Айбсиз айбдорлар» (1883) сингари асарларини ёзган.

О. пьесалари совет даврида Ўзбекистон театрларида ўзбек ва рус тилларида намоиш этилган. О.нинг айниқса, «Момақалдирок», «Сепсиз қиз», «Айбсиз айбдорлар», «Камбағаллик айб эмас» сингари қатор пьесалари ўзбек тилига таржима этилиб, узок, йиллар давомида ўзбек сахналарида ижро этилди.

Ас: Пьесалар, Т., 1956; Собрание сочинений, т. 1-10, М., 1959-60.

Ад.: Филиппов В. А., Великий русский драматург А. Н. Островский, М., 1948; А. Н. Островский в воспоминаниях современников, М., 1996.

Наим Каримов.

ОСТРОВСКИЙ Николай Алексеевич [1904.16(29).9, Ровно вилояти Вилия кишлоғи — 1936.22.12, Москва] — рус ёзувчиси. Черков қридаги диний мактабни тугатиб (1913), 9 ёшида меҳнат фаолиятини бошлаган. Дастлаб 2 синфли, кейин Олий бошланғич билим юртида ўқиган (1917—19). Сўнг кўнгилли сифатида фронтга кетиб, Г. И. Котовскийнинг отлик бригадаси ва Биринчи отлик армияда хизмат қилган. 1920 й.да оғир жароҳат олгач, «меҳнат fronti»да ишлаб, комсомол ташкилотларида фаоллик кўрсатган. 1927 й.да хасталиги оғирлашиб, кўзи ногирон, ўзи эса тўшакбанд бўлиб қолган. Шунга қарамай, О. адабий фаолият б-н шуғулланиб, дастлаб Котовский бригадаси тўғрисида кисса (1927—28), кейин «Пўлат қандай тобланди» романини ёзди (1932—34). Фуқаролар уруши йилларидаги комсомол ёшлар жасора-тига бағишланган ва муҳаррирлар томонидан қайта ишланган мазкур асар совет адабиётининг улкан ютуғи сифатида баҳолалиб, узок даврлар мобайнида совет ёшлари ҳаётига бағишланган совет даври қаҳрамони образи яратилган асарлар учун андоза бўлиб қолган. Ро-

маннинг бош қаҳрамони Павел Корчагин образи эса ёшларни совет даври ғоялари руҳида тарбиялашда совет тарғибот ва ташвиқот машинаси учун муҳим воситалардан бирига айланган. Дастлабки романининг катта муваффақият қозонганидан илҳомланган О. яна фуқаролар уруши мавзудида «Бўрон болалари» киссасини ёзган (1934—36) ва публицистик мақолалар эълон қилган. О.нинг ҳар иккала ро-мани ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Сочинения, т. 1—3, М., 1969; Пўлат қандай тобланди, Т., 1970; Бўрон болалари, Т., 1985.

Ад.: Тимофеев В., Ширяева М., Николай Островский. Критикобиографический очерк, М., 1957.

ОСТРОГРАДСКИЙ Михаил Васильевич [1801.12(24)9, Полтава вилояти — 1861.20.12 (1862.1.1), Полтава] — рус математиги, Петербург мат. мактаби асосчиларидан бири, Петербург ФА акад. (1830). Парижда О. Коши, П. Лаплас, Ж. Фурье кўлида ўқиган (1822—28). Асосий ишлари математик анализ, сонлар назарияси, эхтимоллар назарияси ва б. соҳаларга оид. У қаттиқ жисм ва суюқликларда иссиқлик тарқалиши тенгламасини, ҳажм интегралини сирт интегралига ўтказувчи формулани келтириб чиқарди (қ. Остроградский формуласи).

ОСТРОГРАДСКИЙ ФОРМУЛАСИ - ҳажм бўйича олинган интегрални шу ҳажм чегараланган Сирт бўйича олинган интегралга ўтказадиган формула.

ОСТРОУМОВ Николай Петрович (1846.15.2, Тамбов губернияси — 1930.17.2, Тошкент) — Туркистонда фаолият кўрсатган рус миссионер, шарқшуноси, этнографи. Қозон диний академиясида ўқиган (1866—70). 1877 й.дан Тошкентда яшаган. Халқ билим юрти инспектори, Ўқитувчилар семи-нарияси (1879 й.дан) ва Эрлар классик гимназияси директори (1889). Айни вақтда «Туркестанская туземная газета» («Туркистон вилоятининг газети») муҳаррири (1883—1917). Окт.

тўнтари-шидан сўнг совет идораларида ишлаган. Ўлкашуносликка оид кўпгина ил-мий асарлар муаллифи. Ўзбекистон халқ-кининг ҳаёти ва турмуш шароитини яхши билган. Айрим асарлари Тошкент ш.га бағишланган: «Тошкентдан Самарқандгача, 1901; «Тошкент шахрининг сўнгги Шайхулисоми ва қози-калони ака-ука Ойхўжа ва Ҳакимхўжалар», 1915 ва б. Тошкент худудида археологик кузатишлар олиб борган (собик Никитин ерларида, Шохнишинтепа ва б.). Туркистон археология хаваскорлари тўғрагининг ташкилотчиларидан ва фаол аъзоларидан бўлган. О. ташаббуси ва иштирокида А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой асарлари дан намуналар ўзбек тилига таржима этилган. Махтумқули, Муқимий, Фурқат ва б. шоирларнинг асарларини марказии ва маҳаллий матбуотда чоп эттирган. ўзбек фольклори намуналари (эртақ, макрл ва маталлар)ни тўплаган ва нашр эттирган. Шу б-н бирга О. монархизм ва православ миссионерлиги руҳида тарбияланган бўлиб, Россия империяси таркибида яшаган халқларни руслаштириш сиёсати тарафдори бўлган.

ОСТЯКОВА Лариса Александровна (1952.20.5, Чимкент вилояти) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1975). 1975 й.дан Оҳангарон ш.даги 3-, 1993—2002 й.ларда 4- мактабда тарих ўқитувчиси. Дарсларни илмий асосланган, кўргазмали қуроллардан фойдаланган ҳолда олиб борган.

ОСЦИЛЛОГРАФ (лот. *oscillo* — тебра-наман ва ...граф) — икки ёки бир неча катталиклар (параметрлар ва функциялар; электр катталиклар) орасидаги боғлиқликни кузатишга имкон беради-ган, катталикларнинг вақт бўйича ўзгариш эгри чизикларини ўз-ўзидан ёзиб оладиган асбоб. Турли техника масалаларини ҳал қилишда ишлатилади. О. тасвирланадиган ва текшириладиган жараённинг вақтга боғлиқлигини ифода-лайдиган эгри чизик осциллограмма деб

аталади.

ОСЦИЛЛЯТОР (лот. *oscillare* — тебра-ниш), вибратор — механик, электромагнит ва б. тебранишлар ҳосил қиладиган физик тизим. Тизим ҳолатини ифодаловчи катталиклар вақт бўйича даврий ўзгарадиган тизимлар учун О. атамасидан фойдаланилади. Ти-зимни мувозанат ҳолатидан чиқарувчи куч уни мувозанат ҳолатига қайтарувчи кучга мутаносиб бўлса, бундай О. гармоник (уйғунлашган) О. дейилади. Бунда О. частотаси тизим параметрларига боғлиқ бўлиб, гармоник тарзда тебранади. Мас, кичик тебранишлар б-н ҳаракатланаётган маятник гармоник О. ҳисобланади. Электромагнит майдон назариясида О. диполь деб аталади. Бундай О.нинг тўлқин тарқати-ши электродинамика масалаларини ҳал қилишда жуда муҳим. Молекула ва каттик жисмдаги ионлар, атомлар, ради-каллар ва б.нинг тебраниши ҳам О. деб қараш мумкин.

ОСЬМИНОГЛАР (Octopoda), саккизоёқлилар — бош-оёқли мол-люскалар туркуми. Уз. 1 см дан 60 см гача, кўллари б-н бирга 3—5 м гача, вазни 50 кг ва ундан кўпроқ. Гавдаси овал, халтасимон, боши танасидан сал ажралиб туради. Оғзи атрофида сўргичлар б-н қопланган 8 та кўли жойлашган. 200 тури маълум. 11 оилага бўлинади. Деярли барча денгизларда учрайди. Урғочиси бир неча минг тухумини сув тубига ёки уяси томига осиб кўяди, баъзан кўлида, аргонавт чиганоғида олиб юради. Урғочиси тухумларини кўриқлайди ва тозалаб туради. Бу даврда улар ҳеч нарса емасдан жуда озиб кетади ва кўпинча ҳалок бўлади. Инкубация даври бир неча суткадан 1 йил-гача, 2 тури тирик туғади. Сув тубида, сув қаърида ёки планктонда яшайди. Зоопланктон, баликлар, краблар, креветкалар, моллюскалар, баъзан чувалчанглар ва игнатерилилар б-н озикланади. Айрим турлари доимо инида яшайди. Кўпчилик О.нинг ўз жойини таниш хусусияти яхши ривожланган; хилма-хил ва мураккаб шартли рефлекслар ҳосил

килади; қўлга осон ўрғанади. Тажрибаларда О. қисқичбақа солинган банка қрп-қоғини очишни билган; ғоввос қўлидан балиқни бемалол олган. О. гўшти учун саноат миқёсида овланади. Айрим жойларда О. сони тез камайиб кетмоқда.

ОТ — мустикал сўз туркумларидан бири. У бошқа туркумлардан бир неча белги — хусусиятлари б-н ажралиб туради. Улар қуйидагилардан иборат: 1) от ясалиш хусусиятига эга: ишчи, сух-батдош, пахтакор, доғбон, ошпаз, Мирзачўл; б) сон-микдорни билдириш хусусиятига эга: бола — болалар, дафтар—дафтарлар; в) эгалик кўрсаткичига эга: отам, отанг, отаси — отамиз, отангиз, оталари; г) келишик шакллари б-н ўзгаради; мактаб, мактабнинг, мактабни, мактабга, мактабда, мактабдан; д) гапда барча гап бўлаклари вазифасида келади.

Аник, предметларни ёки предмет сифатида тасаввур қилинадиган тушунчаларни ифодалайдиган О.лар маъносига кўра, атокли ва турдош О.ларга бўли-нади. Бир хилдаги предмет ёки ҳодисанинг бирини ажратиб кўрсатувчи О.лар атокли О.лар саналади: Рустам, Олимжон, Жомбой, Марс, Венера, Бойчибор кабилар. Бир жинедаги предметларнинг умумий номи турдош О.лардир: гул, дарахт, қалам, дафтар каби.

О. туркуми 3 хил грамматик категорияга эга: 1) сон категорияси; 2) эгалик категорияси; 3) келишик категорияси.

О.нинг функционал шакллари мавжуд бўлиб, улар маълум бир қўшимча грамматик маъно ифодалаш, О.ларнинг категориал шаклларига хос бўлмаган бирор синтактик вазифасига мослашиш учун хизмат қилади. О.га хос функционал шаклнинг ясалишга кўра 3 типи мавжуд: 1) синтетик шакл; 2) аналитик шакл; 3) жуфт ва такрор шакл. О.нинг синтетик функционал шакллари ўз маъно ва вазифаларига кўра қуйидаги турларга бўлинади: а) кичрайтиш шакли (балиқча, йигитча, келинчак); б) эркалаш шакли (опажон, бўталоқ, қизалоқ); в) ҳурмат шакли (онажон, опажон, дадамлар, акам-

лар, оймлар); г) карашлилик шакли (акамники, мактабники); д) ўрин белгиси (осмондаги, қирдаги, қишлоқдаги); е) чегара шакли (уйгача, тоққача, боққача); ж) ўхшатиш шакли (Озоддай — Озод каби, сизлардай — сизлар сингари). О.нинг аналитик шакли кўмакчи ёрдамида ҳрсил бўлади: қалам б-н (да), отам учун (-га) каби. О.нинг жуфт шакли умумлаштириш, жамлик маъноларини ифодалайди: қозон-товоқ, қовунтарвуз. О.нинг такрорий шакли кўплик маъно-сини ифодалайди: катра-катра ёш, ом-бор-омбор ғалла.

О.ларнинг ясалиши нағижасида ясама О.лар пайдо бўлади. Ясама О.лар аффиксация, композиция, аббревиация йўллари б-н ясалади. Аффиксация от ясашидаги энг маҳсулдор усул бўлиб, унинг ёрдамида шахе отлари (бўёқчи, ишчи, мактабдош, заргар, шоликор, саройбон, чорвадор, тилшунос, этикдўз, ошпаз, аравакаш, каптарбоз, китобхон); нарса, қурол отлари (оч-қич, ўсма, тўплам, курак, қиринди, экин, кекирдак, суюнчи, туздон); ўрин, жой отлари (бодомзор, Ўзбекис-тон, қароргоҳ, ишхона, ўтлоқ, Пахтаобод); мавҳум маъноли отлар (яхшилик, пахтачилик, ишонч, йигилиш, радиоллаштириш, одамгарчилик).

Композиция усули б-н О. ясашида кўшма О.лар вужудга келади: билагу-зук, аччиқтош, учбурчак, кунгабоқар, олибсотар, ишлаб чиқариш.

Аббревиация усули б-н О. ясалганда, қисқартма О.лар ҳосил қилинади: БМТ, СамДУ, ЎзМЭ каби.

О.лар гапда эга, тўлдирувчи, қаратқичли аниқловчи, ҳол вазифаларида келади. Аммо ўрни б-н сифатловчи, изоҳловчи, кесим ёки атов, вокатив гап бўлиб келиши ҳам мумкин.

Бозорбой Ўринбоев.

ОТ, хонаки от (*Equus caballus*) — отсимонлар оиласига мансуб тоқ туёкли ўтхўр хайвонлар авлоди. Ўрта Осиёда ва Европанинг жан.-шарқий қисмида хонаки отлар мил. ав. 3-минг йилликдан маълум эди. О.лар ёввойи ҳолда Европада, Осиё ва Африкада уюр бўлиб яшаган.

Улар 4 кенжа авлодга булинади: ҳақиқий О. (буларга Пржевальский оти, қирилиб кетган тарпанлар ва хонаки О.лар киради), эшаклар, ярим эшаклар (мае., кулон) ва зебралар. Хонаки О.лар эшаклар, зебралар ва кулонлар б-н чапиштирилиб, дурагайлар — хачирлар, от-хачир, от-кулон, зебрасимонлар ва кулонсимонлар олинади. Лекин булар, одатда, наел бермайди.

О. кўп асрлар мобайнида асосий транспорт воситаси, қ.х.нинг асосий иш хайвони эди. Шунингдек, армия учун ҳам жуда кўп от талаб қилинарди.

Ҳоз. замондаги О. зотлари бўйи 2,5 м гача, бал. 50 см дан 185 см гача, вазни 60 кг дан 1500 кг гача боради. Улар бошқа қ.х. хайвонларидан тез югуришга яхши мослашгани, катта тортиш кучига эгаллиги б-н ажралиб туради. Айғирларининг тиши 40 та (12 та ку-рак тиши, 4 та қозик тиш, 12 та жағ-олди ва 12 та жағ тиши). Байталида қозик тишлар бўлмайди, тишлари сони 36 та. Кулонларнинг сут тишлари 6—9 ойда ўсиб чиқади, 5 ёшга тўлганда сут тишлари доимий тишлар б-н алмашади. Устки ва пастки жағларда қозик ва жағ тишлар орасида тишеиз жой (бўшлиқ) бўлиб, отни сувлуқ б-н бошқариш имкониятини беради. Ошқозони оддий тузилишга эга, ўт халтаси йўқ, териси нинг жунлари нисбатан калта (1—4 см), тўғри, жингалаклиги кам учрай-ди, пешонасининг гажаги, ёли ва думи киллардан иборат. Баҳорда ва кузда туллайди. Туей ҳар хил. Оларда шартли реф-лекслар тез пайдо бўлади. Шунинг учун улар қўлга тез урганади, ишда, спортда, циркда улардан фойдаланиш ўнғай. О.лар 25, баъзан 40 ва ундан ортиқ йил яшайди. Ишчи ва соғин О.лардан 15—18, наеддор О.лардан 18—20 йил ва ундан ортик. фойдаланилади. Ёш отлар 1,5 ёшида жинсий етилади, лекин 3—3,5 ёшгача наел олишга қўйилмайди. 5—6 ёшида усишдан тўхтайд. Биялар 4 ёшга тўлганда биринчи кулун беради. Бўғозлик даври 11 ой (340 кун)га яқин. Камдан-кам эгизак туғади. Соғин даври

6—8 ой, баъзан 10 ойма боради, суткаси-га 11—15 л сут беради. О.лар отхонада, отхона—яйловда (баҳордан куз-гача) ва яйловда (йил бўйи) боқилади. Сутидан қимиз тайёрланади. Ўрта Осиё халқлари қадимдан О.ларни гўшт оли-надиган хайвон сифатида ҳам боқади.

Наслчилик (янги зотлар етиштириш) от з-дларида, йилкичилик хўжаликларида, йирик фермаларда, наслчилик, сунъий уруғлантириш ст-яларида олиб борилади. Янги туғилган тойчоқ «кулун», 2 ёшлиси «той», 3 ёшдагиси «ғўнон» ва 4 ёшлиси «дўнон» деб аталади. Дунёдаги барча мамлакатларда 250 дан зиёд от зотлари мавжуд. Шундан 50 дан ортикроғи яқин МДХ мамлакатларида ва 8 таси Ўзбекистон худудида урчитилади. Ҳоз. замон отлари бир-биридан тана тузилиши ва яққрл их-тисослашганлиги б-н фарқ қилади. Шулар жумласига эгарлаб салт миниладиган отлар (қ. Араби оти, Ахалтака от зоти, Ёвмут оти, Англия асил от зоти ва б.); салт миниладиган, аравага ёки чанага қўшилладиган йўртоқи от зотлари (қ. Дон от зоти, Гуцул оти, Лақай от зоти, Қорабайир от зоти); оғир юкларни тортадиган юкчи отлар (қ. Арденна от зоти, Брабант от зоти, Владимир от зоти ва б.) киради.

Қ.х.да механизациялашнинг ривожланиши б-н от боқиладиган кўпчилик мамлакатларда 20-а. ўрталаридан бошлаб, О.нинг от спорти, туризм, гўшт ва қимиз олиш учун мўлжалланган зотлари етиштирилмоқда.

О.ларнинг сифати, иш қобилияти ва узок мuddат фойдаланиш имконияти уларни боқиб ва асраш шароитига боглик. Отхонада О.лар сули, арпа, жавдар, маккажўхори дони, кунжара ва б. қўшилган терт, дон-дуккаклилар пичани, сершира озуқа (сабзи, лавлаги, картошка, силос), аралаш ем-хашак б-н, езда ўтлоқда боқилади. О. озуқа-сига ҳар куни ош тузи қўшиб бериш керак. Кунига 3 маҳал суғорилади. О.ни иппология фани ўрганади (яна қ. Йил-кичилик).

Ад.: Алмазов Б., Бормисиз, тулпорларим, Т., 1983.

Абдусаттор Амиров.

ОТ ЗАВОДИ — наслдор ва юқори сифатли чопқир ва ишчи отлар етиштириш, мавжуд от зотларини такомиллаштириш ва янги от зотларини яратиш, наслчилик-селекция ишлари б-н шуғулланувчи махсус хўжалик (қ. Йил-кичилик).

ОТ ЙИЛИ — мучал йил ҳисобида еттинчи йил номи (қ. Мучал).

ОТ КУЧИ — тизимга кирмаган қувват бирлиги; о.к. б-н белгиланади. Ўзбекистон ва б. бир қанча мамлакатларда 1 о.к.=735,499 Вт (АҚШ ва Буюк Брита-нияда 1 о.к. = 745,7 Вт). Бу тушунча фанга 18-а.да киритилган. Техниканинг бир қанча соҳаларида (асосан, автомобилсозлик ва тракторсозликда) қўлланилади.

ОТ СПОРТИ — отда юриш мусобақаси. Асосий турлари: от йўрттириш; конкур-иппик (тўсиқлардан сакраб ўтишнинг юксак тури); уч кураш (манежада юриш), далада синаш (йўдда юриш, стилл-чейз, кросс) ва тўсиқлардан сакраш; пойга, отда ов қилиш, от устида машқ қилиш ва б. Мил. ав. 680 й.дан бошлаб антик Олимпиада ўйинлари дастурига от ара-валарда мусобақалар киритилган эди. Отда юришнинг махсус мактаби 16-а. бошида Италия, Франция, Испания, Австрияда пайдо бўлди. Ўрта Осиё, Закавказье, Шим. Кавказ, шунингдек, казаклар яшайдиган жойлар (Дон, Кубань, Урал, Терек)да қад. замонлардан миллий от ўйинлари ривожланган. Ўзбекистон худудида О.с. тахм. 3 минг йиллик тарихга эга. Улоқ (кўпқари), оломон-пойга, «ағдариш», «қиз қувди» халқнинг оммавий миллий О.с. ўйинлари ҳисобланиб келган.

Ҳоз. замон О.с. 1900 й.дан Олимпиада ўйинларидан жой олган. 1953 й.дан жаҳон ва Европа чемпионатлари ўтказилади. О.с. Халқаро федерацияси — FEI (1921 й. тузилган) 100 га яқин мамлакат миллий федерацияларини бирлаштиради. Ўзбекистон О.с. федерацияси унга

1993 й.дан аъзо.

20-а.нинг 30-й.лари бошида Ўзбекистонда ДОСААРМ (Армияга кўмаклашувчи кўнгилли жамият) ташкил қилинган эди. Унда армиянинг кавалерия қисмлари учун отличлар тайёрланарди. 1953 й. ДОСААРМ от спорти клуби ДОСААФ (Армия, авиация ва флотга кўмаклашувчи кўнгилли жамият) от спорти клубига айлантирилди. Шу йилдан ўтказила бошлаган бутуниттифок му-собақаларида ўзбек спорт усталари му-ваффақиятли қатнашган. Александр Киселёв, Жўра Алимов, Владимир Арафьев, Роза Багаутдиновадан иборат жамоа аъзолари ДОСААФ мамлакат кубогини қўлга киритдилар (1954). 1960 й.гача О.с. фақат пойтахт Тошкентдаги ягона спорт клуби базасида ривожланган бўлса, кейинги ўн йил оралигида рес-публикада бир қанча О.с. клублари ва секциялари очилди. Халқаро тоифадаги спорт устаси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган мураббий М. Исмоилов, шунингдек, В. Дворянинов, А. Абдуқодиров, Ю. Ковшов, Искандар ва Иброҳим Йўздошев, В. Петров, С. Лисицин, А. Танковлар олимпиада ўйинлари, жаҳон ва Европа чемпионатларида, бошқа халқаро мусобақаларда муваффақиятли иштирок этдилар. 1990 й.гача О.с. бўйича Ўзбекистон терма жамоаси бу мусобақаларда 50 дан ортиқ медални қўлга киритган.

Ўзбекистонда республика О.с. олий маҳорати мактаби, 3 та олимпия захиралари мактаби ва 5 та болалар ҳамда ўсмирлар спорт мактаблари фаолият кўрсатади (2003). Ҳар йили О.с. бўйича республика чемпионати ўтказилади. 1997 й.дан Ўзбекистон миллий терма жамоаси мустақил равишда халқаро мусобақаларда қатнашади. Ўзбекистонликлар жаҳон кубоги мусобақаларида тўсиқлардан сакраш бўйича 1-ўринни эгаллади (2003 й., Бишкек ш.), Ғайрат Назаров «Ковум» лақабли отида жаҳон кубогини қўлга киритди (1998, Олмаота), Сергей Шмелев, Искандар Йўлдошев,

Александр Мартинов, Анна Лисяк со-
вринли ўринларни эгалладилар.

ОТ УЙИ — цирк санъатининг кад.
тури. О.ў. харбий машқлар, чавандоз-
ларнинг халқ ўйинлари, мусобақалари
(«човган», «қиз қувиш», ағдариш», пойга
ва х.к.) дан келиб чиққан. 19-а. охири ва
20-а. бошларида ўзбек цирки тарихига
Раҳмоновлар, Хўжаевлар, Зарифовлар
сулоласи кириб келди. Улар репертуари-
дан 1 тадан 6 тагача от ўйна-тиш, эгар-
ланган ва эгарсиз от устида якка ёки
кўпчилик бўлиб рақсга ту-шиш, жон-
глёрлик, муаллақчилик, турли мураккаб
машқлар томошалари ўрин олган. Ҳоз.
Зарифовлар сулоласи О.ўи жаҳон арена-
ларида катта муваффақият б-н намоиш
этилмоқда.

**ОТА ВАЛИХОНТЎРА МАСЖИ-
ДИ** Намангандаги меъморий ёдгорлик
(20-а. бошлари). Меъмор Мулло Кирғиз
лойиҳаси асосида қурилган. Масжид
тўғри тўртбурчак тархи (25,6x22,6 м),
ўрта-сида хонақоҳ (17,31x23,99 м), унинг
уч ёнига 11 та балхи гумбазли хужралар
жойлашган. Бош тарзи шарққа қараган.
Пештоқ дарвозаси гириҳ ва ислимий
нақшлар б-н безатилган. Бурчаклари-
га мезанали гулдасталар ишланган.
Хонақоҳ ғаровли гумбаз (диаметри 13,9
м) б-н қопланган. Гумбаз оғирлиги пой-
гумбаз ости деворига сингиб кетган 8
киррали бурчаклари бўйлаб кўтарилган
равоқларга тушади. Меъморлар бу услуб
б-н бино ичини ортикча ғиштдан холи
этиб, ташки ва ички қисми ғиштлири
мутано-сиб терилган, бу бинонинг ях-
литлигини таъминлаган. Пойгумбаз сир-
тидаги дарчалар ўртасида безакли ёзув-
лар бор. Кошинкори мовий хошиялар
хона ичини янада кўркамлаштирган.
Ғарбий де-ворида чуқур равокли меҳроб
жойлашган. Пештоқ ёнларига 2 тадан 4
та равокли деразалар ишланган. О.В.М.
меъморий кўлами ва қурилма ечими,
маҳобатли киёфаси б-н ўзига хосдир.

ОТА ДАРВОЗА — Ичан қалъанинг
ғарбий дарвозаси. Оллоқулихон
хукмронлиги даврида қурилган (1828—

29). Шермуҳаммад ота номи б-н ҳам
аталган. Дарвозахона тўғри тўртбурчак
тарҳли (17,50x15,40 м), ичкараси узун
далон бўлиб, усти икки катта гумбаз
(диаметри — 15,07 м) б-н қрпланган.
Да-лоннинг 2 томонида бир-бирига
ўтиладиган олди очик, гумбазли хона-
лар дарвозабонлар хонаси вазифасини
ўтаган. Хоналарнинг биридан хужрага
ўтилади. Хужрадаги айланма зинадан
томга чиқилади. Дарвоза пештоғи баланд
бўлиб, икки ён томонини гулдасталар
эгаллаган. Пештоқининг равокли дар-
чалари гулдасталар қафасаси б-н бир
баландликда бўлиб, кунгуралар б-н якун-
ланган. О.д. нинг дастлабки кўриниши
сакланмаган, архив материаллари асо-
сида қайта тикланган (1974). 1978 й.дан
дўкон учун мослаштирилган.

ОТАЖАЛОЛ Носиров (1845, Бухоро
— 1928, Самарқанд) — ҳофиз, созанда,
бастакор. Дастлабки мусиқа сабоқдари-
ни онасидан олган, кейинчалик Тилла-
бой хрфиздан созандалик ҳамда мақом
ижрочилик сирларини ўрганган. 1862
й.дан Бухоро амирлари (Музаффархон,
Абдулаҳадхон, Олимхон) саройларида
хонанда ва созанда бўлиб хизмат қилган.
1920—27 й.лар Бухородаги Шарқ мусиқа
мактабида, 1928 йили Самарқанд мусиқа
ва хореофафия ин-тида ўзбек ва тожик
халқлари мумтоз мусиқа меросидан даре
берган. Шашма-қом йўлларини мукам-
мал билувчи ма-қрмдон устоз, мураккаб
усуллар устаси сифатида тан олинган.
Хусусан мушқилот қисмларини тартибга
солган, айрим мақом шўъбаларини кен-
гайтирган, Сеғоҳ мақомига савтлар ба-
сталаган (Савти Жа-лолий). Унинг ижро
услуби мақом йўллари усулининг равон-
лиги, талаффузининг бурролиги ва ово-
зининг катта таъсир кучига эга эканлиги
б-н ажралиб ту-ради. 1923 й. О. Ж. ижро-
сида В. Успенский Бухоро Шашмақрми-
нинг ашула ва чолғу йўлларини тарихда
илк бор нотага ёзиб олиб, 1924 й.да нашр
этирган. Домла Ҳалим Ибодов, Ҳожи
Абдулазиз, Левина ҳофиз Бобохонов, Б.
Файзуллаев ва б. О. Ж. шоғирдларидир.

ОТАБЕК — 1) Яқин Шарқдаги айрим мамлакатлар давлат бошлиқларининг унвони (12—13-а.лар); 2) Мамлуқлар давридаги Мисрда лашкарбоши; 3) салжукий султонлар валиахдлари мураббийси. О.нинг оталиқ шакли ҳам бўлган.

ОТАБОЕВ Носир Аминжонович (1938.12.8, Фарғона) — реж., Ўзбекистон (1983) ва Қорақалпоғистон Республикаси (1999) санъат арбоби. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1965). Ҳамза театрида реж. (1965—69), Фарғона театрида (1970—86), Сатира театрида (театр ташкилотчиларидан; 1986—88), Муқимий театрида бош реж. (1988—91; 1994—96), реж. (1996—2001). «Оқ кабутар» (Ф. Мусаҷонов), «Вероналик икки йигит» (У. Шекспир), «Бўрон куши» (Р. Ишмуродов), «Мирзо Улуғбек» (М. Шайх-зода) ва б. О. сахналаштирган (Ҳамза театрида) дастлабки спектакллардир. Фарғона театрида «Кумуш туй» (З. Фат-хуллин; Ик. Акбаров), «Яйлов тонги» (Тамкин; С. Ҳайитбоев), «Олтин девор» (Э. Воҳидов), «Завқий» (Қ. Маҳқамов; С. Ҳайитбоев), «Танбул ноласи» (М. Халил; Ҳ. Раҳимов), «Парвоз» (Уйғун), «Бир ўликка бир тирик» (А. Иброҳимов), «Инсонликка номзод» (Ў. Умарбеков), «Ўтган кунлар» (А. Қодирий); Муқимий театрида «Гул ва Наврўз» (С. Абдулла; Т. Жалилов), «Мушкул савдо» (М. Бобоев; С. Ҳайитбоев), «Башорат» (Э. Самандар; С. Ҳайитбоев) сингари спектакллар, болалар учун бир қанча мусиқали эртакларни сахналаштирди. Сатира театри учун сахналаштирган «То-бутдан товуш» (А. Қаҳҳор) спектакли б-н очилган. Кейинроқ «Темир хотин» (Ш. Бошбеков), «Сабил қолди» (Ф. Мусаҷонов), «Гап эгасини топади» (С. Аҳмад, О. Фармон, Н. Отабоев) каби сатирик комедияларни сахналаштирди. 1992 й.дан ҳар йили республикамізда ўтказиладиган Мустақиллик ва Наврўз байрамлари, шаҳар ва шахслар юбилейлари, театр ва кўшиқ фестивалларини ўтказиш томошаларини сахналаштиришда қатта ҳисса қўшиб келмоқда.

ОТАБОЕВ Қайғисиз Сардорович (1887, Закаспий вилояти Тажан уезди — 1937, Москва) — давлат ва жамоат арбоби. Туркистон АССР Халқ комиссарлари Совети раиси (1920—22). Тошкентдаги ўқитувчилар семинариясини тугатган. 1917 й.гача Мари ш.да ўқитувчи, банк ходими бўлиб ишлаган. Марв Совети ижроия комитети раиси ўринбосари ва раиси (1917-19). 1920 й.да О. Тошкентга чақирилди ва Туркистон АССР ҳукумати раислигига тайинланди. У шўролар даврида «босмачилик» номини олган ҳаракат аслида Туркистон халқларининг миллий озодлик қаракати эканлигини тушуниб етган ва уни ҳарбий куч б-н бостиришга қарши чиқ-қан. Самарқанд вилоятида кизил арми-яга қарши курашаётган Баҳромбек кўрбоши б-н тенг асосларда тинчлик шартномасини имзолагани ва уни қамоққа олмаганлиги сабабли лавозимидан бўшатилиди ва «қайта тарбияланиш» учун Москвага юборилди (1922). 1923 й. ёзида БХСР Нозирлар Шўроси раисининг 1-ўринбосари. Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилгач, Туркменистон ССР ХКСнинг 1-раиси (1925 й. фев.).

О. Москвада қамоққа олинган (1937 й. 11 июнь) ва «халқ душмани» сифатида отиб ташланган. Кейинчалик оқланган. Ашхобода хайкали ўрнатилган (1967).

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ўзбегим, Т., 1992.

ОТАБОЕВА Раъно Отамирзаевна (1952.31.10, Қосонсой тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Наманган пед. ин-тини тугатган (1982). 1972-93 й.ларда Қосонсой туманидаги 19-, 1994 й.дан 20-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. Дарсни кўргазмали куруллар, техника воситалари ёрдамида ноанъанавий усулда ўтади.

ОТАЖОН ҲОШИМ (тахаллуси; асл исм-шарифи Ҳошимов Отажон) (1905—Тошкент — 1938.4.10) — адабиётшунос,

жамоат арбоби. Рус-тузем мактабида, сўнгра ўқитувчилар тайёрлаш билим юртида ўқиган (1919—21). Иқтидорли ўқувчи сифатида Москвадаги Бухарин номидаги ишчилар ф-тига ўқишга юборилган (1922). Уни тугатган О. Ҳ. Кизил профессорлар ин-тининг тайёрлов бўлимига қабул қилинган (1923). О. Ҳ. мазкур ин-тда ўқиб юрган кезларида (1924—27) ўзбек драма студияси тингловчиларига даре берган. Соғлиғи ёмонлашгани боис ин-тни тугатмай, она ватанига қайтган О. Ҳ. ўзбек ёзувчиларининг биринчи адабий уюшмаси — «Қизил қалам» ташкилотига раҳ-барлик қилади (1926—29) ва шу давр адабий ҳаётида муҳим воқеа бўлган «Қизил қалам» мажмуаларини нашр этади (1-китоб, 1928; 2-китоб, 1929). Ўша кезларда Маориф халқ комиссарлиги ҳузуридаги илмий кенгашга раис этиб тайинланади. О. Ҳ. ташаббуси б-н 1927 янв.да Самарқандда Олий педагогика ин-ти (ҳоз. Самарқанд давлат ун-ти) ташкил этилади. Ўзбекистонда «буржуа миллатчилари»га қарши кураш кампанияси бошланганда, республика раҳбарияти О. Ҳ.ни Ленинграддаги СССР ФА Шарқшунослик ин-тининг аспирантурасига ўқишга юборади (1929). Аспирантурани тугатганидан сўнг ин-тининг илмий котиби қилиб олиб қолинади. 1933 й. декабрида О. Ҳ. Тошкентга чақириб олиниб, Тил ва адабиёт и.т. институтига директор этиб тайинланади. Шунингдек, у Ёзувчилар уюшмаси танқид ва адабиётшунослик шўъбаси раиси (1934 й.дан), янги ташкил этилган Фанлар комитети раиси ўринбосари (1937 й.дан) сифатида ҳам қизгин илмийташкилий фаолият б-н шуғулланади. Шу вақтда олимнинг ташаббуси б-н халқ оғзаки ижоди намуналари («Ўзбек фольклоридан намуналар», 2 жилдли; «Ўзбек халқ эртақлари», «Алпомиш», «Маликаи айёр» ва б.), ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётига бағишланган илмий асарлар, бир канча терминологик луғатлар нашр этилади. О.Ҳ.нинг адабиётшунос ва жамоат арбоби сифатида фаолияти айни

қизиган бир вақтда — 1937 й. 2 авг.да у «халқ душмани» сифатида қамокка олинади ва кўп ўтмай Тошкентда отиб ташланади.

Наим Каримов.

ОТАЖОНБЎЙ МАДРАСАСИ - Хи-вадаги меъморий ёдгорлик (1884). Мадраса мураккаб тархли (19,9x17,25 м). Пештоғи жан.га қараган. 2 қаноти гулдаста б-н безатилган. Пештоқ орқали гумбазли миёнсаройга кирилади. Кичик ҳовли (5,65*11,0 м) атрофи хужралар б-н ўралган. Масжид гумбаз томли, бағали қалқонсимон. Бағали ва жан. девордаги меҳробга муқарнаслар ишланган. Хужралар балхи гумбазли. 1970— 80 й.ларда таъмирланган. Амалий санъ-ат устахонаси жойлашган.

ОТАЖОНОВ Раҳим Каримович (1905.5.5, Фарғона вилояти Чимён қишлоғи — 1996.17.9, Тошкент) — математик олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1975). Фарғона таълимтарбия техникумини тугатган (1924), шу ерда ўқитувчи (1924—30), Фарғона педагогика ин-ти физ.мат. ф-ти кечки бўлимини тугатган (1933), шу ин-тда ўқитувчи, декан ва илмий бўлим мудири (1930—39), Тошкент педагогика ин-тида катта ўқитувчи (1939-47), декан (1941-45; 1959-61), проректор (1945—47), доцент (1947— 59), проф. (1971 й.дан). Илмий ишлари геометрик яшаш усуллари, конструктив геометрия элементларига, дарсларда геометрия ўқитиш усуллари ва б. га оид. Бир неча дарслик ва қўлланмалар муаллифи.

Ас: Геометрик яшаш методлари, Т., 1958; Факультатив дарсларда геометрия, Т., 1973; Конструктив геометрия элементлари, Т., 1974.

ОТАЖОНОВ Султон (1937.5.11, Хоразм вилояти Янгиариқ тумани) — кулол, Ўзбекистон халқ устаси (1999). Таникли сулолавий кулоллар авлоди давомчиларидан. Хоразм кулоллик мактабининг йирик намояндаларидан. Кулоллик касбини отаси Отажон Матёқубов ва уста Раҳимберди Матчоновдан ўрганган. У

сополдан бодия, коса, лаган ва б. кўплаб идишларнинг ноёб намуналарини яратди; ишларида оқ ангобдан унумли фойдаланади. Биноларнинг деворларига сополдан намоёнлар ишлаган. Республика ва хориждаги кўплаб ҳунармандлик, халқ амалий санъати кўрғазма ва ярмаркаларида иштирок этиб келади. Асарлари Республика ҳамда хорижий музей ва коллекциялардан ўрин олган.

ОТАЛИҚ — 1) Кавказ халқлари, кельтлар, араблар ва б.да бадавлат хонандан эгалари томонидан фарзандларини тарбиялаш учун вассаллар ёки хизматкорларга бериш. Фарзанд маълум ёшга етганда оиласига қайтган; 2) Сал-жуқийлар даври (1038—1194)да султон эътиборини қозонган кишиларга берилган мансуб. О. «ота ўрнига ота» деган мазмунга эга бўлиб, унинг вазифаси шахзода ёки хонзодаларни тарбиялаш ва улар ихтиёридаги улусни балоғатга етгунарига қадаб бошқаришдан иборат бўлган. Тарихда баъзи Олар ҳокимиятни ўз қўлларига олган ҳоллар ҳам бўлган. Чунончи, Аштархонийлар даврида Балхца Махмудбий оталиқ (18-а. бошлари), Манғитлар даврида Бухорода Муҳаммад Раҳим оталиқ (1753—58) ҳокимиятни эгаллаган.

ОТАМУРОДМАТРИЗАҚУШБЕГИ МАСЖИДИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик (1800). Хон қушбегиси Отамурод Матриза қурдирган. Масжид хонақоҳ, ўнг ва терс айвон ҳамда 2 қўшимча хонандан иборат. Бинога шарқий тарздаги пештоқорқали кирилади. Кираверишда 3 гумбазли хона ва кичик минора бор. Хонанинг шим.-шарқий бурчагини миёнасарой ва 2 қўшимча хона эгаллаган. Жан.даги терс айвондан ҳовлига чиқилади. Унинг қаршисидаги ўнг айвон 6 устунли, марказидаги меҳроб мукарнас нақшлар б-н безатилган. Орқасидаги хонақоҳ томи текис тўсинлар б-н ёпилган. Тўсинлар 4 устунга таянган. Масжид Хоразм турар жойларига хос услубда қурилган. Устунлари оддий, пойустунлари мар-мардан, хонақоҳ ва айвон деворларига намоёнлар ишланган. **ОТАМУ-**

РОДОВА Орзигул (1923.5.1, Нукус тумани) — хонанда. Ўзбекистон халқ артисти (1969). Қорақалпоқ давлат мусикали драма ва комедия театри қошида очилган балет курсини тугатган (1944). 1953 й.гача шу театрда актриса сифатида ишлаб, Ойсанам (С. Хўжаниёзов; О. Ҳалимов, Ж. Шомуродов, «Суйма-ганга суйканма»), Хурлийман (Ж. Оймирзаев; О. Ҳалимов, «Бердак»), Шохиста (Уйғун; М. Левиёв, «Олтин кўл») каби образларни яратди. Бердак но-мидаги Қорақалпоқ давлат филармонияси (1959—63), Қорақалпоқ давлат телевидениеси ва радио қўмитаси (1953—59 ва 1967 й.дан) яққоҳон хонандаси. «Эшвой», «Ҳошим полвон», «Ёра ёндим» каби халқ, «Ватаним — жоним онам», «Боғбон қиз», «Бўйларингдан» сингари замонавий кўшиқлар О. репертуаридан урин олган.

ОТАМУРОТ (1999 й.гача Карки) -Туркменистоннинг Лебап вилояти Отамурод туманидаги шаҳар (1925 й.дан). Туман маркази. Амударёнинг чап соҳилида. Ўнг соҳилида пристань ва Каркичи т.й. станцияси (Когон — Душанба т.й. йўналиши) жойлашган. Шаҳар Туркманобод — Отамурот т.й.нинг охириги пункти. О. шоссе йўли орқали Туркманобод ва Амударё орқали Мари, Тажан ш.лари б-н боғланган. Аҳолиси 30,8 минг киши (1999).

О. 10 а.дан маълум. 1917 й.гача Бухоро амирлигининг Карки беклиги маркази, 1943 й. дек.дан 1947 й. янв.гача Туркменистон ССР Карки вилояти маркази. Шаҳарда пахта тозалаш, қурилиш материаллари, сут-мой з-длари, гўшт ва нон к-тлари, гилам ф-каси, умумий таълим ва мусика мактаблари, пед. билим юрти, маданият уйи, 5 ку-тубхона, тарихий-ўлкашунослик музейи, касалхона, маданий, маиший ва савдо хизмати кўрсатиш шохобчалари бор.

ОТАНИЁЗОВ Комилжон (1917.20.7, Шовот тумани Бўйрачи қишлоғи — 1975.5.11, Тошкент; ўз қишлоғига дафн этилган) — хонанда, созанда (тор), актёр ва бастакор. Ўзбекистон (1949), Туркма-

нистон (1964), Қорақалпоғистон (1968) халқ артисти. Ниҳоятда жозибали ва кучли овоз соҳиби бўлиб, ҳар бир асар талқинида бадиий етукликка эришган. Достон йўлларини Бола баҳши Абдуллаевдан, Хоразм мақом ашула йўлларини Магпано Худойбергандан ўрганган. Тошкентдаги Ҳамза номидаги мусика билим юртини тугатган (1955), Тошкент консерваториясида таълим олган (1955—56). Хоразм театрларида хонанда ва актёр сифатида ишлаб (1936—52), Фарход («Фарход ва Ширин»), Тоҳир, Парфи ҳофиз («Тоҳир ва Зухра»), Қодир («Гулсара»), Даврон Ота («Даврон Ота») каби образлар яратган. О. Хоразм вилоят театрида ашула ва рақс ансамбли тузиб (1949), концертлар уюштирган. 1957—75 й.ларда Ўзбекистон давлат филармониясида яккахон хонанда, 1957 й.да филармония қошида Хоразм ашула ва рақс ансамбли (ҳоз. «Лазги», 1957—59 ва 1963—68 й.ларда бадиий раҳбари), 1967 й.да Туркменистоннинг Тошхөвүз вилояти театрида халқ ансамбли, 1973—74 й.лар Шовот туманида «Феруз» ансамблини ташкил этди.

О. 30-й.лардан мураккаб халқ ашулаларини, дostonлардан кўшиқлар айта бошлаган. Хоразм су вора ва макрмлари О. ижрочилик фаолиятининг юқори босқичи бўлди. О. Хоразм дoston кўшиқ(нома)лари асосида янгича услуб яратган. Бастакор сифатида бу услубда ижод қилган «Салом, сенга Хо-размдан», «Муборак», «Ватан», «Ол-қиш», «Темир йўл», «Ўзбекистон», «Хоразм» каби кўшиқлари ўзининг оммабоплиги ва халқчиллиги б-н ажралиб туради. О. А. Степанов б-н ҳамкорликда «Азиз ва Санам», «Ошиқ Ғариб», С. Ҳайитбоев б-н «Сўнги хон» каби му-сиқали драмалар яратди. Осие мамла-катларида гастролда бўлган.

Ас: Учирдим шунқор қушимни, Т., 1987.

ОТА-ОНАЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ - оила ҳуқуқи соҳаси. Аввало, ота-оналар ўз болала-

рига нисбатан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар. Бу Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 46-моддасида назарда тутилган хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлигидан келиб чиқади. Бола ҳақида ғамхўрлик қилиш, унга таълимтарбия бериш ота-она учун фақат ахлоқий қоида бўлиб қолмай, балки конституциявий ҳуқуқ ва бурчдан ҳам иборат.

О.-о.х. ва м. 2 турга бўлинади: шахсий ҳуқуқ ва мажбуриятлар; мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлар. ЎЗР оила қонунига кўра, О.-о.х. ва м.га ўз фарзандлари б-н бирга яшаш, уларнинг тарбияси б-н шуғулланиш, ота-оналик ҳуқуқларини мустақил равишда амалга ошириш, болаларнинг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилиш, болаларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган зарур даражада таълим олишини таъминлаш, болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш қабилар қиради. Оилавий-ҳуқуқий муносабатларда қонунчилик болалар манфаатининг устуворлигини белгилайди. Ота-она ва болалар ўртасида келиш-мовчиликлар мавжуд бўлганда, васийлик ва ҳомийлик органи болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун вакил тайинлайди.

ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН МАҲРУМ ҚИЛИШ — оила ҳуқуқи соҳаси. Ўзбекистон Республикаси ОК га кўра, қуйидаги ҳолларда ота-она (ёки улардан бири) ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин: ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортса, шу жумладан, алимент тўлашдан бўйин товласа; узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш му-ассасасидан, тарбия, аҳолини ижтимо-ий ҳимоялаш муассасаси ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортса; ота-оналик ҳуқуқини суи истеъмол қилса, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса, жумладан, жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъ-сир кўрсатса; муттасил ички-

ликбозлик ёки гиёҳвандликка мубтало бўлган бўлса; ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри (хотини)нинг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят қилган бўлса.

О.-о.х.м.қ. ота (она)нинг ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсларнинг, прокурорнинг, васийлик ва ҳомийлик орга-нининг, вояга етмаганлар ишлари б-н шуғулланувчи комиссиялар ҳамда бош-қа муассасаларнинг талаби б-н суд тар-тибда амалга оширилади. Болани бо-шқа ота-онанга беришнинг имкони бўлмаган тақдирда, бола васийлик ва ҳомийлик органининг қарамоғига олиб борилади. Ота-она қайси болага нисбатан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган бўлса, шу болага нисбатан бўлган қариндошлик фактига асосланган барча ҳуқуқлардан, шу жумладан, ундан таъминот олиш, шунингдек, болали фуқаролар учун қонун ҳужжаларида белгиланган имтиёзлар ва нафа-қалар олиш ҳуқуқларидан маҳрум бўлади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қили-ниш ота-онани ўз боласига таъминот бериш мажбуриятидан озод қилмайди.

Шоира Йўлдошева.

ОТАР — яйловда қўшиб боқиш ва сақлаш учун шакллантирилган қўй подаси. О. учун жинси, ёши, наслдорлик хусусиятлари бўйича бир хил зотли қўйлар, совлиқлар эса қочириш муддатларини қисобга олган ҳолда олинади. О.даги моллар сони: майин ва ярим майин жунлилар учун 800—900 она қўй; 4—18 ойлик тўклилар учун 800—1000 бош; она қўйдан ажратилган кўзилар учун 600—800 бош; ярим дағал ва дағал жунли она қўйлар учун 900—1000 бош; ахта қўчқор ва қочириладиган қўйлар учун 1000 ва ундан зиёд. Чўл минтақаларда О. сони янада йирикроқ бўлиши ҳам мумкин. Наслчилик фермаларида О.лардаги қўйлар сони маҳсулот берадиган О.ларга нисбатан 15—20% кичикроқ бўлади. О.ларни 3—4 кишидан иборат чўпонлар гуруҳи боқади.

ОТАТУРК (асл исми Мустафо), Му-

стафо Камол, Камол Пошо (1881, Салоники — 1938.10.11, Истанбул) — Туркия Республикаси асосчиси ва биринчи президенти (1923—38), қарбий саркарда. Туркияда фамилия жорий қилинган, Буюк миллат мажлиси томонидан унга О. фамилияси берилган (1934).

Турли ҳарбий мактаблар ва Истанбул Бош штаб академиясини (1905) тугатган. Шом (Сурия), Фаластин, Са-лоникида зобит сифатида ҳарбий хизматни ўтаган (1905—09). Салоникида унинг сиёсий фаолияти бошланган. Дастанлаб, Ёш туркларнит «Иттиҳод ва тараққий» партиясига аъзо бўлган (1908), кейинчалик улардан аста-секин узоклашган. Италия-Туркия уруши (1911-12), 2-Болкон уруши (1913), 1-жаҳон урушида қатнашган. 1919 й. 19 майда Истанбулдан Анатолия (Онадўли)га келган. Арзирум ва Сивас конгресслари (1919 й. июль—сент.)га раҳбарлик қилиб, турк халқини инглиз ва грек (кейинчалик арман) босқинчиларига қарши озодлик урушига чақирган. Сивас конгрессиди у Анатолия ва Румэли Мудофаа ҳуқуқ жамияти (Вакиллик комитети) раиси қилиб сайланган.

О. бошчилигида мамлакатда Камолчилар инқилоби авж олган. Истанбул инглизлар томонидан ишғол қилинган (1920 й. 16 март), барча ватанпар-вар кучлар унинг атрофида тўпланган. Анкарада янги парламент — Туркия Буюк миллат мажлиси (ТБММ) ча-қирилиб, унга Мажлис ва ҳукумат раислигига сайланган (1920 й. 23 апр.). Инглиз ва грек босқинчиларига қар-ши курашда турк армиясининг қўмондони. Бирок, Истанбул ҳукумати О. ва унинг сафдошларини осий деб эълон қилган ва сиртдан ўлим жазо-сига ҳукм этган. Сакариё дарёси бўйида босқинчилар устидан қозонилган ғалаба (1921 й. 23 авг. — 13 сент.)дан сўнг унга маршал унвони ва ғозий насаби берилган. 1922 й. охирида турк армияси О. раҳбарлигида тўлиқ ғалабага эришган.

О. иродали сиёсатчи, моҳир қўмондон, кучли нотик бўлган. О. ташаббуси б-н Усмонли турк султонлиги тугатил-ди

(1922 й. 1 нояб.), Туркия республика деб эълон қилинди (1923 й. 29 окт.), халифалик бекор этилди (1924 й. 3 март). Давлат бошқаруви тубдан ўзгартирилиб, сиёсат, иқтисодиёт, маданият ва ҳарбий соҳада чуқур ислохотлар ўтка-зилган. Мамлакат тараққиётининг ус-тувор йўналишларини белгилаб берувчи 6 та тамойилни ишлаб чиққан. Унинг таълимоти Туркияда отатуркчилик, Ғарбда эса камолизм деб баҳоланган. Туркия Республикасида ислом динининг таъсири камайтирилиб, уни Ғарб намунасидаги дунёвий давлатга айлан-тириш жараёни бошланган.

О. туркий халқлар тарихи, сиёсий ва ҳарбий мавзуга оид кўплаб назарий асарлар муаллифи. Тошкентдаги кўчалардан бири О. номига қўйилган.

Ад.: Турк халқининг буюк фарзанди Отд-турк, Т., 1998; Қосимов А., Туркия, Т., 1992.

Қахрамон Ражабов, Темур Ғиёсов.

ОТАХОНОВ Очилхон (1926.7.4, Анди-жон вилояти Найнаво қишлоғи) — хонанда, Ўзбекистон халқ ҳофизи (1992). Овози майин ва силлиқ бўлиб, талқинлари ўта нозиклиги б-н ажралиб туради. Хонандаликни тоғалари Эшонбобоҳон, Кўкхон ва Афанди-хон ҳофизлардан ўрганган. 1959 й.дан Ян-гийўл театрида ишлаган. Мумтоз ашулалар («Насруллоий», «Талқинчаи Ушшоқ», «Ёлғиз», «Эҳтиёж», «Самарқанд Ушшоғи» ва б.) айтиш б-н бирга актёр сифатида Илҳом («Юрак сирлари»), Турсунали («Олтин кўл»), Аскар («Аршин мол олон»), Ҳайдар («Нурхон») каби ролларни ҳам ижро этган. 1978—86 й.лар Юнус Ражабий но-мидаги «Мақом» ансамблида ишлади. Унинг репертуаридан Шашмақом шўбалари, Фарғона — Тошкент ма-ком йўллари («Мўғулчаи Ушшоқ», «Баёт III», «Баёт Уфориси» ва б.), ўзбек мумтоз ашулалари («Фигон», «Шароб» каби), замонавий бастакорлар асарлари («Бир кулиб кўй», «Кутарман», «Вафот»), катта ашулалар («Бир келсун», «Дўстлар», «Кўп эрди», «Адашганман»,

«Эй, дилбари жононим») ўрин олган.

ОТАХОНОВ Эрғаш Исабоевич (1914.11.9, Наманган - 1967.18.11, Тошкент) — терапевт олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1960), Ўзбекистон-тонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964). Тиббиёт фанлари дри (1947), проф. (1947). ТошТИ ни тугатгач (1936), Ҳарбий-Денгиз флотида хизмат қилган (1937—39). ТошТИ госпиталь терапия кафедрасида аспирант, ассистент, доцент, мудар (1939—49), Ўзбекистон Гематология ва қон куйиш и.т. институ-тининг директори (1942—44), ТошТИда илмий ишлар бўйича проректор (1949—51), педиатрия ва санитария-гигиена ф-тлари ички касалликлар про-педевтикаси кафедраси мудири (1951 — 1967). Илмий ишлари ўлка патология-си, овқат ҳазм қилиш аъзолари ва қон касалликларига оид. Наманган тиббиёт билим юртига О. номи берилган.

Ас: Хронические заболевания кишечника, Т., 1965; Сердечно-сосудистые заболевания и их предупреждения, Т., 1970.

ОТАХЎЖАЕВ Акбар Қосимович (1926.31.12, Туркистон ш. - 1994.5.9, Самарқанд) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1979), физикамат, фанлари дри (1970), проф. 1971), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1977). ЎзДУни ту-гатган (1948). Са-марқанд педагогика ин-тида ўқитувчи ва директор ўрин-босари (1948-53), СамДУ оптика кафедрасида ассистент, доцент (1953—59), кафедра мудири (1959 й.дан), СамДУ физика ф-ти декани (1970—72). 1972— 87 й.ларда СамДУ ректори. Илмий ишлари молекуляр оптика ва спектроско-пияга оид. Суяуклик молекулаларининг релаксация вақтини аниқлашнинг спектроскопик усулини ихтиро этган. Беру-ний номидаги Ўзбекистон Давлат муко-фоти лауреата (1983).

ОТАШГОҲ, оловхона — оташпарастлар сифинган, доимий олов ёниб турадиган махсус бино. Ҳар бир шаҳар ва каттароқ қишлоқда О.лар бўлган. Улар қавм раиси томонидан тайинланган озар-

бон (оташбон) томонидан қўриқланиб, назорат қилиб турилган. Халқ доимий оловдан тутантириқ олиб, уйларида олов ёққан. Қадимда ҳокими-ятни қўлга олган ҳар бир подшоҳ ўз номидан махсус О.лар қурдирган. Доро О.и, Анушервон О.и, Афросиёб О.и ёки Митра, Анахита О.и деб номланган О.лар шу тарзда пайдо бўлган. Пер-сеполь, Исфаҳон, Язд, Хуросон (Эрон), Хоразм ва Сурхондарёда кад. О.лар то-пилган. Доро /замонидан бошлаб О.ларни биноларнинг жан. томон этагига, аҳоли гавжум яшайдиган шаҳарларнинг четроғига қуриш раам бўлган.

Ад.: Аскарлов А., Энг қадимий шаҳар, Т., 2001.

ОТАШКАДА — зардуштийлик дини ибодатхонаси. Гуштаспнчиг фармони б-н курила бошланган. О.лар турли табиий офатлардан муҳофаза қилиш мақ-садида баландликка, тепа устига ёки харсанг тошлардан ясалган 3—4 м лик тагкурсилар устига қурилган. Дастлаб О. диний маросим ва ибодатларни бажариш маскани бўлган. Аста-секин О.нинг вазибалари ўзгара бориб, сосонийлар даврида жамоа йиғинлари ва б. тадбирлар ўтказиладиган жойга айланган. Барча харажатлар подшолик томонидан О.га вақф қилинган ер, чорва, боғ-роғлардан олинган даромадлар ҳисобига қопланган; О.лар бир неча хужра, толор (зал)лардан иборат бўлган. Бино олдида доим олов ёниб ту-радиган О. майдони бунёд этилган. Ис-фаҳон, Язд, Кома (Ҳиндистон) ш.ларида энг кад. О.ларнинг харобалари мав-жуд. О.ларда 7 хил мусика асбоби жўрли-гида Гохларни ёдлаттирадиган махсус гўшалар бўлган. О.лар диний удум ва маросимларни ўтказадиган манзил бўлиш б-н бирга маънавий, маърифий ишлар маркази ҳисобланган.

Ҳамиджон Ҳомидов.

ОТАШПАРАСТЛИК - к, Зардуштийлик.

ОТАҚЎЗИ МАДРАСАСИ - Андижон вилояти Пахтаобод туманидаги меъморий ёдгорлик (20-а. бошлари).

Мадра-сани маҳаллий бой Отақўзи қурдирган. Қурилишда Уста Қирғизбой ва Мама-жонлар қатнашган. О.м. тарҳи кўп бур-чакли, пештоқ — гумбазли дарвозахо-на, масжид — айвон, 2 қаватли хуж-ралардан иборат. Бинонинг умумий кўлами ва тарх тузилиши ўзига хос. Ҳовли бўйлаб хужралар ва гумбазли дарсхона жойлашган. О.м. қурилишида усталар оддий пишиқ ғиштнинг безак имкониятлари нақадар кенглигини намойиш этганлар. Равокли, мезанали ва куббали устунгўшалар бинодан бирмунча баландроқ кўтаришган. Устунгўшаларга ишлов беришда турли шаклда ғишт териш йўли б-н ўзига хос безак ҳрсил қилинган. Улар орасидаги девор сиртига юза равоқлар ишланган. Масжиднинг гул солинган шишти алоҳида бадий кимматга эга, унда гирих ва ислимий нақшлар Қуръон сураларидан олинган ёзувлар б-н ўзаро уйғунлашиб кетган (безагида маҳаллий уста Сайдулло қатнашган). Мадраса қурилишида Хоразмча муқарнас, шарафа ва кунгура қўлланган. О.м. Қўкон хонлигининг сўнгги давр меъморий ёдгорлиги ҳисобланади. 1971—75 й.ларда таъмирланиб, ўлкашунослик музейи жойлашган.

ОТБОСАР — Қозоғистон Республикасидаги шаҳар. Жабай дарёси (Ишим ирмоғи) соҳилида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 40 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Қ.х. хом ашёларини қайта ишлаш маркази. Озиқ-овқат саноати, элеваторлар, темир-бетон конструкциялар з-длари бор. 1846 й.да казаклар станицаси си-фатида барпо этилган.

ОТБОСАР ЧИГИРТКА (*Docio-staurus kraussi*) — ҳақиқий чигирткалар оила-сига мансуб якка яшовчи ҳашарот. Ма-рокаш чигирткасита жуда ўхшаш, аммо унга нисбатан кичикроқ. Эркаги танасининг уз. 15—20 мм, урғочисиники 20—30 мм. Кулранг доғлари бор. Урғочисининг орқа болдилари қизил, эркаги-ники сариқ. Ғўза, дон экинлари, бошқли ўсимликларга зарар келтиради.

Тухум кўйиш учун тупрокдан ясаган кўзчасининг уз. 19—30 мм, калинлиги 5—6 мм. Ўсимликлари сийрак жойларга ёки партов ерларга мавсумда 2—5 марта тухум қўяди. Тухумдан личинкалар, одатда, март ойининг охири — апр.нинг бошларида чиқади. 20—25 кундан сўнг канотлари ривожлана бошлайди ва 10—15 кунда шаклланиб бўлади.

Кураш чоралари: партов ва бўз ерларни ўзлаштириш; инсектицидлар қўллаш.

ОТБОШУ ТУМАНЛИГИ - Орион юлдуз туркуми яқинида от калласи шаклида кўринадиган туманлик. О.т., асосан, чангдан иборат (чанг зарраларининг ўлчами =1 мк, ўртача зичлиги =10~22—10~24 г/см³). Бу туманлик Ердаги кузатувчига нисбатан ўзидан нарида жойлашган юлдузларнинг нуруни тўсиб қолгани учун юлдузлар орасида отнинг боши шаклида кузатилади. Галактика-мизда О. т. сингари туманликлар кўп (к. Туманликлар).

ОТБОШИ - Ички Тянь-шаннинг жан. қисмидаги тоғ тизмаси, Қирғизистонда. Ғарб-жан.-ғарбдан шарқ-шим.-шарққа то-мон чўзилган бўлиб, От-боши ботиғини шим.да Чатиркўл сойлигидан ва жан.да Оксой сиртларидан ажратиб туради. Уз. 135 км. Энг баланд жойи 4786 м. Метаморфик сланец, охактош, кумтош, қисман гранит ва сиенитлардан таркиб тошган. Чўккисида музликлар бор (майд. 150 км²). Тоғ-ўтлоқ ва суб-нивал ландшафтлар мавжуд.

ОТЕЛЬ (франц. hotel) — меҳмонхонанинг халқаро номи. Дастлаб, 16—17-а.лар Франциядаги қатта ҳашаматли уйлар О. дейилган. Кейинчалик шуларга тақлидан қурила бошлаган шаҳар меҳмонхоналари О. номини олган.

ОТЕНИТ, отунит (Франциядаги Отён ш. номидан) — уранли слюдалар гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби Са(УО₂)₂[РО₂28Н₂О; таркибида 62,7% УО₃бор. Тетрагонал сингонияда кристалланади. Кристаллари, одатда, юпка квадрат, таблетка шаклида, слюда-симон. Тангача шаклли афегатлари ҳам

учрайди. Ранги сарик, баъзан яшилрок сарик. Садафсимон ялтирок. Қаттиклиги 2—2,5. Зичлиги 3,1—3,2 г/см³. Кучли радиоактив. О. гидротермал томирларда, пегматитларда ураннынг турли минераллари (айниқса, уранит)нинг юза қисмида рўй берган ўзгаришлар натижасида ҳосил бўлган. О. қатта уюмларидан уран рудаси сифатида фойдаланилади.

ОТИН —1) мактабхонааа қизлар ўқитувчиси; дин ва шариат билимдонни. Кўпинча аёллар ўртасида диний ма-росимлар (мас, мавлуд)га бошчилик қилади; 2) аёлларни хурматлаб, улар исмига кўшиб айтиладиган сўз.

ОТИТ (юн. otos — кулоқ, itis — яллиғланиш) — кулоқнинг яллиғланиши. Ташқи кулоқнинг яллиғланиши ташқи. О., ўрта кулоқнинг яллиғланиши ўрта О. ва ички кулоқнинг яллиғланиши лабиринтит дейилади.

Ташқи О.га ташқи эшитув йўлига инфекция кириши, шунингдек, кашиниб ёки ҳашарот қакиб яраланиши, куйиш, совуқ уриши, шпилька ёки бармоқ б-н кулоқ қовлаш ва х.к. сабаб бўлади.

Ўрта О. кўпинча ёш болаларда учраб, бирмунча оғир кечади, кулоқ қат-тиқ оғрийди, ҳарорат кўтарилади, эши-тиш анча пасаяди, мия ва унинг пардасига асорат бериши мумкин. Ўрта О.га аксарият юқори нафас йўлларининг яллиғланиши б-н кечадиган инфекци-он касалликлар: грипп, ўткир респиратор касалликлар, қизамиқ, скарлатина ва б. сабаб бўлади. Ўрта О.да врач тав-сияси бўйича ком-пресс қилинади; у оғрикни пасайтиради ва ноғора бўшли-ғидаги яллиғланиш сўрилиб кетишига имкон беради. Ўрта кулоқ яллиғлани-шининг олдини олиш учун организмни чиниқтириш, сервита-мин овқатлар ис-теъмол қилиш (к. Овқатланиш), физкультура ва спорт б-н шуғулланиш ло-зим. Тамаки чекиш ва алкогольга ружу қилиш оқибатида нафас йўлларининг сурункали яллиғланиши кейинчалик ўрта кулоққа ҳам ўтиши мумкин. Тумов бўлганда бурунни тўғри қоқа билиш ҳам ўрта О.нинг олдини

олишда айниқса муҳим. Ўз вақтида тўғри даво қилинса, бемор бутунлай тузалиб кетади, эшитиш қобилияти ўз холига қайтади. Баъзан сўргичсимон ўсиқ катаклари ва улар оралиғидаги тўсиқларнинг яллиғланиши (к. Кулоқ) каби асоратлар юзага келиши ёки касаллик сурункали шаклга ўтиши мумкин.

Сурункали О.да вақт-вақти б-н йиринг оқиб туради, эшитиш қобилияти пасаяди. Сурункали О.га хос аломатлар пайдо бўлиши б-н дарҳол врачга мурожаат этиш лозим. Ўз вақтида даво қилинмаса, менингит, сепсис, хатто мия тўқимаси абсцессы каби асоратлар рўй беради. Ўрта кулоқ яллиғланишини мунтазам даволаш зарур, бемор врач-оториноларинголог назорати остида бўлиши лозим. Бу касалликда кулоқ пардасида доимий тешиқ мавжудлиги туфайли кулоққа сув кирганда дард зўради. Шунинг учун чўмил-ганда ва бош ювганда пахтани вазелин ёки бошқа суюқ мойга шимдириб, кулоққа тиқиб қўйиш керак.

ОТИШ СПОРТИ — спорт тури, ўқ отиш қуроли ва пневматик қурол (ўйиқ стволли ва силлиқ стволли қуроллар), шунингдек, камондан отиш. Спорт ата-машунослигида, одатда, ўқ отиш О.с. деб аталади. О.с.да ҳаракатланмайдиган ва ҳаракатланиб турадиган нишонларга қараб милтиқ, пистолет ёки револьвер (тўппонча)дан ўқ узилади. Ҳоз. замон мусобақалари диаметри 162,4 мм ли нишонларга 50 м масофадан 5 соат 15 мин. давомида милтиқдан (ётган ҳолда, тик туриб ва тиззалаб) 3 х40 та ўқ узиш; 50 м масофадан 2 соат давомида ўша нишонга милтиқдан 60 та ўқ узиш (ётган ҳолда); 1320х70 мм катталиқдаги ҳаракатланиб турадиган нишон — «чоғи кетаётган тўнғиз»га 2 кун мо-байнида 30+30 та ўқ узиш (тик туриб, милтиқни кўтара солиб дарҳол); ўзи ўкланадиган пистолетдан 1600 х450 мм катталиқдаги 5 та фигурали нишонга 25 м масофадан 2 кун мо-байнида 2х30 та ўқ узиш (тик туриб); бир зарядли пистолетдан 500 мм диаметри нишонга 50 м масофадан 2 соат 30 мин.

давомида 60 та ўқ узиш (тик туриб) маш-кларини ўз ичига олади. Ўқ отиш бўйича биринчи мусобақалар 1824 й. Швейцарияда ўтказилган. Жаҳон чемпионатлари 1897 й.дан (1954 й.дан —4 й.да 1 марта) ўтка-зилади. 1921 й. Халқаро О.с. уюш-маси (УИТ)га асос солинган. О.с. барча Олимпиада ўйинлари (1904, 1928 й.дан таш-қари) дастурига қиради.

Ўзбекистонда О.с. кенг тарқалган спорт турларидан бири ҳисобланади. 20-а.нинг 20-й.ларидан оммалаша бош-лади. Қулай иқлим шароити туфайли бутун йил давомида қуроолларнинг бар-ча туридан мерганлар тайёрлаб келин-ган. Отиш тирлари ва полигонлари рес-публиканинг барча вилоятларида бор. 1960—80 й.ларда О.с. республикада, айниқса, кжсалишга эришди. Бу даврда Ўзбекистон вакиллари Европа ва жаҳон чемпионатларида 100 дан ортиқ медални, шунингдек, Олимпиада ўйинларининг 2 та кумуш медалини қўлга киритди.

Ўзбекистон О.с. федерацияси 1992 й. тузилди ва Халқаро отиш спорти уюш-масига қабул қилинди. 1995 й.дан Осиё отиш спорти конфедерациясига аъзо бўлди. Жаҳон чемпионлари А. Орипов, Е. Кондратьев, С. Лазарева стендга отиш бўйича, А. Кодников, А. Романов ўқ отиш бўйича ва Олимпиада ўйинларининг совриндорлари А. Асрабоев ва Р. Ямбулатов республикадагина эмас, хал-қаро миқёсда танилдилар. Мустақиллик йил-ларида Д. Мухторов, Ш. Аҳмедов, Э. Осмонов, Н. Репичев, Ю. Шахова, Н. Долбикина, А. Аксенова Осиё ўйинлари, қитъа чемпионлари, жаҳон ку-боги мусобақаларининг ғолиблари ва соврин-дорлари бўлдилар.

ОТЛАШУВ, субстантивация — транспозициянинг бир тури, бошқа тур-кумга оид сўзларнинг отга кўчиши. Си-фат, сон, равиш, сифатдош, ҳара-кат номи отлашади, келишиқ, эгалиқ ва кўплиқ аффиксларини қабул қилиб, от бажар-ган синтактик вазифани ба-жаради. От-лашган сўз предметнинг бел-гисини ёки бошқа хусусиятларини эмас, балки унинг

ўзини билдиради ва от жавоб берадиган сўроқларнинг бирига жавоб бўлиб келади.

Сифат ва сифатдошлар кўпроқ от хуссиятига эга. Сифат қуйидаги ҳолларда отлашади: а) предмет-аниклан-миш тушиб қолганда: Кўр тутганини қўймас, кар эшитганини (кар одам, кўр одам); б) киши ёки ҳайвонларнинг табиий ҳолатини (нуксон, камчиликларини) билдирувчи сифатлар аниқланмишсиз от тарзида қўлланганда: пакана, чўлок, маймоқ, малла, кал, семиз. Сифатдошлар отлашганда, отларга хос синтактик вазифаларни ба-жаради: Билмаганини сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим (мақол). Сон абстракт маънода қўллан-са, у кўпинча отга яқин вазифани бажаради: Ўннинг ярми беш. Билага зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар (мақол).

Ҳаракат номи ҳаракатнинг бажарилиши ва у б-н боғлиқ бўлган бошқа маъноларни билдирмайди, балки ҳара-кат-ҳолатнинг номини билдиради. Шу

сабабли О.ларга хос грамматик кўрсат-кичларни қабул қилади ва гапда О.ларга хос вазифаларни бажаради: ўтиришга, кўришим, ейиши, ётишда, кетувини. Отлашган сўзлар эмоционал — экспрессив ёки кўчма маъно ифодалаши мумкин: заҳар (одам), тилла (бола), шакар (қиз) каби.

ОТЛИҚ АСКАРЛАР — қад. дунё мамлакатларида вужудга келган қўшин тури. О.а. пайдо бўлгунга қадар Миср, Хи-той, Ҳиндистон ва ҳ.к. юртларда отлар қўшилган 2 ғилдиракли жанг араваларидан фойдаланилган. О.а. алоҳида қўшин тури сифатида илк бор мил. ав. 9-а.да Осурия армияси таркибида ташкил этилади ва сўнгра бошқа кулдорлик давлатларига тарқалади. Мил. ав. 6-а.дан эътиборан ахоманийлар армиясида О.а. қўшиннинг асосий тури бўлиб, қилич ва найза б-н қуролланган оғир О.а. ҳамда камон ва ўк б-н таъминланган енгил О.а. мавжуд бўлган. Ўрта Осиёда О.а. мил. ав. 1-минг йиллик 1-ярмидан мавжуд

бўлиб, саклар, масса-гетлар, сугдийлар, хоразмийлар куши-нининг асосини ташкил қилган. Пар-фия О.а.и ҳам деярли шундай қурилишга ва қуролланишга эга бўлган.

Юнон давлатларида (Спарга, Афина) О.а.нинг миқдори анча камсонли эди. Мил. ав. 4-а. 1-ярмида Фива сар-кардаси Эпаминонд биринчи бўлиб О.а.ни пиёда аскарлар б-н ҳамкорликда жангга солган. Мил. ав. 4-а. 2-ярмида Македонияда мунтазам О.а. юзага келади ва мустақил қўшин тури саналади. Александр армиясида О.а. яхши тай-ёргарлик кўрган, жанг майдонида эр-кин ҳаракат қилиш қобилиятига эга бўлган зарбдор куч тарзида оғир, ўрта ва енгил турларга бўлинган. Қад. Рим армиясида О.а. қўшимча қўшин тури ҳисобланган.

Ғарбий Европада 11—12-а.ларда армиянинг асосий зарбдор қисмини рицарлардан тузилган О.а. ташкил қилган. Суворий рицар қилич, оғир найза, қалқон, дубулға ва зирх б-н қуролланган. 12-а.нинг 2-ярмидан жанговар отлар ҳам махсус зирх б-н таъминланган.

Қад. Русь давлати (9—10-а.лар) қўши-нида князь дружиналаридан ташкил қилинган О.а.нинг сони пиёда аскарларга нисбатан анча кам бўлган.

Турк-мўғул давлатлари армиясининг асосини ташкил этувчи О.а. ўзининг ташкилий ҳамда жанговар қобилияти б-н алоҳида ажралиб турган. Хунлар даврида О.а.нинг сони 240 мингга етган. Туркийлар томонидан жаҳон ҳарбий санъати тарихида биринчи бўлиб суворийлар сафининг жорий қилини-ши (ҳар бир отлик аскар орасидаги масофа 20 м, жанговар қаторлар сони 10 та) отлик қўшиннинг душман ус-тидан тўла устуңлигини таъминлаган. Турк хоконлигининг (6—8-а.лар) совутли мунтазам О.а.и нафақат текисликда, шунингдек, тоғлик ҳудудларда ҳам муваффақиятли ҳаракат қилиш қобилиятига эга бўлиб, кўп вақтлар давомида унга тенг келадиган рақиб топилмаган. Найза б-н жанг қилиш санъатини моҳирона эгаллаган турк отликлари

хитойлик пиёда найзабозлар ва эронлик отлик ўқчилар (камонкашлар) б-н бўлган мухорабаларда, аксар ҳолларда, зафар қозонган. Турк суворий-си кўкрак қисмида думалоқ қалқони бўлган зирх б-н таъминланган, бошига темир дубулға кийган, қилич, шох-симон ёй, тўқмоқ, ва найза б-н қуролланган. Оғир қуролли О.а. зодагон ҳамда тажрибали жангчилардан ташкил этилган жангда ҳал қилувчи роль ўйнаган. Тобе юртларнинг аскарларидан тузилган энгил О.а., асосан, разведка ҳамда айқоччилик вазифаларини бажарган. Зарур пайтлардагина жангга кирган.

Чингизийлар армиясида энгил қуролли О.а.нинг мавқеи баланд бўлган. Мўғул жангчилари отда юриш, камон, қилич ва арқон б-н муомала қилиш санъатини мукаммал эгаллаган. Улар жанггоҳда усталик б-н манёвр-ҳаракат қилган, сохта чекиниш, пистирма қўйиш санъати каби тактик амалиётларни мунтазам қўллаган.

Амир Темур армиясининг зарбдор қисмини энгил ва оғир қуроллар б-н қуролланган О.а. ташкил этган. Дубулға, совут, қилич, ёй, садок, қалқон ва найза б-н таъминланган оғир қуролли суворийлар сэра жангчилардан тузилган, ғанимнинг асосий зарбасига қарши турган, жанг натижаси шуларга боғлиқ бўлган. Ёй, садок ва қилич б-н қуролланган энгил О.а., асосан, соқчилик ва разведкага мўлжалланган. Ўта зарур чоғдагина ёв б-н жанг қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Европа мамлакатлари армиясида ўт сочиш қуролининг ривожланиши (14-а.) ҳамда пиёдалар ролининг ошиб бориши боис (15-а.) О.а.нинг мавқеи се-кин камая боради. 20-а.нинг 50-й.лари ўргаларида оммавий қирғин қуролларининг ривожланиши ва армияларнинг тўлиқ моторлаштирилиши туфайли О.а. қўшин тури сифатида барҳам топди.

Ад.х Дадабоев Ҳ., Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати, Т., 1996.

Ҳамидума Дадабоев.

ОТО... (юн. otos — қулоқ) — ўзлашма қўшма сўзлар бўлаги. Қулоққа алоқа-

дорликни билдиради (мас, отосклероз, оториноларингология).

ОТОЛИТЛАР (ото... ва юн. lithos — тош), статолитлар — бир қанча умуртқасизлар ва барча умуртқали ҳайвонлар мувозанат органларида жойлашган қаттиқ ҳосилалар. Ҳайвонларда О.нинг келиб чиқиши, ўлчами ва тузилиши турлича. Одатда, О. хужайралар ишлаб чиқарадиган минерал моддалар (кўпинча кальций карбонат) ва органик моддалардан иборат; баъзан ташки муҳитдан олинади (мас, дарё қисқичбақаларида кум зарралари О. вазифасини бажаради). О. майда доначалар ёки йирик ҳосилалар шаклида бўлиши мумкин. Умуртқасизларда О. статоцистлар, умуртқалиларда вестибуляр аппарат ичида жойлашган. Гавда ҳолати ўзгарганида ёки тезланиш таъсирида О. ўрнининг ўзгариши тукли рецептор хужайраларнинг механик қўзғалишига ва мияга йўналувчи электр сигналларининг пайдо бўлишига олиб келади.

ОТОМИ (Отон худоси аждодлари номидан олинган; науа тилида «найза б-н юривчилар»; ўзларини нион, ниу деб аташади) — Мексиканинг марказий туманларида яшовчи индейс халқи; асосан, тоғли, ярим қуруқликдаги ҳудудларда ацтеклар ва метислар б-н тарқоқ ҳолда яшашади. Отоми тилида сўзлашадилар. Диндорлари католиклар, протестантлар, аънавий диний эътиқодлар сақланган.

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГИЯ (ото..., юн. rhis — бурун, lagunx — томоқва ...логия), ларингооторинология (ЛОР) — қулоқ, бурун ва томоқ ҳамда унинг атрофидаги аъзолар касалликларини ўрганадиган фан. Эшитув физиологияси, унинг бузилиши ва шунга алоқадор касалликларни ўрганиш (аудиология), овоз физиологияси, унинг ўзгариши ва бу ўзгаришларни келтириб чиқарган касалликларни ўрганиш (фониатрия), қулоқ оғир бўлиб қолиши, карлик сабабларини ўрганиш (сурдология) ҳам О.га киради. Нормал ва патологик шароитда ички қулоқ (асосан, лабиринт)нинг бош

миянинг турли бўлимлари б-н алоқасини ўрганадиган соҳа отоневрология деб аталади.

О. 19-а. ўрталарида хирургия ва терапиядан мустақил соҳа сифатида ажралиб чиққан. Собиқ Иттифоқда 1922 й.дан О. тиббиёт ин-тларида мустақил фан сифатида ўқитила бошлади, и.т. институтлари ташкил этилди. Ўзбекистонда бу соҳадаги тадқиқотлар дастлаб Ўрта Осиё ун-тида проф. С. Ф. Штейн томонидан 1920 й.да ташкил қилинган кафедрада олиб борилди. Ўрта қулоқнинг ўткир ва сурункали яллиғланиши, унинг асоратларини аниқлаш, карликни даволаш усуллари устида тадқиқотлар ўтказилди (Қ. Ж. Миразизов, А. И. Мўминов, А. Н. Дадамухамедов, Ғ. Қ. Иброҳимов, С. А. Ҳасанов, К. А. Хўжаев, А. М. Ҳакимов). Ҳоз. ҳикмидокнинг ўткир ва сурункали яллиғланиши, хавфли ва хавфсиз ўсма касалликларини аниқлаш, даволаш муаммолари устида тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бундан ташқари, 1-ТошТИнинг О. кафедраси қошида қулоқ ва юқори нафас йўллари фаолиятини микрохирургик усулда тиклаш маркази, 2-ТошТИнинг О. кафедраси қошида эшитиш қобилятини қайта тиклаш маркази ва фониатрия илмий-амалий маркази ташкил этилганлиги бу соҳадаги и.т. ишлари кўламининг кенгайишига олиб келди. Ўзбекистондаги барча тиббиёт ин-тларида О. фан сифатида ўқитилади.

Кўчкор Миразизов.

ОТОСКЛЕРОЗ (ото... ва склероз) — қулоқ касаллиги. Бунда ўрта қулоқни ички қулоқ б-н бирлаштириб турадиган овал дарча соҳасидаги суяк тўқимаси ўсиб кетади. Нағижанда товуш тебранишларининг эшитув суякчалари системаси орқали ўтиши қийинлашади ёки бутунлай тўхтайтиди. Деярли ҳамма вақт иккала қулоқ оғрийди, одатда, 16—17 ёшда, баъзан болаликда бошланади, кўпроқ хотин-қизларда учрайди. О.да беморнинг қулоғи аста-секин эшитмай қолади, қулоғи шанғиллайди, бора-бора карликка олиб келади. Касаллик баъзан жуда се-

кин ривожланади. Касбга алоқадор баъзи зарарликлар (шовкин, вибрация ва б.) ҳамда инфекцион касалликлар, шунингдек, ҳомиладорлик ва туғиш кўпинча О.ни кучайтиради. Касалликка кўпроқ ички секреция безлари функциясининг бузилиши, эшитув органининг кучли товуш таъсирида зарарланиши сабаб бўлади. Касалликнинг бошланғич даврида доридармонлар б-н эшитишни бир оз яхшилаш ва қулоқ шанғиллашини пасайтириш мумкин, шунингдек, эшитиш аппаратлари ҳам яхши фойда беради.

ОТОСКОПИЯ (ото... ва юн. skopeo — кўраман, кўздан кечираман) — ташқи эшитув йўли ва қулоқ пардасини кўздан кечириш усули. О.да қулоққа киритиладиган махсус воронкалар, пешонага тутилдиган рефлектор (ўртаси тешик кўзгу) ва ёруғлик манбаидан фойдаланилади. Диагностика мақсадида муолажалар ва операциялар қилишда қўлланади.

ОТОУЛЛА САИД ВАҚҚОС МАҚБАРАСИ — Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги меъморий ёдгорлик (11-а.). Мақбара лашкарбоши Отоулла эшон Мир Ҳайдар номи б-н боғланган. Бир хонали, қулоҳий гумбазли, безаксиз. Хом ғиштдан қурилган. Бош тарзи жан-шарққа қараган, чуқур равокли. Хона бурчакларига ғиштлар кўндаланг терилиб, равоқсимон ҳошия ҳосил қилинган. Умумий тарҳи 6,80х6,40 м, ички хона 5,25х4,75 м.

Ад.: Аршавская З. А., Ртвеладзе Э. В., Ҳакимов З. А., Средневековые памятники Сурхандарё, Т., 1982.

ОТРЯД (рус.) (ҳарбий ишда) — 1) жанговар ёки махсус вазифани (разведка, илгор О. ва б.) бажариш учун тузилдиган вақтинчалик ёки доимий ҳарбий тузилма; 2) айрим давлатлар ҳарбий ҳаво кучларида эскадрилья таркибига кирувчи бўлинма; 3) чегара қўшинларида — тактик бирлашма.

ОТС Георг Карлович (1920.21.3, Петроград —1975.5.9, Таллин) — эстон хонандаси ва опера яққохони (лирик баритон). Халқ артисти (1960). Таллин

консерваториясини тугатган (1951). 1945 й.дан Таллиндаги «Эстония» опера ва балет театрида яккахон хонанда. Операларда Дон Жуан, Фигаро («Дон Жуан», «Фигаронинг уйланиши»), Онегин («Евгений Онегин») каби, оперетталарда Данила («Кувнок бева»), Тасилло («Марина») ва б. партияларни ижро этган. Концерт репертуаридан классик ва замонавий камер асарлар, кўшиқлар ўрин олган. О. майин, ёқимли овози ҳамда оптимистик талқинлари б-н шуҳрат қозонган. «Мистер Икс», «Кола Брюньон» каби фильмларда бош ролларни ижро этган. Чет мамлакатларда (жумладан, бир неча бор Тошкентда ҳам) гастролда бўлган.

ОТСИЗ Хоразмшоҳ (тўлиқ исми Отсиз ибн Кутбиддин Муҳаммад ибн Ануштегин) (1097 —1156) — ануштегинийлар сулоласидан бўлган Хоразм ҳукмдори (1128—56). Отаси вафотидан сўнг тахтга ўтирган, салжукийлар султони Санжарнинг вассали бўлган. Лекин у Хоразм ни мустақил давлатга айлантиришга интилан. О. Санжарнинг рухсатисиз аввало Жанд ва Манғишлоқни эгаллаб ва Туркистоннинг ичкари туманларига юриш қилиш б-н ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олган. Шундан сўнг у ўзини мустақил деб эълон қилган, бироқ, 1138 й. Ҳазорасп яқинида Санжар кўшини томонидан мағлубиятга учраб, мамлакатдан қувғин қилинган. Санжар ўзининг жияни Сулаймон бин Муҳаммадни хоразмшоҳ этиб тайинлаган, лекин келаси йили О.ни Хоразм аҳолиси чақириб олган, шаҳзода эса қувиб юборилган. 1141 й. майда О. Санжарга тобелик изхор этиб, умрбод унга садақат б-н хизмат қилишга қасам ичган, лекин бир неча ойдан сўнг Санжар қорахитойлардан енгилгач (1141 й. 9 сент.), қасамини бузган. О. ўша йили кузида кучли кўшин б-н Хуросонга юриб Марвни эгаллаб олган; келаси йил баҳорида Нишопурни тобе этган, бироқ Санжар томонидан дарҳол қувиб юборилган. 1143—44 й.ларда Санжар яна Хоразмга юриш қилган, О. кучи озлиги туфайли унга тобелик изхор

қилган. Шундан сўнг бир оз вақт ўтгач, О. 3-март исён кўтарган ва Санжарнинг элчисини (шоир Адиб Собир) Амударёга ташлаб юборишни амр қилган. 1147 й. нояб.да Санжар 3-март Хоразмга юриш уюштирган, 2 ойлик камалдан сўнг Ҳазорасп ш.ни олган ва Гурганжга яқинлашган, 1148 й. июнда султон б-н шахсан учрашув чоғида гарчанд ўзини такаббуруна, гердайган ҳолда тутган бўлсада, О. султонга тобелик билдиргач, ўз лавозимида қолдирилган. 1153 й. Санжар ўғузлар кўлига асир тушиб қолган. О. бу сафар султоннинг содиқ хизматкори ва ҳимоячиси сифатида яна Хуросонга юриш қилишга шайланган ва ўзига Амул ш.ни беришни талаб қилган, бироқ рад жавобини олган. 1156 й. у Нисога келиб асирликдан қочган Санжарга ўз садақатини билдирган, лекин шу йилнинг 30 июлида Ҳабушон (ҳоз. Кучан)да 59 ёшида вафот этган.

Ад.: Бартольд В. В., Сочинения, т. 11(2), М., 1964.

ОТТАВА — Канаданинг жан.-шарқий қисмидаги дарё. Шим. Лаврентий дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 1120 км, ҳавзасининг майд. 147 минг км². Лаврентий қирларидан бошланади. Ўртача сув сарфи 2000 м³/сек. Дек.дан апрелгача музлайди. Куйилиш жойидан 400 км масофада кема қатнайди. Ридо канали орқали Онтарио кўли б-н боғланган. Ёғоч окизилади. ГЭС қурилган. О. бўйида Оттава ш. жойлашган.

ОТТАВА — Канаданинг пойтахти. Мамлакатнинг жан.-шарқий қисмида, Оттава дарёси ва Ридо канали соҳилларида, 72 м баландликда, Онтарио провинциясида. Иқлими мўътадил континентал иқлим. Январнинг ўртача т-раси — 11°, июлники 20,3°. Йиллик ёғин 879 мм. Аҳолиси 1,06 млн. киши (2001), асосан, Европадан кўчиб борган инглиз ва французларнинг авлодлари.

О.га 19-а.нинг 20-й.ларида асос солинган ва дастлаб Байтаун деб аталган. 1854 й.да шаҳар ҳуқуқини олгач, О. деб атала бошлади. 1858 й.дан Англия му-

стамлакаси, 1867 й.дан Канада пойтахти.

О. — мамлакатнинг сиёсий, маданий ва иқтисодий маркази. Т.й. ва шоссе йўллар тугуни, дарё порти. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Целлюлоза-қоғоз, полиграфия, тўқимачилик, кимё, машинасозлик ва металлсозлик, ёғочсозлик, мебель, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. ЭХМ, илмий асбоблар ва ҳ.к.лар ишлаб чиқарилади. О.да Канада Киrolлик илмий жамияти, Оттава ва Карлтон ун-тлари, Канада и.т. кенгаши (ФА), илмий муассасалар, кутубхоналар, музейлар, Миллий галерея (1880), расадхона, Миллий санъат маркази бор. Шаҳарда боғ ва гулзор кўп.

ОТГОН I (Otto) (912-973) - герман кироли (936 й.дан), «Муқаддас Рим империяси» императори (962 й.дан); саксония сулоласидан. Шим. ва Ўрта Италияни забт этиб, империяга асос солган. Герцогларни тобе этиб, епископ ҳамда аббатларга суянган ҳолда киролик ҳокимиятини мустаҳкамлаган. Лех жангида (955) венгерларни мағлубиятга учратиб, уларни ғарбга қилган ҳужумларини тўхтатган.

ОТХОНА — отлар учун мўлжалланган бино. Махсус от фермалари ва от з-дларида қурилади. Наслдор отлар О.сида наел олинадиган биялар, айғирлар, 1,5 ёшгача ва машқ қилдириладиган 1,5 ёшдан катта тойлар боқилади. Наслдор отлар оғилларда боғламай, тойлар эса оғилларда ёки умумий биноларда сақланади. Насл олинадиган биялар, айғирлар ва машқ қилдириладиган тойлар учун оғиллар ҳажми 3,5х3,5 м, 1,5 ёшгача бўлган тойлар учун 3х2,5 м дан бўлади. Иш отлари оғилларда боғлаб боқилади. Қулунли биялар ва тойлар оғилларда алоҳида сақланади. Оғиллар ҳажми зотли катта отлар учун 1,75х3 м, майдалари учун эса 1,6х2,85 м қилинади. Умумий бино (секция)ларда 1 той учун 4,5—7 м² жой ажратилади. О.нинг ичи икки қаторли, ўртасида 2—3 м кенгликдаги йўл, йўлнинг икки томонида оғиллар ва

умумий бинолар бўлади. Оғиллар б-н умумий биноларга охурлар қурилади, водопровод ўтказилади. О.да от машқ қилдириладиган, ем-хашак, асбоб-ускуна сақланадиган жойлар, гўнғхона, навбатчи хонаси, айғирлар уруғи текшириладиган хона ва б. кўшимча хоналар бўлади. О. 40— 100 отга мўлжаллаб қурилади.

ОТЧОПАР, ипподром — йўртоқи ва чопқир отларни синаш (совитиш) ҳамда от спорти мусобақаларини ўтказиш учун мўлжаллаб махсус жаҳозланган жой; бу синов ва мусобақаларини ўтказишни ташкил қилувчи муассаса. О.да отларни йўрттириб чопиш ва пойга ўтказиш учун мўлжалланган ҳалқасимон (доира) берк йўлкалар, томо-шабинлар учун мўлжалланган минбарли иншоот (асосан, финиш йўлкаси бўйлаб қурилади), ҳакамлар учун мўлжалланган минора (одагда, финиш чизиги рўпарасига қурилади) бўлади. Йўлкалар ичида турли-туман от спорти мусобақаларини ўтказиш учун мўлжалланган майдончалар ва от б-н сакраб ўтиладиган тўсиқ-қурилмалар қилинади. О.да ёрдамчи ва хўжалик иншоотлари ва бинолари (ёпиқ манежлар, отхоналар, от тақалаш устахонаси, ветеринария лазарети, карантин хоналари ва б.) ҳам бўлади.

О.даги йўлкаларнинг пойга ўтказиш, отларни йўрттириб чопиш ва аралаш хиллари бўлади. Пойга ўтказиш йўлкасида от пойгаси ўтказилади, отларни йўрттириб чопиш йўлкасида отлар йўрттиришга ва юк тортишга синалади, аралаш йўлкада ҳам пойгалар ўтказилади, ҳам отлар синалади. Йўлкалар, асосан, эллипс шаклида бўлади. Йўлкаларга чим ёки юмшоқ резина қопланиши мумкин. Чимли йўлкалар чопқир отлар учун, резина қопланган йўлкалар йўртма отлар учун ярайди. Йўлкаларнинг уз. 1600—2000, 2400— 3000 м бўлиши мумкин.

О. дунёнинг деярли барча йирик шаҳарларида бор. Баъзи О. ларда тотализаторлар (отларга пул тикиладиган жойлар) ҳам бўлади. Ўзбекистонда от спорти (улоқ, «қиз қувиш» ва б.) қадимдан

ривожланган. Булар кенг адирларда ўтказилади, махсус О.лар қурилмайди. Тошкентда яхши жиҳозланган ва дунё меъёрлари талабларига жавоб берадиган О. 1976 й. қурилган (меъморлар Р. У. Асанов, Э. И. Гусарова). Ун-гача (20-а. бошидан) от пойгаси мусоба-қалари Қўйликдаги эски О.да ўтказилган.

ОТҚИНДИ ТОҒ ЖИНСЛАРИ - к. Магматик тоғ жинслари.

ОТҚУЛОҚ (*Rumex*) — торондошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Ўзбекистонда 16 тури мавжуд. Шулардан эрма. О., шовул, жингалак О. (*R. crispus* L.), кизғиш О. (*R. conglomerates* Murr.), Сурия О.ғи (*R. syriacus* Meisn.), Дробов О.ғи (*R. drobovii* Korov.) учрайди. Илдизи ўқ илдиз, йўғон, пояси кўп қиррали, бўғимли, юқори қисми камшоҳ. Илдиз олди барглари узун бандли, барг пластинкасининг туби ўксимон (найзасимон), учбурчак-тухумсимон ёки кенг наштарсимон, поясидагиси чўзиқ-наштарсимон, поя бўғимларида кетма-кет ўрнашган. Гуллари бир жинсли, майда, тўпгулли рўваксимон. Май ойдан сент.гача гуллаб уруғлайди. Меваси 3 қиррали ёнғоқча. О. нам ерларда, ўтлоқларда, тоғ ёнбағирларида ўсади. Тиббиётда доривор О., майда баргли О. ёки шовул ва оддий О.дан фойдаланилади. О. С, В ва б. витаминларга бой бўлганлиги сабабли овқатга ишлатилади.

ОУКЕН ҚОНУНИ — қисқа муддатли ишсизлик даражасининг ўсиши б-н и.ч. ҳажмидаги йўқотишлар ўртасидаги боғлиқни ифодалайдиган қонун. Америкалик иқтисодчи Артур Оукен (1929—1979) аниқланган. Бу қонунга кўра, ялпи миллий маҳсулотнинг йиллик ўсиши 2,5%ни ташкил этганда ишсизлик даражаси амалда доимий бўлиб қолади. Ишсизлик даражасидаги ўзгаришларга қараб ялпи миллий маҳсулот реал ҳажмининг потенциал ҳажмига нисбати ўзгаришлари (эластиклиги) доимий ва тахм. 3% га тенг. Мас., ишсизликнинг 1% га ўсиши реал и.ч. ҳажмида 3% га тенг

қисқаришга олиб келади ёки аксинча.

Шу сабабли мамлакатда ишсизликни табиий даражасида саклаш ва тартибга солиб туриш муҳим аҳамиятга эга. Муайян миллий иқтисодиёт барча ишлашни хоҳловчиларга ва меҳнатга лаёқатли фуқароларга янги иш жойларини яратиб бера олмас экан, бу иқтисодиёт товар ва хизматлар и.ч. потенциалини тўлиқ ишга сола олмайди. О.қ. дунёдаги деярли барча мамлакатлар иқтисодиётидаги ишсизлик муаммоларини тартибга солишда катта аҳамиятга эга.

Муҳаммаджон Ниғматов.

ОФАРИНКЕНТ — Зарафшон водийсининг ўрта қисмидаги ўрта асрларга оид шаҳар ва туман. Миёнқолнинг юқори қисмини Суғди Хурд (Кичик Суғд) ёки Ним Суғда (Ярим Суғд) тумани эгаллаган бўлиб, теурийлар даврида О. шаҳри унинг маркази эди. «Қандия»да айтилишича, О. шаҳри Самарканд хукмдори Ғурак даврида (8-а.) қурилган. Шайбонийлар давридан бу туман О. деб атала бошлаган. У шайбоний султонларидан Искандарга (Абдуллахон II нинг отаси) мулк сифатида берилган. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий О.ни Миёнқолдаги «иклими жуда қулай, серсув, очиқ кўнгилли ва тенчликсевар аҳоли яшайдиган энг яхши жойдир», деб таърифлайди. Аштархонийлар даврида ҳам О. ҳоким, бек ёки кўшин қозисининг қароргоҳи бўлиб хизмат қилган. Кейинчалик О. ўз ўрнини Дахбедга бўшатиб берган. 18-а.нинг 2-ярми ва 19-а.нинг 1-ярмида О. маъмурий жиҳатдан Бухоро амирлигининг Самарканд беклиги таркибига кириб, манбаларда туман ва шаҳар сифатида эслатилади. «О.» агамаси 20-а. бошигача сақланган. Ҳоз. бу жой Самарканд вилоятининг Окдарё тумани тасарруфиди бўлиб, Примкент кишлоғи номи б-н маълум. Қад. О. шаҳар харобаси сақланган.

ОФЕРТА, офферта (лот. offero — таклиф этаман) — бир шахнинг бошқа шахсга товар етказиб бериш, бирорбир хизмат кўрсатиш ва б. учун шартнома тузиш истаги ва шартлари ҳақида ёзма

ёки оғзаки хабарномаси. Шундай хабар юборган жисмоний ёки юридик шахс офферент, хабарнома олган шахс акцептант деб аталади (қ. Акцепт).

О. қабул қилинган ҳолларда акцептант офферентни ёзма хабардор қилади ва томонлар битими расмий кучга киради. О. унда кўрсатилган амал қилиш муддатига эга бўлади. Шу муддат давомида акцептант О.ни қабул қилиш ҳуқуқига эга ва бу офферент б-н шартнома мажбуриятларини боғлаб олади.

Халқаро савдода О.нинг қатъий ва эркин турлари бор. Қатъий О. офферентнинг товарлар партиясини сотиш имконияти ҳақидаги муддати кўрсатилган ёзма таклифи эҳтимоли бўлган хари-дорлардан фақат биттасига юборилади ва сотиш шу муддат давомида ўз таклифига боғланиб қолади (жавоб кутади) ва шундай таклифни бошқа харидорга қўллай олмайди. Эркин О.да бир вақтнинг ўзиде бир товар партиясини бир қанча харидорларга таклиф этилади ва жавоб учун муддат белгиланмайди ва шу жиҳат б-н офферентни мажбуриятлар б-н боғлаб қўймайди. Харидорнинг О.га розилиги ҳақидаги ёзма жавоби битим имзоланганлигини тасдиқлайди.

ОФИОЛИТЛАР (юн. ophis — илон ва lithos — тош) — ўта асосли ва асосли интрузив (дунит, перидодит, пироксенит, габбро), эффузив (гибербазитлар) ва чўкинди (аксари чуқур сув ётқизиклари) тоғ жинсларининг биргаликда учрайдиган мажмуи. О. тушунчасини фанга дастлаб 1905 й.да швейцариялик олим Г. Штейнман киритган. Бурманланган областларнинг О. океан ости Ер пўстининг ўтмиш геологик даврда тектоник ҳаракатлар натижасида қитъалар четига келиб қолган реликти деб тахмин қилинади. Одатда, серпентинлашган ультрабазитлар юқори мантиянинг бир қисми, габброидлар — «базальт қатлами», эффузив-чўкинди қатламлар эса ҳоз. океан ости Ер пўстининг «биринчи» ва «иккинчи» қатламларидан иборат. Бу тартибнинг ўзгариши кўпинча текто-

ник жараёнлар б-н боғлиқ бўлиб, ўзига хос геологик формация (серпентинли меланж)ни ташкил этади. О. Ер шарининг бир йўналишдаги бурмали структуралари учун хос. О. айрим ҳолларда горизонтал йўналишда катта масофаларга силжиган, баъзан ағдарилган. О.ни тадқиқ этиш офиолитли тоғ жинслари б-н генетик боғлиқ бўлган конлар (хром, никель, платина, олтин, симоб ва б.)ни аниқлаш ва Ер пўстининг ривожланишини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

ОФИТЛИ СТРУКТУРА (юн. ophites - илонга ўхшаш) — томирили ва асосли интрузив тоғ жинслари структураси; унда плагиоклазлар йирик чўзиқ кристаллар ҳосил қилиб, уларнинг орасини тўқ рангли минераллар (асосан, пироксенлар) тўлдирган бўлади. О.с. кўпинча габбро ва диабазларга хос. О.снинг бир-бирига ўзаро ўтиши б-н фарқ қиладиган бир қанча хиллари мавжуд.

ОФИУРАЛАР (Ophiuroidea), илондумлилар — игнатерилилар синфи. Дисксимон, гавдаси 10 см гача, ундан 5 та (баъзан 10 тагача) эгилившан нурлар тарқалади. Айрим О.нинг нурлари кўп марта шохланади (горгоноцефаллар). Гавдасининг узунлиги нурлари б-н бирга 0,5 м га етади. Кўпчилик О. синган нурларини регенерация қилиш хусусиятига эга. Тропик денгизларнинг саёз қисмида яшайдиган О. ранги жуда чиройли. 2 туркуми: терили О. (бешнурли ва барча шохланган нурли О.ни ўз ичига олади) ва ҳақиқий О.га ажратилади. 2 мингга яқин тури бор; денгиз ва океанлар тубида литоралдан бошлаб 8 км чуқурликкача учрайди. Кўпчилиги айрим жинсли, айрим турлари гермафродит, Жинсий хужайраларини сувга чиқаради, личинкаси офиоплетеус. Айрим турлари ўзгариш орқали ривожланади; тухумдан чиққан ёш О. махсус чиқариш халтасида усади. Фитопланктон ва зоопланктон организмларни оқимга қарши ёйилиб турадиган қўллари б-н ушлайди. Баъзан денгиз тубида кўплаб тўпланеди; бентофаг баликлари учун озиқ (яна қ. Игнатерилилар).

ОФИЦЕР (нем. Offizier, лот. officiaritis — мансабдор шахс), зобит — куролли кучлар, полиция ва жандармериянинг командирлар (бошликлар) таркибидаги ҳарбий хизматчи. О. унвони 16-а. охирида дастлаб Францияда, сўнгра Европанинг бошқа давлатларида, Россияда — 17-а.нинг 30-й.ларида пайдо бўлган. Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучларида бир қанча О.лик унвонлари мавжуд (қ. Ҳарбий унвонлар).

ОФОРТ (франц. eau-forte — азот кислотаси) — металлга ишланадиган гравюра тури. Тасвир металл пластина (тахта)га кислота таъсир эттириш йўли б-н ҳосил қилинади. Кислотага чидамли лок б-н қрпланган рух ёки мис пластина юзаси махсус игна, мих б-н металл юзагача тирнаб (оддий кислотали мўйқалам б-н чизиб), тасвир чизиклари ҳосил қилинади. Сўнг пластинадаги ўйиқлар (босма элементлари) кислота таъсирида яна чуқурлаштирилади. Бу жараёни бир неча маротаба такрорлаб, керакли даражадаги туслар жил-васини ҳосил қилиш мумкин. Бўёқ суртилган пластинадан босим таъсирида қоғозга нусха кўчирилади. Бу усул рангли босмада ҳам ишлатилади. Тасвир чизикларини кучайтириш имконияти, ўзига хос бадийлиги, штрихининг эркинлиги, нурсоянинг нафислиги, босиш жараёнида юзага келадиган такрорланмас сифати (бир пластинадан турли хил нусхалар олиш имконияти) б-н О. барча бошқа гравюралардан фарқ қилади. Дастлабки О. намунаси 16-а.да Германияда (Д.Хопфер ва А.Дюрер то-монидан) яратилган. Француз Ж.Калло, голланд Рембрандт, италиян Г.Рени, Ж.Кастильоне, испан Ф.Гойя, рус И.Шишкин, В.Матэ, В.Серовлар О.да самарали ижод қилдилар. Ўзбекистонда О.В. Кедрин, А.Ошейко ва б. ижоди б-н бойиди.

ОФОҚХЎЖА (1625, Кумул, Шарқий Туркистон — 1695, Кўкон қишлоғи, Қашқар вилояти) — ислом ва тасаввуф илмининг йирик тарғиботчиларидан бири ва Ёркенд хонлигида тахтга ўтирган

хўжаларнинг дастлабкиси; Туркистон тасаввуф илмининг раҳнамоларидан Маҳдуми Аъзамнинг авлоди. О.нинг исми Ҳидоятулло бўлиб, у халқ орасида ҳурмат белгиси бўлган «Офок» («Ёруғ дунё») ёки «Ёруғлик эгаси») — хужа номи б-н машҳурдир. О. ёшлигида отаси Муҳаммад Юсуф ибн Эшон Калон б-н турли шаҳарларда юриб билим ва тарбия олган. 1638 й.да Қаш-қарга келиб, отаси вафотидан сўнг бу ердаги оқтоғлик хужаларга бош булган. 1670 й.да Ёркенд хонлигида юз берган ички курашлар натижасида О. Қашқарни тарк этиб Туркистон шаҳарларида, қалмоқлар (ойротлар) орасида ва Хэши йулагидаги (Хэси-цзоулан) ви-лоятларда диний тарғибот ишлари б-н шуғулланган. 1678 й.да Тибетда 2 йилга яқин яшаган ва бу ердаги будда дини вакиллари б-н яқин алоқада бўлган. 1680 й. Тибет зодагонлари ёрдамида ойротлар хони б-н танишган. 1681 й.да қалмоқлар томонидан Ёркенд хонлиги тахтига ўтказилган. Унинг жасади Ёғду деб номланган жойдаги ота-бувалари қабри ёнига дафн этилган. Шундан бошлаб ушбу қабристон «Офокхўжа мозори» деб номланиб, зиёрат масканига айланган.

Абдулахад Хўжаев.

ОФОҚХЎЖА МАҚБАРАСИ

Қашқар (Хитой)даги меъморий ёдгорлик (1664). Мақбара шаҳарнинг шим.-шар-қий қисмидаги Кўкон қишлоғида «Шянгпэйму» (Ипархон мозори)да жойлашган. Отаси манжур истилочиларига қарши чиққанлиги учун Ипархон (Офокхўжанинг эвараси) ака-укалари б-н Пекинга олиб кетилган. Ривоятларга кўра, гўзал, ёш Ипархон бегона эл хоқонига итоат қилмай бевақт вафот этган. Жасади Пекиндан олиб келиниб, О.м.га дафн этилган.

Мақбара бал. 27 м, гўрхона (35x27 м) гумбаз томли, бош тарзининг 4 бурчагида 4 минора — гулдаста (бал. 18 м) бор. Пештоғи девордан сал олдинга чиқариб қурилган. Унинг 2 ёнини устунгўшалар безаган. О.м. деворининг қалинлиги 1 м, 4 томонига дарча ишланган. Мақбарада

5 авлод вакилларида 72 киши дафн қилинган. Офокхўжа ва унинг буваси Эшон Калон, отаси Муҳаммад Юсуф ва б. қабрлардаги сағаналар бир-бирига яқин бўлган. Сағаналар ҳажми ҳар хил, унда дафн этилган кишининг мартабаси улуғлигига қараб жойлаштирилган. О.м. таркибида дарвозахона, атрофида боғ, ховлисида 2 ховуз, Мадраса, катта ва кичик масжидлар мавжуд. О.м. бир неча бор таъмирланган.

Абдулаҳад Хўжаев.

ОФСЕТ БОСМА, офсет (инг. offset) — текис босма усули; бунда бўёқ қолип (форма) дан эластик оралик сирт (резина цилиндр)га, ундан қоғозга ёки босма материалга туширилади. О.б. АҚШ да офсет босма машина яратил-гандан сўнг (1905) таклиф қилинган. О.б. қолипи 0,3—0,8 мм қалинликда рух, алюминий, биметалл (мис, никель) пластинадан фотомеханик усулда тайёрланади. О.б. қолипларидан негатив ва позитив усулларда нусха кўчирилади. Негатив усулда нусха кўчиришда металл пластина сиртига хромланган ёруғлик сезгир коллоид қатлами суркалади ва негатив кайта бо-силадиган асл нусха (оригинал) га кўчирилади. Нусха бўёқ б-н крплана-ди, махсус эритмаларда очилтирилади ва ишланади. Позитив усулда нусха кўчиришда диапозитивпар қўлланилади. Нусхани очилтириш ва ишлаш на-тижасида босма элементлари анча чуқурлашади; бу эса босма сифатини оширишга ва қолипдан кўплаб нусха олишга имкон беради. Қолип биметалл (мис ва никель)дан тайёрланган бўлса, босма элементлари мис сиртда, очик қоладиган жойлар (пробеллар) эса никель сиртда хрсил бўлади. О.б. куп рангли нашрлар (плакатлар, бадий реп-родукциялар, рангли китобчалар, рас-мли жур.лар ва б.), шунингдек, бир хил рангдаги расми китобларни босишда кенг қўлланилади. О.б. корхонасида ранг бериш, фотохарф териш автоматлари, офсет ротациялари, автоматик линиялар бўлади.

ОФСЕТ БОСМА МАШИНА - бос-

ма машинанкнт бир хили; унда босма қолип (форма)даги бўёқ резина цилиндрга, ундан эса қоғоз (ёки босма материал)га ўтади. (қ. Офсет босма). Асосан, текис босмала қўлланилади. АҚШ да 1905 й. яратилган. Оддий О.б. м. 3 цилиндр: қолип, офсет (резина қопламали) ва босма цилиндрлардан иборат. О.б. м.нинг 1,2 ва кўп бўёкли; листли ва роликли хиллари бор. 2 бўёкли О.б. м.да (расмга қ.) иккита қолип Ф, ва Ф2,2 офсет цилиндри О, ва О2, 2 та бўёқ аппарати К, ва К2, 2 та хўлловчи аппарат У! ва У2 ҳамда босиш цилиндри П бор. Қоғоз ўзи тах-ловчи мослама С дан узатилади. Тай-ёр нусхалар транспортёр Т б-н қабул қилувчи стапель ПС га узатилади. О.б.м. афзаллиги: кўп бўёкли на-шрларни тез босиш мумкин, ҳар хил силликликдаги қоғозларга ҳам бо-силаверади, босма қолиплари кам ейилади.

ОФТАЛЬМО... (юн. ophthalmos — кўз) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми бўлиб, шу сўзларнинг кўзга, кўз касалликларига алоқадорлигини билдиради.

ОФТАЛЬМОЛОГИЯ (офтальмо... ва ... логия) — кўзнинг нормал хрлати ва касалликларини ўрганадиган фан. Клиник тиббиётнинг бир бўлими. О. фанининг тарихи Ибн Синодан бошланади. У яратган «Тиб қонунлари» китобининг 3-жилди кўз ва кўз касалликларига бағишланган. О. 17-а.да муста-қил фан сифатида ривожлана бошлади, кўз типик мухитларининг нур сингди-рувчи хоссалари (диоптрикаси) ҳақидаги тасаввур ўша вақтда вужудга келди, рефракция аномалияларини тушуниш ва уларни кўзойнак б-н ту-затишга шу тариқа асос солинди, кўзнинг тўр пардаси унинг ёруғлик сезувчи қисми эканлиги, катаракта кўз гавҳарининг хира тортишидан иборатлиги аниқланди. 18-а. охирида О. б-н, асосан, хирурглар шуғулланишди. 19-а.нинг 1-ярмида кўзнинг, асосан, ташқи касалликлари ўрганилди ва операция техникаси ишлаб чиқилди, шу асрнинг 2-ярмида, офтальмоскоп кашф этилгач,

кўз «туби» — тўр пардаси ва кўриш нерви касалликлари чуқурроқ ўрганила бошланди. 19-а. охирида бактериология муваффақиятлари туфайли бир қанча кўз касалликларининг юкумли эканлиги аниқланди. 20-а.да кўзни текширишнинг нозик усуллари тараққий топди, жумладан, биомикроскопия усуллари (гонископия, тонография ва б.) жорий қилинди. Кўзойнак оптика-си муваффақиятларга эришди.

Ўзбекистонда бу соҳадаги тадқиқотлар 20-й.ларда Ўрта Осиё уни-ти тиббиёт ф-ти кўз касалликлари кафе-дра-сида бошланди. Кейинчалик улар рес-публикадаги тиббиёт ин-тларининг кўз касалликлари кафедраларида давом эттирилди. Ўлка касалликлари муам-молари, бруцеллез, лейшманиоз, терла-ма, безгак ва б. умумий касалликларда кўриш аъзосининг ўзгариши масалалари (П. Ф. Архангельский, С. А. Попова, Т. Г. Ильина, М. Х. Ҳамидова), Ўзбе-кистонда О. соҳасининг аҳволи ўрганилди. Кўриш аъзоларининг и.ч. жара-ёни б-н боғлиқ шикастланишининг ол-дини олиш ва даволаш масалалари ишлаб чиқилди (Т. Ё. Қосимов, М. К. Комилов, Х. К. Ҳожимуҳамедов, Қ. А. Асланова, Т. У. Умарова), мия яллиғланиши — опто-хиазмал лептоменин-гитда кўзда со-дир бўладиган ўзгаришларни аниқлаш ва янги даво усулларини топиш (Х. М. Комилов), назла (кўксув, глаукома) оқибатида кўр бўлиб қолишни барвақт аниқлаш, даволаш ва олдини олишга дойр тадқиқотлар ўтқа-зилди (А. Ю. Юсупов, М. Х. Ҳамидова, Т. Г. Ильина, К. К. Қодирова ва б.).

О. фани ютуқлари амалиётда жорий этилиши туфайли Ўзбекистонда ўтқир эпидемик конъюнктивит эпидемияси, трахома (шилпик) бутунлай тугатилди. Кўз қон томири касалликлари, миопия, гилайлик ва б. касалликлар муам-молари-ни илмий асосда ҳал қилиш устида илмий ишлар олиб борилмоқда (Х. М. Комилов, О. Г. Левченко, Б. О. Зоҳидов, Ф. О. Баҳриддинова, А. А. Юсупов, Р. О.

Муҳаммадиев, А. У. Зо-киров, А. Р. Ху-дойбердиев ва б.), кўз микрохирургияси ривожланмоқда, кўзнинг турли касал-ликларини даволаш учун маҳаллий хом ашёдан тайёрланган янги доридармонлар қўлланил-моқда (Н. М. Норматова, М. С. Крсимо-ва, М. Х.Каримова ва б.). Ҳоз. Ўзбекис-тондаги барча тиббиёт ин-тлари кафедралари ва уларнинг клиникалари, шунингдек, республика офтальмология касалхонасида О. соҳасида и.т. ишлари олиб борилмоқда.

Ҳолиджон Комилов.

ОФТАЛЬМОСКОПИЯ (офтальмо... ва юн. skopeo — қўраман, текшираман) — кўзнинг ички пардаларини (тубини) текшириш методи. Ўртаси тешик мах-сус кўзгу — офтальмоскоп (ёруғлик ну-рини кўз ичига йўналтиради), ёруғлик манбаи ва лупа (катталаштириб берувчи шиша)дан фойдаланиб қоронғи хонада О. қилинади. Офтальмоскопларнинг та-комиллаштирилган ва мураккаброқ мо-деллари ҳам бор.

ОФТОБ УРИШИ — қуёш нурлари тик тушиб турганда бошнинг (айниқса, яланг бошнинг) ўта қизиб кетишидан келиб чиқадиган касаллик ҳолати. Оф-тоб урганда мияда қон айланиши бузи-лади; мия пардалари ва моддасининг томирлари кенгайиб, қонга тўлиб ке-тади, мия шишади. О.у. оғир бўлганда майда қон томирлари ёрилиб, миянинг турли бўлимларига ва пардаларига қон қуйилади, натижада марказий нерв систе-маси турли бўлимларининг функцияси бузилади. О.у. енгил бўлганда бош айла-нади, оғрийди, дармон қурийди, кўз ти-нади. Оғир О.у.да бемор талвасага тушиб қусади, хушдан кетади, териси қизаради, пульси ва нафас олиши тезлашади, т-раси қўтарилади. Бундай ҳолларда уни дарҳол касалхонага ётқизиши керак.

Олдини олиш офтобда ишлаганда ёки юрганда, албатта, бош кийими кийиб олиш лозим.

ОФТОБА — қ. Обдаста.

ОФТОБАЧИ — Ўрта Осиё хонликла-рида сарой мансаби. Мас, Бухоро хонли-

ги (18-а.)да Мирза Баде девоннинг «Мажма ул-арком» асарида кўрсатилишича, О. махрам — амир қўл юваётган пайтда офтоба (обдаста) тутиб турувчи лавозимли шахе; саройга келган меҳмонларга ҳам О. хизмат қилган.

ОФТОБИ — майиз солиш усули, узумни ишлов бермасдан, бевосита офтобда қуритиш. Бу усул узумчиликда тарқалган бўлиб, асосан, оқ кишмиш ва кора кишмиш узум навлари қуритилади. Узум бошлари узиб олингач, хилланади ва тахта патнислар; бўйра ёки сомон сувоқ қилинган жойга бир те-кис қилиб ёйилади. Орадан 7—8 кун ўтгач, ғужумларнинг уст қисми сўлиб, бир оз қораяди. Шунда узум бошлар ағдариб қўйилади ва қуригунча шу ҳолда туради. Қуритиш 15—20 кун да-вом этади. Намлиги 18% дан ошмайдиган қуриган майиз шингил бандлари, хас-чўпларидан тозаланиб, идишларга жойланади.

ОФФЕНБАХ (Offenbach) Жак (асл исми ва фамилияси Якоб Эберши) — (1819.20.6, Кёльн - 1880.4.10, Париж) — француз композитори, француз опереттасининг асосчиси. 1849 й.дан «Комедия Франсез» театрида дирижёр ва композитор. 1855—61 й.ларда ўзи асос солган «Буфф-Пари-зъен», 1872—76 й.лар «Дела Гёте» театрларини бошқарган. О. 100 га яқин оперетта ёзиб, мазкур жанр тарихини бошлаб берган. Улардан «Орфей дўзахда», «Гузал Елена», «Кўк сокол», «Париж ҳаёти», «Перикола», шунингдек, «Гофман эртаклари» номли романтик операси (1880) кўп мамлакатларда сахналаштирилган.

ОХАРУН — илк ўрта асрларда Чағониёнинг шим.да жойлашган вилоят (6—10-а.лар). О. ҳокими кўшни Шуман шоҳига тобе бўлгани туфайли тарихий манбаларда бу вилоятлар қўшма ҳолда учрайди. Хитой сайёҳи Сюань Цзаннинг хотираларида Хо-ру-мо деб аталган. О. ҳокими Хи-су уруғига мансуб турк бўлган. 7-а.да бу ерда 2 будда ибодатхонаси ва 100 га яқин роҳиб бор эди. Хитой тарихий йилномаси «Тан шу» («Тан

сулоласининг тарихи)да О. Ху-лу-йен шаклида қайд этилган. Унга қўра, Хитой маъмурлари томонидан 658—659 й.ларда Ғарбий Турк хокрлиги ерларида ўтказилган маъмурий ис-лохотдан сўнг Ху-лу-йен мулки Шуман б-н бирлашиб ягона губернаторликни ташкил этган. Табарийга қўра, 700 й. араб саркардаси Мухаллаб ибн Абу Суфра Кеш камалини бўшатиб шошилич равишда кўшини б-н О.га келган. 705 й. О. ва Шуман шоҳи Ғуштасбон кучайиб, Чағониён вилоятига ҳужум қилган, Чағониён шоҳи Тиш араблар б-н иттифоқ тузган. 722—723 й.ларда О. ва Шуман шоҳи Ғурам араблар томонидан туриб Девашти кўзғо-лонини бостиришда қатнашган. Ғурам 700 й.да араблар томонига ўтган «О.ҳокими» бўлиб, шу туфайли Шуман шоҳи Ғуштасбон уни таъкиб этган. Ғуштасбон 709/710 й.да ўлдирилган. Шундан сунг Ғурам О. ва Шуман шоҳи булган.

9-а.нинг 1-ярмида О. Тохаристоннинг алоҳида округи булган. 826—827 й.ларда ундан 32 минг дирҳам миқ-дорда хирож олинган. О. пойтахти Ҳамаварон ш. булган. 10-а.да сомонийлар даврида О. таназзулга учраган. 10—12-а.ларда О. номи манбаларда учрамайди.

Ад.: Камал идд и нов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начало XIII вв., Т., 1996.

Сайфулло Турсунов.

ОХИРАТ (араб. — охирги кун, дунёнинг тугаш куни) — диний тушунча. О. ҳақидаги тасаввурлар барча динларга хос. Исломдаги О. ҳақидаги тасаввур ва ривоятлар яҳудийлик, христианликдаги тасаввурларга ва баъзи Шарқ халқларининг диний ривоятларига кisman ўхшаб кетади, Қуръонда О. кунида осмон ёрилиши, денгизлар тошиши, инсонларнинг тирилиб ўрнидан туриши, сўроқ қилиниши, гуноҳ ва савобнинг ўлчаниши, мархумларнинг жаннат ё дўзахга жўнатилиши тафсилотлари ва ш.к. кенг берилган.

ОХИРГИ ЗАРУРАТ (хуқуқда) —

Ўзининг ёки бошқа шахсининг ҳаёти, шаъни, кадр-қиммати, ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатлари, шунингдек, жамият ва давлат манфаатлари хавф-хатар остида қолган ҳолларда, тажовуздан ҳимояланиш макс-дида заруратдан содир этилган ҳаракатлар. О.з. ҳаракатлари, расман Караганда, жинорий тусда бўлсада, келаётган хавфни қайтариш учун ноилож содир этилгани ва унинг оқибатлари қайтарилган хавфга нисбатан озроқ бўлгани сабабли, шахе жавобгарликка тортилмайди. Агар таҳдид қилаётган хавфни бошқа воситалар б-н қайтариш имко-нияти бўлса, шахе О.з. чегарасидан четга чиққан ҳисобланади. О.з. ҳолатига баҳо беришда таҳдид қилаётган хавфнинг хусусияти, етказилиши эҳтимол бўлган зиённинг даражаси, хавфнинг юз бериш вақти яқинлиги ва ҳимояла-наётган шахнинг руҳий ҳолати эъти-борга олинади (қ. Зарурий мудофаа). О.з. чоралари чегарасидан чиқиб ҳужум қилувчига ёки ижтимоий хавфли қил-миш содир этган шахсга уни ушлаш вақтида баданига оғир шикает етказил-ганлик ёхуд ҳаётидан маҳрум этганлик учун енгилроқ жазо чоралари тайинланади. Жисмоний ёки руҳий мажбурлаш натижасида бошқаларга зарар етказиш ҳолларида ҳам О.з.га оид қридалар қўлланади (Ўзбекистон Республи-каси ЖК, 38-, 39-, 55-, 101- ва 108-моддалар). Ўзбекистон Олий суди Пленумининг 1990 й. 20 июлдаги қарорида, агар шахе жисмоний ёки руҳий таъсир этиш, ишдан ёхуд бошқа яшаш манбаидан маҳрум бўлиш хавфи остида расмий жиҳатдан жинорий жазо тайинлаш мумкин бўлган ҳаракатлари содир этеа, бу ҳаракатларни О.з. ҳолатида бўлган ҳисоблаш ҳақида йўл-йўриқ берилган.

Фафур Абдумажидов.

ОХОТА ДЕНГИЗИ — Тинч океандаги ярим берк денгиз, Осиё материгининг шарқий соҳили б-н чегарадош. Океандан Камчатка я.о., Курил о.лари ва Хоккайдо о. ажратиб туради. Невельский, Татар ва Лаперуз бўғозлари орқали Япон ден-

гизи, Курил бўғози орқали Тинч океан б-н туташган. Майд. 1603 минг км². Энг чуқур жойи 3521 м. Шим. дан жанубга 2445 км чўзилган, энг кенг жойи 1407 км. Қирғоқлари кам парчаланган. Шим.- шаркида Шелихов, жан. қисмида Анива, Сахалин ва б. қўлтиқлар жойлашган. Денгизга Амур дарёси қуйилади. Сувининг т-раси кишда 1,8— 2°, езда 1,5 дан 15° гача, шўрлиги 32,8— 33,8‰/ОО. Балик овланади. Асосий портлари: Магадан, Охотск, Корсаков, Се-веро-Курильск.

ОХУН, охунд (араб. — ваъзхон, нотиқ, дин тарғиботчиси) — 1) мулла, муаллим, устоз. Хива хонлигидаги катта мадрасаларда О.лар сони кўп бўлган, жумладан, Оллоқулихон мадрасасида 7 та О., 2 та муаззин, 2 та фаррош, 1 та сартарош ва мешкобчи хизмат қилган. Мударрис ва О.лар ўзлари таълим бераётган Мадраса вақфидан маош олиб туришган, Мадраса уларга ҳужра ҳам ажратган; 2) Хитой мусулмонлари орасида кенг тарқалган ном. Мадрасаларда мударрислик (ўқитувчилик) ва масжидларда имомлик қилган шахслар ҳурмат юзасидан умумлаштирилган ҳолда О. деб номланган. Қашқар аҳолиси орасида ҳам ҳурмат юзасидан бир-бирининг исмига О. сўзини кўшиб айтиш одат бўлган. Шу боис қашқарликларни О. деб аташ ўзбеклар орасида ҳам учраб туради.

ОХУНБОБОВ Йўлдош (1885, Марғилон яқинидаги Жўйбозор қишлоғи — 1943.28.2, Тошкент) — давлат ва жамоат арбоби. Марғилондаги пахта тозалаш з-дида ишчи (1901—04), Ўзганда ба-траклик қилган (1904—14). 1916 й. халқ кўзғолони қатнашчиси. 1917 й. Октябр тўнтаришидан кейин Марғилон атрофида ташкил қилинган дастлабки кишлоқ шўроси, Марғилон уездидаги «Қўшчи» иттифоқи раиси (1919—21). Ўзбекистон ССР МИК раиси (1925— 38), Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми раиси (1938—43).

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

ОХУНБОБОЕВ (1976 й.гача - Сўфикишлоқ) — Андижон вилояти Жалолкудук туманидаги шаҳар (1976 й.дан), туман маркази. Яқин т. й. станцияси — Гурунчмозор. Вилоят маркази (Андижон ш.дан 25 км. О.дан Андижон — Хонобод магистрал йўли ўтган. Аҳолиси 20,8 минг кишидан зиёд (2003).

О.да. пахта тозалаш, подшипник з-длари, момиқ ф-каси, макка саралаш корхонаси, МТП, Андижон-телеком бўлими, «Жалолкудук—Шароб» вино и.ч. корхонаси, 2 та новвойхо-на, Пахтабанк, Ҳамкорбанк, Тадбиркорбанк бўлимлари, деҳқон бозори бор.

5 умумий таълим мактаби, лицей, гимназия, қ.х. касб-хунар ва ижтимоий-иктисодий пед. коллежлари, маданият ва истироҳат боғи, Хотира хиёбонида «Мотамсаро она» ҳайкали, марказий кутубхона, музей, стадион, касалхона, марказий, болалар ва стоматология поликлиникалари, туғруқхона, тиббий тез ёрдам ҳамда санитария эпидемиология марказлари фаолият кўрсатади.

ОХУНБОБОЕВ НОМИДАГИ КАНАЛ — Наманган вилоятидаги магистрал канали. Уз. 48 км. Сув ўтказиш имкони-яти 70 м³/с. Сирдарёдан тўғонсиз сув олади, сувнинг ўзи оқиб ўтади. Қорадарёдан сув олувчи Ўроламин, Маҳман ва Эшонбобо каналлари бирлаштирилиб, реконструкция қилинган, 1930 й.да ишга туширилган. Унинг янги бош иншооти Сирдарёнинг Мингбулоқбурни яқинида барпо этилган (1964). Канал трассаси бош қисмида Сариксув коллекторини кесиб ўтади. Мазгил ўзани орқали, сўнгра қўриқ ердан оқади. Наманган вилоятининг Тўрақўрғон, Учқўрғон, Поп, Уйчи, Наманган ту-манларидаги 40 минг гектарга яқин ер суғорилади.

ОХУНБОБОЕВ ТУМАНИ (1943 й.гача Марғилон тумани) — Фарғона вилоятидаги туман. 1926 й.да ташкил этилган. Кейинчалик туман худудидан Тошлоқ, Ёзёвон каби янги туманлар ажралиб чиққан. Ғарбдан Олтиариқ, жан.дан Фарғона, шим.дан Ёзёвон, шарқдан

Тошлоқ туманлари ва Марғилон ш. б-н чегарадош. Майд. 0,39 минг км². Аҳолиси 137,3 минг киши (2003). О.т.да 16 та қишлоқ фуқаролари йиғини (Болталиқўл, Дўрмон, Йўлдошбод, Лангар, Лойсон, Охунбобоев, Пахтакор, Саримозор, Солижонобод, Сурхтепа, Халқобод, Шаҳартепа, Ўқчи, Қорақушчи, Қумтепа, Ғиштмон бор). Маркази — Лангар қишлоғи.

Табиати. Туман Фарғона водийсининг марказида, Ёзёвон чўлида жойлашган. Рельефи кенг текисликдан иборат, шим. томон пасайиб боради; даре ёйилмалари ва уларнинг оралиғидаги пастликлар ҳамда Сирдарёнинг қайир усти террасаси, суви қуриб қолган қўл ботиклари б-н бирга кад. сойларнинг ўзанлари, қум барханлари ва тепалари учрайди. Иклими кескин континентал. Ёзи иссиқроқ, киши совуқроқ. Баҳорда ғарбдан шамол эсиб туради. Йиллик ўртача т-ра 13,6°. Июлда ўртача т-ра 27°, энг юқори т-ра 43°, янв. да ўртача т-ра —2,2°, энг паст т-ра —23°. Вегетация даври 220 кун. Йиллик ёғин 110—130 мм. Туман худуди орқали Катта Фарғона канали (27 км), Марғилонсой, Жан. Фарғона канали оқиб ўтади.

Туман худуди мураккаб гидрогеологик ўринда жойлашган. Теварак агроф-даги баландликлардан келган сизот сувлари ва суғоришдан чиққан оқова сувлар ер ости сувини кўпайтиради. Сизот суви юза (1—1,5 м). Ер остидаги сувли қатламлардан сув артезиан қудуғи орқали чиқариб олинмоқда.

Туман х.удудининг катта қисмини қисман шўрлашган ўтлоқи ва ўтлоқиботқоқ тупроқлар, баъзан шўрхоқ тупроқлар ишғол қилади. Ўтлоқи тупроқларда бутун вегетация даврида намлик етарли бўлади. Жан. қисмида оч бўз, суғориладиган бўз-ўтлоқи, ботқоқ ўтлоқи тупроқлар (чириндиси 2—4%) бор. Ёввойи ўсимликлардан черкез, қандим, селин, юлғун, қум тепалари оралиғидаги текисликларда шўра, лёссли-гилли ерларда шувоқ, зовурлар ичидан камий ўсади. Ёввойи хайвонлардан

куён, тулки, кемирувчилар ва судралувчилар бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (92,5%) шунингдек, қирғиз (6,5%), татар, тожик, рус ва б. (1%) яшайди. 1 км²га 352 киши тўғри келади. Қишлоқ аҳолиси 137,3 минг киши (2003).

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. Ширкат хўжаликлари пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, полизчилик, ипакчилик, чорвачилик б-н шу-ғулланади. О.т.да 1000 дан ортиқ хўжалик юритувчи субъектлар рўйхатга олинган. Шулардан 74 таси йирик корхоналар, 942 таси кичик ва ўрта бизнес корхоналари, бундан ташқари, 649 та фермер хўжаликлари, 379 та дехқон, 218 та боғдорчилик, 31 та чорвачиликка йўналтирилган фермер хўжаликлари бор.

Туманда Жан. Корея б-н ҳамкорликда ташкил этилган «ДЭУ текстам компани» корхонаси, «Фарғона насли парранда», «Матлуботнон», МТП, Қорақушчи механика таъмирлаш, сувни қайта тозалаш корхоналари, «Раскар-200», «Ёғду» сингари кичик корхоналар фаолият кўрсатади.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Туманда жами 24,6 минг га ерда дехқончилик қилинади, шундан 11 минг га ер майдо-нига дон, 11,02 минг га ер майдони га пахта экилади, 2,6 минг га дан ортиқ майдон полиз, озука экинлари, сабзавот, боғ ва тоқзорлар б-н банд. 15 ширкат хўжалиги, йирик бўрдоқчилик корхонаси мавжуд. Ўрмон хўжалиги бор. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида 25,8 минг кррамо (шундан 11 мингга яқини сигир), 25,5 мингга яқин қўй, 311 от, 176,7 мингга яқин парранда боқилади (2003).

Автотранспорт йўлларининг уз. 266 км. 2002/2003 ўқув йилида 49 умумий таълим мактаби, 2 лицей-интернатда 36,9 мингга яқин ўқувчи таълим олди, шунингдек, 2 коллеж (570 талаба) фаолият кўрсатади.

Марказий маданият уйи, қишлоқларда

уларнинг 6 та филиали, 25 кутубхо-на, 2 маданият саройи, 2 стадион мавжуд. 3 касалхона (500 ўрин), санитария назорати, «Саломатлик» марказлари, 3 поликлиника, 15 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 10 дорихона, 4 хусу-сий касалхона ишлаб турибди. Тумандаги барча тиббий муассасаларда 192 врач (ҳар 10 минг аҳолига 15 врач) ишлайди.

«Истиқбол йўли» туман газ. 1943 й.дан чиқади (адади 5 минг).

ОХУНДОВ Мирза Фатали [1812.30.6, Шеки (ҳоз. Нуха) - 1878.26.2, Тифлис] — озарбайжон ёзувчиси, маърифатпарвари ва файласуф. «Пушкин ўлимига шарқ дostonи» (1837) асари А.С.Пушкинга бағишланган. «Пушкиннинг ўлими Россияда Лермонтовни, Кавказда Охундовни уйғотди» деган ибора шу асардан кейин пайдо бўлган. О., асосан, драматургия соҳасида катта ютуқларга эришган. 1851 й. «Ҳикоя-ти Мулла Иброҳим Халил кимёгар», «Наботот ҳакими мусъе Жордан ва сеҳргар дарвеш Мастали шох ҳикояти» комедиясини ёзган. «Саргузашти вазири хони Ланкарон» (1851), «Ҳикояти хирси қулдурбосон», «Ҳожа қора» (1852), «Мурофия вакилларининг ҳикояти» (1856) комедияларида 19-а. 1-ярми озарбайжон халқи ҳаёти акс этган. Шарқ адабиётларида О.ни «Шарқ Мольери», «Озарбайжон генийси» деб аташган. «Адданган юддузлар» кассаси (1857) б-н озарбайжон реалистик насрига асос солган. Асарда ижтимоий тузум ва ҳоким б-н халқ оммаси ўртасидаги кескин қарама-қаршилиқлар тасвирланган. О. араб алифбосини ислоҳқилишга бағишланган «Араб, форс, турк тилларининг ёзувлари учун янги алифбо» (1857) асарининг муаллифи. О. фалсафа ва б. фанларни диндан ажратиш, табиат сирларини ўрганишга, маърифатни эгаллашга чақирган. Унинг фалсафий қарашлари «Инглиз файласуфи Юмга жавоб» (1870) асарида ифодаланган. Асар бирмунча ўзгартирилиб, «Ҳиндистон шаҳзодаси Камолуддавланинг Эрон шаҳзодаси Жалолуддавллага ёзган хати ва Жалолуддав-

ланинг жавоби» фалсафий рисолашига илова қилинган.

ОХУНЖОН ҚИЗИҚ Хузуржонов (1903 — Марғилон — 1967) — халқ кизиқчиси. Қизиқчиликни Юсуф-жон кизиқ Шакаржоновдан ўрганган. Фарғона, Самарканд, Хоразм вилоят театрларида, Тошсовет номидаги театр, Ўзбекистон филармониясида ишлаган. О.к. ўзбек анъанавий театрнинг асосан кулки-ҳикоя жанрида танилган. Катта кизиқчилардан эшитганларини қайта ишлаб айтиб юрган, лекин аксарият кулки-ҳикояларини ўзи тўқиган. У турли хил воқеаларни бир сюжет ипига тизиб бадиий тўқима ҳосил қилишда, ўхшатиш, сифатлаш ва бўрттириб тасвирлашда юксак маҳратга эга бўлган. «Саводсиз сартарош», «Самолёт», «Сумалак», «Кинначи кампир», «Поезддаги чиптасиз киши», «Зарарли ичимлик», «Зиёрат», «Грамофон», «Маддохлик», «Ашулалар тўплами» каби юзга яқин кулки-ҳикояларида қаётда учраган қаллоблар, шахсият-парастларни фош этиб келган. 1937, 1951, 1959 й.ларда Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати декадаларида қатнашган. «Кўшиқлар парвоз этади» ҳужжатли фильмида суратга тушган (1959). Умрининг сўнгги йилларида Марғилон халқ театрида ишлаган. О.к., санъатини унинг ўғли Одилжон Охунов б-н Муҳиддин Дарвешовлар давом эттирдилар.

Ад.: К.одиров М., Масхарабоз ва кизиқчилар санъати, Т., 1971.

Муҳсин Қодиров.

ОХУНЖОНОВ Собиржон (1919.10.10, Тошкент) — генерал-лейтенант (1973). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1982). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси (1989). 1938 й.дан армия сафида. Ҳарбий пиёдалар билим юртини (1940), ҳарбий академияни (1955), Фарғона педагогика ин-тини (1966) тугатган. 2-жаҳрн уруши даврида Сталинград, Жан.-Ғарбий, 1-Украина фронтларида хизмат қилган. 1946—64 й.ларда Турки-

стон ҳарбий округида турли лавозимларда ишлаган. Фарғона вилояти ҳарбий комиссари (1964—67), Ўзбекистон ҳарбий комиссарининг ўринбосари (1967—71). Ўзбекистон граждан мудофааси бошлиғи ўринбосари, штаб бошлиғи (1971—86). Тошкент ш. уруш ва меҳнат фахрийлари кенгаши ра-иси (1987—91). Ўзбекистон Республикаси уруш ва меҳнат фахрийлари кенгаши раиси ўринбосари (1991—97).

ОХУНОВ Жалолиддин Собитович (1932.15.6 — Фарғона — 1996.14.6) — актёр, хонанда (драматик баритон). Ўзбекистон халқ артисти (1980). 1946—96 й.лар Фарғона театрида ишлаган. Тохир (С.Абдулла, «Тохир ва Зухра»), Равшан, Ҳайдар (К. Яшин, Т.Жалилов, «Равшан ва Зулҳумор», «Нурхон»), Норбойвачча (Ҳамза, Х.Тўхтасинов, «Паранжи сирлари»), Ниёз (И.Султон, «Номалум киши»), шақар ҳокими (Н.Гоголь, «Ревизор»), Нурухун (Ж.Машрабий, М.Муртазаев, «Қумрининг муроди») ва б. роллари б-н шуҳ-рат қозонган. О. ижодига жасур, матонатли кишилар образи яқин бўлиб, қаҳрамонлари характерный, уларнинг ички кечинмаларини кучли эхтирос орқали тўлиқ очиб бериш хос. Хонанда сифатида «Баланд тоғлар», «Эй гўзал», «Раққосага», «Барнога ўхшатдим», «Ваъда бердинг», «Сендан бўлак» син-гари кўшиқлари б-н ҳам танилган.

ОХУНОВ Қосимжон (1904— Андижон — 1989.17.5) — Ўзбекистон халқ артисти (1967). Шоира Эътибор Охунованинг ота-си. Андижон ш. маорифи қошидаги му-сика дастасида (1922—24) М.Жабборов, Т.Жалилов, Уста Рўзиматхон каби санъ-аткорлардан танбур, дутор бўйича таълим олган. 1924 й.дан Андижон театри актёри. Табиийлик, самимият, майин юмор О. ижодига хос. У, айниқса, оддий меҳнаткаш халқ вакиллари образини маҳорат б-н ижро этган. Табиб (В.Ян, Чўлпон, «Хужум»), Раҳим ямоқчи, табиб (Ғ.Зафарий, «Ҳалима»), Вали (У.Ҳожибеков, «Аршин

мол-олон»), Мулладўст (Ҳамза, «Майсаранинг иши»), Зайд (Хуршид, «Фарҳод ва Ширин») каби роллари б-н танилган. Хонанда сифатида «Дугоҳ», «Баёт-5», «Ушшоқ» каби кўшиқларни ижро этган.

ОХУНОВА Турсуной (1937.20.5 - Чиноз тумани Эски Тошкент қишлоғи — 1983.21.9) — ўзбек хотин-қизлари ора-сида пахта териш техникасини ўзлаш-тириш ҳаракати ташаббускори, 2 марта Меҳнат Қаҳрамони (1959, 1978), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалиги меҳна-низатори (1967). Қ.х. механизаторлари курсини битиргандан кейин слесарь, Пахта МТСда механизатор (1954—60), 1960 й.дан Чиноз туманидаги Киров номидаги жамоа хўжалиги (ҳоз. Т. Охунова номидаги ширкат хўжалиги)да пахта териш машинаси механик ҳайдовчиси, комплекс механизациялашган пахтачилик бригада бошлиғи бўлиб ишлади. О. бошлиқ бригада пахта етиштиришнинг илғор усуллари қўллаб катта ютуқларга эришди. Шунингдек, у 2 қаторли вертикал шпинделли пахта териш маши-наси конструкциясини такомиллаш-тиришда ва қ. х. га жорий этишда иштирок этди. 60—70-й.ларда О. ташаббусидан давлатнинг расмий тарғи-ботташвикот ишларида кенг фойдаланадиган. О. бригадаси базасида «илғор тажриба мактаби», хотин-қизлар учун механизаторлик хунар-техника билим юрти ташкил этилди, турсунойчилар ҳаракати пахта етиштирувчи бошқа

республикаларга ҳам кенг ёйилди. Лекин, далаларнинг экологик муҳити ва механизациялаш ишларидаги зўриқишлар аёллар организмда зарарли асоратлар қолдириши натижасида кейинчалик хотин-қизларнинг пахта териш машиналарида ишлашига барҳам берилди. Чиноз туманидаги Эски Тошкент қишлоғида О.нинг бюсти ўрнатилган, музейи бор, ўрта мактаб ва маҳалла унинг номи б-н аталади.

ОХУНОВА Ҳабиба Хўжановна (1943.10.1, Асака ш. - 1994.22.9, Наманган) — хонанда (лирик драматик сопра-

но). Ўзбекистон халқ артисти (1975). Андижон (1959—63), Наманган (1963—94) театрларида ишлаган. Кумуш (Д.Файзий, «Зарафшон кизи»), Лайли, Ширин (Хуршид, «Лайли ва Мажнун»), «Фарҳод ва Ширин»), Гули (Уйғун, И.Султон, «Алишер Навоий»), Гулсара (К.Яшин, «Гулсара»), Гулруҳ (А.Турсун, «Машраб»), Ҳалима (Ғ.Зафарий, «Ҳалима»), Раъно (Ё.Мирзо, «Анвар ила Раъно»), Дездемона, Офелия (У. Шекспир, «Отелло», «Ҳамлет»), Барчиной (С.Абдулла, «Алломиш») каби роллари б-н танилди. О. лирик-драматик образларнинг моҳир ижрочиси бўлиб, унинг ижоди қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини, алам ва ўкинч ҳислари, изтиробларини то-мошабинга драматик ўртанишларда, чуқур инсоний дард б-н етказиб бери-ши б-н ажралиб туради. Унинг «Алла», «Кўнгил», «Кўрмаган бўлсам сени», «Одоб билан», «Қуркам Ватаним», «Най навоси», «Ошнолигинг», «Барно йигит», «Сабо билан», «Ўзинг», «Най деб» сингари кўшиқлари, «Ушшоқ», «Таронаи баёт» мақом йўллари эл орасида машҳур. «Гуноҳ» фильмида она ролини ижро этган. Наманган ш. маданият саройига О. номи берилган. Республикада ўтказиладиган «Алла» танлови унинг номи б-н юритилади.

Ад.: Юсупов., Йўлларингнинг ҳилоли бўлай, Т., 2001.

ОХУР — чорва моллари (қўй, эчки, сигир, от)га ем-хашак (пичан, силос, аралаш озуқа) бериладиган мослама (идиш). Катта-кичиклиги, юза-чуқурлиги молларнинг сонига, ёшига, турига, бокилиш усулига қараб белгила-нади. Асосан ёғочдан ясалади, баъзан металл, пластмасса, бетондан ҳам қурилиши мумкин. О.нинг бир томонлама (моллар фақат бир томондан ов-қатланадиган), икки томонлама, умумий ва алоқида-алоҳида, муқим (стационар) ва кўчма хиллари бўлади. Йилқичилик фермарларида де-ворга осиб қўйиладиган О. ҳам бўлиши мумкин. Замонавий фермаларда, асосан, автомат охур қўлланади. Паррандачилик фер-мерларида дон-дун ва сув тушиб ту-

ришига мосланган автомат-О.дан фойдаланилади.

ОЦЕОЛА (Осеола) (Osceola) (1800—1838) — индейслар сардори. АҚШ ҳукумати томонидан индейс-семинолларни Флоридадан Арканзас штатига кўчириш сиёсатига қарши қуролли қаршилик кўрсатиш (1835—42) раҳбарларидан бири. Асирликда вафот этган.

ОЧ ҚОЛИШ (тиббиётда) — озиқ моддаларнинг организмга бутунлай ёки етарли қирмай қўйиши ёки тузук ўзлаштирилмаслиги сабабли организмда рўй берадиган ҳолат; О.к. сифатсиз овқат истеъмол қилганда ёки организм бирор сабабга кўра овқатни сингдира олмаганда ҳам вужудга келади. О.к. табиатда ҳайвонлар орасида физиологик ҳолат ҳисобланади (улар қиш-ки уйкуга кетганда). Бунда организмда моддалар алмашинуви кескин пасаяди.

Одамда О.к. патологик ҳодиса бўлиб, овқат емаганда, ейилган овқат хазм бўлмаганда (мас, меъда-ичак касалликларида) ёки сифатсиз овқат ейилганда рўй беради. О.к. айниқса, болалар учун зарарли, бундай болалар жисмоний ва аклий жиҳатдан тузук ривожланмай қолади.

Тўлиқ, мутлақо (абсолют) ва чала (тўйиб овқатлана олмай) О.к. фарқ қилинади. Бундан ташқари, айрим озиқ моддалар организмга етарли кириб турмаса, жузъий (сифат жиҳатдан) О.к. деб юритилади. Тўлиқ ва мутлақо (абсолют) О.к.да организмдаги захира озиқ моддалар (айниқса, ёғ) ҳисобига у бир неча вақт яшаб туради. Одам учун тўлиқ О.к.нинг чегараси 70 кунгача, бу кишининг ўзига хос жиҳатлари, ёши, жинси ва б.га боғлиқ. Аёллар О.к.га кўпроқчидамли; болалар ва кек-саларга О.к. тез таъсир этади.

Ёғ босишни, баъзан моддалар алмашинувининг бузилишига алоқадор бўлган бошқа касалликлар (подагра, қандли диабет ва б.), шунингдек, аллергия ва руҳий касалликларни даволаш мақсадида

тўлиқ ва жузъий О.к. татбиқэтилади. Оч колдириб даволаш курси 2 даврдан иборат: оч қолиш ва тикла-ниш, бу даво усулини касалхона шароитида олиб бориш мақсадга мувофиқ.

ОЧАМАЙЛИ, ачамайли, оча-мойли, ашамойли — 1) ўзбекларнинг дўрмон, кенагас, найман, кўнги-рот, қурама, юз кабиллари таркибига кирган йирик уруғлардан бири, қозоқлар ва қорақалпоқлар таркибида ҳам бор; 2) ўзбек кўнғиротлари ва қра-қалпоқ кўнғиротларига мансуб қабила. Бу қабила қорақалпоқ кўнғиротларининг Шуллуқ бўлими таркибига қиради. О. қабилиси 13 уруғдан ташкил топган. Улар 19-а. нинг ўрталарида 750 га яқин хўжаликдан иборат бўлган.

ОЧАМБИТИ - қ. Жағ-жағ.

ОЧАРЧИЛИК — иктисодий таназзул, инқироз ва танглик оқибатида жамият микёсида юзага келадиган кескин озиқ-овқат танқислиги. О. ижтимоий ҳодиса бўлиб, урушлар, қурғоқчиликлар, табиий офатлар, зилзилалар, ҳар хил экологик фалокатлар ва б. табиий ҳодисалар натижасида муайян мамлакатда оммавий тус олиши мумкин. О. 2 хил: очиқ (мутлақ О.) ва яширин (нисбий О. — тўйиб овқат емаслик, овқатланиш рационалида ҳаётий зарур озиқ-овқат турларининг етишмаслиги) кўринишларда намоён бўлади. Ҳар икки шаклда ҳам О. оғир оқибатларга — турли юқумли ва руҳий касалликларга, аклий ва жисмоний ривожланиш жараёнларининг издан чиқишига, ногиронларнинг кўпайишига, кўплаб бевақт ўлимга олиб келади.

О. ибтидоий жамоа тузуми даврида ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг пастлиги ва инсоннинг табиатга ниҳоятда қарамлиги оқибатида содир бўлган. Жамиятда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасига қараб бу қарамлик тобора камайиб борди. Собиқ Совет давлатидаги қурғоқчилик натижасида 1921—22, 1927, 1931—32 й.ларда содир бўлган даҳшатли О. миллионлаб одамларнинг ёсти-ғини қуритди. 2-жаҳон уру-

ши (1939—45) й.ларида бутун Европа О. комига тортилган эди.

БМТ маълумотларига қараганда 1975 й.да дунёда 500 млн., 1990 й.да салкам 620 млн. ахри О.ка мубтало бўлган ва 1998 й.да 841 млн.га яқин аҳоли тўйиб овқатланишдан маҳрум бўлди. Қ.х. экинлари ҳосилдорлиги паст ва қоқоқ техникага эга бўлган Африка ва Жан.-Шарқий Осиё мамлакатларида миллионлаб аҳоли О.дан қутилган эмас. Жаҳон ҳамжамияти, жумладан, тараққий этган мамлакатлар — АКШ, Германия, Франция, Япония, Италия, Буюк Британия, Швейцария, Канада ва б. ривожланаётган мамлакатларга қ.х. экинлари ҳосилдорлигини оширишда ва табиий офатларни ҳамда фуқаролик урушлари оқибатларини бартараф этишда яқиндан ёрдам бермоқда.

Жаҳонда аҳоли сонининг ортиб бориши б-н озик-овқат муаммоси тобора долзарб муаммога айланади. Мамлакатларда оқилона демографик сиёсат, экин майдонларини кенгайтириш, технологияларни мукамаллаштириш ҳисобига экинлар ҳосилдорлигини ва ялпи ҳосилни муттасил ошириш О. муаммосини бартараф этишда муҳим аҳамиятга эга.

Муҳаммаджон Ишматов.

ОЧЕРК (рус.) — бадий адабиётнинг эпик тур жанрларидан бири. О. ўзининг ҳозиржавоблиги, ишонарлилиги, хақиқий ҳаётда рўй берган воқеаларни ифодалаш, ҳужжатларга асосланганлиги б-н ажралиб туради. О. бадий тўкимадан унумли фойдалана олмаслиги, қаҳрамонни типиклаштириш ва инди-видуаллаштириш ҳамда асарнинг сюжет ва композицийи қурилишини бел-гилашда ёзувчининг ижодий ёндашу-ви бир қадар чекланганлиги б-н эпик турнинг ҳикоя, қисса, роман жанрларидан фарқ қилади. Чунки очеркнавис аниқтарихий шароитда бўлиб ўтган, ўзи кўрган, гувоҳи бўлган воқеани қаламга олади, яратажак қаҳрамони б-н юзма-юз суҳбатлашади, унинг ҳаёти ва фаолиятини аниқ ифодалайди. Шу жиҳатдан О.да муаллиф ўз қаҳрамонига нисбатан хайрихоҳлигидан

келиб чиқиб, унда учрамайдиган сифатларни юкла-майди. О. эркин композиция асосида яратилади. Унда ҳикоя, қисса, роман, драмалардагидек муаллиф «ихтиёридан ташқари» турадиган мустаҳкам композицион марказ бўлавермайди.

О. ҳаётни акс эттириш тамойиллари жиҳатидан лирикага яқин туради. Чунки О. жанрида ҳам муаллиф худди лирикадаги сингари ҳаётдан олган таас-суротларини, унга муносабатини, ички кечинмаларини бемалош ифодалаш имконига эга.

Ўзбек адабиёти учун О. жанр сифатида янги бўлса ҳам (у, асосан, 20-а.нинг 20—30-й.ларида кириб келган), унинг илдизлари мумтоз адабиётнинг илк намуналаридан озикланади. Мас, Урхун-Енисей ва Култегин ёдномалари, «Бобурнома» асарларида О.га хос ҳужжатлилиқ сезилади. О. аслида жами-ятдаги ижтимоий муносабатларнинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ равишда ривож топади. Дастлабки пайтда О. жанрининг шаклланишига Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Фафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор сингари адиблар, кейинроқ Назир Сафаров, Йўлдош Шамшаров, Ҳабиб Нўъмон, Суннатилло Анорбоев, Расул Раҳмон ва б. катта ҳисса қўшдилар. Ҳоз. ўзбек адабиётида О. тараққиёти Дадахон Нурий, Ёкуб-жон Хўжамбердиев кабиларнинг номлари б-н боғлиқ. О. танланган мавзу ва йўналишига кўра, йўл О.лари, муаммоли О.лар, портрет О.лар, суд О.лари каби кўри-нишларга эга. Ҳар қандай О.да кам ёзувчи ҳаётий воқеаларни реал, рост-гўйлик б-н тасвирлаб беришга масъ-улдир. Кейинги йилларда О.жанри ҳам мазмунан, ҳам шаклан бир оз чекинишга юз тутди. Унинг ўрнини эссе жанри кўпроқ эгаллай бошлади (қ. Эссе).

Ад.: Адабий турлар ва жанрлар [3 жилдди], 1-ж., 1991; Қўшжонов М., Маъно ва мезон, Т., 1974.

Йўлдош Солижонов.

«ОЧИЛ ДАСТУРХОН» — сеҳрли эртаклардан. Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган. «Чол б-н кампир», «Очил, супрам», «Ур, тўкмок» — мазкур эртак-

нинг вариантлари. Эртақ сюжети тилсим асосига қурилган. Ҳикоя қилинган воқеа-ҳодисалар «йўқдан бор бўлишга» асосланган. Жоду кучига эга бўлган дастурхон бадий детал сифатида коллизия яратади ва сюжет давомида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Тилсим воситалари амал қилганда, дастурхон очилиб, нознеъматлар пайдо бўлади. «Ур, тўқмоқ» вариантыда эса, қовоқ ичидан тўқмоқлар чиқиб, чолнинг рақибини дўппослайди. Эртақда меҳнаткаш халқ оммасининг тўқ ва фаровон ҳаёт ҳақидаги орзу умидлари акс этган. «О.д.» да тинчлик ва шодлик улуғланиб, эгрилик ва фирибгарлик, зулм ва зўрлик каби ижтимоий иллатлар фож этилади.

ОЧИЛБЕК, Очил дев (тахм. 1883, Самарқанд яқинидаги Қўштамғали қишлоғи — 1923.10.5, Китоб атрофидаги Варганза қишлоғи) — Самарқанд вилоятида совет режимига қарши ҳаракат раҳбарларидан бири. Ўзбекларнинг найман уруғидан бўлган. Самарқанд ва Тошкентдаги жаҳид мактабларида таҳсил олган. Ғузор беки Сайд Акрам тўра (Бухоро амири Олимхоннинг амакиси) хизматида бўлиб, ҳарбий ишни ўрганган.

1918 й. охирида у бошчилик қилган гуруҳ Самарқанд вилоятида қизил аскарларга қарши ҳужум бошлаган. 1921 й.дан Туркистон миллий бирлиги сиёсий ташкилоти кўрсатмалари асосида иш олиб борган. Валидий унинг қароргоҳида бўлиб, большевикларга қарши курашга ғоявий раҳбарлик қилган (1922). О. бошчилигида 10 та кўрбоши (Каттақўрғонда Қоракулбек, Ургутда Ҳожи Абдулқодир, Жиззах атрофида Маъмур Ниёзбек ва Тўрабек, Матчо беқлигида Асрорхон, Нусратшоҳ, Ҳамидбек, Ўратепада Холбўтабек ва б.) ва 4000—5000 йигит фаолият кўрсатган. У Самарқанд вилоятидаги бошқа йирик кўрбоши — Баҳромбек (вафоти 1922) б-н ҳамкорликда ҳарбий ҳара-катларда қатнашган. О.нинг ҳужумлари оқибатида Самарқанд—Зарафшон худудидан Матчо тоғлари этакларига қадар бўлган жойлар-

да совет ҳркими-яти ағдарилган. 1923 й. май ойининг бошларида О. ўз гуруҳи б-н Шахрисабздаги ватанпарварларга ёрдамга борган. Китоб атрофида қизил аскарлар б-н бўлган жангда ҳалок бўлган, унинг омон қолган (130 йигит) дастасига Зиёвуддин бошчилик қилган.

Ад.: Валидий, Бўлинганни бўри ер [Хотиралар], Т., 1997; Ражабов Қ., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

ОЧИЛОВ Рўзимурод (1926.11.5, Каттақўрғон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халққўқитувчиси (2002). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1963). 1950— 59 й.ларда Каттақўрғон туманидаги 8-, 23-мактабда жисмоний тарбия, ҳарбий таълим, 1959 й.дан 10-мактабда тарих ўқитувчиси. Дарсни кўргазмали қуроллар ва техника воситаларидан фойдаланиб, янги педагогик технологиялар асосида ўтади.

ОЧИҚ АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — иштирокчилари ўзларига қаршли акцияларни бошқа акциядорларнинг розилигисиз эркин тасарруф этиши мумкин бўлган акциядорлар жамияти. Бунда акциядорлик жамияти ўзи чи-қарадиган акцияларга қонун ҳужжатларида белгилаб қўйиладиган шартлар асосида очик обуна ўтказишга ва уларни эркин сотишга ҳақи. О.а.ж.нинг муассислари таркибига кирувчиларнинг энг кам сони чекланмайди. Ўзбе-кистонда О.а.ж. фаолияти «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» ги қонун (1996 й. 26 апр.) б-н тартибга солинади.

ОЧИҚ БОЗОР — товарларнинг бошқа ердан эркин келтирилиб ва чегаралан-маган миқдорда олди-сотди қилиниши. Халқаро бозор ўз табиати билан О.б, унда ҳамма мамлакатлар қатнаша олади. О.б. хориж моллари учун очик бўлган миллий ва давлатлараро (минтақавий) бозордир. О.б. бож тўлови б-н ҳимоя қилинмайди, бу ерга товарлар чекланмай оқиб келади. О.б. айрим то-варларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Миллий бозор бир товар учун очик бўлса, бошқаси учун ёпиқ бўлиши мумкин. О.б.нинг ўзига хос муайян шароитлари ҳам бор. Европа Иттифоқи бозори унда иштирокчи мамлакатлар учун тўла очик, лекин бошқа мамлакатлар учун қисман очик (яна қ. Бозор).

ОЧИҚ ДЕНГИЗ (халқаро ҳуқуқда) — худудий сув чегараларидан ташқарида бўлган, барча давлатлар эркин фойдаланадиган денгиз саҳ-ни. О.д.дан фойдаланиш халқаро ҳуқуқ режими Женева конвенцияси (1958) ва б. халқаро ҳуқуқ нормалари б-н тартибга солинади. О.д. ҳақидаги конвенция денгиз бўйидаги ва денгизга яқин бўлмаган барча мамлакатларга: кемаларнинг эркин сузиш, сув ости кабели ва қувурлар ўтказиш, денгиз устидан учиш, шунингдек, балиқ овлаш, океан ости ре-льефини ўрганиш ва и.т.лар олиб бориш ҳуқуқини беради. О.д. эркинлиги мутлақ чексиз эмас. Бошқа мамлакатларнинг қонуний манфаатлари б-н ҳисоблашмай, ундан турли мақсадларда фойдаланиш ман қилинади (мас, ядро синовлари жараёнида денгиз сувини радиоактив моддалар б-н заҳарлаш, чикиндилар б-н булғаш ва б.).

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ - жаҳрн микёсида товарлар, хизматлар, капиталлар ва ишчи кучи ҳаракатида, миллий иқтисодиётлар ўртасида ўзаро тўсқинликлар бўлмайдиган иқтисодиёт. О.и. унга тесқари бўлган ёпиқ иқтисодиётдан айрим белгиларига кўра фарқланади: О.и.да жами таклифнинг кўшим-ча элементи — экспорт б-н импорт ўртасидаги фарқни белгилайдиган соф экспорт мавжуд бўлади; очик шароитларида товарлар, хизматлар, пуллар ва молиявий активлар меҳнат ресурслари б-н биргаликда валюта бозорини юзага келтиради; бу бозордаги пул киймати — валюта курси асосий макроиқтисодий параметрга айланади; О.и.да фискал ва пул-кредит сиёсати ёпиқ хўжаликка нисбатан бошқа натижаларни юзага келтиради.

О.и.да монетар сиёсат жами талабга таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан

мутлақ самарасиз бўлиб қолади. Шунинг учун пул таклифини кўпайтириш орқали барча таклифларни рағбатлантиришга уриниш «ортикча» пулларнинг Марказий банкда валютага алмаштириш учун сотилишига олиб келиши мумкин. Бу эса давлат валюта захираларини камайишига олиб келади, лекин умумий талабга таъсир кўрсатмайди. Ҳоз. шароитда турли бозорларнинг очиклик даражаси ҳам бир хил эмас.

Айрим ҳолатларда юқори даражада то-варлар, хизмат бозорлари, кам миқдорда капиталлар бозори, ундан ҳам кам миқдорда эса меҳнат бозорлари эркинлаштирилади.

Миллий иқтисодиётларнинг бир-бирларига нисбатан ўсиб боровчи очиклиги иқтисодиётни миллийлашуви жараёнининг ажралмас, бошланғич қисмидир. Бу жараёнлар халқаро меҳнат тақ-симотини чуқурлаштириб, маҳсулот ва хизматлар сифатининг ўсишига ва и.ч. харажатларини пасайишга олиб келади. Кўп мамлакатлар О.и.га ўтишда рўй берадиган хавф-хатарлар бўлишини ҳисобга олиб, ташқи иқтисодий алоқаларни бошқаришда божхона божлари ставкаларини қайтадан кўриб чиқиш-га, импорт ва экспортга миқдорий квоталар ва лицензиялар белгилашни та-комиллаштиришга, валюта назорати олиб боришга аҳамият берадилар. Бундан ташқари, халқаро даражаларда мамлакатлар ўртасида ҳолисона таксимот, харажатларни энг кам даражага олиб келиш орқали хўжалик фаолиятини миллийлаштириш бўйича механизмларни топиш ишлари ҳам изланади.

Дилером Тожибова.

ОЧИҚ ШАҲАР (халқаро ҳуқуқда) — урушаётган томонлардан бири химоясиз деб эълон қилган шаҳар. О.ш. ҳарбий ҳаракатлар майдони бўлиши мумкин эмас. О.ш.нинг ҳуқуқий мақоми 1907 й. Гаага конфере-ренциясида қабул қилинган «Қуруқликдаги уруш қонунлари ва одатлари тўғрисида»ги қоидага асосланади. Унга кўра, химояланмаган шаҳарлар,

кишлоқлар, турар жой ёки иморатларга хар қандай усулда хужум қилиш ёки бомбалар ташлаш ман этилади. 2-жаҳон уруши (1939—45) вақтида, мас, Париж, Рим О.ш. деб эълон қилинган эди.

ОЧЛИК ЭЪЛОН ҚИЛИШ — сиёсий, иқтисодий, ижтимоий норозилик шаклларида бири; норозилик белгиси сифатида овқат ейишдан бош тортиш.

ОЧОА (Ochoa) Северо (1905.24.9, Лу-арка, Испания — 1993.11.1, Мадрид) — америкалик биокимёгар, АҚШ миллий ФА аъзоси (1957), тиббиёт дри. Мадрид ун-тини тугатган (1929). 1940 й.дан АҚШда. Илмий фаолияти нуклеин кислоталар (НК) биокимёси, фотосинтез механизмига оид. О. генетик коднинг маъносини очиб бериб, НК био-синтези механизмини ўрганган.

Полинуклеотидфосфорилаза ферментини ажратиб олиб тадқиқ этган. Нобель мукофоти лауреати (1959, Корнберг б-н бирга).

ОШ ТУЗИ — қ. Натрий хлорид.

ОШ ҚОВОҚ — қовоқдошлар оила-сига мансуб ўсимлик (қ. Қовоқ).

ОШАНИН Василий Федорович [1844.21.12(1845.2.1), Липецк вилояти Данков тумани — 1917.25.1(7.2), Петроград] — рус энтомологи ва сайёҳи. Москва ун-тини тугатган. 1872—1906 й.ларда Туркистонда ишлаган. 1878 й. Помирга экспедиция уюштириб, Федченко музигини кашф этган. Асосий илмий ишлари Ўрта Осиё ва Россиянинг Европа қисми ўрта минтақаси ярим қанотли ва тенг қанотли ҳашаротларини ўрганишга бағишланган. Янги турларни кашф қилган, 5 мингдан кўпроқ турларнинг систематик ва географик каталогини тузган.

Ас: Зоогеографические задачи в Туркестане, Т., 1880; Зоогеографический характер фауны полужесткокрылых Туркестана, СПб, 1891; Указатель литературы при определении фауны полужесткокрылых, Т., 1916.

ОШАНИН Лев Васильевич (1884.7.3 -Тошкент — 1962.9.1) — антрополог,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ар-боби (1959). проф. (1935), биология фан-лари дри, (1939). Ўрта Осиё ун-ти антро-пология кафедраси мудири (1939—60). Ўрта Осиё антропологияси асосларини ишлаб чиққан. О. Ўрта Осиё худудида 2 европеоид антропо-логик тип: закаспий ва икки даре оралиғи ирки (қ. Помир-Фарғона ирки)ни ажратган, шунингдек, туркманларни скиф-сарматлардан келиб чиққанлиги ҳақидаги гипотезани асослаб берган.

ОШЕЙКО Анатолий Кузьмич (1913.14.1, Узоқ Шарқ ўлкасидаги Липовци ш. —1987.2.11, Тошкент) — график rassом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1974). Владивосток ш.даги бадий мактабда ўқиган (1928—30). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—45). Туркистон ҳарбий округи сиёсий ишлар бош бошқармасида rassом (1946—49), «Ўзбекистон хотин-қизлари» жур.да бадий муҳаррир (1947—60), Ўзбекистон давлат нашриётида бош rassом (1960—87). О. ижодида китоб бе-заги ва графика етакчи ўринни эгал-лайди. «Ёш Ўзбекистон», «Ўзбек халқ шеърляти», «Олтин қишлоқ» (М. Мир-шакар), «Шуъла» (М. Шайхзода) ва б. кито-блар безагида ўзбек халқ амалий безак санъати анъаналаридан ижодий фойдаланган. Линогравюралари («Куёш боти-ши. Самарканд», «Қиров», «Қиш. Анҳор», «Катта энергия» ва б.)да кескин ранглардан моҳирона фойдаланиб, ман-зара, ҳолатлар ифодалилиги ва таъсир-чанлигига эришган.

ОШИҚ, ошуг — озарбайжон, арман ва б. халқларда шоир, хонанда ва баста-кор. Олар санъати қад. туркий ўзон ва арман гусанлар анъаналари негизида 16—17-а.ларда ривож топди. Репертуаридан ишқий, қахрамонлик, насиҳатомуз ва б. кўшиқлар, дostonлар («Қуругли», «Асли ва Керем», «Ошиқ Ғариб» ва б.), Оларнинг ижодий мусо-бақаларида ижро этиладиган айтишувлар ўрин ол-ган. Мусика услубига баланд пардаларда куйлаш, тор ҳажмдаги оҳанглар, ритмик

бадиҳагўйлик, банд-нақарот шакллар хосдир. О.лар мусиқа ижросида соз, тор, кеманча каби му-сиқа чолғуларидан фойдаланади. Тарихда Саят-Нова, Живани, Шерам, Мискин Буржи, Курбони, Дилгам, Алескер, 20-а.да А. Рзаев, М. Байрамов, Григор, Ашот ва б. О.лар танилган.

«ОШИҚ ҒАРИБ» — ишқий-романтик дoston. Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда турли вариант ва версияларда кенг тарқалган: «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Ғариб ва Санам», «Ғариб Ошиқ», «Ғарибжон» каби номлар б-н ҳам машҳур. Дастлабки варианты Озарбайжон ёки Туркияда тахм. 14-а.да яратилган. 17-а. ўрталарида Ўрта Осиёга ёйилган. Шоҳ-аббос ўз вазири б-н бўлгуси фарзандларини унаштириб, куда бўлишга ваъдалашади. Аммо вазир вафот этгач, шоҳ ўз ваъдасидан тониб, кизи Шоҳсанамни вазир ўғли Ғарибга беришдан бош тортади. Ғариб аразлаб, элдан бош олиб кетади. Шоҳсанам Шоҳваладга унаш-тирилади. Ғариб хонанда-бахши сифатида тўй устига етиб келади ва халқ ёрдамида ўз севгилсига етади. «О.Ғ.» вариантларида Ўрта Осиё ва Кавказ халқлари ўртасидаги ижтимоий-иқти-содий ва сиёсий муносабатлар, ўзаро дўстлик, шунингдек, ишқ-муҳаббат, вафодорлик каби соф инсоний фазилатлар акс этган. Дoston илк бор турк тилида Истанбулда (1880), кейин ўзбек тилида Бухорода (1906), Тошкентда (1907), озарбайжон тилида Ганжада (1902) нашр этилган. Йиғма нашри Тошкентда чиққан (1956).

ОШИҚЎТ (*Chrotophaga Neck.*) - сутламадошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Ўзбекистонда бир неча турлари, хусусан, олмағул О. (*Ch. hierosolymitana Spreng.*), кийшиқ О. (*Ch. obliqua (vahl) A. Juss.*) учрайди. Бир уйли, айрим жинсли ўсимлик. Сершоҳ, барглари узун бандли, кенг тухумсимон ёки ромбсимон, четлари ўйма тишчали, уз. 2,5—6 см, эни 1,8—5 см. Тожбарглари кўп, тупгули шингилсимон, сершоҳ, чочоктупгулли. Чангчи гуллари 5—8 та, гулкоса ва гултожибарглари 5 бу-

лакки, уруғчи гуллари 2—6 та, узун гулбандда урнашган. Кусакчаси туклар б-н қопланган. Май— сент. ойларида гуллаб, уруғлайди. Купинча адир ва тоғли минтақаларда, экинлар орасида ўсади.

ОШКОРАЛИК — демократиянинг зарур шarti; жамоатчиликка муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар фа-олиятига оид барча маълумот, хабарларни билиш, муҳокама ва назорат этиш учун рўй-рост эълон қилиш. Турли даражадаги раҳбарларнинг жамоатчилик б-н эркин мулоқотлари, савол-жавоблари ва бунда оммавий ахборот воситалари имкониятларидан кенг фойдаланиш, цензурага йўл қўймаслик О.ни таъминлашга ёрдам беради.

ОШКОРМАС ФУНКЦИЯ - эрксиз ўзгарувчига нисбатан ечилмаган ҳолда берилган функция.

ОШКЎКЛАР — таомларга (кўк ҳолича) қўшиладиган кўкатлар. О.га жамбил, кашнич, петрушка, райхон, кўк (барра) пиёз, шивит, саримсоқ кўки, сельдерей ҳамда баҳор ойларида ёввойи ўсадиган ялпиз ва б. киради. Улар лаззатли таом тайёрлашда зирварлар каби муҳим аҳамиятга эга. О. таркибида ифори (эфирли) мойлар, турли витаминлар мавжуд. О. қўшилган таомлар хушхўр бўлади, яхши хазм бўлади. Аксарият О. тўғралган ҳолда суyoқ ошларга қўшилади, шунингдек, уларнинг шохчалари салатларни безашда ишлатилади. О.дан райхон, жамбил шўрваларга шохчаси б-н ҳам солинади. Баъзи О. (мас, укроп, петрушка) бодринг ва помидор тузлашда, сиркалаб консерва қилишда ишлатилади. Соя жойда қуришиб элаки қилинган О. толконидан киш фаслида ҳам фойдаланиш мумкин.

Ўзбек пазандалигида отқулоқ, исма-лок, ялпиз, жағ-жағ, момақаймоқ беда, анзур пиёзи, семизўт кабиларнинг янги униб чиққан баргларида ёг қўшиб (сомса, чучвара ва б.) таомлар тайёрланади.

ОШЛАШ, тери ошлаш — махсус моддалар, эритмалар (қ. Ошловчи моддалар) б-н тери ва мўйнани ишлаш, те-

рининг жунини тўкиш (яланғочлаш). Терини О. б-н одамлар қадимдан шуғулланишган. Ибтидоий одамлар кийим ўрнида ҳайвон терисини ёпиниб юришган. Улар аста-секин тери О.ни, унга кимёвий ва механик ишлов бериб, ундан чарм тайёрлашни, чармдан пойабзал ва кийим-бош тикишни ўрганиб олишган. Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларида ҳам тери О. хунари машҳур бўлган, дастлабки тери О. дўконлари 19-а. 2-ярмида пайдо бўлган. 20-а. бошларида артеллар, 3-длар ташкил бўла бошлаган. Пекин хусусий тери ошловчилар ҳам сақла-ниб қолган (улар ҳозир ҳам мавжуд). О. 3-дларда чанлар, баркаслар, барабанларда амалга оширилади. О. жараёнида жун кириш машинаси, силликлаш машинаси ва б. машина ҳамда аппаратлардан фойдаланилади (яна қ. Кўнчилик, Кўн-пойабзал саноати).

ОШЛОВЧИ МОДДАЛАР — тери ва мўйнани ошлашда ишлатиладиган моддалар. О.м. минерал ва органик турларга бўлинади. Хром, алюминий, цирконий, титан, кремний, темир бирикмалари минерал О.м.га қиради. Бу бирикмаларнинг кўпчилиги сульфат кислота тузлари бўлиб, сувли эритмалар ҳолида ишлатилади. Хром бирик-малари тери ва мўйналарнинг барча турини ошлашда кенг қўлланади. Цирконий бирикмалари терини чидамли ва сиртини силлик қилади.

Органик. О.м. ҳайвон, сунъий ва синтетик турларга бўлинади. Турли балиқлар ва денгиз ҳайвонларининг юқори тўйинмаган ёғлари ҳайвон О.м.ига мансубдир. Улар замшани ошлашда қўлланади. Ўсимлик О.м.ига қирадиган таннидлар ўсимлик органларида бўлади. Турли ўсимликлардан олинган таннидларнинг таркиби турлича, улар гидролизланадиган, конденсирла-надиган ва аралаш хилларга бўлинади. Таннидлар эритмасини ҳар қандай турдаги терини ошлашда ишлатиш мумкин.

Сунъий О.м. юқори молекулали моддалар бўлиб, органик хом ашёларни қайта

ишловчи саноат чиқиндиларидан иборат. Сунъий О.м. ишлатиш осон бўлиши учун концентрланади, баъзида эса тозаланади. Целлюлозани қайта ишлашда ҳосил бўлган сульфит-целлюлоза экстракти сунъий О.м.нинг яққул вакилидир. Бу хил О.м. тери ярим фабрикатига таннидларга Караганда тез сингади.

Синтетик О.м. ёки синтанлар турли органик бирикмалардан олинадиган О.м.дир. Фенол ва унинг хреилалари, ароматик углеводородлар, нафтоллар, сульфоллар, лигносульфон кислоталар, формалин, мочевина ва б. синтанларнинг асосий хом ашёси ҳисобланади. Синтанларнинг ўсимлик О.м. б-н бирга ишлатиладиган хили ҳам бор. Юқори сифатли синтетик О.м. олин-ши натижасида қимматбаҳо эман да-рахти экстракти и.ч. кескин равишда камайди. О.м.нинг тури кўпайди, хос-салари ва сифати яхшиланди ва тери и.ч. жараёни тезлашди.

Хинон ва формальдегид ҳам ошлаш хоссасига эга бўлган оддий органик бирикмалардир. Улар таннидлар ва хром бирикмалари б-н биргаликда ошлашда ишлатилади.

ОШОҒБО — Нигериянинг жан-гарбий қисмидаги шаҳар, Ошун дарёси бўйида. Аҳолиси 650 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Какао, мойли пальма меваси, пахта, тамаки етиштириладиган қ.х. районининг йирик маркази. Тамаки ва пахта тозалаш корхоналари бор. Шаҳарга 17-а.да асос солинган.

ОШХОНА — сўнги мезолит даври манзилгоҳи. Шарқий Помирдаги Миркансув дарёсининг ўнг ирмоғи ҳавзасида, Уйсу музлиги (Тожикистон)дан 12 км узоқликда (денгиз сатҳидан 4100 м баландликда) жойлашган. Тош қурол ишлайдиган устахона ва манзилгоҳдан иборат. 1957 й. В. А. Ранов бошчилигидаги Тожикистон ФА археологик отряди ўрганган.

О.дан мезолитдан илк неолитга ўтиш даврини камраб олувчи 4 та маданий қатлам очилган. О. материаллари кварц

ва чақмоқтош куролларга архаик палеолит усули б-н ишлов берилганлигини ва микролитлгф, нуклеуслар пайдо бўлаётганлигини кўрсатади.

ОШҚОЗОН - қ. Меъда.

ОШҲАЛОЛ, ошиқалол, ошалол — Ўрта Осиё халқларида, жумладан, ўзбекларда подачиларга таом бериш одати. Ўтмишда кишлоқларда моли кам оилалар ўз молларини (кўпинча қорамолларини) бирлаштириб пода ташкил этганлар. Эрта баҳорда жамоа йиғинида кишлоқ подасини боқиш учун кам-бағалроқ ва тажрибали бир киши подачи қилиб танланган. Подачи ўз меҳнати эвазига (мол боши ва катта-кичиклигига қараб) ҳар ойнинг охирида келишувга кўра, натура (дон) ёки пул олишдан ташқари мол эгаларидан ҳар чоршанба кун битта нон (мол сонига қараб), жума ёки якшанба — бозор оқшоми кунларида эса пиширилган таом олган. Одатда кечкурун пода қайт-ганда подачининг ўғиллари хонадонма хонадон юриб О. йиққанлар. Мол эгалари О. сифатида уларга гўжа, айрон ёки нон беришган. Подачи таомларни оиласи б-н тановул қилиб ортганини эса яйловга олиб чиққан. Шу боисдан ҳам подачига бериладиган бу таом О. (яъни, подачининг ҳалол меҳнати учун берилган ош, таом), деб аталган.

ОЯТ (араб. — илоҳий белги, мўъжиза) — Қуръон сураларининг банди. Исломга кўра, О. Аллоҳнинг ўз элчиси Мухаммад(сав)га ваҳий қилиб, бандаларга қўлланма сифатида юборган фармойиши, мўъжизаси. Қуръоннинг 7-ага оид илк нусхаларидаёқ суралар О. ларга бўлинган ва ҳар сура доирасида тартиб б-н рақамланган. Оларнинг айримлари қисқа иборадан, баъзилари бир неча жумладан ташкил топган. Қуръон Оларининг сони 6236 та экани кўпроқ манбаларда қайд этилган. Айрим Олардан масжидлар, ислом мамлакатларидаги расмий идоралар ва хусусий уйларнинг ички ва ташқи безаги сифатида фойдаланилади. Қабртошларга ҳам О.

ёзиш учраб туради. Бир канча Олар ва уларнинг қисмларига мўъжизакор, сеҳрли куч сифатида қаралиб, улардан тумор қилинган; бундай Олар оят-ул ҳафз (ҳимояловчи О.), оят-уш шифо (шифо О.) деб аталади.

ОЯТУЛЛОҲ (араб. — Аллоҳ мўъжиза-си) — шиалиқда мустақил фатво бериш ҳуқуқига эга бўлган дин олим (мухтаид)ларининг унвони. О. истилоҳи шу маънода 19-а.нинг 2-ярмида ишлатила бошлаган. 20-а. 40-й. ларидан эса кенг қўлланилмоқда. Олар диндорлар орасида катта обрўга, шиалиқ тарқалган давлатларда (Эрон, Ироқ) сиёсий таъсирга ҳам эга. О. унвони юзлаб уламоларда бор. Улардан бир нечаси «Оятуллоҳи узмо» («Буюк О.»), энг юксак обрўга эга бўлган биттаси «Маржаи тақлид» («Тақлид қилинадиган инсон») деб аталади ва у барча шиаларнинг олий раҳнамоси деб танилади (яна қ. Хумайний).

ОҚАЙИК [Ursus (Thalarcfus) maritinus] — айиксимонлар оиласига мансуб сут эмизувчи; баъзан алоҳида Thalarcctos уругига ажратилади. Гавдасининг уз. 2— 2,5 м, баъзан 3 м гача, баландлиги (яғринидан) 1,5 м гача, вазни 800 кг гача. Юнги оқ, баъзан лимон ёки кул-ранг тусда. Товони ва панжаларининг ости юнг б-н қопланган. Арктика фаунасининг типик вакили, сузувчи музликлар ва Шим. Муз океани соҳалари яқинида яшайди. Яхши сузади ва шўнғийди. Асосий озиғи — тюленлар.

Паст ҳароратга яхши мослашган, гавдаси массасининг 40 % ини ёғ ташкил этади. Атроф мухит ҳарорати —50° гача пасайганида ҳам танасидаги газ алмашишуви кучаймайди, яъни терморегуляция учун қўшимча энергия сарфламайди. Март—апр.да урчийди. Урғочиси 2 йилда 1 марта (дек.—янв.да) 1—3 та кўзи юмук бола туғади. Бўғоз урғочиси қор остидаги инида кишки уйкуга кетади ва фақат март—апр.да болалари б-н инидан чиқади ва кезиб ҳаёт кечиради. Болалари 1,5 йилгача онасига эргашиб юради.

О.а.ни териси ва гўшти учун кўп овланади. 1956 й.дан овлаш ман қилинган. 1976 й.дан халқ-аро муҳофазага олинган, Халқаро ва РФ Қизил китобларига киририлган.

ОҚ АКАЦИЯ, сохта акация (*Robinia pseudoacacia* L.) — дуккакдошлар оиласига мансуб дарахт тури. Бўйи 20—30 м. Барги узун бандли, уз. 10—25 см, патсимон мураккаб; хар бир барги 5—12 жуфтгача япроқчали. Гуллари оқ, хидли, ширали, тўпгули шингилси-мон. Дуккаги туксиз, уз. 5—7 см. Апр.нинг охири — майнинг бошида гуллайди, окт.да мева тугади. Ўрта Осиёда манза-рали (асалли) дарахт сифатида парк ва хиёбонларга экилади, курғоқчилик-ка ва шўрга чидамли бўлгани боис тоғ ёнбағирларини ва адирларни ўрмонлаштириш учун кўпайтирилади. Ёғочи пишиқ. Дурадгорликда ишлатилади.

ОҚ ДЕНГИЗ — Шим. Муз океанининг ички денгизи. РФ Европа қисмининг шим. қирғоқларигатутах. Шим.да Горло бўғози орқали Баренц денгизи б-н боғланган. Майд. 90 минг км². Ўртача чук. 67 м, энг чуқур жойи 350 м. Йирик қўлтиқлари: Кандалакша, Онега, Двина, Мезень. Йирик ороллари: Соловки, Моржовец, Мудьюга. О.д.га Шим. Двина, Мезень, Онега, Виг, Умба, Варзуга, Поной дарёлари куйилади. Иклими денгиз кутб иклими б-н континентал мўътадил иклим орасида. Январда ҳавонинг ўртгача т-раси —9° дан — 13° гача, июлда 8° —15°. Йилликёгин жан.да 529 мм, шим.-шарқда 282 мм. Сувининг т-раси денгиз юзасида езда 6,9° дан 15° гача, қишда марказий қисмида —1,3° дан —1,7° гача ва қўлтиқларда 0,5° дан 0,7° гача. Сувининг шўрлиги 24 ‰ гача. О.д. окт.—нояб.дан бошлаб май—июнгача музлаб ётади. Сув кўтарилиши 10 м гача. Денгиз тубида яшайдиган 720 тур ҳайвон, 60 турдан ортиқ балиқ, 5 тур денгиз сут эмизувчилари бор. Портлари: Архангельск, Онега, Беломорск, Кандалакша, Кемь, Мезень, Умба. О.д. Оқ денгиз — Болтик канали орқали Болтик денгизи ва Волга — Бол-

тик сув йўли орқали эса Азов, Каспий ва Кора денгизлар б-н туташган.

ОҚ ЖЎХОРИ, кўкон жўхори (*Sorghum ceruum*) — бошокдошлар оиласига мансуб бир йиллик усимлик. Жўхорининг бир тури.

ОҚ ИДИЛ — Бошқирдистон Республикасидаги даре. Каманинг чап ирмоғи. Уз. 1430 км, ҳавзасининг майд. 142 минг км². Иремель ш. шарқидан (Жан. Урал) бошланади. Оқори оқида Жан. Урал тоғлари орасидан, Уфа да-реси куйиладиган жойдан куйирокда текисликда оқади. Асосан, қордан тўйинади. Ўртгача йиллик сув сарфи Бирск яқинида 858 м³/сек. Ноябрьда музлаб, апр.да муздан бўшайди. Асосий ирмоқлари: ўнгда — Нугуш, Сим, Бир, Танип, Уфа; чапда — Ашкадар, Уршак, Кармасан, Чермасан, База, Сюнь, Дёма. Уфа ш.дан бошлаб кема қатнайди. О.И. бўйида Белорецк, Салават, Шимбай, Стерлитамак, Уфа, Бирск ш.лари жойлашган.

ОҚ ИЛОН, чипор илон (*Coluber ferganensis*) — сувилонсимонлар оиласига мансуб тур. Гавдасининг уз. 1 — 1,5 м. Териси кулранг, баъзан сарғиш, яшил тусда товланади. Қалтақесаклар, кушлар ва кемирувчилар б-н озикла-нади. Кундузи девор ёриқларида, тошлар тагида, турли кемирувчилар инида, баъзан одам яшайдиган биноларда яшириниб ётади, эрталаб ва кечкурун фаол. Урғочиси июнь—июль ойларида 5—20 татухум қўяди. Тухумдан боласи август— сент.да чиқади. О.и. апрель—май ойида пўст ташлайди. Миср, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон, Закавказье, шим.-ғарбий Ҳиндистонда тарқалган. Ўзбекистонда тирик кенжа тури учрайди. Захар-сиз, безовта қилинса, тишлайди.

ОҚ КАПАЛАКЛАР (*Pieridae*) - кундузги капалаклар оиласи. Ёзилган қанотларининг уз. 8 см гача, кўпинча оқ, сарик ёки алвон рангли қора доғлари бор. Қуртлари яшил ёки олачи-пор рангли, танаси қалин ва қалта туклар б-н қопланган. Ғумбаги ипак бел-боғ ёрдамида субстратга ёпишган бўлади.

500 га яқин, жумладан, Ўзбекистонда 10 га яқин тури маълум. Куртлари, асосан, карамдошлар ва бурчоқдошларда ривожланади. Бир қанча турлари (карам, турп, дўлана капалаклари) ўсимликларга жиддий зиён келтиради. Айрим вакиллари ноёб тур си-фатида мухрфаза қилинади.

ОҚ КИШМИШ — ўртапишар, майизбоп узум нави. Ватани — Марказий Осиё ва Яқин Шарқ. Унинг Кишмиши Сафед, Бедона майиз, Кишмиш, Султонина (Франция), Томпссон Сидлессе (АҚШ) номлари бор. Шарқий экологик-географик навлар гуруҳига киради. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача катталиқда, думалок, 3—5 бўлакчали, гули икки жинсли.

Узум бо-ши ўртача каттал и қда (бўйи 17, эни 10 см), шакли цилиндр-конуссимон, шингиллари зич. Ғужуми уруғсиз, юма-ранги оч сариқ, юпка, карсиллайди. Сент. бошларида тўлиқ пишади. Таркибида 25—26% қанд, 4—4,5 г/л кислота бор. О. нави қурғоқчиликка чидамли, совуқка чидамсиз. Қул, атракиоз, барг ўровчилардан зарарланади. Ҳосилдорлиги 200—250 ц/га. Узуми янгилигида ейлади, майиз қилинади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида р-нлаштирилган. Самарқанд вилоятида кўп экилади.

ОҚ МАСЖИД — Самарқанд вилояти Тим қишлоғидаги меъморий ёдгорлик (15-а. 2-ярми — 16-а. бошлари). О.м. пештоқ-равокли, бир хонали, гумбаз томли. Деворлари ганч б-н копланган (номи ҳам шундан). Бош тарзи пештоқли, равокли эшик орқали кирилади. Эшик тепасидаги тобадон ганч панжара б-н безатилган, унинг тепасига дарча ишланган. Пештоқнинг ўнг қаноти текис деворли, чап қанотида томга чиқиладиган зина бор. Икки ён тарзида эшик бўлиб, унинг тепасидаги тобадонлар ҳам ганч-кори панжаралар б-н безатилган. Ички хонанинг гумбаз ости бағаллари 16 киррали, равокси-мон безакли. Жан.-ғарбий деворига меҳроб ишланган. Умумий тархи 14,78x12,41 м, хонақоҳ 7,10x7,10 м, пишиқ, ғишт (27x27x5—6

см) ганч қоришмасида терилган.

ОҚ МАСЖИД — Хивадаги меъморий ёдгорлик (18— 19-а.лар). Уч томони айвонли, бир хонали гузар масжиди. Тар-ҳи 25,5x 13,5 м. Хонақоҳ(6,3x6,3 м) нинг гумбази чорси асосга ўрнатилган. Гумбази ва асоси узокдан оппоқ бўлиб кўринади (номи ҳам шундан). Хонақоҳ. ичига ишланган чуқур равоқлар ҳисобига кенг кўринади. Жан. деворида меҳ-роб бор. Гумбаз ости бағаллари 4 поғо-нали мукарнаслар б-н тўлдирилган. Панжаралар ва 3 эшик гириҳ нақшлар б-н ўзига хос услубда безатилган (нақшларни ота-бола Нурмуҳаммад Одина Қаландар ўғли ва Қаландар Саидмуҳаммад ўғли безаган). Ёғочустунлар оддий, фа-қат устунларнинг юқори қисми хотам-кори пиликлардан териб безатилган. О.м. таъмирланган, айвон суфаси тикланган, томи ва деворлари тузатишган.

ОҚ МИТТИ ЮЛДУЗЛАР - айниган газлардан иборат кичик ўлчамли жуда зич қайноқ юлдузлар. Массалари Қуёш массасига яқин, лекин ўлчалари Қуёшга нисбатан тахм. 100 марта кичик бўлади. Шу туфайли О.м.ю.нинг зичликлари жуда катта —10* —109 кг/м3. Радиуси бир неча минг км, сиртидаги т-ра 10 минг К. Т-раси ва спектри оқ рангли юлдузларга мос экани қамда ўлчалари кичиклиги сабабли шу ном б-н аталади. Галактикамиздаги юлдузларнинг 10% га яқини О.м.ю. ташкил қилади. Ушбу физик ҳолат юлдузлар эволюциясининг энг охириги босқичларидан биригатуғри келади. О.м.ю. массаси юкритдан 1,4 қуёш массаси б-н чегараланганлигини биринчи бўлиб ҳинд астрономи С. Чандрасекар кўрсатган. Ҳисоб-китобларга кўра, О.м.ю. нормал юлдузларнинг портлаб, ташки қобикларининг фазога тарқаб кетиши натижасида вужудга келган.

ОҚ МУШАК КАСАЛЛИГИ - чорва моллари, паррандаларда учрайдиган касаллик. Моддалар алмашинувининг бузилиши, миокард-юррак мушаги ва скелет мушакларидаги функционал ҳамда морфологик ўзгаришлари б-н кечади.

Кўпроқ бузоклар ва кўзиларда, камрок чўчка болаларида, мўйнали хайвонларда, жўжалар ва б.да кузатилади. Озука таркибида оксил, фосфор, микроэлементлар ва витаминлар етишмаганда, қайвонлар ва паррандалар сурункали бир хил ва тўйимсиз озука б-н озиклантирилганда юзага келади.

Бузоклар ва кўзиларда касалликнинг бошланишида ҳолсизлик, кўп ётиш; скелет мушаклари зарарланганда — ҳаракат мувозанатининг бузилиши, паралич, миокард зарарланганда — юрак уриши ритмининг бузилиши, тахикардия, нафас олишнинг тезлашиши кузатилади. Касаллик ривож олса, оёқлар, кўкракларда, крринда шиш пайдо бўлади. Сийдикда шакар, ацетон таналари пайдо бўлади. Касаллик ўткир ва ярим ўткир, баъзан сурункали кечади. Касаллик клиник белгилари пайдо бўлгандан кейин, одатда, 3—7 кун давом этади, айрим ҳолларда касаллик белгилари намоён бўлгандан кейин хайвон бир неча соат ичида нобуд бўлади.

Даволаш. Хайвонларни яхши шароитларда сақлаш ва тўйимли озукалар б-н боқиш. Тери остига натрий селенит тузининг 0,5% эритмаси (1 кг тана массасига 0,1—0,15 мг куруқ модда юборилади), витамин Е берилади. Асорат пайдо бўлса антибиотиклар қўлланилади.

Олдини олиш. О.м.к. бўйича носоғлом хужаликларда х.айвонларни боғлаб боқиш пайтида рационга силос, беда, суяк уни, микроэлементлар қўшилади. Бўғоз молларга (туғишгача 20—30 кун қолганда) ва янги туғилган бузук ва кўзиларга натрий селенитларнинг 0,5% эритмасидан тери остига юбориш тавсия этилади. Жўжаларга 1 кг озукага 1 мг селен қўшиб, 5—7 кун давомида берилади.

Ҳошим Нурмаматов.

ОҚ НИЛ, Баҳр ул-Абъяз (араб, баҳр — дарё, абъяз — оқ) — Нил дарёсининг чап ирмоғи, Ал-Ғазал дарёси қуйилган жойдан Кўк Нил дарёси қуйиладиган жойгача бўлган қисмининг номи. Уз. 957 км. Энг катта ир-моғи (ўнгдан) Сабат

(у тўлиб оққан вақтларда кўплаб оқиш рангдаги му-аллак оқизиклар келтиради; дарё номи ҳам шундан). Сабат қўшилган жойдан Кўк Нил қуйиладиган жойгача жуда секин оқади. Юқори қисмида йиллик ўртача сув сарфи 453 м³/сек., Хартум ш. ёнида эса 800 м³/сек. Нил суви-ни тартибга солиш учун Хартум ш.дан 40 км юқоригатўғон қурилган. О.Н.дан суғоришда фойдаланилади, балиқ овланади. Кема қатнайди.

ОҚ ТАНГА — ибтидоий одамлар яшаган унгур. Туркистон тизма тоғининг Зарафшон дарёси воҳасида жойлашган. 1954—63 й.ларда Тожикистон ФА Тарих ин-тининг археология отряди (Б. А. Литвинский, В.А.Ранов) текширган. 80 м² майдон очилиб, турли даврга оид 11 та маданий қатлам топилган. Булардан энг кад.си мезолит, неолит, энеолит, жез даври, антик ва ўрта асрларга оиддир. О.т.дан кўплаб меҳнат ва ов қуроллари топилган, улар Ўрта Осиё халқларининг кад. тарихи ва маданиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

«ОҚ ТЕРАКМИ, КЎК ТЕРАК?» - болалар ўйини. Бу ўйинда иштирокчилар бўйи, кучи ва чакконлигига қараб тенг 2 жамоага бўлиниб (ҳар жамоада 10 дан 20 тагача бола қатнашади), 15— 20 м ораликдаги масофада қўл ушлашиб сафланиб турадилар. Биринчи жамоа сардори 2-жамоадан бирининг отини айтиб чакиради:

Оқ теракми, кўк терак!

Биздан сизга ким керак?

Сиздан бизга, «фалончи» керак.

Шундан сўнг ўша чакирилган бола югуриб келиб, рақиб жамоа аъзоларининг қўл ушлашиб турган ерини кўкраги б-н узишга уринади. Агар қўллар ушланган жойидан узилиб кетса, рақиб томондаги болалардан хоҳлаганини ўз жамоасига олиб кетади, узолмаса, ўзи ўша жамоада қолади. Ўйин шу тариқа навбат б-н давом этади. Қайси жамоада ўйинчилар қолмаса, ўша жамоа ют-қазган бўлади.

ОҚ ТОЛ (*Salix alba* L.) — толдошлар оиласига мансуб манзарали дарахт.

Новдалари тўғри, эгилувчан, барги ингичка (1—3 см), узун (5—15 см), чети арра тишли, иккала томони кумуш-ранг туклар б-н копланган. Кучаласи 3—5 см, барги б-н бир вақтда чиқади. Апр,—майда гуллаб мевалайди. Каналлар, ариқлар ва ҳовузлар бўйига экилади. Новдасидан қаламча қилиб кўпай-тирилади. Бир йиллик новдаларидан сават ва б. анжом тўкилади, 3—4 йилликлари эса сўри, ишком қилишда ишлатилади (қ. Тол).

ОҚ ТУНЛАР — ёзинг бошида иккала ярим шарнинг 60° дан наридаги кенгликларидан кузатиладиган ёруғ ке-чалар. Оқшом ғира-ширалиги тонг б-н кўшилиб кетадиган даврда содир бўлади. Оқшом (қош қорайиши) ботаётган Қуёш гардиши марказий нуктаси уфқдан 7° оғгунча ($h_0 = -7^\circ$ бўлгунча), эрталабки ғира-ширалик (тонгёришиши) эса чиқаётган Қуёш гардиши марказий нуктаси уфққа 7° етмасдан бошланади. Астрономик ғира-ширалик $h_0 = -18^\circ$ гача давом этади. О.т. Шимолий ярим шарнинг 59,5° ш.к. ва Жан. ярим шарнинг 59,5° ж.к. оралигидаги жойларда содир бўлади. О.т. давомийлиги жойнинг географик кенглигига боғлиқ, мас, Санкт-Петербургда (Россия) 11 июндан 2 июлгача давом этади ва х.к.

ОҚ УЙ (White House) - АҚШ президенти қароргоҳи ва идораси (1800 й.дан). Вашингтон ш. марказида жойлашган. Классицизм услубида қурилган (1792—1829). Президент бошқарадиган АҚШ ҳукумати кўпинча «О. у.» деб аталади.

ОҚ УЙЛИК — қадимда ва ўрта асрларда давлатлараро сиёсий муносабатларда сисёт гарови тариқасида бир давлатдан иккинчи давлатга бериладиган кишилар. Ўрта Осиё ва б. Шарқ мамлакатларида бир. ҳукмдор иккинчи бир ҳукмдорга дўстлиги ёхуд тобелиги исботи тариқасида ўз томонидан О. у. юборар эди. О. у. сифатида тобе ҳукмдорнинг ўғли, биродари ёки мамлакатнинг машхур кишиларидан бир гуруҳи юборилган. О.у.лар мамла-катда доим назорат остида ва хавфда яшардилар, чунки уларни

юборган ҳукмдор ўз аҳдини бузса, О. у.лар ўлдирилиши мумкин эди. Баъзан ҳукмдорлар ўзларига муҳолиф бўлган шахзодалар ёхуд зодагонларни тантанали суратда О. у. қилиб юбориб, улардан кутулганлар.

ОҚЧАВОҚ, елец (*Leuciscus leuciscus*) — карпсимонлар оиласига мансуб балиқ тури. Ўрта Осиёда Балхаш кўлига қуйиладиган Ағғуз дарёсида кўпайтирилган, Чу ва Сарисув дарёларида ав-валдан яшайди. Уз. 25—30 см гача, оғирлиги 400 г гача. Тез сузади. Танасининг орқа томони қулранг тусда товланиб туради. Ён томонлари оч ҳаворанг, қорни кумушранг. 3 ёшлик даврида урчийди. Увилдириғини тошлоқ ва суви тиниқ ерларга ташлайди. Турли қашаротларнинг қуртлари, сувўтлар, курукликдан шомол учириб келадиган ҳашаротлар б-н озикланади. Овланади.

ОҚ ЧУМОЛИЛАР - қ. Термитлар.

ОҚ ШАФТОЛИ — маҳаллий нав. Боғ-дорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тининг Самарканд филиалида маҳаллий оқ шафтолиларнинг қатта гу-руҳи ичидан танлаш усулида чиқарилган (А.С. Череватенко, 1936). Дарахти кучли ўсади. Ўртача шохланади. Гули икки жинсли, пушти, оқ рангда, ўзидан чангланади, меваси ўртача 100—110 г, ранги оқиш-кўкимтир-ялтироқ. Пусти майин тукли, этидан осон аж-ралади. Эти оқ, юмшоқ, ширали, тар-кибида 11 — 13% қанд, 0,52% кислота бор. Кўчати ўтказилгач, 3-йилдан мунтазам ҳосил беради. 7—9 ёшида энг кўп (70—90 кг) ҳосил беради. Ҳосилдорлик даври 12—15 й. Совуққа бардошли. Авг.нинг 2—3-ўн кунлигида пишиб етилади, банди бўш. Янгилигида ейилади, қоқи солинади, консерва қилинади.

ОҚ ШЕЪР — силлабик ва силлабик-тоник шеър тизимиааги мисралари ўза-ро кофияланмаган шеър тури: кофиясиз шеър. О.ш. шоирга ўз фикри ва хиссиётини тўлароқ ифодалаш имконини беради ва ундаги ритмик изчиллик эса шеър ғоясига кучли таъсирчанлик ба-

ғишлайди. Рус классиклари А.С.Пушкин («Сув парией»), М.Ю. Лермонтов («Калашников ҳақида қўшиқ») ва бош-қалар О.ш.нинг ажойиб намуналарини яратганлар. Ўзбек адабиётида Усмон Носир, Абдулла Орипов, Рауф Парфи ва б. шоирлар ижодида О. ш. бор. М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедияси О.ш.да ёзилган.

ОҚ ЎРДА (рус манбаларида Кўк Ўрда) — Олтин Ўрданинг бир қисми. Жўжи-хоннинг ўғли Ботухон ва унинг авлодлари томонидан идора қилинган; ик-кинчи қисмини Жўжихоннинг бошқа ўғли Ўрдахон (Ўрда-Ичен) бошқарган. Бу ҳолат 13—14-а.лар давомида ўзгармай келган. Ботухон авлодига номигагина қарам бўлган Ўрдахон авлодлари кейинчалик, Сасибуко даврида (1291 — 1310) тўла мустақил бўлиб олганлар. Олтин Ўрда тушунчаси Ботухон давридан бошлаб бутун Жўжи улусига, 14-а. бошидан эса О.Ў. га нисбатан қўлланилган. О.Ў. таркибига Сирдарё хавза-сининг катта қисми ва Орол денгизининг шим.-шарқидаги чўллардан Ишим ва Сарисув дарёларигача ёйилган ҳудудлар кирган. Пойтахти— Сигнок ш. (Ҳоз. Туманарик т.й. ст.-яси яқинида). 14-а. охирида О.Ў. Амир Темур томонидан забт этилган. 15-а.да О.Ў. худудида Олтин Ўрданинг давоми си-фатида янги давлатлар (Камта Ўрда, Нўғай Ўрда, Қосимовлар подшолиги ҳамда Ўзбек, Қрим, Қозон, Сибирь ва б. хонликлар) вужудга келган.

ОҚ ЎРИК — эртапишар хўраки маҳаллий ўрик нави. Дарахти кучли (бал. 7,5 м ўсади). Четдан чангланади (Арзани, Кўрсодик навлари яхши чангловчи ҳисобланади). Меваси ўртача катталикида, тукли, вазни 30—40 г, ранги сарик, эти ти-ғиз, майин, серсув, ширали. Июнь ойининг 2-ўн кунлигида пишади. Данаги ўртача, мағзи ширин. Меваси таркибида 11 — 16% қанд, 0,6— 0,7% кислота, 16—20% курук модда бор. Кўчати ўтказилгандан кейин 5—6-йили ҳосил беради. Тупидан 80—100 кг мева олинади, меваси янгилигида истеъмол қилина-

ди, қоқи солинади, мураббо тайёрланади. Сувукка чидамли. Тошкент ва Фарғона вилоятларида кўп экилади.

ОҚ ҚАРАҒАЙ (*Abies sibirica*) — қарағайдошлар оиласига мансуб доим яшил дарахт. Бўйи 30 м ча. Танаси тўқ кул-ранг, силлиқ пўстлокли. Игна барглари юмшоқ, учи тўмтоқ, хушбўй. Гуллари чангчи ва уруғчилардан иборат. Уруғи қўнғир новдаларда, тухумсимон ғуддада ривожланади. О.к. асосан, Сибирда (айниқса, Саян ва Олтойда) ва Россиянинг Европа қисми шим.-шарқда ўрмон ҳосил қилади. Барги ва ёш новдаларида 3,27% эфир мойи, 0,32% ча С витамини ва б. моддалар бор. Эфир мойи, асосан, борнилацетат (30—60%), борнеол камфен (10—20%), пинен (10%) ваб. бирикмалардан иборат. Борнилацетат ва борнеолдан камфора синтез қилинади. Смоласидан скипидар олинади. Барги ва ёш новдаларидан тайёрланган қайнатма С витаминига бой бўлиб, лавша касаллигини даволаш ва олдини олиш учун қўлланилади.

ОҚ ҚОН КАСАЛЛИГИ — қ. Лейкоз.

ОҚ ҚОН ТАНАЧАЛАРИ — қ. Лейкоцитлар.

ОҚ ҚҮЮНЛИ, оқ қўюнлилар, оқ қўйли — 1) турк-ўғуз қабилаларининг Дажла дарёсининг юқори оқими бўйларида 14—15-а.ларда ташкил топган бирлашмаси; 2) ушбу бирлашмага раҳбарлик қилган етакчи қабила — боёндурлардан чиққан сулола; 3) айнан шу бирлашма томонидан 15-а. бошида барпо этилган давлат. Узун Ҳасан даврида (1453—78) О.к. ўзларининг асосий душманлари — Қрра қўюнлилар давлатини тор-мор этганлар (1468). Арманистон, Озарбайжон, араб Ироқи ва Ғарбий Эронни эгаллаб, Табриз ш.ни пойтахт қилишган. Узун Ҳасан Усмонли турк салтанати б-н муваффақиятсиз урушлар олиб борган. Шунингдек, Грузия б-н ҳам урушган (1477). 1489—97 й.ларда солиқ ислохоти ўтказишга ҳаракат қилинган, лекин у мулкдорларнинг қаршилигига учрагани сабабли натижасиз тугаган.

16-а. бошида О.қ. давлати Исмоил /Сафавий бошчилигидаги кизилбошлилар томонидан тор-мор этилган; 4) ўзбеклар ва қорақалпоқлар таркибига кирган уруғ номи. О.қ. этноними 20-а. бошларигача ўзбек-қўнғиротлар (қ. Қўнғирот), шунингдек, Зарафшон водийсида яшовчи қорақалпоқлар таркибида сақланиб қолган.

ОҚ ХУН — ғарбий хунлар. Хунлар давлатининг сўнгги даврида шим. хунлар ҳукмдори Кут уш қабиласи б-н ғарбга Қанғ давлати томон чекинган. Мазкур давлатнинг хони қудчалик хурмати юзасидан Қутушга ва унинг одамларига ўз ҳудудидан жой берган. Орадан кўп ўтмай хунлар Яйпан (Юэпан) хонлигини ташкил этган. У Уйсун (Усун) хонлигининг шим-ғарбида (ҳоз. Жан. Қозоғистон) жойлашган. Мил. ав. 1-а.нинг ўрталарида О.х.ларнинг бошлиғи Чжичжи хитойлар б-н бўлган урушда мағлуб бўлиб, у ҳам Қанғ давлатидан паноҳ топган эди. Қанғ ҳукмдори хунларга жой. Жамбул (Авлиёта) вилоятидан жой берган. Яйпан давлати кейинчалик Эфғалийлар давлатига қўшилиб кетган. Хитой манбаларида 448 й. Яйпан давлатидан Хитойга элчилар борганлиги, шундан кейин ушбу хонлик Шим. Вэй давлати (386—534) б-н дипломатик алоқалар қилиб турганлиги зикр этилган. Хонликнинг аҳолиси 200 мингдан ортиқ бўлган. Туркистонга чекиниб келган хунлар қад. турк тилида «О.х.» яъни «ғарбий хун» деб номланган.

ОҚАР КҮЛ — бир ёки ундан ортиқ сой (дарё) қуйилиб, сув оқиб чиқиб кета-диган кўл. Мас, Тожикистондаги Искандаркўлга Хисор тоғларидаги музликлардан бир неча сой ва дарёлар оқиб туша-ди ва ундан биргина Искандардарё оқиб чиқади. Кўпгина кўллар О.қлардир (Байкал, Ладога, Онега, Эри, Сарез, Сари-челак, Кўккўл ва б.). О.қ.ларнинг суви, одатда, чучук бўлади (қ. Кўл, Оқмас кўл).

ОҚАРТИРИШ — турли ашёлар (ёғоч массаси, тўқимачилик материаллари, кимёвий моддалар)нинг оклик даражасини кучайтириш (ошириш) учун амалга

ошириладиган технологик жараён ёки жараёнлар мажмуи. Кимёвий ватермик усуллари мавжуд. О.да материал таркибидаги бўёвчи моддалар кетказилади ёки емирилади. О.нинг оптик ва фотографик усуллари ҳам бор. Оптик О.да ультрабинафша нурларини ютувчи ва уларни кўк ёки бинафша рангга айлан-тирувчи рангсиз ёки оч рангли органик бирикмалардан фойдаланилади. Бу усул, асосан, табиий ва синтетик толаларни, коғозлар, пластмассаларни О. учун қўлланилади. Фотографик О.да оқ-қора ва рангли фото ва киноматериалларга ишлов берилади. Бундай ишловда махсус модда таъсирида фото ёки кинотасвирнинг металл қумуш катлами оқ-сидланиб емирилади ва О. жараёни рўй беради. Бу усул фотографик тасвирни равшанлаштириш ва кучайтириш учун қўлланилади.

ОҚБАЙТАЛ ДОВОНИ - Шарқий Помирдаги довон. Тожикистон Республикасида. Бал. 4665 м. Сарикўл ва Музкўл тизмаларини бир-бирига туташтирадиган ва Музкўл (Крракўл ҳав-заси) дарёси б-н Жан. Оқбайтал (Оқсув-Мурғоб ҳавзаси) дарёсининг юқори қисмларини ажратиб турадиган сувайирғичда жойлашган. О. орқали Ўш — Хоруғ автомобиль тракти ўтади.

ОҚБЕЛ ТОҒЛАРИ — Фарғона ботиғининг ғарбий қисмида (Тожикистон ҳудудида) жойлашган. Ғарбдан шим.-шарққа 35 км чўзилган, эни 800 м гача. Энг баланд жойи 954 м. Шим.-шарқий қисмидаги тепаликлар Қизилжар деб аталади. Тоғларнинг ён бағри унинг ғарбий ва марказий қисмида Қайроққум сув омбори қирғоғидан тик қўтарилган. Шим. ён бағри нишаброк, курук сойлар б-н кесилган. Тектоник жиҳатдан Оқбел брахиантиклиналь бўлиб, янги тектоник ҳаракатлар таъсирида қўтарилмоқда. Гил, алевролит, конгломерат, гипс, тузлар каби тоғ жинсларидан тузилган. Қизилжар деб аталувчи қисмида тузларда турли карст рельеф шакллари (воронка, қудуқ, арка, туннель, ғор, карр) ҳрсил бўлган. Айниқса, карст воронкалари кенг

тарқалган. Иклими кескин континентал, кўп йиллик ўртача ёгин микдори 100 мм га яқин. Бўз тупроклар тарқалган, ўсимлик қопла-ми сийрак, шувок-эфемерлар ўсади.

ОҚБЕШИМ — шаҳар харобаси. Қир-ғизистондаги Чу водийсида, Тўқмоқ ш.дан 12 км жан.-ғарбда жойлашган. 1894 й. В. В. Бартольд томонидан очилган. У 10—12-а.лардаги Қорахонийлар давлатининг пойтахти Боласоғун О. ўрнида бўлган деб тахмин этган. О. шахристон, арк, мустаҳкамланган рабод ва вилоятни кўчманчилар ҳужумидан му-дофая этиш мақсадида қурилган. «Узун девор» дан таркиб топган. Шаҳар маж-муасига Кичик О. (шаҳар харобасидан шим.-ғарбда жойлашган қалъа) ҳам кирган. 1938—40 й.ларда О.ни А. Н. Бернштам тадқиқ этиб қисман қазилма ишларини олиб борган. 1953—54 й.ларда Л. Р. Кизласов шахристоннинг маданий қатламида (5—10-а.лар) 4 қурилиш даврини аниқлаган. О. рабо-дида 6—8-а.ларга оид ёдгорликлар ўрганилган. Археологик маълумотларга кўра, О.даги шаҳар ҳаёти 10-а.га келиб барҳам топди, шунинг учун Боласоғун б-н айнан деб ҳисоблаш ноўрин бўлиб чикди.

ОҚБОШ (*Karelinia caspia* (Pall.) Less.] — мураккабгулдошларга мансуб илдиз-бачкили кўп йиллик бегона ўт. Пояси йўғон, сершоҳ, тик усади, бўйи 50—100 см. Барглари бутун, узунчок, банд-сиз, бир оз этли, пояни чала ўраб ту-ради. Саватчаси цилиндрсимон, уз. 10—15 мм, эни 4—8 мм. Гуллари най-симон, пушти-гунафшаранг, тўпгулли саватча. Июнь—сент. ойларида гуллаб уруғлайди. Ниҳоллари апр.—майда униб чиқади. Илдиз бачкиси ва уруғидан кўпаяди. Ўрта Осиёда тарқалган. Далаларда, ғаллазор ва бедапояларда учрайди.

Кураш чоралари: ерни хайдаш, экин-ни вақтида культивация қилиш ва б.

ОҚБУЛОҚ — Тошкент вилоятидаги сой. Чатқол дарёсининг энг йирик ирмоғи. Чатқол тизмасининг сувайирғич қисмидаги (3477 м.) кичик тоғ кули-

дан бошланади. Уз. 40 км, ҳавзасининг майд. 818 км². Юқори оқимида водийси кенгрок, куйи оқимида водийси жуда тор, ён бағирлари тик. Қор ва ёмғирдан тўйинади. Умумий уз. 135 км бўлган 85 та ирмоғи бор. Энг йириклари Тошкескансой, Қўшмонсой, Саргардонсой, Қорарчасой.

ОҚБЎЙРА — Фарғона водийсининг жан.-шарқидagi дарё. Кичик Олай тизмасининг сувайирғич қисмидан бошланади. Уз. 70 км. Ҳавзасининг майд. 2676 км². Ўш ш.дан шим.да тармоқларга ажралади. Текисликка чиққунча 60 км масофада чуқур дарада оқади. Қор ва муз сувидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 21,1 м³/сек., оқим модули 7,9 л/сек, км². Июнь — июль ойларида йиллик сувининг 16,6—17,7% оқиб ўтади. О.дан Ўш вилояти туманлари ва Андижон вилоятининг Хўжао-бод тумани ерлари суғорилади.

ОҚДАРЁ — Зарафшон дарёсининг икки йирик тармоғидан бири. Самарканд ш.дан 7 км куйида, Чўпонота те-палиги яқинида, Зарафшон иккига — О. ва Қорадарёга ажралади. Хатирчи қишлоғи ёнида яна бирлашади. О.нинг уз. 131 км, сув сарфи 230 м³/сек. (Самарканд гидроузелида). О.дан йигирмадан ортиқ ариқ сув олади. Шундан ўнг соҳилида (Қурбонобод уз. 9,6 км, Янгикент 34 км ва б.), 9 таси чап соҳилда (Шаҳоб — 17 км, Ғазара — 26,8 км, Челак — 9 км ва б.). Бу каналлар орқали Пайарик, Иштихон ва Хатирчи туманларидаги хўжаликлар ерлари суғорилади.

ОҚДАРЁ — қаранг Оқсув (термин).

ОҚДАРЁ СУВ ОМБОРИ - Самарканд вилоятида, Зарафшоннинг Оқдарё тармоғи ўрта оқимида Орзикўл қишлоғи яқинида барпо этилган гидро-техника иншооти. 1989 й.да фойдаланишга топширилган. Дарё сувини мавсумий тартибга солади. Тўлиқ ҳажми 131,8 млн.м³, тўғоннинг максимал бал. 20,0 м, сув ўтказиш имконияти 70 м³/с. Самарканд вилоятининг Иштихон ва Навойи вилоятининг Хатирчи туманларидаги экинзорлар сув таъминотини яхшилаш ва

янги ерларни ўзлаштириш имкониятини беради.

ОҚДАРЕ ТУМАНИ — Самарканд вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент. даташ-кил этилган. Иштихон, Пастдарғом, Самарканд, Жомбой, Пайариқ туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,37 минг км². Аҳолиси 101,7 минг киши (2000). О.т.да 2 шаҳарча (Дахбед, Лойиш), 6 киш-лок фукарolari йиғини (Зарафшон, Прим-кент, Янгикент, Янгикўрғон, Қоратери, Қурилиш) бор (2000). Маркази — Лойиш шаҳарчаси.

Табиати. Туман ҳудуди Зарафшон дарёсининг ирмоқлари — Кррадарё ва Оқдарё водийсида жойлашган. Ернинг устки қисмини дарёлар олиб келган аллювиал ётқизиклар қоплаган. Релье-фи, асосан, ясси текислик бўлиб, шарқдан ғарбга нишаб. Ер юзасининг бал. 450 м. Зарафшон дарёсининг фаолияти натижасида кўх.на қайирлар (террасалар) ҳосил бўлган. Иклими континентал. Шим., шим.-шарқ ва шарқ томонда-ги тоғлар Арктикадан келувчи совук шамолларни тўсиб туради. Январини ўртача т-раси —Г, июлники 27— 28°. Йилига ўртача 200—300 мм ёгин ёғади. Вегетация даври 217 кун. Тупроқлари қадимдан суғориладиган 1—2% чирин-дили бўз тупроқ. Ёввойи ўсимликлардан қамиш, буғдойик, шўражрик, кампир-соч, юлгун ва б. усади. Бўри, тулки, куён, чиябўри, жайра, тўқайзорларда қирғовул, лойхўрак, ўрдақ, сўфитўрғай, чуғурчиқ, зарғалдоқ; судралувчилардан геккон қалтақесаги, тошбақа, сариқ илон, эчкенар; кемирувчилардан кўрсичкон, қичик Кўшоёқ, қумсичкон, типратикан, юмронқозик, қаламуш ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² да 275 киши.

Хўжалиги. Туманда ғишт з-ди, ма-иший хизмат кўрсатиш к-ти, мева қўчаклари етказиб берувчи хўжалик, бўрдоқчилик базаси, қурилиш бош-қармаси, консерва з-длари, МТП мавжуд.

Қ.х.нинг барча тармоқлари ривожланган. Пахтачилик — етакчи тармоқ. Туманда 18 ширкат, 456 фермер хўжалиги мавжуд. Қ.х.да фойдаланиладиган ерларнинг 8501 гектарига пахта, 736 га ерга картошка, 871 га ерга сабзавот, полиз экинлари эки-лади. 11,6 минг га дан зиёд ер мевазор, 45,7 минг га дан зиёд ер тоқзор ва тут-зорлар б-н банд. Туман хўжалиқларида 17,4 минг қорамол, 12,1 минг қўй ва эчки, 1000 дан зиёд от, 56 минг парранда боқилади.

49 та умумий таълим мактабларида 30350 ўқувчи таълим олади. Мусика, мах-сус интернат мактаблари, пед., механика, иқтисодиёт коллежлари, касб-хунар мак-таблари фаолият кўрсатади. Марказий кутубхона ва унинг тармоқлари, мадания-ят маркази ва мада-ният уйлари, мадания-ят ва истироҳат боғи, стадион мавжуд.

Марказий қасалхона (286 ўрин) ва унга қарашли тиббий муассасаларда 170 врач ва 970 ўрта тиббий ходим ишлайди. Туман ҳудудини Катта Зарафшон маги-страл йўли кесиб ўтган.

«Оқдарё овози» туман газ. чиқади.

ОҚЖАР — мустье даврига оид ман-зилгоҳ. Тожикистондаги Қўрғонтепа ш.дан 22 км жан.-ғарбда жойлашган. О.дан қирғич, сихча, нуклеуслар ва б. тош қуроллар топилган; уларни иш-лаш техникаси ва шаклини О.дан 10 км узоқликдаги Кррабура маконида-ги қуролларга ўхшашлиги ҳар иккала қароргоҳда яшаган ибтидоий одамлар-нинг бир тўдага оид эканлигини курса-тади.

ОҚЖАР НЕФТЬ ВА ГАЗ КОНИ -Бухоро вилояти Қизилтепа туманидаги кон. 1959—62 й.ларда қонда разведка ишлари олиб борилган. 1964 й. нефть ва 1966 и. газ олини бошланди. Кон юра, бўр, палеоген ва неоген даврлари жин-сларидан таркиб топган. Нефть ва газ юра — бўр даврлари жинслари ора-сида. Юра даври жинслари қулранг қум-тош, алевролит, гил, ангидрит, мергель ва гил-ли охактошлардан, бўр даври жинслари эса қўнғир, қизил, қўқим-тир, қулранг

кумтош, алевролит ва гилдан иборат. Бу жинсларнинг умумий қалинлиги 120—550 м. Палеоген даври жинслари сарғиш оҳактош ва кўк гил қатламларидан тузилган. Умумий қалинлиги 35 м. Горизонтларнинг уз. 840 м гача, эни 330-2000 м, бал. 8-160 м, умумий қалинлиги 7,4—167 м, махсулдор қатлам қалинлиги 1,3—47 м; жинсларнинг ғоваклиги 7,25—26%, ўтказувчанлиги 22—913 миллидарси. Газ таркибида 94,6% метан, 3,2% азот, нефть таркибида 1,57% олтингугурт, 0,68% асфальтен, 5,16% парафин бор.

ОҚЖАРСОЙ — Сурхондарё вилоятидаги сой. Қоратоғдарёнинг ирмоғи. Уз. 50 км, ҳавзасининг майд. 38 км². О. кам-сув. Йиллик урғача сув сарфи 0,60 м³/сек, ўрғача оқим модули 15,8 л/сек. км². Қор, ёмғир сувларидан тўйинади. Март—июнда суви купаёди.

ОҚИЗИҚЛАР — дарё оқимлари б-н бирга сув омборлари, кул ва денгизларга оқиб келадиган минерал ва органик заррачалар. О. даре узани, жарлик ва сойларнинг оқар сувлар, даре ҳав-заларидаги жинсларнинг ёмғир ва эриган қор сувларида ювилишидан ҳрсил бўлади. Табиий шароитларда О.нинг катта-кичиклиги тоғ дарёларида бир неча ўнлаб см гача бориши мумкин (шағал ва харсанглар). Сувдаги О. миқ-дори унинг лойқалик даражасини белгилайди, кг/м³, г/м³, мг/л ва %да улча-нади. Ўрта Осиёнинг текисликларидан оқадиган дарёларида лойқалик даража-си юқори (Амударёда 4,6, Сирдарёда 2 кг/м³ гача). Сувдаги ҳаракатига қараб О. муаллақ (сув ичида сузиб юрувчи) ва сув ости (сув остида ўзан бўйлаб сирғ-алиб силжийдиган) турларга бўлинади. Сувнинг оқим тезлигига қараб сув ости О. муаллақ ҳолатга ўтиши ва аксинча булиши мумкин. Айниқса, тош-қин ва тулин сув вақтида О. жуда жадал ҳосил булади. Маълум вақт ичида (ой, йил) оқимнинг жўшқин кесими орқали ўтувчи О. миқдори дарёнинг қаттиқ оқими (т/ой, т/йил) дей-илади. Ўрта Осиё дарёларининг қаттиқ оқими жуда катта миқдорни ташкил этади. Мас, Амударё йи-

лига 300 млн. т гача О. келтиради. О.ни ва қаттиқоқимни урганиш гидротехника иншоотларини лойиҳалаштириш, қуриш ва ишла-тишда катта аҳамиятга эга. О. чуқиши нағижасида сув олиш иншоотларининг хизмат муддати қисқаради, каналларнинг сув ўтказиш имконияти ва сув ом-борларининг сиғими камаёди.

Машариф Боқиев.

ОҚИЛОВ Комил Оқилович (1928.5.2, Самарқанд тумани) — тарихчи олим. Ўзбекистонда хизмат қурсатган фан арбоби (1989), тарих фанлари дри (1987), проф. (1988). Самарқанддаги Ўзбекистон ун-тининг тарих ф-тини тугатган (1949). Ўзбекистон пед. фанлари и.т. ин-тида катта илмий ходим, булим мудири (1953—57). Ўзбекистон ФА Тарих ин-тида катта илмий ходим (1957—64), бўлим мудири (1964—96), гуруҳ раҳбари (1996—98), етакчи илмий ходим (1998—2000), катта илмий ходим (2000 й.дан). О. нинг илмий фа-олияти Ўзбекистоннинг маданий жараёнларига бағишланган. 9, 10-синфлар учун «Ўзбекистон тарихи» дареликлари ва «Ўзбекистоннинг янги Тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлақчилари даврида» китобининг муаллифларидан бири. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

ОҚИЛОВЛАР — 20-а. Ўзбекистон рақс санъатига улкан ҳисса қўшган санъаткорлар оиласи. Сулола бошлиғи раққос, балетмейстер, ўзбек сахна рақси асосчиларидан, Ўзбекистон халқ артисти (1964) Исохор Оқилов (1914.14.7, Самарқанд — 1988.25.9, Тошкент) — Самарқанддаги Муסיқа ва хореография ин-тида (1928—29), ўзбек давлат му-сикали театри студиясида (1929—32) таълим олган. Катта театрда малака-сини оширган (1953 — 54). 1932—36 й.лар тожик ва яхудийлар муסיқали театри (Самарқанд, Бухоро) да, 1936 й.дан М. Қориёкубов номидаги ўзбек давлат филармониясида ишлаган. «Чар-хи дўзон», «Катта уйин», «Лазги», «Яккақарс», «Оханги кўхистон» каби рақсларни маҳорат б-н ижро этган. Анъ-анавий-мумтоз («Севги таронаси»),

«Муножот», «Гантана», «Бухоро юлдузи» каби), замонавий («Тонг маликаси», «Уч гузал», «Шодиёна» ва б.) рақсларни сахналаштирган. «Шодлик», «Гузал» ансамбллари ташкил этган. Бухоро мумтоз рақси анъаналари, профессионал ўзбек рақсининг ривож то-пишида унинг хизматлари алоҳида. Кўпгина фильмларга («Мафтунингман», «Амирликнинг емирилиши» ва б.) балетмейстерлик қилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977). Г. Измайлова, К. Миркаримова, Х. Комилова, К. Юсупова, Г. Маваева, Д. Жабборова, Қ. Дўстмухамедова, М. Аҳмедова, Қ. Мўминов ва б. унинг шогирдларидир. Исохор Окиловнинг рафикаси Ўзбекистон халқ артисти (1970) Маргарита Окилова (1920.20.1, Самарканд) — раққоса. 1932—35 й.лар Душанбадаги Лохутий номидаги Давлат му-сикали театрида ишлаб, шу театр студиясини тамомлаган. 1935—36 й.ларда Самарқанддаги тожик ва яхудийлар мусикали театрида яккахон. 1936—60 й.ларда ўзбек давлат филармониясида ишлаган. «Занг ўйин», «Гулузорим», «Танавор», «Дилхирож», «Бухороча рақс» каби рақсларни ижро этган. 1960—89 й.лар Тошкент тўқимачилар саройи қошидаги халқ рақс ансамблида бад. раҳбар.

Вилоят Окилова (1937.12.10, Самарқанд) — раққоса, балетмейстер. Ўзбекистон халқ артисти (1989). О. кизи. 1958—94 й.лар филармонияда раққоса, балетмейстер, 1994—96 й.лар «Туркистон» саройида, 1996 й.дан Ўзбекистон хорижий мамлакатлар б-н маданий-маърифий алоқалар жамиятида балетмейстер. «Занг», «Ларзон», «Шодлик», «Хоразм лазгиси», «Тожик гўзали», «Помир рақси», «Афғонча», «Дилрабо», «Шодиёна» каби бир қанча рақсларни кўтаринкилик, жўшқинлик б-н ижро этган.

Балетмейстер сифатида «Чорзарб», «Са-мандарий», «Бухоро тўлкини», «Танавор 2», «Афғонча», «Тожикча», «Сурнай лазгиси» каби рақсларни сахналаштирган. Раққоса ижоди лирик

жўшқинлиги, нафис, равон ижроси, оёқ, қўл, бош ва тана ҳаракатларининг умумий оҳангга бўйсунуши, шўхчанлиги, пластик ифодавийликнинг кучлилиги б-н ажралиб туради. «Зарафшон» ансамблининг ташкилотчиларидан. Р. Султонова, Ф. Солиҳова, Р. Абдулхайирова, Н. Олимова, Э. Норбоева, Х. Ихтиёроваларга устозлик қилган. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

Зулайхо Окилова (1945.12.3, Тошкент — 2000.30.9, Москва) — раққоса, балетмейстер. О. кизи. Навоий театрида М. Левиевнинг «Сухайл ва Мехри», Д'Фальянинг «Севги-сехргар» балетларини сахналаштирган. «Шаркми-ниатюралари» (реж. Л. Файзиев) фильмига ҳам балетмейстерлик қилган. Бир қанча ўзбек («Чехра», «Балиқ ва балиқчи», «Тинчликни асранг!») ва жаҳон халқлари рақсларини моҳирона ижро этган.

Лола Окилова (1957.10.6, Тошкент) — раққоса. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1990). О. кизи. «Парипари», «Тожик гўзали», «Бахт куши», «Фарғонача», «Хоразмча», «Учрашув», «Ларзон» ва б. рақслари б-н танилган. О.га бағишланган «Окиловлар рақсга туша-ди» («Чарху ду зону») ва «Қувонч» (реж. А. Ёқубов, 1980) фильмлари суратга олинган.

Гавҳар Окилова (1949.27.4, Тошкент) — дирижёр, О. кизи.

Юсуф Окилов (1963.28.2, Тошкент) — композитор. О. ўғли.

Моҳина Аширова.

ОҚИЛОНА ЭХТИЁЖ - ресурслар камёблиги шароитида эҳтиёжларни қондириш усулларидан бири. О.э.да энг кам ресурслар б-н кўпроқ эҳтиёж қондирилади (оптимал даража). Кишиларнинг эҳтиёжи миқдоран муттасил ўсиб боради. Шу сабабли иқтисодиёт ҳам шунга мос ривожланиши керак. Акс ҳолда эҳтиёжлар қондирилмай қолади.

Табиий бойликларни, ресурсларни кўпроқ ишлатиш ҳисобидан эҳтиёжларни қондириш вақтинчалиқдир, чунки табиий бойликлар, ресурслар тугаб бор-ганидан

кишилар уни камроқ сарфлаш йўлини кидиради. Ресурсларни тежовчи технология яратилиб, кенг қўлланилади. Камёб ресурслар б-н эхтиёжларни таъминлаш учун куйидагиларни амалга ошириш зарур: эхтиёжлар кўп бўлга-нидан уларнинг ҳаммасини бирданига қондириш мумкин эмас, шу боисдан уларнинг энг мухими ажратиб

олинади ва и.ч. уларни қондиришга қаратилади (мас, ҳоз. боскичда Ўзбекистонучунқ.х., нефтьмаҳсулотлари, айниқса, донга бўлган эхтиёж энг зарур ҳисобланади ва ресурслар энг ав-вал шуларни қондиришга йўналтирилган); ресурслар камёб бўлганидан и.ч.-нинг энг зарур соҳаларига устувор аҳамият берилади. Муқобил зарур маҳсулотлардан энг мақбули танлаб олинади. Бир маҳсулот учун ресурс кўпроқ кетса, табиий равишда бошқасига камроқ кетади. Шунинг учун ресурслар сарфининг тежамли усули танланади, шунда шу ресурс бирлиги ҳисобига кўпроқ маҳсулот олинади, эхтиёжни тўлароқ қондириш мумкин бўлади.

Дилером Тожибоева.

ОҚИМ — 1) сув ва ҳаво массасининг муайян йўналишда ҳаракатланиши, кўчиши. Ер юзасининг нишаби, босим, бир томонга қараб эсувчи шамоллар, сув т-раси ҳамда шўрлигидаги тафовут ва б. омиллар О.га сабаб бўлиши мумкин. Денгиз, дарё, бўғоз, ер ости суви ва бошқа О.лар бўлади (қ. Денгиз оқимлари); 2) физикада — нурланиш оқими, нурланиш қуввати — берилган сиртдан вақт бирлиги ичида ўтаётган тўлиқ энергия миқдори; магнит оқими, магнит индукция оқими — бирор сиртдан ўтаётган магнит индукция вектори оқими.

ОҚИМЛИ НАСОС - сув ва ҳавони сўриш учун ишлатиладиган қурилма (қ. Насос).

ОҚИН — қозоқ ва қирғизларнинг бадиҳағўй шоири, куйчиси. О. анъанавий матғни айнан такрорламай, ижодий ўзгартишлар ҳам киритади. О. лар ижодкор сифатида жирова ва жирчилардан

фарқ қилиб, дўмбира жўрлигида поэтик фольклорнинг барча жанрлари (достон, тўлғов, терма, қўшиқ) намуналарини ижро этадилар, оилавий ма-росимларда иштирок этадилар, иж-тимой ҳаётнинг турли масалаларига доир асарлар яратдилар. Жамбул Жа-баев, Тўғалоқ Мўлда, Мойлихўжа, Тўхтагул Сотилғанов каби О.лар халқ орасида машхур. Ўзбекларда айрим жойларда (Тошкент ва Сирдарё атрофларида) О. атамаси достончи маъносида, баъзан сўзамол, чечан кишиларга нисбатан қўлланади (яна қ. Бахши).

ОҚИНДИ СУВЛАР - хонадонлар (хўжалик ва ҳожатхоналар), жамоат бинолари ва корхоналардан ажраладиган чиқинди сувлар ҳамда ёғин сувлари. Аҳоли яшайдиган жойлар ва саноат корхоналаридан канализация тизими орқали оқизиб кетилади. Ёғин сувларининг кўп қисми табиий равишда ерга сингиб кетади. Корхоналарнинг О.с.и тозалаш иншоотлари орқали тозаланиб, кейин канализацияга оқизилиши лозим.

ОҚИШОҚ — шоли оқлаганда синган гуруч. Асосан, суюқ овқатларга ишлатилади.

ОҚКАРПАК (*Onopordon L.*) — мураккабгулдошлар оиласига мансуб икки йиллик бегона ўт. Ўзбекистонда О.нинг оддий О. (*O. acanthium L.*), ольга О.ги (*O. olgae Rgl.*) турлари учрайди. Пояси сершоҳ, тик усади, бўйи 80—120 см. Илдизи йўғон, ўкилдиз. Илдиз бўғзидаги барглари чўзик-тухумсимон, асосий барглари наматсимон, четлари тиканли, арратишли, навбатма-навбат жойлашган. Гуллари тўқ қизил, саватчалари шохчаларининг учида 1—3 тадан, бандсиз тўпгул ҳосил қилади. Меваси — кулранг ёки жигарранг уруғча. Июнь — сент.да гуллайди ва мевалайди. Уруғидан кўпаяди. Уруғлари 20—25° хароратда униб чиқади. Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Асосан лалми суғориладиган экинлар орасида, ташландиқ ерлар, йўл ёқалари, ариқ-канал бўйлари, боғ ва тоқзорларда учрайди.

Қураш чоралари: ерни чуқур ҳайдаш,

галлазорларни 2,4=D препаратлари б-н дорилаш.

ОҚКЎЛ — Хоразм вилояти Янгиариқ туманидаги бир гуруҳ кўллар номи (Оқкўл, Газкўл, Шўркўл, Отакўл, Боготликўл, майд. 4 минг га, ўртача чуқ. 1м, суви шўрроқ. Кўлларнинг туби гил ва кумтошлардан иборат, сохиллари асосан, ясси. Кўллар коллекторлар оркали бирлаштирилган, шу сабабли ҳаммасининг сув юзаси бир меъёрда туради. Ташландиқ ва сизот сувлар ҳисобига тўйинади. Юзасининг 30—80% қамиш ва кўға б-н қопланган. Чўртон, сазан каби баликлар бор. Ондатра боқилади. Кўллар саёзлашиб бормоқда.

ОҚКЎЛ — кечпишар қовун нави. Ҳақли чўзиқ эллипсимон, уз. 35—40 см, вази 3—6 кг. Дум томони сал буришган, уч томони текис. Бутун усти ўртача, уч томони сийрак тўр б-н қопланган. Пўсти қаттиқ, эти оч яшил, қалинлиги 6—8 см. Узилган пайтда қаттиқ, асралганда етилиб, ғоят ширин бўлиб қолади. Уруғлари йирик, сарик, қовун этидан қийин ажралади. Уруғдан униб чиққач, ҳосили 95—105 кунда пишади. Гектаридан 220—250 ц ҳосил олинади. Априлдан яхши сақланади. Асосан, Фарғона вилоятида етиштирилади.

ОҚЛОВЧИ ГИЛЛАР — моддаларни ютиш (сорбцион) ва тозалаш хусусиятига эга бўлган тоғ жинслари, фойдали қазилмалар. О.г., асосан, монтмориллонит таркибли бентонит гиллари ёки вулканоген - чўкинди кремнийли тоғ жинслари (диатомит, трепел, опока) дан иборат вулканоген жинслар-ниг гидроксимёвий йўл б-н ўзгаришидан ҳосил бўлади. Активлантирилган, яъни кислоталар қўшилган О.г. (мас, кримсиль, осканит)нинг ютиш ва оклаш хусусияти энг яхши табиий О.г.никидан 3—3,5 марта юкори бўлади. О.г. нефть маҳсулотлари, мой ва ҳайвон ёғлари, сирка, винолар, витамин, антибиотикларни тозалаш, сувни юм-шатиш, газламаларни оқартиришда, шунингдек, упа-элик саноатида ишлатилади. Минерал таркиби бўйича О.г. бир неча турга

бўлинади: бейделлит, бентонит, аттапулгит, палигорскит ва топилган жойи номи б-н аталади: флоридин (АҚШ), монотмориллонит (Франция), гумбрин ва асканит (Гу-рузия), гилоби (Озарбайжон), (Қрим), навбахит (Ўзбекистон) ва б.

ОҚМА — орган ва тўқималардаги патологик жараёнлар оқибатида пайдо бўлиб, узоқ вақт битмайдиган тешик яралар, йўллар; тананинг ичкарасидаги тўқималардан ёки ички аъзодан терига (ташқи О.) ёки тўқималардан ичак, кин сингари ковак аъзога (ички О.), ё бўлмаса бир аъзодан бошқа аъзога, мас, кизилўнғачдан бронхга, қовукдан ичакка (аъзолараро О.) очилган бўлади. О. туғма бўлиши ҳам мумкин (мас, киндик яраси). Кўпинча йиринг бойлаш ва унинг ёриб чиқиши б-н давом этадиган яллиғланиш жараёнлари, мас, остеомиелит, шу жумладан, сил остеомиелити ҳам О. деб аталади. Узоқ, давом этадиган яллиғланишлар О.нинг битишига тўсқинлик қилади; О.нинг биттаси битиб тузалса, аккинчиси очилади.

Бемор, асосан, операция қилинади. Бирор сабабга кўра операция қилиш мумкин бўлмаса, уйда парвариш қилинади, бунда О.га қўйиладиган боғловни алмаштириб туриш, врач буюрганларини бажариш лозим.

ОҚМАНҒИТ — Қорақалпоғистон Республикаси Нукус туманидаги шахарча (1980 й.дан), туман маркази. Туманнинг шим. қисмида жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Нукус (18 км). Аҳолиси 8,1 минг киши (2000). О.да умумий таълим мактаблари, клуб, кутубхоналар, касалхона ва б. даволаш муассасалари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари фаолият кўрсатади. О. — Нукус йўналишида автобус катнайди.

ОҚМАС КЎЛ — бир ёки бир неча сойдарё куйилса ҳам суви оқиб чиқмайдиган кўл. Бундам кўл суви, асосан, буғланишга сарф бўлади. Мас, Қирғизистондаги Иссиқкўлга Туп, Жирғалан каби кўплаб дарё ва сойлар куйилади. Қозоғистондаги Балхаш ку-

лига Или, Қоратол, Оқсув, Лепси ва б. сувлар қуйилади, лекин, улардан биронта ҳам сой оқиб чикмайди. Каспий, Орол денгизлари ҳам аслида О.к.лардир. Асосан, қурғоқчил ўлкаларда О.к.ларни суви, одатда, шўр ёки шўртоб бўлади (к. Оқар қўл).

ОҚМИЯ (*Vexibia alopecuroides* (L.) jakov) — дуккакдошлар оиласига мансуб илдиз бачкили, кўп йиллик карантин бегона ўт. Пояси тик усади, сершоҳ, бўйи 40—80 см. Барглари чўзинчоқ, четлари яхлит, кумуш-ипаксимон. Гуллари сарғиш шода тўпгулга йиғилган. Уруғи ва илдизпояларидан кўпаяди. Бир тупи 600—800 уруғ беради. Уруғлари заҳарли. 15—20° хароратда униб чиқали. Илдиз бўғзидан илдизпоялар ўсиб чиқиб, 50—60 см дан кўпроқ чуқурга кириб боради. Илдизпоядан кўплаб куртақлар ҳосил бўлади. Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Беда, ғўза, ғалла экинлари орасида учрайди. Суғориш шохобчалари бўйлари, дала, йўл ёқалари, боғ, тоқзорлар, қўриқ ерларда ўсади.

Кураш чоралари: уруғликни тозалаш; ерни 30—35 см чуқурликда ҳйдаш; чопиқталаб экинларни моти-ғалаш; ғалла экинларига 2,4 — Д гербициди пуркаш тавсия этилади.

ОҚМЎЛА ВИЛОЯТИ

Қозоғистондаги вилоят (1961 й.гача Акмолинск). 1961—92 й.ларда Целиноград, 1992 й.дан Оқмўла вилояти). 1939 й.да ташкил этилган. Майд. 155,1 минг км². Аҳолиси 583,3 минг киши (1999), козрк, рус, немис, украин, белорус, татар, улмурт, бошқирд, мордва, уйғур, корейс ва б. яшайди. 13 туман, 7 шаҳар, 12 шаҳарча бор. Маъмурий маркази — Остона ш. О.в. Қозоғистон паст тоғларининг шим.-ғарбий қисмини эгаллаган. Худудининг катта қисми тўлқинсимон текислик. Мутлақ бал. 300—400 м. Шаркала Ерментов тоғлари (энг баланд жойи — 897 м), жан.-ғарбида Тенгиз-Қурғалжин ботиғи жойлашган. Фойдали қазилмалари: олтин, боксит, сурма, мис, тошқўмир, гил, кварц қуми. Икди-ми кескин конти-

нентал, қуруқ иқлим. Июлнинг ўртача т-раси 20°, янв.ники — 18°. Йиллик ёғин 300 мм. Энг катта дарёси — Ишим. Кўл кўп. О.в.нинг шим. қисмидаги қоратупроқларда шувоқ-бетага ўсади. Даштларда кемирувчилар, туёклилар, йирткичлар, қушлар яшайди. Қурғалжин кўриқхонаси бор.

О.в. Қозоғистондаги муҳим ғаллачилик р-нларидан. Хўжалигининг асосий тармоқлари — обикор дехқончилик ва гўшт-жун чорвачилиғи.

Энергетикаси Қарағанда хавзасидаги тошқўмир ва мазутга асосланади. Иссиқлик электр ст-яси ишлаб турибди. Кон қазииш, машинасозлик ва металлсозлик (қ.х. машиналари, насос, вагон таъмирлаш з-длари), озиқ-овқат (ун к-ти, сут з-длари) ва мебель саноати тармоқлари ривожланган. Қурилиш материаллари (темир-бетон конструк-циялар, ғишт и.ч.) саноати барпо этилган. Кўпчилик саноат корхоналари Остонада, шунингдек, Макинскда (поршень халқалари ишлаб чиқарувчи з-д, қ.х. инвентарлари, автомобиль ва тракторлар учун эхтиёт қисмлар), Отбосарда (гўшт к-ти, ремонт-механика з-ди), Алексеевкада, Шўртанди шаҳарчасида (мебель ф-калари) ва туман марказларида (мой з-длари, қурилиш материаллари и.ч. корхоналари) жойлашган.

О.в.нинг қ.х.га ярқокди ерлари орасида катта қисмини яйловлар эгаллайди. Қ.х. йирик ғаллачилик б-н сут-гўшт чорвачилиғи, паррандачилик, чўчкачилик ва майин жунли қўйчилик, йилкичиликка ихтисослашган. Ишим дарёси ва чучук кўлларда балиқ овланади. 4 олий ўқув юрти, ўлкашунослик музейи, драма театри бор.

ОҚОЛТИН - Андижон вилояти Улуғнор туманидаги шаҳарча. Туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Марғилон (35 км). Вилоят маркази (Андижон)гача 65 км. О. 1987 й.да Шаҳриобод ва Оқолтин қишлоқларининг бирлаштирилишидан вужудга келган. Майд. 780 га, 450 м баландликда. Аҳолиси

9 минг киши (2003), асосан, ўзбеклар (99,8%). Шаҳарчанинг асосий сув манбаси — Катта Андижон канали. Ода туман ҳокимияти биноси, «Оқолтин» ширкат хўжалиги, бир қанча фермер хўжаликлари, пахта тозалаш 3-ди, «Универсал» бозори, Буюк Британиянинг Кордес ЛТД фирмаси б-н ҳамкорликда иш бошлаган тўқимачилик ва тикувчилик-ка ихтисослашган «Улқард» қўшма корхонаси, автокорхона, маиший хизмат уйи бор. О. ҳудудидан Марғилон — Сойбўйи — Улуғнор — Мингбулок, Штаб — Улуғнор магистрал йўллари ўтган. О. автомобиль йўллари орқали Наманган, Марғилон, Фарғона, Андижон ва б. шаҳарлар б-н боғланган. 3 умумий таълим мактаби, қ.х. касб-хунар коллежи, интернат лицейи, интернат-гимназияси, болалар мусика мактаби, маданият уйи, марказий кутубхона фаолият кўрсатади. «Улуғнор» стадиони, «Улуғ-нор» қишлоқ спорт соғломлаштириш клуби, теннис корти, «Ал Мажиддин» спорт-и.ч. фирмаси, болалар спорт мактаби ишлаб турибди. Марказий касалхона (170 ўрин), унинг болалар, жар-роҳлик, тез тиббий ёрдам, гинекология, терапия, туғруқхона бўлимлари мавжуд). Поликлиника, 5 дорихона бор.

ОҚОЛТИН ТУМАНИ - Сирдарё вилоятидаги туман. 1971 й. 29 авг.да ташкил этилган. Шим.дан Крзоғистон Республикаси, шим.-ғарбдан Жиззах вилоятининг Мирзачўл, жан.-ғарбдан Дўстлик туманлари, жан.дан вилоятнинг Шароф Рашидов, шим.-шарқ, жан.-шарқдан Мирзаобод ва Меҳнатобод туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,57 минг км². Аҳолиси 51,3 минг киши (2003).

О.т.да 6 қишлоқ фуқаролар йиғини (Андижон, Бўстон, Сардоба, Фарғона, Шодлик, Ғалаба) бор (2003). Маркази — Сардоба қишлоғи.

Табиати. Рельефи, асосан, текислик бўлиб, Мирзачўл даштидан иборат. Тупроқлари турли хил бўз тупроқ. Баъзи хўжаликларда ер ости сувлари юза, бу ерларда шўрхок тупроқлар тарқалган.

Шўрланишга қарши очиқ ва ёпиқ коллекторлар қурилган. Ерлар Жан. Мирзачўл канали ва Марказий тармоқ каналдан суғорилади. Иклими кескин континентал. Қиши совуқ. Кучли со-вуқшамоллар эсади. Январда т-ра —15°, —20°гача пасаяди. Ёзи иссиқ, июлда ўртacha т-ра 30°. Ахён-ахёнда гармсел эсади. Гармселга қарши дарахтзорлар барпо қилинмоқда. Баҳор серёғин. Март, апр.да йиллик ёғиннинг 70% ёғади. Ёв-войи ўсимликлардан, янтоқ, шувок, юлғун, оқбош, туяқорин ва б. ўсади.

Ёввойи хайвонлардан бўри, чиябўри, ондатра, куён, тулки, юмронкозик, тошбақа, турли хил илонлар, калтаке-саклар; қушлардан чўл бургути, қалхат, бойўғли, гуррак, попишак, сўфитўрғай, булбул, зоғча, тоғ майнаси ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Ахрлининг ўртacha зичлиги 1 км² га 90 киши (2003).

Хўжалиги. Пахтачилик туман хўжалигининг асосий тармоғидир. Туманда жами ер майд. 36,9 минг га дан зиёд. Шундан 19,9 минг га ерга пахта, 14,1 минг га ерга донли экинлар, шунингдек, сабзавот ва полиз экинлари, беда экилади, мевазор, тоқзор ва тутзорлар бор. Қррамол боқилади, пилла етиштирилади. Туманда пахта тозалаш корхонаси, 22 умумий таълим мактаби, 3 коллеж, кутубхоналар, клублар, марказий касалхона, поликлиника ва б. тиббий муассасалар мавжуд.

ОҚОСТОНА БОБО МАҚБАРАСИ -Сурхондарё вилояти Сароисиё туманидаги меъморий ёдгорлик (10-а. охири — 11-а. бошлари). Мақбара чорси хонали (ташки ўлчами 9x8,7 м, ичкиси 5,65x5,80 м), тарзларига ғиштлар мавж шаклида терилган. Шим.-шарқий тар-зидаги равоқ орқали кирилади. Унинг 2 ёнига ишланган гулдастандан фақат жан. қисмидагиси сақланган. Пойгум-бази ғўласимон, юқориси қубба б-н яқунланган. Гумбаз ости бағаллари 8 қиррали, чуқур равоқлар ишланган. 15-а.да жан.-шарқий

томондаги девори қайта қурилган. 19-а. охирида уста Худойберди ярим шикастланган гум-базни қайта тиклаган, бионинг шар-қий томонидан қўшимча кириш хона-сини қурган.

Ад.: Аршавская З. А., Ртвеладзе Э. В., Хакимов З. А., Средневековые памятники Сурхандарьи, Т., 1982.

ОҚОТА - Тошкентнинг шим.-шарқий чеккасида жойлашган шаҳар харобаси (мил. 5—6—11-а.лар; қисман 15-а.). 20-а.нинг 20-й.ларида қайд этилган бўлсада, биринчи археологик тадқиқот ишлари 1940 й. ўтказилган (М. Э. Воронев). О.нинг умумий майд. 600 x 300 м, аркининг бал. 5—6 м. 1960 й. О.дан те-мурийлар даврига оид хазина топилиб, 1040 та мис танга Ўзбекистон халқлари тарихи музейига топширилган. О.нинг негизини илк ўрта асрларда қурилган арк ташкил қилади. У 10—11-а.ларга келиб қабристонга айланган. О.даги ҳаёт 15-а. да бир оз жонланган.

ОҚПАДАР, оқ қилиш — ота-она томонидан ўз боласини фарзандликдан маънавий маҳрум этиш. Ўғил ёки қиз жуда қаттиқ гуноҳ (ватанга хоинлик, қотиллик, бузуклик ва б.), но-жўя хаттиҳаракат б-н ота-онага но-мус келтирадиган иш қилса, ота-она бундай фарзанддан воз кечган ва ўз қарорини кўпчилик олдида очикдан-очик эълон қилган. Оқ қилинган фарзандлар «оқпадар» деб аталган (аксарият, фарзандларини оталар (падарлар) оқ қилганлари учун шундай аталган). Улар меросдан маҳрум этилган ва уйдан бадарға қилинган, уларга қиз бермаганлар, жамоатга аралаштирма-ганлар. О.лар кўпинча эл-юртдан чиқиб, мусофирликда яшашга мажбур эди. О. ота-она томонидан фарзандларига бериладиган энг олий ахлоқий жазо қисобланади.

ОҚПАЛАК — қ. Вертициллёз вилт.

ОҚСАРОЙ — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (15-а.). Темурийларнинг сўнгги даҳмаси. О. қўшимча даҳма сифатида Абу Саид (1449—69) ва Султон Аҳмад Мирзо (1469—94) қукмронлиги даврида қурилган. Макбара пишиқ

ғиштдан ганч қоришмасида терилган. О. чортоқ тарх/ш катта хона ва қарама-қарши жойлаштирилган хоналардан иборат. Бош тарзи жан.га қараган. Ўртадаги миёнсарой тагида сардоба жойлашган. О. қурилишида ўша давр меъморли-гига хос мураккаб усуллар қўлланилган: катта хона гумбази 4 катта равоқ ва ўза-ро кесишган равоқчалар ҳамда тоқилар ёрдамида ёпилган. Бу қурилмалар шарафа ва ганч безаклари б-н пардозланган. Безакларнинг кўп қисми кундал услубида бажарилган. Нафис ишланган оқ, кўк ранглар олтин хал б-н ўзаро уйғунлашиб ажойиб кўриниш касб этган. Накш шакллари ўзаро такрорлан-маган. Бир равоқдаги накшда бир-бирига ўхшамайдиган 67 хил безакгул бўлган. Бинонинг ташқи меъморлиги ниҳоясига етказилмаган. Катта хона ташқи гумбази, 8 қиррали пойгумбази тугалланмаган. О. те-мурийлар даври меъморлигининг ноёб намунаси ҳисобланади.

ОҚСАРОЙ — Шаҳрисабздаги меъморий ёдгорлик (1380—1404). Амир Темур қурдирган. Шаҳарнинг шим.-шарқидаги бош майдонда жойлашган. Бир за-монлар мухташам, хашаматли бўлган бу саройнинг бизгача емирилиб, хароба ҳолга келган улкан пештоғи, икки чеккасидаги минораси, сарой пой-деворининг бир қисмигина сақланган. О.нинг хоз. кўриниши ҳам салобатли ва гўзалдир. Бу салобатлилик ва гўзалликка ғиштларнинг яхлит бўлиб кўринишини таъминлаш — олд ва шим. де-вор юзасини сиркор парчинлар б-н бир текис-да ишлаш туфайли эришилган. Пештоқ равоғининг эни 22,5 м, бал. 40 м, умумий бал. 50 м дан ошади. Пештоқ минораси ичидаги айланма зина орқали юқорига чиқилган.

О.нинг аввалги ҳолати тўғрисида фақат ёзма манбаларга қараб фикр юри-тиш мумкин. 20 й. давомида қурилган бу бино тўғрисида Абдураззоқ Самарқандий куйидагича маълумот беради: «Темур ишга яроқли бўлганларнинг ҳаммасини Хоразмдан Мовароуннаҳрга кўчириш

учун буйруқ берди... Хоразмлик усталар баланд ва салобатли сарой қуришди, ҳозир у Оксарой номи билан машҳур». Клавихо саройни кўздан кечирганда (1404, 29 авг.) у ҳамон қуриб битказилмаган, баъзи жойларининг кошинли нақшлари тугалланмаган эди. Шунга қарамай, жуда ҳайратланганлигини, унинг ниҳоятда гўзаллигини ёзади. Сарой қурилишида хо-размлик усталар қатори, маҳаллий ва б. давлатлардан келган усталар ҳам қатнашган. Пештоғидаги ёзувлар орасида эронлик Муҳаммад Юсуф Табризий номи 2 марта такрорланган.

Ёзма манбаларга кўра, О. турар жой ва жамоат биноси сифатида қурилиб, хоналар ҳовли атрофида жойлашган. Бобур маълумотларига кўра, ҳовли ўртасида ҳовуз, тўрида гумбазли катта хона — девонхона, ёнларида маслаҳатчилар учун кичик хона, ҳашаматли равокли бостирмалар, ички томонида ҳарам ва амирнинг хонаси жойлашган. Девонхона пештоғида арслон ва куёш тасвири ва Темур давлатининг 3 ҳалқа шаклидаги нишони бўлган. Гумбаз ичи ва ёнларига, бурчаклардаги минораларга кошин-ғиштлардан қалқон шаклидаги гириҳ нақшлар ишланган. Бу нақшлар силлиқланган ғишт ва феруза рангли сиркор парчиндан ёзилган ку-фий хатлар замини йўғон кўк белбоққа ўхшаш мужассамотни ташкил этган. О. деворларидаги ранглар жилоси, тари-хий, фалсафий ва диний мавзудаги, қуфий, сулс ёзувлари, кошинкори бе-зақлар, ислимий, гириҳ нақшларнинг ўзаро уйғунлиги бинога ажойиб ва сەҳри мазмун бағишлаган. Рангларнинг ой ёруғида жилоланиб-оқариб кўринишидан бино О. деб номланган.

Саройнинг ўзига хос хусусиятларидан бири — том тепасига ишланган ҳрвездир. Ҳовузга сув Тахтақорача доводидан кўргошин қувурлар орқали оқиб келиб, ундан шаршара ҳосил қилиб пастга туширилган.

1707 й.да Бухоро хони Убайдуллахон

О. пештоғи остида тож кийиб, тахтга ўтирганлиги пештоқнинг ўша пайтда бутун эканлигидан дарак беради. 1973— 75 й.ларда археологик тадқиқотлар, 1994— 96 й.ларда консервация ишлари олиб борилган.

Ад.: Маньковская Л. Ю., Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари, Т., 1979.

ОҚСАРОЙ — Тошкентдаги замонавий меъморий иншоот; Ўзбекистон Республикаси Президентининг қароргоҳи. Бинонинг меъмори А. Тохтаев. О. Югославия (ҳоз. Сербия ва Черногория)нинг «Энергопроект високоградня Холдинг» компанияси б-н ҳамкорликда 6 ойда бунёд этилган (1999). Майд. 5460 кв. м. Қабулхона (тантанали кириш қисми) да меҳмонлар қабул қилиниб, ўзаро музо-каралар олиб борилади. Мажлислар зали, дам олиш ва хизматчилар хоналари ҳамда қўшимча хоналар мавжуд. Хоналар турлича лойиҳалаштирилганига қарамай, ихчам ва бир-бири б-н ҳамохангидир. Оддий геометрик шакллардан ташкил топган бино тарзи жуда ҳашаматли кўринади. Пештоқи майда равоқчали, устунли, 2 қаноти галереяли, ўртаси ротонда шаклида. Оппоқ куркам ва маҳобатли кўринишга эга. Сатҳи катта ўлчамдаги тош бўлақлари б-н қопланган. Интеръери юқори сифатли материаллар б-н жиҳозланган. Қабулхонанинг оқ ва зангори мрамрли пол сатҳи ярқираган баланд шипи б-н уйғунлашган. Табиий қурилиш материалларидан маҳорат б-н сай-қалланган. Атрофи манзарали дарахт, гулзор ва фавворалар б-н безатилиб, кўкат чимлар ётқизилган, шамчироклар ўрнатилган.

ОҚСИЛ КАСАЛЛИГИ, оқсим, яш-чур — асосан, жуфт туёқди ҳайвонларда шиддатли ўтадиган юқумли касаллик. Ҳайвонларнинг оғиз-бурун, туёқ ва елин териси эпителийларида пуфакчалар ҳосил бўлади. О. одамларга ҳам юқиши мумкин. Касалланган ҳайвонлар сути камаяди, озиб кетади, бола ташлайди: 50— 70% ўлади. О.к. Осиё ва Африка мамла-

катларида кўп учрайди.

Кўзгатувчиси — филтрланувчи вирус; у 1897 й. Леффлер ва Фрош томонидан аниқланган. Ҳоз. вақтда иммунологик хоссаларига кўра, 7 хили ва кўпгина вариантлари аниқданган. О. хили — 13, С хили — 5, САТ-1—7, САТ-2 хили — 3, САТ-3 хили — 4 ва Осие -1 хили эса 2 вариантда мавжуд. Вируслар ташқи муҳит таъсирига чидамли, ажралиб тушган тери эпителийларида 67 кун, ахлат ва сийдикда 39 кун, музлаган гўштда 680 кун, кўлмак сувда 103 кун ўз хусусиятини сақлайди. Совуқ унча таъсир қилмайди, юқори ҳароратда тез ўлади, ўювчи ишқор ва формальдегид кучли таъсир этади.

Касаллик хайвондан оғиз, жароҳатланган тери ва шилимшиқ пардалар орқали юқади ҳамда 2—3 ойлик бузоқлар, кўзилар ва чўчка болаларида, кўпинча, оғир, эпизоотик ёки панзоотик кўринишда ўтади.

Вирус организмга тушиб, тери эпителийсида ривожланади ва шу жойни яллиғлантиради; кейинчалик қонга ўтиб, септицемия авж олади. Касалликнинг типик ва хавфли (атипик) кўри-нишлари бор. Типик кўринишда сўлак ажралиши кучаяди, кавш қайтариш сусаяди ва тана ҳарорати 40,5—41,5° гача кўтарилади. Касалликнинг 2—3 кунли оғиз бўшлиғининг шилимшиқ пардаларида, туёқ оралиғи ва елин териси эпителийсида пуфакчалар вужудга келади. Кейинчалик улар ёри-либ, эрози-ялар пайдо бўлади, хайвон оқсайди, туёғи тушиши мумкин. Маститлар, эн-дометритлар ривожланади. Ёш бузоқларда шиддатли гастроэнтерит пайдо бўлиб, кўпинча, ўлим б-н тугайди. Хавфли кўриниш, кўпинча, типик кўринишнинг давоми бўлиб, тузала бош-лашнинг 7—10-кунда бирданига хайвон ҳолати оғирлашади, юрак фала-жи нати-жасида 20—50% хайвон ўлади.

Кураш чоралари: оғиз жароҳатлари ка-лий перманганат, фурациллин эритмала-ри б-н чайиб турилади. Туёқ жароҳатлари формалин эритма-си, йод настойкаси ёки калий перман-ганат-стрептоцид аралаш-

маси, елин жароҳатлари эса антисептик мазлар б-н даволанади.

Олдини олиш: карантин эълон қилинади, фаол ва пассив иммуниза-ция ташкил этилади, касал хайвонлар соғломларидан ажратиб даволанади. Молхоналар ҳар куни дезинфекция қилинади. Дезинфекция учун 1% фор-мальдегид эритмаси тавсия этилади. Гўнг биотермик йўл б-н зарарсизлан-тирилади. Шундай хайвонларнинг гўшт ва сут маҳсулотларини қайнатиб истеъ-мол қилиш мумкин. Одамлар О.к. б-н жуда кам касалланади. Уларга О.к. касал хайвонлар орқали, хом сут истеъ-мол қилганда юқиши мумкин.

Мухсин Ҳасанов, Эрмуҳаммад Тошпўлатов.

ОҚСИЛ МИНИМУМИ - организм-да азот мувозанати сақланиши учун овқатда бўлиши зарур оксилнинг энг кам миқдори. Овқатдаги оксил О.м.дан камайиб кетганда организмнинг ўз оксиллари парчаланadi. О.м. организм-нинг индивидуал хусусиятларига, ёшига, семизлигига, шуниингдек, овқатдаги угле-водлар, ёғлар, витаминлар ва б. сифатига ҳамда миқдорига боғлиқ. Ов-қат раци-онлари тузиш учун оксил оптимуми (ор-ганизм эҳтиёжларини тўла таъминлаш учун зарур оксил миқ-дори) асос қилиб олинади. Катта ёшли одамга бир суткада ўрта ҳисоб б-н 80—100 г (оғир жисмо-ний ишда 150 г) оксил керак (яна қ. Оц-сил, Моддалар алмашинуви).

ОҚСИЛ ПЛАСТИКЛАР - хайвон ёки ўсимлик оксилларидан тайёрланган пластмассалар. Асосан, сут оксили (ка-зеин). Маккажўхори дони, ер ёнғок ва соя донидаги оксиллар хом ашё бўлиб хизмат қилади. О.п. таркибида оксилдан ташқари, пластификаторлар, бўяғичлар бўлади. О.п.дан кўпроқ тарқалгани — га-лалит, асосан, тугма ва тўка тайёрлашда ишлатилади.

ОҚСИЛЛАР, протеинлар — ҳамма тирик мавжудотлар таркибига кирадиган мураккаб, азот тутувчи органик модда-лар. О. тирик материянинг тузилиши-

да, шунингдек, унинг ҳаёт фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Хужайра таркибида бир неча минг хил О. мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири маълум бир вазифани бажаради. Шунинг учун улар протеинлар (юн. *protos* — биринчи, энг муҳим) деб аталади. О. хужайра қуруқ вазнининг 3/4 қисмини ташкил этади.

Маълумки, ҳамма организмларнинг О.и, уларнинг ҳар хил биологик фаоллигидан катъи назар, бир хил 20 та стандарт аминокислотадан ташкил топган бўлиб, бу кислоталар алоҳида ҳеч қандай биологик фаолликка эга эмас. О.нинг бир-биридан кимёвий фарқи, улардаги аминокислоталарнинг кетма-кетлигига боғлиқ. Аминокислоталар оксил тузилмасининг алифбоси бўлиб, уларни турли тартибда бириктириб, чексиз сондаги кетма-кетликларни, яъни чексиз микдордаги ҳар хил оксилларни олиш мумкин. Мас, ҳар бир тур организмда бир неча минг хил О. мавжуд бўлиб, улар турларининг сони 10 млн. атрофида. Математик изланишлар шуни кўрсатадики, 20 та аминокислотадан ҳосил бўлиши мумкин бўлган О. изомерларининг оғирлиги Ер шари оғирлигидан оғирроқ бўлар экан.

О. макромолекулалар бўлиб, уларнинг мол. м.си бир неча мингдан бир неча млн. га тенг. О. молекуласининг қурилиш ашёси сифатида а-аминокислоталар хизмат қилади. а-аминокислотанинг бир углерод атомига (а-углерод атоми) амин-ноғуруҳ ва карбоксил гуруҳ бирикади.

О.да 20 та а-аминокислота учрайди, улар бир-биридан R-гуруҳи б-н фарқ қилади, у гидрофил ёки гидрофоб, асосли, кислотали ёки нейтрал бўлиши мумкин.

О.даги аминокислоталар бир-бири б-н пептид боғлари, яъни амид боғлари б-н бириккан, бу боғ бир аминокислота а-карбоксил қолдигининг иккинчи аминокислота а-аминогуруҳли қолдиги б-н боғланиши ҳисобига ҳосил бўлади. Шу кўринишда тузилган полимерлар пептидлар деб аталади, ди-, три-, тетра- ва к.к. деб номланган олд қўшимчалар,

молекула таркибидаги аминокислота қолдиклари сонига боғлиқ, мас, дипептидда 2 та қолдиқ, трипептидда — учта қолдиқ ва б. Унча катта бўлмаган аминокислоталардан фарқли ўларок, полипептидлар 20 ёки ундан ортиқ (оксил табиатига кўра, тахм. 50 тадан 2500 тагача) аминокислота қолдиклари тутуди.

О.да кетма-кет жойлашган аминокислота қолдиклари узун занжирни ёки О.нинг бирламчи тузилмасини ташкил этади. Ўз навбатида, О.нинг ҳар хил жойида жойлашган аминокислота қолдиклари таркибидаги кимёвий моддалар ўзаро ҳар хил боғлар б-н боғланиши натижасида О.нинг мураккаб иккиламчи, учламчи ва тўртламчи тузилмалари қосил бўлади. Юқори

тузилишдаги тузилмалар физик ва кимёвий омиллар (юқори ҳарорат, кислота, ишқор ва б.) таъсирида қуйи тузилишдаги шакллarga қайтади (бу ҳодиса О. денатурацияси деб аталади), натижада улар ўз биологик фаоллигини йўқотади. Аммо айрим ҳолларда та-шки таъсир йўқотилса, О. юқори кўринишдаги шаклларига қайтади.

О. тузилиши ва вазифалари бўйича хилма-хил. Тузилишига кўра, 2 катта гуруҳга бўлиш мумкин: глобуляр ва фибрилляр. Глобуляр О., асосан, сферик ёки эллипс шаклида бўлиб, улар таркибига бошқа гуруҳ моддалар ҳам қўшилган (простетик гуруҳ). Мас, гемоглобин глобин ва гемнинг қўшил-масидан ҳосил бўлган, шунинг учун уни яна гемопротеид деб ҳам аташади. Липид тутувчи О. липопротеидлар, углевод тутувчилар — гликопротеидлар, металл тутувчилар — металл протеидлар дейилади.

Фибрилляр О. — бир ёки бир неча полипептид занжирдан ташкил топган моддалар. Улар узун ип кўри-нишида бўлади. Бириктирувчи тўқима (актин, миозин, коллаген), соч, тери (а-кератин) О.и бунга мисол бўла олади. Фибрилляр О., асосан, қурилиш ашёси ёки ҳимоя вазифасини бажаради.

О.нинг биологик вазифалари бўйича

куйдаги таснифи мавжуд: ферментлар (трипсин, рибонуклеаза), ташувчи О. (гемоглобин, зардоб альбумини, миоглобин), озик-овқат ва захира О.и (тухум альбумини, сутдаги казеин, ферритин), қисқарувчи ва ҳаракат О.и (актин, миозин), тузилма О.и (коллаген, протеогликанлар, креатин), ҳимоя О.и (антителолар, фибриноген, тромбин, илон захари, бўғма кўзғатувчисининг токсини), назорат килувчи О. (инсулин, кортикотропин, ўшиш гормони) ва б.

О.ни ажратиб олиш, улардаги аминокислота қолдиқларини аниқлашда кимё ва молекуляр биол. фанларининг усулларидан (диализ, гелъфилтрация, электрофорез, хроматография, секвенация ва б.) фойдаланилади.

Ад.: Ленинжер А., Основы биохимии, в 3 томах, М., 1985; Уайт А., Хендлер С, Смит Э. и др. Основы биохимии, в 3 томах, М., 1981.

Мухсим Зокиров.

ОҚСИЛЛИ

ОЗУҚАЛАР

- ўсимликлар ва ҳайвонлар махсулотларидан тайёрланган, таркибида протеин кўп бўлган ем-хашак. Кўпчилик моллар учун ем-хашак озуқалар — кўкўт, пичан, дон ва дон чикитлари, кунжара ва б. протеиннинг асосий манбаи ҳисобланади. Кўк озуқалар орасида ёш дуккакли ўсимликлар ўтида хом протеин, айниқса, кўп. Мас, беданинг 1 озуқа бирлигида 200 г, хашаки дуккакли усимликларнинг 1 озуқа бирлигида 320 г гача хом протеин бор. Шунингдек, уларнинг сифати қам ғоят юкори бўлиб, тез хазм бўлишига ёрдам берадиган сувда эрувчи ва тузда эрувчи оксиллар, алмаштириб бўлмайдиган аминокислоталар кўп. Шунингдек, дуккакли экинлар дони ҳам протеинга бой: нўхат ва вика 1 озуқа бирлиги донида 200 г гача, сояда 256 г гача протеин бор. Аминокислоталар таркиби бўйича кунжара (1 озуқа бирлигида 270—340) ва шротлар (300— 370 г) протеинлари ҳам тўла қимматли емиш ҳисобланади. Ҳайвон махсулотларидан тайёрланган емларда протеин микдори кўп ва юкори

биологик қимматга эга. Гўшт унининг 1 озуқа бирлигида 570 г, балиқ унининг энг яхши навларида 600 г дан ортиқ, куруқ қон кукуни 1 озуқа бирлигида 550 г протеин бор. Пиво, нон ва озуқа ачитқилари ҳам таркибида оксилнинг кўплиги б-н ажралиб туради. Бундан ташқари, ачитқи хамиртуруш В гуруҳидаги витаминлар ва микроэлементлар манбаидир.

Рўзимат Ҳамроқулов.

ОҚСИЧҚОН — сувсарсимонлар оила-сига мансуб сут эмизувчи. Танасининг уз. 32 см гача, думининг уз. 10 см гача. Евросиё ва Шим. Америкада тарқалган. Ўрта Осиёда ҳам учрайди. Зарарли кемирувчилар б-н озикланади. Мўйнаси учун овланади.

ОҚСОЙ — Самарқанд вилоятидаги сой. Зарафшон тизмасидаги Қоратепа тоғининг шим. ён бағридан бошланиб, шим.-шарққа оқади. Уз. 26 км, ҳавзасининг майд. 25,6 км². Бош қисмида Эрикўл деб аталади. Исломотепа яқинида Қорадарёга қуйилади. Ўртача йиллик сув сарфи 0,31 м³/сек., оқим модули 12 л/сек, км². Сувнинг асосий қисми эрта баҳорда ўтади. Баҳор ва ёз бошларида сойдан сел келади. О. водийсида яйловлар бор.

ОҚСОҚОЛ — Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар ўртасида обрў эътиборли, ували-жували ва тadbиркор кишиларга нисбатан хурмат юзасидан ишлагиладиган атама. Олар қадимда уруғ-жамоа бошлиғи ва кейинги даврларда нуфузли аъёнлар тоифасига киритилган. Мас, Хива хонлигида О.лар элчиларни қабул қилиш ва б. кўпгина тadbирларда фаол иштирок этишган.

Кишлоқжамоасини ҳам сайлаб қўйиладиган О. лар бошқаришган. Йирик шаҳарлар, даҳалар ва маҳалла (гузарлар) бошликлари ҳам О.лар ҳисобланган. Шунингдек, кишлоқ хунарамандчилик устахоналарига ҳам О.лар раҳбарлик қилган. Йирик сув тармоқларида суғориштаксимланишини ариқ-оқсоқол назорат қилган. О.лар турли солиқлар тўплашга, қ.х. юмушларини бажаришга, қашарларни уюштиришга ва тўй-

маракаларни ташкил этишга раҳбарлик қилганлар. Баъзан зарурат ту-ғилганда О. лардан оилавий-маиший масалаларни ҳал этишда ҳам маслаҳатлар сўралган.

Ҳозир — кишлоқ фуқаролар йиғинлари ва шаҳарлар маҳалла кўмиталари раислари. Республика, вилоят, туман ва шаҳарларда О.лар кенгашлари фаолият юритмоқда.

ОҚСОҚОЛОТАСОЙ - Навоий вилояти Хатирчи туманидаги сой. Қрратоғнинг жан. ён бағридан бошланувчи Қорамачитсой ва Гумассойларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Уз. 33 км, ҳавзасининг майд. 20,6 км². О. жан. ва жан.-ғарбга оқиб, Полвонота кишлоғи яқинида Қаҳрамон каналига қуйилади. Қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 0,03м³/сек., оқим модули 1,7 л/сек, км². Ир-моқларининг умумий уз. 50 км, энг йириги Лабиараб (16 км). Баҳорда сел келади. Одан Хатирчи туманидаги хўжаликлар ерлари суғорилади.

ОҚСОҚОТАСОЙ — Тошкент вилоятидаги сой. Чирчиқнинг йирик чап ирмоғи. Чатқол тоғ тизмасининг жан.-ғарбидан бошланиб, Барраж яқинида Чирчиққа қуйилади. Уз. 48 км, ҳавзасининг майд. 453 км². Сув йиғилиш майдонининг ўртача бал. 1840 м. Юқори қисмида тор, чуқур водийдан оқади. Чирчиқ водийси текислигига чиқиладиган қуйи қисмида эса дарё водийси кенгаяди. Энг йирик ирмоқлари: Бел-дорсой ва Нуракотасой. Қор-ёмғир сувларидан тўйинади. Тўлин сув даври апр.—июнда, энг катта сув сарфи эса май ойида кузатилади. Июль — октда суви камаяди. Ўртача оқим модули 14л/сек. км². Энг кўп сув сарфи 72,1 м³/сек., энг кам сув сарфи 1,1 м³/сек.

ОҚСУВ — тоза чучук сув. Ўрта Осиёда кенг тарқалган атама. Кўпроқ турғун, зах сувдан фарқ қилиб, оқар сув маъ-носида ишлатилади. Кўпинча сув номлари (гидроним)га айланади. Кўпгина олимлар, жумладан, Н. Г. Маллицкий, «музлик тагидан оқиб чиқадиган

сув оқсув дейилади, чунки таркибидаги муз зарралари туфайли музлик суви оқ кўринади», деб ҳисоблайди. В. Л. Вяткин фикрича, тоғ дарёлари Оқсув (ёки Оқдарё)дир. Академик В. В. Бартольднинг кузатишича, ўз ўзанида оқадиган сув Оқсув ёки Оқдарё, канал қазиб оқизилган сув эса Қорасув ёки Қорадарё деб юритилади (қ. Қорасув).

А. Н. Кононов О.ни оқар сув деб изоҳлайди. Оқсув сўзи «Бобурнома»да кўп учрайди. Умуман, музлик сувлари оқиш кўринганидан шундай ном олган. Суви лойқа дарёлар ҳам О. Оқдарё деб юритилади. Шу номдаги дарё жуда кўп.

ОҚСУВ — Қашқадарё вилоятидаги сой. Қашқадарёнинг ирмоғи. Ҳисор тизмасининг ғарбий ён бағридаги музликлардан бошланади. Уз. 62 км. Сув йиғилиш майд. 845 км², ўртача бал. 2444 м. О.га чапдан Даҳансой, Обикихона, Гелендарё, Работ, Сужар каби ирмоқлар, ўнгдан Шутсой қуйилади. О. Чирокчидан 18 км юқорида Қашқадарёга қуйилади. Қор-музликлардан сув олади. Ўртача йиллик сув сарфи 12,3 м³/сек. Энг кўп сув сарфи июнь ойига, энг кам сув сарфи дек.—янв.га тўғри келади. Йиллик сувининг 49,2% март—июнда оқиб ўтади. О.нинг ўртача оқим модули 14,6 л/сек, км². Одан Китоб, Шахрисабз, Чирокчи туманларининг экин-зорлари суғорилади.

ОҚСЎХТА (*Dactylis glomerata* L.) - бо-шокдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. О.нинг бўйи 100-150 см. По-яси кўп, хавол, сербарг. Илдиз олди барглари жуда кўп, ингичка ва узун (100 см гача). Тўпгули бир ёнлама рўвак, поянинг учиди. Илдизи сершоҳ, узун (100 см гача).

О. қор остидаёқ кўкара бошлайди, июнда гуллайди, авг. да уруғи пишади ва ер устки қисми қурийд. Ўзбекистонда тоғларнинг шим. ён бағирларида, айниқса, дарахт ва буталар остида кўп усади. О. энг яхши озуқабоп ўсимликлардан бири; таркибида 6,2—24,3% протеин бор. Молларга қўқ ҳолида берилади, пичан тайёрлашда 19-а. бошларида О. лалмикор ва суғориладиган ер-

ларга экила бошлаган.

ОҚТЕПА — Анов маданиятига оид маконлардан бири (мил. ав. 5-минг йиллик охири — 3-минг йилликнинг 2-ярми). Ашхобод ш.дан 3,6 км жан.-ғарбда жойлашган. О. дастлаб бир уруғнинг, кейинчалик йирик оила жамоасининг қароргоҳи ва кичик оиланинг қўрғони бўлган. Кейинги даврларга оид хом ғиштдан ишланган уй-жойлар (4 хонали), хўжалик буюмлари учун кичик ҳужралар ҳамда оила саждагоҳи ва б. то-пилган. О.да яшаган кишилар деҳқончилик, узумчилик, чорвачилик б-н шуғулланганлар. Улар жез қуроллар ва сирли сопол идишлардан фойдаланганлар.

ОҚТЕПА — Ўрта Осиёда қад. бинолар қолдиқлари ва археологик маданий қатламлар сақланган тепаликлар номи. Мас, Тошкент ш.нинг ўзида бир қанча О.лар мавжуд (қ. Кўкча Оқтепаси, Чилонзор Оқтепаси, Чигатой Оқтепаси, Юнусобод Оқтепаси).

ОҚТЕПА ГЭС, Йўлдош Охунбобоев номидаги Оқтепа гидроэлектр станцияси — Ўзбекистонда дастлабки қурилган гидро-электр станция. «Ўзбекэнергия» давлат-акциядорлик компаниясининг «Тошкент ГЭСлари каскади» шўъба корхонаси таркибда. Чирчиқ — Бўзсув сув трактининг ўрта қисмида жойлашган (Тошкент ш.да). 1935 й. 2 майдан қурила бошлаган. 2-жаҳон уруши бошланиши б-н қурилиш вақтинча тўхтатиб қўйилган. ГЭС қурилишида Тошкент ш.нинг аҳолиси ҳашар йўли б-н фаол қатнашди. Станцияда битта 15 минг кВт ли агрегат ўрнатилган. Тошкент ш. ва Тошкент вилояти истеъмолчиларига электр энергияси етказиб беради.

ОҚТЕПАСОЙ — Самарқанд ва Навоий вилоятларидаги сой. Нурота тизмасининг жан. ён бағридан бошланади. Уз. 60 км, ҳавзасининг майд. 715 км². Юқори оқимида Шағалсой номи б-н жан.-шарққа, сўнгра жан.-ғарбга оқди. Ўрта оқимида Пангатсой б-н қўшилиб Қўшработсойни, Ғужумсой б-н қўшилиб О.ни ҳосил қилади. О. Иштихон тумани

худудида Оққарёга қуйилади. Водийсида тор даралар, тик қояли ён бағирлар, қўхна қайирлар учрайди. Во-дийсининг кенлиги бир неча юз метрдан 2 км гача.

Сой, асосан, мавсумий қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 1,15 м³/сек., оқим модули 1,6 л/сек, км². Ёз ва кузда суви кескин камайиб кетади. О.нинг 60 дан ортиқ (умумий уз. 150 км) ирмоқлари бор. Йириклари: Пангатсой, Қизилолма-сой, Шоввасой, Ғужумсой ва б. Соё водийсида камёб хайвонлар (архар, каклик, қобон ва б.) ва ўсимликлар учрайди. Соёдан Навоий вилоятининг Нурота, Самарқанд вилоятининг Иштихон туманлари хўжаликлари суғорилади.

ОҚТИШЛИЛАР (*Stocidura*) - ерқазарлар оиласига мансуб ҳашаротхўр сут эмизувчилар уруғи. Гавдасининг уз. 4—15 см (думи 4—10 см), қалта юнг, сий-рак ва узунроқ қил б-н қопланган. Тишларининг қоронкаси оқ (номи

шундан олинган), юқори жағининг ҳар қайсиси ярмида 3 тадан бир учли тишлари бор. 150 га яқин тури Африка, Жан. ва Ўрта Европа, Осиё, жумладан, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда тарқалган. Ўзбе-кистонда 2 тури: кичик О. Амударёнинг қуйи оқими, Зарафшон, Сирдарё, Фарғона, Сурхондарёда; оқ қоринли О. Сурхондарё водийсида учрайди.

ОҚТОВ (1964—91 й.ларда Шевченко) — Қозоғистон Республикаси Манғиш-лоқ вилоятидаги шаҳар, вилоят мар-кази. Каспий денгизидаги порт. Манғишлоқ я.о.да жойлашган. 1963 й.да, нефть ва газ қонининг очилиши муносабати б-н бунёд этилган. Аҳолией 143,4 минг киши (1999). Озиқ-овқат, енгил са-ноат корхоналари, АЭС, драма те-атри, ўлкашунослик музейи бор.

ОҚТОВ СЕРИЯСИ - Жан. Ўзбекистон палеоцен ётқизикларидаги стратиграфик бирлик. О.М. Акрамхўжаев ва М. Эгамбердиевлар томонидан ажратилган. Оқжар (қуйи палеоцен) ва Бухоро (ўрта ва юқори палеоцен) қатламларини ўз ичига олади. Таркиби тақрорланиб

катламлашган гипс-ангидрит, ғовак оолит (яхши коллектор хусусиятига эга) ҳамда фораминифера қолдикларига бой доломит ва оҳақтошлардан иборат. Остки палеоцен ётқизикларининг энг катта қалинлиги (Сурхондарё ботиклигида) 150 м гача бўлиб, баъзи жойларда гипс қатлами йўқ, доломит ва оҳақтошлар эса кесимда 12—15 м гача қисқарганлиги ку-затилган. Органик қолдиклардан моллюс-калар, микрофаунадан фақат остракодалар учрайди. Юқори палеоцен карбо-нат-сульфатли, карбонат-терриген ва мергель-гилли ётқизикларидан иборат бўлиб, аниқ ажралган. Қалинлиги 50—193 м гача. Баъзи жойларда каолинит тар-кибли карбонатсиз, орасида ғурра шаклида жойлашган фосфорит таналари мавжуд бўлган қалинлиги 18—25 м гиллар ва 0,7 м гача қалинликда ёнвучи сланец қатламлари учрайди. Юқори палеоцен ётқизикларининг умумий қалинлиги 70—210 м. О.с. қатламларининг умумий қалинлиги 40—50 м дан 390 м гача. О.с. қатламлари Тожикистон депрессияси ва Бухоро—Хива областларида ҳам кенг тарқалган. Сурхондарё ҳавзаси О.с. қатламларида 6 коллектор, горизонт ва бир неча нефть конлари мавжуд. О.с. стратиграфик аҳамиятга эга.

ОҚТОВ ТИЗМАСИ - Жан. Нурота тоғларидаги тизма. Самарканд ва Навоий вилоятлари ҳудудида жойлашган, жан.-шарқдан шим.-ғарбга 120 км га чўзилган. Шарқда Қароқчитоғ тизмаси, ғарбда Қизилкум чўли, шим.да Нурота ботиғи, жан.-ғарбда Қоратоғ тизмаси б-н чегараланган. Ўртача бал. 1000—1200 м; шим.-ғарбда 600 м гача пасай-иб, текислик б-н туташади. Энг баланд жойи 2003 м (Тахку чўққиси). Тизманинг жан. ён бағри қияроқ, кўплаб дарё ва сойлар б-н кесилган. О.т. бир нечта кичик тоғлар (Бахилтоғ, Пистали, Дултали, Октош) дан иборат. Герцин бур-маланиши даврида шаклланган антиклиналь структура. Палеозойнинг янги тектоник ҳаракатлар таъсирида кўтарилган оҳақтош, сланец, гранитларидан ташкил топган. Иьушми

кескин континентал, йиллик ёғин (ғарбий этакларида) 250 мм дан зиёд, шарқий этакларида эса (бал. 720 м) 450 мм дан ортиқ. Тизманинг юқори қисмларида ёғин кўпроқ. О.т.дан Зарафшон дарё-сининг ўнг ирмоқлари (Зарбандсой, Қуруқсой, Андоқсой, Тасмачисой, Майдонсой, Олтинсой ва б.) бошланади. Тизмада кўплаб карст булоқлари мавжуд бўлиб, дарёларнинг тўйинишида (айникса, ёз фаслида) асосий роль ўйнайди. Шим. ён бағридаги сойларда ҳам сув баҳор фаслида бўлади. Тоғ ён бағрида оддий бўз ва тўк-бўз, тоғ жи-гарранг тупроқлар тарқалган. Эфемер ва эфемероид, шувок, қўзикулоқ, оқ каврак, буғдойик, типчак, учқат, дўлана, писта, наъматак, бодом, баланд бўйли дашт ўтлари ўсади. О.т.да дала шпати, гранит, мрамор конлари мавжуд. Яйлов сифатида фойдаланилади.

ОҚТОМ ҚАБРИСТОНИ - Жан. Фарғонадаги Марғилонсойнинг чап қирғоғидаги Оқтом ва Дамқўл қишлоқлари қаршисида жойлашган қад. қабристон (мил. ав. 6—3 а.лар). Жами 65 та мозорқўрғон аниқланган, улардан 15 таси милоднинг бошларига тааллуқли; қолган 50 тасининг 31 донаси кавлаб очилган. Кавланган мозорқўрғонлар остида 126 та қабр қазиб ўрганилди. Мозорқўрғонлар тупроқ ва чақиртошларни қабр устига тўплаб — уюм қилишдан вужудга келган. Улар остидаги ўрта қабрда 1 тадан 8 тагача маййит бошини ғарбга қилиб қўйилган. Чириган ёғоч қолдикларига кўра, ўралар устига ёғоч терилиб сўнгра усти ёпилган. Бу давр урф-одати бўйича мархум ўнг томониغا сопол идишлар (баъзан махсус токчага), жездан пичоқ, бигиз, пайконлар ҳамда жез, темир ва суякдан ясалган такин-чоклар, баъзан қўйнинг бирор бўлаги ҳам қўйилган. Маҳаллий аҳоли дехқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган.

ОҚТОШ — Наманган вилояти Тўрақўрғон туманидаги шаҳарча (1974 й.дан). Яқин т.й. станцияси — Тўрақўрғон. Аҳолиси 6 минг кишига

яқин (2003). О.да пахта тозалаш з-ди, гугурт ф-каси, нефть базаси, туман «Дехқонмаштаъминот» акциядорлик жамияти, МТП, қишлоқ қурилиш конструкциялари к-ти, кўчма механизациялашган колонна, «Агрокимётаъминот» акциядорлик жамияти, газ тўлдириш ст-яси, Сохилобод ширкат хўжалиги, туманлараро улгуржи чакана савдо-и.ч. акциядорлик базаси, 3 умумий таълим мактаби, ихтисослаштирилган интернат лицейи, 2 қишлоқ врачлик пункти бор.

ОҚТОШ — Самарканд вилояти Нарпай туманидаги шаҳар. Вилоятнинг жан.ғарбида жойлашган. Туман марка-зи. 1967 й. 31 сент.да ташкил этилган. Т.й. станцияси (Зирабулоқ). Вилоят мар-кази (Самарканд)дан 133 км ғарбда. Аҳолиси 35 минг кишига яқин (2003), асосан, ўзбеклар, шунингдек, рус, татар, тожик, козок, украин, корейс, яхудий ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳарда 12 умумий таълим мактаби, 2 касб-хунар коллежи, 2 ав-токорхона, пахта тозалаш з-ди, «Оқтошдон», «Оқтошнон», «Саломатлик» акциядорлик жамиятлари, «Зарафшон» фирмаси, Зирабулоқ тажри-ба-синов з-ди, МТП, Зирабулоқ магистрал газ йўлларида фойдаланиш бошқармаси, 4 банк, қурилиш қишлоқ к-ти, 2 та бозор, 2 клуб, туман марказий маданият уйи, 8 кутубхона, маданият ва истирохат боғи, марказий касалхона, катталар, болалар, стоматология поликлиникалари, дорихона ва б. савдо, маданий, маиший шохобчалар бор. «Оқтош-эфир» телестудияси фаолият кўрсатади.

ОҚТОШ АГАЛЬМАТОЛИТ-АЛУНИТ КОНИ — Тошкент вилояти Бўстонлик туманидаги кон. Ҳазалкент ш. яқинида, Қоржонтовнинг жан. ён бағрида жойлашган. 1923 й.да конда агальматолит, дюмортьерит ва иккиламчи кварцитларда алунит борлиги аниқланган. О.а.-а.к. тошқўмир даврига мансуб ҳар хил таркибли эффузив жинслар (Ақча свитаси)да топилган. Эффузивлар гум-базсимон букилмалар ҳосил қилган бўлиб, уларда турли йўналишдаги

ёриқлар мавжуд. Лейкократ гранитлар эни 50—300 м ли кварц-серицит, кварц ва андалузит-корундли жинслар б-н ўралган. Ақча свитаси (қалинлиги 400—600 м) даги паст т-рада ҳосил бўлган кварцит зонасида алунит, диа-спор, агальматолитларнинг линзасимон, устунсимон таналари жойлашган. Кварцитлашган зонанинг жан.да дюмортьерит, корундга бой кварц-серицитли жинслар, шим.да каолинитли, диас-пор-каолинит-пиррофиллитли, диаспор ва алунитли кварцитлар кенг тарқалган. Алунитли уюмлар 20—120 м ли изотермик шакллarga эга. Алунитнинг рудадаги умумий миқдори 10—60%. 100—500 м чуқурликда алунитли кварцитлар борлиги аниқланган.

«ОҚТОШ» САНАТОРИЙСИ - Тошкент вилояти Бўстонлик тумани Оқтош қишлоғидаги тоғ иқлимий курорт. Тошкент ш.дан 65 км, Ҳазалкент ш.дан 10 км масофада, денгиз сатҳидан 1140 м баландликда жойлашган (Ғарбий Тяньшан — Қоржонтовнинг пастки қисми). Майд. 8,5 га. Тарихий манбаларга кўра, санаторий худудида дастлаб геологлар яшаб тоғ қидирув ишларини олиб боришган. 1936 й. силга алоқаси бўлмаган нафас аъзолари ҳамда нерв системаси касалликлари б-н огриган кишилар даволанадиган санаторий ташкил этилган. 1942—45 й.лар санаторий кўкрак қафаси жароҳатланганлар учун ҳарбий госпиталь бўлган. Ҳоз. нафас аъзолари касалликлари, асосан, бронхиал астма б-н огриган беморлар даволанади. Санаторий яхши кўкаламзорлаштирилган, атрофи кенг баргли ўрмонлар б-н ўралган (ёнғок, pista, бодом ва б. ўсади). Иқлими мўътадил континентал: киши юмшоқ, ёзи иссиқ, янв.нинг ўртача т-раси —2°, июлники 35°, нисбий намлик 55%, куёшли кунлар давомийлиги йилига 2550 соат. Даволаш омили — кислородга ва шифобахш эфир мойларига бой мусаффо тоғ ҳавоси. Тоғ дарёларидан келадиган табиий гидро ионланиш келиб чиқиши жиҳатидан носпецифик нафас аъзолари

хасталикларига шифобахш таъсир этади. Даволаш комплекси физиотерапия, сунъий ванналар (игнабаргли, тузли), сауна, парафин ва озокерит б-н даволаш, массаж, даво физкультураси, терренкур, мақсадга мувофиқ овқатла-нишдан иборат. Санаторийда шарқ табobati — гиёхлар б-н даволашда кенг фойдаланилади. 100 (езда 126) ўринга мўлжалланган ётоқ корпуслари (бир ва икки ўринли), 4 та оилавий коттеж, клуб, кутубхона, спорт майдончалари мавжуд (2003). Болалар ва ота-оналари учун йил бўйи ишлайдиган бўлим ҳам бор (1999 й.дан). Санаторийнинг кириш дарвозаси арк услубида қурилган.

ОҚТУМШУҚ БУРНИ - Орол денгизининг ғарбий соҳилида, Устюрт платосининг шарқида жойлашган бурун. Оқтумшук кўтарилмалар зонаси Кас-сарма антиклиналининг энг баланд жойида тектоник, денудацион ва абразион жараёнлар натижасида вужудга келган. Юқори бўр ва эоценнинг кулранг, оксарик оҳактош ва гилларидан ташкил топган. Денгизга анча кириб бориб, денгиз суви юзасидан тик кўтарилган. Ён бағирларида сурилма излари сақланган. Юзасида жарликлар ва карст бўшликлари бор. Иклими кескин континентал. Йилнинг ўртача т-раси 9,2°, янв. ники —8, июлники 26°. Йиллик ёғин микдори 100—122 мм. Тупроғи сурқўнғир, ўсимлиги сийрак; шувок, қирқбўғин, каврак ва б. ўсимликлар ўсади.

ОҚТЎБА — Қозоғистон Республикasinинг Оқтўба вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Республиканин шим.-ғарбида, Илек дарёсининг (Урал тармоғи) чап сокилида, Оренбург — Тошкент т.й. ёкасида. Автомобиль ва ҳаво йўлларининг муҳим тугуни. Ақолиси 253,1 минг киши (1999). Шаҳар 1869 й. да Оқтўба (Октепа) қалъаси сифатида вужудга келган. 1891 й.дан шаҳар. Қозоғистоннинг йирик иқтисодий ва маданий маркази. Ферроқотишма ва хром бирикмалари з-длари, маши-насослик (рентген аппаратлари ва қ.х. машинасоз-

лиги з-длари), енгил ва озиқ-овқат саноатлари корхоналари (гўшт ва сут қ-тлари, тегир-мон, элеватор, трикотаж, мебель ва тикувчилик ф-калари), «Ақтубинск-кимёпластмасс» и. ч. бирлашмаси бор. Қурилиш материаллари ҳам ишлаб чиқарилади. 3 олий ўқув юрти, театр, 2 музей мавжуд.

ОҚТЎБА ВИЛОЯТИ (1992 й.гача Ақтубинск вилояти) — Қозоғистон Республикасидаги вилоят. 1932 й. 10 мартда ташкил этилган. Республиканин ғарбий қисмида. Майд. 300,6 минг км2. Аҳсисиси 718,9 минг киши (1999), асосан, козоклар, шунингдек, рус, украин, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 54%. О.в.да 13 маъмурий туман, 7 шаҳар, 4 шаҳарча бор. Маъмурий маркази — Оқтўба ш. О.в. ғарбда Каспийбўйи пасттекислиги, жан.да Устюрт платоси, жан.-шарқда Турон пасттекислиги ва шим.да Урал тоғларининг жан. тармоқлари оралиғида. Вилоятнинг катта қисми текислик (бал. 100—200 м); ўрта қисмида Муғожар тоғлари (энг баланд жойи 657 м), ғарбий қисмида Урал ёни платоси, жан.-шарқда Оролбўйи Қорақуми, Катта ва Кичик Бўрсик қумлари, шим.-шарқда Тўрғай платоси бор.

Иклими кескин континентал, ёзи иссиқ ва қуруқ, киши эса совуқ. Ёзда тез-тез гармсел ва тўзон, кишда эса қор бўронлари бўлиб туради. О.в. шим.-ғарбида июлнинг ўртача т-раси 22,5°, жан.-шарқида 25°, янв.да шим.-ғарбида —16° ва жан.-шарқида —15,5°. Йилига шим.-ғарбида 300 мм га яқин, маркази ва жан.да 125—200 мм ёғин ёғади. Вегетация даври шим.-ғарбида 175 кун, жан.-шарқида 190 кунгача.

Дарёлари Каспий денгизи ва кичикроқ қўлларга қуйилади. Йирик дарёлари — Эмба, Уралнинг ирмоқларидан — Ўр, Илек, шунингдек, Ирғиз, Уил, Тўрғай ва Сағиз. Аксари дарёлари кам-сув, ёзда қуриб қолади. 150 га яқин, асосан, шўр қўллар бор. Вилоятнинг шим.-ғарбида қоратупроқ ва каштан тупроқлар, ўрта

ва шим.-шаркида оч каштан ва бўз тупроклар тарқалган.

Жан.да шўрхоқлар ҳам учрайди. Вилоятнинг шим.-ғарбида хилма-хил дашт ўсимликлари, жан.да эса чала чўл ва чўл ўсимликлари ўсади. Юмронқозик, қўшоёқ, сичқон каби кемирувчилар кўп. Йирткич хайвонлардан бўри, қарсақ тулки бор, жайран ва сайғоқ сакланиб қолган.

О.в. да йирик саноат (асосан, кончилик, кимё, машинасозлик ва қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи) ва қ.х. (лалмикор дехқончилик ҳамда яйлов кўйчилиги) ривожланган. Вилоят энергетикаси асосан Қарағанда кўмирига асосланган. Хромит, мис, никель-кобальт рудалари, титан, олтин, шунингдек, фосфорит (Оқтўба фосфорит ҳавзаси), нефть ва табиий газ бойликлари кўп. Кончилик, кимё, ферроқотишма ва б. саноат тармоқлари ривожланган. Кончилик саноати корхоналари Муғожар тоғларидадир, вилоятнинг марказий ва жан. қисмида нефть ва газ қазиб олинади. Оқтўба ш.да ферроқотишма, хром бирикмалар, рентген аппаратураси, қ.х. машинасозлиги, механика, автомобиль таъмирлаш з-длари ва енгил ҳамда озиқ-овқат саноати корхоналари, кимё к-ти бор.

Ернинг кўп қисми яйлов ва ўтлоқлар. 1956—58 й.ларда 1,6 млн.га дан ортиқ кўрик ва бўз ерлар ўзлаштирилиб, ғаллачилик хўжаликлари барпо этилди. Ғалла, техника экинлари (асосан, кунгабоқар), картошка, сабзавот ва полиз, озуқа экинлари экилади. Қорамол, қўй, эчки, йилки, туя боқилади. Вилоятнинг шим.-ғарбида лалмикор ғаллачилик (бахорчи бугдой, арпа, тарик), гўшт-сут чорвачилиги, чўчқачилик ва паррандачилик ривожланган. Вилоятнинг қурғоқчил худудида яйлов чорвачилиги (гўшт-ёғ ва гўшт-жун) ва дехқончилик б-н шуғулланилади. Шалқар кўлида балиқ овланади. Т.й. узунлиги 1140 км. Асосий т.й.лари: Оренбург—Оқтўба—Тошкент ва Атеров — Қандағач — Орск. Ҳаво йўллари О.ни Москва, Олмаота ва вило-

ятнинг б. туманлари б-н боғлаб туради. О.т.дан Атеров — Орск нефть қувири ўтади. О.в.да пед. ва тиббиёт ин-тлари, кутубхоналар бор.

ОҚТЎҚАЙ ҒОРИ - Қозоғистоннинг Жамбул вилояти, Сарису туманидаги ғор. Оқтўқай қишлоғининг жан. чекка-сида, Чабакти дарёси соҳилида, 850 м баландликда жойлашган. Тошқўмир даврига мансуб оҳақтошларда ҳосил бўлган.

Ғорнинг кириш қисми Чабакти дарёси ўзанидан 30 м баландликда, эни 14 м, бал. 0,6 м. Ғор бир хона (зал)дан иборат, уз. 48 м, эни 6—16 м, бал. 3—9 м. Саҳни ичкарига томон кўтарилиб боради, шипи гумбаз шаклида. Ғор охиридаги тешик ер юзасига чиқади. Ғорнинг майд.441 м², ҳажми 2198 м³.

ОҚУВЧАНЛИК (машинасозликда) — материалга таъсир этаётган кучнинг қиймати оширилмаган ҳолда унинг деформацияланишида (шаклини ўзгартиришда) давом этиши, О. газлар, суюқликлар, пластик материалларга хос хусусият. О. ҳар қайси материал учун кучланишнинг маълум че-ғараси (О.чегараси)даҳосил бўлади. Газ ва суюқликлар учун О. ҳар қандай кучда, қаттиқ пластик материаллар учун юқори кучланишларда намоён бўлади. Агар материал О. хусусиятига эга бўлмаса, унга шартли О. чегараси қўйилади (бу намуна узунлигини 0,2% узайтирадиган нағрузка вужудга келтирадиган кучланишга тенг). Металларни қиздириб ҳамда совуқлайин босим б-н ишлашда О. хоссасидан фойдаланилади.

ОҚУРУҒ — ўртапишар маҳаллий қовун нави. Шакли йирик (4—7 кг), чўзин-чок (уз. 38—48 см), тухумсимон, уч томони ингичка, сирти текис, сертўр, туси — оқ-яшил, жимжимали яшил йўллари бор. Пусти қаттиқ, эти қалин (5,5—6,7 см), оқ, қуврак. Таркибида 7,6—11,7% қанд, шу жумладан, 5,5—8,7% сахароза, 8,6—11,9% қуруқ модда бор. Уруғлари йирик, тухумсимон, сарик. Уруғи кўкариб чикқандан кейин ҳосили 80—88 кунда пишади. Ҳосилдорлиги

250—300 ц/га. Узоқжойларга ташишга яроқсиз. Асосан, Тошкент, Сирдарё вилоятларида экилади.

ОҚЧА БАЛИҚЛАР (*Abramis*) - карп-симонлар оиласига мансуб, ярим ўткинчи ва ўтроқ балиқлар уруғи. Та-насининг қорин сузгичидан кейинги туртиб чиққан қисми тангачасиз, анал сузгичи узун. 3 тури бор. Евросий сув ҳавзаларида учрайди. Улар орасида оқ балиқ кенг тарқалган; Ўзбекистонда Амударё, Зарафшон, Сирдарё ва уларнинг ирмоғида яшайди. Уз. 50 см гача, вазни 5 кг гача. Бу тур Оқ денгиз, Болтик., Баренц ва б. Шим. денгизлар, Қора, Азов, Каспий ва Орол денгизлари ҳавзаларида ярим ўткинчи ва ўтроқ формаларни ҳосил қилади. Ғарбий Сибирнинг айрим қўлларида акклиматизация қилинган. Ярим ўткинчи О.б. 3—4 й.да, ўтроқ О.б. 5—8 й.да воёга етади, апр.—майда 68—390 минггача тухум кўяди. Саноат миқёсида овланади.

ОҚЧИЛ — аёлларнинг жинсий аъзоларидан ажраладиган чиқинди; кинда доим бўлади (қ. Жинсий аъзолар). Одатда, жинсий аъзоларнинг тери ёки шиллик қаватларини қизартрмайди. Ҳайз кўришдан олдин, ҳомиладорлик ва чилла даврида, шунингдек, қизлар балоғатга етиш даврида О. кўпроқ ажралади, чунки бу вақтда жинсий аъзоларга қон кўп қуйилиб, тухумдон функцияси кучаяди. Доим озода юрадиган аёлларда О. ажралиши сезилмайди. О.нинг ранги, хиди ўзгарса (сарғимтир-яшил, суюк ёки куюк, қўланса) ёки одатдагидан кўп ажралса, аёл жинсий аъзолари соҳасида ачишиш, қичишиш сезади; шу соҳа доим намланиб туради. Жинсий аъзоларнинг турли касалликлари (мас, вильвовагинит ва б.) ёки организмнинг умумий касалликлари (мас, сил, камқонлик, қандли диабет), шунингдек, юрак касалликларида О. кўп ажралади. Аёлларда қин девори пастга тушганда, оралик йиртилганда, шахсий гигиена қоидалари бузилганда, ҳомиладорликдан сакланиш воситаларидан ножоиз фойдаланганда ва б. ҳолларда ҳам О. кўп ажралиши мумкин.

О. келиши ўзгарганда дарҳол мутахассис врачга учрашиш ва тегишли маслаҳатлар олиш лозим.

ОҚЧИТИР, қарғатирнок (*Euclidium sygiacum*) — бутгулдошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси асосидан тарвақайлаган, сершоҳ, қат-тиқ туклар б-н қопланган, бўйи 10—30 см. Барглари бандли, чўзинчоқ, кет-ма-кет жойлашган, четлари сийрак тишли, тукли. Гуллари оқ ёки оқиш-сарик, бандсиз, поя учида шода тўпгул ҳосил қилади. Мевабанди йўғон, ме-васи — кўзоқ. Илдизи ўқ илди. Май — июлда гуллайди ва мевалайди. Бир тупи 3 мингдан ортиқ уруғ туғади. Уруғидан кўпаяди. Уруғлари 4—18° ҳароратда кўкаради. Март — майда, шунингдек, авг. — окт.да ниҳол беради. Ўрта Осиёда тарқалган. Беда, су-ғориладиган ва лалми дон экинлари орасида учрайди.

Кураш чоралари: гуллагунга-ча ўтоқ қилинади, пичанга экилган беда эрта муддатларда, бегона ўт мевалари етилгунча ўрилади; ғалла экинларида 2,4-D типигаги гербицидлар пуркалади ва б.

ОҚЧҮП СВИТАСИ — Фарғона водийсининг шим. ва шим.-ғарбий қисмида жойлашган ўрта плиоцен (неоген) қатламлари таркибидаги стратиграфик бирлик. М. Н. Грамм (1959—62 й.лар) ажратган. О.с. оч қўнғир, қизғиш ҳамда тўқ қўнғир рангдаги гилтош, гилли алевролит, кумтош ҳамда конгломерат лардан таркиб топган. Умумий қалинлиги 400 м дан (Избоскан) 800—1000 м гача (Оқчўп, Супатоғ). Қатламлар ёши айрим денгиз ҳайвонлари (гастроподадар, остракодалар) ҳамда субтропик ўсимликлар қолдиқларига қараб аниқланган. О.с.нинг остида бахмалтепа ёки обчак свиталари, юқорисида кепелли свитаси ажратилган. О.с. стратиграфик аҳамиятга эга.

ОҚШИЙРОҚ — Тяньшандаги тоғ массиви, Қирғизистонда. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа томон чўзилган ва Норин дарёси б-н Сарижаз дарёси ҳавзаси ўртасида сувайирғич. Уз. 50 км. 3 параллел тизмадан иборат. Энг баланд жойи 5126 м. Метаморфик сланец, оҳақтош,

гранитлардан таркиб топган. Тяньшандаги муҳим музлик маркази. Умумий майд. 439 км²; 59 музликдан энг каттаси Петров музлиги бўлиб, Норин дарёси шу ердан бошланади. Баланд тоғ-субнивал ва гляциал-нивал ландшафтлар асосий ўрин тутлади.

ОҚШОҲ (? - 1221) - Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли. Хоразмшоҳ ўлими олдида О. ва бошқа ўғли Ўмоқшоҳак чақириб тахтни Жалолиддин Мангубердига беражагини билдирган. Ака-укалар Гур-ганжни мудофаа этиш учун келишган. Собиқ валиахд Ўзлокшоҳ тарафдорлари Жалолиддинни тан олмаганлар. Жалолиддин Гурганжни ташлаб кетишга маж-бур бўлган. 3 кундан сўнг мўғулларнинг яқинлашиб келаётганини эшитган Ўзлокшоҳ ва О.лар ҳам шаҳарни тарк этганлар. Мўғуллар уларни таъкиб этиб, Ҳабушон вилоятидаги Вашта қишлоғида уларга етиб олганлар. Аввалига шахзодалар мўғулларнинг бир тўдасини енгишган, ғалабадан кибрланиб, хавф-хатардан огоҳ бўлмаб турганларида мўғуллар уларни қуршаб олиб, аскарлари б-н чо-пиб ташлаган. Мўғуллар О. ва Ўзлокшоҳнинг каллаларини найзага илиб мамлакат бўйлаб кўтариб юришган.

Жувайнининг ёзишича, Узлокшоҳ ва О. мўғуллар томонидан асир олиниб, 2 кундан сўнг қатл этилган. Рашидуддинга кўра, мўғуллар уларни шахзода эканликларидан беҳабар бошқалар қатори чо-пиб ташлаганлар.

ОҚШҮЛАҚ — Қорақалпоғистон Рес-публикаси Қўнғирот туманидаги шаҳарча (1992 й.дан). Яқин т.й. станцияси — Қирққиз. Аҳолиси 1 минг киши (2000). О.да умумий таълим мактаби, кутубхона, клуб, дорихона, тиббий даволаш муассасалари, савдо, маданий, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

ОҚҚАНОТЛАР, алейродидлар (Aleyrodinea) — тенгқанотлилар туркумига мансуб ҳашаротларнинг кенжа туркуми. Танасининг уз. 1,3—1,8 мм. Вояга етган индивидлари жуда

ҳаракатчан; оқ унсимон ғубор б-н қопланган қанотлари бор. Мўйловлари 3—7 бўғимли. Оғиз аппарати сўрувчи типда. Чала ўзгариш б-н ривожланади. О. намсевар ҳашаротлардир, шунинг учун ҳаво ҳароратининг ошиши ва нисбий намликнинг пасайиши уларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Ўзбе-кистонда иссиқхона О. (Trialeurodes vaporariorum Westw.) ва ғўза ёки тама-ки О. (Bemisia tabaci) нисбатан яқинда пайдо бўлиб, асосан, иссиқхоналардаги ўсимликларга зарар келтира бошлади. Бирок, кейинги йилларда улар очик даладаги сабзавот экинларга ҳам кенг тарқалмоқда. Суғорма дехқончилик минтақаларда йилига 7—8 авлод беради. О. личинкаси ҳужайра ширасини сўриб, ўсимлик ривожига салбий таъсир қилади ва улар ажратган ёпиш-қоқ суюқликда қоракуя замбуруғлари тараққий этиб, ассимиляция жараёнини сусайтиради, шу тарика О. икки та-рафлама зарар келтиради.

Оққанотлар: етук иссиқхона оққаноти ва баргдаги ҳашаротлар.

Кураш чоралари: актеллик (0,15%), карбофос (0,2%), БИ-58 (0,15%) ва пиретроидлар (прометрин, цимбуш, децис, суми-альфа, ровикурт ва б.) пуркаш; иссиқхоналарда 1—3 ёшдаги личинкаларга карши энтомо-патоген замбуруғ — ашерсония, катта ёшдаги личинкаларга карши эса энкар-зиядан фойдаланиш тавсия этилади.

Шамил Хўжаев.

ОҚҚОВОҚ **ГЭСЛАРИ** - Ўзбекистонда қурилган дастлабки гидро-электр станциялари. Тошкент вилоятидаги Чирчиқ-Бўзсув каналида қурилган. 1-ГЭС 1941 й. нояб.да қурила бошлаб, 10,7 минг кВт қувватга эга бўлган 1-навба-ти 1943 й. 7 мартда ишга туширилган. 2,61 минг кВт қувватли 2-навба-ти 1946 й июлда қурила бошланиб, 1951 й. июлда тугалланган. ГЭСда йилига ўрта ҳисобда 170 млн. кВт-с электр энергия-си ҳосил қилинади. «Ўзбекэнергия» давлат-акциядорлик компаниясининг «Чирчиқ

ГЭСлар каскади» шўъба корхонаси таркибида. 2-ГЭС 4 км қуйроқда, 1943—46 й.ларда қурилган. ГЭС тупроқ-тўғон, уз. 2833 м бўлган очик деривация канали, босим ҳавзаси, станция биноси ва очик электр тақсимлаш қурилмасвдан иборат. Станция биносида умумий қуввати 9 минг кВтли 2 та агрегат ўрнатилган. ГЭС-да йилига ўрта-ча 65 млн. кВт-с электр энергияси ҳосил қилинади, «Қрдрия ГЭСлар каскади» шўъба корхонаси таркибига қиради.

Электр станциялар Тошкент вилоятининг йирик саноат корхоналарини ва аҳолини электр энергияга бўлган эҳтиёжини кондиришга хизмат қилади.

ОҚҚОВУН, Оқ қовун -557 -ўртапишар, серҳосил нав. Шакли чўзиқ — тухумсимон, йирик, уз. 30—35 см, яхши парвариш қилинса 50—60 см гача етади, 6—10 кг. Сирти бир оз ғадирбудур, йирик тўрли. Туси кўкиш-оқ. Пўсти қаттиқ. Этининг қалинлиги ўртача —5—6 см, оқ, сершира, қумоқ-юмшоқ. карсилдоқ. хушбўй. Таркибида 6,27-10% қанд, шу жумладан, 5,3—6,5% сахароза, 11,6—14,0% қуруқ модда бор.

Уруғхонаси ўртача, уруғи йирик. Уруғи униб чиккач, 85—100 кундан кейин пишиб етилади. Бўз тупроқли ерларда, айниқса яхши ҳосил беради. Ҳосилдорлиги 250—380 ц/га. Узокжойларга юборишга, қоки қилишга яроқли. Тошкент вилояти ва Фарғона водийси учун р-нлаштирилган.

ОҚҚОПЧИҒАЙ — Сурхондарё вилоя-тидаги сой. Сурхондарёнинг ўнг ирмоғи. Ҳисор тизмасининг жан-шарқий ён бағридан бошланади. Уз. 61 км, хавза-сининг майд. 65,4 км2. Юқори оқимида тор дарасимон водийда оқади. Оққопчиғай дарасигача ўзанининг кенглиги 6—8 м, қуйи оқимида 80—150 м гача кенгайди. Қор, ёмғир сувларидан тўйи-нади. О.га баҳорда вақтинча оқар сойлар қуйилади. Ўртача йиллик сув сарфи 4,9 м3/сек.

ОҚҚУЙРУҚ (*Saiga totarica*) — қувуш-шоҳлилар оиласига мансуб сут

эмизувчи ҳайвон (қ. Сайғоқ).

ОҚҚУРАЙ (*Psoralea L.*) — дуккакдошлар оиласига мансуб ўтлар туркуми, кўп йиллик ўсимлик. Ўзбекистонда (*P. dipruseae* Bge.) дуккакли О. тури учрайди. Илдизи йўғон ва узун. Пояси тарвақайлаб шохланган, уз. 130 см ча. Барглари оддий, яхлит, юмалоқ ёки уч бўлакли, чети аррасимон, бандли, кет-ма-кет жойлашган. Гули майда, тўпгули шингилсимон, гултожиси бинафша ранг. Гулкосалари кўнғироксимон, 5 тишли. Меваси бир уруғли дуккак. Дук-каги пахмоқтукли. Пояси, барги ҳамда меваси тук ва майда безакчалар б-н қопланган. Июнь—сент. ойларида гул-, лаб уруғлайди. Доривор ўсимлик ҳисобланади. Илдизи ва мевасида фурукумаринлар (псорален, изопсорален ва б.), мевасида эфир мойи ва б. мавжуд. Илдизи ва мевасидан олинган псорален препарати пес касаллиги (витили-го)ни даволашда ишлатилади. Тоғ ён бағирларида, бахррикор ерларда бегона ўт сифатида ўсади. Чўл ва адир минтақаларига кенг тарқалган.

ОҚҚУШ (лот. *Cygnus*) — осмон сферасининг Шим. ярим шаригаги юлдуз туркуми. Энг ёруғ юлдузлари а (Денеб), у, е ва 8; уларнинг ёруғлиги 1,3; 2,2; 2,5; 2,9 визуал юлдуз ёруғлигига мос келади. О. Сомон йулит жойлашган. Ўзбекистонда июль, август ойларида кузатиш мумкин.

ОҚҚУШЛАР (*Cygnus*), оққувлар — ғозлар оиласига мансуб йирик қушлар. Бўйни тана узунлигига тенг. Патлари кўпинча оқ рангда. Ўзбекистонда 3 тури учрайди. Вишилдоқ О. — тумшугидаги қора ғурраси б-н бошқа турлардан ажралиб туради. Гавдасининг уз. 180 см, вазни 13 кг. Ғарбий Европадан Тинч океанигача бўлган ҳудудларда уя қуради. Бақироқ О. гавдасининг уз. 160 см гача, вазни 12 кг гача. Атлантика океанидан Тинч океангача бўлган ҳудудларда тарқалган. Кичик О. — гавдасининг уз. 120 см гача, вазни 7 кг гача; асосан, тундрада яшайди; чучук сувли кўл, баъ-зан денгиз қирғоқларидаги қамишзорларга уя қуради. Кичик О.нинг урғочиси

5—12 та тухум кўйиб, 35—40 кун босади. Нари ҳам уя қуришда ва болаларини боқишда қатнашади. О. жуда яхши сузади ва учади; ўсимликлар, майда сув жониворлари б-н озикланади. Улар чиройли бўлганлиги учун ҳайвонот боғларида бокилади. Тутқинликда кўпаяди. Вишилдоқ ва бақироқ О.лар Ўзбекистон Кизил китобига киритилган.

ОҚҚЎРҒОН — қушонлар даврига оид қишлоқ харобаси (мил. ав.1-а. — мил. 4-а.лар). Шеробод ш.дан 8 км жан.-ғарбда, Хўжақия қишлоғи яқинида жойлашган. О.нинг сақланпо қолган қисми тўғри тўртбурчак шаклида, бал. 3—4 м, майд. 0,6 га. 1973—74 й.ларда Ўзбекистон ФА Археология ин-тининг Бактрия экспедицияси (Ш. Пидаев) томонидан археологик тадқиқот ишлари олиб борилган. Стратиграфик изланишлар давомида ёдгорликнинг маданий қатламлари 6,5 м ни ташкил этиши ва унда 5 та меъморий босқич мавжуд бўлганлиги аниқланган. О.нинг энг сўнги меъморий босқичи тўлиқ очиб ўрганилган. Бу ерда 5 та алоқида жойлашган уйлар мажмуаси борлиги қайд этилган. Уйлар бир-бирлари б-н катта кўча ва ҳовлилар б-н ажралиб турган. Ҳар бир уй мажмуаси 10 га яқин хонадондан иборат бўлиб, уларда кичик оилалар истиқомат қилган. Кичик оилага 2—3 та хона тегишли бўлган. О.да жами 70 тадан ортиқ хоналар очиб ўрганилган. Уйларнинг деворлари 60—80 см баландликка сақланган. Деворлар квадрат шаклидаги хом ғиштлардан ва пахсадан барпо этилган. Кўпгина хоналарнинг деворлари лой сувоқ устидан оқланган. Айрим хоналар лой сувоқ устидан ганч б-н сувалган. Жан. уй мажмуасидаги бир хона ўзининг катта ўлчамлари, деворлари қора ва қизил ранглар б-н безатилганлиги б-н ажралиб туради. Бу хона қишлоқ жамоаси оқсоқолининг қабул хонаси бўлган деб тахмин қилинади. О.да олиб борилган археологик тадқиқотлар давомида юқори сифатли турли шаклдаги бежирим сопол идишлар, темирдан ясалган

пичоқ, ўроқ, ўқ-ёй нишлари, қошиқлар, турли қимматбахр тошлардан ясалган маржонлар, жез кўзгулар, шиша маржон ва идишлар, тош ерғучоқ, тегирмонтошлар, урчуклар, фил суягидан ишланган соч тўғноғичлари, аёл маъбудаларнинг терракотадан ишланган ҳайкалчалари, от, суворий, йўлбарс, шер, эчки, кўй, маймун, кабутар кабиларнинг ҳайкалчалари топилган. Топилмалар орасида турли тарихий даврларга оид тангалар алоҳида ўрин эгаллайди. Бу ерда Гелиокл тангаларига тақлид қилиб зарб қилинган тангалар, қушон шоҳлари Вима Такто, Вима Кадфиз, Канишка, Ху-вишка, Васудева, қушон-сосонийлар ва сосон-кушоний тангалари (жами 152 та танга) топилган. Қишлоқ харобасида бунчалик кўп тангаларнинг топилиши, қушонлар даврида товар-пул муносабатлари жуда юқори тараққий қилганлигидан далолат беради. О.да Будда ҳайкалининг топилиши буддавилик динининг қишлоқ аҳолиси орасига кириб борганлигидан гувоҳлик беради. О. аҳолиси, асосан, дехқончилик ва боғдорчилик б-н шуғулланган. Дехқончилик б-н боғлик меҳнат қуроллари қишлоқнинг ўзида тайёрланган. Дехқончилик Шеробод дарёсидан канал орқали келтирилган сувга асосланган. О. қишлоқ жамоаси яшаган ёдгорлик бўлиб, қушон салтанатининг инқирозидан кейин вужудга келган сийёсий, ижтимоий ва иқтисодий сабаблар оқибатида ташлаб кетилган. 13-а.да қишлоқ харобасига бир неча қабрлар кўйилган. Қабрларнинг биридан олтиндан ишланган сирға ва мўғулларга хос бўлган пайкон топилган.

Ад.: Пидаев Ш. Р., Поселения кушанского времени Северной Бактрии, Т., 1978.

Шокиржон Пидаев.

ОҚҚЎРҒОН — Тошкент вилояти Оққўрғон туманидаги шаҳар (1980 й.дан). Туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Кучлик (16 км). О.дан Тошкент ш.гача 59 км. Аҳолиси 10,8 минг киши (2000), асосан, ўзбеклар, шунингдек, рус,

қозоқ, тожик, корейс, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Ода туман ҳокимияти биноси, пахта тозалаш з-ди, МТП, нон к-ти, авто-корхона, қурилиш ташкилотлари бор.

Умумий таълим мактаблари, касб-хунар коллежи, махсус интернат мактаби, марказий кутубхона, клублар, ўлкашунослик музейи фаолият кўрсатади. Сузиш ҳавзаси, стадион, теннис корти, касалхона, дорихоналар мавжуд.

ОҚҚЎРҒОН ТУМАНИ - Тошкент вилоятида туман. 1935 й. 28 июлда ташкил қилинган. Шим. ва шим.-ғарбда Қуйи Чирчиқ тумани, ғарб ва жан.-ғарбда Сирдарё вилояти, шим.-шарқда Ўрта Чирчиқ тумани, жан. ва жан.-шарқда Бўка тумани, шарқда Пискент тумани б-н чегарадош. Майд. 0,40 минг км². Аҳолиси 86,8 минг киши (2003). Туманда 1 шаҳар (Оққўрғон), 1 шаҳарча (Алимкент), 10 қишлоқ фуқаролари йиғини (Аччи, Дўстлик, Зарбдор, Зафар, Ойтамғали, Оққўрғон, Тоштўғон, Шоҳрухия, Элтамғали, Эркинлик) бор. Туман маркази — Оққўрғон ш.

Табиати. Туман худуди Сирдарё ва унинг ирмоғи Оҳангарон дарёси водийсида жойлашган. Жан.-ғарбидан Сирдарё, шим.-ғарбидан Оҳангарон ва унинг ирмоқлари (Қорасув ва б.) оқиб ўтади. Сирдарё бўйларидаги ботқоқлашган ерлар қуригилиб, экинзорга айлантирилган. Сирдарёдан шарққа томон ер юзаси баландлаша боради. Дарёлар қўҳна қайир (террасалар ва жарликлар ҳосил қилган. Ўртача бал. 320 м. Шим.-ғарбий томони очик бўлганидан Арктика ҳаво массаси бемалол кириб келади ва қишда т-ра пасайиб кетади. Январнинг ўртача т-раси —3,7°, энг паст т-ра —33°, июлники 26,5°, энг юқори т-ра 42°. Йиллик ёғин 256 мм. Вегетация даври 200—212 кун. Тупроғи ер ости суви юза бўлганидан кам чириндили аллювиал ўтлоқи тупрок. Оҳангарон соҳилида (1—2% чиринди) бўз туп-роқучрайди. Ёввойи ўсимликлардан ту-рангил, терак, жийда, тол, камиш, ян-тоқ, оққурай, туя-

кори н ва б. ўсади. Сирдарё ва Оҳангарон қайирларида, Хонарик бўйларида тўқай мушуги, қуён, тулки, чиябўри, юмронқозик, ўрдак, ғоз, қирғовул, сув қаламуши, сичқон, чумчук, лойхўрак, бақа, сувилон ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (80,9%), шунингдек, қозоқ (8,3%), рус (2,8%), татар (1,09%), тожик (1,6%) корейс (1,4%), украин, немис, қирғиз, уйғур, озар-байжон, белорус, туркман, яҳудий ва б. миллат вакиллари (3,1%) ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1км² га 217 киши.

Хўжалиги. Туманда ўндан ортиқ корхона мавжуд. Йирик корхоналари: Алимкент ва Оққўрғон пахта тозалаш з-длари, «Мафтуна», «Оққўрғон МТП» акциядорлик жамияти. Хусусий фирмалар, 46-автокорхона ишлаб турибди. Пахта ёғи, трикотаж ва тикувчилик буюмлари, озиқ-овқат, сут маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. 6 қурилиш ташкилоти бор. Туман комплекс ривожланган қ.х.га эга. 13 ширкат хўжалиги ва 5 хусусийлаштирилган чорвачилик фермаси мавжуд. Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик; ғалла, сабзавот ва полиз, беда, озуқа экинлари ҳам экилади. Узум ва мева етиштирилади. Туман хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, парранда, ипак курти боқилади.

О.т.да 49 умумий таълим мактаби, 1 касб-хунар коллежи, махсус интернат мактаби, марказий кутубхона ва унинг 38 та тармоғи (287 мингдан зиёд китоб), 15 клуб, музей, Мангулик қўрғони бор. 2 стадион, теннис корти, 2 сузиш ҳавзаси, 184 спорт майдонча-си фаолият кўрсатади. 78 жисмоний тарбия ва спорт муассасаларида 20 мингдан зиёд киши спорт ва жисмоний тарбия б-н шуғулланади. 2 касалхона, 25 фельдшер-акушерлик пункти, 2 қишлоқ даволаш амбулаторияси, 6 қишлоқ врачлик пункти, 15 дорихона аҳолига хизмат кўрсатади.

О.т.да автомобиль йўлларнинг умумий уз. 620 км га тенг бўлиб, улардан мамлакат аҳамиятидагилари 62 км ни ташкил

этади. 1935 й. 1 сент.дан «Оққўрғон ово-зи» туман газ. чиқарилади.

ОҚҚЎРҒОНЧАСОЙ - Самарқанд вилоятидаги сой. Зарафшон тизмаси-даги Чақаликалон тоғининг шим. ён бағридан бошланиб, шим.га оқади. Уз. 25 км, ҳавзасининг майд. 23 км². Юқори оқимида Кечкелдик, Танжой деб аталади. Дар-ғом каналига етмасдан тугайди. Қор, ёмғир ва булоқлардан сув олади. Ўртача йиллик сув сарфи 0,2м³/сек., оқим моду-ли 11 л/сек, км². Сувининг асосий қисми баҳорнинг 2-ярмида оқиб ўтади. О. Ургут тумани ерларини сугоради.

ОҒА (туркча) — 1) Усмонли турк им-периясида яничарлар бошлиғи унво-ни, шунингдек, сарой ходимлари бошлиғи. Яничарлар корпуси тугатилгач (1826), Туркия армиясидаги кичик ва ўрта зобит-лар. Ҳоз. Туркиядаги ер эгаларига муро-жаат қилинганда О. қўшиб ишлатилади, баъзан киши исмининг бир қисми бўлиб ҳам қўлланади; 2) О.нинг «ака» маъноси ҳам бор (мас, оға-ини — ака-ука); 3) хон саройи ёки бой хонадонидagi канизак, уйғур хо-надонидаги энг кекса аёл оғача дейилган; 4) ҳарам кўриқчиси (бичилган кул) ҳарам оғаси деб аталган; 5) Хоразмда хон саройига арзга келувчиларни қабул қилувчи киши эшик оғаси дейилган; 6) хотиннинг акаси ёки укаси (агар эридан катта бўлса) эр учун, эрнинг акаси ёки укаси (агар хотинидан катта бўлса) хотин учун қайноға ҳисобланади; 7) бу атама Эронда оқо шаклида ишлатилади.

ОҒА МИРАК Исфаҳоний (16-а.) — наққош, мусаввир; Табриз миниатюра мактабининг йирик вакили, Камолиддин Бехзоднинг шогирди. О.М. яратган мўъжаз асарлар мужассамотининг уйғунлиги, нафислиги, қисмларининг нозик ишла-ниши б-н ажралиб туради. Асарлари Рос-сия миллий кутубхонаси («Икки аждар олишуви»), Лондондаги Британия му-зейи («Мажнун ҳайвонлар орасида») ва б. тўпламларда сақланади. Низомийнинг «Хамса» асарининг 1520 й.да кўчирилган қўлёзмасига 5 та ҳамда 1539—43 й.ларда кўчирилган қўлёзма-сига мўъжаз расм-

лар ишлаган.

ОҒА РИЗО (? — 1616) — мусав-вир. 16-а. 2-ярми — 17-а. бошларида Машҳадда, Исфаҳонда (шоҳ Аббос са-ройида, 1585 — 1600) ишлаган. Мини-атюра, айниқса, портретларида мукамал-лик ва қаёттиликка эришган; миниатюра санъ-атиға график усулни олиб кирган. О. Р. асарлари Честер Битти, Дублин («Шоҳнома»), Париж миллий кутубхона-ларида ва хусусий тўпламларда сақлана-ди.

ОҒАЖАРИ НЕФТЬ КОНИ - Эрон-даги газ-конденсат ва нефть кони. Жаҳондаги йирик конлардан бири. Обо-дан ш.дан 130 км нарида жойлашган. Форс қўлтиғи нефть-газли ҳавза тар-кибига киради. Кон 1938 й.да очилган, 1945 й.дан ишлатилмоқда. Нефтни-нг бошланғич за-хиралари 1,3 млрд. т, газ-ники 263 млн. м³ миқдорида баҳоланган. Кон эни 6 км, уз. 60 км бўлган олигоцен-куйи миоцен даврига мансуб асимме-трик антиклиналь бурмада жойлашган. Самарали катламлари (қалинлиги 300 м дан ортик) ас-мари свитаси ва юқори бўр даври оҳақотларидан иборат. Коллек-тор жинслар юқори ғовакли ва ёрикли. Қатламнинг бошланғич босими 28,2 МПа, т-раси 77°. Нефтни-нг зичлиги 850 кг/м³ ковш-қоклиги 5,7 сПз, таркибида 1,42% S бор. О.н.к.да «National Iranian Oil Company» (NIOC) давлат корхонаси 60 та фавво-ра қудукдан йилига 31 млн. т дан ортик нефть олмақда.

ОҒАЛИҚ—Бухоро хонлигидаги ман-сабдор шахс; хон, амир маслаҳатчиси. Шайбонийлар даврида жорий этилган. Хонликдаги 4 беклик (Чоржўй, Қар-ши, Шахрисабз ва Китоб) узоқ, вақт марка-зий ҳокимиятга бўйсунмай кел-ганлари туфайли хонлик б-н бекликлар аҳолиси ўртасида воситачилик ролини ўйновчи О. мансаби таъсис этилган. Юртнинг энг хурматли, нуфузли оқсоқолларидан халқ йиғинларида О. мансабига тавсия этилган кишига амирлик томонидан мах-сус ёрлик берилган. О. хонлик ва халқ ўртасидаги вакил ҳисобланиб, аҳоли

турмушининг барча долзарб масалаларини ечиш ҳуқуқига эга бўлган. Вилоят ва салта-нат миқёсидаги энг муҳим масалаларда ҳам О.қа мурожаат қилинган. У халқ оммасини амалдорларнинг турли тазйиқларидан ҳимоя қилган. О.нинг энг асосий вазифаси — халқ б-н бек ва амир ўртасида мурасачилик юритиш, фуқаролар кайфиятидан хабардор бўлиш ҳамда содир бўлиши мумкин бўлган турли кўнгилсиз тасодифларни бартараф этишдан иборат эди.

ОҒАХОН — исмоилийларнянт низорийлар фирқаси бошлиғининг унвони. 19-а.нинг 1-ярмидан шу ном б-н аташ одатга айланган. Низорийлар фирқасининг хоз. имоми, Али ва Фотиманинг авлоди ҳисобланадиган Карим шоҳ О. унвонини олган кишиларнинг тўртинчисидир. У 1957 й. имоматни қабул қилган. Унинг Ҳиндистон ва Кенияда жойлашган қароргоҳидан таблиғчилар жўнатиб турилади, бу таблиғчилар низорийлар таълимотини (айниқса, Африкада фаоллик кўрсатиб) тарғиб қилиш б-н шуғулланадилар. Ҳоз. вақтда низорийлар жамоаси (баъзи мамлакатларда уларни хўжалар ёки оғахонийлар деб аташади) Осиё ва Африканинг 20 дан ортиқ мамлакатада (хусусан, Афғони-стон шимоли — Бадахшонда) мавжуд.

ОҒЗАКИ АНЪАНАДАГИ МУСИҚА, анъанавий мусиқа — мусиқа ижодиётининг асосий турларидан. Қа-димдан одамларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш жараёни (меҳнат, ма-росим ва б.)да юзага келиб, тарихий ривож натижасида иккита асосий — халқ мусиқа ижоди (мусиқий фольклор) ва оғзаки анъанадаги профессионал мусиқа (мумтоз мусиқа, баста-корлик) қатламларига ажратилган. О.а.м. ижодкорлари оммавий бадиий онгнинг хусусиятларига изчил таяниб, муайян давр, ус-луб ва б.нинг эстетик қонунлари, ижодий қоидаларига қатъиян бўйсунди. Шу нуктаи назардан О.а.м., аксар ҳолларда индивидуал образлар яратишга қаратилган композиторлик ижодидан

фарқ қилади. Ўз табиатига кўра, О.а.м. нота ёзувида «мустахкамланган» муаллифлик асарлардан эмас, балки оғзаки шаклда, авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтган намуналардан иборат бўлади. Маз-кур намуналарнинг бадиий ифодаси турли жараёнлар, ўзига хос йўллар ор-қали гавдаланади. Устозлардан бево-сита эшитиб ўрганган намуналарга шо-гирд созандахонандалар ўз қиссаларини кўшадилар, ёинки бошқача вариант (йўл) лар яратиб, ижро этадилар. Ўзбек мусиқа меросини халқ мусиқа ижоди (меҳнат ва маросим кўшиқлари, ялла, лапар, тер-малар, ўйин-ракс ва лирик куйлар каби) ҳамда оғзаки анъанадаги профессионал мусиқа (мақом, ашула, чолғу йўллари ва б.) жанрлари ташкил этади.

Олимжон Беков.

ОҒЗАКИ ДРАМА, оғзаки драматур-гия — халқ орасида яратилган, халққа намойиш этиладиган ўйин-то-мошалар тарзидаги алоҳида фольклор жанри. Жаҳондаги барча халқларнинг ёзма дра-матургияси О.д.дан бошланган. О.д. халқ анъанавий театри б-н чамбарчас боғланган ҳодда шаклланиб ривож топиб келган. Унинг матни анъанавий фабула ва баъзи барқарор диалоглар асо-сида ижро пайтида тўқилган. Халқ О.д. томоша-ларининг сюжети, одатда, содда бўлиб, асосий эътибор сюжетга эмас, вазиятга, қаҳрамонларнинг хрлатига қаратилган, унда диалог ва ижро пайтида тўқиладиган эпизодлар муҳим роль ўйнаган. Айниқса, ҳажвий диалогнинг ишланишига кўп эътибор қилинган. О.д. томошабинлар-ни қулдирибгина қолмасдан, катта иж-тимий ва тарбиявий ақамиятга ҳам эга бўлган.

Ўзбек халқ О.д.си ўрта асрларда мас-харабозлар ва кўғирчоқбозлар санъати б-н боғлиқҳолда майдонга келиб, катта тараккиёт йўлини босиб ўтган. У про-фессионал масхарабозлар, муқаллидлар, кизикчилар, кўғирчоқбозлар томонидан бадиҳа йўли б-н тўқилган. О.д. «Танқид», «Муқаллид», «Кулки-ҳикоя», «Кўғирчоқ ўйин» деб аталган пьесалар туркумла-

рини ўз ичига олади. Тематик жиҳатдан О.д. ниҳоятда бой. Унда халқ турмуши, урф-одатлари, меҳнати б-н боғлиқ бўлган воқеалар ҳам ўз аксини топади. О.д. Ўзбекистонда ёзма профессионал драманинг яратилиши ва шаклланишида муҳим роль ўйнади. Х. Х. Ниёзий ўз драматургиясида, жумладан, «Тухматчилар жазоси», «Майсаранинг иши» комедияларида халқ ижодининг бошқа турлари қатори О.д. мотивлари ва тасвирий воситаларидан фойдаланган. О.д. анъаналарини машхур кизикчилар Юсуфжон Шакаржонов, Бердиёр Диёров, Охунжон Хузуржонов, Ҳожи тамтамлар давом эттириб, санъ-ат ривожига муҳим ҳисса қўшдилар.

Европа мамлакатларида ҳам О.д. меҳнат фаолияти б-н боғлиқ ҳолда шаклланган. Унинг асосини йил фаслларининг алмашишига ҳамда деҳқончилик ишларига бағишланган ўйинлар таш-кил этади. Мас, Фарбий Европада қишни кузатиш б-н боғлиқ масленица бай-рамларида қиш ва ёзнинг кураши рам-зий образлар орқали намойиш этилган. Дастлаб Германияда ривожланган бу мавсумий ўйин-томосшалар кейинчалик, 15—16-а.ларда Италия, Франция ва б. мамлакатларда ҳам тарқалган. Рос-сияда О.д. 17—18-а.ларда пайдо бўлган. Европа мамлакатларида тарқалган О.д. ҳам шу мамлакатлардаги миллий ёзма драматургия ривожига катта таъсир кўрсатган (яна қ. Драма).

ОҒЗАКИ НУТҚ — нутқнинг сўзлашув шакли. О.н. ёзма нутқдан товуш орқали фаркланади. О.н. 2 шаклга эга: монологик нутқ ва диалогик нутқ (қ. Нутқ).

ОҒИЗ, оғиз оши — янги тукқан сигирнинг дастлабки 3 кунлик сутидан тай-ёрланадиган таом. Шеваларда далама, гелагай, палла каби номлар б-н аталади. О. сути қозонда сут каби суст оловда қайнатилади. О. сути таркибида ўртача 25% қурук модда бўлиб, 5,4 % ёғ, 15% оксил, 3,3% сут шакари, 1,3% минерал моддалар, 200 га яқин тўйимли ва биологик фаол моддалар (БФМ) энгил хазм

бўладиган ҳолатда учрайди. Пиширилганда О. сутининг оксили ивиб, худди творогга ўхшаб қола-ди, шунда қозонга туз солиб таъми ростланади. Айрим жойларда О.га седана ҳам солинади. Баъзи жойларда гуруч қўшиб пиширилади. Мазали, тўйимли таом О. совитиб истеъмол қилинади. Сигир эгаси сут мўл-кўл бўлишини ният қилиб, О.ни яқин қўни-қўшни ва қариндош-уруғларга таркатади.

Рўзимат Ҳамроқулов.

ОҒИЗ БЕЗЛАРИ — одам ва ҳайвонларда йўли оғиз бўшлиғига очиладиган безлар (мас, сўлак безлари). Улар овқат хазм бўлиши, шунингдек, қон ивишига имкон берадиган ширали, лекин захарли секрет ажратади.

ОҒИЗ БЎШЛИҒИ — хазм йўлининг бошланғич бўлими. Олд ва ён томонлари лунж б-н, юқоридан юмшоқ ва қаттиқ танглай, пастдан О.б. туби — тил ости мускуллари б-н чегараланган. О.б. орқа томондан тоқ тешиқ—томоқ орқали халқум бўшлиғига туташади. Тишлар ва милқлар О.б.ни оғиз дахлизи (оғизга кир-равериш) б-н асли О.б.га ажратиб туради. Оғиз дахлизи оғиз тешиги орқали ташқи муҳитга туташади. Оғиз юмилганда О.б. тораяди ва уни тил тўлдириб туради. Сўлак безлари О.б. дахлизига очилади.

ОҒИЗ БЎШЛИҒИ САНАЦИЯСИ — оғиз касалликларининг олдини олиш ва уларни йўқотишга қаратилган чоратadbирлар. Булар тишларни даволаш ва пломбалаш (бу кейинчалик тиш чири-ши ва асорати — пульпит ҳамда пери-одонтитнинг олдини олади), тишнинг механик шикастланишига йўл қўймастик; тиш-жағ соҳаси ва тиш нуқсонларини ўз вақтида бартираф этишдан иборат.

Мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларда (йилига 2 марта), касбга ало-қадор зарари бор саноат қорхоналари хизматчилари, шунингдек, хомиладорлар, турли хасталиги бўлган беморларда О.б.с. мажбурий тарзда олиб борилади.

О.б.с. атрофидаги тўқималар, оғиз шиллиқ қавати касалликлари кўпгина умумий ўтқир ва сурункали касалликлар-

нинг олдини олишда ниҳоятда муҳим, чунки чириган ёки касал тишлар сурункали инфекция ўчоғи бўлиб, организмга зарарли таъсир кўрсатади. Шу боис, ҳар бир киши ўзи мустақил равишда оғиз бўшлиғи ва тишларни тўғри парвариш қилиб бориши, уларни тиш чўткаси, па-ста ёки тиш поро-шоғи б-н ювиб, оғизни сув ва зарар-сиз дезинфекцияловчи эрит-малар (2% ли сода эритмасидан 1 стакан сувга 1 чой қошиқ ёки борат кислота ва б.) б-н оғизни чайиши, овқатдан сўнг тиш ораларини махсус тиш ковлагич б-н тозалаши лозим. Тиш, милк, тил ка-салликларига хос илк аломатлар пайдо бўлса, дарҳол стоматологга мурожат қилиш керак (яна қ. Тиш).

ОҒИЗ ЕЛИКИШИ - қ. Нома.

ОҒИЗ ОҚАРИШИ - оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси касаллиги. Оғиз, қин, ичак шиллиқ пардасида яшайдиган ачитки замбуруғлари О.о.га сабаб бўлади. Эмадиган болаларда кўпроқ уч-райди. Ўсмирлар ва қатта кишилар узок, касалланиб озиб кетганда, уларда ҳам ку-затилади. Оғиз шиллиқ пардасида сутдай оқ пардачалар пайдо бўлади; булар бир-бирига туташгач, оғиз оқариб қолади. Парда кўчирилса, ўрни кизаради ёки қонайди. О.о.га гумон туғилганда дарҳол врачга мурожаат қилиш зарур, чунки у тарқалиб, ҳал-қум, қизилўнгач ва нафас йўлларига ўтиши мумкин.

Бемор врач назорати остида давола-нади. Витаминотерапия ва витаминли (витамин С) овқатлар яхши наф беради.

ОҒИЗ СУТИ — хомиладорликнинг сўнгги ҳафталарида ва туққандан кейинги дастлабки 2—3 кунда сут безла-рида ишланиб чиқадиган сут. О.с. од-дий (етилган) суддан юксак даражада тўйимлилиги ва енгил ҳазм бўлиши, ёғ, оқсил, тузлари кўплиги ва қанди камли-ги б-н фарқ қилади. О.с.даги ёғ ва тузлар тар-киби янги туғилган бола организми-даги ёғ ва тузлар таркибига ўхшайди. О.с. витаминларга бой, унда антителилар ҳам кўп. Бола янги ҳаёт шароитига мос-лашган сари О.с.нинг таркиби оддий сут-

никига ўхшаб боради.

ОҒИЗ ҲИДЛАНИШИ - айрим ка-салликларнинг белгиси. Кўпинча тиш, милк, бурун-ҳалқум, қизилўнгач, меъда ва ўпка касалликларида кузатилади. Баъ-зан О.х. қандли диабет, нефрит ва ички аъзоларнинг бошқа касалликлари белги-си бўлиши ҳам мумкин. Тиш эликсири ва лосьонлар ёрдамида О.х.ни вақтинча йўқотса бўлади, лекин, албатта, мутахас-сис врачга мурожат этиш лозим.

Од.нинг олдини олиш овқатдан кейин оғизни чайиш, тиш ва тиш протезларини тозалаб ювиб туриш (қ. Тиш), шунинг-дек, оғиз бўшлиғини соғлом сақлаш, тиш врачлари кўрсатмаларига пухта амал қилиш, меъда-ичак касалликларини ўз вақтида даволатишдан иборат.

ОҒИЗАЙЛАНГИЧЛАР (Rotatoria) бирламчи тана бўшликли чувалчанглар синфи. Халтасимон, баъзан шарсимон гавдаси бош, тана ва дум бўғимларидан иборат. Кўп хужайрали ҳайвонлар ораси-да энг кичиги, гавдасининг уз. 0,01 дан 2,5 мм гача. Оғиз олди киприклари му-раккаб тузилган.оғиз айлан-гич аппара-тини ҳрсил қилади. Айрим турларининг бош бўлимида сезгир тукчалари ва 1—2 та пигмент кўзачалари бўлади. Кўпчилик О. танаси совут б-н ўралган. Ўтроқ О. оёғи учидаги 2 та ўсимтаси ёрдамида субстратга ёпишиб олади. Ичаги тўғри най шаклида; ичакнинг олдинги қисми чайновчи ошқо-зон — мастаксни ҳосил қилади. Айриш органлари — прото-нефридийлар клоакага очилади. Нерв си-стемаси ҳал-қум усти ганглийи ва ундан қиллар, кўзчалар ва б. органларга кетади-ган нервлардан иборат. Айрим жинсли. Жинсий безлар йўли клоакага очилади. Тухим қўяди ёки баъзи вакиллари тирик туғади. Эркаги майда, айрим турларининг эркаги бўлмаслиги туфайли партеноге-нез кўпаяди. О. систематика-си ва турла-ри яхши ўрганилмаган. Кенг тарқалган; 2000 га яқин тури бор. Чучук сув бенто-си ва планктони таркибига киради; нам мох ва тупрокда яшайди; айрим турлари денгизларда ва шўр сувли ҳавзаларда уч-

райди. Бир хужайрали сув ўтлари, микро-организмлар б-н озикланади, айримлари йирт-қич. Сув ҳавзалари қуриб қолганда кўпчилик О. анабиоз ҳолатига ўтади. Сув қавзаларининг ўз-ўзидан тозаланишида ва ёш балиқчаларнинг асосий озиғи сифатида катта аҳамиятга эга.

ОҒИЛ, оғилхона — қорамол (си-гир, бузоқ, буқа ва б.)ни боғлаб сақлаш ва боқиш учун қурилган бино. Охурлар ва гўнгни ташлайдиган мах-сус туйнуқлар б-н жиҳозланади (қ. Молхона).

ОҒИР АТЛЕТИКА — спорт тури, ҳар хил вазн тоифаларида оғир нарсалар (штанга, тош) кўтаришда мусобақаланиш. Оғирликларни кўтариш машқлари қад. замонлардан маълум. Расмий мусобақалар эса 1860-й.лардан (биринчи марта АҚШда) ўтказиб келинади. ҳоз. вақтда штангани икки қўллаб даст ва силтаб кўтариш (1972 й.дан) О.а.нинг асосий машқлари ҳисобланади. Даст кўтаришда спортчи штангани тўхтатмай бир ҳаракат б-н, силтаб кўтаришда — кетма-кет иккита ҳаракатда — аввал кўкракка олиш, кейин эса юқорига чўзилган қўлларга кўтаришни амалга оширади. Оғир атлетикачиларни (1977 й.дан) 10 вазн тоифасига (52 кг гача — 110 кг дан юқори) ажратадилар. О.а. 1896й.дан Олимпиада ўйинлари (1900, 1908, 1912 й.дан ташқари) дастурига қиради. 1896 й. 1-Европа чемпионати, 1898 й. 1-жаҳон чемпионати бўлиб ўтган. Ўзбекистонда биринчи О.а. тўғараги 1917 й.да Тошкент ш.да очилган, у «Тошкент оғир атлетика жамияти» деб аталган. Ўзбекистонда О.а.нинг асосчиси Феоктист Гориздро қисобланади. Ўзбекистонда О.а. федерацияси 1992 й.дан фаолият кўрсатади. У Халқаро О.а. федерацияси — IWF га (1993), Осиё О.а. федерациясига (1994) аъзо. Ўзбекистон О.а. федерацияси ҳар йили катталар ва ёшлар ўртасида Ўзбекистон биринчилиги мусобақаларини ўтказди. Андижон, Тошкент вилоятлари, Тошкент ва Самарқанд ш.ларида О.а. кенг оммалашган. О.а. секцияларида 7000 га яқин

киши мунтазам шугулланади. Халқаро тоифадаги спорт усталари Эркин Қаримов (жаҳон рекордчиси, 1968), Исроил Исоков, Ноил Мухаммадёр (олимпиада ўйинларининг кумуш медали совриндорлари, 1988), Сергей Сирцов (жаҳон чемпиони, 1991, Олимпиада ўйинларининг кумуш медали со-вриндори, 1992), Игорь Содиқов (жа-ҳон чемпиони, 1991) ва Ўзбекистонда хизмат кўрсатган спортчи Игорь Халилов (ёшлар ўртасида Европа, жаҳон чемпиони, 1992, Осиёнинг 2 қарра чемпиони 1997, 2000) Ўзбекистоннинг энг кучли О.а.чиларидир.

ОҒИР МАШИНАСОЗЛИК САНОАТИ — машиносозлик саноатининг йирик тармоғи. Металлургия, кон-руда, йирик темирчилик-пресслаш, майдалаш-янчиш, кўтарма-транспорт усқуналари, шунингдек, йирик экскаватор, ротор мажмуалари, тепловозлар, электровозлар, т.й. вагонлари, дизеллар ва б. ишлаб чиқарадиган саноат қорхоналари қиради (қ. Машинасозлик саноати).

ОҒИР САНОАТ — и.ч. воситалари ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари гуруҳи. О.с. ундирма саноат тармоқларининг барчасини ва ишлов берувчи саноатнинг бир қисмини ўз ичига олади. Унга электроэнергетика, ёқилғи са-ноати, қора ва рангли металлургия, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, кимё, нефть кимёси, ёғочсозлик, қоғоз-целлюлоза, қурилиш материаллари саноати ва б. қиради. О.с. мамлакатнинг ишлаб чиқарувчи кучларини ривожлантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди, халқ хўжалигини кенгайтирилган и.ч., техника б-н қуроллантириш, мамлакат мудофаа қудратини юксалтириш, халқ фаровонлигини ўстиришнинг негизи ҳисобланади.

Ўзбекистонда 20-а.нинг бошларига қадар О.с. қорхоналари бўлмаган. 20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб дастлабки к.х. машинасозлиги, гидроэнергетика, ёқилғи саноати қорхоналари қурилди. 2-жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга 90 та О.с. қорхонаси кўчирилиб келтирилди. Уларнинг кўпи машинасозлик,

асбобсозлик корхоналари эди. Урушдан кейинги йилларда кўпгина йирик корхоналар қурилиши натижасида машинасозлик тармоклари кўпайди, сифати ўзгарди. Шунингдек, самолётсозлик, асбобсозлик, моторсозлик, электроаппарат, электродвигатель, экскаватор, компрессор з-длари қурилди.

Тошкент, Олмалиқ, Чирчиқ, Самарканд, Навоий, Фарғона, Янгийўл, Наманган, Шўрсув ва б. жойлар турли хил кимёвий махсулотлар ишлаб чиқарадиган кимё индустрияси марказига айланди. Бекобод, Чирчиқ, Тошкент ш.лари кора металлургия, Зарафшон, Олмалиқ ш.лари эса рангли металлургия маркази ҳисобланади.

Ўзбекистон саноатида электр энергияси, газ, нефть, кўмир, бензин, пўлат, автомобиллар, тракторлар, пахта териш машиналари, электродвигателлар, трансформаторлар, аккумуляторлар, кабеллар, экскаваторлар, кўприкли кўтаргичлар, йигирув машиналари, самолётлар, олтингургут кислотаси, минерал ўғитлар, цемент, қурилиш материаллари ва б. ишлаб чиқарилади. Мамлакат саноатида тармоқларнинг тутган ўрни хар хил. Мас, 1995 й.да саноат махсулотларининг тармоқлар бўйича таркибида ёқилғи-энергетика мажмуаси 18,3%, металлургия 13,9%, кимё ва нефть кимёси саноати 5,2%, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш 8,8%, қурилиш материаллари саноати 4,5%, целлюлоза-қоғоз саноати 1%ни ташкил қилди. Саноат тараққиётида ёқилғи-энергетика мажмуасининг ўрни алоҳида. Унинг таркибига газ, нефть ва нефтни қайта ишлаш, кумир ва энергетика қиради. Ўзбекистон жаҳрндаги 10 та йирик газ ишлаб чиқарувчи мамлакатлар жумласига қиради. Республикада қудратли гидро- ва иссиқлик электр ст-ялари мавжуд. Металлургия мажмуаси таркиби маъдан хом ашёсини, кора ва рангли металлларни қазиб чиқарувчи, бойитувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи корхоналардан иборат. Олтин, кумуш, мис, кўрғошин, рух, вольфрам, молиб-

ден, литий, уран, алюминий хом ашёси, нодир металллар ва б. қатор қазилма бойликларнинг аниқланган захиралари кўп.

Кимё ва машинасозлик мажмуалари саноатнинг муҳим соҳаларидир. Янги иқтисодий шароитда бу тармоқларда чуқур структуравий қайта қуришлар амалга оширилди, улар мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга йўналтирилган. 2002 й.да Ўзбекистон О.с. корхоналарида 419,6 минг т кора металллар прокати, 2,7 млн. т кумир, 7,2 млн. т нефть (газ конденсанти б-н бирга), 59,7 млрд. м³ табиий газ, 49,6 млрд. кВт-соат электр энергияси, 156 та трансформатор, 31285 дона автомобиль, 954 дона трактор, 822 минг т минерал ўғитлар, 9733 т қоғоз, 3,9 млн. т цемент ишлаб чиқарилди.

Жаҳондаги кўпгина ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда О.с.ни ривожлантиришга катта эътибор берилган. 1970-й.лар ўрталарида бутун дунёда 6499 млрд. кВт-соат электр энергияси, 2642 млн. т нефть, 1260 млрд. м³ табиий газ, 2505 млн. т кўмир, 476 млн. т чўян, 652 млн. т пўлат, 96,6 млн. т минерал ўғитлар ишлаб чиқарилди. Бу кўрсаткичлар 20-а.нинг охирига қадар ҳам ортиб борди.

О.с. ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида ғоят муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия, Япония, Италия ва б. мамлакатлар саноатида асосий ўринни эгаллайди (яна қ. Газ саноати, Гидроэнергетика, Ёқилғи саноати, Индустрини ўсиш, Иссиқлик энергетикаси, Кумир саноати, Машинасозлик саноати, Нефть саноати, Нефть кимёси саноати, Рангли металлургия).

Абдурахим Ортиқов, Равшан Отабоев.

ОҒИР СУВ, D2O — водороднинг изотопи дейтерий (O)нинг кислород б-н бирикмаси. Табиий сув ва атмосфера ёғинларида мавжуд. Мол. м. 20. Музлаш т-раси +0,82°, қайнаш т-раси 101,42°, зичлиги 1,359 г/см³. О.с.ни 1932 й.да

Г. Юри ва Э. Осборн кашф этган. Таркибида H_2O молекулалари б-н бирга оз микдорда D_2O молекулалари ҳам бўлган оддий сув электролиз қилинганда, асосан, H_2O молекулалари парчаланеди; О.с.нинг нисбий микдори ортиб боради. D_2O молекулаларига бой қолдиқ сувни узок, вақт электролиз қилиш ва фракцион ҳайдаш йўли б-н деярли тоза О.с. олиш мумкин. Америкалик олимлар Г.Люис, Р. Макрональд ва Ф. Спеддинглар 1933 й.да ана шу йўл б-н деярли 100% D_2O молекулаларидан ташкил топган соф О.с. ажратиш олганлар. 165 т сувни электролиз қилиб, 1 кг га яқин D_2O олиш мумкин: 1 т сувни электролизлаш учун 5—6 минг кВт- соат электр энергияси сарфланади. О.с. кўпгина хос-салари жихатдан оддий сувдан фарқ қилади: зичлиги, мол. м., қайнаш ва қотиш т-раси оддий сувникидан юқори. О.с. ядро реакторларида нейтронлар тезлигини сусайтиришда қўлланади.

ОҒИРЛИК, вазн — Ер тортиш кучи майдонида тинч турган жисмнинг унинг эркин тушишига тўсқинлик қиладиган горизонтал таянч (ёки осма) га таъсир кучи. Ньютоннинг иккинчи қонунига кўра (қ. Ньютоннинг механика қонунлари), жисмнинг вазни $P=m(g - a) = F(x - a/g)$, бунда: t — жисм массаси, g — эркин тушиш тезланиши, a — ташқи кучлар таъсирида жисм эришган тезланиши, F — тортишиш кучи ва Ернинг суткалик айланиши ту-файли ҳосил бўлувчи кучнинг геометрик йиғиндисидан иборат оғирлик кучи, $a=0$ бўлганда вазн оғирлик кучига тенг, $g=a$ бўлганда вазн нолга тенг бўлади, яъни вазнсизлик ҳолати юзага келади. Вазн — ўзгарувчан катталиқ, у жойнинг географик кенглигига боғлиқ (қутбда у экватордагига Караганда каттароқ қийматга эга бўлади). Жисмнинг экватордаги вазни қутбдаги вазнига караганда 1/288 марта кичик.

Вазн ва масса ҳар хил физик катталиқ. Вазн жисм характеристикаси бўла олмайд. Жисмнинг характеристикаси — бу унинг массасидир. Халқаро бирликлар

тизими СИ да вазн оғирлик куч бирлиги ньютон (Н)да, масса — масса бирлиги килограмм (кг) да ўлчанади.

ОҒИРЛИК КУЧИ - Ер сирти яқинидаги исталган моддий заррага таъсир этувчи куч. О.к. Ер айланишидан вужудга келадиган марказдан қочма куч б-н Ер тортиш кучининг тенг таъсир этувчисига тенг. Марказдан қочма куч Ер экваторида энг катта қийматга эга бўлиб, О. к.нинг 1/288 қисмига тенг. Шу туфайли, Ер сиртидаги О.к. Ернинг шакли ва ўлчамига, жойнинг географик кенглигига боғлиқ. О.к.нинг йўналиши Ер сиртидаги жойнинг вертикали ҳисобланади. Бирор кичик майдондаги (яъни Ер сиртининг бир неча км² даги) О.к. йўналишларини ўзаро параллел деса бўлади; демак, Ер сиртига тик йўналган ва mg га тенг бўлган О. к. бир жинсли куч майдонини ҳосил қилади (t — Ерга тортилаётган зарра массаси, g — О.к. тезланиши).

ОҒИРЛИК МАРКАЗИ - қаттиқ жисм б-н мунтазам боғланган нукта; жисм зарраларига таъсир этувчи оғирлик кучларининг тенг таъсир этувчиси шу нуктадан ўтади. Симметрия маркази мавжуд бўлган бир жинсли жисмлар (дойра, шар, куб ва б.) да О. м. шу симметрия марказида ётади. Бошқа жисмларнинг О.м. турли жойда (мас, тўғри чизиқнинг О.м. ўртасида, параллелограммнинг О.м. диагоналлари кесишган нуктада, учбурчакники медианалари кесишган нуктада ва х.к.) бўлади.

ОҒРИҚ — ўта кучли ёки емирувчи таъ-сирловчиларга жавобан организмда рўй берадиган нохуш физиологик жараён, организмнинг химояланиш реакцияси. О. бутун организм ёки органлар функ-циясининг бузилганлиги ҳақида, касаллик тўғрисида огоҳлантиради, уни аниқлашга ва тўғри даволашга имкон беради. Шу б-н бирга О. сезги ҳиссий кечинма сифатида кишини эзади, унга ором ва уйку бермайди, иш қобилиятини пасайтиради ва б. О. ҳаддан таш-қари кучли бўлса, шок рўй бериши мумкин. О. кўпроқ таъсирловчининг кучига боғлиқ.

Агар тери, шиллик пардалари, суяк усти пардаси қаттиқ шикает ланган бўлса, О. кучли бўлади. Ичак функциясидаги озгина бузилишлар кучли О.қа сабаб бўлиши ёки, аксин-ча, бош мия, буйракнинг жиддий зарарланишлари оғриқсиз ўтиши мумкин. Оғритувчи таъсиротга жавобан организмда бир қанча ўзгаришлар рўй беради; кон томилари тораяди, кон босими кўтарилади, қоннинг ивиш хоссаси ошади, қондаги қанд миқдори кўпаяди. Оғриқ бевосита пайдо бўлган жойида (мас, гастритда тўш остида) ёки бу жойдан анча узоқда (мас, сий-дик тоши касаллигида жинсий аъзолар ва човда) сезилиши ва нервлар оркали гавданинг муайян соҳаларига тар-қалиши мумкин, буни оғриқ иррадиацияси дейилади. Ички аъзоларнинг касалликларини аниқлашда оғриқтури ва иррадиация характери назарда ту-тилади. Оғриқ сезгиси бош мия пўстлоғида шаклланиб, кейин периферияда акс этади. Лўкиловчи, санчувчи, кесувчи, ловуллаувчи, симилловчи, тимдаловчи ва б. хил О.лар бўлади. Бош оғриғи, юрак соҳасидаги ва қорин соҳасидаги О.лар ҳаётга жиддий хавф соладиган оғриқлардир.

Юрак соҳасидаги О. кўкрак қафасининг чап томонида ёки тўш орқасида бўлади. О. бирдан ёки аста-секин бошланади. О. бир лаҳзада ўтиб кетиши ёки анчагина давом этиши мумкин. Кўпроқ юрак ҳамда б. аъзолар касалланганда учрайди. Туш орқасида сиқиб бошлана-диган О. жисмоний зўриққанда ёки тинч ҳолатда ҳам кузатилади, бу стенокар-дияга хос бўлиб, тиббий ёрдам кўрса-тишни талаб этади. Кўкрак қафасининг чап томонидаги О. ревматизмда, шунингдек, юрак атрофидаги аъзолар зарарланганда, камқонликда ва б. касалликларда пайдо бўлади. Юрак соҳасидаги О. кўпинча неврозларда юрак нерв аппаратининг функционал бузилишлари, ички секреция безлари фаолиятининг ўзгариши, турли интоксикацияларда (мас, чекиш ёки ичкиликка ружу қилган кишиларда) кузатилади.

О.қа даво қилиш уни юзага келтирган сабабчисини бартараф этишдан иборат. О.лардан ўткир қорин оғриғига этибор-сизлик б-н қараб бўлмайди, чунки бу хил О. қорин бўшлиғи органларининг жиддий касалликлари (ўткир аппендицит, меъда ёки ичак ярасининг тешилиши, ичак буралиши, ичакнинг тутилиб қолиши, қорин бўшлиғига кўп кон оқиши, ўткир панкреатит ва ҳ.к.)дан далолат беради. Қоринда О.нинг келиб чиқиш сабабини фақат врач аниқлайди ва тегишли даво тайинлайди. Беморнинг ўзи ёки атрофидаги кишиларнинг О. сабабини билмай туриб, ўз билгича даво қилишга ури-нишлари бемор аҳволини оғирлаштириб қўйиши мумкин. Болалардаги қорин оғриғини ота-оналар кўпинча «ич бузилиши» деб ўйлашади. Ўз билгича оғриқ қолдирувчи дорилар, сурғи ичиш, клизма қилиш қатъий ман этилади. Бу хил муо-лажалар касалликларни аниқлашда, диагноз қўйишда врачни чалғитиши мумкин. Умуман О.нинг қамма турида ҳам врачга кўриниб, унинг кўрсатмаларига амал қилиш тавсия этилади.

ОҒРИҚ ҚОЛДИРУВЧИ ДОРИЛАР

- оғриқ сезгисини йўқотувчи ёки камай-тирувчи дорилар. Буларга кимёвий ту-зилиши ва таъсир механизми турлича дори моддалари қиради. О.қ.д.дан нерв системасига таъсир этиб, оғриқни ка-майтирувчи моддалар (анальгетиклар) асосий ўринни эгаллайди. Наркотик аналгетиклар ва ненаркотик аналгетиклар фарқ қилинади. Наркотик аналгетикларга морфин, ва унинг синтетик ўриндошлари (промедол, фентанил ва б.) қиради. Наркотик аналгетиклар турли оғриқлар, жумладан, шикастланиш, куй-иш, миокард инфарктида рўй берадиган кучли оғриқларни ҳам қолдиради. Морфин марказий нерв системасига таъсир кўрсатиб, эшитув, кўрқув, тактил сезгисини ўткирлаштиради, ўзига хос галлюцинациялар келтириб чиқаради. Оғриқ б-н кечадиган салбий эмоциялар (вахима, ҳаяжонланиш, ғам-ғусса ва б.)ни сусайтириб, хавфсизлик, ўзини енгил ҳис

килиш, бамайлихотирлик туйгусини пайдо қилади. Наркотик анализгетиклар тақрор тақрор қабул қилинганда одам унга ўрганиб, қўмсай-диган бўлиб, наркоманияга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун наркотик анализгетиклар қатъий ҳисобда туради ва улар чекланган ҳолда берилади. Наркотик анализгетикларни врач руҳсатисиз ичиш тақиқланади.

Нонаркотик анализгетикларга кимёвий тузил иши турлича бўлган синтетик моддалар (амидоприн', анализгин, ацетилсалицилат кислота, парацетамол ва б.) киради. Бу хил анализгетикларнинг наркотик анализгетикларга кара-ганда оғрик қолдирувчи таъсири куч-сизроқ бўлиб, асосан, невралгия ту-сидаги оғрикларда, миальгия (муқкуллар яллиғланиши)да, тиш ва бош оғриғида, артралгияда ишлатилади. Нонаркотик анализгетиклар оғрик қолдириши б-н бир қаторда иситма ту-

шишига ҳам (қ. Иситма туширувчи дорилар) ёрдам беради. Қўпчилик Нонаркотик анализгетикларнинг яллиғланишга қарши таъсири ҳам бор (қ. Яллиғланишга қарши дорилар). Врач руҳсатисиз бу дориларни ичмаслик керак.

Анализгетиклар гуруҳига мансуб бўлмаган бир канча дори моддалар ҳам оғрик қолдириши мумкин. Мас, силлиқ муқкулларни бўшаштирувчи дорилар — атропин, бангидевона препаратлари, папаверин, но-шпалар ва б. қон томирлар спазмида ишлатиладиган то-мир кенгайтирувчи дорилар шулар жумласидандир.

Врачга қўришиб оғрик сабаби ва хусусиятини билгандан сўнг О.к.д. ичилса, яхши наф беради.

ОҒРИҚСИЗЛАНТИРИШ - қ. Анестезия.

ОҲАК — қурилиш материали. Оҳактош, бўр ва б. карбонатли жинсларни 900° дан юқори т-рада қуйдириб, ишлов бериб олинади: $\text{CaCO}_3 \xrightarrow{t} \text{CaO} + \text{CO}_2$ Т. Кальций оксид CaO — сўндирилмаган О., кальций гидроксид Ca(OH)_2 эса сўндирилган О. деб юритилади (қ. Кальций). О. қадимдан қовушқоқ материал сифатида ишлатиб келинган.

Мил. ав. 3000—2500 й.даёқ О.нинг қум ва сув б-н қоришмасидан турли иншоотлар қуришда, тош ва ғиштни бириктиришда, деворларни сувашда ҳамда бўёқ тайёрлашда фойдаланилади.

О. бўлак ва қуқун ҳолида ишлаб чиқарилади. Кимёвий таркибига қараб, ҳавода қотувчи ва гидравлик хилларга бўлинади. Ҳавода қотувчи О., асосан, кальций ва магний оксидларидан иборат. Гидравлик О. таркибида, бундан ташқари, анча миқдорда кремний, алюминий ва темир оксид бўлади. Ҳавода қотувчи О. қурилиш қориш-малари ва бетоннинг қуруқ ҳавода қотишини, гидравлик О. ҳавода ҳам, сувда ҳам қотишини таъминлайди. О. қурилишда, металлургияда, кимё са-ноатида, қанд, қоғоз, шиша буюмлар, ойна и.ч.да, шунингдек, сувни тозалаш ва б. мақсадларда кенг қўлланади.

ОҲАКЛИСОЙ — Самарқанд вилояти Самарқанд туманидаги сой. Қоратепатоғининг жан. ён бағридан бошланади. Уз. 37 км. Дарғом каналига қуйилади. Ҳавзасининг майд. 71 км². Водийсининг эни 1—2 км, тоғдан чиққач, қатта ёйилма ҳосил қилади. Қор, ёмғир ва булоқлардан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 0,95 м³/сек. Оқим модули 16 л/сек. км². Сувининг асосий қисми (60—75%) баҳорда оқади. Ирмоқларининг умумий уз. 100 км дан ортиқ. Энг йирик ирмоғи — Оқбуврасой. Соё водийси жуда хушманзара, Самарқанд ш.га яқин бўлганидан у ерда дам олиш уйлари, даволаш муассасалари, спорт майдонлари барпо қилинган.

ОҲАК - ОЛТИНГУРТ ҚАЙНАТМАСИ — ақарицид, фунгицид; кальций полисульфиднинг (CaS_x) сувдаги 10—30% ли эритмасидан иборат. Ранги тўқ сарикдан оч қизилгача бўлган ўткир водород сульфид хидли тиник суюқлик. Ўргимчакканаларга ва ўсимликларнинг турли касалликларига қарши ишлатилади. Сув, олтингугурт ва оҳакнинг 17:2:1 нисбатдаги (100 л сувга 12 кг олтингугурт қуқуни ва 6 кг оҳак

хисобида) аралашмасини 1—2 соат кайнатиш б-н тайёрланади. Тайёр эритманинг арео-метрда аниқланган зичлиги Боме бўйи-ча 20° ёки $1,6 \text{ г/см}^3$ ни ташкил этиши керак. Ҳаво ўтмайдиган (мас, мойли тўсма пардали) шиша идишларда сақланади. Зарур даражадаги қувватга эга бўлган иш суякчилиги тайёрлашда эритмага сув аралаштирилади. Боме бўйича $0,5—1,0^\circ$ қувватга эга бўлган эритма б-н ишла-нади. Амадлар барча (ток, помидор, олма ва б.) экинлар учун қўллаш мумкин.

ОҲАҚТОШЛАР — карбонатли чўқин-ди тоғ жинслари. Таркиби 50%дан ортик кальцитдан ёки организмларнинг скелети колдикларидан, баъзан арагонит минерали (CaCO_3)дан иборат. Кўпинча таркибида аутиген, диагене-тик ва эпигенетик минераллар, чакиқ (терриген ва карбонат) зарралар аралашмаси учрайди. О.нинг таркибида 4—17% гача MgO бўлса, доломитли О.; 6—21% $\text{SiO}_2 + \text{R}_2\text{O}$, — мергелли О.; кварц, опал ва халцедон кўшилса — кумтошли ва кремнийлашган О. деб юритилади. Структураси кристалли, органоген-чакикли, чакикли-кристалли ва сизиб тўпланган (травертин, оҳақли туф) турлари фарк қилинади. Ранги оқиш, сарғиш, бўзранг. Кўпинча оҳақтош ичида чиганоклар ҳам бўлади. Ҳосил бўлишига кўра, органоген, хемоген ёки кимёвий, чакиқ бўлади. Таркибидаги жинс ҳосил килувчи организмларнинг кўплигига кўра, органоген О., фораминиферали, маржонли, сувўтли ва б.; хемоген ва чакиқлари (зарралар) нинг катталигига караб бир неча хилга бўлинади. Морфологизм на-гижасида О. мармарга айланади. О. энг кўп тарқалган чўқинди тоғ жинсларидан бири, Ернинг турли рельеф шаклларида иштирок этади. О. барча ёшдаги (токембрийдан тўртламчи давргача) ёт-қизикларда учрайди. О.нинг физик-механик хоссалари уларнинг структураси ва тузилишига боғлиқ бўлиб, жуда кенг чегарада ўзгаради, мас, ҳажмий оғирлиги 800 кг/м^3 дан (чиганоктошлар, травертин) 2800 кг/м^3 гача (кристалли структурали

О.). Чиганок-тошлар ва ғовакли О. нисбатан осон кесилади ҳамда йўнилади, кристалли О. эса, яхши силликланади. О. саноатда, қ.х. ва қурилишда кенг қўлланилади. Қора металлургияда руданинг эри-шини ошириш ва шлак ҳосил қилиш учун қўшиладиган модда (флюс) си-фатида; оҳак ва цемент и.ч.да хом ашё; сода, минерал ўғитлар, шиша, қоғоз и.ч.да, нефть маҳсулотларини тозалаш ва б. жараёнларда қўшимча модда сифатида ишлатилади. О. муҳим қурилиш материаллари гуруҳини ташкил қиладди, улардан қопловчи ва безак тошлар, хайкалгарошлик ва меъморликда ишлатиладиган тошлар ва ҳ.к. тайёрланади. Ўзбекистонда кўплаб О. қазиб олинadиган конлар, йирик и.ч. бирлаш-ма корхоналари («Ўзсаноатқурилишматериаллари», «Ўзавтойўл», Навоий ва Олмалик кон-металлургия к-тлари ва б.) томонидан ишлатилмоқда.

ОҲАҚТОШЛИ ТУФ, травертин-ғовакли, уяли жинс; қайноқ ёки совуқ булоқ сувларида кальций гидрокарбонатнинг моно-карбонат шаклида чўкишидан ҳосил бўлади. Кўпинча ўсимлик илдизлари, баъзан қуруқликда ёхуд чуқуқ сувда яшовчи гастропода (қорино-ёкли)ларнинг чиганоғида учрайди. Ҳажмий массаси кам (1400 дан 1800 кг/м^3 гача). О.т. анча кенг тарқалган. Қурилиш материаллари, безак тоши сифатида, шунингдек, оҳакни куйдиришда ишлатилади.

ОҲАНГ (форс. — товуш, нағма, куй) — мусиқий ифода воситаси сифатида энг кичик куй бўлаги, интонация. О. бир неча товушларнинг мантиқан улиниб бори-шидан ҳосил бўлиб, воқал мусиқада шеърый рунгга мос келади. О.лар бири-киб йирикроқ тузилмалар — куй жумлаларини ташкил этади. О. куйнинг бош (энг ўзига хос) тузилмаси ва б. маъноларда ҳам, ҳиндларда эса «оҳангит» мусиқанинг умумий ифодаси сифатида, форсийзабон халқларда «оҳангсоз» — бастакор маъносида ҳам қўлланилади.

ОҲАНГАРОН — Тошкент вилоя-

ти Оҳангарон туманидаги шаҳар (1962 й.дан). Туман маркази. Қурама тоғининг этагида, Оҳангарон дарёсининг ўнг соҳилида, 525—600 м баландликда. Тошкентдан 68 км. Тошкент—Ангрен т.й.даги станция. Шаҳар худудидан Хўжабаланд, Хонарик ва б. ариқлар оқиб ўтади. Аҳолиси 34,7 минг кишидан зиёд (2003).

Шаҳар номи «оҳангарон» — «темирчилар» маъносини англатади. О.нинг тез ўсишига унинг яқинидаги Ангрен кўмир кони ва Олмалик рангли металл конларининг очилиши сабаб бўлди. О.да цементли шифер корхонаси, «Сантехлит», «Оҳангарондон» з-длари бор. 8 умумий таълим мактаби (5700 га яқин ўқувчи), болалар спорт мактаби, болалар санъат мусиқа мактаби, 2 касб-ҳунар коллежи, 2 кутубхона, 2-маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, стадион фаолият кўрсатади. 2-жаҳон уруши қурбонларига ёдгорлик ўрнатилган. Касалхона, катталар ва болалар поликлиникалари, 10 дорихона мавжуд.

ОҲАНГАРОН ДАРЁСИ - Тошкент вилоятидаги дарё. Чатқол ва Қурама тоғ тизмаларидан оқиб тушадиган сойлардан ҳосил бўлади. Уз. 236 км (Оқтош-сойнинг бошланиш еридан), ҳавзасининг майд. 7710 км². Човлисой қуйилган ердан Турк кишлоғига қадар дарё Оҳангарон платосини кесиб ўтган тор дарадан оқади. Даранинг чуқ. 250 м (дарёнинг бош қисмида). Яккаарчасой қуйилган жойида 800 м. Дарё водийси жуда тор. Турк кишлоғига қадар дарёнинг нишаби катта. Шу жойдан водий кескин кенгайди, Облик кишлоғи яқинида унинг кенглиги 700 м, Оҳангарон ш. яқинида 4—5 км. Водий ён бағирлари ётиқ, сойлик ва жарликлар учрайди. Облик кишлоғидан қуйида аллювиал қўхна қайир (терраса)лар мавжуд. Оҳангарон ш.дан ўтгач, дарё кенглиги 8 км ли водийда оқа бошлайди. О.д. қор ва ёмғирдан тўйинади. Апр.—июнда суви кўпаяди, энг кўп сув сарфи май ойида, сувининг 51% шу ойларда оқади. Ўрта-ча суви сарфи Турк кишлоғи ёнида

22,8 м³/сек, ўртача йиллик сув сарфи 400 м³/сек. О.д.нинг ирмоғи жуда кўп, йириклари: Арашон, Ертошсой, Тошсой, Дуқантсой, Қорабайирсой, Оқчасой, Ниёзбоши, Обжасой, Гушсой. 1962 й.да О.д.нинг қуйи оқимида «Тошкент денгизи» деб ном олган Тошкент сув омбори, 1989 й.да Оҳангарон сув омбори қурилган. Дарёдан Таначи-бука ва Ёрдон каналлари чиқарилган.

ОҲАНГАРОН СУВ ОМБОРИ - Тошкент вилоятида, Оҳангарон дарёси ўзанида қурилган гидротехника иншооти. 1989 й.да ишга туширилган. Умумий ҳажми 260 млн. м³, тўғоннинг махсус-мал бал. 100 м, сув ўтказиш имконияти 480 м³/сек. Оҳангарон дарёси сувини мавсумий тартибга солади. Тошкент вилоятидаги Оҳангарон, Ўрта Чирчиқ, Пискент ва Бўка туманларидаги ерлар суғорилади.

ОҲАНГАРОН ТУМАНИ (1939 й.гача Қурама тумани) — Тошкент вилоятидаги туман. 1929 й. 29 сент.да ташкил этилган. 1957 й.да Ўрта Чирчиқ ва Тошкент туманлари таркибига қўшилган. 1971 й. 31 авг.да қайта ташкил этилди. Шим.да Юқори Чирчиқ, Паркент, Бўстонлик туманлари, шарқдан Наманган вилояти, жан.дан Тожикистон Республикаси, жан.-ғарбдан Пискент тумани ва ғарбдан Ўрта Чирчиқ тумани б-н чега-радош. Майд. 3,19 мингкм². Аҳолиси 78,1 минг киши (2002). О.т.да 1 шаҳар (Оҳангарон), 8 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бирлик, Дўстлик, Озодлик, Сусам, Телов, Увак, Қорахитой, Қурама) бор. Маркази — Оҳангарон ш.

Табиати. Туман худуди жан.-шарқда Қурама, шим. ва шим.-ғарбда Чатқол тоғ тизмалари ўртасидаги водийда жойлашган. Бу тоғ тизмалари Камчиқ довонит бирлашади. Тоғлардан тушаётган сойлар ён бағирларини ювиб, адирлар ҳосил қилган.

Фойдали қазилмалардан қўнғир кумир (Ангрен, Обпартак, Чўққабулок, Жигаристон), мис, рух, молибден, олтин (Қўшбулок, Қизилолма, Новгарзон, Олтинтопан), флюорит (Гушсой), алуни

(Окча, Новгарзон), феруза (Унгурликон, Обжазсой), курилиш материаллари бор. Ўтга чидамли тупроқ, кум, шағал, охактошнинг захиралари катта.

Иқлими континентал, янв.нинг ўртача т-раси —3°, —5°, июлниги 22°—26°. Йиллик ёғин 220—280 мм. Охангарон водийсида тезлиги 5—10 м тоғ-водий шамоли эсади. Вегетация даври 180 кун. Туман ҳудудидан Охангарон дарёси ва унинг ирмоқлари (Бешқўл, Иртош, Кўксарой, Четсув, Чинор, Қорабоғ, Окча, Шоввоз, Новгарзон, Гушсой ва б.) оқиб ўтади. Туманининг шим.-ғарбидаги хўжаликлар Чирчикдан бошланувчи Ҳамдам ва Паркент каналларидан сув олади. Дарё ка-йирларида ўтлоқи ва ўтлоқи-ботқоқ тупроқ, адирларда типик бўз тупроқ (чириндиси 15—26%), тоғ этакларида тўк бўз тупроқлар таркалган. Туман ёввойи ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига бой. Адирларда эфемер ва эфемероидлар кўп. Кўнғирбош, ранг, оккурай, кўзикулоқ ва табобатда ишлатиладиган 8 турдаги тоғ гиёҳлари усади. Тоғ этаклари ва ён бағирларида арча, ёнғок, pista, тоғолча, дўлана, олма кўп. Қушлардан тустовуқ, сўфитўрғай, чуғурчиқ, каклик, каптар, бургут, кал-хат, қарчиғай, зарғалдоқ, булбул, кизилиштон, попушак, саъва ва б. бор. Сут эмизувчилардан кўрсичкон, юмрон-козиқ, сассиккўзан, сувсар, кийик, архар (тоғ кўйлари), чиябўри, тулки, бўри, куён, бўрсик, типратикан, қобон кўп, баъзан айиқ учрайди. Судралувчилардан калтакесаклар, ҳар хил илон, ҳашаротлардан қоракурт ва б. мавжуд.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, козоқ, кирғиз, рус, татар, украин ва б. миллат вакиллари яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 24 киши. Шаҳар аҳолиси 34,7 минг киши, кишлоқ аҳолиси 43,4 минг (2002).

Туманда 4 та кўшма корхона, 165 хусусий фирма, ак-циядорлик, масъулияти чекланган жамият ва кичик корхоналар мавжуд. О.т.да 6 ширкат, 3 ёрдамчи, 1 жа-моа, 526 фермер хўжаликлари бор.

Қ.х.да ғаллачилик етакчи ўринда, боғдорчилик, чорвачилик, полизчилик б-н ҳам шуғулланилади. Жами экин майд. 26,04 минг га. Шундан 12,5 минг га ерга бошокли дон, 249 га майдонга полиз экинлари экилади. 1625 га пичанзор ва 66,8 минг га ер яйлов. Угом-Чатқол миллий табиат боғига қарашли Оқангарон ўрмон хўжалиги бор.

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 25,7 минг қорамол, 98,7 минг қўй ва эчки, 154,8 минг парранда бокила-ди (2003).

О.т.да 53 умумий таълим мактаби (18,2 минг ўқувчи), қ.х. ва иқтисодиёт касб-кунар коллежи (245 ўқувчи), 8 клуб, мусиқа мактаби, 28 кутубхона (333 минг китоб), 42 спорт майдонча-си, 3 ёдгорлик монументи мавжуд.

Марказий касалхона, 14 кишлоқ врачлик пункти, 14 фельдшер-акушерлик пункти, 3 кишлоқ врачлик амбулаторияси, 3 дорихона фаолият кўрсатади.

Туман ҳудудидан Тошкент—Ангрен т.й. ва Тошкент—Қўқон—Ўш—Қашқар халқаро ақамиятга эга бўлган автомобиль йўли ўтган.

Умумий йўллар уз. 205 км бўлиб, бу йўллардан Тошкент—Ангрен, Тошкент—Янгиобод, Ангрен—Бўка, Ангрен — Бекобод, Олмалик — Чирчиқ, Охангарон — Олмалик, Олмалик — Тўйтепа, Охангарон — Нуробод, Охангарон — Тут йўналишлари бўйича автобуслар катнайди.

Туманда 1932 й.дан «Охангарон» (аввалги «Қурама ҳақиқати») газ. чиқарилади.

«ОХАНГАРОНЦЕМЕНТ» АКЦИ-ЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — курилиш материаллари ишлаб чиқарадиган йирик корхона. «Ўзкурулишматериаллари» акциядорлик компанияси таркибида. Турли навли ва маркали цемент (юкори сифатли портландцемент, шлакпортландцемент), шифер, минерал толалар, акустик плиталар, асбест кувурлар ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Корхона 1957 й. апр. ойдаги ҳукумат қарори б-н 1958 й.дан

«Оҳангарон цемент 3-ди» номи б-н курила бошлаган. Йиллик қуввати 450 минг т бўлган 1-технологик линия 1961 й. охирида ишга туширилди. 1967 й.да 4-технологик линия ҳам ишга туширилди ва корхонанинг цемент бўйича йиллик и.ч. қуввати 1750 минг т цементга етказилди. 1963—65 й.ларда шифер ишлаб чиқарадиган 6 та технологик линия ишга туширилди (йиллик қуввати 170 млн. шартли тахта). 1970 й.дан к-т, 1980 й.дан «Оҳангаронцемент» и.ч. бирлашмаси, 1994 й.дан очиқ акциядорлик жамияти. 2000 й.да 750 минг т цемент, 630 минг т клинкер, 36 минг т минерал маҳсулотлар ишлаб чиқарилди. Корхона маҳсулотлари хорижга экспорт қилинади.

Ад: Муратов М., Цемент Ахангарана, Т., 2001.

ОҲАНГДОШЛИК — турли баландликдаги мусиқа товушларининг бир вақтда садоланиб қўшилиши. О. икки (интервал) ва ундан ортик (аккорд) товушлардан тузилиб, консонанс ёки диссонанс хусусиятига эга бўлади. Кенг маънода — товуш, куйларнинг бир-бирига мос келиши, ўзаро уйғунлиги.

ОҲОРЛАШ (тўқимачиликда) — танда ипига махсус модда (оҳор) шим-дириш. Оҳор крахмал кислоталар, ишқорлар, совун, ёғлар, глицерин, антисептик моддалар ва б.дан тайёрланади. Асосан жун, пахта, луб толаларидан иигирилган ип оҳорланади. Анча пишиқ, дағал иплар оҳорланмайди. Ўзбекистонда илгари оҳор буғдой унидан атала кўринишида тайёрланган ва латтада сузилган. Тўқиш учун дўконга солинган танда парралари (туклари) гула (тўқимачилик дастгоҳининг бир қисми)га ва тиғ тишларига ёпишиб қолиб, тўқишга халақит берган, ип салга узилаверган. Шу сабабли, тўқувчи тандага оҳор пуркаб, ип парраларини ёткизиб силлиқлаган. Шу жараён О. деб аталган. Ҳозир О. махсус оҳорлаш машиналарида бажарилади. Бунинг учун машинага бир неча танда ипи жойланади. Сўнгра ип оҳорли тоғорага ботирилади. Оҳор шимиб олган ип қуритиш барабанлари

ёки қуритиш камерасида қуритилади. Оҳор ип сиртини силлиқлайди, уни пишиқлантиради. Оҳорланган ипдан тўқилган газлама кўрмак, пишиқ чиқади.

ОҲУЛАР — қ. Жайран, Физоллар.